

શ્રી કાન્તિભાઈ ઠાકર જ્ઞાનવર્ધક ગ્રંથશ્રેણી : 1

સાત્પત્ની મુખોમુખ

પાબ્લો નેરુદાના 'Memoirs'નો અનુવાદ

અનુવાદક
ધીરુભાઈ ઠાકર

Pablo Neruda

ગુજરાત વિશ્વકોશ ટ્રસ્ટ ઇ-બુક શ્રેણી : 27

શ્રી કાન્તિભાઈ ઠાકર જ્ઞાનવર્ધક ગ્રંથશ્રેણી : 1

સત્યની મુખોમુખ

(પાબ્લો નેરુદાના 'Memoirs'નો અનુવાદ)

અનુવાદક

ડૉ. ધીરુભાઈ ઠાકર

ગુજરાત વિશ્વકોશ ટ્રસ્ટના પ્રકાશનો ઓનલાઈન જોવા માટે લિંક
<https://gujarativishwakosh.org/ebooks>

ગુજરાત વિશ્વકોશ ટ્રસ્ટ
અમદાવાદ

SATYANI MUKHOMUKH

Memoirs by Pablo Neruda

Trans. by Dr. Dhirubhai Thaker

પ્રથમ આવૃત્તિ : ઓગસ્ટ, 2010

કિંમત : રૂ. 300-00

પ્રકાશક

ગુજરાત વિશ્વકોશ ટ્રસ્ટ

51-2, રમેશપાર્કની બાજુમાં, બંધુસમાજ સોસાયટીની સામે,

ઉસ્માનપુરા, અમદાવાદ 380 013. ફોન : 27551703

મુદ્રક

ચંદ્રિકા પ્રિન્ટરી, મીરજાપુર, અમદાવાદ 380 001

મુખ્ય વિકેતા

ગૂર્જર એજન્સીઝ, રતનપોળ નાકા સામે, ગાંધીમાર્ગ,
અમદાવાદ 380 001. ફોન : 22144663, 22149660

આ સ્મરણોમાં ક્યાંક ક્યાંક વચ્ચે ગાબડાં જોવા મળશે. કેટલીક વાર એ વિસ્મરણયુક્ત પણ હોય છે. કેમ કે જિંદગી પણ એવી છે. કામના દિવસોમાં સ્વપ્નના વિરામો ટકી રહેવામાં મદદ કરે છે. ઘણી વસ્તુઓ યાદ કરું છું ત્યાં ઝાંખી થઈ જાય છે; ઘણી તો તૂટેલા કાચની કદી ન સંધાય તેવી કરચોની માફક ધૂળમાં ભળી જાય છે.

સ્મરણોનો લેખક યાદ કરે છે તે જ કવિ યાદ કરે છે એવું નથી. તે ઓછું જીવ્યો હશે. પણ તે ઘણુંબધું છબીમાં ઉતારી લે છે. વિગતોને લક્ષમાં રાખીને એ આપણે માટે પુનઃસર્જન કરે છે. જમાનાના અગ્નિ અને અંધકારથી હલી ઊઠેલો કવિ ગેલરી ભરાય તેટલાં આભાસી ચરિત્રો આપે છે.

કદાચ હું મારી જાતમાં જ જીવ્યો નથી; કદાચ બીજાનાં જીવન પણ હું જીવ્યો છું.

આ પૃષ્ઠોમાં મેં જે લખાણ કર્યું છે તેમાં, પાનખર ઋતુમાં કે દ્રાક્ષનો પાક લેતી વખતે, મૃત્યુને પંથે વિચરતાં પીળાં પાન કે પવિત્ર મદ્યાર્કમાં નવું જીવન પામતી દ્રાક્ષમાં બને છે તેવું હમેશાં બન્યા કરશે.

મારું જીવન એ બધાં જીવનોના સંચયરૂપ, કવિનું બહુવિધ જીવન છે.

પાબ્લો નેરુદા

પ્રકાશકીય

નિઃસ્મૃત્તી, વિદ્યાપ્રેમી અને કર્મઠ ગ્રંથાલય-વ્યાવસાયિક શ્રી કાન્તિભાઈ ઠાકરની સ્મૃતિમાં ગુજરાત વિશ્વકોશ ટ્રસ્ટે ગ્રંથશ્રેણી પ્રગટ કરવાનું નક્કી કર્યું છે અને તે પ્રમાણે ગ્રંથશ્રેણીનું પહેલું પુસ્તક પ્રકાશિત થઈ રહ્યું છે. જીવનભર ગ્રંથો વચ્ચે કાર્ય કરનારા શ્રી કાન્તિભાઈ ઠાકરનું 2010ની 21મી એપ્રિલે દુઃખદ અવસાન થયું. એમણે ગુજરાત વિશ્વકોશ ટ્રસ્ટને ગ્રંથપ્રવૃત્તિ માટે પાંચ લાખ રૂપિયાનું દાન આપ્યું હતું. આવા 'ત્યાગીને ભોગવી જાણ' એ ઉપનિષદમંત્રને જીવી બતાવનારા શ્રી કાન્તિભાઈ ઠાકર ગુજરાત કૃષિ યુનિવર્સિટી, જૂનાગઢ કેમ્પસમાં મદદનીશ ગ્રંથપાલ તરીકે કાર્યરત હતા અને આજે પણ ગ્રંથાલય ક્ષેત્રની એમની સેવાઓનું સહુ કોઈ સ્મરણ કરે છે.

આ ગ્રંથશ્રેણીમાં નોબેલ પુરસ્કારના વિજેતા, ચિલીના કવિ પાબ્લો નેરુદાનાં સ્મરણો-Memoirs-નું પુસ્તક ગુજરાતી ભાષામાં ઉપલબ્ધ કરાવવાનો વિચાર કર્યો. મૂળ સ્પેનિશ ભાષામાં લખાયેલ આ પુસ્તકનો અનુવાદ જગતની સંખ્યાબંધ ભાષાઓમાં થયેલો છે. વ્યાપક પ્રસાર પામેલા તેના અંગ્રેજી અનુવાદને ગુજરાતીમાં અવતારવાનું પડકારરૂપ કાર્ય કરવાને ડૉ. ધીરુભાઈ ઠાકર સંમત થયા અને ચારેક માસને અંતે તેમણે તે કાર્ય પૂરું પણ કર્યું. પરિણામે 'સત્યની મુખોમુખ' એવું નવું નામ પામીને તે ગ્રંથનો હવે ગુજરાતી અવતાર સુલભ થાય છે.

પ્રથમ અને બીજા વિશ્વયુદ્ધ દરમિયાન યુરોપ અને અમેરિકાના વિવિધ દેશોની સંક્ષુબ્ધ રાજકીય પરિસ્થિતિની વચ્ચે અનેકવિધ સંઘર્ષોમાંથી પસાર થતા જગપ્રસિદ્ધ કવિ પાબ્લો નેરુદાના અનુભવોનું કથન રોમાંચ ખડો કરી દે છે. તેમની કથનરીતિ રસિક ને ચિત્રાત્મક હોવા ઉપરાંત ઉખાભરી હોય છે, જે વાચકને સતત જકડી રાખે છે. દક્ષિણ અમેરિકાના છેવાડાના દેશ ચિલીના એક ગામડાનો છોકરો વિશ્વકવિ તરીકે કેવો ખ્યાતિ પામે છે, સાચો માનવતાનો પ્રેમી કેવી રીતે બને છે તેનું બયાન આ નિખાલસ આત્મકથનમાં મળે છે. આમ અનેક વિશિષ્ટતાઓથી મંડિત આ પુસ્તક ગુજરાતી અનુવાદસાહિત્યમાં કીમતી ઉમેરારૂપ છે. તે માટે ડૉ. ધીરુભાઈ ઠાકરનો ટ્રસ્ટ તરફથી આભાર માનું છું. અંગ્રેજી અનુવાદક શ્રી હાર્ડી સેન્ટ માર્ટિન તથા પ્રકાશક ફારર, સ્ટ્રોસ ઓન્ડ ગાયરોસનો પણ હાર્દિક આભાર માનું છું.

અન્ય પ્રકાશનોની માફક આ પુસ્તક પણ રસિક વાચક-વર્ગ ઉમળકાભેર આવકારશે એવી આશા છે.

પ્રવેશક

પાબ્લો નેરુદા : સક્રિય સ્ફૂર્તિમંત સ્મૃતિચેતના

હું 1982ના જૂન-જુલાઈમાં લંડન ગયો હતો. ત્યાંના નિવાસ દરમિયાન નજીકમાં આવેલી રિચમંડ લાઇબ્રેરીમાંથી પુસ્તકો લાવીને વાંચતો. એક દિવસ નવાં આવેલાં પુસ્તકોના ખુલ્લા કબાટમાં પાબ્લો નેરુદાનાં આત્મલક્ષી સ્મરણોનું પુસ્તક 'એમ્બેયર્સ' મૂકેલું જોયું. મેં તે વાંચવા માટે માગી લીધું. પુસ્તકમાં મને રસ પડ્યો. તે અરસામાં જ ભારત પાછા આવવાનું થયું. એટલે પુસ્તક લાઇબ્રેરીમાં પાછું આપતાં પહેલાં તેની ઝેરોક્સ નકલ કઢાવીને ભારત લઈ આવ્યો હતો.

અહીં આવ્યા પછી તેમાંના ત્રણચાર પ્રસંગોનો અનુવાદ કરીને સામયિકોમાં પ્રગટ કરેલો. ભવિષ્યમાં કોઈક વાર આખા પુસ્તકનો અનુવાદ કરવાની ધારણાથી તેને મૂકી રાખ્યું. પછી અઠ્ઠાવીશ વર્ષ વહી ગયાં. તાજેતરમાં ગુજરાતી વિશ્વકોશના પચીસ ગ્રંથોની શ્રેણી પૂરી પ્રગટ થયા પછી થોડીક નવરાશ મળી. દરમિયાન પાબ્લો નેરુદાનું પુસ્તક મારા હાથમાં આવ્યું. નિજાનંદને ખાતર તે પુસ્તકનો અનુવાદ કરવાનું વિચાર્યું. ચારેક મહિનામાં એ કામ પૂરું થતાં તેનું પુસ્તક નવા શીર્ષક 'સત્યની મુખોમુખ' સાથે અહીં પ્રગટ થાય છે.

(2)

એ પુસ્તકમાં ચિલીના કવિ નેરુદાએ સ્વજીવનનાં સ્મરણો લખ્યાં છે. એ સ્મરણો વાંચતાં સમજાય છે કે પાબ્લો નેરુદા તેમના સમકાલીનોથી અનેક રીતે જુદા તરી આવે છે. તેમનું જીવન બહુરંગી અનુભવોથી સમૃદ્ધ છે. તેમણે પોતાને વિશે કહ્યું છે કે હું એક કવિથી વિશેષ કંઈ નથી. તેમનામાં વિજ્ઞાનીની સૂક્ષ્મ

પૃથક્કરણશીલ દષ્ટિ, રાજકારણીની કુશાગ્ર બુદ્ધિ અને સૌથી વિશેષ કવિનું સંવેદનશીલ હૃદય હતું. તેમનો ઉત્કર્ષ તેમનામાં રહેલી કવિની ચેતનાના વિકાસને આભારી છે. તેમણે ધાર્યું હોત તો સારા વિજ્ઞાની, અધ્યાપક કે ચિલીના પ્રમુખપદ સુધી રાજકારણમાં પહોંચી શક્યા હોત; પરંતુ કવિતા તેમની ચેતના સાથે વણાઈ ગઈ હતી. પ્રથમ કાવ્યકૃતિ, તેમના પર વહાલ વરસાવતી અપરમાતાને અનુલક્ષીને અર્ધાં છંદમાં અને અર્ધાં ‘રોજની ભાષા કરતાં જુદી ભાષા’માં લખાઈ ગઈ હતી. તે લઈને કિશોર નેરુદા પિતાને બતાવવા ગયો, ત્યારે શૂન્યમનસ્ક પિતાએ તેના પર નજર ફેરવતાં કહેલું, ‘આ ક્યાંથી ઉતાર્યું છે ?’ આ પ્રસંગનો ઉલ્લેખ કરતાં પાંબલો તેને ‘બિનજવાબદાર સાહિત્ય-વિવેચનનો પહેલો નમૂનો’ કહે છે. જિંદગીભર તેમને વિવેચકોનો કડવો અનુભવ થયો હતો. ‘સાહિત્યિક શત્રુઓ’નાં ઈર્ષ્યા અને દ્વેષનો અનુભવ થયાની વાત પણ તેમણે આ સ્મરણોમાં કરેલી છે.

માણસના કરતાં કુદરતનો સાથ તેમને કાવ્યસર્જનમાં વિશેષ મળ્યો છે. જંગલ, દરિયો, પર્વત, વરસાદ, વૃક્ષ, પુષ્પ વગેરે પ્રકૃતિનાં તત્ત્વો તેમની પ્રેરણાના સ્ત્રોત છે. તેમની વિશેષતા એ છે કે પ્રકૃતિપ્રેમ ઉપરાંત, તેમના દુનિયા વિશેના અભિગમની સાથે માનવ વિશેનો પ્રેમ ઉત્તરોત્તર ગાઢ અને ઉન્નત સ્વરૂપે પ્રગટ થાય છે. કુદરત અને માનવ પ્રત્યેનો પ્રેમ તેમના કવિત્વને સંકોરતાં જઈને તેમને વિશ્વવ્યાપી માનવતા ભણી વાળે છે. શાળાનો એક સહાધ્યાયી એક છોકરીના પ્રેમમાં ગળાબૂડ હોય છે. તેને પાંબલો પ્રેમપત્ર લખી આપે છે; એટલું જ નહિ, પ્રેમકવિતા પણ લખી આપે છે. પેલી છોકરીને એની જાણ થતાં તે પાંબલોને દરેક પત્રદીઠ એક સફરજન જેવું ફળ કવીન્સ આપે છે ! પાંબલો કવિઓ, રાજકારણીઓ, મિત્રો અને બીજાં અસંખ્ય માણસોનાં રેખાચિત્રો આ સ્મરણો ટાંકતી વખતે દોરે છે. તેમાં યોજેલાં રૂપકોમાંથી ભારોભાર કવિતા નીતરે છે ને કવિતામાંથી માનવપ્રેમ નીતરે છે, જે માનવસંહારને સહન કરી શકતો નથી. તૂટેલા કાચને સાંધવા જેવો, માણસ માણસ વચ્ચે પડેલી તૂટને સાંધવાનો દુઃસાધ્ય પ્રયત્ન પાંબલો અને તેમની કવિતા કરે છે. યુદ્ધ, સંહાર, લોહીની વચ્ચે રહ્યા છતાં માનવી માનવી વચ્ચે સમજદારી એક દિવસ સ્થપાશે એવી દૃઢ શ્રદ્ધા તેમણે આ સ્મરણોમાં વ્યક્ત કરી છે. તેઓ કહે છે,

‘એ સાચું છે કે દુનિયામાંથી યુદ્ધો સાફ થયાં નથી, લોહી ધોવાયું નથી, તિરસ્કારનું નિયંત્રણ થયું નથી. એ સાચું છે; છતાં એ પણ એટલું જ સાચું છે કે આપણે એક પ્રતીતિ તરફ જઈ રહ્યા છીએ : હિંસક તત્ત્વો દુનિયાના દર્પણમાં પ્રતિબિંબિત થતાં જાય છે. તેમનાં મુખ જોવાં ગમે તેવાં રહ્યાં નથી, તેમને પોતાને માટે પણ તે દર્શનીય રહ્યાં નથી.

પણ હું તો પ્રેમના આવિષ્કારની શક્યતામાં માનતો રહ્યો છું.

મને ખાતરી થઈ છે કે દુઃખ, લોહી, તૂટેલો કાચ એ બધું ડોવા છતાં
માનવોમાં પરસ્પર સમજૂતી સંધાશે.' (પૃ. 264)

(3)

વિદ્યાર્થી-અવસ્થા દરમિયાન તેઓ 'ક્લૅરિદાદ' સામયિકના તેમુકો ખાતેના ખબરપત્રી હતા. ત્યારથી વામપંથી વલણ અભાનપણે તેમનામાં જન્મીને પોષાતું રહ્યું હશે. તે પછી આસપાસની દુનિયામાં વર્ગભેદને કારણે થતા સંઘર્ષો જોઈને તેમજ ત્વરિત દિશા બદલતા રાજકીય પ્રવાહોના સ્વાનુભવે તેમને સામ્યવાદી વિચારધારા તરફ ઝોક ધરાવતા કર્યા. 1945માં તેઓ સામ્યવાદી પક્ષમાં રીતસર જોડાય છે. તે પછી મોસ્કોની મુલાકાતો થઈ. સ્ટાલિનનો પરિચય થયો. માર્કસિસ્ટ નીતિ અનુસાર લોકસંપર્ક કરીને કવિતા દ્વારા શ્રમજીવી વર્ગના પક્ષમાં લોકમત કેળવીને પોતાની કવિતાને લોકજાગૃતિનું મહત્વનું પરિબળ બનાવ્યું. સ્મરણો લખ્યા (1973) પછી થોડે વખતે કેન્સરના દર્દી પાબ્લોનું મૃત્યુ હૃદયરોગના હુમલાથી થયેલું એમ મોટા ભાગના માહિતીસ્ત્રોતો કહે છે. રાજકારણીની લુચ્ચાઈ, સંકુચિત સ્વાર્થદષ્ટિ, કઠોરતા અને સત્તાપ્રેમ તેમનામાં નહોતાં. તેમનું સ્થાન શુદ્ધ માનવતાના હામી કવિ તરીકે સામ્યવાદીઓથી બે આંગળ ઊંચું રહ્યું છે. તેમનું આ ઉદાત્ત વ્યક્તિત્વ કવિતામાં સ્પષ્ટ રૂપમાં પ્રતિબિંબિત થાય છે. કદાચ આ કારણે જ તેમને 'વિશ્વકવિ'નું પદ આપવા કેટલાક સહૃદયો તત્પર થયા હશે. એ કથનમાં તથ્ય હોવા નહો, સામાન્ય વ્યક્તિથી વિશ્વમાનવ સુધીનો તેમનો વિકાસ આ સ્મરણો પર દષ્ટિપાત કરતાં સમજાય છે. કોલમ્બિયન નવલકથાકાર ગાબ્રિયેલ ગાર્સિયા માર્કિવેસે સંખ્યાબંધ ભાષાઓમાં અનુવાદ પામેલ પાબ્લો નેરુદાને વીસમી સદીના શ્રેષ્ઠ અને પ્રભાવક કવિ તરીકે ગણાવ્યા છે.

સમુદ્રનું પ્રથમ દર્શન તેમને અહોભાવ પ્રેરે છે; પણ મચ્યુ પિચ્યુનાં ખંડેરો જોઈને તે ઇન્કા શહેરને બાંધનાર શ્રમજીવીઓના કવિ પ્રવક્તા(poetic spokesman)ની ભૂમિકા ભજવે છે અને કહે છે : 'Man is wider than all the sea' (માણસ સમગ્ર સાગરના કરતાં વધુ વ્યાપક, વિરાટ છે).

શુદ્ધ માનવતાના ઉપાસક પાબ્લોની કવિતાને વિવેચકોએ 'અશુદ્ધ કવિતા' (impure poetry) કહી છે. સ્પેનમાં આંતરવિગ્રહ થયો એ અરસામાં (1936) તેમણે 'Heights of Macchu Picchu'ની 15,000 પંક્તિઓ લખી. શ્રમજીવીઓનાં શોષણ અને દુઃખદર્દ તેમાં એમણે ગાયાં. દિનપ્રતિદિન લોકસમાજ અને સંસ્કૃતિના પ્રશ્નોમાં તે વ્યસ્ત રહ્યા. કવિમિત્ર ફેડરિકો ગાર્સિયા લોર્કોની કતલ પછી પાબ્લોની બધી પ્રવૃત્તિ લોકાભિમુખ બની ગઈ. મોટા લોકસમુદાયમાં યોજાતા કાવ્યગાનના પ્રસંગોએ તેમની કવિતાને લોકહૃદયમાં સ્થાપી; એટલું જ નહિ, લોકોનાં આંદો-

લનોને પાનો ચડાવવાનું કામ પણ આ કવિતાએ કર્યું. લાખ માણસોની મેદનીને જુસ્સાથી રોમાંચિત કરતી કવિતાએ તેના કવિને દુનિયાના અનેક દેશોમાં પ્રસિદ્ધિ આપી. (અહીં આપણને આઝાદીના આંદોલનમાં 'સિંધુડો' ગાતા ગુજરાતના રાષ્ટ્રીય શાયર ઝવેરચંદ મેઘાણી યાદ આવે.)

નેરુદાએ યુવાનવયમાં લખેલ 'વીસ પ્રેમકાવ્યો અને એક શોકકાવ્ય'માંની અનેક રચનાઓ જુવાન વર્ગની જીભે ચડી ગઈ હતી. કહે છે કે એ સંગ્રહની 15 લાખ નકલો વેચાઈ હતી. આ કાવ્યોના સંગ્રહ 'ક્યુસ્ક્યુલેરિયો'માં આવતી નાવિકા મેરિસોલ તેમુકોમાં અને મેરિસોમ્બ્રા સાન્તિયાગોમાં તેમને મળી હતી. પ્રેમકાવ્યો ઉપરાંત શ્રમિકોનાં સમૂહગીતો, એક પ્રકારનાં અતિવાસ્તવિક (surrealist) ચિંતનકાવ્યો, સુદીર્ઘ ઇતિહાસકાવ્યો અને રાજકીય જાહેરનામાં જેવાં પ્રચારકાવ્યો પણ તેમણે આપેલાં છે.

(4)

કવિતા શૂન્યાવકાશમાંથી ઉત્પન્ન થતી નથી, અંતઃકરણના ઊંડાણમાંથી તેનો અવાજ આવે છે એમ પાબ્લો કહે છે. તેનો લોકસેવા અર્થે ઉપયોગ થવો જોઈએ એમ પણ તે માનતા; ઊર્મિ અને ચિંતન લોકજીવનને અનુષંગે પ્રવર્તે. પોતાના વતન ચિલીને તેમણે 'કેન્ટો જનરલ' કાવ્યસંગ્રહ સમર્પિત કર્યો છે. આ સંદર્ભે કવિ કહે છે : 'I see around me always fewer ideas, always more bodies, sunshine and sweat.' (મારી આસપાસ હું હંમેશાં વિચારો ઓછા અને મૂર્ત પદાર્થો, તડકો અને પ્રસ્વેદ વધુ જોઉં છું.)

સઘન વાસ્તવસૃષ્ટિ, પ્રકૃતિનો અફાટ વૈભવ અને શ્રમજીવીઓના શોષિત જીવન પર તેમની કવિત્વદષ્ટિ સામાન્ય રીતે મંડાયેલી હોય છે. સ્વીડનની નોબેલ પારિતોષિક સમિતિએ પણ શ્રમિકોના જીવનનું સર્વગ્રાહી દર્શન કરાવવા ઉપરાંત લૉટિન અમેરિકાના લોકોનાં દુઃખદર્દ અને પ્રજાની મહત્વાકાંક્ષાઓને સજીવ કરી આપતી કવિતાના સર્જક તરીકે પાબ્લોનો ઉલ્લેખ કરેલો છે. આ સત્કાર્ય બદલ 'એસ્પના એન એલ કોરાંઓ' ('સ્પેન મારા હૃદયમાં') નામના તેમના કાવ્યસંગ્રહને 1953નું ઇન્ટરનેશનલ લેનિન પારિતોષિક પ્રાપ્ત થયું હતું.

બે વિશ્વયુદ્ધ દરમિયાન વચ્ચેના ગાળામાં, જગતના રાજકીય મંચ પર બનેલી સ્પેનનો આંતરવિગ્રહ, ક્યૂબાનો બળવો, દક્ષિણ અમેરિકામાં ચાલેલી રાજકીય ઊથલપાથલ જેવી ઘટનાઓ પાબ્લોની કવિતામાં પ્રતિબિંબિત થયેલી છે. આ સ્મરણોમાં પણ તેનો વિગતે ઉલ્લેખ છે. આ સમયગાળા દરમિયાન કવિ પાબ્લોના જીવનમાં આવેલ પલટાનો રસપ્રદ ચિતાર પણ આ સ્મરણો આપે છે. બિયોનેસ ઍરિસમાં કોન્સલ હતા ત્યારે 'રેસિડેન્સિયા એન લા ટાઇરા'નાં કાવ્યોમાં પ્રગટ

થયેલી શ્રમિકો પ્રત્યેની હમદર્દીથી તેમનું રાજકીય વલણ રોમેન્ટિક અરાજકવાદ-માંથી સામ્યવાદ તરફ ઢળેલું દેખાય છે. ‘કેન્ટો જનરલ’માં લેટિન અમેરિકાના શ્રમ-જીવીઓનાં દુઃખદર્દોનું સ્વપ્નવાસ્તવમિશ્રિત ગાન માનવતાવાદ (humanism) સુધી તેમનું દષ્ટિબિન્દુ વિકસાવે છે. બધી જ કક્ષાએ મૂડીવાદનો વિરોધ ધ્યાન ખેંચે છે.

આ સ્મરણોમાં અનેક સ્થાને પાબ્લો નેરુદાનો પોતાના વતન ચિલી માટેનો પ્રેમ વ્યક્ત થયેલો છે. લાંબી રઝળપાટ દરમિયાન અનેક વખત તેઓ ચિલીના લોકો, ચિલીનો દરિયો, ચિલીનાં નદી, જંગલ વગેરેનું આર્દ્ર ભાવે સ્મરણ કરે છે. ઉત્તરવયમાં ચિલીમાં કુટુંબ સાથે રહેવાનું થાય છે ત્યારે ચિલીના શાસકો તેમને રાજકીય દ્વેષથી પ્રેરાઈને જેલમાં પૂરે છે, જાસૂસી દ્વારા અનેક રીતે હેરાન કરે છે. એટલે તેમણે આ સમયપટ્ટીની હકીકતના પ્રકરણનું શીર્ષક આપ્યું છે : ‘Cruel, beloved homeland’ (‘નિર્દય, પ્રિય મારું વતન’). કેવળ સામ્યવાદી પક્ષના નેતા તરીકે તેમને જોનાર ટૂંકી દષ્ટિના નઠોર અને ફૂર રાજકારણીઓને આ કવિની વિશાળ માનવતા દર્શાવતી શ્રદ્ધાની ક્યાંથી ખબર ? તે કહે છે :

“મારે એવી દુનિયામાં જીવવું છે જ્યાં કોઈને નિષ્કાસિત કરેલ ન હોય. હું કોઈને નિષ્કાસિત નહિ કરું. આવતી કાલે હું પેલા પાદરીને ‘તમે અમુકને બાપ્તિસ્મા નહિ આપી શકો, કેમ કે તમે સામ્યવાદના વિરોધી છો’ એમ નહિ કહું. બીજા પાદરીને એમ પણ નહિ કહું કે ‘તમારું સર્જન, તમારું કાવ્ય હું પ્રગટ નહિ કરું, કારણ કે તમે સામ્યવાદી છો.’ મારે એવી દુનિયામાં જીવવું છે જ્યાંના લોકો માત્ર માનવ હોય. એને બીજું કોઈ વિશેષણ લાગ્યું ન હોય. કોઈ પણ પ્રકારના નિયમ, શબ્દ કે લેબલની માથાકૂટ કર્યા સિવાય માત્ર માનવ હોય તેવી દુનિયામાં હું જીવવા માગું છું. બધા જ પ્રકારના ચર્ચમાં બધા માણસો જઈ શકે, બધાં જ છાપખાનાંમાં બધા જઈ શકે એમ હું ઇચ્છું છું. કોઈ મેયરની ઓફિસના દરવાજે કોઈક બીજાને પકડવા રાહ જોતું હોય અને બીજા કોઈકને દેશવટો આપતું હોય, એવું મારે જોઈતું નથી. દરેક જણ સ્મિત વેરતાં વેરતાં નગર સભાગૃહમાં જાય અને તેમાંથી નીકળે એમ હું ઇચ્છું છું..... બધા જ લોકો મુક્તતાથી બોલી શકે, વાંચી શકે, સાંભળી શકે અને વિકાસ પામી શકે. સંઘર્ષને દૂર કરવા માટેનો સંઘર્ષ કશુંક સાધન બને એ સિવાય હું સંઘર્ષનો અર્થ સમજી શક્યો નથી. સખત પગલાંને દૂર કરવા માટે સખત પગલાં લેવાય તે સિવાય સખત પગલાંનો અર્થ હું સમજી શક્યો નથી..... એક રસ્તો મેં લીધો છે; કેમ કે એ રસ્તો આપણને બધાને ચિરંતન અંધુત્વ સુધી લઈ જશે એમ હું માનું છું.

હું તે સર્વવ્યાપી વિશાળ અજરામર સતતત્વ માટે લડી રહ્યો છું...
આપણે સર્વલક્ષી પ્રેમ તરફ જઈ રહ્યા છીએ.

મને ખબર છે કે આપણા સૌના માથા ઉપર બાઉબનો ભય ઝળૂંબી રહ્યો છે, એવી ભયંકર ન્યૂકિલયર વિપત્તિ આવવાની છે જે કોઈને જીવતા નહિ છોડે. આ પૃથ્વી ઉપર કશુંય રહેશે નહિ. વારુ, પણ તેનાથી મારી આશા ચલિત થશે નહિ. કટોકટીની આ ક્ષણે, અજંપાના આ અનુભવની વચ્ચે, આપણે જાણીએ છીએ કે જાગૃત દષ્ટિમાં સાચો પ્રકાશ પ્રવેશશે. આપણે સૌ એકબીજાને સમજતા થઈશું. આપણે સાથે આગળ વધીશું. આ આશાને કોઈ કચડી શકશે નહિ.” (પૃ. 218-219)

(5)

પાબ્લોની કવિતામાં તેમ આ સ્મરણોમાં વારંવાર આ આશાનું ઉચ્ચારણ થયેલું છે. વિધિની વક્તા કેવી કે જિંદગીના છેલ્લા દિવસોમાં તેમને પોતાની પચાસ વર્ષની મહેનત નિષ્ફળ જતી જોવાનું આવ્યું ! 1973ના સપ્ટેમ્બરની 11મી તારીખે ચિલીના લશ્કરે બળવો કર્યો. પ્રમુખ અયેન્દેના મહેલ પર બાઉબમારો થયો. 23મી સપ્ટેમ્બરે પાબ્લોનું અવસાન થયું. તેમના અવસાન પછી તરત જ પાબ્લોનું સાન્નિયાગોનું ઘર લૂંટાયું. તેમની સ્મશાનયાત્રા કાઢવા પર સરકારનો પ્રતિબંધ હતો; તેને ગણકાર્યા વગર ચિલીની પ્રજાએ મોટી સંખ્યામાં એકત્ર થઈને તેના આ કવિને વિદાય આપી હતી, જે નવી સરકાર સામે વિરોધ-પ્રદર્શન પણ હતું. પાબ્લોએ છેલ્લા દિવસોમાં પોતાની કબર પર મૂકવાનું કબ્રકાવ્ય (epitaph) લખેલું. તેની છેલ્લી લીટીઓ આ છે :

મને સત્યની મુખોમુખ છોડી દો;

વિશેષ અર્થઘટનની જરૂર નથી;

વિશેષ કશું કહેવાનું નથી;

આમાં બધું આવી જાય છે.

જંગલના દરવાજા બંધ હતા;

પત્ર-પર્ણને ખોલતો સૂર્ય આસપાસ ફરે છે;

શ્વેત ફળ જેવો ચંદ્ર દેખાય છે;

માણસ નિયતિને વશ થાય છે.

આ સ્મરણો પાબ્લો નેરુદાના અવસાનના વર્ષ સુધી લખાયાં છે. એટલે તેમના

જીવનનો લગભગ સંપૂર્ણ કાર્યકાળ અહીં આવરી લેવાયો છે. [છેવટે મૂકેલ 'જીવન-નાનુક્રમ' (chronology)માં તેમની સર્જનપ્રવૃત્તિની પૂર્તિરૂપ વિગતો મૂકેલી છે. તેનો છેલ્લો ભાગ તેમનાં પત્નીએ લખેલો જણાય છે.] કેલિડોસ્કોપની માફક એક પછી એક પ્રકરણ ફેરવતાં તેમના જીવનના અનેક કુતૂહલપ્રેરક રંગ પ્રત્યક્ષ થતા જાય છે.

કવિ પાબ્લો સ્વાનુભવકથનમાં ઘણુંખરું અસાધારણ તત્વને ધ્યાનમાં રાખે છે. પોતાના પરિચયમાં આવેલી વ્યક્તિઓનાં રેખાંકનોમાં પણ એ જ દષ્ટિબિન્દુ ધ્યાન ખેંચે છે. દિવંગત માતાની રહસ્યમય પેટી, પ્રેમપત્રો, ઘાસની ગંજીમાં સંવનન, જંગલના એકાન્ત બંગલામાં રહેતી ત્રણ વિધવાઓ, મોટા માણસને અનોખી અંજલિ આપવાનો શોખ ધરાવતો માણસ, આલ્બર્ટો રોબર્ટ જેમિનીઝ, 'પોટેટો પોલિટિક્સ'ના હિમાયતી ચિલી ગુવેરા, કવિ કોર્સી, સીઝર વાલેજો, પાવર્સ અને તેની બે પત્નીઓ, પૉલ એલુઅર્ડ અને ઝેરેગોન, નાન્સી, એહરનબર્ગ, તુર્ક નઝીમ, વાઇસેન્ટ હુડોબ્રો, હિગિગન્સ, સાલ્વેડોર અયેન્દે વગેરે સંખ્યાબંધ સાહિત્યિક તેમ જ રાજકારણની વ્યક્તિઓનાં રેખાંકનોમાં આ અસામાન્ય તત્વ ઊપસી આવે છે. ફેડરિકો ગાર્સિયા લોર્કાનું ઊંડી સંવેદના સાથે આર્દ્ર કલમે દોરેલું ચિત્ર શ્રેષ્ઠ છે. પાબ્લો અને લોર્કાનું સ્પેનમાં એક જ સમારંભમાં સન્માન થયું એ પ્રસંગે બંનેએ સંયુક્ત વ્યાખ્યાન આપ્યું હતું એનું વર્ણન અહીં છે. (ગુજરાતમાં વર્ષો પહેલાં ચંદ્રવદન મહેતા અને જ્યોતીન્દ્ર દવેએ સંયુક્ત પ્રમુખ તરીકે સંયુક્ત ભાષણ આપ્યું હતું તે યાદ આવે છે.) ફિડેલ કાસ્ટ્રો તથા સ્ટાલિનના પરિચય તથા તેમની સાથેના પ્રસંગોનું નિરૂપણ પણ રસપ્રદ છે. મેક્સિકોના ચિત્રકારો અને તેમનાં ચિત્રો વિશેની માહિતી પણ આ સ્મૃતિકથામાં વિશિષ્ટ વૈવિધ્ય પૂરે છે.

(6)

તેમણે કરેલાં પ્રકૃતિનાં વર્ણનો ચિત્રાત્મક હોય છે, ચિલીનું જંગલ અને એન્ડિઝ પર્વતમાળાનાં વર્ણનો તેનાં શ્રેષ્ઠ ઉદાહરણો છે. તેની વિશિષ્ટતા એ છે કે ઝીણી ઝીણી વિગતો તેમાં ભાત પૂરે છે. વળી, તેમાં કથનની ઉત્કટતા હોય છે. આથી વક્તવ્ય લાંબાં સંકુલ વાક્યોમાં રેલાતું આવે છે, પણ તેથી વિશદતા ઓછી થતી નથી કે કથનનો પ્રવાહ ખંડિત થતો નથી. તેની બીજી ખૂબી એ છે કે કથનમાં વાસ્તવ અને કલ્પનાનું વિચિત્ર મિશ્રણ જોવા મળે છે, જે સામાન્ય વાચકને પ્રથમ વાચને મૂંઝવે; પણ તેમની કવિતા વાંચનારને પરસ્પરવિરોધી કે અસંગત વસ્તુઓની સંનિધિનો કાવ્યહેતુ તરત સમજાય. હળવા અધ્યાસમાં આ કાવ્યગંધી ગદ્યનો પ્રયોગ કરીને પાબ્લો પોતાનાં સ્વપ્ન, સર્જન અને સંઘર્ષને સાદંત સફળતાપૂર્વક સમજાવે છે.

ચિલીમાંથી દેશવટો લેતાં આર્જેન્ટિના, ઇટાલી, ફ્રાન્સ વગેરે દેશોમાં કરેલા

ભ્રમણ અને ગુપ્તવાસનું કથન-વર્ણન પણ રોમાંચક છે. ચીન અને ભારતની બે વખત લીધેલી મુલાકાતના અનુભવનું વર્ણન તાદૃશ, નિખાલસ અને માહિતીપ્રદ છે.

બીજી વારની ભારતની મુલાકાત દરમિયાન તેમને સરકારી તંત્રનો થયેલો કડવો અનુભવ અને નહેરુની મુલાકાત વખતે જવાહરલાલે દર્શાવેલ ઠંડો અને ઉદાસીન પ્રતિભાવ તેમને મૂંઝવી નાખે છે; છતાં સોવિયેત લેન્ડના સ્તાલિન પારિતોષિક સમિતિના સભ્ય તરીકે તે પારિતોષિક આપવા માટે પાબ્લો નેરુદા નહેરુના નામને ટેકો આપે છે.

એન્ડ્રીઝ પર્વતમાળામાં કરેલા પ્રવાસનું વર્ણન પણ રોચક છે. પાબ્લો સાચા પ્રકૃતિપ્રેમી હતા. ચિલીનું તેમ જ અન્યત્ર જંગલનું વર્ણન ઝીણવટભર્યાં અવલોકન ને અભ્યાસના પરિપાકરૂપ દેખાય છે. પુસ્તકો, પૂતળાં, છીપલાં અને નારવેલનો તેમનો શોખ અને અભ્યાસ નોંધપાત્ર છે. આ બધાંનો લેખકે આપેલો પરિચય જીવંત પાત્રોના જેવો સચેત અને પ્રમાણભૂત છે. તેમનો પ્રાણી-પ્રેમ પણ હંસ, નોળિયો અને માછલી સાથેના પ્રસંગોમાં રમૂજ સાથે કુતૂહલ પ્રેરે છે.

પાબ્લોએ રંગૂન જવા ચિલી છોડ્યું તે પછી વતનમાં કુટુંબ સાથે રહેવાનું ઓછું બન્યું છે. તેમને કુટુંબની હૂંફ નહિ જેવી જ મળી છે. રંગૂનમાં જેની સાથે રહેવાનું થયું તે પ્રથમ પત્ની સાથે તેના ઈર્ષ્યાળુ સ્વભાવને કારણે બન્યું નહિ. તેમના કરતાં ઉંમરમાં મોટી બીજી ચિત્રકાર પત્ની સાથે પણ કેટલાંક વર્ષના સહજીવન પછી છૂટા પડવાનું બન્યું. ત્રીજી પત્ની મતિલ્દે સાથે ઉત્તરવયમાં થોડાં વર્ષ સુખમાં રહ્યા હતા. તેને ઉદ્દેશીને કવિતા પણ લખી છે. તેમની કવિતામાં એકલતાનું દુઃખ અને પ્રેમની તૃષ્ણા વારંવાર પ્રગટ થાય છે તેનું એક કારણ પાબ્લોનું એકલવાયું જીવન છે. જાતીય સ્ખલનના કેટલાક પ્રસંગો અહીં આપ્યા છે, તે એમની પ્રાકૃતતા અને લાચારી દર્શાવે છે. કથનપ્રવાહમાં સ્વાભાવિક રીતે જ આ પ્રસંગો ગૂંથાઈ જાય છે. બીજી રીતે જોઈએ તો, તેમની સત્યનિષ્ઠા દર્શાવતું આ નિખાલસ આત્મકથન છે.

આ સ્મરણો સળંગ સંકલિત અનુભવકથા રૂપે કહેલાં નથી તેનો સ્વીકાર લેખકે પણ કરેલો છે. તેમ છતાં અહીં મૂકેલાં વ્યક્તિચિત્રો અને ઘટનાઓ લેખકના જીવનનો ક્રમબદ્ધ ચિતાર ઊભો થઈ શકે એ રીતે ઘણુંખરું ગોઠવાયાં છે. એટલે એ દૃષ્ટિએ તેને પાબ્લો નેરુદાની આત્મકથા કહીએ તો વાંધો નથી. તેમાં નિખાલસ કથનમાં રાચતા આ રાજકીય રસરંગ ધરાવતા કવિમાં એકંદરે પ્રસંગોપાત્ત રાગ-દ્વેષ પ્રતિબિંબિત થતા હોવા છતાં, આત્મકથાકારની તટસ્થતા, આત્મનિરીક્ષણ, પારદર્શક કથન અને સહજ રસનીતરતી ભાષાશૈલી છે. વિશ્વયુદ્ધોની પાર્શ્વભૂમિકા પર પ્રવર્તતી ઐતિહાસિક ઘટનાઓ તથા વ્યક્તિઓ પર અહીં પ્રકાશ પડે છે, તે દૃષ્ટિએ તેમ જ એક વિશ્વપ્રસિદ્ધ કવિની આપવીતી બની છે તે દૃષ્ટિએ પાબ્લો નેરુદાની આ સ્મૃતિકથા દુનિયાની ઉત્તમ આત્મકથનાત્મક કૃતિઓમાં સ્થાન પામે છે.

મૂળ સ્પેનિશ-અમેરિકન ભાષામાં લખાયેલાં આ સ્મરણોનો અંગ્રેજી ભાષામાં અનુવાદ હાર્ડી સેન્ટ માર્ટિને કરેલો; તેને બને તેટલી નજીકથી મૂળ વક્તવ્યને વફાદાર રહીને ગુજરાતીમાં ઉતારવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે. તેમ કરતાં કથનનો પ્રવાહ અસ્ખલિત રહે અને સંપ્રત્યાયન બને તેટલું સરળ રહે એવો પ્રયત્ન કર્યો છે. રસિક વાચકોને તે ક્લેશકર નહિ નીવડે તેવી આશા છે.

આ કાર્યમાં સક્રિય સાથ આપવા બદલ ડૉ. નલિની દેસાઈનો, પાબ્લો નેરુદાને લગતી કેટલીક અભ્યાસસામગ્રી ઉપલબ્ધ કરી આપવા બદલ શ્રી રાજેન્દ્ર પટેલનો, ઉપયોગી સૂચનો બદલ ડૉ. ચંદ્રકાન્ત શેઠનો અને પ્રકાશનની સરળતા કરી આપવા બદલ ડૉ. કુમારપાળ દેસાઈ તથા ગુજરાત વિશ્વકોશ ટ્રસ્ટનો હું હૃદયપૂર્વક આભાર માનું છું.

1 જુલાઈ, 2010

ધીરુભાઈ ઠાકર

અનુક્રમ

1. ગામડાનો છોકરો	18
2. શહેરમાં ભૂલો પડ્યો	42
3. દુન્યવી માર્ગો	68
4. પ્રકાશમય એકલતા	91
5. સ્પેન મારા હૃદયમાં	124
6. પીડિતોની શોધમાં....	148
7. મેક્સિકો, પ્રકૃતિલત અને કંટકમય	163
8. મારો દેશ અંધકારમાં	178
9. દેશવટાનો આરંભ અને અંત	206
10. સફર અને ગૃહાગમન	233
11. કવિતા એ વ્યવસાય છે.	264
12. નિર્દય, પ્રિય મારું વતન	340
પરિશિષ્ટ-1	361
પરિશિષ્ટ-2	375
પરિશિષ્ટ-3	380

સત્યની મુખોમુખ

•
ડૉ. ધીરુભાઈ ઠાકર

I'm nothing more than a poet,
I love you all;
I roam wandering through
the world I love.

- Pablo Neruda

કવિથી અધિક હું કાંઈ નથી,
ચાહું છું તમને સહુને;
પ્રેમભાજન પૃથ્વીના પટ પરે
ભટકતો ફરું છું.

- પાબ્લો નેરુદા

ગામડાનો છોકરો

ચિલીનું જંગલ

જ્વાળામુખીઓની નીચે, હિમાચ્છાદિત પર્વતમાળાની પાસે, વિશાળ સરોવરોની વચ્ચે શાંત સુગંધીદાર અટપટું ચિલીનું જંગલ.... મારા પગ મૃત સૂકાં પાંદડાંમાં નીચે ઊતરી જાય છે, એક બરડ ડાળી બટકે છે, તોતિંગ રાઉલી વૃક્ષો રોમાંચક ઊંચાઈએ પહોંચ્યાં છે, જંગલની શીતળ હવામાં થઈને એક પક્ષી ઊડી રહ્યું છે, પાંખો ફફડાવે છે અને અંધારી ડાળીઓની વચ્ચે અટકે છે અને પછી, તેના ગુપ્તવાસમાંથી વાંસળી જેવો તીવ્ર મધુર સ્વર કાઢે છે... સદાહરિત લોરેલની વગડાઉ સુવાસ અને બોલ્ડો વનસ્પતિની શ્યામ સુગંધ મારાં નસકોરાંમાં પ્રવેશીને મારી સમગ્ર હસ્તીમાં ઊભરાય છે.... ગ્વાઈટેકોનું ઘેરું લીલું સાઈપ્રિસ વૃક્ષ મારો રસ્તો રોકીને ઊભું છે... આ શિરોલંબ દુનિયા છે : પક્ષીઓનું રાષ્ટ્ર, પર્ણોનો વિપુલ રાશિ.... એક ખડક પર હું ઠોકર ખાતો આવી ચઢું છું, તેના ખુલ્લા પોલાણને હું ખોદું છું, એક લાલ કેશનળીવાળો કરચલા

જેવડો મોટો કરોળિયો સ્થિર રહીને મારી સામે ટગર ટગર જોઈ રહ્યો છે... આ સોનેરી રંગનો ભમરો, વીજળીની ત્વરાથી તેના મેઘધનુષ-રંગો અદ્દશ્ય થાય છે, એટલે મારી તરફ નિઃશ્વાસ ફેંકે છે... આગળ ચાલતાં, મારા કરતાંય ઊંચા, પીંછાકાર રોપાઓના વનમાંથી પસાર થાઉં છું : તેમની લીલી શીતળ આંખોમાંથી 60 આંસુ નીકળીને મારા મુખ પર છંટાય છે; અને મારી પાછળ, તેમનાં પંખ લાંબા વખત સુધી હાલ્યા કરે છે... સડવા લાગેલું ઝાડનું થડ : કેટલો મોટો ખજાનો !... શ્યામ અને નીલ બિલાડીના ટોપોએ તેને કાન આપ્યા છે, લાલ પરોપજીવી છોડોએ તેને લાલ માણેકથી ઢાંકી દીધેલું છે, બીજા કેટલાક આળસુ છોડોએ પોતાની દાઢી ઉછીની લેવા દીધી છે; આકસ્મિક શ્વાસની જેમ એક સર્પ સડેલા દેહમાંથી એકાએક ઊછળીને બહાર આવે છે, જાણે કે મૃત થડમાંથી મરેલા સર્પનો આત્મા બહાર સરી આવતો હોય... આગળ જતાં, દરેક વૃક્ષ તેના સાથીઓથી દૂર ઊભું છે... એ ગૂઢ જંગલની જાજમની ઉપર ઊંચે જાય છે અને રેખીય, ટટ્ટાર, ભાલાકારી એમ દરેકની પર્ણભાત જુદી હોય છે. દરેકને અનંત રીતે ચાલતી કાતરથી જાણે કાપ્યા હોય !... ડુંગરની ખીણ; નીચે સ્ફટિક શું જળ, ઝ્રોનાઈટ અને જેસ્પાર ઉપરથી વહે છે... પાણી અને તડકા વચ્ચે નાચતું લીંબુ જેવું ચળકતું એક પતંગિયું ઊડી જાય છે... નજીકમાં જ અગણિત કેલ્સિઓલરિયા ફૂલ નાનકડાં પીળાં માથાં હલાવીને સ્વાગત કરે છે... ઊંચે, લાલ કોપીલુ જાદુઈ જંગલની નસોમાંથી પડતાં રક્તબિંદુઓની જેમ લટકે છે... લાલ કોપીલુ રક્ત પુષ્પ છે અને સફેદ કોપીલુ હિમપુષ્પ છે... ઓચિંતા ચમકારાની માફક એક શિયાળ શાંતિનો ભંગ કરે છે અને પાંદડાંને ધ્રુજાવે છે; પરંતુ આ વાનસ્પતિક સામ્રાજ્યમાં શાંતિનું શાસન છે... દૂર દૂર કોઈ ભયભીત પ્રાણીનો ભાગ્યે જ સંભળાતો અવાજ... સંતાઈને બેઠેલા પક્ષીનો તીક્ષ્ણ વિક્ષેપ... પૃથ્વીના સંગીતને તોફાન વલોવી નાખે ત્યાં સુધી વનસ્પતિની દુનિયાનો સળવળાટ મંદ રહે છે.

ચિલીના જંગલમાં જે નથી ગયો તેને આ ગ્રહ (પૃથ્વી)ની જાણકારી નથી.

હું તે ભૂમિવિસ્તારમાંથી, તે પંકપ્રદેશમાંથી, તે શાંતિમાંથી સમગ્ર દુનિયામાંથી ગાતાં ગાતાં ભ્રમણ કરવા સારુ નીકળી આવ્યો છું.

બાળપણ અને કવિતા

બાળપણના દિવસો અને વરસોની વાતથી આરંભ કરું છું. એ વખતે જોયેલું મેઘતાંડવ હજુ સ્મરણમાં તાજું છે : ધ્રુવ પ્રદેશમાંથી પડતા પ્રચંડ ધોધ જેવી કેપ-હોર્નના આકાશમાંથી અમારા પ્રદેશ પર ઝીંકાતી વરસાદની ઝડી હતી. ચિલીના ‘વાઇલ્ડ વેસ્ટ’ તરીકે ઓળખાતા આ પ્રદેશ પર રહીને જિંદગી વિશે અને કવિતા, ભૂમિ તથા વર્ષા વિશે મારે સૌપ્રથમ વિચાર કરવાનું થયું.

હું ઘણું ફર્યો છું. મને લાગે છે કે મારા વતન એરોકેન્યામાં એ વખતે જોવા મળતી વર્ષાની પ્રચંડ અને સૂક્ષ્મ શક્તિ હવે ખતમ થઈ ગઈ છે. કોઈ વાર આખા મહિના સુધી કે આખું વર્ષ વરસાદ પડ્યા કરે. જલની ધારાઓ કાયની લાંબી સોયની જેમ છાપરાં પર ભોંકાતી હોય અથવા સ્વચ્છ પારદર્શક તરંગ રૂપે બારીઓ ઉપર અથડાતી હોય. દરેક ઘર શિશિરના સાગરમાં બંદર બની રહેવા મથતી નૌકા હોય એમ લાગે.

અમેરિકાની દક્ષિણમાંથી આ શીતવર્ષા, ચાબુકની જેમ વીંઝાઈને સતત ચાલુ રહેતી ઉષ્ણવર્ષાના પ્રપાત જેવી નથી હોતી. દક્ષિણનો વરસાદ ભૂરા આકાશમાંથી અટક્યા વગર ધીર ગતિએ સતત વરસતો હોય છે.

મારા ઘરની સામેનો રસ્તો કાદવનો મહાસાગર બની ગયો છે. વરસતા વરસાદમાં બારીની બહાર નજર કરું છું તો રસ્તાની વચ્ચોવચ એક બળદગાડું ફસાયેલું દેખાય છે. કાળો, લાંબો ભારે ગરમ કોટ પહેરેલો ખેડૂત બળદને પ્રહાર કરે છે. વરસાદ અને કીચડ તેમને માટે બહુ ત્રાસરૂપ હોય છે.

ઠંડી અને વરસાદમાં પણ અમે શાળાએ ચાલતાં જતાં હતાં. રસ્તાની બાજુની કેડી પર મૂકેલા છૂટા પથ્થર પર પગ મૂકીને અમે જતાં. છત્રી પવનમાં ઊડી જતી. રેઈનકોટ મોંઘા પડે. હાથમોજાં મને ગમતાં નહોતાં. પગરખાં પાણીમાં ભીંજાયાં હોય. ભીનાં મોજાં બ્લેઝરની સાથે સુકાતાં હોય; અસંખ્ય પગરખાંની જોડ ગોઠવેલી તે રમકડાંનાં લોકોમોટિવ એન્જિન જેવી લાગતી ! મને એનું કાયમનું સ્મરણ રહી ગયું છે. પછી નદીમાં પૂર આવે. કિનારા પરનાં ગરીબ માણસોનાં ઝૂંપડાં ધોવાય ને તણાઈ જાય. ભૂકંપ થાય. વળી કોઈ વાર દીવાદાંડી પર ભયસૂચક દીવો સંકેત કરે કે જ્વાળામુખી માઉન્ટલાયમા ઊકળી રહ્યો છે.

તેમુકો અમારા પ્રદેશનું અગ્રગણ્ય નગર છે. તેને ભૂતકાળ નથી; જોકે તેમાં હાઈવેરની દુકાનો છે. તેના મૂળ વતની ઈન્ડિયન લોકો ભણેલા હોતા નથી, એટલે તેમનું ધ્યાન ખેંચવા માટે દુકાનદારો મોટી કરવત, મોટું તપેલું, મોટો ચમચો વગેરેનાં ચિત્રો પાટિયાં પર દોરાવીને મૂકે. રસ્તા પર દૂર એક છેડે પગરખાંનો સ્ટોર હતો. તેની પાસે એક જંગી બૂટ મૂકેલો હતો.

તેમુકો ચિલીના દક્ષિણ વિસ્તારમાં છેક છેલ્લે આવેલો પ્રદેશ છે. તેથી તેનો ઇતિહાસ લાંબો અને લોહીથી ખરડાયેલો છે.

સ્પેનના આક્રમણકારોએ એરોકેનિયન ઇન્ડિયન લોકોને ત્રણસો વર્ષના યુદ્ધ પછી આ શીતપ્રદેશમાં પીછેહઠ કરવાની ફરજ પાડી હતી. તેમ છતાં ચિલીના લોકોએ ‘એરોકેનિયામાં શાંતિ સ્થાપવાને’ બહાને યુદ્ધ ચાલુ રાખ્યું હતું અને મારા હમવતનીઓને તેમના મૂળ સ્થાનકેથી બહાર ધકેલી દીધા હતા. આ ઇન્ડિયનોની સામે હરેક પ્રકારનાં શસ્ત્રો છૂટથી વાપરવામાં આવ્યાં હતાં : બોમ્બમારો, ગામડાંને આગ ચાંપવી તે અને છેવટે આલ્કોહોલ અને કાયદો જેવી સુંવાળી પદ્ધતિ અખત્યાર કરેલી. ધારાશાસ્ત્રીઓ કુશળતાથી ખેતરો પડાવી લેતા. તેની સામે કોઈ વિરોધ કરે તો ન્યાયાધીશ તેમને સજા કરે. પાદરી ‘ઇટરનલ ફાયર’ની આધ્યાત્મિક ધમકી આપે. એ માંધાતાઓ છેલ્લે જેનાં શીલ, સૌન્દર્ય અને શૌર્યની ગાથા ડો. એલોન્સો ડ એરસિલાએ ‘એરોકેના’ નામના કાવ્યમાં કંડારેલી છે, તે મહાન જાતિનું સંપૂર્ણ નિકંદન કાઢીને જ જાંધ્યા.

મારાં માતાપિતા પેરોલથી આવેલાં. ત્યાં જ મારો જન્મ થયેલો.

ત્યાં મધ્ય ચિલીમાં દ્રાક્ષના વેલા મબલખ થતા. પુષ્કળ પ્રમાણમાં શરાબ મળે. મારી માતા ડોના રોઝા બેસોલ્ટો, મને તેનું સ્મરણ રહે તે પહેલાં, મારી આંખો તેના પર સ્થિર થાય ને હું તેને ઓળખું તે પહેલાં, અવસાન પામી હતી. મારો જન્મ 12મી જુલાઈ, 1904ના રોજ થયો હતો. તે પછી એક મહિને, ઓગસ્ટમાં, ક્ષયથી મારી માતાનું મૃત્યુ થયેલું.

દેશના મધ્યભાગમાં નાના ખેડૂતોને માટે જીવન ગુજારવું બહુ મુશ્કેલ હતું. મારા દાદા ડોન જોસે એન્જલ રેઈસ પાસે નાનકડો જમીનનો કટકો હતો અને કુટુંબ મોટું હતું. મારા કાકાઓનાં નામ દૂર દૂરનાં રાજ્યોના યુવરાજોનાં નામ જેવાં હતાં : એમોસ, ઓસિઆસ, જોયલ, એબેડિયાસ. મારા પિતાનું નામ સાદું, જોઝ દેલ કાર્મેન હતું. નાનપણમાં જ એમણે પિતાનું ખેતર તજીને તાલકાહુઆનોના બંદર ઉપર મજૂર તરીકે કામ કરવા માંડ્યું હતું. પછી કાળક્રમે તેઓ તેમુકોમાં રેલવેમાં ‘રોડમેન’ તરીકે જોડાયેલા.

બેલાસ્ટ ટ્રેન ઉપર તેઓ કંડકટર તરીકે કામ કરતા હતા. બેલાસ્ટ ટ્રેન વિશે બહુ ઓછા માણસોને ખબર હશે. દક્ષિણ વિસ્તારમાં વરસાદનાં ઝાપટાંથી રેલના પાટા ધોવાઈ જતા. જો બે પાટાની વચ્ચે સતત કપચી પૂરવામાં ન આવે તો મુશ્કેલી ઊભી થાય. ક્વોરીમાંથી કપચીના ટુકડા બહાર કાઢીને ફ્લેટ કારમાં ભરવા પડે. ચાળીસ વરસ પહેલાં આ પ્રકારની ટ્રેન ઉપર કામ કરનાર માણસોનાં શરીર લોખંડી હોય એ જરૂરનું હતું. ખેતરોમાંથી, પરાંમાંથી, જેલમાંથી માણસો આવતા. કદાવર બાંધાના સ્નાયુબદ્ધ શરીરવાળા શ્રમિકો આવતા. કંપની તેમને ન જેવું મહે-

નતાણું આપે. આ ટ્રેન ઉપર કામ કરવા ઇચ્છનાર પાસે કોઈ ભલામણની અપેક્ષા નહોતી. કંડક્ટર તરીકે કામ કરતા મારા પિતા ઓર્ડર આપવા અને લેવા ટેવાઈ ગયા હતા. કેટલીક વાર એ મને સાથે લઈ જતા. જ્યાં સ્પેનિયાઈ અને એરોકેનિયનની વચ્ચે ઘમસાણ યુદ્ધ ચાલેલું, તે બોરોના ભયાનક અંતરિયાળ જંગલમાં અમે પથ્થર ખોદી કાઢવા જતા.

ત્યાં પ્રકૃતિએ મને સૌંદર્યરાગી બનાવ્યો. પક્ષીઓ, પતંગિયાં અને તેતરનાં ઈંડાંએ મને મુગ્ધ કર્યો. કેવું અદ્ભુત એ દૃશ્ય ! બે પહાડની વચ્ચેની કોતરમાં ભૂરાં, કાળાં, ચળકતાં આ જંતુઓને હું જોતો. એ જંતુઓની રચના ઉપર હું વારી જતો. હું 'સર્પિણી'ઓને એકઠી કરતો. સર્પિણી જેવું બેહૂંદું નામ મેં ચિલીનાં જંતુઓના રાજા જેવા મહત્તમ દેહરચના ધરાવતા કાળા, ચમકદાર, ટટ્ટાર પતંગિયાને આપ્યું હતું. તમે જિંજર, વાઈલ્ડ એપલ કે કોપીલુ વૃક્ષના થડ ઉપર એકાએક ચઢી આવો ત્યારે એ ઠીકઠીક ટક્કર ઝીલે, તમે એના ઉપર ઊભા રહો તોપણ તૂટે નહિ એટલી મજબૂત તેની દેહરચના હોય છે. તેની પાસે સ્વરક્ષણ માટે જબરજસ્ત ઢાલ હોય છે. એટલે તેને ઝેરી આંકડાની જરૂર હોતી નથી.

જંગલમાં ચાલતી મારી શોધખોળની પ્રવૃત્તિ કામદારોના કુતૂહલનો વિષય બનેલી. થોડા વખતમાં જ તેમણે મારી શોધખોળમાં સક્રિય રસ લેવા માંડ્યો. મારા પિતાની પીઠ વળે કે તરત જ એ લોકો જંગલમાં સરકી જાય અને મારા કરતાં વધુ શક્તિ, બુદ્ધિ અને કુશળતા વાપરીને મારે માટે અદ્ભુત ખજાનો ખોળી લાવે. એક મોંગે કરીને માણસ હતો. મારા પિતા કહેતા કે આ ભયંકર માણસ છે, છરી રાખે છે. એના ચહેરા ઉપર બે મોટા કાપા હતા. એક છરીથી કરેલો ઊભો કાપો અને બીજો સફેદ આડો કાપો જે સુંદર લાગે અને સાથે લુચ્ચાઈ પણ બતાવે; આ મોંગે મને જાતજાતનાં અને ભાતભાતનાં પતંગિયાં, કરોળિયા અને નાનાં કબૂતર લાવી આપતો. એક દિવસ એ કોપીલુ અને યુમા વૃક્ષોમાં ઊડતાં પતંગિયાંને પકડી લાવ્યો. મને ખબર નથી તમે કદી આવું પતંગિયું જોયું હોય. તે દિવસે જ મેં આ જોયું. મેઘધનુષના રંગોમાં ચમકતું, વીજળી જેવું. એના કવચ ઉપર લાલ, જાંબલી, લીલો અને પીળો ચળકાટ દેખાતો. વીજળીની ત્વરાથી એ મારા હાથમાંથી છટક્યું અને જંગલમાં ઊડી ગયું. એને પકડી લાવવા માટે મોંગે હાજર નહોતો. એ ઝળહળતા આભાસરૂપ અનુભવની સ્મૃતિમાંથી હજી હું પૂરેપૂરો મુક્ત થયો નથી. મારા મિત્ર મોંગેને પણ ભૂલ્યો નથી. પિતાજીએ એના મૃત્યુ વિશે મને વાત કરેલી. ટ્રેનના ડબાના બારણામાંથી તે નીચે ખીણમાં પડી ગયો હતો. ગાડીને અટકાવી દીધી, પણ ત્યાં સુધીમાં તો, મારા પિતાએ કહ્યું કે, એ હાડકાંનો કોથળો બની ગયો હતો.

અમારા ઘરનું વર્ણન કરવું મુશ્કેલ છે. તે સાઠ વર્ષ પહેલાંનું, ખાસ મોખરાનું, વિશિષ્ટ ઘર હતું.

પહેલાંના વખતમાં તો આ બધાં ઘરોમાં આંતરવ્યવહાર ચાલતો. રેઈસ, ઓર્તેગા, કેન્ડિયા અને મેસન પરિવારો વચ્ચે તળપદી ભાષાનાં શબ્દો, સાધનો અને પુસ્તકો, જન્મદિવસની કેક, મહોરાં, છત્રીઓ અને ટેબલ-ખુરશીનો વિનિમય ચાલ્યા કરતો. આખા ગામની પ્રવૃત્તિઓનું કેન્દ્ર આ અગ્રણી ઘર હતું.

ઈમર્સન જેવો શ્વેતકેશી લાગતો ઉત્તર અમેરિકાનો ડૉન કાર્લોસ મેસન આ મેસન પરિવારનો મુખી હતો. મેસન બાળકો ખરેખરાં ક્રિઓલ એટલે કે મિશ્ર સંસ્કૃતિનાં પ્રતિનિધિ હતાં. ડૉન કાર્લોસ કાયદાને અને બાઈબલને માન આપતો. એ સામ્રાજ્યનો સ્થાપક નહોતો; પણ આ પ્રદેશના મૂળ રહેવાસીઓમાંનો એક હતો. કોઈની પાસે ધન નહોતું છતાં પ્રિન્ટિંગ પ્રેસ, હોટેલ અને કતલખાનાં આ વસાહતમાં પુરજોશમાં ચાલતાં હતાં. તેના નબીરાઓમાંથી કેટલાક વર્તમાનપત્રોના તંત્રી હતા. બીજા તેમની મદદમાં હતા. સમય જતાં બધું જ ધૂળ ભેગું થઈ ગયું અને બધા પહેલાં હતા તેવા નિષ્ક્રિય બની ગયા. માત્ર જર્મનો તેમની મિલકતો ઉપર દઢ પકડ જમાવીને રહ્યા હતા. આખા પ્રદેશમાં તે જુદા તરી આવતા.

અમારાં ઘર એ વખતે વસાહતીઓના કામચલાઉ નિવાસ જેવાં લાગતાં અથવા કોઈ અન્વેષક ટુકડીના પુરવઠા કેન્દ્ર જેવાં લાગતાં હતાં. જે કોઈ આવે તેને ત્યાં નાનાં પીપડાં, વિવિધ ઉપકરણો, ઘોડાનો સામાન અને બીજી અનેક જાતની ચિત્રવિચિત્ર વસ્તુઓ જોવા મળતી.

અમુક રૂમોનું અને સીડીઓનું બાંધકામ અધૂરું જોવા મળે. મકાન અંગેની વાતચીત સતત ચાલ્યા જ કરતી. મા-બાપો બાળકોને યુનિવર્સિટી શિક્ષણ આપવાનો વિચાર કરી રહ્યાં હતાં.

ડૉન કાર્લોસ મેસનના ઘરમાં મહત્વના તહેવારોની ઉજવણી થતી. દરેક જન્મદિવસની મિજબાનીમાં સિલેરી સાથે ટર્કી, લાકડાના સળિયાથી શેકેલું ઘેટું અને ડેઝર્ટને સ્થાને તરતો આઈલેન્ડ પીરસાય. તેનું કસ્ટર્ડ ચાખ્યે વરસો વહી ગયાં. કુટુંબના શ્વેતકેશી વડીલ લાંબા ટેબલના અગ્રભાગમાં પત્ની ડૉના માઈકેલા કેન્ડિયા સાથે બેસતા. એમની પાછળ એક મોટો ચિલીનો ધ્વજ ફરકતો રહેતો. તેની સાથે અમેરિકાનો ધ્વજ જોડેલો હતો. તેમના લોહીમાં પણ ચિલી અને અમેરિકાનું આ બે ધ્વજના જેટલું જ પ્રમાણ હતું. ચિલીનો તારક આગળ પડતો દેખાતો.

મેસન હાઉસમાં બીજો એક ખંડ હતો. તેમાં અમને બાળકોને જવાની છૂટ નહોતી. એના ફર્નિચરનો રંગ કયો હતો તેની મને ખબર ન પડી, કારણ કે એના ઉપર સફેદ કવર લગાવેલાં હતાં જે છેવટે અગ્નિમાં હોમાઈ ગયાં હતાં. ત્યાં પાછળથી આખી વસાહતને ઉડાડી મૂકનાર ભયંકર અશ્વેત હુમલાના કરતાં વધારે સૌમ્ય અને સુંદર એવું પરિવારના ફીટોગ્રાફનું આલબમ હતું.

ત્યાં મારી માતાનું ચિત્ર લટકતું હતું. કૃશ કાયા, કાળો પોશાક અને દૂર દૂર કશુંક જોતી દષ્ટિ. તે કવિતા લખતી એમ જાણેલું, પણ મને તેની કવિતા જોવા મળી નથી. માત્ર તેનું સુંદર વ્યક્તિચિત્ર જોયેલું.

મારા પિતા બીજી વાર પરણેલા. તેમની બીજી પત્ની ડોના ટ્રિનિડાડ કેન્ડિયા માર્વર્દે, મારી અપર મા. મારા શૈશવની રખવાળણ. સન્નિષ્ઠ ખંતીલી અને પ્રેમાળ. તેનામાં ગ્રામીણ નારીની રમૂજવૃત્તિ હતી. તે ખરેખર દયાની દેવી હતી.

મારા પિતા ઘરમાં આવે કે તરત, એ જમાનાની બધી સ્ત્રીઓની માફક, એ તેમની શાંત છાયારૂપ બની જતી. એ રૂમમાં મેં મજૂરકા અને ક્વોર્ટરલને નૃત્ય કરતી જોયેલી.

ઘરમાં એક મજૂસ હતી. તેમાં જાતજાતની ચિત્રવિચિત્ર ચીજો ભરેલી હતી. પેટીને તળિયે એક મજાનું પોપટવાળું કેલેન્ડર હતું. એક દિવસ મારી મા આ પવિત્ર પેટી ખોલીને જોતી હતી ત્યારે હું પેલો પોપટ લેવા મથતાં ઊંઘે માથે અંદર પડેલો. મોટો થયો તે પછી હું છાનોમાનો પેટી ઉઘાડતો. તેમાં કેટલાક સુંદર નાજુક પંખા હતા.

મને યાદ છે, એ પેટીમાં બીજું પણ કશુંક હતું. મને અભિભૂત કરેલો તે પ્રથમ પ્રેમકથા. કોઈક મારિયા થાઇલમનને સંબોધીને લખેલાં એન્રિક કે આલ્બર્ટોની (બેમાંથી કોની એ યાદ નથી) સહીવાળાં સેંકડો પોસ્ટકાર્ડ હતાં. આ કાર્ડ અદભુત હતાં. તેમાં એ જમાનાની શ્રેષ્ઠ નટીઓની છબીઓ હતી. કાચના નાના ટુકડા તેમના પર ચોંટાડેલા. કોઈકના માથા પર તો સાચા વાળ પહેરાવેલા હતા. કિલ્લા, નગરો અને દેશવિદેશના ભૂમિપ્રદેશોનાં ચિત્રો પણ હતાં. વર્ષો સુધી કેવળ ચિત્રોમાં જ મને આનંદ આવેલો. પછી મોટો થયો તેમ શુદ્ધ ભાષામાં લખેલા પ્રેમના ઉદગારો વાંચવા લાગ્યો. તે પરથી મેં ડર્બી હેંટ, હાથમાં સોટી અને હીરાની વીંટી પહેરેલો એક પ્રેમી કલ્પેલો. દુનિયાના ખૂણેખૂણેથી મોકલેલા પ્રભાવક વાણીમાં ઉત્કટ આવેગ વ્યક્ત કરતા આ સંદેશા નિર્ભીક પ્રેમથી છલોછલ ભરેલા હતા. હું પણ મારિયા થાઇલમનના પ્રેમમાં પડવા લાગ્યો. મેં તેને હીરામોતીના અલંકારોના ઠકારાવાળી કોઈ મિજાજ નટી તરીકે કલ્પી હતી. પણ આ બધા પત્રો મારી માની પેટીમાં શી રીતે આવ્યા એ કોયડો તો વણઊકલ્યો જ રહ્યો છે.

1910નું વર્ષ. તેમુકો. આ યાદગાર વર્ષમાં મેં નિશાળે જવાનું શરૂ કર્યું. નિશાળનું મકાન જૂનું ખખડખજ, અલ્પ સુવિધા ધરાવતા ખંડો અને વિષાદપ્રેરક ભોંયરું. વસંતઋતુમાં અમને રમણીય કોટિન નદી નિશાળમાંથી દેખાતી. એનો પ્રવાહ વાંકોચૂકો નીચે જતો. એના કિનારે વાઇલ્ડ એપલનાં વૃક્ષો ઊગેલાં હતાં. સફેદ પથ્થરો ઉપરથી ખળખળ વહેતાં નદીનાં શીતળ જળમાં પગ બોળવા માટે અમે વર્ગમાંથી ગાપચી મારી જતા.

મારા જેવા છ વર્ષના છોકરા આગળ શાળાએ એક વિશાળ દુનિયા ખોલી દીધી હતી. અહીં બધું જ રહસ્યમય લાગતું. ચળકતાં સાધનો, તથા પ્રયોગો માટેની ઘોડીઓ અને ટેસ્ટટ્યૂબોથી ભરેલી ભૌતિકશાસ્ત્રની પ્રયોગશાળા, જેમાં મને પ્રવેશ મળેલો નહિ. હંમેશ બંધ રહેતું ગ્રંથાલય. આ વસાહતીઓનાં સંતાનોને પુસ્તકો પ્રત્યે ખાસ આકર્ષણ નહોતું. આમ છતાં આ ભોંયરું સહુથી વધારે ધ્યાન ખેંચતું હતું. ત્યાં ઊંડી શાંતિ અને સઘન અંધકાર હતાં. અમારે માટે મીણબત્તીઓ સળગાવતા. અમે અમારી યુદ્ધની રમત અહીં રમતા. એમાં વિજેતાઓ પ્રાચીન થાંભલા સાથે કેદીઓને બાંધતા. તેમુકોની આ શાળાના ભોંયરાની ભેજમિશ્રિત કબરના જેવી વાસ ! આજે પણ મારી સ્મૃતિમાં તેના ભાણકારા વાગે છે !

હું મોટો થયો. પુસ્તકોમાં રસ પડ્યો. બફેલો બિલનાં પરાક્રમો અને સલગરીના પ્રવાસો મને સ્વપ્નની દુનિયામાં લઈ જવા માંડ્યાં. બ્લેન્કા વિલ્સન નામની લુહારની છોકરીને ઉદ્દેશીને લખેલા પત્રોમાં મારો પ્રેમ વિશુદ્ધ સ્વરૂપમાં સૌપ્રથમ પ્રગટ થયો. મારો એક સહાધ્યાયી એ છોકરીના પ્રેમમાં ગળાડૂબ પડેલો. તેણે મને તેના વતી પ્રેમપત્રો લખવાનું કહેલું. આ પત્રો કેવા પ્રકારના હતા તે અત્યારે યાદ નથી પણ તે મારું પ્રથમ સાહિત્યસર્જન હશે એમ માનું છું. કેમ કે એક દિવસ પેલી છોકરી મને મળી ત્યારે એણે પૂછેલું કે તેનો પ્રેમી પત્રો આપે છે તે મેં લખેલા છે? મેં કાંઈક ગભરાઈને હા પાડેલી. એ છોકરીએ મને એક ક્વીન્સનું (જામફળ જેવું ખટમીઠું) ફળ આપેલું. જે મેં ખાધેલું નહિ પણ કીમતી ખજાનો હોય એમ સાચવી રાખેલું. પેલી છોકરીના હૃદયમાં આ રીતે મારા મિત્રને સ્થાપીને હું અસંખ્ય પ્રેમપત્રો લખતો રહ્યો અને ક્વીન્સનાં ફળ મેળવતો રહ્યો.

શાળામાં મારા સહાધ્યાયીઓને હું કવિ છું એ વાતની ખબર નહોતી. જાણતા હોત તો મને તે માટે માન પણ ન આપત. આ વિસ્તારના લોકોએ હજુ 'વાઇલ્ડ વેસ્ટ'નો અદભુત ગુણ અકબંધ જાળવી રાખ્યો હતો ! મારા સહાધ્યાયીઓનાં નામ સ્નેકર, શ્વેર, હાઉસર, સ્મિથ, સિરેનિસ એમ હતાં. અમે આરકેનસ, રેઈઝ અને રેમિરીઝ સાહિત સૌ સમાન હતાં. બાસ્ક પરિવારનાં કોઈ નામ નહોતાં. સેફ્ટિમ હતાં : અલ્બલાસ, ફાન્કો. અને આઈરિશ : મેકજિન્ટિસ. પોલ્સ : યેનિચ્યૂસ્કિસ. એરોકેનિયન નામો અજબ પ્રકાશ પાથરતાં; કાષ્ઠ અને જળની સુવાસ ફેલાવતાં : મેલિવિલસ, કેટ્રિલિયોસ.

કેટલીક વાર અમે લાંબા બંધ વાડામાં મોટાં ડૂંડાથી લડતાં. આ ડૂંડાનો માર ખાધો હોય એ જ જાણે કે તે કેટલું સખત વાગે છે. નિશાળે પહોંચતાં પહેલાં અમે આ જ હથિયાર ખિસ્સામાં ભરી લેતાં. મારામાં લડવાની ન તો શક્તિ હતી કે ન તો ચતુરાઈ કે લુચ્ચાઈ. એટલે મારે જ વધુ સહન કરવાનું આવતું. હજી તો હું લીલા ચળકતા ડૂંડાને અને તેના સળવાળા છત્રને તપાસતો હોઉં કે પાઈપને ગોઠવવા

કઢંગી રીતે મથતો હોઈ ત્યાં તો એ લોકો મારા હાથમાંથી ડૂંડું ઝૂંટવીને મારા માથા પર પ્રહાર કરે. બીજે વર્ષે મેં લીલા રંગની ચળકતી વરસાદી ટોપી પહેરવા માંડી. તે ટોપી પણ મારા પિતાની હતી. વજનદાર ગરમ ટોપી અને લાલ-લીલો પ્રકાશ ફેંકતા ફાનસની જેમ આ બધાંનું મને એવું આકર્ષણ હતું કે તક મળ્યે હું તે બધું નિશાળે લઈ જતો અને તેને લઈને આસપાસમાં લટાર મારતો. આ વખતે વરસાદ હતો. પોપટ જેવી લીલી લાગતી ચીકણી ચામડાની અદભુત ટોપી ! છાપરા નીચે પહોંચ્યો કે ત્રણસો માણસો ગાંડાની જેમ એકબીજાને પકડવા દોડતા હતા, ત્યાં મારી ટોપી પોપટની જેમ ઊડવા લાગતી. હું એને લેવા દોડતો પણ દરેક વખતે તે ઊડી જતી, તેની સાથે કાનમાં ધાક પડે એવી પ્રચંડ ચિચિયારી થતી. મને તેની દરકાર નહોતી.

આ બધાં સ્મરણોમાં સમયનો ક્રમ ચોક્કસપણે જાળવી શકાયો નથી. કેટલાક ક્ષુલ્લક પ્રસંગો મારે માટે ખાસ મહત્વના બનેલા તે આજે સાંભરે છે. આ પ્રસંગ એટલે મારું પહેલું પ્રેમ-પરાક્રમ, જે પ્રકૃતિના ઇતિહાસ સાથે ભળી ગયું છે. કદાચ પ્રેમ અને પ્રકૃતિ છોક આરંભથી જ મારાં કાવ્યોના સ્રોતરૂપ હતાં.

મારા ઘરની સામે બે છોકરીઓ રહેતી હતી, જે મારી સામે એવી રીતે જોતી કે મારા ગાલ લાલ લાલ થઈ જતા. હું જેટલો નરમ અને શાંત હતો તેટલી તે તોફાની અને લુચ્ચી હતી. આ વખતે હું એમના તરફ નજર ન પડે એવી રીતે દરવાજાની વચ્ચે ઊભો રહ્યો. એમના હાથમાં કશુંક મને આકર્ષે તેવું હતું. હું નજીક ગયો. જાળવીને એ લોકોએ મને એક જંગલી પક્ષીનો માળો બતાવ્યો, જેમાં નાજુક પીંછાં લીલની સાથે ગૂંથેલાં હતાં અને વાદળી રંગનાં સુંદર નાનાં ઈંડાં સંતાડેલાં હતાં. હું નજીક ગયો ત્યારે એક છોકરીએ કહ્યું, ‘તારાં કપડાંની નીચે શું છે એ જોવું પડશે.’ હું એટલો ગભરાયો કે ધ્રૂજવા લાગ્યો અને ત્યાંથી ભાગ્યો. પેલી નાની અપ્સરાઓ મારી પાછળ તેમનો મોહક ખજાનો માથા પર મૂકીને દોડતી આવી. હું દોડતો-દોડતો મારા પિતાની ખાલી બેકરી હતી તે ગલીમાં ઘૂસી ગયો. આ હુમલાખોર છોકરીઓએ મને પકડી પાડ્યો. તે મારું પાટલૂન ખેંચવા લાગી. બરાબર એ જ વખતે મારા પિતાનાં પગલાં સંભળાયાં. માળો છિન્નભિન્ન થઈ ગયો. પેલાં નાનાં સુંદર ઈંડાં નીચે વેરાઈ ગયાં અને પેલી હુમલાખોરો અને હુમલાનો ભોગ બનેલો હું એક દુકાનના ગલ્લા નીચે અધ્ધર શ્વાસે સંતાઈ ગયાં.

બીજો એક દિવસ યાદ આવે છે. મારા ઘરની પછવાડે મારી દુનિયાની નાની નાની વસ્તુઓ શોધતો હતો. ત્યાં એક વાડ ઉપર પાટિયું હતું તેમાં કાણું જોયું. એ કાણામાં દષ્ટિ ગોઠવીને જોયું તો પેલી બાજુ અમારા જેવી જ પડતર જંગલ જેવી જમીન દેખાતી હતી. હું થોડાં ડગલાં પાછો હઠ્યો. કારણ કે મને કશુંક થવાનું છે એવું લાગ્યું. એકાએક એક હાથ કાણામાંથી બહાર દેખાયો. મારી જ ઉંમરના કોઈ

છોકરાનો નાનકડો હાથ હતો. હું પાસે ગયો ત્યાં હાથ અદૃશ્ય થઈ ગયો અને તેની જગ્યાએ નાનકડું શ્વેત ઘેટું દેખાયું.

પેલું અદૃશ્ય થયું હતું તે ઊનનું બનાવેલું ઘેટું હતું. જે પૈડાં ઉપર તે ફરતું હતું તે દેખાતાં નહોતાં. આવું સુંદર ઘેટું મેં કદી જોયું નહોતું. હું ઘરમાંથી એને માટે એક ચીજ લઈ આવ્યો અને એ જગ્યાએ મૂકી. મારે માટે અત્યંત મૂલ્યવાન ગણાય એવો થોડોક ઊઘડેલો, સુગંધીદાર પાઈનકોન હતો.

પછી કદી છોકરાનો હાથ દેખાયો નહિ. એવું સુંદર ઘેટું પણ પછી ફરી વાર દેખાયું નહિ. ત્યાં આગ લાગેલી એમાં નાશ પામ્યું હશે. આજે પણ જ્યારે હું રમકડાંની દુકાન પાસેથી નીકળું છું ત્યારે તેની બારી તરફ છાનોમાનો જોઈ લઉં છું. પણ વ્યર્થ. એના જેવું સુંદર ઘેટું પછી કદી બન્યું નથી.

કલા અને વૃષ્ટિ

ઠંડી, વરસાદ અને કાદવ રસ્તા ઉપર જોવા મળે તે અમેરિકાના દક્ષિણ વિસ્તારનો કષ્ટદાયક શિયાળો હતો. તેવી રીતે એ વિસ્તારોમાં પીળો બળબળતો ઉનાળો પણ સહન કરવાનો થતો. અમારી આસપાસ દુરારુદ્ધ પર્વતો હતા પણ મારે સાગર વિશે જાણવું હતું. સદભાગ્યે મારા પિતાને તેમના રેલવેના કોઈ મિત્રે ઘર રહેવા આપ્યું હતું. ઘોર અંધારું હોય ત્યારે, રાત્રે ચાર વાગ્યે (એ લોકો સવારના ચાર વાગ્યે કેમ કહેતા હશે તે હું સમજતો નથી.) મારા પિતા જાગે અને આખા ઘરને તેમની કંડકટરની વિહસલ વગાડીને જગાડે. તે ક્ષણથી પ્રવૃત્તિ શરૂ થાય. દીવો ન હોય. નાની મીણબત્તીની નાની ઝાળ ચારે બાજુથી આવતા પવનના સુસવાટાથી આમતેમ વીંઝાતી રહે. મારી માતા, મારો ભાઈ અને મારી બહેન રોડોલ્ફો અને લોરા, રસોઈયો - બધાં આમતેમ ફરતાં હોય. ગાદલાનો વીંટો બરાબર વાળ્યો નહોતો તેને વ્યવસ્થિત ગોઠવીને સ્ત્રીઓએ બિસ્તરો બાંધ્યો હતો. બિસ્તરો ગાડીમાં મૂકવાનો હતો. નજીકના સ્ટેશને બિસ્તરાને ઉતાર્યો ત્યાં સુધી હુંજાળો રહેલો. હું પ્રકૃતિથી જ નબળો અને માંદલો. ઊંઘમાંથી એકાએક જાગેલો. ઠંડી શરીરમાં પેસી ગયેલી અને બકારી થતી હતી. ઘરમાં ઊથલપાથલ સતત ચાલ્યા જ કરતી હતી. એક મહિનાના વેકેશન ઉપર મારા પિતા જતા હતા એટલે લગભગ બધી જ ઘર-વખરી સાથે લીધી હતી. ભીનાશવાળાં કપડાંને સૂકવવા માટેનો સરંજામ પણ સાથે લીધેલો, તે સામાનને લઈ જવા માટે બહાર ઊભેલા ગાડામાં ગોઠવ્યો હતો.

તેમુકો અને કારાયુની વચ્ચેના શીતપ્રદેશમાં ગાડી દોડતી હતી. તે ગાઢ નિર્જન ઉજ્જડ જંગલના પ્રદેશમાંથી પુલો પરથી અને બોગદાંમાંથી ધરતીકંપ થતો હોય તેમ પસાર થતી હતી. એ વિશાળ ગ્રામવિસ્તારમાં સ્ટેશનો, એકલાં અટૂલાં લાગતાં. એરોકેનિયન ઈન્ડિયનો તેમના પરંપરાગત પોશાકોમાં સ્ટેશન ઉપર ઘેટાં,

ચિકન, ઈંડાં અને કાપડની વિવિધ જાતો વેચવા માટે ઊભા હતા. ખૂબ રકઝક કરીને મારા પિતા કશુંક ખરીદે. ફરફરતી દાઢી લઈને તે એરોકેનિયન સ્ત્રી પાસેની મરઘી ઉઠાવી લે, પણ પેલી સ્ત્રી મરઘીની કિંમતમાં અડધો સેન્ટ પણ ઓછો ન કરે.

દરેક સ્ટેશનને સુંદર નામ હોય. પ્રાચીન એરોકેનિયન વંશનો વારસો એમને મળ્યો હતો. હુમલાખોર સ્પેનની ભૂમિ અને ભૂમિનાં મૂળ સંતાનો ચિલીના લોકોની વચ્ચે થયેલાં લોહિયાળ યુદ્ધોનો એ પ્રદેશ હતો.

લાબ્રાન્ઝા પહેલું સ્ટેશન હતું. પછી બોરો અને રેન્કિવલ્કો આવે. જંગલી છોડની સુવાસ આ નામોમાંથી આવતી. એના ઉચ્ચારનો ધ્વનિ મને બહુ ગમતો. આ રોકોન્યુન નામ હંમેશાં કશુંક મધુર, સ્વાદિષ્ટ સૂચવતાં : પ્રચ્છન્ન મધ, જંગલમાં વહી જતી નદી કે કોઈ પક્ષીના નામની વનરાજિ. અમે સરકારી કુટિર પાસેથી પસાર થયા. ડોન એલોન્ઝો દ એરસિલ્લા નામના કવિની સ્પેનિશ ગવર્નરે હત્યા કરી હતી તે સ્થળ આવ્યું. પંદરમી અને સોળમી સદીમાં આ સ્થળ વિજેતાઓની રાજધાની હતું. સ્વાતંત્ર્યયુદ્ધ દરમિયાન એરોકેનિયનોએ ‘ધીખતી ધરા’ની નીતિ અહીં સૌપ્રથમ અખત્યાર કરી હતી. કવિ એરસિલ્લાએ જેને સુંદર અને ગરવું કહેલું તેવું એક પણ મકાન એ લોકોએ છોડ્યું નહોતું.

પછી અમે નદીકિનારે વસેલા શહેરમાં આવ્યા. ટ્રેન આનંદથી વિહસલ વગાડતી, કોલસાના ધુમાડાના ગોટેગોટાથી આખા ગ્રામવિસ્તારને અને સ્ટેશનને ભરી દેતી જતી હતી. અહીં તમે વિશાળ વાદળી આકાશ અને સમુદ્ર તરફ વહેતી શાંત ઇમ્પીરિયલ રિવર જોઈ શકો. સામાનના અસંખ્ય દાગીનાઓની હેરફેર, નાનકડા પરિવારની વ્યવસ્થા, કિનારા પરની નૌકા સુધી બળદગાડામાં મુસાફરી અને ઇમ્પીરિયલ રિવરમાં નૌકાવિહાર : એ બધું જાણે કે મારા પિતાની ભૂરી આંખો અને રેલવેમૈનની વિહસલથી ચાલતી ફિલ્મ હતી. અમે દરિયામાં જવા માટે સામાન અને અમારી જાતને નાનકડી નૌકામાં ગોઠવીને ચાલ્યા. ત્યાં અલગ બર્થની વ્યવસ્થા નહોતી. હું વહાણના આગળના ભાગ ઉપર બેઠો હતો. પૈડાં પેડલની મદદથી નદીના પ્રવાહને મથી નાખતા હતા. આ નાની નૌકાનાં એન્જિન તોરથી છોંકોટા કરતાં જતાં હતાં. દક્ષિણના ઓછાબોલા પ્રવાસીઓ તૂતક ઉપર ફર્નિચરની જેમ સ્થિર બેઠા હતા. પંદર વર્ષના છોકરાનું હૃદય ગહન સાગરને મળવા જતી નદીના બે કિનારા વચ્ચે થતા પ્રવાસથી અનોખી સંવેદના અનુભવતું હતું.

બાજો ઇમ્પીરિયલ લાલ છાપરાવાળા નિવાસીનો સમૂહ હતો. નદીની ભ્રમર ઉપર આ વિસ્તાર આવેલો હતો. અમારા માટે રાહ જોઈ રહેલા નિવાસેથી અને તે પહેલાં પણ નાનકડી આગબોટ બાંધી હતી તે નાનકડા સ્તંભ આગળથી દૂર દૂર ગર્જતા સાગરનો ઘુઘવાટ હું સાંભળતો હતો. મારા જીવનમાં સાગરના તરંગો પ્રવેશી રહ્યા હતા.

ડોન હોરેશિયો પેયેકો નામના એક મોટા ખેડૂતનું એ ઘર હતું. અમે એક મહિનો એમાં રહ્યા તે દરમિયાન તેઓ ટ્રેક્ટર અને ગ્રેસર ચલાવીને ટેકરીઓ અને વાંકાયૂકા રસ્તાની ચડાઉતર કરતા હતા. તેના મશીનથી એ ઇન્ડિયન્સ અને બીજા ખેડૂતોના ઘઉંની લણણી કરતા હતા. કદાવર બાંધાના એ નરવીર, રેલવેમેનના કુટુંબ ઉપર ઓચિંતા મોટા અવાજ સાથે ઊતરી આવતા. ફોતરાં અને ધૂળથી શરીર ખરડાયેલું હોય. પછી ઘાંટાઘાંટ કરતા તે પર્વતોમાં કામ પર ચાલ્યા જાય. અમારા દક્ષિણ વિસ્તારમાં જીવન કેટલું કઠિન છે તેના દષ્ટાંતરૂપ આ ભાઈ હતા.

એ મકાન ઉપેક્ષિત રસ્તાઓ, અપરિચિત માનવો અને સાગરની ગહન ગર્જનાઓ એ બધું જ મને રહસ્યમય લાગતું. એ મકાનને એક વિશાળ પણ અવ્યવસ્થિત ઉદ્યાન હતું, જેમાં વરસાદની થાપટ ખાઈને ઘસાઈ ગયેલું દ્રાક્ષના મંડપવાળું આરામગૃહ હતું. જ્યાં મીઠી સુગંધવાળી લતા અને મારી કવિતા પાંગરેલાં તે ઘોર એકલતાનો ભંગ કરનાર મારા જેવા નાચીઝ સિવાય બીજું કોઈ નહોતું. બીજી એક મોહક વસ્તુ તે વિચિત્ર ઉદ્યાનમાં હતી. કોઈક અકસ્માતમાં તૂટીને અનાથ બનેલી એક મોટી લાઇફ બોટ હતી. હવે તેને તરંગો, તોફાનો કશું સ્પર્શતું નથી. પોંપીની વચ્ચે નકામી ચીજ તરીકે તે પડી હતી.

વિચિત્ર વાત એ હતી કે આ વાડીમાં યોજનાથી કે ઉપેક્ષાને કારણે પોંપી સિવાય બીજું કશું ઊગેલું નહીં. આ વિષાદપ્રેરક ખૂણામાંથી બીજા છોડ અદૃશ્ય થઈ ગયા હતા. આ પોંપીમાં કેટલાંક કબૂતર જેવાં શ્વેત અને મોટાં હતાં; કેટલાંક રક્ત-બિંદુ જેવાં ઘેરા લાલ રંગનાં હતાં અને બીજાં કેટલાંક વિસરાઈ ગયેલી વિધવાઓ જેવાં જાંબુડયા કે શ્યામ રંગનાં હતાં. પછી મેં કદી આવાં જાંડવાં જોયાં નથી. આટલું વિશાળ અફીણના છોડનું જંગલ મેં પછી કદી જોયું નથી. મારો તેમના તરફ ભય અને માનનો ભાવ રહ્યો હતો તેમ છતાં તેનું ફૂલ મને પ્રેરણા આપતું. હું હાલતાંચાલતાં એકાદ જાંડવું તોડી લેતો. તેના તૂટેલા થડમાંથી નીકળતા ચીકણા દૂધથી મારા હાથ ખરડાઈ રહેતા અને દિવ્ય સુવાસની લહેરખી ઘ્રાણેન્દ્રિયને ભરી દેતી. હું તેની રસઝરતી પાંખડીઓને પ્રેમથી પંપાળતો અને ચોપડીનાં પાનાંની બેવડાં સાચવીને મૂકતો. મારે મન તે ઊડી નહિ શક્તાં મોટાં પતંગિયાંની પાંખો હતી.

પહેલી વાર હું સાગરની સમક્ષ ઊભો રહ્યો ત્યારે આશ્ચર્યથી અભિભૂત થઈ ગયો હતો. બે મોટી ટેકરીઓ હુઈલક અને મોલની વચ્ચે મહાસાગર તેનો રોષ ધાલવી રહ્યો હતો. તે માથોડાથી ઘણા મીટર ઊંચે ઊછળતા હિમમિશ્રિત તરંગો જ નહોતા; જોરથી ચૂરા થતા વિશ્વના વિરાટ હૃદયનો પ્રચંડ ધબકાર હતો.

કુટુંબના લોકોએ ચાના ટેબલનું લિનન અને બીજો સામાન એ જગાએ મૂક્યાં હતાં. જમતી વખતે ખોરાકની સાથે રેતી મોંમાં જતી હતી. પણ મને તેની દરકાર નહોતી. પિતાજી અમને દરરોજ સાગરમાં તરવાનો આદેશ આપતા તે સંકટથી

હું ગભરાતો. દૂર પાછળના ભાગમાં મારી અને મારી બહેન લોરા પર ઠંડા હિમ જેવા પાણીની છાલક જોરથી વાગતી. અમે ધૂજી જતાં. મોજાની એક આંગળીએ અમને સાગરના ઊંચા પર્વત સાથે જોડી દીધા છે એવું લાગતું. ઠંડીથી દાંત કચકચે; પાંસળીઓ ઠંડીને કારણે વાદળી થઈ ગઈ હતી. હું અને મારી બહેન હાથમાં હાથ પરોવીને મરવા તૈયાર થઈ ગયેલાં ત્યાં રેલવેમેનની વિહસલ વાગી અને મારા પિતાનો અવાજ સાંભળ્યો. અમે શહીદ થતાં બચી ગયાં.

એ જગાની બીજી કેટલીક રહસ્યમય વાતો પણ કરું. એમાંની એક પર્કરોન વિશે અને બીજી ત્રણ ભેદી બહેનોના ઘર વિશે છે. નાનકડા ગામને છેડે કેટલાંક મોટાં મકાનો હતાં. કદાચ તે ફ્રેન્ચ બાસ્કની માલિકીનાં ચર્મશોધનચંત્રો માટેનાં હોય. દક્ષિણ ચિલીમાં તે લોકો ઘણુંખરું ચર્મઉદ્યોગ ચલાવતા. તેનો શો ઉપયોગ થતો તે હું જાણતો નથી. સાંજને વખતે આગળના દરવાજામાંથી પ્રવેશીને શહેર આખું વીંધીને આવતા મોટા કદાવર ઘોડાને નિહાળવામાં મને રસ પડ્યો હતો.

તે ઊંચાં કદાવર ઘોડા અને ઘોડીઓ પર્કરોન કહેવાતાં. તેમની લાંબી કે-શવાળીઓ માણસના કેશકલાપની જેમ ઊંચી પીઠ ઉપર ફેલાઈ રહેતી. તેમના વિશાળ પગ વાળના ગુચ્છથી ઢંકાયેલા રહેતા, જે ઘોડા દોડે ત્યારે મોટાં પીંછાંની જેમ ઊંચાનીચા થતા. તેમનો રંગ લાલ કે શ્વેત હોય, ભયંકર અને શક્તિશાળી, તે અદભુત અશ્વોની જેમ જવાળામુખીઓ દોડી શક્તા હોત તો તેમની ગતિ એવી જ હોત. ભૂકંપના ભયંકર આંચકાની જેમ તે અશ્વો ધૂળિયા અને ખરબચડા રસ્તા પરથી પસાર થતા. એ જોરથી હણહણે તેનો અવાજ શાંત હવાને ધ્રુજાવી દેતો. મારી જિંદગીમાં પછી ફરીથી આવા તેજ મિજાજના કોતરી કાઢેલ બાવલા જેવા અશ્વો જોયા નથી. સિવાય કે ચીનમાં મિંગ વંશના રાજાઓની કબર માટે પથ્થરમાં કોતરેલા ઘોડા જોયેલા; પરંતુ એ શ્રેષ્ઠ સન્માનનીય શિલ્પો પણ, મારી બાલિશ આંખોને દેખાતા સ્વપ્નની અંધારી દુનિયામાંથી બીજી કશીક રાક્ષસોની દુનિયા ભણી પ્રયાણ કરી રહેલા આ જંગી અશ્વોનું દૃશ્ય ઊભું કરી શક્યાં નહોતાં.

ખરું જોતાં, તે સમગ્ર અણઘડ પ્રદેશમાં ઘોડા જ ઘોડા હતા. કેસ્ટિલિયન ઊનના કાળા ડગલા પહેરેલા ચિલીના, જર્મનીના અને એરોકેનિયાના ઘોડેસવારો રસ્તા પર ઘોડે ચડે અને ઊતરે એવું ચાલતું. ભૂખ્યા હોય કે જમેલા, ગંદા હોય કે સ્વચ્છ, ઘાસ વાગોળતાં અને નાકમાંથી વરાળ નીકળતી હોય એ સ્થિતિમાં આ અશ્વો માલિકે જ્યાં છોડ્યા હોય ત્યાં જ રાહ જોતા ઊભા રહે. તેઓ માલિકોથી અને એકાન્ત વસાહતના એકલવાયા જીવનથી ટેવાઈ ગયેલા હતા. પછી મોડેથી તેઓ અનાજના કોથળા કે ખેતીનાં ઓજારો ભરીને, જોખમી રસ્તે ઉચ્ચ પ્રદેશની વસાહતમાં જતા અથવા સાગરકિનારે રેતીમાં ખદુક ખદુક કરતા દૂર દૂર સુધી જતા. ઘણી વાર એવું બનતું કે કોઈ એરોકેનિયન ઘોડેસવાર શરાબની દુકાનમાંથી

નીકળીને સ્થિર ઊભેલા ઘોડા પર મુશ્કેલીથી ચડતો હોય અને ટેકરીઓમાં ઘરના રસ્તે પાછો જતો હોય. ચિત્કાર પીધેલો હોવાથી ડોલતાં ડોલતાં એક બાજુથી બીજી બાજુ ઢળી પડતો જણાય. હું એને ઘોડે ચડીને જતો જોઉં ત્યારે દરેક વખતે એમ લાગે કે હમણાં ઢળી પડશે. પણ મારું અનુમાન ખોટું પડતું. દરેક વખતે આમતેમ ડોલતાં ડોલતાં તે છેવટે સમતુલા જાળવી લેતો અને બીજી બાજુએ ઢળી જતો. એમ કરતાં ઘોડાના જીન સાથે ચોંટીને સ્થિર થઈ જતો. એ સ્થિતિમાં તે ઘોડા ઉપર એક પછી એક માઈલ કાપતો જતો. છેવટે ભૂલા પડેલા પણ અકળ રીતે રક્ષણ પામેલા કોઈક જાનવરની જેમ તે ગાઢ જંગલમાં પ્રવેશ કરતો.

અમે આ અદભુત પ્રદેશમાં અનેક ઉનાળા ગાળ્યા હતા. એ જ ઘરવખરી, એ જ આવાગમનની ગતિવિધિ. કાળક્રમે તેમુકોમાંના અસહ્ય શિયાળા અને દરિયાકિનારાના અદભુત ઉનાળાની વચ્ચે હું વાચન, લેખન અને પ્રેમનાં છમકલાં કરતો કરતો મોટો થતો જતો હતો.

મને ઘોડેસવારી ફાવી ગઈ હતી. મારી દુનિયા અણધાર્યાં વળાંકવાળા રસ્તા પર કીચડના ઢગલા સુધી વિસ્તરતી ગઈ. ગીચ વનરાજિ, જંગલનાં પક્ષીઓનો કલરવ કે મૌન, ધર્માધ્યક્ષે પહેરેલા લાલચટક ઝભ્ભા જેવા રંગથી અલંકૃત પુષ્પિત વૃક્ષનો એકાએક આવિર્ભાવ થયો. હિમકણો નીચે ઢંકાયેલી અસંખ્ય અષ્ટપૂર્વ કળીઓનો સત્સંગ થયો. ધીમે ધીમે હું ઘોડો, જીન, લગામ, પેંગડાં વગેરેથી ટેવાતો ગયો. સાગરના અનંત વેળુકાંઠા અને પર્વતીય પ્રદેશ ઉપર મારો આત્મા – એટલે કે મારી કવિતા – અને જગતની શ્રેષ્ઠ એકાન્તભૂમિ વચ્ચે એક પ્રકારનો સંવાદ સધાઈ રહ્યો હતો. આ વાતને વર્ષો વીતી ગયાં, પરંતુ એ સંવાદ, એ દર્શન, ‘પ્રકૃતિ સાથેનો એ કરાર’, આજે પણ મારા જીવનનો એક હિસ્સો બની રહેલો છે.

હવે હું તમને પક્ષીઓ વિશે કહું. લેક બુડીમાં હંસની કૂર હત્યા થતી. શિકારીઓ શાંતિથી તેમને બોટમાં ભરીને બોટને ઝડપથી હંકારી જતા... હંસ આલ્બેટ્રોસની માફક મુશ્કેલીથી ઊડી શકે છે. પાણી ઉપર દોડે. પછી મોટી ભારેખમ પાંખો ઊંચકવા જાય એટલે સહેલાઈથી પકડાઈ જાય. પછી લાકડીથી તેને ખતમ કરવામાં આવે.

મારું પ્રથમ કાવ્ય

કોઈક મને એક હંસ આપી ગયું. તે કાળા કાંઠલાવાળો હંસ અર્ધમૃત અવસ્થામાં હતો. આવો સુંદર હંસ પછી મેં મારી જિંદગીમાં ક્યાંયે કદી જોયો નથી. શ્વેત દેહ, કાળા રેશમી મોજામાં દબાવેલી લાગે એવી નાજુક ગરદન, નારંગી રંગની ચાંચ અને લાલ આંખો.

આ બન્યું દરિયાકિનારે, પુએર્તોસાવેદ્રા, ઇમ્પીરિયલ ડેલ સરમાં.

મને આપ્યો ત્યારે હંસ લગભગ મૃત્યુ પામેલો. મેં તેના જખમ સાફ કર્યા

અને બ્રેડના ટુકડા તથા માછલી તેના ગળાની નીચે ઉતારવાનો પ્રયત્ન કર્યો. પણ તેણે બધું બહાર કાઢી નાખ્યું. પછી તેને ધીમે ધીમે ઠીક થવા લાગ્યું. તેને સમજાયું કે હું તેનો મિત્ર છું. મને સમજાયું કે ઘરનો ઝુરાપો તેને મારી નાખશે. એટલે હું એ વજનદાર પક્ષીને હાથમાં રાખીને શહેર વીંધીને નદીકિનારે લઈ ગયો. તે માછલી પકડે એવી મારી ઇચ્છા હતી. મેં તેને તળિયે રહેલા ગોળ પથરા દેખાડ્યા અને રૂપેરી માછલી જેના પર થઈને સરતી હતી તે રેતી દેખાડી. પણ તેની વિષાદમય આંખો દૂર દૂર ભટકી રહી હતી.

વીસ દિવસ લગી દરરોજ હું તેને નદીએ લઈ ગયો અને ઘેર પાછો લાવ્યો. હંસ લગભગ મારા જેટલો ઊંચો હતો. એક દિવસ ઢળતા પહોરે, તેની આંખમાં ઘેન દેખાયું. મારી નજીક પાણીમાં એ તરતો હતો. માછલી પકડવાની રીત ફરીથી શીખવવાના મારા પ્રયત્નને તેણે દાદ દીધી નહીં. એ નિશ્ચલ બની ગયો હતો. તેને ઘેર લઈ જવા માટે મેં ઉપાડ્યો. મારી છાતી પાસે તેને રાખ્યો ત્યારે રિબનની ગાંઠ છૂટતી હોય એમ લાગ્યું. તેની લાંબી વળાંકવાળી ડોક પડી જતી હતી તે પરથી સમજાયું કે મરતી વખતે હંસ ગાતાં નથી.

કાંટિનમાં આગઝરતો ઉનાળો છે. આકાશ અને ઘઉં બળબળતાં છે. ભૂમિ તેની આળસને ખંખેરી નાખવા તત્પર છે. ઘરો શિયાળાની માફક ઉનાળાના સ્વાગત માટે પણ તૈયાર નથી. હું ગ્રામપ્રદેશમાં રખડું છું અને સતત ચાલ્યા કરું છું. નિયોલોલ હિલ પર હું ભૂલો પડું છું. એકલો છું. મારાં ખિસ્સાં વાંદાથી ભરેલાં છે. મારી પાસે હમણાં જ પકડેલો વાળવાળો કરોળિયો છે. ઊંચે આકાશ દેખાતું નથી. જંગલ કાયમ ભેજવાળું હોય છે. મારા પગ લપસી જાય છે. ત્યાં એકાએક એક પક્ષી ચીસ પાડે છે. ચીકાઉ પક્ષીની એ ભયંકર ચીસ હતી. ચેતવણીરૂપ ધ્રુજારી પગથી માથા સુધી પ્રસરી ગઈ. કોપીલુ રક્તબિંદુઓને ભાગ્યે જ ઓળખી શકાય. હું રાક્ષસી રોપાની નીચે રહેલું એક નાનકડું જંતુ જોઉં છું. એ જંતુ મારા મુખ પાસેથી પાંખ વીંઝતું પસાર થઈ જાય છે. ઊંચે બીજાં પક્ષીઓ મારી મશ્કરીમાં જાણે કે અટ્ટહાસ્ય કરે છે. પાછા જવાનો રસ્તો જડવો મુશ્કેલ છે. અત્યારે ઘણું મોડું થયું છે.

પિતાજી હજુ આવ્યા નથી. પરોઢિયે ત્રણ કે ચાર વાગ્યે આવશે. હું ઉપર મેડીએ મારા રૂમમાં જાઉં છું. સલગરી વાંચું છું. વરસાદ ધોધમાર પડે છે. થોડી વારમાં જ રાત્રિ અને વર્ષાનું સામ્રાજ્ય જામશે. હું એકલો છું. મારી ગણિતની નોંધપોથીમાં કવિતા લખ્યા કરું છું. બીજે દિવસે હું વહેલો ઊડું છું. લીલાં પ્લમ છે. હું ઢાળ ચઢી જઉં છું. મીઠાનું નાનકડું પડીકું મારી પાસે છે. હું ઝાડ પર ચઢું છું. બરાબર ગોઠવાઈને એક પ્લમને બટકું ભરું છું અને કકડાને મીઠામાં બોળું છું. હું તે ખાઈ જાઉં છું. એ રીતે સો જેટલાં પ્લમ ઓહિયાં કરી જાઉં છું. હું જાણું છું કે અતિરેક કરી રહ્યો છું.

અમારું બીજું ઘર બળી ગયેલું. નવું ઘર ભેદભરમથી ભરપૂર હતું. હું વાડ પર ચઢીને જોઉં છું કે કોઈ પડોશી છે કે નહીં. આસપાસમાં કોઈ નહોતું. હું કેટલાંક લાકડાનાં ગચ્ચાં ઉઠાવું છું. તેની નીચે થોડાક કરોળિયા હતા. શૌચાલય પાછળ હતું. તેની પાસે ઊંચેલાં વૃક્ષો પર ઈયળો હતી. બદામના ઝાડ પર નીચેના ભાગમાં સફેદ એવી બદામ દેખાતી. ભમરીને હાનિ પહોંચાડ્યા વિના રૂમાલથી કેમ પકડવી તે કરામત હું જાણતો હતો. હું થોડી વાર તેમને પકડી રાખતો અને કાન આગળ લઈ જતો. કેવો મધુર ગુંજારવ ! એક કાળો પોશાક પહેરેલો બાળકવિ ભયંકર જંગલી વિસ્તારમાં કેવી એકલતા અનુભવતો હશે ! થોડે થોડે અંશે, જીવન અને પુસ્તકો મને એ પ્રભાવક રહસ્યોની ઝલક દર્શાવતાં.

ગઈ રાતે વાંચેલું તે ભુલાય તેમ નથી. દૂર મલેશિયામાં સંદોકના અને એના મિત્રો બ્રેડફ્રુટ પર કેવી રીતે ટકી રહેલા તેની વાત છે. મને બફેલો બિલ ગમતો નથી. કેમ કે તે ઈન્ડિયનોને મારી નાખે છે.

મને ઘણી વાર પૂછવામાં આવે છે કે મેં કવિતા લખવી ક્યારે શરૂ કરી, પહેલું કાવ્ય ક્યારે લખ્યું.

સ્મૃતિને સતેજ કરું. હું નાનો હતો, માંડ વાંચવા શીખ્યો હતો. ત્યારે એક વાર તીવ્ર લાગણીનો આવેગ અનુભવ્યો અને લખવા બેઠો. અર્ધી પ્રાસમાં, અર્ધી પ્રાસ વગરની એવી પંક્તિઓ રચાઈ. રોજની ભાષા કરતાં જુદી જ, કશીક અનોખી ભાષામાં લખાઈ ગયેલું. એક પ્રકારની અપૂર્વ વેદનાથી હૃદય અભિભૂત થઈ ગયેલું. કાગળના ટુકડા ઉપર એ ઉદગાર ઉતાર્યાં. એ મારી માતાને એટલે કે જેને હું ઓળખતો અને જેની શીળી છાયામાં મારું બાળપણ પોષાયેલું તે મારી દેવાંશી અપર માતાને ઉદ્દેશીને લખાયેલું કાવ્ય હતું. કવિતા કેવી લખાઈ છે તેનો નિર્ણય કરવાની એ ઉંમરે મારામાં ક્યાંથી શક્તિ હોય ? મારાં માતાપિતાને તે કવિતા બતાવી. મારા પિતા ને મારી મા ભોજનખંડમાં ધીમે સાદે કશીક વ્યવહારની વાત કરતાં હતાં, જે બાળકોની દુનિયાને મોટેરાંની દુનિયાથી, નદી બે કિનારાને જુદા પાડે તેનાથી વિશેષ, જુદી પાડતી હતી. કવિતાદેવીની પ્રથમ મુલાકાતથી ઝંકૃત થયેલી લાગણી સાથે મેં કાવ્યપંક્તિઓવાળો કાગળ તેમની આગળ ધર્યો. મારા પિતાએ શૂન્યચિત્તે તે વાંચ્યો ને તરત પાછો આપતાં કહ્યું, ‘શેમાંથી તેં ઉતાર્યું છે આ ?’ પછી પાછા એ મારી મા સાથે પેલી મહત્વની વ્યવહારની વાતમાં ગૂંથાઈ ગયા.

મારા પ્રથમ કાવ્યના જન્મની અને તેને વિશેના બિનજવાબદાર અભિપ્રાયના પહેલા નમૂનાની આ કથની.

બધો વખત હું જ્ઞાનની દુનિયામાં, પુસ્તકોની નદીના પ્રવાહમાં કોઈ એકલો વહાણવટી ફરતો હોય એમ હું ફરતો હતો. દિનરાત વાચનની ભૂખ મને સતાવતી. સાગરકિનારે પુએરતો સાવેદ્રા નામનું નાનું નગર હતું. ત્યાં એક સાર્વજનિક પુ-

સ્તકાલય હતું. ત્યાં મને ડૉન ઓગસ્ટ વિન્ટર નામના એક જૂના કવિ મળી ગયા. તે મારી સાહિત્યિક ભૂખથી પ્રભાવિત થયા હતા. મને વર્ગીસ વિલા ઇબ્સન કે રોકેમ્બોલ આપે અને હું એ મેં વાંચ્યાં છે એમ કહું એટલે આશ્ચર્ય પામીને કહે કે એ બધાં તેં અગાઉથી વાંચી લીધાં છે ? હું શાહમૃગની માફક જે આવ્યું તે વિવેક વગર ગળે ઉતાર્યા કરતો હતો.

આ અરસામાં તેમુકોમાં એક ઊંચી મહિલા લાંબો ઝભ્ભો અને સપાટ પગરખાં પહેરીને આવી હતી. તે ત્યાંની એક કન્યાશાળાની નવી આચાર્યા હતી. દક્ષિણના છેડા ઉપર આવેલા શહેરમાંથી આવતી હતી. તેનું નામ ગેબ્રિયેલા મિચ્ચાલ હતું.

હું તેને મારા ઘર આગળથી લાંબો ઢસડાતો પોશાક પહેરીને જતી જોતો હતો. મને એની બીક લાગતી હતી. પણ જ્યારે તેની મુલાકાત થઈ ત્યારે તે મને બહુ જ માયાળુ સ્વભાવની લાગી. એરોકેનિયન 'પિકચર' જેવા તેના સુંદર મુખમાં અટ્ટહાસ્યથી આખા ખંડને પ્રકાશિત કરતા સફેદ દાંત ચળકતા હતા.

હું તેનો મિત્ર થવા માટે ઘણો નાનો હતો અને શરમાળ પણ ખરો. હું એને થોડાક પ્રસંગે જ મળેલો. એ મને પુસ્તકો આપે તે હું આનંદથી લઈ લેતો. તે મોટે ભાગે રશિયન નવલકથાઓ હતી. તેને મતે જગતસાહિત્યમાં તે નવલકથાઓ અસાધારણ ગણાતી હતી. હું કહી શકું કે ગેબ્રિલાએ મને રશિયન નવલકથાકારોના ઉગ્ર વિચારોનો પરિચય કરાવ્યો. ટોલ્સ્ટોય, દોસ્તોયવસ્કી અને ચેખોવ મારા મનમાં ખાસ વસી ગયા અને આજે પણ વસેલા છે.

ત્રણ વિધવાઓનો નિવાસ

એક વાર મને ખેતરમાં ડૂંડાં ઝૂડવા માટે બોલાવ્યો. ઘોડીની મદદથી જૂની રીતે કરવાનું હતું. જગા શહેરથી ઠીક ઠીક દૂર પર્વતાળ પ્રદેશમાં હતી. એવે ઠેકાણે જાતે રસ્તો શોધતાં શોધતાં જવાનું સાહસ કરવાનું મને ગમ્યું. મેં વિચાર્યું કે ભૂલો પડીશ તો કોઈક રસ્તો બતાવશે. બાજો ઇમ્પીરિયલ છોડીને હું નીકળ્યો. નદીના સાંકડા રેતાળ પટ પર માર્ગ કરીને જતો હતો. ત્યાં પ્રશાન્ત મહાસાગર મોલ હિલના સર્વોચ્ચ બિન્દુ પર રહેલાં ખડકો અને વનરાજિને જોરજોરથી વારંવાર મોજાંની થપાટો મારતો હતો. ત્યાંથી હું પાછો વળ્યો. લેક બુદીના કિનારે કિનારે ચાલતો હતો. પ્રચંડ મોજાં તળેટીને જોરજોરથી પ્રહાર કરીને ચૂરા કરી રહ્યાં હતાં. મોજું એક વાર અથડાઈને નવું જોર ભેગું કરવા પાછું જઈને આવે તેટલી થોડીક મિનિટનો મારે લાભ લેવાનો હતો. મને અને મારા અશ્વને નવું મોજું પથરાળ ટેકરી સાથે અથડાવી મારે તે પહેલાં અમારે ઝડપથી જળપ્રવાહ અને ટેકરીની વચમાં રહેલી કેડીને કૂદી જવાની હતી.

જોખમ પૂરું થયું. પશ્ચિમ બાજુ સરોવરની વાદળી સપાટી ઊઘડી. રેતાળ

કિનારો દૂર દૂર સુધી લેક તોલ્તનના મુખ તરફ વિસ્તરેલો હતો. ચિલીનો આ ખરબચડો અને પથરાળ પ્રદેશ આગળ જતાં એકાએક સપાટ બને છે. પછી તમે સાગરકિનારાની સમાન્તર સીધા અને સરળ વેળુના રસ્તા પર દિવસ અને રાત ભમ્યાં જ કરો.

ચિલીના લાંબા સાગરકિનારે અસંખ્ય બીચ બનતા; પ્લેનેટની મુદ્રિકા જેવો ગોળ બંધ દક્ષિણ મહાસાગરની ગર્જનાથી અભિભૂત હતો. આ વિકટ માર્ગ ચિલીનો સાગરકિનારો અને તેની પારના દક્ષિણ ધ્રુવના વિસ્તારમાં જોવા મળે છે.

વનવિસ્તારની વાત કરીએ તો હેઝલ વૃક્ષો ચળકતી લીલી ડાળીઓ હલાવીને મારું સ્વાગત કરતાં હતાં. કેટલાંક વૃક્ષો પરથી હેઝલનટનાં ઝૂમખાં કાપી લીધેલાં હતાં. હેઝલનટ આ ઋતુમાં કંકુથી રંગ્યાં હોય એવાં લાલ હતાં. દક્ષિણ ચિલીનાં વિશાળ વૃક્ષો એટલાં ઊંચાં હતાં કે અમે - મારો અશ્વ અને હું - તેમની નીચેથી ડાળીઓને અડક્યા વિના સહેલાઈથી પસાર થઈ જતા. તેમની લીલી ડાળીઓનો સ્પર્શ થતો ત્યારે ઝાકળના વરસાદથી અમે બંને ભીંજાઈ જતા. મારી જમણી બાજુએ લેક બુદી દૂરદૂરનાં જંગલોની કિનારવાળું, સ્થિર, વાદળી સ્તર રૂપે વિસ્તરેલું હતું.

છેક સરોવરને બીજે છેડે ગયો ત્યારે મને કેટલાક માણસો દેખાયા. તે વિચિત્ર માછીમારો હતા. સાગર અને સરોવર જ્યાં બેના પ્રવાહ મળે છે, ભેટે છે, કે ટકરાય છે ત્યાં તોફાની મોજાંએ ફેંકી દીધેલી ખારા પાણીની માછલી પડેલી હતી. મોટી રૂપેરી માછલી સરકી ગઈ હતી. એક, બે, ત્રણ, ચાર, પાંચ માછીમારો ટટ્ટાર થઈને એકાગ્રતાથી ખોવાયેલી માછલીને શોધતા હતા. પછી એકાએક એક લાંબા જળચરનો ઘા પ્રબળ અવાજ સાથે જળની સપાટી પર થયો. પછી એ લોકોએ તે રૂપેરી માછલીને ઉપાડીને કરંડિયામાં નાખી, જ્યાં કંપતી કંપતી તે ક્ષણિક ચળકાટ સાથે મૃત્યુ પામી. મોડું થતું હતું. સરોવરના કિનારેથી હું પર્વતાળ પ્રદેશની કેડીની શોધમાં અંદરના રસ્તે આવી ગયો હતો. અંધકાર પ્રસરી રહ્યો હતો. એકાએક કોઈક વિચિત્ર જંગલી પક્ષી કર્કશ રુદન જેવો અવાજ કરતું મારા મસ્તક પરથી પસાર થયું. ગરુડ કે ગીધ સંધ્યાકાળે આકાશમાં પોતાની કાળી પાંખો થોભાવીને મારા આગમનના સંકેત રૂપે ઊભેલું દેખાયું. મારી પાછળ તે એની ભારે પાંખો ફફડાવતું આવી રહ્યું હતું. લાલ પૂંછડીવાળાં શિયાળ રસ્તા પર આવીને રડતાં હતાં. ભેદી જંગલમાં રહેતાં નાનાં જંતુઓને તો હું જાણતો નહોતો.

હું ભૂલો પડ્યો છું એનો ખ્યાલ હવે આવ્યો. રાત્રિ અને જંગલ જે મને આનંદ દાયક લાગતાં હતાં તે હવે ભયજનક લાગવા માંડ્યાં. એવામાં તે નિર્જન અંધકારમય રસ્તા પર એકાએક એક અજાણ્યો પ્રવાસી મારી સમક્ષ દેખાયો.. અમે એકબીજાની નજીક આવ્યા. હું ઊભો રહ્યો. મેં જોયું કે સસ્તો ઝભ્ભો અને નાનકડો ટટ્ટુ લઈને

તે શાન્ત પરિસરમાં એકાએક ફૂટી નીકળતા ગામડિયા ખેડૂતોમાંનો એક હતો.

મેં તેને મારાં વીતકની વાત કરી. તેણે કહ્યું કે રાત્રે તો શ્રેશિંગની જગાએ પહોંચી શકાશે નહીં. આ પ્રદેશનો ખૂણેખૂણે તે જાણતો હતો. મારે જ્યાં જવાનું હતું તે શ્રેશિંગની જગાની તેને ખબર હતી. મારે રાત્રિ ખુલ્લામાં કાઢવી નહોતી એટલે તેને કહ્યું, ‘સવાર સુધી આશરો મળે એવી જગા, જાણતા હો તો, ક્યાં છે તે કહો.’

‘આ જ રસ્તા પર આગળ ફંટાતી કેડીએ બે લીગ જેટલા અંતરે બે માળનું મોટું મકાન દેખાશે.’ તેણે કહ્યું.

‘એ હોટલ છે ?’ મેં પૂછ્યું.

‘ના, રે. પણ ત્યાં તમને આવકાર મળશે. ત્યાં ત્રણ ફેન્ય મહિલાઓ રહે છે. ત્રીસ વર્ષથી રહે છે. ‘લંબર બિઝનેસ’માં છે. તે બધા પ્રત્યે માયાળુ વર્તીવ રાખે છે. તમને એ લોકો આશરો આપશે.’

આ નાનકડી સલાહ બદલ મેં તે ઘોડેસવારનો આભાર માન્યો. એ તેના દૂબળા ટકુ પર વિદાય થયો. ભ્રમિત જીવની જેમ હું નાનકડી કેડી પર ચાલતો રહ્યો. તાજા જ કાપેલા નખના નાનકડા સફેદ ટુકડા જેવડો ચંદ્ર આકાશમાં ઊંચે ચડી રહ્યો હતો.

રાતના નવેક વાગ્યા હશે. મને દીવો દેખાયો. ત્યાં ઘર છે એવી ખાતરી થઈ. ઘોડાને એડી મારી. હું તે દિવ્ય આશ્રયસ્થાનને દરવાજે પહોંચ્યો. ત્યાંથી લાકડાનો વહેર અને છોડિયાંના ઢગલાને ખૂંદતાં ખૂંદતાં એકાન્તમાં જંગલની અંદર રહેલા મકાનના પ્રવેશદ્વાર સુધી પહોંચી ગયો. મેં પહેલાં ધીમેથી અને પછી જોરથી દરવાજા પર ટકોરા માર્યાં. થોડીક મિનિટો થઈ. અહીં કોઈ નથી એવો વિચાર મગજમાંથી પસાર થતો હતો ત્યાં એક નાજુક નમણી નારી શ્યામ પોશાકમાં રજૂ થઈ. મારા પર કડક દષ્ટિપાત કરીને, અર્ધું દ્વાર ઉઘાડીને આટલી મોડી રાતે આવનાર મુસાફરને પ્રશ્ન કર્યો,

‘કોણ છો તમે ? શું જોઈએ છે ?’

‘હું જંગલમાં ભૂલો પડ્યો છું. વિદ્યાર્થી છું. હર્મ-ન્ડીઝમાં શ્રેશિંગ માટે મને નિમંત્ર્યો છે. ખૂબ થાકી ગયો છું. કોઈકે કહ્યું કે તમે અને તમારી બહેનો સારું આતિથ્ય કરો છો. મારે સૂવા માટે એક ખૂણો જોઈએ છે. સવારે રસ્તે પડીશ.’

‘જરૂર અંદર આવો.’ તેણે કહ્યું. ‘તમારું ઘર જ સમજાજો.’

તે મને એક અંધારા પાર્લરમાં લઈ ગઈ. બે-ત્રણ પેરાફિન દીવા પેટાવ્યા. મેં જોયું કે દીવા સુંદર કલાત્મક કોતરણીવાળા, કાંસાનો ઢેળ ચડાવેલા હતા. રૂમમાં ભેજવાળી વાસ આવતી હતી. ઊંચી બારીઓ પર લાલ પડદા ઢાંકેલા હતા. આરામખુરશીઓ પર સફેદ પડદા રક્ષણ માટે હતા. શેનાથી રક્ષણ ?

તે રૂમ બીજી કોઈક સદીની હતી. તેને કઈ સદીમાં મૂકવી એ નક્કી કરવું

અઘરું હતું. રૂમ સ્વપ્નની જેમ બેચેન કરે તેવી હતી. શ્વેતકેશી મહિલા પગ દેખાય નહીં અને પગલાં સંભળાય નહીં તેમ શાંત વાતાવરણમાં અહીંતહીં ફરતી અને આ, તે, પંખો, આલબમ વગેરે ચીજોને અડકતી.

હું સરોવરને તળિયે રહેતો હોઉં અને થાક્યોપાક્યો સ્વપ્નમાં જોતો પડ્યો રહ્યો હોઉં એવું મને લાગ્યું. જોણે મારું સ્વાગત કરેલું તેના જેવી બીજી બે મહિલાઓ એકાએક અંદર આવી. મોડું થઈ ગયું હતું. ઠંડી હતી. બંને મારી ખૂબ નજીક બેઠી. સંવનન કરતી હોય તેમ એકની આંખમાં સ્મિતની ચમક હતી અને બીજી - જોણે બારણું ખોલેલું તેની આંખમાં વિષાદ હતો.

તેમની સાથેની વાતચીત, અલગ પડી ગયેલા ગ્રામીણ પ્રદેશથી અને હજારો જંતુઓથી, મેડકના ડ્રાઉં ડ્રાઉંથી અને સ્થાનિક પક્ષીઓના અવાજથી, મુખરિત રાત્રિઓ સુધી વિસ્તરેલી. તેમને મારા અભ્યાસ વિશે અથ-ઈતિ જાણવું હતું. મેં તેમની સમક્ષ બોદલેરનો ઉલ્લેખ કરેલો. તેની કવિતાનું ભાષાન્તર કરવા માંડ્યું છે એમ પણ કહેલું.

તેની વીજળિક અસર થઈ. ત્રણે મહિલાઓમાં ચેતન આવ્યું. તેમની શુષ્ક આંખો અને ચહેરા પર તેજ આવ્યું, તેમનાં પ્રાચીન દેહલક્ષણો પરથી ત્રણ જૂનાં મહોરાં ખરી પડ્યાં હોય એમ લાગ્યું. ‘બોદલેર !’ આશ્ચર્ય સાથે ત્રણે એકસાથે બોલ્યાં, “દુનિયા શરૂ થઈ ત્યારથી આજ સુધીમાં આ એકાન્ત સ્થળમાં કોઈએ પહેલી વાર બોદલેરનું નામ લીધું હશે. અમારી પાસે એનો કાવ્યસંગ્રહ ‘ફ્લુ દ માલ’ છે. પાંચસો કિલોમીટરના આ વિસ્તારમાં તેની અદ્ભુત કાવ્યપંક્તિઓ વાંચી શકે તેવાં અમે એકલાં જ છીએ. આ ગિરિપ્રદેશમાં કોઈ ફેન્ય જાણતું નથી.”

ત્રણમાંથી બે બહેનો એવીગ્નોનમાં જન્મેલી. સૌથી નાની પણ ફેન્ય કુટુંબની હતી. પણ જન્મથી ચિલીની હતી. તેમનાં માબાપ, દાદા, બીજાં સંબંધીઓ ઘણા વખત ઉપર ગુજરી ગયેલાં. આ ત્રણ બહેનો વરસાદ, પવન, મિલનું ભૂસું, ગામડયા ખેડૂતો અને નોકરો - એ બધાંથી ટેવાઈ ગઈ હતી. એટલે તેમણે અહીં રહેવાનો નિશ્ચય કર્યો હતો. આ પથરાળ પર્વતવિસ્તારમાં આ એક જ ઘર હતું.

ઈન્ડિયન સેવિકા અંદર આવી અને સહુથી મોટી બહેનના કાનમાં કશુંક કહી ગઈ. અમે બહાર નીકળ્યાં અને હોલના ઠંડા રસ્તા પરથી ચાલતાં ચાલતાં ડાઈનિંગ રૂમ સુધી ગયા. રૂમ જોઈને હું સ્તબ્ધ થઈ ગયો. મધ્યમાં ગોળ ટેબલ હતું. તેના ઉપર સફેદ ટેબલક્લોથ પાથરેલું હતું. તેના પર બે રૂપેરી ફેમવાળી મોટી મીણબત્તી હતી અને તેની આસપાસ બીજી ઘણી મીણબત્તીઓ બળતી હતી. તે અદ્ભુત ટેબલ ઉપર રૂપેરી અને બિલોરી પ્રકાશ ચળકી રહ્યો હતો. જાણે ક્વીન વિક્ટોરિયાએ મને એમને ઘેર જમવા બોલાવ્યો હોય એવો સંકોચ મને થતો હતો, હું ધૂળથી ખરડાયેલો, થાકેલો, લઘરવઘર હતો અને આ ટેબલ કોઈ રાજકુમારને શોભે તેવું

હતું. તેમને મન હું પરસેવાથી રેબઝેબ ગામડિયો ગોવાળ હતો, જેનાં ઢેર બહાર દરવાજે ઊભાં હતાં.

આટલો ધરાઈને હું ભાગ્યે જ જમ્યો હોઈશ. મારી યજમાન સન્નારીઓ પાકશાસ્ત્રમાં નિષ્ણાત હતી. એમને ફાન્સની ઉત્તમ વાનગીઓ રાંધવાનો વારસો પૂર્વજો પાસેથી મળ્યો હતો. એક એક વાનગી સ્વાદિષ્ટ, ખુશબોદાર અને આશ્ચર્યમાં ગરકાવ કરી દે તેવી હતી. ભોંયરામાંથી તેઓ તેમની ખાસ ફેન્ય પદ્ધતિથી ગાળેલો દ્રાક્ષનો આસવ લઈ આવેલી.

થાકને કારણે મારી આંખો બંધ થઈ જતી હતી તેમ છતાં હું એ લોકોને વિચિત્ર ચમત્કારોની વાતો કરતાં સાંભળતો હતો. આ ત્રણેય બહેનોના ગૌરવનો વિષય રસોઈની રસદાર વાનગીઓ હતી. એમને મન આ ટેબલ પવિત્ર હતું. તે એવી સંસ્કૃતિનો વારસો હતો કે જે મૂળ ઉદભવસ્થાનથી સમયે અને સાગરે વિખૂટી પાડ્યા બાદ ફરી જોવા નહિ મળેલી. આ ટેબલ તે સંસ્કૃતિના પવિત્ર વારસાનું રક્ષણસ્થાન. તે પોતાની જાત ઉપર હસતી હોય તેમ તેમણે મને એક વિચિત્ર કાર્ડની ફાઈલ બતાવી.

‘અમે જરા તરંગી નારીઓ છીએ.’ ત્રણેયમાં નાની હતી તેણે કહ્યું.

છેલ્લાં ત્રીસ વર્ષ દરમિયાન સત્તાવીસ જેટલા પ્રવાસીઓએ આ દૂરસુદૂર આવેલા નિવાસની મુલાકાત લીધી હતી. તેમાંના કેટલાક બિઝનેસ માટે, કેટલાક કુતૂહલથી અને મારા જેવા કેટલાક અકસ્માત આવી ચડ્યા હતા. ખૂબીની વાત એ છે કે આ દરેકની અંગત ફાઈલ એ લોકો પાસે હતી. તેમાં મુલાકાતની તારીખ અને દરેક પ્રસંગે તેમને જમાડેલ વાનગીની વિગત મૂકેલી હતી.

‘એ મિત્રો કદાચ ફરીથી આવે તો એમને પિરસાતી વાનગી ફરી ન પીરસાય એ હેતુથી અમે તેની નોંધ રાખી છે.’ એક બહેને ખુલાસો કર્યો.

હું સૂવા ગયો. બજારમાં ફેંકાતા ડુંગળીના કોથળાની માફક મારી જાતને પથારીમાં નાખી. સવારે મેં મીણબત્તી સળગાવી અને નાહીઘોઈને તૈયાર થયો. અજવાળું થતાં તબેલાના છોકરાએ મારા ઘોડા ઉપર સામાન ગોઠવ્યો. શ્યામ વસ્ત્રધારી એ સન્નારીઓને ‘ગુડબાય’ જેવાં વિદાયવચનો કહેવાની હિંમત મારામાં નહોતી. એમ થતું હતું કે આ બધું વિચિત્ર જાદુઈ સ્વપ્ન જેવું હતું. તેમને જગાડીને એ ચમત્કારિક વાતાવરણનો ભંગ કરવો નહિ.

આ બધું પિસ્તાળીસ વર્ષ પહેલાં બન્યું જ્યારે હું યુવાવસ્થામાં પ્રવેશી રહ્યો હતો. આ એકાન્ત જંગલના અંતરાલમાં એકલી રહેતી ત્રણ સન્નારીઓ અને તેમના ‘ફ્લુ દ માલ’નું પછી શું થયું ? પેલી મદિરાની બાટલીઓ અને પેલા છવ્વીસ મીણબત્તીઓથી પ્રકાશિત ટેબલનું શું થયું હશે ? અને વૃક્ષોની વચ્ચે અદૃશ્ય થઈ

ગયેલ પેલા લાકડું વહેરવાના કારખાનાનું અને વ્હાઈટ હાઉસનું શું થયું હશે ?

સાદામાં સાદો જવાબ : મૃત્યુ અથવા તો વિસ્મૃતિના વેરાનમાં ખોવાઈ ગયું હશે. કદાચ આ જંગલ એ માણસો અને જ્યાં મેં રાત્રે અવિસ્મરણીય અનુભવ કરેલો તે રૂમને ગળી ગયું હશે. પણ એ બધું મારી સ્મૃતિમાં સ્વપ્નોના સરોવરની સ્વચ્છ સપાટી ઉપર જીવતું જાગતું છે. જંગલના એકાન્તવાસમાં જૂની જાહોજલાલીને ખાસ કોઈ હેતુ વગર ટકાવી રાખવાનો પ્રયત્ન કરતી પેલી વિષાદગ્રસ્ત નારીઓને નમન હો ! જગતના અભેદ અને એકલ ગિરિપ્રદેશના છોડે, દૂરસુદૂર જંગલમાં તેમના પૂર્વજોએ રચેલી એક અદ્ભુત સંસ્કૃતિના છેલ્લા અવશેષોનું રક્ષણ કરવાનો તેમનો પ્રયત્ન હતો.

ઘાસની ગંજીમાં સંવનન

ઘઉંના ખેતરમાં ડૂંડાં ઝૂડવા માટે મને હર્નેન્ડીઝના કેમ્પ પર જવાનું આમંત્રણ મળેલું હતું. ઘોડા પર એક દિવસની ખેપ કરીને બીજે દિવસે બપોર પહેલાં હું ત્યાં પહોંચ્યો. સૂના રસ્તા પર એકલા ઘોડેસવારી કરેલી. આગલી રાત્રે ઘસઘસાટ ઊંઘ લીધેલી એટલે મારા જુવાન કુમળા ચહેરા પર એક પ્રકારની ચમક હતી.

હજુ અહીં ઘઉં, ઓટ ને જવનાં ડૂંડાં ઘોડીઓ પાસે ઝુડાવવાની જૂની પદ્ધતિ ચાલુ હતી. ડૂંડાંનો ઢગલો કર્યો હોય, ઘોડીઓ તેને ખૂંદતી ગોળ ગોળ ફરતી હોય અને ઉપર બેઠેલા સવાર તેને હાકોટા કરતા હાંકતા હોય, તેના જેવું આનંદજનક દૃશ્ય દુનિયામાં બીજું એકે નહીં હોય. અકબંધ હીરાના જેવો સામેનો પર્વત મીઠી પવનની લહેરોની વચ્ચે સૂરજના અદ્ભુત પ્રકાશમાં ચમકતો હતો. આ ડૂંડાં ઝૂડવાનો વિધિ એટલે સોનેરી જ્યાફત : પીળા પરાળના પૂળાનો સોનેરી ડુંગર ખડક્યો હોય, બધે જ ઝૂડાઝૂડના છાકોટા-હાકોટા ને ધમાલ ચાલતાં હોય, અનાજના કોથળા ભરાતા હોય, સ્ત્રીઓ રાંધતી હોય, કૂતરા ભસતા હોય, ઘોડા દોડતા હોય અને ઘોડાની ખરીઓની નીચેથી છોકરાંને ડૂંડાંની ઉપરનાં કણસલાંની જેમ ઉપાડી લેતાં હોય.

હર્નેન્ડીઝ એક અજબ જાતિ છે. પુરુષોના વાળ વિખરાયેલા હોય, દાઢી વધેલી હોય, પહેરણની બાંયો ચડાવેલી હોય, કેડના પટ્ટામાં રિવોલ્વર લટકતી હોય, કપડાં પર ત્રીઝની ચીકાશ સાથે ધૂળ ચોંટેલી હોય અથવા વરસાદનાં પાણીમાં લથરપથર હોય. બાપ, દીકરો, પિત્રાઈ, ભત્રીજા બધા એકસરખા દેખાય. કલાકો સુધી છાપરા પર ગ્રેશિંગ મશીનની મોટર ઉપર કામ કર્યા કરે. વાતનો કોઈ વિષય ન હોય; બધી વસ્તુનું ટીખળ કર્યા કરે. પણ લડે ત્યારે ઝોડની જેમ. વચમાં આવે તેને ખતમ કરી દે. ખુલ્લાં ખેતરોમાં રંધાતી વાનગીઓ આરોગવા કે લાલ મદિરાનું પાન કરવા કે ગિટાર સાંભળવા સૌપહેલા દોડી જાય. એ સરહદી લોકો મને ગમતા. એ કદાવર

દૈત્યોની આગળ વેદિયા જેવો હું ફિક્કો ને માયકાંગલો લાગું. પણ કોણ જાણે કેમ, બીજા કોઈ તરફ ન બતાવે તેવું માનભર્યું વર્તન એ લોકો મારા તરફ રાખતા.

દિવસના તાપમાં કરેલા કામના થાક પછી ભોજન અને ગિટારના કાર્યક્રમ બાદ, રાત્રે સૂવા માટે અમારે પથારીની વ્યવસ્થા કરવાની હતી. પરિણીત યુગલો અને એકલી મહિલાઓ હતી તેમની પથારી તાજાં કાપેલાં પાટિયાંથી બનાવેલી કેમ્પની દીવાલોની અંદર જમીન પર કરેલી હતી. અમારે એકલ પુરુષોએ ઘાસની ગંજી હતી ત્યાં પીળા ઘાસના પૂળાની કુમળી પથારી પર સૂવાનું હતું.

આ બધી અગવડો મારે માટે નવી હતી. તેમાં કેમ સૂવું તે આવડતું નહોતું. ઘઉંના પૂળાના થરની અંદર સાચવીને પગ સેરવ્યા. ઓશીકું પણ તેનું જ. કપડાં કાઢ્યાં અને તેનું પોન્ચો(ઝલ્લા)માં વીંટીને બંડલ બનાવ્યું. પછી ઘાસની ગંજીમાં સરકી ગયો. બીજા તો ક્યારનાયે અંદર ઊતરીને ઘસઘસાટ ઊંઘી ગયેલા. પણ મને ઊંઘ ન આવી.

હું ઘણા વખત સુધી ખુલ્લી આંખે ચત્તો પડી રહ્યો, મુખ અને હાથપગ પૂળાથી ઢંકાયેલાં હતાં. રાત્રિ સ્વચ્છ હતી. હાડકાંમાં સોંસરી ઊતરી જાય તેવી કાતિલ ઠંડી હતી. ચંદ્ર ન હતો, પણ તારા તાજા જ વર્ષાથી ધોયા હોય તેવા લાગતા હતા. આકાશના ખોળામાં એ તારકો મારે માટે જ ચમકતા હોય એમ લાગ્યું. એમ કરતાં ઊંઘ આવી ગઈ. પણ પછી એકાએક જાગી ગયો. કશુંક મારી નજીક આવી રહ્યું હતું. પરાળના રાશિમાં થઈને કોઈક અજાણી વ્યક્તિનું શરીર મારી તરફ આવી રહ્યું હતું. પૂળાના સાંઠા એ અજાણી આકૃતિના ભારથી પિલાતા હતા. મારો દેહ ટટ્ટાર થઈ ગયો. મારે ઊભા થઈને બૂમ પાડવી જોઈતી હતી. પણ હું સ્થિર-શાન્ત પડી રહ્યો. મારી સમીપ, છેક મુખની લગોલગ શ્વાસોચ્છવાસ સંભળાતો હતો.

અજાણ્યો હાથ એકાએક મારી ઉપર ફરવા લાગ્યો. મોટો બરછટ હાથ, પણ તે નારીનો હાથ હતો. ભમ્મર, આંખો, આખા ચહેરા પર એ હાથ મૃદુતાથી ફરવા લાગ્યો. પછી એક લુબ્ધ મુખ મારા મુખ સાથે જડાઈ ગયું. મારા દેહ સાથે નારીનો દેહ છેક પગ સુધી દબાતો હોય એમ હું અનુભવવા લાગ્યો.

ધીમે ધીમે ભય તીવ્ર આનંદમાં ફેરવાઈ ગયો. મારો હાથ વાળના અંબોડા પર, લીસી ભમ્મર અને કોમળ પોપચાંવાળાં નયનો ઉપર અને એમ આગળ ને આગળ ફરી રહ્યો હતો. બે દઢ અને પુષ્ટ પયોધર, ગોળ પીન નિતમ્બ અને મારી આસપાસ આંટી મારેલા પગનો સંનિકટ સ્પર્શ થયો... પેલા અનામી મુખમાંથી એક શબ્દ પણ ન નીકળ્યો.

બીજા સાતઆઠ માણસો નજદીકમાં સૂતા હતા. કોઈ હિસાબે તે જાગે નહીં એ રીતે સહેજ પણ અવાજ કર્યા વિના, સંવનન કરવું કેટલું મુશ્કેલ ! તેમ છતાં,

ગમે તેટલું સાવધ રહેવું પડે તોપણ, આપણે તે કરી શકીએ છીએ. થોડી વાર પછી તે અજાણી વ્યક્તિ મારી નજીકમાં જ ઘસઘસાટ ઊંઘી ગઈ. પણ તેને લીધે વ્યગ્ર કરે એવી પરિસ્થિતિ ઊભી થઈ. હું ભયભીત થવા લાગ્યો, હમણાં થોડી વારમાં જ સવાર પડશે અને વહેલા ઊઠનાર ખેડૂતો આ પરાળના ઢગલામાં મારી પાસે નિર્વસ્ત્ર નારીને સૂતેલી જોશે એ વિચારી હું ચમક્યો. પણ પછી તો હું પણ ઊંઘી ગયો. જાગ્યો ત્યારે ચમકેલો હાથ મૂક્યો તો ખાલી જગા હતી. પક્ષી ગાવા લાગ્યું અને જોતજોતામાં આખું વન પંખીના કલરવથી ઊભરાઈ ગયું. મોટરના ભૂંગળાનો અવાજ આવતો હતો. સ્ત્રીપુરુષોની હિલચાલ શરૂ થઈ હતી. દિવસના કામની તૈયારી થઈ રહી હતી.

બપોરે અમે બધાં લાંબાં પાટિયાં ભેગાં કરીને બનાવેલા ટેબલની આસપાસ ભોજન લેવા બેઠાં હતાં. જમતાં જમતાં હું આસપાસ નજર ફેરવીને આગલી રાત્રે આવેલી નારીને સ્ત્રીસમુદાયમાં શોધવાનો પ્રયત્ન કરતો હતો. પરંતુ કેટલીક ઘણી વૃદ્ધ હતી. કેટલીક અત્યંત કૃશ હતી અને અમુક કુમળી કળી જેવી નાની છોકરીઓ હતી. હું પુષ્ટ વક્ષઃસ્થળવાળી, મોટા અંબોડાવાળી, મજબૂત બાંધાની, રાત્રે મુલાકાત લઈ ગયેલી પ્રૌઢને શોધતો હતો. એટલામાં એવી જ એક મહિલા પોતાના હર્નેન્ડીઝ પતિને માટે ખાદ્ય વાનગી લઈને આવી. મને તરત સમજાઈ ગયું કે આ જ તે હશે, ટેબલને બીજે છેડેથી મેં તેને જોઈ કે તરત ખાતરી થઈ કે મારા પર ત્વરિત દષ્ટિપાત કરીને આછું સ્મિત ફેંકી જતી મોટા અંબોડાવાળી નારી તે એ જ. એનું સ્મિત વ્યાપક અને સઘન સ્વરૂપે મારા સમગ્ર અસ્તિત્વની અંદર ખૂલતું હોય એવો અનુભવ થયો.

શહેરમાં ભૂલો પડ્યો

ઘર બદલ્યું

મેં શાળામાં ઘણાં વર્ષ વિતાવેલાં. દરેક ડિસેમ્બરમાં ગણિતની પરીક્ષા પાસ કરવાનો પુરુષાર્થ કરીને હવે હું સાન્તિયાગો યુનિવર્સિટી સુધી બાહ્ય રીતે પહોંચ્યો હતો. હું બાહ્ય રીતે એટલા માટે કહું છું કે મારું મસ્તક પુસ્તકો, સ્વપ્નો અને કાવ્ય-કૃતિઓથી મધમાખીની માફક ગુંજારવ કરી રહ્યું હતું.

ધાતુની ટ્રંક લઈને રીતસર કવિને શોભતો કાળો સૂટ ધારણ કરીને હું છરી જેવી પાતળી દેહયષ્ટિ સાથે રાતની ગાડીમાં ત્રીજા વર્ગમાં બેઠો. દિવસ ને રાત મુસાફરી કરીને સાન્તિયાગો પહોંચ્યો.

આ લાંબી ગાડી અનેક પ્રદેશોમાં થઈને પસાર થતી હતી. મેં તેમાં ઘણી વાર મુસાફરી કરી છે, છતાં મને તેને માટેનું વિચિત્ર આકર્ષણ રહ્યું છે. ભીના પોંચો પહેરેલા અને ચિકનની ટોપલીવાળા ખેડૂતો, મૌન ઈન્ડિયનો – સમગ્ર સંસાર અહીં થઈ ક્લાસના ડબ્બામાં પ્રગટ થતો હતો. મોટા ભાગના મુસાફરો ખુદાબક્ષ હતા એટલે સીટની નીચે બેસતા. ટિકિટ કલેક્ટર આવતો ત્યારે બધું ફરી જતું. તેમાંના ઘણા અદૃશ્ય થઈ જતા અને કેટલાક પત્તાંબાજી રમવાનો ડોળ કરીને પોંચોનું ટેબલ બનાવીને તેની નીચે સંતાઈ જતા અને એ બનાવટી ટેબલથી ટિકિટ કલેક્ટર છેતરાઈ જતો.

દરમિયાનમાં ટ્રેન ગ્રામપ્રદેશમાંથી પસાર થતી જ્યાં ઓક અને એરોકેનિયા-

નાં વૃક્ષો તથા માટીની દીવાલોવાળાં મધ્ય ચિલીનાં ધૂળિયાં મકાનો જોવા મળતાં. મેં ઘણી વાર રાજધાની અને પ્રાંતોની વચ્ચે મુસાફરી કરી છે. પણ દરેક વખતે જંગલ છોડીને આગળ જતાં આવતી વૃક્ષરાજિ માતાની માફક મને આકર્ષતી રહેતી. ઈંટેરી મકાનો અને ઐતિહાસિક શહેરો શાંત કરોળિયાનાં જાળાંથી ભરેલાં મને લાગતાં. તે પછી મારે મન ખોવાયેલાં શીતળ જંગલો અને વિશાળ વિસ્તારો કવિતાનો વિષય રહ્યાં હતાં.

હું 513, મરુરી સ્ટ્રીટ પર 'રૂમિંગ હાઉસ' હતું ત્યાં રહ્યો. આ 513 નંબર હું ભૂલી ગયો નથી. હું બધા પ્રકારની તારીખો અને સાલો ભૂલી ગયો છું, પણ 513 નંબર નથી ભૂલ્યો. વર્ષો પહેલાંથી આ સંખ્યા મારા ચિત્તમાં કોતરાઈ ગયેલી છે. મને બીક હતી કે રૂમિંગ હાઉસ આ વિચિત્ર પ્રભાવ પાડતા મહાનગરમાં જડશે નહીં અને હું ભૂલો પડીશ. ઉપર દર્શાવેલ સ્ટ્રીટ પરની બાલ્કનીમાં બેસીને હું ઢળતી સાંજ, લીલા અને ગુલાબી રંગ પાથરતું આકાશ અને નગરને છોડે આવેલા તડકાને કારણે મકાનોનાં નિર્જન બનેલાં છાપરાંનું નિરીક્ષણ કરતો.

એ વખતે રૂમિંગ હાઉસમાં રહેવું એટલે ભૂખે મરવું એમ હતું. ત્યાં રહીને અગાઉને મુકાબલે મારાથી લખાતું ઘણું, પણ ખાવાનું ઓછું મળતું. મારા જમાનાના કેટલાક સમકાલીન કવિઓ ગરીબીને કારણે પ્રવર્તતા ભૂખમરાથી ભાંગી પડેલા. મને યાદ છે, મારી ઉંમરનો કવિ રોમિયો મુર્ગા મારા કરતાં વધારે ઊંચો અને મજબૂત હતો. તેનાં ઊર્મિકાવ્યો જ્યાં જ્યાં રજૂ થતાં ત્યાં ત્યાં ઊંડી છાપ મૂકી જતાં.

રોમિયો મુર્ગા અને હું સાન્નિયાગોની નજીક આવેલા સાન બર્નાર્દો નગરમાં કાવ્યવાચન માટે ગયેલા. અમે મંચ પર ગયા તે પહેલાં દરેક શ્રોતાજન 'ફ્લોરલ ગેમ્સ'ની સુંદર, યુવાન રાણી અને તેના દરબારને જોઈને તેમજ સ્થાનિક મહાનુભાવોનાં વક્તવ્યો સાંભળીને ખુશમિજાજમાં હતાં. પણ પછી જ્યારે મેં મારાં કાવ્યોનું ખરાબમાં ખરાબ અવાજમાં પઠન કરવાનું શરૂ કર્યું ત્યારે બધું જ બદલાઈ ગયું. શ્રોતાજનો ખોંખારો ખાવા લાગ્યા, મારી મશ્કરી કરવા લાગ્યા અને મારી વિષાદમય કવિતાનો ઉપહાસ કરવા લાગ્યા. લોકોનું આવું જંગલી વર્તન જોઈને મેં ઝટપટ પઠન પૂરું કર્યું અને મંચ મારા સાથી રોમિયો મુર્ગાને સોંપી દીધું. તે પણ યાદ રહે તેવું છે. છ ફૂટથીયે ઊંચો આ શ્યામ વસ્ત્રધારી કિહોટેએ આવીને મારાથીયે બદતર અવાજે કાવ્યપઠન શરૂ કર્યું ત્યાં તો શ્રોતાઓ પોતાનો પ્રકોપ પ્રગટ કરવા લાગ્યા. હોહા કરી મૂકી. બરાડવા લાગ્યા : નીકળો અહીંથી ! ઓ ભૂખડીબારશ કવિઓ ! રંગમાં ભંગ ન પાડો !

કોઈ જળચર પોતાનું કોચલું છોડી દે તેમ મેં મરુરી સ્ટ્રીટ પરનું રૂમિંગ હાઉસ છોડી દીધું. કોચલાને તજીને સાગરમાં એટલે કે દુનિયામાં શોધખોળ માટે હું નીકળી પડ્યો. અજ્ઞાત સાગર એટલે યુનિવર્સિટી અને રૂમની વચ્ચે જા-આવ કરતો

હતો છતાં જેને વિશે હું લગભગ કશું જ જાણતો નહોતો તે સાન્નિયાગોની શેરીઓ.

આ સાહસ દરમિયાન મારે ઘણુંખરું જૂની ભૂખનો સામનો કરવાનું આવશે એની મને ખબર હતી. મારા વતન સાથે દૂરનો સંબંધ ધરાવતી કેટલીક સન્નારીઓ કોઈ કોઈ વાર દયાભાવથી એકાદ બટેટું કે ડુંગળીનો દડો મને આપતી. પણ હું લાચાર હતો. પ્રેમ, કીર્તિ, સ્વાતંત્ર્ય, જીવનદેવતા મને બોલાવી રહ્યાં હતાં અથવા એવું મને લાગતું હતું.

સાન્નિયાગોમાં અર્ગુલેસ સ્ટ્રીટ પર, ટીયર્સ ઇન્સ્ટિટ્યૂટની નજીક, મેં સૌ-પ્રથમ રૂમ ભાડે લીધી; તે મારા સંપૂર્ણ કબજામાં હતી. મકાનની રસ્તા ઉપર પડતી બારીમાં ‘રૂમો ભાડે આપવાની છે’ એવું પાટિયું લટકતું હતું. મકાનમાલિક આગળના ભાગની રૂમોમાં રહેતો હતો. શ્વેત કેશ, ઉમદા દેખાવ અને વિચિત્ર આંખો. વાચાળ અને વાતોનો રસિયો. મહિલાઓના કેશકર્તનકારનો તેનો વ્યવસાય હતો, જે હવે તેણે છોડી દીધો હતો. પોતાને અદૃશ્ય, અપાર્થિવ જગતમાં વધુ રસ છે એમ તે કહેતો.

મેં પુસ્તકો અને થોડાંઘણાં કપડાં હતાં તે તેમુકોથી લાવેલ ટ્રંકમાંથી બહાર કાઢ્યાં. પથારી પર દેહ લંબાવીને વાંચવા લાગ્યો. મને મારી સ્વાયત્તતા અને આળસ માટે ગર્વ થયો.

મકાનને આગળપાછળ ખુલ્લી જગ્યા નહોતી. એક હારમાં સંખ્યાબંધ બંધ રૂમો હતી. બીજે દિવસે સવારે હું તે એકલા ઊભેલા ઊર્ધ્વની ચારે બાજુ ફરી વળ્યો. શૌચાલય સહિત તમામ રૂમોની દીવાલો ઉપર ઘણુંખરું એકસરખું લખાણ વાંચવા મળ્યું : ‘તમારી જાતને સમર્પી દો. તમે અમારો સંપર્ક કરી શકશો નહીં. તમારું મૃત્યુ થયું છે.’ ભોજનખંડ, પરસાળ, દીવાનખાનું એમ દરેક રૂમમાં આવી ભયજનક ચેતવણી લગાવેલી જોવા મળેલી.

સાન્નિયાગોના એ અસહ્ય શિયાળાના દિવસો. મારો દેશ પ્રકૃતિના સપાટા સહેવાનું તેમજ તેની અવગણના કરવાનું સંસ્થાનવાદી સ્પેન પાસેથી શીખ્યો હતો. (પચાસ વર્ષ પછી હું આજે યાદ કરું છું. મોસ્કોના હિમાચ્છાદિત વિસ્તારમાંથી તાજો જ આવેલો ઇલિયા એહરનબર્ગ કહેતો કે ચિલીના જેટલી ઠંડી મને બીજે ક્યાંય લાગી ન હતી.) શિયાળામાં બારીના કાચ વાદળી થઈ જતા. મારી શેરીમાં ઊભેલાં વૃક્ષો ઠંડીથી ધૂજતાં હતાં. જૂની ગાડીઓ ખેંચતા અશ્વોનાં નસકોરાંમાંથી વરાળના ગોટેગોટા નીકળતા. દિવ્ય પ્રદેશના ભયંકર સંદેશાની વચ્ચે એ ઘરમાં રહ્યો તે ખરાબમાં ખરાબ સમય હતો.

ગુપ્તવિદ્યાવિદ મકાનમાલિકે પાગલની જેમ મારી આંખમાં આંખ પરોવીને શાન્તિથી કહેવા માંડ્યું : ‘મારી પત્ની ચૅરિટો ચાર મહિના પહેલાં ગુજરી ગઈ હતી.

મરેલાંની કસોટીની આ ક્ષણ છે. એ લોકો પહેલાં જ્યાં રહેતાં તે જૂના સ્થળની મુલાકાતે આવે છે. આપણે તેમને જોઈ શકતાં નથી, પણ તે જાણતાં નથી કે આપણે તેમને જોઈ શકતાં નથી. આપણે તેમને આ બાબત જાણ કરવી પડે જેથી આપણે તેમની ઉપેક્ષા કરીએ છીએ એમ માનીને દુઃખી ન થાય. એટલા માટે ચૌરો માટે મેં પહેલાં સાંકેતિક પાટિયાં મૂક્યાં છે. તેનાથી એ હવે મૃત છે તેનો ખ્યાલ સહેલાઈથી આવશે.

પણ એ સ્વેતકેશી સજ્જનને લાગ્યું હશે કે હું તેનાથી ગાંજ્યો જાઉં તેમ નથી. તેણે મારી આવનજાવન પર નજર રાખવા માંડી, મહિલા-મુલાકાતીઓ અંગે નિયમો કર્યા, મારી ચોપડીઓ અને મારા પત્રો ફેંદવા લાગ્યો. હું એકાએક – ખબર આપ્યા વગર – રૂમ પર આવું તો એ મહાશય મારું પાંખું ફર્નિચર અને થોડોઘણો સામાન હતો તે ફેંદતા હોય.

હવે મારી સ્વાયત્તાનું રક્ષણ કરે એવું બીજું આશ્રયસ્થાન શોધવું રહ્યું. ભર-શિયાળામાં એ અણગમતા રસ્તા પર મેં આંટા માર્યાં. છેવટે થોડે દૂર એક ધોબીના મકાનમાં જગા મળી. અહીં મકાનની માલિક બાઈને અપાર્થિવ દુનિયા સાથે કશી લેવાદેવા ન હતી. નીચે મોટું ઉદ્યાન હતું. ત્યાં ખુલ્લી જગા પર ઠંડા ફુવારા હતા. તેના બંધિયાર પાણી પર લીલી કઠણ વનસ્પતિમિશ્રિત લીલ છાઈ ગયેલી હતી. પાછળ એક રૂમ હતો. તેની છત બહુ ઊંચી હતી. ઊંચા દરવાજા પરની બારસાખને કારણે છત અને ભોંય વચ્ચેનું અંતર મોટું દેખાતું. હું એ ઘરમાં, તે રૂમમાં રહ્યો.

અમારા જેવા વિદ્યાર્થી-કવિઓનું ઉચ્છૃંખલ જીવન હતું. મેં મારી ગામડાની રીત ચાલુ રાખી હતી. હું રૂમમાં ભરાઈને કામ કરતો અને દરરોજ થોડાં-ઘણાં કાવ્યો રચતો અને જાતે બનાવેલી ચા પીતો. હું રહેતો ત્યાંથી દૂર, એ જમાનાના લેખકોની નિરંકુશ જિંદગીનું ખાસ આકર્ષણ રહેતું. એ લેખકો કાફેમાં જવાને બદલે રીતસર મયખાનામાં જતા. કાવ્યો અને વાર્તાલાપોનો દોર સવાર સુધી ચાલતો. મારા સ્વાધ્યાયના ઉપક્રમમાં આમાંનું કશું નહોતું.

રેલરોડ કંપનીએ મારા પિતાને બહારના કામ માટે એક જાડી ભૂરા રંગની ફેલ્ટ હેટ આપી હતી. પણ તેમણે એ કદી પહેરી નહોતી. મેં પહેરીને તેને કવિની વિશિષ્ટ ખાસિયત બનાવી દીધી. બીજા ત્રણચાર કવિઓએ પણ એના જેવી હેટ પહેરવાનું શરૂ કર્યું. આ ટોપીઓ સતત તેમની વચ્ચે ફરતી રહેતી. સારા અને ખરાબ બધા માણસોનો રોષ એનાથી ઉત્તેજાતો હતો. ટૅગો નૃત્યની બોલબાલાના એ દિવસો હતા. ટૅગો એના મૃદંગ અને લયતાલ સાથે જ નહિ પણ અમે એકત્ર થતા એ એકાન્ત સ્થળે દરોડા પાડનાર ગુંડાઓની સાથે ચિલીમાં આવી ચઢ્યું હતું. ભૂ-ગર્ભમાં રહેતાં ગુનેગાર પાત્રો – નર્તકો અને તોફાનીઓ અમારી ટોપી અને અમારી જીવનશૈલી જોઈને ખંધું હસતા. અમે તેનો સખત પ્રતિકાર પણ કરતા.

બરાબર આ જ અરસામાં મારે એક વિધવા સાથે અણધારી મૈત્રી થઈ જે મારા ચિત્ત પર કાયમને માટે અંકિત થયેલી છે. તેની મોટી ભૂરી આંખો તેના સ્વર્ગ-સ્થ પ્રિય પતિને યાદ કરે ત્યારે ભીની થતી. તેનો પતિ જુવાન નવલકથાકાર હતો. તેનું પ્રભાવક વ્યક્તિત્વ સૌનું ધ્યાન ખેંચતું હતું. બંનેનું જોડું જ્યાં જાય ત્યાં છાપ પાડતું. નારી ઘઉંવણી વાળ અને સુંદર અનવદ્ય દેહ તેમ જ ઊંડી ભૂરી આંખોને કારણે, અને નર ઊંચા, કદાવર દેહને કારણે. એ ફૂટડો જુવાન કૂદતા (ગેલપિંગ) ક્ષયને કારણે મૃત્યુ પામ્યો હતો. પાછળથી મને ખાતરી થઈ કે આ યુવાન નારીએ ગેલપિંગ વિનસ તરીકે પણ ભાગ ભજવ્યો હશે. વળી એ પેનિસિલિન શોધાયા પહેલાંનો જમાનો હતો.

આ સુંદર વિધવાએ હજુ કાળો પોશાક ઉતાર્યો નહોતો. કાળો અને જાંબલી રેશમી પોશાક શોકના પોપડાવાળા સફેદ ફળ જેવો લાગતો હતો. એ પોપડો એક દિવસ સાંજે મારી રૂમમાં લોન્ડ્રીની પાછળ એની સાથે સંવનન કરતાં ખરી પડ્યો. તે સાથે ‘ઓ રોબર્ટ’, ‘ઓ રોબર્ટ’ એમ બોલતી, ડૂસકાં ભરતી મારી આંખ નીચે આંખ રાખીને તે રડતી હતી. (એ ઔપચારિક વિધિ લાગતી હતી. દેવીના અગ્નિકુંડની સંભાળ રાખનારી કોઈ એક કુમારિકા સાધ્વી અદૃશ્ય થતા દેવને ચરણે સમર્પિત થતી હોય એવું લાગતું હતું.)

હું જુવાન હતો અને મને સ્ત્રીની જરૂરિયાત હતી. છતાં આ વિધવા સ્ત્રી મારે માટે વધુ પડતી હતી. તેની પ્રણય-પ્રાર્થનાઓ વધુ ને વધુ તાકીદ કરી રહી હતી. તેનો હૃદયનો જુસ્સો મને ધીમે ધીમે કમોત તરફ લઈ જતો લાગતો હતો. આટલી મોટી માત્રામાં મળતો પ્રેમ મારા જેવા કુપોષણ પામેલા માણસ માટે સારો ન ગણાય. મારે માટે કુપોષણ દિવસે દિવસે નાટ્યાત્મક સ્વરૂપ ધારણ કરી રહ્યું હતું.

શરમાળ સ્વભાવ

જિંદગીનાં ઘણાં વર્ષ મેં ખરેખર મૂક-બધિરની જેમ વિતાવ્યાં હતાં.

ગઈ સદીના કવિઓની જેમ નિયત કાળો પોશાક પહેરીને, છેક કિશોરકાળથી હું ફરતો હતો. મને ઝાંખું સ્મરણ છે કે તે પોશાકમાં હું જરાય ખરાબ લાગતો ન હતો. પણ કવિઓની ઉપસ્થિતિમાં મારી જીભ થોથવાશે કે ગાલ લાલ થઈ જશે એ બીકે હું તેમને મારી પાસેથી પસાર થઈ જવા દેતો ને હું મારે રસ્તો જતો. મને એમનામાં જરા પણ રસ નથી એમ બતાવતો પણ વસ્તુસ્થિતિ તદ્દન જુદી હતી. મારે માટે એ બધાં એક ઊંડા રહસ્યરૂપ હતાં. તે પવિત્ર અગ્નિમાં હોમાઈ જવાનું કે તે જળાશયના અતળ ઊંડાણમાં ડૂબી જવાનું મને ગમત; પણ તે અગ્નિ કે જળમાં ઝંપલાવવાની મારામાં હિંમત ન હતી. મને એ તરફ ધકેલનાર કોઈ નહોતું. તેની મોહક કિનારી પર હું ફરતો રહ્યો. ત્રાંસી નજરે પણ જોઈ ન શક્યો, પછી સ્મિત

તો ક્યાંથી હોય ?

એવો જ અનુભવ મને મોટેરાંઓની સમક્ષ થતો. એ સામાન્ય માણસો તેમની 'સન્માન્ય અર્ધાંગનાઓ' સાથે હતા. સ્ત્રી કે પત્ની કે 'પ્રિયતમા' જેવા શબ્દો સાંભળતાં વડીલોને આઘાત થતો. મારા પિતા સાથે ટેબલ પર ચાલતો વાર્તાલાપ હું ધ્યાન દઈને સાંભળતો. પણ, આગલી સાંજે મારે ઘેર જમી ગયેલ માણસો બીજે દિવસે મળી જાય તો તેમને 'કેમ છો ?' કહેવાની હિંમત ચાલતી નહીં. તેમને જોઈને મૂઝવણ ન થાય એટલા માટે એમાંનું કોઈ સામું મળે તો હું એ રસ્તો ચાતરીને બીજી તરફ ઊતરી પડતો.

શરમાળપણું તે એક એવો મનનો વળ છે જે વિશિષ્ટ ખાસિયત રૂપે એકાન્તમાં જ ખૂલે છે. તે એક આંતરિક વ્યથા છે. જાણે કે ત્વચાનાં બે પડ હોય; એમાં નીચેનું દબાવવાથી ઊપસે અને પછી સંકોચાઈ જાય એવું આ છે. માણસને ઘડનારાં તત્વોમાં આ ગુણ, લાંબે ગાળે, તમને ટકાવી રાખનાર બળના અંગ રૂપે વિકસે છે.

મારા પછાતપણાની પ્રતીતિ કરાવતી વરસાદ વિશેની ગ્રંથિ અને મારી અંતર્મુખ થવાની વૃત્તિ ધાર્યાં કરતાં લાંબો વખત ચાલી. હું રાજધાનીમાં આવ્યો ત્યારપછી ધીમે ધીમે પુરુષ-સ્ત્રી બંનેને મિત્રો કર્યાં. જે લોકો મારા તરફ ઓછું ધ્યાન આપતા હતા તેમની સાથે મિત્રતા બાંધવાનું વધુ સહેલું થઈ પડ્યું. એ વખતે આખી માનવજાત વિશે જાણવાનું મને કોઈ ખાસ કુતૂહલ નહોતું. આ દુનિયાના બધા જ માણસોને હું ઓળખું એવું થોડું જ છે ! – એમ મેં મારી જાતને કહ્યું. તેમ છતાં આ માંડ સોળ વર્ષના ઓછાબોલા, એકલવાયા, નવા કવિ વિશે થોડું કુતૂહલ ઊભું થયું હતું. એને તેઓ 'ગુડમોર્નિંગ' કે 'ગુડબાય' જેવાં વિનયવચનો કહ્યા વગર, આવતાં અને જતાં, જોઈ રહેતાં હતાં. હું એ વખતે લાંબી ચાડિયા જેવી લાગતી સ્પેનિશ ટોપી પહેરતો હતો એ જુદી વાત છે. મારો પ્રભાવક પોશાક મારી ગરીબીએ ખરીદી આપ્યો હતો એની કોઈને શંકા પડી નહિ.

મારો સહવાસ ઇચ્છનાર લોકોમાં બે મુખ્ય વ્યક્તિઓ હતી : પિલો યાનિઝ અને તેની પત્ની મીના. તે સુંદર નિવૃત્ત જીવન જીવનાર આદર્શ યુગલ હતું. આવું જીવન જીવવાનું મારું પણ સ્વપ્ન હતું. પહેલી જ વાર આવું વૈભવશાળી ઘર જોયું. તેમાં હીટર, સૌમ્ય પ્રકાશ, ખુશ થઈ જઈએ એવું ફર્નિચર અને વિવિધ રંગીન પીઠવાળાં પુસ્તકોથી છવાયેલી દીવાલો એ બધું મારે માટે દુર્લભ હતું. મારી શાંત અને અંતર્મુખ પ્રકૃતિને સહન કરી લઈને આ વિવેકી સમભાવી દંપતી મને વારંવાર ઘેર બોલાવતાં. ખુશમિજાજમાં હું તેમની વિદાય લેતો અને એ લોકો તે જોઈને મને વારંવાર આવવાનું આમંત્રણ આપતાં.

એ ઘરમાં ક્યૂબિસ્ટ શૈલીનાં ચિત્રો મેં પહેલી વાર જોયાં. એ બધાંમાં જુઆન ગ્રીસનાં પણ ચિત્રો હતાં. જુઆન ગ્રીસ પેરિસમાં રહેતો હતો. તેમના કુટુંબનો એ

મિત્ર હતો એમ તેમણે કહ્યું. એ બધું તો ઠીક, પણ મને મારા મિત્રના પાયજામામાં બહુ રસ પડ્યો. હું ત્રાંસી નજરે સતત પ્રશંસાભાવથી એ પાયજામો ઝીણવટથી જોતો. શિયાળો હતો. પાયજામો બિલિયર્ડ ટેબલ ઉપર પાથરેલ કપડાના જેવા વજનદાર કપડાનો બનાવેલો લાગતો હતો. પણ તેનો રંગ ઘેરો વાદળી હતો. એ દિવસોમાં મારા માટે કેદીઓ પહેરે છે તેવા પટ્ટાવાળા પાયજામા સિવાય બીજાની કલ્પના થઈ શકે તેમ નહોતી. પિલો યાનિઝ પહેરે છે તેવા પાયજામા મેં કદી જોયા નહોતા. એનું પોત, રંગ વગેરે આ સાન્તિયાગોના પરામાં રહેતા ગરીબ કવિની ઈર્ષ્યાનો વિષય બની ગયાં. છેલ્લાં પચાસ વર્ષમાં તેના જેવા પાયજામા મેં જોયા નથી.

ઘણાં વર્ષો સુધી યાનિઝ દંપતી દેખાયાં નહિ. પત્નીએ પતિને તજ દીધો છે અને તેનાં સૌમ્ય પ્રકાશનાં સાધનો તથા સુંદર આરામખુરશીઓ સાન્તિયાગોમાંથી પસાર થતા એક રશિયન સરકસના ખેલાડીને આપી દીધાં હતાં. પછી તે મહિલા ઑસ્ટ્રેલિયાથી બ્રિટિશ ટાપુઓ સુધીની ટિકિટો વેચતી. તેની ઇચ્છા પાયમાલ કરનાર સરકસના ખેલાડીને મદદ કરવાની હતી. રોસીકુસિયન કે તેના જેવા દક્ષિણ ફ્રાન્સના રહસ્યવાદીઓના જૂથમાં છેલ્લે એ જોડાઈ હતી.

તેનો પતિ પિલો યાનિઝેએ નામ બદલ્યું હતું. જુઆન એમર એવું નામ રાખ્યું હતું. સમય જતાં એ સમર્થ લેખક તરીકે ઊપસી આવ્યો. જોકે હજી એ જાહેરમાં આવ્યો નહોતો. અમે બંને જિંદગીભરના મિત્રો રહ્યા. શાંત અને સમભાવી પણ નિષ્કિંચન. એ સ્થિતિમાં એનું અવસાન થયેલું. તેનાં ઘણાં પુસ્તકો અપ્રગટ રહ્યાં છે પણ એક દિવસ જરૂર તેનાં મૂળ ઊંડાં જશે અને અંકુર ફૂટશે.

હવે હું મારા શરમાળ સ્વભાવની વાત કરું. મારા વિદ્યાર્થીકાળ દરમિયાન પિલોએ મને તેના પિતાનો પરિચય કરાવ્યો હતો. તે મને કહેતો, ‘મને ખાતરી છે કે મારા પિતા તને યુરોપની મુસાફરી કરાવશે, એ જમાનામાં બધા લેટિન અમેરિકાના કવિઓ અને ચિત્રકારોની નજર પેરિસ ઉપર મંડાયેલી હતી. પિલોના પિતા મહત્વના માણસ હતા. તે સેનેટર હતા. એ પ્લાઝા દ આર્મ્સ અને પ્રેસિડન્ટના મહેલ નજીકના એક મોટા બેડોળ ઘરમાં રહેતા હતા.

મારા મિત્રો પાછલી રૂમમાં રહેતા. હું નોર્મલ દેખાઉં તે માટે તેમણે મારે માથેથી ટોપી કાઢી લીધી. પછી સેનેટરના અભ્યાસખંડનો દરવાજો તેમણે મારે માટે ખોલ્યો અને પછી બંધ કરી દીધો. તે ખંડ વિશાળ હતો, એક વાર તે ભવ્ય સ્વાગતખંડ હશે. તેના ઊંડાણમાં છેક છેડે એક આર્મચેરમાં સેનેટરને છાપું વાંચતા બેઠેલા જોયા. તે વાંચતા હતા તે છાપાએ તેમને પડદાની માફક પૂરેપૂરા ઢાંકી દીધા હતા.

પોતું કરીને વેક્સ ચોપડેલી ભોંય ઉપર મેં પહેલું પગલું મૂક્યું કે તરત હું ‘સ્કીઅર’ની જેમ સરકવા લાગ્યો. મારા પગમાં ઝડપ આવી પણ આંખે અંધારા આવ્યાં. અટકવાનો પ્રયત્ન કરું પણ સમતુલા જળવાતી નહિ. કેટલીયે વાર હું

પડ્યો. છેલ્લે વખતે સેનેટર મહાશયના ચરણોમાં પ્રણિપાત કરવાનું થયું ! તે છાપું હાથમાં રાખીને સ્થિર નજરે મને જોઈ રહ્યા હતા.

હું ગમે તેમ કરીને તેમની નજીકની નાનકડી ખુરશી પર બેસી પડ્યો. પોતે જેને વિશે આંતરબાહ્ય જાણકારી ધરાવતા હોય એવા નિર્દોષ કરોળિયાને જોઈને કોઈ જંતુશાસ્ત્રી કંટાળો દર્શાવે તેવી કંટાળાજનક દષ્ટિથી તેમણે મારું નિરીક્ષણ કર્યું. તેમણે મારા પ્રકલ્પ (project) વિશે કેટલાક ઉભડક પ્રશ્નો પૂછ્યા. ભૂમિપતન થયા પછી હું ઢીલો થઈ ગયો હતો. મારી જીભ સુકાઈ ગઈ હતી.

મેં તેમને શો જવાબ આપ્યો તેનો ખ્યાલ નથી. વીસ મિનિટ થઈ એટલે તેમણે મને વિદાય થવાનો હાથથી સંકેત કર્યો. મેં ધાર્યું કે પોતે પાછળથી જણાવશે એવું મને મદદુ સ્વરે કહ્યું હતું. પછી તો એ છાપું લઈને ફરીથી વાંચવા લાગ્યા અને હું પેલી લીસી ભૂમિ પર ચાલતાં શરૂમાં રાખવી જોઈતી હતી તે સઘળી કાળજી રાખીને ચાલતો થયો. અલબત્ત મારા મિત્રના પિતા પેલા સેનેટર મહાશયે પછી કદી જવાબ આપ્યો નહિ. ઊલટું થોડા વખત પછી લશ્કરી બળવો – જે ખરેખર મૂર્ખાઈભર્યો અને પ્રત્યાઘાતી હતો – થયો તે સમાચારે તેમને હાથમાં છાપા સાથે ખુરશીમાંથી કૂદવાની ફરજ પાડી હતી. મારે સ્વીકારવું જોઈએ કે મને તેનાથી આનંદ થયો હતો.

વિદ્યાર્થી સંઘ (Federation)

તેમુકોમાં હું ‘કલેરિદાદ’ નામના વિદ્યાર્થી સંઘના મુખપત્રનો પ્રતિનિધિ બન્યો હતો. તે પત્રની 20થી 30 નકલો હું મારા મિત્રોમાં વેચતો હતો. 1920માં તેમુકોમાં પ્રસારેલા એક સમાચારે મારી સમકાલીન પેઢીના ઉપર રક્તચિહ્ન અંકિત કરી દીધાં હતાં. ઓલિગર્કી(અલ્પજનશાસન)ના સંતાનરૂપ ‘ધ ગોલ્ડન યૂથ’ પત્રે વિદ્યાર્થી સંઘ(student federation)ના મુખ્ય કાર્યાલય પર આક્રમણ કરીને તેનો નાશ કર્યો હતો. સત્તામંડળો સાંસ્થાનિક શાસનના સમયથી આજ સુધી શ્રીમંત વર્ગની જ સેવામાં હતાં. તેમણે હુમલાખોરોને બદલે હુમલાનો ભોગ બનેલાને જેલમાં પૂર્યા હતા. ચિલીના જુવાન આશાસ્પદ કવિ ડોમિંગો ગોમિઝ રોજસને અતિશય ત્રાસ આપ્યો, જે છેવટે પાગલપણમાં જેલની કોટડીમાં જ મૃત્યુ પામ્યા હતા. નાના દેશના રાષ્ટ્રીય સંદર્ભે આ દુષ્કૃત્યનો પડઘો દૂરસુદૂર ગ્રેનેડામાં ફેડરિકો ગાર્સિઆ લોકોની હત્યા સુધી પડ્યો હતો.

1921માં હું સાન્તિયાગોમાં યુનિવર્સિટી-પ્રવેશ માટે આવ્યો. ચિલીની એ રાજધાનીની વસ્તી પાંચ લાખ માણસોની હતી. ગેંસની જવાળાઓ અને કોંફીથી તે સુગંધિત હતું. હજારો મકાનોમાં અજાણ્યા લોકોની સાથે માંકડ પણ હતા. જાહેર પરિવહનની વ્યવસ્થા લોખંડના ઘંટનાદ સાથે રસ્તા પર જતી ગાડીઓ દ્વારા થતી. ઈન્ડિપેન્ડન્સિયા એવન્યૂથી નગરના બીજા છેડા સુધી, સેન્ટ્રલ સ્ટેશનની નજીક મારી

કોલેજ આવેલી હતી ત્યાં સુધી ગાડી જતી.

વિદ્યાર્થી સંઘના કાર્યાલય પર વિદ્યાર્થીઓના બળવાના નેતાઓ ડેનિયલ સ્વાઇટઝર, આલ્ફ્રેડ દેમારિયા, સાન્તિયાગો લેબર્કા, જુઆન ગેન્ડુલ્ફો વગેરે વારંવાર આવતા. એ જમાનાના અરાજકતાવાદી આંદોલન સાથે તે સંકળાયેલા હતા. બધામાં સૌથી વધુ પ્રભાવક જુઆન ગેન્ડુલ્ફો હતો. તેની ઉદ્દામ રાજકીય વિચારશ્રેણી અને અસાધારણ હિંમત ભય પ્રેરતાં. હું નાનો છોકરો હોઉં એમ એ મારી સાથે વર્તતો. એક પ્રસંગે દાક્તરી તપાસને અંગે હું તેની ઓફિસે મોડો પહોંચ્યો ત્યારે તે ગુસ્સે થઈ ગયેલો. મને કહે, 'સમયસર કેમ નથી આવતો ? બીજા દર્દીઓ રાહ જુએ છે.' 'કેટલા વાગ્યા છે એનો ખ્યાલ ન રહ્યો.' મેં કહ્યું, 'તો આ ઘડિયાળ લે. હવેથી સમયસર આવવાનું રાખો.' એમ કહીને તેણે ખિસ્સામાંથી ઘડિયાળ કાઢીને મને આપી.

વામન કદ, ગોળ મોઢું અને અકાળે ટાલ પડી ગઈ હોય એવો જુઆન ગેન્ડુલ્ફોનો દેખાવ હતો. તેમ છતાં તેની ઉપસ્થિતિનો પ્રભાવ પડતો. દાદાગીરી માટે જાણીતો એક લશ્કરનો સૈનિક સારી તલવાર ચલાવી જાણતો. તેણે એને દ્વન્દ્વ માટે પડકાર્યો. ગેન્ડુલ્ફોએ પડકાર ઝીલી લીધો અને બે અઠવાડિયાંમાં તૈયાર થયો. પછી પેલાને એવો પછાડ્યો કે એને સૂઘબૂઘ ન રહી. બરાબર એ જ અરસામાં તેણે મારા પ્રથમ પુસ્તક 'કેપુસ્ક્યુલેરિયો'નાં પૂંઠાં અને ચિત્રો માટે કાષ્ટ પર કોતરણી કરી આપી હતી. આમ કળા સાથે જેને કદી કશી નિસબત નહોતી એવી વ્યક્તિએ સુંદર કાષ્ટ-કોતરણી કરી આપી હતી.

ક્રાંતિકારી સાહિત્યિક દુનિયામાં સહુથી મોટું નામ રોબર્ટો મિઝા ફ્યૂએન્ટી-સનું હતું. તે સ્ટુડન્ટ્સ ફેડરેશનના મુખપત્ર 'જુવેન્ટદ'નો તંત્રી હતો. 'કલેરિદાદ' કરતાં એ વધારે કાળજીથી તૈયાર થતું અને તેને લેખકો પણ વધારે મળેલા. તેમાં મુખ્ય કાર્યકર્તા ગોન્ઝાલિસ વેરા અને મેન્યૂઅલ રોજસ હતા. તે જૂની પેઢીના પ્રતિનિધિઓ હતા. મેન્યૂઅલ રોજસ ઘણાં વરસો પછી આર્જેન્ટિનાથી પાછો ફરેલ. કદાવર દેહ તેમજ ગૌરવશાળી વાણી અને વર્તનથી તેણે અમને આશ્ચર્યચકિત કરેલા. એ લીનો-ટાઇપિસ્ટ હતો. તેમુકોમાં મને ગોન્ઝાલિસ વેરાનો પરિચય થયેલો. સ્ટુડન્ટ ફેડરેશન પર પોલીસનો દરોડો પડ્યો પછી નાસીને તે તેમુકો આવ્યો હતો. રેલરોડ સ્ટેશને ઊતરીને તે સીધો મને મળવા આવ્યો. મારું ઘર સ્ટેશનની પાસે જ હતું. તેનું આકસ્મિક આગમન મારા જેવા 16 વર્ષના ઊગતા કવિને પ્રભાવિત કરે તેમ હતું. આટલો ફિક્કો માણસ મેં અગાઉ કદી જોયો નહોતો. હાડમાંસ વગરનો તેનો ચહેરો હાડકા કે હાથીદાંતની ફેમમાં કોતરી કાઢ્યો હોય એવો લાગતો. તેણે કાળો પોશાક પહેરેલો. હાથપગની બાંયોની કિનાર પર ડિઝાઇન ગૂંથેલી હતી જે તેને શોભતી હતી. તેની વાણી શરૂઆતથી જ તીક્ષ્ણ અને વ્યંગકટાક્ષથી ભરપૂર

હતી. જેને લીધે તે મારે ત્યાં આવી ચઢ્યો હતો – તે મેઘલી રાતે – એ વખતે તેનું અસ્તિત્વ છે એ પણ હું જાણતો નહોતો – તે એકાએક આવી ચઢેલો, તે જોઈને હું ગદગદિત થયો હતો, સાચો ક્રાન્તિકારી નાસ્તિક યેગુલેવ તેને ઘેર આવ્યો ત્યારે તે એનાથી અંજાઈ ગયો હતો. આન્દ્રયેવના કલ્પિત પાત્ર યેગુલેવને લૅટિન અમેરિકાના ક્રાન્તિકારો પોતાના આદર્શ તરીકે લેખતા.

અનોખી અંજલિ

સમીક્ષાપત્ર ‘ક્લૅરિદાદ’માં હું ઉદ્દામ રાજકીય અને સાહિત્યિક કટારોના ઉગ્ર-વાદી લેખક તરીકે જોડાયો હતો. તેનું સંચાલન આલ્બર્ટો રોજસ જેમિનિઝ એકલે હાથે સંભાળતો. મારી હેડીના અત્યંત નિકટના મિત્રોમાં તેનું સ્થાન છે. માથે કોર્ડોવન હેટ અને દમ્મામ પાડે તેવી લાંબી ભરાવદાર મૂછો. સુઘડ રીતભાતવાળો આ ફૂટડો જુવાન નિર્ધનતાની વચ્ચે સુવર્ણપંખીની અદાથી ઊડાઊડ કરતો. તોરી મિજાજની સાથે લહેરી પણ વિવેકી વર્તન. કોને ક્યાં વાંકું પડ્યું છે તે તરત પારખી લે. વળી જિંદગીની તમામ વસ્તુઓ માટે ભૂખ. આધુનિક ‘ડેન્ડી’નાં બધાં જ લક્ષણો એનામાં જોવા મળે. પુસ્તકો અને લલનાઓ, બોતલ અને જહાજ, પ્રવાસો અને વિહારદ્વીપો : એ તમામ વિશેની જાણકારી વાતવાતમાં રમતાં રમતાં ઠાલવતો જાય. કળાકૌશલ્ય વેડફી રહેલા મોજીલા પ્રમાદી જનની અદાથી એ સાહિત્યિક દુનિયામાં ફરતો.

તેની ટાઈઓ નિર્ધનતાની વચ્ચે વૈભવનો ધ્વજ લહેરાવતી. તે ઘર અને ગામ નિરંતર બદલતો રહેતો. એટલે રૅકાગ્વુઆ, ક્યુરીકો, વાલ્દીવીઆ, કોન્સેપ્સીઓ અને વલ્દ્રેઈઝોના બૌદ્ધિકોને તેની ટીખળી લહેરી પ્રકૃતિ અને અત્યંત સ્વાભાવિક લાગતી બોહિમિયન રીતભાત થોડાં અઠવાડિયાં મુઘ્ધ કરી જતી. ઝંઝાવાતની જેમ આવે ને જાય. જ્યાં જાય ત્યાં કાવ્યો, ચિત્રો, નેકટાઈઓ, પ્રેમિકાઓ અને દોસ્તો મૂકતો જાય. વાર્તાની ચોપડીમાં આવતા રાજકુમાર જેવો મનમોજી અને માન્યામાં ન આવે એટલો ઉદાર. હેટ, શર્ટ, કોટ, બૂટ – બધું જ આપી દે. પાસે કશું બાકી ન રહે ત્યારે કાગળના ટુકડા પર એકાદ વાક્ય, એકાદ કાવ્યપંક્તિ કે મનમાં આવેલો કશોકે રમૂજી તુક્કો લખે અને જતી વખતે, કોઈ અમૂલ્ય રત્ન તમારા હાથમાં મૂકતો હોય એવો ભાવ મુખ પર લાવીને તમને આપે.

તે એપોલીનેર અને સ્પેનના જહાલ જૂથના સિદ્ધાંતોને અનુસરીને છેલ્લામાં છેલ્લી ફેશનનાં કાવ્યો લખતો. તેણે કવિતાનો નવો સંપ્રદાય સ્થાપેલો. તેને ‘આગુ’ નામ આપેલું. ‘આગુ’ એટલે મનુષ્યનો પહેલો અવાજ, નવજાત શિશુનું પ્રથમ કાવ્ય, એમ એ કહેતો.

રોજસ જેમિનિઝે અમારા પોશાકની, ધૂમ્રપાનની અને લેખનની ઢબમાં અનેક નવી છટાઓ દાખલ કરેલી. રમૂજમાં મારા અવાજની નકલ કરીને તેણે મારી વિષા-

દમય સ્વરમાં બોલવાની ટેવ ભુલાવી દીધી હતી. તેની ટીખળી વૃત્તિ કે તેના શરાબી જલસાનો મને ચેપ લાગ્યો નહોતો, પણ પ્રત્યેક વસ્તુને પ્રકાશિત કરી દેતો અને સંતાડી રાખેલા પતંગિયાને હવામાં તરતું મૂક્યું હોય તેમ, ખૂણેખૂણામાંથી સૌન્દર્યની ઊડાઊડ કરી મૂકતો તેનો ચહેરો યાદ કરું છું ત્યારે ઊંડે ઊંડેથી હાલી ઊડું છું.

ડોન મિગ્વેલ દ ઉનમુનો પાસેથી તે કાગળનાં નાનાં પક્ષી બનાવતાં શીખેલો. લાંબી ગ્રીવા અને પહોળી કરેલી પાંખોવાળું પંખી બનાવે અને તેને હવામાં ફૂંક મારીને હડસેલે; તેને તે 'વાઇટલ પુશ' આપ્યો એમ કહેતો. દારૂના ભંડકિયામાં દટાઈ ગયેલા ફ્રેન્ચ કવિઓ અને કાળી બોતલોને શોધી લાવે અને ફ્રાન્સિસ જેમ્સની નાયિકાઓને પ્રેમપત્રો લખે.

તેનાં રૂપકડાં કાવ્યો આજ દિન સુધી પ્રકાશિત થયા વિના ખિસ્સામાં જ ચોળાઈને તેની સાથે અથડાઈ-કુટાઈને નાશ પામ્યાં છે.

તેના અતિ ઉદાર સ્વભાવે જબરું આકર્ષણ ઊભું કરેલું. એક દિવસ એક કાફેમાં તે બેઠો હતો. ત્યાં એક અજાણ્યો માણસ આવ્યો અને કહે, 'સાહેબ, હું આપની વાત ક્યારનો સાંભળું છું. મને આપને માટે દિલચસ્પી થઈ છે. એક માગણી કરું ?'

'શું જોઈએ છે ?' રોજસ જેમિનિઝે પૂછ્યું.

'તમારા ઉપર થઈને કૂદી જવું છે.' અજાણ્ય વ્યક્તિએ કહ્યું.

'શું ? તું એટલો બધો જબરો છે કે હું અહીં આ ટેબલ પાસે આમ બેઠો છું ને તું મને કૂદી જશે ?'

'ના, જી. આજે નહીં. પછીથી કૂદવું છે.' પેલાએ કહ્યું. 'આપ જ્યારે કબરમાં સૂતા હશો ત્યારે. જિંદગીમાં જે જે મોટા માણસો મળ્યા છે તેમને અંજલિ આપવાનો મારો આ તરીકો છે : જો સંમતિ આપે તો મૃત્યુ પછી તેમને કૂદી જવા. એકલો માણસ છું. આ મારો શોખ છે.' પછી નોંધપોથી કાઢીને બતાવતાં કહે, 'જેમને જેમને કૂદી ગયો છું તે સજ્જનોની આ યાદી.'

રોજસ જેમિનિઝ ખડખડાટ હસી પડ્યો. તેણે પેલાની વિચિત્ર માગણી સ્વીકારી. કેટલાંક વર્ષો બાદ સૌ કોઈને યાદ રહી જાય તેવી ભીષણ વર્ષાવાળા શિયાળાની એક રાત્રે રોજસ જેમિનિઝનું અવસાન થયું. તેની હંમેશની રીત પ્રમાણે સાન્તિયાગો શહેરની મધ્યમાં આવેલા મયખાનામાં કોટ મૂકીને ખમીસભેર હાડકાં થિજાવી દેતી ઠંડીમાં શહેર આખું વીંધીને બીજે છેડે ક્વીન્ટા નોર્મલની પડોશમાં રહેતી બહેન રોઝેટાને ઘેર પહોંચેલો. બે દિવસ પછી બ્રોન્કિયલ ન્યુમોનિયાએ આ એક અત્યંત મોહક વ્યક્તિત્વ ધરાવતા મારા સ્વજનને આ દુનિયામાંથી ઉપાડી લીધો. વરસતા વરસાદમાં કવિ તેનાં નાનકડાં કાગળનાં પક્ષીઓની સાથે આકાશમાં ઊડી ગયો.

તે રાત્રે તેની પાસે જાગતા બેઠેલા મિત્રોને એક અસામાન્ય મુલાકાતીનો ભેટો થયો. છાપરા પર મુશળધાર વરસાદ પડતો હતો. પવનના તોફાનથી ક્વીન્ટા નોર્મલનાં વિશાળ કેળનાં વૃક્ષો બેવડ વળી જતાં હતાં અને તેના પર લપ લપ વીજળીના ચમકારા થતા હતા. તે વખતે બારણું ખૂલ્યું. શ્યામવસ્ત્રધારી એક માણસ લથરપથર ભીંજાયેલો અંદર આવ્યો. એ કોણ હતો તેની કોઈને જાણ ન હતી. જાગતા બેઠેલા મિત્રોની કુતૂહલભરી આંખો સમક્ષ તે ટટ્ટાર ઊભો અને મૃત રોજસના શબને કૂદી ગયો. પછી, એક પણ શબ્દ બોલ્યા વિના, આવ્યો હતો તેટલી જ ઝડપથી બહાર નીકળીને મેઘલી રાતના ગાઢ અંધકારમાં અદૃશ્ય થઈ ગયો. એ રીતે, આલ્બર્ટો રોજસ જેમિનિઝના અદભુત જીવનનો અંત આ ગૂઢ અંતિમવિધિ સાથે આવ્યો, જેનું રહસ્ય આજ લગી કોઈ પામી શક્યું નથી.

મેં સ્પેનમાં પગ મૂક્યો ને તેના અવસાનના સમાચાર મળ્યા. આટલો મર્મછેદક આઘાત મેં ભાગ્યે જ અનુભવ્યો હશે. એ ઘટના બાર્સિલોનામાં બનેલી, મેં તરત જ તેને વિશે કરુણપ્રશસ્તિ લખવા માંડી : આલ્બર્ટો રોજસ જેમિનિઝ વિયેન વોલન્દો' (આલ્બર્ટો રોજસ જેમિનિઝ આવે છે ઊડતો ઊડતો.), જે પાછળથી રેવિસ્તા દ ઓકસીદેન્ટ તરફથી પ્રસિદ્ધ થઈ હતી.

મારે પણ તેને કશાક વિધિ સાથે વિદાયની છેલ્લી સલામ આપવાની હતી. કબ્રસ્તાનમાં પૂર ફરી વળ્યાં હતાં તેવા ભારે વરસાદના દિવસોમાં તે દૂ...ર દૂ...ર ચિલીમાં મરણ પામ્યો હતો. હું તેની મૃત્યુશય્યા નજીક કે તેની અંતિમ યાત્રામાં ઉપસ્થિત રહી શક્યો નહોતો. એટલે તેનો વિધિ કરવાનો એક વિચાર આવ્યો. મારા ચિત્રકાર મિત્ર ઇસીયસ કેબેઝો પાસે ગયો. અમે બંને મિત્રોએ સાન્તા મારિયા દ લા મારના ભવ્ય પ્રાર્થનામંદિર તરફ પ્રસ્થાન કર્યું. બે મોટી લગભગ આદમકદની મીણબત્તીઓ ખરીદેલી. તે લઈને અમે આ અદભુત દેવમંદિરની છાયામાં પ્રવેશ્યા. સાન્તા મારિયા દ લા માર ખલાસીઓનું દેવળ હતું. સદીઓ પહેલાં માછીઓ અને ખલાસીઓએ એક એક પથ્થર લાવીને બાંધેલું. પછી વ્રત-બાધાની હજારો ભેટવસ્તુઓથી તેને શણગારવામાં આવેલું; શાશ્વતીમાં સહેલ કરી રહેલી તમામ કદ અને આકારની નાની હોડીઓની ભાત એ રમણીય પ્રાર્થનાખંડની છત અને દીવાલો પર કંડારેલી હતી. મને થયું દિવંગત કવિને અંજલિ આપવા માટે આ બહુ જ યોગ્ય વાતાવરણ છે. કવિને આ સ્થળની જાણ હોત તો આ જગા તેની માનીતી બની ગઈ હોત. પ્રાર્થનાખંડની બરોબર મધ્યમાં, અલંકૃત છતની મેઘરેખાની નજીક, મોટી મીણબત્તીઓ સળગાવીને ચિત્રકાર મિત્ર અને હું ખાલી ચર્ચમાં શ્વેત આસવની શીશી હાથમાં લઈને બેઠા. અમે આસ્તિક નહોતા. તેમ છતાં આ શાન્તિપૂર્ણ દિવંગત મિત્ર કોઈક ગૂઢ રીતે અમારી સન્નિકટ હોય એમ પ્રતીત થવા લાગ્યું. નિર્જન પ્રાર્થનાખંડના ઊંચામાં ઊંચા ભાગ પર જલતી મીણબત્તીઓ જીવંત

અને પ્રકાશમય હતી. જેનું હૃદય સદાને માટે બંધ થઈ ગયું છે તે દીવાના કવિની તે બે આંખો હોય અને પેલી કંડારેલી ભાતની વચ્ચેની છાયામાંથી અમારા તરફ જોતી હોય એમ લાગતું હતું.

કવિ કોર્પ્સ

રોજસ જેમિનિઝની વાત કરી તેના સંદર્ભમાં મારે કહેવું જોઈએ કે ગાંડપણ, એક પ્રકારનું દીવાનાપણું, ઉન્માદ, કવિતાની સાથે જોડાજોડ ચાલતાં હોય છે. મુખ્યત્વે તર્કપ્રવણ હોય એવા માણસોને માટે કવિ થવું અત્યંત મુશ્કેલ હોય છે. તે જ રીતે કદાચ કવિઓને માટે તર્કપ્રવણ બનવું મુશ્કેલ હોય છે. તેમ છતાં તર્કનો હાથ ઉપર રહે છે, કેમ કે તર્કનું, ન્યાયના મુખ્ય આધારરૂપ તર્કનું જ, જગત પર પ્રભુત્વ રહેવું જોઈએ. મિગ્વેલ દ ઉનમુનો, જેમને ચિલી માટે અત્યંત પ્રેમ હતો, તેમણે એક વાર કહેલું, ‘મને જે નથી ગમતું તે પેલું સૂત્ર : ‘બુદ્ધિથી કે બળથી ? બુદ્ધિથી, સદાય બુદ્ધિથી જ’.

જૂના જમાનાના એક દીવાના કવિ આલ્બર્ટો વાલ્દીવીઆ વિશે કહ્યું. એ આલ્બર્ટો વાલ્દીવીઆનું શરીર અત્યંત કૃશ. ડાયાં એવાં બેસી ગયેલાં કે પોતે હાડકાંના મલોખા જેવા લાગે. માથે શ્વેત કેશનું જટાજૂથ અને દૂર દૂર નજર નાખી રહેલી આંખો પર જાડાં ચશ્માં. અમે એમને ‘વાલ્દીવીઆ ધી કોર્પ્સ’ (મડદાલ વાલ્દીવીઆ) કહેતા.

મદગૃહો, ભોજનગૃહો, કાફે અને કોન્સર્ટોમાં ચુપકીથી જાય અને આવે. બગલમાં છાપાંનું બંડલ દબાવેલું હોય. મિત્રો ‘ડાયર કોર્પ્સ’ કહીને બોલાવે. એમના સૂક્ષ્મ શરીરને ભેટીએ તો હવાની લહેરખીને આશ્વેષ દેતા હોઈએ એવું લાગે.

કવિ સૂક્ષ્મ સંવેદનોને મધુર શૈલીની સુંદર પંક્તિઓમાં મઢતા. થોડીક પંક્તિઓ જોઈએ :

Everything will go – the afternoon, this sun; the life :
Evil, which cannot be undone, will prevail,
Only you will stay, inseparable
Sister of the twilight of my life.

(સાંજ, સૂર્ય, જિંદગી – બધું જ ચાલ્યું જશે.
રહેશે માત્ર અપ્રતિરુદ્ધ અનિષ્ટ.
મારી જીવનસંધ્યાની અવિશ્લેષ્ય ભગિની,
એક માત્ર તું જ રહેવાની છે.)

‘વાલ્દીવીઆ ધી કોર્પ્સ’ તરીકે ઓળખાતા આ કવિ સાચા કવિ હતા. અમે

ઘણી વાર કહીએ, ‘કોર્પ્સ, રોકાવ, અમારી સાથે જમો.’ અમે આપેલા ઉપનામથી એમને ખોટું ના લાગે. કોઈક વાર તેમના કાગળ જેવા પાતળા હોઠ પર સ્મિત ફરકે. બહુ ઓછું બોલે. શબ્દો એકબીજાથી છૂટા પાડેલા હોય, પણ કહ્યું હોય મુદ્દાસર.

દર વર્ષે અમે તેમને સ્મશાને લઈ જવાનો વિધિ કરતા. નવેમ્બરની પહેલી તારીખે સાંજે તેમને માટે ડિનર ગોઠવીએ, જુવાન વિદ્યાર્થીઓ અને ઊગતા લેખકોનાં ખિસ્સાં ખમી શકે એવું. અમારા ‘કોર્પ્સ’ અતિથિવિશેષનું સ્થાન શોભાવે. બરાબર મધ્યરાત્રિએ બારના ટકોરા થાય એટલે ભોજનના ટેબલ પરથી ઊઠીને બધા સરઘસાકારે કબ્રસ્તાન તરફ જઈએ. ત્યાં રાત્રિના નીરવ વાતાવરણમાં ‘દિવંગત’ કવિને નિવાપાંજલિ રૂપે ભાષણો થાય ! પછી દરેક જણ ગંભીર વદન રાખીને વિદાય લે. કબ્રસ્તાનને દરવાજે તેમને એકલા મૂકીને અમે સૌ ચાલતી પકડીએ. ‘કોર્પ્સ’ આ સ્મશાનયાત્રાનો પરંપરાગત વિધિ ઘણા વખતથી સ્વીકારી લીધો હતો. આખા પ્રહસનમાં છેવટ લગી તેઓ પોતે જ સક્રિય ભાગ લેતા એટલે તેમાં ફૂરતા જેવું કશું નહોતું. કબરમાં સેન્ડવિચ ખાઈ શકે તે માટે જતાં પહેલાં અમે તેમના હાથમાં થોડા સિક્કા મૂકી જતા.

બેત્રણ દિવસ પછી પાછા આ કવિ કોર્પ્સ નાનકડા મિત્રવર્તુળમાં તેમ કાફેમાં શાન્તિથી ફરતા થઈ જતા. પછીના નવેમ્બરની પહેલી સુધી તેમની શાન્તિમાં ખલેલ પડવાની નથી તેની તેમને ખબર હતી.

ધેનુપ્રિય કવિ

બિયોનેસ એરિસમાં આર્જેન્ટિનાના એક ધૂની લેખકને મળવાનું થયું. એનું નામ ઓમર વીનોલ. તે અદ્યાપિ જીવે છે કે નહીં તેની ખબર નથી. રાક્ષસી કદ અને હાથમાં વજનદાર વોર્કિંગ સ્ટિક. એક વાર તેમણે મને ગામની મધ્યમાં આવેલી એક રેસ્ટોરાંમાં સાંજના ભોજન માટે નિમંત્રેલો, તેથી હું ગયો. ભોજનખંડમાં પ્રવેશ્યો કે તરત મારી તરફ ફરીને એક ખુરશી ખેંચીને, કવિએ આખા રૂમમાં સંભળાય તેમ મોટેથી ગર્જના કરતાં કહ્યું, ‘બેસો, ઓમર વીનોલ.’ હું જરા મૂંઝાયો. બેસતાં બેસતાં મેં પૂછ્યું, ‘મને તમે ઓમર વીનોલ કેમ કહ્યો ? તમે જાણો છો કે તમે ઓમર વીનોલ છો અને હું પાબ્લો નેરુદા છું.’

‘હા.’ તેમણે કહ્યું, ‘આ રેસ્ટોરાંમાં ઘણાબધા એવા છે, જે મને માત્ર નામથી જ ઓળખે છે. કેટલાક લોકોની ઇચ્છા મારી હવા કાઢી નાખવાની છે. તો ભલે એ તમારી હવા કાઢી નાખે.’

વીનોલ આર્જેન્ટિનાના એક પ્રાન્તમાં ખેતી કરતા. ત્યાંથી એક ગાય લઈ આવેલા. જ્યાં જાય ત્યાં ગાયને સાથે રાખે. આખા બિયોનેસ એરિસ શહેરમાં ગાયને લઈને ફરે. ગળે દોરડું બાંધીને દોરે. તે અરસામાં પ્રગટ થયેલાં તેમનાં પુસ્તકોનાં

શીર્ષકમાં ગાય આવતી; ‘વ્હોટ ધ કાઉ થિંક્સ’, ‘માય કાઉ એન્ડ આઈ’ વગેરે.

પી.ઈ.એન. સંસ્થાની પ્રથમ વિશ્વપરિષદ બિયોનેસ એરિસમાં ભરાતી હતી. તે વખતે વીનોલ ગાય લઈને આવી પહોંચશે એ વિચારમાત્રથી વિક્ટોરિયાઓ કેમ્પો અને તેમનું કાર્યવાહક લેખકમંડળ ધૂજી ઊઠેલું. તેમણે પોતાની આ દહેશત શહેરના સત્તાવાળાઓ સમક્ષ રજૂ કરેલી. પરિષદ ભરાવાની હતી તે પ્લાઝા હોટલ અને તેની આસપાસના વિસ્તારના તમામ રસ્તાઓ પર પોલીસે કોર્ડન કરી દીધી હતી, જેથી મારા મિત્ર તેમના ચતુષ્પાદ સાથી સાથે પ્રવેશે નહીં. પરંતુ તેમના પ્રયત્નો સફળ થયા નહીં. ઉત્સવ પુરબહારમાં ચાલતો હતો અને લેખકો પ્રાચીન ગ્રીક જગત અને તેનો ઇતિહાસના આધુનિક અર્થ સાથેનો સંદર્ભ ચર્ચતા હતા તે જ વખતે વીનોલ મહાશય સદાની સાથી ધેનુ સાથે પરિષદના ખંડમાં ટપકી પડ્યા, અને ચર્ચામાં ભાગ લેવાના આશયથી હોય તેમ, ગાયે ભાંભરવા માંડ્યું. એક જંગી બંધ ગાડીમાં ગાયને લઈ આવેલા તે પોલીસના ધ્યાનમાં આવેલું નહીં.

એક બીજી વાત પણ આ વિચિત્ર લેખક માટે કહેવાની છે. તેમણે એક વાર એક કુસ્તીબાજને પડકાર ફેંકેલો. કેટલાકે આને મજાક માનેલી. પણ કુસ્તીના દંગલની રાત્રે મારા મિત્ર તેમની પ્રિય ધેનુ સાથે પ્રેક્ષકોથી ખીચોખીચ ભરેલા લ્યૂના પાર્ક ખાતે સમયસર આવી પહોંચ્યા. ગાયને એક ખૂણામાં કડી સાથે બાંધી, પોતે ઝગમગતો ઝભ્ભો પહેરેલો તે ઉતાર્યો અને પેલા કૉલકાતાના પહેલવાનની સમક્ષ આવીને ઊભા.

કુસ્તીમાં કવિને ન તો ગાય મદદે આવી કે ન તો તેમનો દમામદાર પોશાક. કૉલકાતાના સ્ટ્રૅંગલરે તેમના પર તરાપ મારી અને પળવારમાં તેમને નિઃસહાય સ્થિતિમાં જકડી દીધા. વળી પડ્યા ઉપર પાટુ ! પેલો પહેલવાન આ સાહિત્યિક ગોધાના ગળા પર પગ મૂકીને ઊભો ! બીજી તરફ કુસ્તી ચાલુ રાખવાનું કહેતા પ્રેક્ષકોની સિસોટીના અવાજ ને હાકલા-પડકારા !

થોડાક મહિના પછી વિનોલનું એક નવું પુસ્તક બહાર પડ્યું : ‘કોન્વર્સેશન્સ ઉવીથ અ કાઉ’. તેના પ્રથમ પૃષ્ઠ પર છાપેલી અર્પણની અદભુત પંક્તિઓ હું કદી વીસરી શકીશ નહીં. સ્મૃતિ દગ્ધો ન દેતી હોય તો તે લખાણ આ પ્રમાણે હતું : ‘ચોવીસમી ફેબ્રુઆરીની રાત્રે લ્યૂના પાર્કમાં સિસકારા કરીને મારા લોહીની માગણી કરનારા ચાળીસ હજાર કૂતરીનાં બચ્ચાંઓને આ ફિલસૂફીનું પુસ્તક અર્પણ કરું છું.’

બીજું વિશ્વયુદ્ધ થયું તે પહેલાં, પૅરિસમાં, ચિત્રકાર અલ્વારો ગુવેરાને મળવાનું થયું. આખા યુરોપમાં તેને સૌ ચિલી ગુવેરા તરીકે ઓળખતા. એક દિવસ તેણે મને ટેલિફોન કર્યો. ઉતાવળા અવાજે કહે, ‘અત્યંત મહત્વનું કામ છે.’

હું સ્પેનથી તાજો જ આવેલો. અમારો સંઘર્ષ હિટલર – એ જમાનાના નિકસન

– સામે હતો. મોડ્રીડમાં મારા ઘર પર બાઉનમારો થયો હતો. મેં બાઉનથી પુરુષો, સ્ત્રીઓ અને બાળકોને નાશ પામતાં જોયાં હતાં. વિશ્વયુદ્ધ થવાની અણી ઉપર હતું. મેં તેમજ અન્ય લેખકોએ લોકોને આ ગંભીર ધમકીની સામે જાગ્રત થવાનું ઉદબોધન કર્યું. પુસ્તકો લખીને ફેસિઝમની સામે અમારી રીતે લડવાનું ચાલુ કર્યું હતું. મારો હમવતની ચિત્રકાર ગુવેરા આ સંઘર્ષની બહાર રહ્યો હતો. તે ઓછાબોલો હતો. સખત પરિશ્રમ કરીને પોતાના કામમાં ડૂબેલો રહેતો. અમે જવલનશીલ દારૂના પીપડા ઉપર બેઠેલા હતા. તે પછી, મહાસત્તાઓએ સ્પેનના ગણતંત્રની સુરક્ષા માટે અપાતાં શસ્ત્રો પર પ્રતિબંધ મૂક્યો અને મ્યુનિકમાં હિટલરના સૈન્યને પ્રવેશવા માટે દરવાજા ખોલી નાખ્યા એટલે વિશ્વયુદ્ધના શ્રીગણેશ મંડાયા.

ચિલી ગુવેરાએ મને મળવા બોલાવ્યો. તેને કેટલીક મહત્વની વાત કરવી હતી.

‘શી વાત છે ?’ મેં પૂછ્યું.

‘વખત ગુમાવવાનો આ પ્રસંગ નથી.’ તેણે કહેવા માંડ્યું. ‘તમારે ફ્રાન્સિસ્ટ-વિરોધી બનવાનું કારણ નથી. કોઈએ કોઈનો વિરોધ કરવાની જરૂર નથી. આપણે વાસ્તવિક હકીકતનો વિચાર કરવો જોઈએ. મને તેનો ઉપાય જડ્યો છે. મારે તેને વિશે તમને સીધી વાત કરવી છે, જેથી તમે નાઝીવિરોધી કોંગ્રેસની ખટપટ છોડી દઈને ગંભીર થઈને કામ પર ધ્યાન એકાગ્ર કરો. સમય ગુમાવવા જેવો નથી.’ વારુ, એ બધાની વિગતે વાત કર, અલ્વારો. ખરેખર, મારી પાસે બહુ થોડો સમય છે.’

‘પાબ્લો, મારો વિચાર એક ત્રિઅંકી નાટકમાં બરાબર રજૂ થયેલ છે. તમારી સમક્ષ તે વાંચવા માટે લાવ્યો છું.’ તે મારી સામે એકીટશે જોઈ રહ્યો. કોઈ મુક્કાબાજની મુખાકૃતિ અને ઘાટી ભ્રમરો જેવો તેનો ચહેરો દેખાતો હતો. તેણે હસ્તપ્રતનો ચોપડો કાઢ્યો.

હું ગભરાઈ ગયો. મેં તેને મારી પાસે સમયનો અભાવ છે તેવું બહાનું બતાવ્યું અને માનવજાતિને બચાવવા માટે તેની પાસે જે વિચારો હોય તેને ટૂંકમાં મને જલદીથી કહેવાનું સૂચવ્યું.

‘એ કોલંબસના ઈંડા જેવું છે. દેખાય એના કરતાં વધારે સહેલાઈથી ભાંગી જાય.’ અલ્વારોએ કહ્યું, ‘હું તમને સમજાવું. તમે એક બટેટું વાવો તો કેટલાં બટેટાં તમને પાક રૂપે મળે છે ?’

‘ચાર કે પાંચ’ મેં કહ્યું.

‘ઘણાં બધાં’ તેણે જવાબ આપ્યો. ‘ચાળીસ જેટલાં અથવા કોઈ વાર તો સો કરતાંયે વધુ બટેટાં મળે.’ વિચાર કરો. જો દરેક જણ એક બટેટું પોતાની વાડીમાં કે બાલ્કનીમાં કે ગમે ત્યાં વાવે તો ? ચિલીમાં કેટલા બધા માણસો છે ? એંસી લાખ માણસો છે. તો એંસી લાખ બટેટાં ! પાબ્લો, આ એંસી લાખને ચારે ગુણો

અને પછી સોએ ગુણો. ભૂખ પણ ખતમ થઈ જશે અને લડાઈ પણ ખતમ થઈ જશે. ચીનમાં કેટલા બધા માણસો છે ! પચાસ કરોડ. બરાબર ? દરેક ચીનો એક બટેટું વાવે અને એક બટેટું ચાળીસ બટેટાં આપે તો પચાસ કરોડ ગુણ્યા ચાળીસ ! માનવજાત બચી ગઈને ?

નાઝીઓએ પેરિસમાં કૂચ કરી ત્યારે તેમણે દુનિયાને બચાવવાનો આ કીમિયો વિચાર્યો નહિ હોય ? કોલંબસનું ઈંદું અથવા કહો કે કોલંબસનું બટેટું ! અલ્વારો ગુએરાની પેરિસમાં એના નિવાસસ્થાને ધરપકડ થઈ હતી. તેને કેદીઓની છાવણીમાં ઘસડી ગયા. એને ત્યાં કેદી તરીકે રાખ્યો. એના હાથ ઉપર છૂંદણું છૂંદું હતું. યુદ્ધ પૂરું થયું ત્યાં સુધી એને ત્યાં રાખ્યો હતો. તે નરકમાંથી એ હાડપિંજર થઈને બહાર નીકળ્યો. પછી કદી સાજો થયો નહિ. છેલ્લે પોતાના વતનને અલવિદા કરવા આવ્યો હોય એમ ચિલી આવ્યો હતો. ચિલીને તેણે વિદાયનું ચુંબન આપ્યું, ચિલીને તેણે, ઊંઘમાં ચાલનારનું આભાસી ચુંબન કર્યું અને ફાંસ પાછો ગયો. જ્યાં બાકીનું કામ મૃત્યુએ પતાવ્યું.

મારા મિત્ર મહાન ચિત્રકાર ચિલી ગુએરા ! મારે તને એક બાબત કહેવી છે : હું જાણું છું કે તું ગુજરી ગયો છે. તારી બિનજોડાણની બટેટા રાજનીતિ (Potato Politics) તને કામ આવી નહિ. હું જાણું છું કે નાઝીઓએ તને મારી નાંખ્યો. છતાં હું ગયા જૂન માસમાં નેશનલ ગેલરીમાં ગયો હતો. મારી ઈચ્છા ‘ટર્નર્સ’ પર એક નજર નાંખવાની હતી. પણ હું મુખ્ય ખંડ સુધી પહોંચ્યો જ નહિ. વચ્ચે એક પ્રભાવક ચિત્ર જોવા મળ્યું. ‘ટર્નર્સ’ના જેવી સુંદર અતિશય મોહક રચના ! તે એક જાણીતી મહિલાનું ચિત્ર હતું. તેનું નામ એડીથ સીટવેલ. એ ચિત્ર તારું અદ્ભુત સર્જન હતું. લંડનના પ્રસિદ્ધ મ્યુઝિયમમાં દુનિયાનાં ઉત્તમ ચિત્રો લટકતાં હતાં એમાં એક લેટિન અમેરિકન ચિત્રકારનું એકમાત્ર ચિત્ર હતું !

મને માન કે પદની પરવા નથી. ખરું પૂછો તો સુંદર કેન્વાસની પણ મને પરવા નહોતી. મને દુઃખ થાય છે એટલું જ કે આપણે એકબીજાને વધારે સારી રીતે ઓળખી શક્યા નહિ અને એકબીજાને સમજવાનો પ્રયત્ન પણ કર્યા વગર જિંદગી વેડફી નાંખી. આ બધું એક બટેટાને કારણે !

હું તદ્દન સાદો માણસ છું. આ ગુણ મારું ગૌરવ છે તેમ શરમ પણ છે. હું મારા મિત્રોની ગુપ્ત પ્રવૃત્તિઓને અનુસરતો. ને તેમનાં તેજસ્વી જૂથો, સેતાની ચેષ્ટાઓ અને કાગળનાં પંખીઓ તથા કોઈ અકળ કારણે જેમનો સંબંધ સાહિત્ય સાથે જોડી દીધેલો તે ધેનુઓની મને અદેખાઈ થતી. ગમે તેમ, પણ હું કોઈની ટીકા કે બદબોઈ કરવા જન્મ્યો નથી પણ પ્રેમ કરવા જન્મ્યો છું એમ માનું છું. પહેલાં મારી કવિતાથી પરિપુષ્ટ થઈને પછી મારી આંખો ફોડી નાખવા તૈયાર થયેલા વિભાજનવાદીઓ વિશે પણ વધુ નહીં તો હું મૌન સેવું. શત્રુઓની વચ્ચે ફરવાથી દૂષિત થઈ જઈશ

એવી ધાસ્તી મને લાગતી નહોતી. કેમ કે હમણાં જ કરી તે વાતોને અનુલક્ષીને લોકોના શત્રુ સિવાય બીજા કોઈ મારા શત્રુ નથી.

એપોલેનેરે કહ્યું છે : ‘અવાસ્તવિક દુનિયાની શોધ કરવા નીકળેલા અમારા પર કૃપા વરસાવો.’ મારી સ્મૃતિને આધારે આ કહું છું. વિચિત્ર કે તરંગી હોવાને કારણે તે લોકો મને ઓછા પ્રિય નહોતા. તેમનો શો ઉપયોગ કરવો તે હું જાણતો હતો તેથી તે ઓછા પરાક્રમી હતા એવું ન હતું.

મોટો સોદો

અમે કવિઓ હંમેશાં માનતા આવ્યા છીએ કે પૈસાદાર થવાના ઉત્તમ નુસખા અમે આપી શકીએ તેમ છીએ; પણ અમારી આ શક્તિ કોઈ સમજતું નથી. મને યાદ છે, 1924માં મારા પુસ્તક ‘કેપુસ્કયુલેરિયો’ની એક નહીં પણ તમામ આવૃત્તિઓ કાયમને માટે પ્રગટ કરવાના હક્ક વેચવાનો તુક્કો મારા મગજમાં આવ્યો. મને લાગેલું કે આ સોદાથી હું ધનવાન થઈ જઈશ. એટલે ‘નોટરી’ સમક્ષ મેં કરારપત્ર પર સહી કરી. પ્રકાશક પાસેથી મને 500 પેસો (એટલે કે એ વખતના પાંચ ડોલરથી થોડું ઓછું) મળ્યા. રોજસ જેમિનિઝ, અલ્વારો હિનોજોસા અને હોમેરો આર્સ, નોટરીની ઓફિસની બહાર મારી રાહ જોતા ઊભા હતા. આ સફળ સોદાની ખુશાલીમાં મોટી મિજબાની ગોઠવી હતી. જમવા માટે અમે એ જમાનામાં શ્રેષ્ઠ ગણાતી રેસ્તોરાં લા બહિયા પસંદ કરી હતી. ત્યાં ઉત્તમ કોટીનાં વાઇન, સિગાર, લીકર મળતાં હતાં. પહેલાં અમે અમારા શૂઝને પોલિશ કરાવીને આરસી જેવા ચકચકિત કર્યાં. આ સોદામાં રેસ્તોરાં, ચાર પોલિશ કરનારા છોકરા અને પ્રકાશક ખાટ્યા હતા. પણ પૈસા કવિ સુધી પહોંચ્યા નહિ.

અલ્વારો હિનોજોસા બધી જાતના વેપારી સોદામાં પોતાને ઊંડી સૂઝ છે એવો દાવો કરતો. ધનની વૃષ્ટિ કરે એવી તેમની ભવ્ય યોજનાઓ અમને પ્રભાવિત કરતી. તેનો અંગ્રેજી ભાષા પરનો કાબૂ વર્જિનિયા છાપ સિગારેટો અને ન્યૂયોર્ક યુનિવર્સિટીમાં ગાળેલાં અભ્યાસનાં વર્ષોએ મારા જેવા સુવાંગ બોહીમિનિયોને તેના સમર્થ વેપારી ભેજાની કુશળતાની ખાતરી કરાવી હતી.

એક દિવસ તેણે મને એક બાજુ બોલાવીને ઝટ પૈસાદાર થઈ જવાય એવી અદ્ભુત યોજનામાં સામેલ થવાનું ખાનગીમાં કહ્યું. પચાસ ટકા જેટલી ભાગીદારી. તે માટે થોડા પેસો આપવાના. બાકીના પોતે આપશે એમ અલ્વારોએ કહ્યું. તે દિવસે અમે ઈશ્વર અને કાયદાથી પર મૂડીવાદીઓની માફક ગમે તે કરી શકીએ એમ અમને લાગ્યું.

‘આ કયા માલનો સોદો છે ?’ મેં તેને પૂછ્યું.

અલ્વારોએ આંખો બંધ કરી. તેના મોંમાંથી નાનાં નાનાં વર્તુળ રચતી

રેખાઓમાં ભાંગી જતા ધૂમ્રના ગોટેગોટા નીકળવા લાગ્યા. પછી દબાયેલા અવાજે કહ્યું : 'પેલ્ટ એટલે કે વગર કમાવેલી જાનવરની ખાલ.'

'પેલ્ટ ?' મેં આશ્ચર્ય પામતાં કહ્યું.

'સીલમાંથી.' વિગતે કહું તો, 'એક જ રંગની હેર સીલ માછલીમાંથી મેળવવાની.'

વધુ વિગત જાણવાની હિંમત ચાલી નહિ. સીલ્સ કે સી-લાયન્સને કોઈ પણ રંગના વાળ હોય છે એવું હું જાણતો ન હતો. દક્ષિણ કિનારે ખડક પર તેમનું નિરીક્ષણ કર્યું ત્યારે તડકામાં ચળકતું ચમકદાર ચામડું જોયું હતું. પણ તેમના પેટ પર વાળ છે તેનો જરા પણ અંદેશો આવ્યો ન હતો.

મેં મારી પાસેની તમામ મિલકતને વીજળીની ત્વરાથી રોકડમાં ફેરવી લીધી. ઘરનું ભાડું, દરજ્જો હપતો અને મોચીનું બિલ આ મહિને ભર્યાં નહીં. રોકડી રકમ મળી તે મારા ભાગીદારના હાથમાં મૂકી દીધી.

પેલ્ટ્સ જોવા અમે ગયા. અલ્વારોએ તેની કાકી પાસેથી તે ખરીદ્યા હતા. તેની કાકી દક્ષિણ અમેરિકામાં કેટલાક નિર્જન ટાપુઓની માલિક હતી. તે ઉજ્જડ ટાપુઓ ઉપર સી-લાયનની પ્રેમલીલા ચાલતી. અહીં મારી સમક્ષ, લુચ્ચી કાકીના ભાડૂતી માણસોએ કાર્બન દોરીથી બાંધેલાં બંડલોનો મોટો ઢગ હતો. ભાવિ ગ્રાહકો પર છાપ પાડવા અલ્વારોએ ભાડે રાખેલી રૂમમાં છેક છત સુધી ચામડાનાં બંડલો ખડકયાં હતાં.

'આ પેલ્ટ્સના પર્વત જેવડા ઢગલાનું આપણે શું કરવાનું ?' મેં બીતાં બીતાં પૂછ્યું.

'તું જોઈશ કે આ પ્રકારનાં પેલ્ટ્સની દરેકને જરૂર પડે છે.' તેણે કહ્યું. અમે તે સ્ટોરહાઉસથી નીકળ્યા. અલ્વારો ચેતનાના તણખા ઉડાડતો હતો અને હું નીચી મૂંડીએ બોલ્યા વગર ચાલતો હતો.

અલ્વારો એક જ રંગના હેર સીલ્સના પેલ્ટ્સમાંથી બનાવેલ પોર્ટફોલિયો લઈને ફરતો હતો. પોતે મોટો વેપારી છે એવું દેખાય તે માટે તે પોર્ટફોલિયોમાં કોરાં ફોર્મ મૂકેલાં હતાં. છેલ્લી મૂડી વધી હતી તે વર્તમાનપત્રોમાં જાહેરખબર પાછળ ખર્ચાઈ ગઈ હતી. જેને આમાં રસ હોય અને આની કદર હોય તે ભલે વાંચે ! આમ વાત હતી. અમે ધનિક થઈશું. સુંદર સફાઈદાર કપડાંનો શોખીન અલ્વારોની ઈચ્છા ઈંગ્લિશ કાપડમાંથી અર્ધો ડાઝન સૂટ સિવાડાવવાની હતી. મારી અપેક્ષા ઘણી ઓછી હતી. ભગ્ન સ્વપ્નોમાં એક સ્વપ્ન સારું શેવિંગ બ્રશ ખરીદવાનું હતું. કેમ કે મારી પાસે છે તે છેક ઘસાઈ ગયું છે.

છેવટે એક ગ્રાહક દેખાયો. તે ચામડાના કારખાનામાં કામ કરતો હતો. ટૂંકું

કદ, મજબૂત બાંધો, નિર્ભય આંખો, મિતભાષી અને લગભગ બદતમીઝ કહેવાય એવો તોરી મિજાજ. અલ્વારોએ કંઈક બેદરકાર દેખાય તે રીતે તેને જવાબ આપ્યા. ત્રણ દિવસ પછી અનુકૂળ સમયે તેને અમારો અદભુત માલ બતાવવાનું નક્કી થયું.

એ ત્રણ દિવસ દરમિયાન અલ્વારોએ કેટલીક ઉત્તમ ઈંગ્લિશ સિગારેટ અને હવાના સિગાર ખરીદીને તે ગ્રાહક આવવાનો હતો તે સમય પહેલાં પોતાની છાતી ઉપરના ખિસ્સામાં બહાર દેખાય તે રીતે ગોઠવી. સારા દેખાતા ચર્મના નમૂના બહાર લાવીને મૂક્યા હતા.

પેલો ગ્રાહક નિયત સમયે આવી પહોંચ્યો. તેણે માથેથી હેટ ઉતારી નહિ. હુંકાર કરીને તેણે કંઈક તિરસ્કારથી અમારી સામે જોયું અને એ જ રીતે જમીન પર પાથરેલ ચામડું જોવા લાગ્યો. પછી તેની તીણી નજર છાજલી પર ગઈ. તેણે દૂર છેક ઊંચે મૂકેલ બંડલ તરફ આંગળી ચીંધીને તે જોવા માગ્યું. બરાબર એ ખૂણામાં મેં ખરાબમાં ખરાબ માલ ખોસ્વો હતો.

આ કટોકટીની ક્ષણે તેણે ગ્રાહકને હવાના સિગાર આપી. તેણે તે લઈને, તેનો છોડો દાંતથી કાપીને ફેંકી દીધો અને સિગાર મોંમાં ખોસી. પેલું બંડલ તેણે જોવા માગ્યું.

એ બતાવ્યા વિના છૂટકો નહોતો. મારો ભાગીદાર સીડી પર ચડીને ઉપરથી મોટું બંડલ લઈ આવ્યો; ત્યારે તેના મુખ પર ફાંસીની સજા પામેલા માણસના મુખ પર હોય તેવું સ્મિત હતું. ગ્રાહકે એક પછી એક બધાં જ ચામડાં તપાસ્યાં; વચ્ચે અલ્વારોએ આપેલી સિગારના ધુમાડાના ગોટેગોટા કાઢવા માટે તે વારંવાર અટકતો હતો.

પછી તેણે એક પેલ્ટ લીધું, બીજાની સાથે ઘસી જોયું, બેવડું વાળી જોયું, પછી મોઢું બગાડીને તે આઘું મૂક્યું. એ રીતે તેણે એક પછી એક બધાં પેલ્ટસને ચકાસી જોયાં. એની ગીધ જેવી આંખો પેલ્ટભરેલી આખી અભરાઈ પર ફરી વળી અને છેવટે મારા ભાગીદારના લલાટ પર ઠરી.

પછી શુષ્ક અને કડક અવાજે તેણે જે શબ્દો કહ્યા તે ઓછામાં ઓછું અમારે માટે તો અમર થઈ ગયા છે : ‘મારા વહાલા સાહેબો, આ ચામડાં પર મારું મન ઠરતું નથી.’ આટલું કહીને તે હંમેશને માટે વિદાય થયો. માથા પર હેટ, મુખમાં અલ્વારોની મોંઘીદાટ સિગાર. ‘આવજો’ પણ ન કહ્યું. લાખોપતિ થવાનાં અમારાં સ્વપ્નાંને તે નિષ્કરપણે ઈન્નતિન્ન કરતો ગયો.

મારી પ્રારંભિક કૃતિઓ

કોઈક મૃદુભાષીની ઉત્કટતાથી મેં કવિતાનો આશ્રય લીધો. સાન્તિયાગોમાં નવાં સાહિત્યિક આંદોલનોના આગમનના ભણકારા વાગી રહ્યા હતા. મારું પ્રથમ પુસ્તક 513, મારુરી સ્ટ્રીટમાં પૂરું કર્યું હતું. દરરોજ બે, ત્રણ, ચાર, પાંચ કાવ્યો

લખતો. ઢળતી સાંજે, મારા છજાની બહાર પ્રગટ થતા દશ્યને ગમે તે ભોગે જોવાનું ચૂકતો નહીં. એ સૂર્યાસ્તનું દશ્ય હતું : ચળકતાં રંગબેરંગી છાંટણાં, પ્રકાશનાં વિખરાયેલાં કિરણો, વિશાળ નારંગી અને વાદળી દશ્યો ! મારા પુસ્તકના મધ્ય વિભાગનું ‘મારુરી સંધ્યાઓ’ એવું શીર્ષક હતું. કોઈએ કદી મને પૂછ્યું નથી કે મારુરી એટલે શું. કદાચ થોડાક માણસો જાણતા હશે કે તે વારંવાર અનન્ય અને અસાધારણ સંધ્યાનું દશ્ય જ્યાં દેખાય છે તે નાનકડી શેરીનું નામ છે.

મારું પ્રથમ પુસ્તક ‘કેપુસ્ક્યુલેરિયો’ 1923માં પ્રગટ થયું. તેની છપાઈના પૈસા મારે ચૂકવવાના હતા. તેની ઉઘરાણી દરરોજ થતી. મેં મારી માલિકીનું કેટલુંક રાચરચીલું વેચ્યું; મારા પિતાએ મને બે વાવટા કોતરેલું એક નાનકડું ઘડિયાળ આપેલું તે વેચાઈ ગયું. પછી કવિનો પોશાક કાળો સૂટ પણ ગયો. મુદ્રક ઘણો જક્કી હતો. છેવટે જ્યારે ચોપડી બંધાઈ ગઈ અને પૂંદું ચોંટાડી દીધું પછી મારી સામે ખિજાઈને તે કહેવા લાગ્યો, ‘આખા પુસ્તકના ખર્ચના પૂરેપૂરા પૈસા ન ભરાય ત્યાં સુધી તમે એક પણ નકલ લઈ જઈ શકશો નહિ.’ બાકીની રકમ વિવેચક અલોને ઉદારતાથી ભરી દીધી એટલે ખભે ચોપડીઓનું બંડલ મૂકીને મેં ચાલતી પકડી. મારાં પગરખાંમાં કાણાં હતાં. પણ હૃદયમાં આનંદ હતો.

મારું પ્રથમ પુસ્તક ! મેં હમેશાં કહ્યા કર્યું છે કે લેખકના કાર્યને જાદુ કે રહસ્યની દુનિયા સાથે કશો સંબંધ નથી. ઓછામાં ઓછું કવિનો અંગત પ્રયત્ન સૌના લાભ માટે હોવો જોઈએ. બ્રેડનો ટુકડો, સિરેમિકની ડિશ કે પ્રેમથી કોતરેલો લાકડાનો ટુકડો – પછી ભલે તે અણઘડ હાથે કોતરાયો હોય – એ કવિતાની વધુમાં વધુ નિકટની વસ્તુ છે. તેમ છતાં હું માનતો નથી કે કવિ સિવાય બીજો કોઈ કલાકાર, સ્વપ્નસંકુલથી પ્રભાવિત થઈને, જિંદગીમાં પ્રથમ જ વાર, પોતાની જાતે સર્જેલી પહેલી કૃતિના સર્જનનો રોમહર્ષ અનુભવતો હોય. એ ક્ષણ જિંદગીમાં ફરીથી કદી આવવાની નથી. તેની ઘણી આવૃત્તિઓ થશે, આનાથી વધુ વિસ્તૃત અને સુંદર. તેના શબ્દો મદિરાની જેમ બીજી ભાષાઓના પ્યાલામાં રેડાતા જશે અને તેના સ્વરની સુગંધ પૃથ્વીપટ પર અન્ય સ્થાનોમાં પ્રસરશે. પરંતુ પ્રથમ પુસ્તક પ્રગટ થયું હોય, તેની શાહી હજી સુકાઈ ન હોય અને કાગળ હજુ કડકડતો હોય તે ક્ષણ, તે અદભુત પાંખો ફફડાવતી રોમાંચક ક્ષણ, અથવા તો પર્વતની ટોચે પહોંચ્યા પછી પ્રથમ વાર પુષ્પ ખીલતું જોવા મળે તે ક્ષણ, કવિના જીવનમાં એક જ વાર આવે છે.

મારા અપકવ કાવ્યસંગ્રહમાંથી એક કાવ્યકૃતિ ‘ફેરવેલ’ છૂટી પડીને ઘણા લોકોની પાસે પહોંચી ગઈ છે. હું જ્યાં જાઉં ત્યાં લોકો હજુ એનું સહર્ષ પઠન કરે છે. અણધાર્યાં સ્થાનોમાં પણ આ ચાલે છે. ઘણી વાર મને પઠન કરવાનું કહે છે. હું ચિડાઈ જાઉં છું. પણ કોઈ સભામાં મારો પરિચય અપાયો હોય તે જ મિનિટે કોઈક

કન્યા ઊંચે અવાજે પેલી જાણીતી પંક્તિઓ ગાવા લાગે. કેટલીક વાર રાજ્યના મંત્રીઓ તે કાવ્યની પ્રથમ કડી ગાતાં ગાતાં મને લશ્કરી ઢબે સલામ આપતા.

વર્ષો પછી સ્પેનમાં ફેડરિકો ગાર્સિઆ લોર્કાએ મને કહેલું કે તેની કવિતા ‘લા કેસેડા ઇનફાયડેલ’ (‘બેવફા પત્ની’)નું પણ એમ જ થયેલું. ફેડરિકો કોઈની સાથે મૈત્રી બાંધે તેની મોટામાં મોટી સાબિતી પોતે એ મિત્રને માટે આ સુંદર અને લોકપ્રિય કવિતા ગાય તે છે. વખત જતાં અમને અમારી એક જ કાવ્યકૃતિને મળેલી સફળતાથી કંટાળો આવ્યો. આ પ્રકારનું સંવેદન તંદુરસ્ત અને સ્વાભાવિક લાગે છે. આ પ્રકારનું વાચકોનું સર્જક પર દબાણ તેને સમયની એક ક્ષણ સાથે જોડી દે છે. ખરું જોતાં સર્જન સતત વધુ ને વધુ આત્મવિશ્વાસ તથા વિશેષ સુવિધા સાથે ફરતો ચરખો છે. કદાચ તેમાં તાજગી અને સ્વયંસ્ફુરણા ઓછી હોય.

હવે હું મારા પ્રથમ પુસ્તક ‘કેપુસ્ક્યુલેરિયો’ને પાછળ મૂકી દઉં છું. ઊંડી ચિંતા મારી કવિતાને હલાવી રહી હતી. દક્ષિણનો વારંવાર થતો ટૂંકો પ્રવાસ મારી સિસુક્ષાને પુનર્જીવિત કરતો હતો. 1923માં મને એક વિચિત્ર અનુભવ થયો. હું ઘેર તેમુકો આવ્યો હતો. અરધી રાત વીતી ગઈ હતી. સૂતાં પહેલાં મેં મારા શયનખંડની બારીઓ ખોલી નાંખી. આકાશે મને પ્રકાશથી આંજી દીધો. સમગ્ર નભોમંડળ સચેત તારકવૃંદથી સજીવ થયું હતું. રાત્રિ તાજી જ ધોઈ હોય એમ લાગતું હતું અને દક્ષિણ ધ્રુવપ્રદેશનું તારકવૃંદ મારા મસ્તક પર ઊંચે આકાશમાં ગોઠવાઈ રહ્યું હતું. હું આકાશી તારાઓ અને વૈશ્વિક સૃષ્ટિ પાછળ દીવાનો બન્યો હતો. હું એકદમ ટેબલ પાસે ગયો અને ધડકતા હૃદયે જાણે કે કોઈનું ડિક્ટેશન લેતો હોઉં તેમ લખવા માંડ્યું. અનેક શીર્ષકો ધરાવતા બીજા સંગ્રહની પહેલી કાવ્યકૃતિ રચી. હું મારા પોતાના પરિચિત જળમાં તરતો હોઉં એવું બધું સરળ ચાલ્યું હતું.

બીજે દિવસે મેં આનંદથી મારું કાવ્ય વાંચ્યું. પછી હું જ્યારે સાન્તિયાગો ગયો ત્યારે સાહિત્યિક દિગ્ગજ એ લીરો ઓયર ઝુએ મારા કાવ્યની પેલી પંક્તિઓ સાંભળીને વખાણી. પછી મને ઊંડા અવાજે કહ્યું, ‘તને બરાબર ખાતરી છે કે તારા ઉપર સભાત અરકેસ્ટીનો પ્રભાવ નથી પડ્યો ?’

‘મને પૂરી ખાતરી છે. મેં એ પંક્તિઓ પ્રેરણાની ધન્યપણે લખેલી છે.’

પછી મેં એ કાવ્ય સભાત અરકેસ્ટીને પોતાને મોકલવાનું નક્કી કર્યું. સભાત ઉરુગ્વેનો મોટો કવિ છે. આજે તેની ઉપેક્ષા થઈ રહી છે તે બરાબર નથી. મારી મહત્વાકાંક્ષા માત્ર માણસ નહિ પણ કુદરત અને તેનાં અંતર્ગત પરિબળોને વિષય કરતાં કાવ્યો લખવાની હતી : વિશ્વનાં ગૂઢ રહસ્યો અને માણસની ગૂઢ શક્તિને નિરૂપતી મહાકાવ્યની રચના કરવાની મારી ઇચ્છા હતી. મેં તે કવિની સાથે પત્ર-વ્યવહાર કર્યો અને મારું કામ ચાલુ રાખ્યું. મારા જેવા અપરિચિત ઊગતા કવિને સભાત અરકેસ્ટીએ લખેલો પત્ર મેં બહુ કાળજીપૂર્વક વાંચ્યો.

મેં સબાત અરકેસ્ટીને મોન્તેવીડીયો ખાતે પેલી રાત્રે લખેલી કવિતા મોકલી અને પૂછ્યું કે એના ઉપર તેમની કવિતાની અસર છે ખરી ? તરત જ મારા પ્રશ્નના જવાબ રૂપે માયાળુ પત્ર મળ્યો, ‘આટલી સુંદર અને સફળ કૃતિ મને ભાગ્યે જ જોવા મળે છે. તેમ છતાં મારે તમને કહેવું જોઈએ કે તમારી કાવ્યપંક્તિઓમાં સબાત અરકેસ્ટીના પડઘા સંભળાય છે.’

અંધકારમાં પ્રકાશનો ઝબકાર થાય તેમ પત્રથી ચોખવટ થઈ. તેને માટે હજુ આભારની લાગણી થાય છે. એ પત્ર ઘણા દિવસ લગી ચોળાઈને ફાટી ગયો ત્યાં સુધી મારા ખિસ્સામાં રહ્યો. ઘણી બાબતોનો ખુલાસો થઈ ગયો. તે રાત્રે હું ખોટો લાગણીઓથી પ્રભાવિત થઈ ગયો હતો. પેલા તારકવૃંદના કૂપમાં હું નકામો ઊતરેલ, અને તારકવૃંદે મારી સંવેદનાને વ્યર્થ પ્રભાવિત કરી હતી. મારી ભૂલ હતી. પ્રેરણાથી વાજ આવી ગયો હતો. સાંકડી કેડીઓ પર તર્ક મને દોરવાનો હતો. મારે નમ્ર થતાં શીખવું જોઈએ. મેં લખીને ઘણી હસ્તપ્રતો ફાડી નાખી, ઘણી આડીઅવળી મૂકી દીધી. આ છેલ્લી કાવ્યકૃતિઓ દસ વર્ષે પુનઃ પ્રગટ થઈ. સબાત અરકેસ્ટીના પત્રે લાંબી, વિસ્તૃત ફલક પર કવિતા લખવાના ધખારાને શાંત કરી દીધો. મારી સાથે લાંબું ટકી ન શકે એવા વાગડંબરને મેં તાળું મારી દીધું અને ભાષા-શૈલીને જાણી જોઈને હળવી બનાવી. મારી નિજી દુનિયામાં સંવાદિતા સધાય તેથી સરળ અને સીધી કાવ્યભાષા કેળવાય તે હેતુથી મેં બીજી ચોપડી લખવા માંડી. તેનું ફળ તે ‘વેઇન્ટ પોએમાસ’ કાવ્યસંગ્રહ.

તે શોકપૂર્ણ ગોપકાવ્યોનો સંગ્રહ હતો. તેમાં જુવાનીના જુસ્સા સાથે મિશ્ર થયેલી મારા વતનના દક્ષિણ પ્રદેશના લોકોની વિનાશક પ્રકૃતિનું નિરૂપણ કરતાં કાવ્યો હતાં. તે પુસ્તક મને ગમે છે; કેમ કે તેમાં તીવ્ર શોકભાવ હોવા છતાં જીવંત હોવાનો આનંદ વ્યક્ત થયો છે. એક સરિતા – ઇમ્પીરિયલ રિવર – અને તેના મુખે મને તે લખવામાં સહાય કરી. ‘વેઇન્ટ પોએમાસ’ એટલે વિદ્યાર્થીઓથી ઊભરાતા રસ્તા, યુનિવર્સિટી અને સંભોગશૃંગારની મીઠી સુવાસ ધરાવતા સાન્નિયાગો સાથેનો મારો પ્રેમપ્રસંગ.

સાન્નિયાગો વિભાગનાં લખાણો એકોરેન સ્ટ્રીટ અને એસ્પના એવન્યૂની વચ્ચે, ટીચર્સ ઇન્સ્ટિટ્યૂટના જૂના મકાનમાં લખાયાં હતાં. પણ તેનો સીમાસ્તંભ હમેશાં દક્ષિણ પ્રદેશનાં પાણી અને વૃક્ષો હતાં. ‘કેન્સિયો દસ્પરેદા’(‘નિરાશાનું ગીત’)માં ઉલ્લેખેલ ‘docks’ એટલે કેયેલ્યુ – બાજો ઇમ્પીરિયલ – ના જૂના ડક્કા : ભાંગેલાં પાટિયાં અને પાટડા પહોળા પટની નદીએ પખાળીને તોડી નાખેલાં લાકડાનાં ઠૂંઠાં જેવાં; ગલ પક્ષીઓની પાંખોનો ફફડાટ નદીના મુખ આગળ સંભળાતો અને આજે પણ સંભળાય છે.

કોઈ નૌકા ડૂબી જવાથી તજાયેલી ભાંગેલી લાંબી લાઇફબોટમાં મેં ‘જિન

ક્રિસ્ટોફ' આખી વાંચેલી અને ત્યાં જ 'કેન્સિયો દસ્પેરેદા' મેં લખેલી. ઉપર આકાશ, કદી નહિ જોયેલ હિંસક વાદળી જેવું દેખાતું હતું. નીચે ભૂમિમાં સંતાડેલી નૌકામાં બેસીને હું લખતો. એ દિવસોમાં હું ધીરગંભીર ભાવવિભોર થયો હતો તેવો ફરી કદી થયો હોઉં એમ હું માનતો નથી. ઉપર અભેદ વાદળી આકાશ હતું. હાથમાં 'જિન ક્રિસ્ટોફ' કે મારી કવિતાની પ્રારંભિક પંક્તિઓ. મારી કવિતામાં હતું તે સઘળું મારી નિકટમાં રહેલું હતું. દૂરથી આવતો સાગરનો અવાજ, જંગલી પક્ષીઓનો આર્તનાદ, શાશ્વત લતાની જેમ આત્મવિલોપન પામ્યા વિના સળગી રહેલ પ્રેમની જ્વાળા.

મને પૂછવામાં આવે છે કે 'વેઇન્ટ પોએમાસ'માં આવતી નારી કોણ છે ? તેનો જવાબ આપવો અઘરો છે. આ પ્રેમસંભૃત શોકકાવ્યોની અંદર ને બહાર વણાયેલી બે નારીઓ, કહો કે, મેરીસોલ અને મેરીસોમ્બ્રા - સાગર અને સૂર્ય, સાગર અને છાયાને મળતી આવે છે. મેરીસોલ મંત્રતંત્રવાળા ગ્રામપ્રદેશમાં પ્રેમનું પ્રતીક છે, જ્યાં તારકો છૂટાછવાયા ચમકે છે અને તેમુકોના આર્દ્ર આકાશ જેવી કાળી આંખો દેખાય છે. પ્રત્યેક પૃષ્ઠ પર તેના સચેત સૌંદર્ય અને આનંદ સહિત દેખાય છે. આસપાસ બંદરનાં પાણી વીંટળાઈ વળ્યાં છે. ઊંચે અર્ધચન્દ્ર ગિરિમાળાને મસ્તકે ચડતો દેખાય છે. મેરીસોમ્બ્રા શહેરમાં રહેતી વિદ્યાર્થિની છે. રાખોડી રંગની ઊની ટોપી, નમ્ર આંખો, મુક્ત વિહાર અને ઉદ્દંડ તરંગોવાળા વિદ્યાર્થીજીવનની મીઠી સુવાસ અને પ્રેમમિલનનાં ગુપ્ત સ્થાનોએ મળતું શરીરસુખ.

દરમિયાનમાં ચિલીના જીવનમાં પરિવર્તન આવી રહ્યું હતું.

ચિલીના લોકોનું આંદોલન જોશભેર શરૂ થયું હતું અને વિદ્યાર્થીઓ તથા લેખકોના સબળ ટેકાની રાહ જોતું હતું. એક તરફ નાના બુર્જવા વર્ગનો નેતા આરતુરો એલ્વેસાન્દ્રિ પાલ્મા નામનો ધર્માલિયો ચળવળખોર માણસ ગણતંત્રનો પ્રમુખ બન્યો. એણે પોતાનાં આગઝરતાં, ધમકીભર્યા ભાષણોથી દેશને હચમચાવી દીધો હતો. એનું વ્યક્તિત્વ અસાધારણ હોવા છતાં, એક વાર સત્તા પર આવ્યો કે તરત અમેરિકાના શિષ્ટમાન્ય શાસકોની હરોળમાં બેસી ગયો. જેની સામે એ લડ્યો હતો તે અલ્પજનશાસનના પ્રભાવક વર્ગે મોં ખોલ્યું અને આરતુરો તથા તેનાં કાન્તિકારી ભાષણોને ગળી ગયા. ઉગ્ર સંઘર્ષથી અંતે દેશના ભાગલા પડી રહ્યા હતા.

એ જ વખતે લૂઈ એમિલિયો રીકેબેરન નામનો મજૂરનેતા એકદમ સક્રિય થઈ ગયો હતો, તેણે શ્રમજીવી વર્ગનું સંગઠન કરીને દેશમાં વિવિધ સ્થળે યુનિયનનાં કેન્દ્રો ઊભાં કર્યાં અને નવ-દસ જેટલાં વર્તમાનપત્રો સ્થાપ્યાં. બેકારીનો ઉપદ્રવ થતાં દેશની ઘણી સંસ્થાઓ હાલકડોલક થવા માંડી. 'કલેરિદાદ'માં હું દર અઠવાડિયે લેખો લખતો. અમે વિદ્યાર્થીઓએ લોકોના હક્કને ટેકો આપ્યો જેને લીધે સાન્તિયાગોના રસ્તા ઉપર પોલીસે અમને ઝૂડ્યા હતા. નાઈટ્રેટ અને કોપરનાં કારખાનાંના

હજારો બેકાર શ્રમજીવીઓ રાજધાની તરફ કૂચ કરી ગયા. તેમનાં પ્રદર્શનો અને તેના પરિણામરૂપ પોલીસનો ત્રાસ દેશના જાહેરજીવન ઉપર ઊંડો ડાઘ મૂકી ગયાં.

તે વખતથી વચ્ચે અમુક અવરોધો બાદ કરતાં રાજકારણ મારી કવિતા અને મારા જીવનનું અંગ બની ગયું. મારી કવિતામાં જુવાન કવિના હૃદયમાં ઉદભવતા પ્રેમ, આનંદ, શોક અને જીવતરના અન્ય અનુભવોને માટે દરવાજા બંધ કર્યા નહોતા તેવી રીતે જાહેરજીવનને પણ આવતાં રોક્યું નહોતું.

શબ્દો

હા, જી. તમારે જે કહેવું હોય તે કહો. પણ આ ગાન કરે છે તે શબ્દો જ છે, શબ્દોનો જ આરોહઅવરોહ છે... હું તેમને વંદું છું... હું તેમને ચાહું છું, વળગી રહું છું, હું તેમને અવમાનું છું, હું તેમને ઊંડે ઊંડે સુધી દાંત બેસાડું છું, હું તેમને ઓગાળી દઉં છું... મને શબ્દો સાથે ગજબની દિલચસ્પી છે... અણધાર્યા શબ્દો ... જેમની હું અધીર મને પ્રતીક્ષા કરું ને એકાએક અદૃશ્ય ન થાય ત્યાં સુધી જેમની પાછળ સંતાઈ રહું તે ... મારા પ્યારા શબ્દો... રંગબેરંગી પથરાની જેમ ચળકે છે, રૂપેરી માછલીની જેમ કૂદે છે, બધા જ ફીણ, સૂત્ર, ધાતુ, ઓસ ... હું અમુક શબ્દોની પાછળ દોડું છું ... એટલા સુંદર છે કે બધાને કાવ્યમાં જડી દેવાનું મન થાય છે ... ઊંડે છે ત્યાં અધવચ એમને પકડી લઉં છું, ગુંજન કરતા જાય છે ત્યાં ફસાવું છું, સાફ કરી ફોલી રકાબીમાં મૂકીને સામે બેસું છું; મારે મન તેમનું પોત પાસાદાર, રોમાંચકારી, હાથીદાંત જેવું, ચીકણું અને વનસ્પતિ ફૂગ ફળ અંજીર કે હીરા જેવું છે ... પછી તે બધાને હલાવી એકરસ કરી પી જાઉં છું, ઘટક ઘટક ગળે ઉતારું છું, બાફીછૂંદીને રસદાર બનાવું છું, ને પછી વહેવા દઉં છું ... મારી કવિતામાં હું શબ્દોને છાપરાના ચૂવાની જેમ, કાષ્ટકૃતિ પરની રૂપેરી ભાતની જેમ, તૂટેલા વહાણના ભંગારની જેમ, ઠરી ગયેલા અંગારાની જેમ, સમુદ્રતરંગના ઉપહારની જેમ ગોઠવતો જાઉં છું ... શબ્દમાં સર્વસ્વ સમાયેલું છે ... એક શબ્દ આઘોપાછો થાય અથવા તો બીજો કોઈ શબ્દ લાડકી બાળકીની માફક અણધાર્યો, વાક્યમાં જામી પડે તો વક્તવ્ય આખું બદલાઈ જાય ... છાયા, પારદર્શકતા, વજન, પીંછાં, કેશ અને નદીના પ્રવાહની સાથે તણાતા તણાતા શબ્દો

એક દેશમાંથી બીજા દેશમાં પહોંચે...અથડાતાં-કુટાતાં ને લાંબો વખત મૂળિયાં રૂપે રહેતાં રહેતાં એકત્ર થયું હોય તે સઘળું શબ્દોને વળગેલું હોય ... તે અતિ પ્રાચીન તેમ અત્યાધુનિક પણ છે... તે શબ્દવાહિનીમાં તેમ ઊઘડતી કળીમાં સુગુપ્ત વસે છે... મને કેવી ગરવી ભાષા મળેલી છે ! કૂર આક્રમણકારો પાસેથી અમને એ ભાષા વારસામાં મળેલી છે...એ લોકો બટેટાં, માંસ, ફણસી, કાળી તમાકુ, સોનું, અનાજ, તળેલાં ઈંડાં વગેરેની લૂંટ માટે અમેરિકાના વિસ્તીર્ણ પથરાળ પ્રદેશ ઉપરથી પસાર થયેલા. તેમના જેટલી ભયંકર બુભુક્ષા પછી કદાપિ જોવા મળી નથી... સાથે રાખેલા થેલામાંની વસ્તુઓની જેમ તેઓ ધર્મો, પિરામિડો, જાતિઓ ને મૂર્તિઓ એમ બધું જ ઓહિયાં કરી ગયેલા...જ્યાં ગયા ત્યાં વિનાશ વેરતા ગયા હતા...પરંતુ આ બર્બરોનાં પગરખાંમાંથી, તેમની દાઢીઓમાંથી, તેમનાં શિરસ્ત્રાણમાંથી, તેમના ઘોડાની ખરીઓમાંથી શબ્દો કાંકરાની માફક ખરતા ગયા હતા, ઝગારા મારતા તેજસ્વી શબ્દો પાછળ રહી ગયા હતા...તે અમારી ભાષા. અમે પરાજિત થયા... એ લોકો સુવર્ણ લઈ ગયા અને અમારે માટે સુવર્ણ મૂકતા ગયા...એ લોકો સઘળું મૂકી ગયા... તે અમારે માટે શબ્દો મૂકતા ગયા.

દુન્યવી માર્ગો

વાલ્પરાએઝોમાં ભ્રમણ

વાલ્પરાએઝો સાન્તિયાગોની બહુ જ નજીકમાં છે. બંને શહેરોની વચ્ચે ખરબચડા પર્વતો છે. તેમની ટોચ ઉપર મોટા ઢળતા સ્તંભ જેવાં વિકટ પણ પુષ્પિત થુવેરિયાં ઊગ્યાં હોય છે. છતાં કશુંક અકળ તત્વ વાલ્પરાએઝોને સાન્તિયાગોથી જુદું પાડે છે. સાન્તિયાગો હિમની દીવાલો પાછળ રહેલું બંધિયાર શહેર છે. વાલ્પરાએઝો અનન્ત મહાસાગર, શેરીના સાદ અને બાળકોની દષ્ટિ સમક્ષ પોતાના દરવાજા ખોલી નાખે છે.

ફાટફાટ થતી જુવાનીના દિવસો હતા. રાતનો ઉજાગરો હોય અને ખિસ્સામાં એક પણ પેની ન હોય, ત્યારે સવારના પહોરમાં, અમે ત્રીજા વર્ગના ડબ્બામાં ચડી જતા. બધા જ વીસની આસપાસની ઉંમરના, અમે કવિઓ અને ચિત્રકારો, પાગલપણના આવેગથી ઊભરાતા હતા. વાલ્પરાએઝોનો તારક અમને નાડીના ધબકારાથી જાણે કે આવવાનો સંકેત કરતો હતો.

પછી પણ વર્ષો સુધી મને એવો જ અકળ સંકેત ફરી ફરીને સંભળાયા કરતો. એ વખતે હું મૅડ્રિડમાં હતો. મયખાનામાં હોઉં, વહેલી પરોઢે થિયેટરમાંથી બહાર નીકળતો હોઉં, કે રસ્તે ચાલતો હોઉં ત્યારે, એકાએક ટૉલેડોનો સાદ સંભળાય, તેના ભૂતના નીરવ અવાજનો અને મૌનનો અહેસાસ થાય. એટલી મોડી રાતે, નાનપણના મિત્રોના જેવા જ તરંગી અને તોફાની મિત્રો સાથે, હું પ્રાચીન, જીર્ણ કિલ્લામાં

જતો. અમે પથ્થરના પુલની નીચે તેગસની રેતીમાં પહેર્યે કપડે જ સૂઈ જતા.

ખબર નથી કેમ, પણ વાલ્પરાએઝોની અનેક મુલાકાતો કરી, તેમાં એક મારા ચિત્તમાં બરાબર ચોંટી ગઈ છે. તેનું ચિત્ર મારી સમક્ષ ખડું થાય છે. નજીકના ખેતરમાંથી ખોદી કાઢેલા વેલાની સુગંધ સ્મૃતિમાં સોંસરી ઊતરી ગઈ છે. એક કવિ અને ચિત્રકારને વિદાય આપવાની હતી. એ લોકો ત્રીજા વર્ગમાં મુસાફરી કરવાના હતા. હલકામાં હલકી હોટેલને ચૂકવી શકાય એટલા પૈસા પણ અમારા બધા પાસેથી નીકળે તેમ ન હતું. એટલે અમે આ અદભુત વાલ્પરાએઝોમાં રહેતા એક માનીતા પાગલ મિત્ર નોવોને મળવાનું નક્કી કર્યું. તેનું ઘર મળવું સહેલું નહોતું. અમે અનેક ટેકરીઓ ચડતાં-ઊતરતાં અટવાતાં-કુટાતાં નોવોની પાછળ પાછળ તેની છાયાની જેમ ગયા.

ગુચ્છાદાર દાઢી અને ઘાટી મૂછવાળા નોવોનું વ્યક્તિત્વ સિક્કાદાર હતું. આંખો મીચીને સાંકડા ઢેળાવ ચડતી વખતે એના કોટનાં કાળાં પૂંછડાં પાંખોની જેમ ફફડતાં હતાં. એની વાતો કદી ખૂટતી નહિ. એ પાગલ સંત હતો. અમે કવિઓએ એનું નામ સંતોની યાદીમાં મૂકી દીધું હતું. સ્વાભાવિકપણે જ એ પ્રકૃતિશાસ્ત્રી હતો. ચુસ્ત શાકાહારી હતો. શરીરસ્વાસ્થ્ય અને ધરતીનાં કુદરતી તત્વો વચ્ચે ગૂઢ સંબંધ રહેલો છે તેમ એ કહેતો. જોકે એનું રહસ્ય તે એકલો જ જાણતો હતો. ચાલતાં ચાલતાં તે અમને ઉપદેશ આપતો હતો. અમે તેના શિષ્યો હોઈએ તેમ, તેનો મે-ઘગંભીર અવાજ પાછળ ફેંકતો જતો હતો. ગાઢ અંધકારમય ઉપેક્ષિત પરાંઓથી પરિચિત સેન્ટ ક્રિસ્ટોફરની માફક તેની પડછંદ કાયા આગળ જઈ રહી હતી.

છેવટે અમે તેને ઘેર પહોંચ્યા. બે રૂમ અને એક કેબિન. તેમાંથી એક અમારા આ સેન્ટ ક્રિસ્ટોફરનો શયનખંડ હતો. બીજો રૂમ લગભગ આખો એક કૂણી ડા-ળખીઓથી ગૂંથેલી જંગી આરામખુરશીથી ભરાઈ ગયો હતો. ખુરશીને બનાવટી ગુલાબોની ભાતથી શણગારી હતી. તેના બે હાથામાં ખાનાં કરેલાં હતાં. તે વિક્ટોરિયન યુગનું ઘરાણું હતું. તે રાત્રે મને સૂવા માટે એ આરામખુરશી આપી હતી. મારા મિત્રો જમીન પર છાપાં પાથરીને તેના સમાચાર અને તંત્રીલેખ ઢંકાઈ જાય એ રીતે કાયા લંબાવીને સૂતા હતા.

થોડી વારમાં તેમનાં નસકોરાં બોલવા લાગ્યાં. એ લોકો ગાઢ નિદ્રામાં હતા. હું તે અદભુત આરામખુરશીમાં બેઠો પણ થાકેલાં હાડકાં ઊંઘ લાવી શક્યાં નહિ. ઊંચાં એકલવાયાં શિખરો પરથી મૌનનો અહેસાસ થતો હતો. અંધકારમાં ‘ડોગ સ્ટાર્સ’નો થોડે થોડે અંતરે થતો ભસવાનો અવાજ અને દૂર દૂર આગબોટના આગમન કે વિદાયની સૂચક સિસોટીનો અવાજ વાલ્પરાએઝોમાં ગાળેલી રાત્રિની વાસ્તવિકતાની જાણ કરતો હતો.

ત્યાં એકાએક મને કશોક વિચિત્ર અનિરુદ્ધ શક્તિનો પ્રવાહ મારામાંથી વહી

જતો લાગ્યો. તે પર્વતીય સુવાસ હતી, નાનપણમાં મારી સાથે ઊછરેલ ઘાસનાં બીડ કે વનસ્પતિની સુવાસ હતી. શહેરી જીવનના કોલાહલમાં હું તેને વીસરી ગયો હતો. મારી આંખ ઘેરાવા લાગી, ધરતી માતાનું હાલરું સંભળાવા લાગ્યું. ધરતીનો આ આદિમ શ્વાસ, આવી શુદ્ધતમ સુગંધ ક્યાંથી આવતી હશે ? મારી આંગળીઓ જંગી ખુરશીમાં દેખાતી ફાટો અને કાણાંને ફંફોસવા લાગી. તો અસંખ્ય નાનાં ખાનાં ઉપરાંત સૂકા લીસા, ભાલા જેવા તીક્ષ્ણ અને મૃદુ ધાતવ છોડો અને ઘાસના પૂળા શોધી કાઢ્યા. આપણા શાકાહારી ઉપદેશકનું આ સ્વાસ્થ્યદાયક શસ્ત્રાગાર હતું. પરિવ્રાજક ક્રિસ્ટોફરે સ્વહસ્તે એકત્ર કરેલ વનસ્પતિની સંપૂર્ણ યાદી મળી. આમ એક વાર આ કોયડો ઉકેલાઈ ગયો, પછી શાન્તિથી હું ઊંઘી ગયો. મારા વાલીરૂપ એ વૃક્ષવેલીની સુગંધ મારું રક્ષણ કરી રહી હતી.

હું કેટલાંક અઠવાડિયાં વાલ્પરાએઝોમાં એક સાંકડી શેરીમાં આવેલા ડોન ઝોઇલો ઇકોબારના ઘરની સામે રહ્યો હતો. બંનેના ઘરની બાલ્કનીઓ પાસેપાસે હતી. મારો પડોશી બાલ્કનીમાં આવીને સાધુની જેમ ખુલ્લું બદન રાખીને કસરત કરતો હતો. તે ઘણુંખરું શ્રમજીવીઓ કામ કરતી વખતે પહેરે તેવો પાયજામો કે ફાટેલો ઓવરકોટ અથવા અર્ધા ખલાસી ને અર્ધા પાદરી જેવો પોશાક પહેરતો. દરિયાઈ મુસાફરી, કસ્ટમહાઉસ ને વહાણ ઉપર નાવિકની નોકરીમાંથી એ ઘણા વખતથી નિવૃત્ત થયો હતો. દરરોજ તે પોતાના સન્ડે સૂટ પર નિષ્ણાતની અદાથી ખૂબ કાળજીપૂર્વક બ્રશ ફેરવતો. તે વિશિષ્ટ દેખાતો કાળો ફલાલીનનો સૂટ હતો. મેં તેને આટલાં વર્ષોમાં કદી એ સૂટ પહેરેલો જોયો નથી. તેના જીર્ણશીર્ણ વોર્ડરોબમાં કીમતી ચીજ તરીકે તે સૂટને સાચવી રાખેલો.

પણ તેની સૌથી અમૂલ્ય હૃદયહારી ચીજ તો સ્ટ્રેડીવેરિયસ નામનું વાજિંત્ર હતું, જેને તે ભક્તિભાવથી જોયા કરતો, પણ કદી પોતે વગાડતો નહીં કે બીજાને વગાડવા દેતો નહીં. ડોન ઝોઇલો ન્યૂયોર્કમાં તેને વેચી દેવાનું વિચારતો હતો. ત્યાં તેને એ પ્રસિદ્ધ વાજિંત્રના ઘણા પૈસા મળે તેમ હતા. કોઈ કોઈ વાર તે એના જીર્ણ વોર્ડરોબમાંથી બહાર લઈ આવતો અને અમને માનપૂર્વક જોવા દેતો. કોઈક દિવસ ડોન ઝોઇલો ઉત્તર તરફ જતો અને વાયોલિન વગર પાછો આવતો. તેના બદલામાં ઘડપણને કારણે તેના મુખમાં દંતાવલિમાં વચ્ચે જગા પડી હોય તે પૂરવા માટે પાછા ફરતાં સુવર્ણરેખ લઈને આવતો.

એક સવારે તે બાલ્કનીમાં કસરત કરવા આવ્યો નહીં. અમે તેને બાજુની ટેકરી પર રહેલા કબ્રસ્તાનમાં દાટી આવ્યા. એ વખતે અમે તેને પેલો કાળા રંગનો ફલાલીનનો સૂટ પહેલી જ વાર પહેરાવ્યો હતો. સ્ટ્રેડીવેરિયસ વાદના તાર તેના અવસાન પર શોકથી ઝણઝણી શક્યા નહોતા. કોઈને તે વગાડતાં આવડતું ન હતું. વળી તે વાયોલિન વોર્ડરોબ ખોલ્યો ત્યારે તેમાં નહોતી. કદાચ તે સાગર પર અથવા

ડૉન ઝોઈલાના સ્વપ્નને શણગારવા ન્યૂયૉર્ક તરફ ઊડી ગઈ હશે.

વાલ્પરાએઝો વાંકાયૂકા રસ્તા અને અસંખ્ય વાંકવળાંકવાળું ભેદી નગર હતું. ટેકરી પર રહેતા અસંખ્ય લોકો કેટલું ખાતા અને શું પહેરતા (અને કેટલું ખાતા નહીં અને શું પહેરતા નહિ.) એ બધા જાણે છે. સૂકવવા માટે લટકતા વૉશ દરેક ઘરને ધજાપતાકાથી શણગારે છે. સતત વધતા જતા અસંખ્ય ઉઘાડા પગ અતૃપ્ત પ્રેમતૃષ્ણા પ્રગટ કરે છે.

તેમ છતાં, સાગરની નજીક, સપાટ જમીન ઉપર, બાલ્કની અને બંધ બારીવાળાં ઘર છે, જ્યાં કોઈનો પદરવ થતો ભાગ્યે જ જોવા મળે છે. તેમાંનું એક મકાન પ્રવાસી અન્વેષકનું છે. બરાબર સંભળાય તે માટે મેં કાંસાના કડાથી બારણું સતત ખખડાવવા માંડ્યું. છેવટે, ધીમા પગલે આવતી એક વ્યક્તિ દેખાઈ. તેણે મારા તરફ પ્રશ્નાર્થસૂચક શંકાશીલ દષ્ટિ કરીને આગળનો દરવાજો, હું બહાર રહું એ હેતુથી, તિરાડ જેટલો ખોલ્યો. તે ઘરની વર્ષોજૂની નોકર બાઈ હતી. જાણે શાલ અને એપ્રન ધારણ કરેલો પડછાયો અત્યંત મૃદુ પગલે આવતો હોય !

પ્રવાસી અન્વેષક પણ વૃદ્ધ હતો. તે બંધ બારીઓવાળા આ વિશાળ ભવનમાં નોકરની સાથે એકલો રહેતો હતો. એણે કરેલો મૂર્તિઓનો સંગ્રહ જોવા માટે હું ત્યાં ગયો હતો. તેની દીવાલો અને પરસાળો પર લાલ ચળકતાં પ્રાણીઓ, સફેદ અને ભૂખરી પટ્ટીવાળાં મહોરાં, દરિયાઈ દેવોની લુપ્ત થયેલ દેહાકૃતિઓને દર્શાવતાં શિલ્પો, સુકાઈ ગયેલા પોલીનેશિયન વાળની વિગો, ચિત્તાના ચામડાના આવરણવાળી લાકડાની ઢાલો, ભયંકર લાગતી દંતાવલિની માળાઓ અને નજીકનાં પાણીમાં તરતી નાનકડી હોડીઓનાં હલેસાં ગોઠવેલાં હતાં. ભયાનક છરીઓ, પડછાયામાં ચળકી રહેલી રૂપેરી ધારથી દીવાલોને ભયથી ધ્રુજાવી રહી હતી.

મેં જોયું કે વીર્યવાન ગણાતા કાષ્ઠના દેવોને નિર્વીર્ય કરી દીધા હતા. તેમનાં ગુપ્તાંગને લંગોટીથી કાળજીપૂર્વક ઢાંકી દીધાં હતાં. તેનું કપડું પેલી નોકરાણીના શરીર પરનાં શાલ અને એપ્રનનું જ કપડું હતું.

વૃદ્ધ અન્વેષક તેનાં સન્માનપ્રતીકોની વચ્ચે છાનોમાનો ફરતો હતો. એક પછી એક રૂમમાં ફરતાં ફરતાં તે અર્ધી અધિકૃત અને અર્ધી વ્યંગપૂર્ણ સમજૂતી આપતો હતો. લાંબો પુરુષાર્થ ખેડ્યા બાદ સિદ્ધિના ઉત્તરકાળમાં જીવી રહેલ વ્યક્તિનું એ બયાન હતું. તેની હડપચી પરની સફેદ દાઢી સેમોનની મૂર્તિને મળતી આવતી હતી. જેના વડે તેણે દુશ્મનો ઉપરાંત હરણાં અને વાઘને ધૂળ ચાટતાં કરેલ તે બંદૂકો અને પિસ્તોલો તેણે મને બતાવી. દબાતે અવાજે તેણે પોતે કરેલાં પરાક્રમોની વાત કરી. બંધ બારીઓમાંથી જાણે કે સૂર્યપ્રકાશ આવ્યો હોય અને એક નાનકડું કિરણ મૂર્તિઓની વચ્ચે ઊડાડાડ કરતું નાજુક પતંગિયું, મૂકી ગયું હોય એમ લાગતું હતું.

બહાર નીકળતી વખતે મેં સોનેરી રેતીપટના ટાપુઓએ જવાની મારી યોજના કહી અને તેથી જલદી જવું પડશે એમ કહ્યું. પછી તેણે આજુબાજુ નજર કરીને મારા કાન સુધી તેની અસ્તવ્યસ્ત મૂંઠો લાવીને કંઈક ગભરાઈને કહ્યું, 'પેલી બાઈને જાણ ન થાય. એ કહેશે નહિ. હું પણ પ્રવાસની તૈયારી કરું છું.'

ઘણવાર તે ઊભો રહ્યો, હોઠ પર આંગળી મૂકીને, જંગલમાં વાઘના આગ-મનના ભણકારા સાંભળતો હોય તેમ. પછી આફ્રિકા પર રાત્રિ પડતી હોય તેમ એકાએક અંધકારમાં ઘરનાં દ્વાર બંધ થઈ ગયાં.

મેં પડોશીઓને પૂછ્યું : 'આસપાસમાં કશુંક જોવા જેવું વિચિત્ર કે કોઈ મળવા જેવા નવા તરંગી પુરુષ રહે છે ? વાલ્પરાએઝોમાં જોવા માટે પાછા આવવા જેવું કશું નવું છે ?'

એમણે કહ્યું : 'ખાસ કશું નથી. પણ તમે આ રસ્તે આગળ જશો તો ડોન બાર્ટોલોમે મળી જશે.'

'એમને શી રીતે ઓળખવા ?'

'એમાં ભૂલ નહિ થાય. તે હંમેશાં મોટા કોચમાં જાય-આવે છે.'

પછી થોડા કલાક બાદ હું ફળની દુકાને સફરજન ખરીદતો હતો ત્યાં એક ઘોડાગાડી દરવાજા આગળ ઊભી રહી. એક ઊંચો કુરૂપ, કાળો પોશાક પહેરેલો આદમી ગાડીમાંથી ઊતર્યો. તેને પણ સફરજન ખરીદવાં હતાં. તેને ખભે લીલા રંગનો પોપટ હતો. તે એકાએક ઊડીને ક્યાં જવાનું છે તે જોયા વિના મારા માથા પર બેઠો.

'આપ ડોન બાર્ટોલોમે છો ?' મેં તે ગૃહસ્થને પૂછ્યું.

'બરાબર. મારું નામ બાર્ટોલોમે છે.' એમ કહીને તેણે પહેરેલ ઝભ્ભાની નીચે રાખેલી લાંબી તલવાર બહાર કાઢીને મારા હાથમાં મૂકી. દરમિયાનમાં સફરજન અને દ્રાક્ષ ખરીદેલાં તે સાથે લાવેલી છાબડીમાં મૂક્યાં. તલવાર જૂના જમાનાની લાંબી અને તીક્ષ્ણ ધારવાળી હતી. ખીલેલા ગુલાબના આકારવાળી તેની મૂઠ ફેન્સી સોનીએ બનાવેલી હતી.

હું તેને ઓળખતો ન હતો અને ફરીથી હું તેને મળ્યો પણ નથી. પણ હું તેની સાથે શેરીમાં માનપૂર્વક ગયો; ધીમેથી ગાડીનો દરવાજો ખોલ્યો અને પોપટ તથા તલવાર તેના હાથમાં મૂક્યાં.

કોઈ ગોદામની પાછળ ખાલી ખોખાં સમય જતાં નકામાં થઈને પડ્યાં હોય, તે ક્યાંથી આવ્યાં, ક્યાં જશે અને કોનાં છે તેની કોઈને ખબર નથી હોતી તેમ વાલ્પરાએઝોની નાની દુનિયાનું હતું. આ વાલ્પરાએઝોના આત્મારૂપ ભેદી દુનિયામાં કદાચ હંમેશને માટે એકાદ તરંગ, તોફાન, મીઠું કે હુંકાર કરતા સાગરનો લુપ્ત

શક્તિનો એકાદ અંશ સચવાયો હોય. દરેક વ્યક્તિની ભીતરમાં પુરાઈ ગયેલ ભયજનક સાગર : જેનો અનિર્વાહ અવાજ કે જેની એકલગતિ સ્વપ્નાના તરંગ કે ફીણનું રૂપ લેતાં હતાં.

મને નવાઈ લાગેલી કે જે વિચિત્ર વ્યક્તિઓનાં જીવન મેં શોધ્યાં હતાં તે બંદરની ખતરનાક જિંદગીનો અવિશ્લેષ્ય અંશ હતાં. ઉપર, ટેકરીઓ ઉપર, ગરીબાઈ પૂરજોશમાં ડામર અને આનંદની વચ્ચે પ્રવર્તતી હતી. ભારે સામાન ફેરવવાના ઊંટડા, ડક્કા તેમજ માણસે ઊભાં કરેલાં બીજાં સાધનો સાગરકિનારાનો મધ્યભાગ રોકી લે છે. તેના મુખવટા પર સુખની આવનજાવનનું ચિત્ર દોરેલું છે. પણ બીજા જે હતા તે કદી ટેકરી પર કે નીચે ભોંયરામાં નોકરી પર ગયા નથી. તેમણે પોતાની અફાટ દુનિયાને, સાગરના તેમના કબજાના ભાગને, દરેકને પોતાની અલગ પેટીમાં પૂરી રાખ્યા હતા.

પોતાની પાસે જે કંઈ સાધન હતું. તેનાથી તેમણે આ બધું જોયું એટલામાં વિસ્મૃતિએ ઝાકળની જેમ એમને ઢાંકી દીધા.

કેટલીક વાર વાલ્પરાએઝો જામી વ્હેલની માફક કણસે છે. હવામાં હવાતિયાં મારે છે. દુઃખમાં રિબાય છે, મૃત્યુ પામે છે અને પુનર્જીવન પામે છે.

આ શહેરના દરેક નાગરિકને ધરતીકંપની સ્મૃતિ રહેલી છે. ભયની પાંદડી બનીને આખી જિંદગી તે શહેરના હૃદયને વળગી રહે છે. એનો દરેક નાગરિક જન્મ્યા પહેલાં વીરત્વ પામે છે. બંદરના સ્મરણમાં પરાજય પણ છે. ધરતીકંપ થતાં આવતી ધ્રુજારી પણ છે. છેક નીચેથી એટલે કે સાગર અને ભૂમિની નીચેથી શહેર જાણે કે ઘંટ વગાડીને બધા નાગરિકોને કહેતું હોય કે હવે એ બધું પતી ગયું છે – એવો અવાજ ધરતીની સપાટી ઉપર આવે છે.

કેટલીક વાર દીવાલો અને છાપરાં, ધૂળમાં અને અગ્નિની જ્વાળામાં ચીસોની વચ્ચે તૂટી પડે છે અને તે પછી મૃત્યુ હંમેશને માટે બધાને શાંત કરી દે છે. તે વખતે સાગરમાંથી છેલ્લો આભાસ હોય તેમ એક મોટો તરંગગિરિ ઊંચો ભયંકર હાથ ઊગામીને વેર વાળતો હોય તેમ તેની પહોંચમાં જે કંઈ જીવનનું બાકી રહ્યું હોય તેને સાફ કરી નાંખે છે.

કેટલીક વાર આ બધું અસ્પષ્ટ ઉત્તેજનાથી શરૂ થાય છે, તેથી સૂતાં હોય તે જાગી જાય છે. ગાઢ નિદ્રા દરમિયાન જીવાત્મા તેનાં ઊંડે રહેલાં ગહન મૂળિયાં સુધી ધરતીની ભીતરમાં ઊતરે છે. તેને આ બધું જાણવાનું કુતૂહલ હોય છે તે હવે જાણે છે. પછી સખત ધરતીકંપ થાય એટલે ક્યાંય દોડીને જવાનું સ્થાન રહેતું નથી કેમ કે દેવો બધા અદૃશ્ય થઈ ગયા હોય છે. ખાલી મંદિરો વિનાશક કાટમાળમાં દટાઈ ગયાં હોય છે.

આ કંઈ કોઈ મારકણા સાંઢ કે તીક્ષ્ણ છરી કે સર્વભક્ષી જળપ્રલયમાંથી બચવા માટે દોડવાનું હોતું નથી. આ તો વૈશ્વિક પ્રલય છે. તત્ક્ષણ ઊભો થયેલો આતંક છે, જેમાં આખું વિશ્વ ભાંગીને ભુકકો થાય છે. દરમિયાનમાં ધરતીમાંથી કદી નહિ સાંભળેલો એવો દબાયેલો ગર્જનાનો અવાજ સંભળાય છે.

ધરતીકંપને કારણે મકાનોના તૂટી પડવાથી નીકળેલા ધૂળના ગોટેગોટા ધીમે ધીમે બેસી જાય છે અને આપણે આપણા મૃત સ્વજનોની પાસે એકલા રહી જઈએ છીએ. આપણે કેમ જીવતા રહ્યા તે સમજાતું નથી.

સીડીની શરૂઆત તળિયેથી કે ટોચથી થાય. ઉપર ચઢો તેમ વળાંક લે. વાળના ગુચ્છાની જેમ સીધી થઈને વિરામ આપે, પછી સીધી ઉપર લઈ જાય. ત્યાં ફેર ચડે. અચાનક પડે, ઘસડાય, પાછી ફરે – એમ તેનો અંત આવે જ નહિ.

કેટલી બધી સીડીઓ ? તેનાં કેટલાં બધાં પગથિયાં ? તેના કેટલા બધા ફૂટ થાય ? નીચે જઈને ઉપર એકાદ ચોપડી, ટમેટાં, માછલી, બોટલ, બ્રેડ લઈને પાછા ઉપર આવતાં પગથિયાંનાં કેટલાં શતક થાય ? કેટલા હજાર કલાકોએ પગથિયાંને ઘસીને વરસાદનાં રમતિયાળ પાણીને ઝીલતી પરનાળ જેવાં બનાવી દીધાં છે ?

સીડીની પરંપરા !

વાલ્પરાએઝોએ આ સીડીઓને ઇતિહાસમાં પાંદડીઓની જેમ અત્રતત્ર વેરી છે, હવામાં વિખેરી નાખી છે ને પાછી તેના મુખ ઉપરની રેખાઓ પાડી દીધી છે તેવું બીજા કોઈ શહેરે કર્યું નથી. બીજા કોઈ શહેરે તેના ચહેરા પર એવા ચાસ પાડ્યા નથી જ્યાં માણસો સ્વર્ગ અને પૃથ્વીની વચ્ચે આવજા કરતા હોય તેમ જીવન અને મૃત્યુ વચ્ચે કરે છે.

તે સીડીઓ જેના ચઢાણની મધ્યમાં જાંબુડિયા રંગનાં ફૂલ આપતા થિસલ વૃક્ષને ઉગાડે છે !

તે સીડીઓ જ્યાં એશિયાથી પાછો ફરેલ ખલાસી નવા ચહેરાનું સ્મિત કે નિર્જન ભેંકાર ઘર જુએ છે !

તે સીડીઓ જેનાં પગથિયાં, એક લથડિયાં ખાતો શરાબી, કાળા ખરતા તારાની જેમ, ઝડપથી ઊતરી જાય છે !

તે સીડી જેનાં પગથિયાં ટેકરીઓને પ્રેમ કરવા જતો સૂર્ય ચડી જાય છે !

વાલ્પરાએઝોમાં આવેલી બધી સીડીઓને ચડવા અને ઊતરવાનો ક્રમ એકત્ર કરીએ તો આપણે આખી દુનિયાની પરિક્રમા કરી ગણાશે.

મારા દુઃખના દિવસોના સાક્ષી વાલ્પરાએઝો ! દક્ષિણ પ્રશાન્તના એકાન્તવાસમાં શું થયું હતું ? પેલા ભમતા તારકનું કે હોનારતને અંતે પણ જેની સ્ફુરદીપ્તિ

ટકી રહી હતી તે આગિયાનું શું થયું ?

વાલ્પરાએઝોમાં રાત્રિ ! પૃથ્વીના ગ્રહ પર પ્રકાશનું ટપકું દેખાયું ! રિક્ત વિશ્વમાં નાજુક દેખાતો તેજલિસોટો ! પર્વતમાળાની વચ્ચે આગિયા ઊડાઊડ કરતા ચમકવા લાગ્યા અને સુવર્ણમયી અશ્વનાળ સળગવા લાગી !

પછી બન્યું એવું કે તે વિશાળ નિર્જન રાત્રિ ચોમેર દૂર સુધી પ્રકાશ ફેંકતી વિશાળકાય આકૃતિઓ રચવા લાગી. આલ્ડેબરન ઉપર આકાશમાં ધૂજી રહ્યો હતો; કેઓપીઆએ તેનાં વચ્ચે સ્વર્ગનાં દ્વાર પર લટકાવ્યાં હતાં; જ્યારે દક્ષિણાત્ય કોસનો મૂક રથ આકાશગંગા પર થઈને ફરી રહ્યો હતો.

પછી પાછળ ખસતા સેગીટેરિયસે ઊંચેથી તેની ખરીમાંથી હીરો, તેના હાડકામાંથી જંતુ કે એવું કશુંક નીચે નાખ્યું.

વાલ્પરાએઝોનો જન્મબત્તીઓથી ઝળાંહળાં અને ફીણના ગુંજન સહિત થયો હતો.

રાત્રિ સાંકડી શેરીઓને શ્યામ જળસુંદરીઓથી ભરી દેતી; દરવાજા અંધકારમાં હાથાથી તમને અંદર ખેંચી લે; દક્ષિણમાં ચાદર ખલાસીને ગેરમાર્ગે દોરે; પોલિયાન્તા, ગાઈતેતોન્ગા, કારમેલા, ફ્લોર દ દાયોસ, મલ્ટીક્યુલા, બેરીનાઇસ, બેબી સ્વીટ મદ્યગૃહમાં ઊભરાતાં. ચિત્તભ્રમના ઉપદ્રવથી બચ્યા હતા તેમની એ લોકો દરકાર રાખતા. એકબીજાને કામમાંથી મુક્ત કરતા. શિથિલપણે નૃત્ય કરતા અમારા વર્ષાભીરુ લોકોનો વિષાદ તેમનામાં દેખાતો.

આ બધાં મારાં પરાક્રમો હતાં.

રાત્રિ દરમિયાન વાલ્પરાએઝો નગર ઝગારા મારતું હતું. અદ્ભુત કબૂતર જેવાં શણગારેલાં મધુર સુગંધ ધરાવતાં વહાણો અહીંથી બહાર જતાં અને બહારથી અહીં આવતાં. કેપહોર્ન આગળ કેટલાંક જૂનાં વહાણો મોડે સુધી અટકી ગયાં હતાં. ઘણા દાખલાઓમાં એવું બનતું કે વહાણ બંદરને અડકે કે તરત જ માણસો વહાણમાંથી ઘાસ ઉપર કૂદી પડતાં... દૂર દૂર પેન્ટેગોનની સામુદ્રધુની આગળ બે મહાસાગરો એકબીજામાં મળી જતા એ ભયંકર દિવસો..... વાલ્પરાએઝો ખલાસીઓને સારું વેતન આપતું અને ખલાસીઓ તેને ધિક્કારતા ને પ્રેમ પણ કરતા....

એક વહાણ પર પિયાનો જૂથ આવતું. બીજામાં ગોગીનની પેરુમાં રહેતી દાદી ફ્લોરા ટ્રિસ્ટન પસાર થતી. વળી ત્રીજા વેજરમાં જુઆન ફર્નેન્ડિઝ ટાપુઓ પરથી પકડેલો જીવતો જાગતો રોબિનસન કૂઝો... બીજાં વહાણો સુમાત્રાથી કોફી, પાઈનેપલ, કાળાં મરી; ગ્વાયકિવલથી કેળાં; આસામથી સુગંધીદાર ચા; સ્પેનથી સુવાનો સુગંધી છોડ.... દૂરદૂરના ઉપસાગરમાં થોડી થોડી વારે આવતી સુગંધથી તરબતર સેન્ટોરની કટાયેલી ઘોડાની નાળ; વળી બીજી શેરીમાંથી આવતા તજના મીઠા મદમઘાટથી તમે ગૂંગળાઈ જાઓ; વળી અન્યત્ર સીતાફળની સુગંધ તમારા

અસ્તિત્વમાં સફેદ તીરની જેમ સોંસરી ઊતરી જાય; સમગ્ર ચિલીના સમુદ્રની શેવાળ અને કાંકરી તમને પડકારતી ઊડી રહી છે.

પછી વાલ્પરાએઝો પ્રકાશિત થઈને ઘેરો સોનેરી રંગ ધારણ કરે; દરિયો તેનું નારંગીના ઝાડમાં રૂપાંતર કરે, જે પાંદડાં આપે, ઠંડક અને છાંયો આપે અને ફળથી લચી પડે.

વાલ્પરાએઝોના ગિરિપ્રદેશે ત્યાં રહેલા લોકો સ્થાનાંતર કરે એમ વિચાર્યું. લોકો ટોચ પરનાં મકાનો અને લાલ, પીળી, લીલી ટેકરીઓ છોડીને જાય એમ વિચાર્યું. પણ એ લોકો દુઃખી થઈને, ઉદ્વેગ સાથે પણ એ સ્થળને જ ચોંટી રહ્યા. બંદર સાગર અને અણઘડ કુદરત વચ્ચેની રસ્સીખેંચ જેવું હતું, પણ માણસ આ રમતમાં ધીમે ધીમે કરતાં જીતી ગયો હતો. પર્વતો અને સાગરની વિપુલ સમૃદ્ધિએ શહેરને એક વિશિષ્ટ ભાત આપી; લશ્કરની બરાક જેવી એકવિધ સમાનતા નહિ, પણ વસંતઋતુની વિવિધતા, એકેકથી ચડિયાતા રંગ અને ઘોંઘાટભર્યો કોલાહલ. મકાનો ઉદો અને પીળો, કિરમજી અને આસમાની, લીલો અને જાંબુડિયો – એમ વિવિધ રંગની મિલાવટના નમૂના બની ગયાં. વાલ્પરાએઝોએ નમૂનેદાર બંદર તરીકે, ખરાબે ચડેલા પણ હજુ જીવંત જહાજ તરીકે, પવનમાં ફરફરતા ધ્વજવાળા જહાજના કાફલા તરીકે પોતાનું કાર્ય સફળ કર્યું હતું. પ્રશાંત મહાસાગરનો પવન ધ્વજોથી ઢંકાયેલા શહેરને લાયક હતો.

આ સુવાસિત જખમી ગિરિપ્રદેશમાં હું રહેલો છું. એ અનંત ગિરિમાળામાં અસંખ્ય ઝૂંપડાં, અતળ ઊંડાણ સુધી જતી સર્પાકાર સીડીઓ અને વક્રગતિ રણશિંગાં દ્વયને સ્પર્શી જાય છે. અહીં એકાદ વળાંક પાસે નારંગી રંગની ફેરફુદરડી, એકાદ પાદરી, તરબૂચમાં જેનું મોં ઢંકાઈ ગયેલું છે એવી એકાદ ઉઘાડપગી છોકરી, ખલાસીઓ અને નારીઓનું જૂથ, અત્યંત કટાઈ ગયેલ ટિનનો જેમતેમ બાંધેલો સ્ટોર, પશુ કેળવનારની મૂછોને સમાવી શકે એવડા તંબુ સહિત એક નાજુક સરકસ, વાદળાં સુધી પહોંચી શકે તેવડો દાદરો, ડુંગળીના પૂરા ભરેલા કોથળા સહિત ઉપર જતું ‘એલિવેટર’, ઉપર પાણી ચડાવનાર સાત ગધેડા, એક આગના સ્થળેથી પાછી આવતી ‘ફાયર ટ્રક’, એક સ્ટોરની બારી અને તેમાં જીવન કે મૃત્યુ ભરેલી શીશીઓનો સંગ્રહ તમે જોશો.

આ ટેકરીઓને ગંભીર નામ આપેલાં છે. આ નામમાં થઈને પસાર થવું એટલે અનંતની મુસાફરીએ ઊપડવું તે. કેમ કે વાલ્પરાએઝોની મુસાફરી પૃથ્વી ઉપર કે શબ્દમાં પૂરી થતી નથી.

પરંતુ આ ટેકરીઓને ગંભીર નામ પણ છે. આ નામોમાંથી પસાર થવું એટલે અનંત પ્રવાસ કરવો. કારણ કે વાલ્પરાએઝોમાં થઈને થતો પ્રવાસ ન તો પૃથ્વી ઉપર કે ન તો શબ્દમાં પૂરો થાય છે. મેરી હિલ, બટરફ્લાય હિલ, પોલેન્કો’ઝ હિલ,

હોસ્પિટલ, લિટલ ટેબલ, કોર્નર, સી-લાયન, હોલિંગ ટેકલ, પોટર'સ્ ચેપરોઝ, ફર્ન, લિટર, વિન્ડમિલ, આલ્મન્ડ ગ્રોવ, પિકવન્સ, ચેરકેઇન્સ, એસેવેડો'ઝ, સ્ટ્રો, પ્રિઝન, વિક્સે'ન્સ, ડોના એલ્વી'રાઝ, સેન્ટસ્ સ્ટીફન્સ, એસ્ટોર્ગા, એમરલ્ડ, આલમન્ડ ટ્રી, રોડરિગ્ઝ', આર્ટિલરી, મિલ્ક મે'ન્ટ્સ, ઇમેક્યુલેટ કન્સેપ્શન, સીમેટ્રી, થિસલ, લીફી ટ્રી, ઇંગ્લિશ હોસ્પિટલ, પામ ટ્રી, ક્વીન વિક્ટોરિયા'ઝ, કાર્વાલોઝ, સેન્ટ જહોન ઑફ ગોડ, પોક્યુરો'ઝ, કોવ, ગોટ, બિસ્કેન, ડોન એલિયા'ઝ, કેપ, શુગરકેન, લુ-કઆઉટ, પેરેસિયા, ક્વીન્સ, ઑક્સ ને ફ્લાવર.

આટલી બધી જગાએ હું જઈ શકું નહિ. વાલ્પરાએઝોને એક નવા દરિયાઈ રાક્ષસની જરૂર છે. જેને આઠ પગ હોય અને સમગ્ર પ્રદેશને આવરી લઈ શકે. તેની વિશાળતા, પરિચિત વિશાળતાનો હું વધુમાં વધુ ઉપયોગ કરું, પણ તેની વિ-વિધરંગી જમણી બાજુ અને ડાબી બાજુની લીલી વનસ્પતિ, ટેકરીઓ કે ખીણને હું ભાગ્યે જ ન્યાય આપી શકું.

તેની ઘંટડીઓ, તેની લહરીઓ અને તેનાં નામો ઉપરથી હું તેને સમજવાનો પ્રયત્ન કરું.

સમગ્ર રીતે ટેકરીઓનાં નામ નાનાંમોટાં મૂળિયાં, હવા, તેલ, ઇતિહાસ, નાટક વગેરેનું સૂચન કરે છે; તેથી તેના પ્રત્યેક વર્ણમાં લાલ લોહી વહી રહ્યું છે એમ કહી શકાય.

ઘોલકામાં રહેતો ચિલીનો એલચી

નિશાળમાં મને સાહિત્યનું પારિતોષિક મળેલું. મારાં નવાં પુસ્તકોને થોડીક લોકપ્રિયતા પ્રાપ્ત થયેલી. મારા બહુ ગવાયેલા બાંચ વિનાના ઝભ્ભાએ મારે માટે કળાકારોની વર્તુળની બહાર થોડીક પ્રતિષ્ઠાની સુવાસ ફેલાવી હતી. પણ વીસી દરમિયાન અમારા દેશમાં સંસ્કારિતા સંપૂર્ણ રીતે યુરોપને ધોરણે બંધાતી હતી. તેમાં થોડા વિરલ અને વીરત્વવાળા અપવાદો હતા. અમારા પ્રત્યેક ગણતંત્રમાં એક વૈશ્વિક દષ્ટિવાળો નેતા સક્રિય હતો. શાસકપક્ષમાં જે લેખકો હતા તે પેરિસમાં રહેતા હતા. અમારો મોટો કવિ વિસેન્ત હુઇડોબ્રો ફ્રેન્ચમાં લખતો, એટલું જ નહિ એણે પોતાનું નામ પણ વિસેન્તમાંથી વિન્સેન્ટ કરી દીધું હતું.

ખરું જોતાં મને જુવાનીમાં થોડીઘણી પ્રતિષ્ઠા મળી એટલે લોકો મને કહેવા લાગ્યા, 'અરે અહીં તું શું કરે છે ? તારે પેરિસ જવું જોઈએ.'

એક મિત્રે વિદેશ મંત્રાલયના મુખ્ય અધિકારીને મારી ભલામણ કરી. એને મારાં કાવ્યોની ખબર હતી.

'હું તમારી મહત્વાકાંક્ષાઓ સમજું છું. પેલી આરામદાયક આરામખુરશીમાં બેસો. ત્યાંથી તમને આસપાસનું દૃશ્ય સારું દેખાશે. અહીંથી આ વિસ્તારનું કાર્નિવલ

પણ જોઈ શકશો. પેલી ગાડીઓ જુઓ. બધું મિથ્યા છે. તમે ખુશનસીબ કવિ છો. પેલો મહેલ દેખાય છે ને ? તે એક વાર અમારા પરિવારની માલિકીનો હતો અને અત્યારે જુઓ, હું એક નાનકડા ઘોલકામાં પડ્યો છું. સરકારી નોકરીમાં ગળાડૂબ છું. માણસના વ્યક્તિત્વનું જ મહત્વ છે. તમને ચૈકોવ્સ્કી ગમે છે ?

એક કલાકની વાતચીત પછી તેણે હસ્તધૂનન કરીને મને વિદાય આપી અને કહ્યું, ‘કશાની ચિંતા કરશો નહિ. એલચી ખાતાનો હું વડો છું. તમને વિદેશમાં નિયુક્તિ મળી ગઈ છે એમ સમજો.’

બે વર્ષ સુધી હું આ વિદેશખાતાના વડાની કચેરીમાં અનેક વાર જઈ આવ્યો. દરેક વખતે તે વધુ ને વધુ ખુશામતનો ભાવ વ્યક્ત કરતો. મને આવતો જુએ કે તુરત જ એ એના એક સેક્રેટરીને બોલાવે અને ભવાં ચડાવીને બોલે, ‘મારે કોઈની તરફેણ કરવી નથી. રોજનો શુષ્ક જવાબ જોઈતો નથી. આ મંત્રાલયની આધ્યાત્મિક બાબત તે આ કવિની મુલાકાત છે. મને આશા છે કે એ કવિ આપણને કદી ન છોડે.’

મને ખાતરી છે કે તે ખરા હૃદયથી કહેતો હતો. ત્યાર પછી એ સારી નસલના કૂતરાઓ વિશે વાત કરે અને કહે, ‘જેને કૂતરા માટે પ્રેમ નથી તેને બાળકો માટે પણ પ્રેમ નથી હોતો.’ પછી અંગ્રેજી નવલકથાની વાત કરે. તેના ઉપરથી નૃવંશશાસ્ત્ર અને મંત્રતંત્ર પર કૂદીને આવે. રાજવંશ અને વંશાવલી આગળ તેના પ્રશ્નો પૂરા થાય. હું તેની રજા લઉં ત્યારે ફરી એક વાર તે અમારા બેની વચ્ચે કોઈ ગૂઢ રહસ્ય હોય તેમ મને વિદેશમાં નિયુક્તિ મળશે તેની ખાતરી કરાવે. જોકે મારી પાસે ભોજનના પૂરા પૈસા હતા નહિ તેમ છતાં મુત્સદ્દીના મિજાજ સાથે હું મિત્રોથી છૂટો પડું. મિત્રો પૂછે કે આ બધું શું છે ? ત્યારે હું ગંભીર મુખભાવ રાખીને કહું, ‘હું મારી યુરોપની મુસાફરીની તૈયારી કરું છું.’

હું મારા મિત્ર બિયાંચીને મળ્યો ત્યાં સુધી આ બધું ચાલ્યું. ચિલીનું બિયાંચી કુટુંબ ઉમદા ગણાતું. ચિત્રકારો અને લોકપ્રિય સંગીતકારો, ન્યાયવિદો અને લેખકો, એન્ડાઝના અન્વેષકો અને આરોહકો બિયાંચીનું નામ દે એટલે તેમની ચંચળતા અને તીક્ષ્ણ બુદ્ધિશક્તિ સમજાઈ જાય. મારો મિત્ર બિયાંચી એલચીપદે હતો. તે મંત્રાલયોનાં પ્રગટ-અપ્રગટ રહસ્યો જાણતો. તેણે મને પૂછ્યું : ‘હજુ સુધી તારો નિયુક્તિપત્ર નીકળ્યો નથી ?’ મેં કહ્યું, ‘હવે ગમે તે ક્ષણે નીકળશે. મંત્રાલયમાં ઉચ્ચાસને બેઠેલા એક કળાના કદરદાન આશ્રયદાતાએ મને ખાતરી આપી છે.’ તેણે દાંત કચકચાવતાં કહ્યું, ‘આપણે મંત્રીશ્રીને મળીએ.’

મારો હાથ પકડીને તે મને આરસનાં પગથિયાં ચડીને ઉપર લઈ ગયો. પટાવાળા અને બીજા નોકરો અમારા માર્ગમાંથી આઘા ખસી ગયા. હું સ્તબ્ધ થઈ ગયો. વિદેશમંત્રીને મળવાનું હતું. તેમનું કદ ટૂંકું હતું તે છુપાવવા તે કૂદીને સામેના

મેજ પર બેઠા. મારા મિત્રે મારે ચિલીની બહાર જવાની કેવી ઉત્કટ ઈચ્છા હતી તે સમજાવ્યું. મંત્રીશ્રીએ સામે પડેલાં બઝરોમાંથી એક દબાવ્યું. મારી મૂંઝવણ ટાળવી હોય તેમ, મારા આધ્યાત્મિક રક્ષક દેખાયા.

‘વિદેશસેવામાં કઈ કઈ જગા ખાલી છે ?’ મંત્રીશ્રીએ પૂછ્યું.

આ ચતુર કર્મચારી ચૈકોવ્સ્કી તો ન લાવ્યા, પણ તેમણે દુનિયાના પટ પર વેરાયેલા વિવિધ દેશોની યાદી રજૂ કરી. તેમાંથી મેં એક નામ પકડ્યું : રંગૂન. તે નામ વિશે મેં કદી કશું વાચ્યું કે સાંભળ્યું નહોતું.

‘તમારે ક્યાં જવું છે, પાબ્લો ?’ મંત્રીશ્રીએ મને પૂછ્યું.

‘રંગૂન.’ મેં ખચકાયા વગર કહ્યું.

‘તેમને નિમણૂક આપી દો.’ મંત્રીશ્રીએ મારા સુરક્ષકધો હુકમ કર્યો. તેઓ ઝડપથી ઓફિસમાં જઈને વિધિસરનો નિયુક્તિપત્ર લઈ આવ્યા.

મંત્રીશ્રીની ઓફિસમાં પૃથ્વીનો ગોળો હતો. મારા મિત્ર બિયાંચી અને હું અજાણ્યું શહેર રંગૂન શોધવા લાગ્યા. જૂના નકશામાં એશિયાના પ્રદેશમાં એક ઊંડો ખાડો હતો. આ ખાડામાં અમે રંગૂન શોધી કાઢ્યું. ‘આ રંગૂન. આ રહ્યું રંગૂન.’

પરંતુ કેટલાક કલાક બાદ હું મારા કવિમિત્રોને મળ્યો અને મારી નિમણૂકની ખુશાલીમાં મિજબાની કરવાનું નક્કી કર્યું ત્યારે હું એ શહેરનું નામ તદ્દન ભૂલી ગયો હતો. હર્ષના અતિરેકમાં હું એટલું જ સમજાવી શકેલો કે અદભુત પૂર્વપ્રદેશના એલચી તરીકે મારી નિયુક્તિ થઈ છે અને મારે જવાનું છે તે જગાએ નકશામાં કાણું છે !

મોન્તપાર્નેસી

1927ના જૂનમાં એક દિવસે અમે દૂરદૂરના પ્રદેશોના પ્રવાસે નીકળ્યા. બિયોનેસ એરિસમાં અમે મારી પ્રથમ વર્ગની ટિકિટ બે ત્રીજા વર્ગની ટિકિટમાં ફેરવાવીને બેડન જહાજમાં બેઠા. આ જર્મન જહાજમાં એક જ વર્ગ હશે; પણ તે પાંચમો વર્ગ હશે એમ મને લાગેલું. ભોજન માટે બે પંગત થતી; પહેલી પંગતમાં પોર્ટુગીઝ અને સ્પેનિશ ઉતારુઓને બનતી ઝડપે પીરસી દેવાતું. બીજી પંગત બાકીના મુસાફરો માટે. તેમાં મોટા ભાગના જર્મન હતા. તે લેટિન અમેરિકાની ખાણો અને કારખાનાંમાંથી પાછા ઘેર જતા હતા. મારા સાથી અલ્વેરોએ તરત જ મહિલા પ્રવાસીઓનો જુદો વર્ગ પાડ્યો હતો. એ જબરો મહિલાઓનો શિકારી હતો. તેણે મહિલાઓના બે વર્ગ પાડ્યા હતા : એક પુરુષોનો શિકાર કરનારો અને બીજો ચાબુકને વશ થનારો. આ પ્રકારના ભેદ બધે જ લાગુ પડતા નહોતા. સ્ત્રીઓનો સદભાવ જીતી લેવા માટે તેની પાસે પેટી ભરાય એટલી યુક્તિઓ હતી.

આવા રસ પડે તેવા ઉતારુઓની જોડીને તૂતક પર ફરતી જુએ કે તરત તે મારો હાથ ઝટપટ ઝડપી લઈને મારી હસ્તરેખા જોવાનો ડોળ કરતો અને ગૂઢ રહસ્યમય દષ્ટિ અને ચેનચાળા કરતો. પેલાં ફરનારાં બીજી વખત તેની પાસેથી પસાર થાય ત્યારે તેની પાસે ઊભાં રહીને તેને તેમનું ભવિષ્ય જોઈ આપવાની વિનંતી કરે. તે તરત જ તે યુગલના હાથ લે, અતિશય હાથ પંપાળીને સાફ કરે. પછી ભવિષ્ય જુએ અને અમારી કેબિનની મુલાકાત લેવાનું સૂચવે.

પણ પછી તરત જ અમારી સફરે જુદો જ વળાંક લીધો. કર્વેફેલનના કાયમી ભાડા અંગે ઘોંઘાટ કરીને ફરિયાદ કરતા ઉતારુઓને મળવાનું મેં બંધ કર્યું. મેં દુનિયાને તથા શુષ્ક આટલાન્ટિક મહાસાગરને પણ જોવાનું બંધ કર્યું. મારી દષ્ટિ એક બ્રાઝિલિયન છોકરીની કાળી મોટી આંખો પર મંડાયેલી હતી. તે બ્રાઝિલિયન કન્યા તેનાં માબાપ અને બે ભાઈઓ સાથે રિયો ડી જાનેરોથી વહાણમાં ચડી હતી.

નચિંત લિસ્બને મને આશ્ચર્યચકિત કરી દીધો. માછીમારો રસ્તા પર ફરતા હતા. સલાઝારનું શાસન શરૂ થયું ન હતું. અમારી નાની હોટેલમાં પીરસાતું ભોજન સ્વાદિષ્ટ હતું. મોટી સંખ્યાબંધ ટ્રેમાં મૂકેલાં ફળો ટેબલની શોભારૂપ હતાં; રંગ-બેરંગી મકાનો; દ્વાર-કમાનવાળા જૂના મહેલો; ઈશ્વર સદીઓ પહેલાં જેને તજીને અન્યત્ર રહેવા ગયા હોત તે જંગી ગુંબજોવાળાં કેથીડ્રલ; જૂના મહેલોમાંનાં જુગાર-ખાનાં; બાળકના જેવા કુતૂહલથી રસ્તા પર એકત્ર થયેલાં લોકોનાં ટોળાં; થીગડિયા રસ્તા પર ધીરગંભીર પગલાં મૂકતી છટકેલ મગજની ડયેસ ઓફ બ્રગેન્ઝા અને તેની પાછળ ચાલતું સો તોફાની છોકરાઓનું ટોળું – મારા યુરોપ-પ્રવેશની આ ભૂમિકા હતી.

પછી આવે મેડ્રિડ, તેની ભરચક હોટલો, તેના શુભેચ્છક પ્રાઈમો ડી રિવેરા જેણે દેશને જુલ્મનો પ્રથમ પાઠ શીખવ્યો. બાકીનું બધું દેશ પછીથી શીખવાનો હતો. મારા કાવ્યસંગ્રહ 'રેસિડેન્સિયા એન લા ટાઈરા'ની પ્રારંભિક કાવ્યકૃતિઓ જેને સ્પેનિયાર્ડ જલદી સમજી શક્યા નહોતા – આલ્બર્તી, લોકા, અલેકઝાન્દ્ર અને ડિયાગોની પેઢીના આગમન પછી જ સમજ્યા. સ્પેનથી પૅરિસ પહોંચાડનાર લાંબી રેલગાડી કંટાળાજનક હતી. તેનો ડબો અતિશય ત્રાસદાયક હતો.

મોન્ટપાર્નેસીમાં ઊભરાતાં આર્જેન્ટિના, બ્રાઝિલ અને ચિલીનાં લોકટોળાંમાં અમે અદશ્ય થઈ ગયા. ગોમેઝના શાસનમાં દટાઈ ગયેલ વેનેઝુએલન પ્રજા તો ત્યાં આવવાનું સ્વપ્ને પણ હજુ વિચારે એમ ન હતું. અહીં લાંબા ઝભ્ભા પહેરેલા હિન્દુઓ પ્રથમ વાર દેખાયા. મારી બાજુના ટેબલ પર એક ગંભીર વિષાદગ્રસ્ત મહિલા 'કાફે કીમ' પી રહી હતી. તેના કંઠની આસપાસ નાનકડો સર્પ વીંટાળેલો હતો. અમારા દક્ષિણ અમેરિકાના લોકો 'કોગનેક' પીને ટેંગો નૃત્ય કરતા. નાનકડી પણ તક મળે તો રાજકીય યુદ્ધ શરૂ કરીને અર્ધી દુનિયા જીતી લેવા તે ટાંપીને બેસી

રહ્યા હતા.

દક્ષિણ અમેરિકાના અમારા જેવા નાના નગરવાસી સ્વૈરવિહારીઓને મન પેરિસ, ફ્રાન્સ, યુરોપ એટલે 200 મીટર જમીન અને બેત્રણ ખૂણા પરની કાફે : મોન્ટપાર્નેસી, લા રોતોન્દ, લા દોમ, લા કુપોલ અને બીજી ત્રણચાર કાફે. બોઇતસના ગાયકો અને સંગીતકારો હવે લોકપ્રિય થવા લાગ્યા હતા. દક્ષિણ અમેરિકાના લોકોમાં આર્જેન્ટિનાવાસીઓ સંખ્યામાં સૌથી વધારે, લડવામાં આગળ અને સૌથી વધુ શ્રીમંત પણ ખરા. ગમે ત્યારે ઝઘડો થઈ જાય અને આર્જેન્ટાઇનને ચાર વેઇટર ટાંગાટોળી કરીને હવામાં ઝુલાવતા ઝુલાવતા સીધા રસ્તા પર મૂકી દે. બિયોનેસ એરિસમાંથી મારા પિતરાઈ ભાઈઓ આવતા. તેમને આવું વીતે એની તેઓ પરવા કરતા નહિ. પાટલૂન ચૂંથાઈ જાય અને વાળ વિખરાઈ જાય. તે દિવસોમાં પોમેડ આર્જેન્ટાઇન સંસ્કૃતિનું મહત્વનું અંગ હતું.

ખરું જોતાં જ્યાં કલાકો ઝડપથી વહી જતા તે પેરિસમાં પ્રારંભના દિવસોમાં એક પણ ફ્રેન્ચ, યુરોપિયન કે એશિયનને મળવાનું બન્યું નહોતું. પછી આફ્રિકન કે ઓશનિયનની તો વાત જ શી ? મેક્સિકોથી પેન્ટેગોન સુધીના સ્પેનિશભાષી અમેરિકનો, ટોળામાં ફરતા, એકબીજા સાથે લડે કે એકબીજાને ઉતારી પાડે પણ એકબીજા વગર ચાલે નહિ. ગ્વાટેમાલાના રહીશને પેરેગુઆના બમ સાથે બને, પેશ્વરના કરતાં તેની સાથે એને સમય પસાર કરવાનું વધારે ફાવે.

આ અરસામાં હું ‘મહાન ચોલો’ તરીકે જાણીતા સીઝર વાલેજોને મળેલો. તેની કવિતાની સપાટી ખરબચડી જંગલી જાનવરની ચામડી જેવી બરછટ, પણ અસાધારણ શક્તિ દર્શાવતી ભવ્ય કવિતા તેણે આપી હતી.

સંજોગવશાત્ સીઝર વાલેજોને હું મળ્યો કે તરત જ અમારી વચ્ચે થોડી તડાફડી થયેલી. લા રોતો દેમાં એ બનેલું. અમને એકબીજાનો પરિચય કરાવવામાં આવ્યો અને એના ચીવટભર્યા પેરુવિયન ઉચ્ચારમાં એણે મારું સ્વાગત કરતાં કહેલું, ‘આપણા તમામ કવિઓમાં તમે શ્રેષ્ઠ છો. માત્ર દ રૂબેન દારિયોને તમારી સાથે સરખાવી શકાય.’

‘વાલેજો’. મેં કહ્યું, ‘તારી ઇચ્છા આપણે મિત્ર રહીએ એમ હોય તો હવે પછી મને કદી આ રીતે કહીશ નહિ. આપણે એકબીજા સાથે લેખક તરીકે જ વ્યવહાર કરતા રહીશું તો ક્યાં જઈને અટકશું ?’

મારા શબ્દોએ તેને અસ્વસ્થ કર્યો હોય તેમ લાગ્યું. મને મળેલું સાહિત્યવિરોધી શિક્ષણ મારા તોછડા વર્તનનું કારણ હતું. બીજી તરફ વાલેજો વાણી ને વર્તનમાં રાજાશાહી શિષ્ટતા ધરાવતી મારી પહેલાંની પેઢીનો હતો. એને મારું લાગ્યું છે એમ જ્યારે મને માલૂમ પડ્યું ત્યારે હું ગામડિયો, રોંચો હોઉં એવું લાગ્યું.

પણ આ બાબત તો ક્ષણવાર આવેલ વાદળની માફક અદૃશ્ય થઈ ગઈ. તે જ ક્ષણથી અમે સાચા મિત્રો બની ગયા. વરસો પછી હું પેરિસમાં રહેતો ત્યારે અમે એકબીજાને દરરોજ મળતા. એ વખતે હું એને સાચા સ્વરૂપમાં ઓળખવા પામ્યો.

વાલેજોનું કદ નાનું, પાતળું અને હાડકાં વજનદાર. મારા કરતાં ઊંચો. તેનામાં ઇન્ડિયન તત્વ વિશેષ. એની આંખો કાળી, વિશાળ લલાટ, ઇન્કા સંસ્કૃતિની યાદ આપે તેવા સુંદર ચહેરા પર ગૌરવપૂર્ણ વિષાદની છાયા રહેતી. તે બધા કવિઓના જેવો મિથ્યાભિમાની ખરો. લોકો એની ઇન્ડિયન લાક્ષણિકતાઓની વાત કરે ત્યારે તેને ગમતું. મસ્તક ઊંચું કરીને મારી સામે જુએ અને મને તેનાં વખાણ કરવા દે ને પછી કહે કે ‘મારામાં કશુંક છે. નહિ ?’ પછી મંદ મંદ સ્મિત કરે.

વાલેજોથી વિરુદ્ધ ગુણવાળા વિસેન્ત હુઇડોબ્રોના મિથ્યાભિમાન આગળ વાલેજોની આત્મશ્લાઘા કશા હિસાબમાં નહિ. હુઇડોબ્રો તેના વાળની એક લટ લલાટ પર આવવા દે. પછી આંગળીઓ કેડમાં ખોસીને છાતી કાઢીને ઊભો રહે અને કહે, ‘તમે જોયું ? હું કેવો નેપોલિયન બોનાપાર્ટ જેવો લાગું છું ?’

બાહ્ય દૃષ્ટિએ વાલેજો ‘મૂડી’ હતો. ક્યારે તેનો મનોભાવ બદલાય તે કહી શકાય નહિ. લાંબા વખત સુધી પડછાયો પીંખ્યા કરે એવો એ માણસ હતો. તેનો સ્વભાવ ગંભીર હતો. એનો ચહેરો જડ સત્તાધીશના મહોરા જેવો લાગતો, પણ એનું આંતરસ્વરૂપ જુદું જ હતું. હું એને વારંવાર મળતો. (ખાસ કરીને જ્યારે તેની આપખુદ અને જુલ્મી મિજાજ ફ્રેન્ચ પત્નીના સકંજામાંથી છોડાવીને લઈ જઈએ ત્યારે) મેં એને નાના નિશાળિયાની જેમ હસતો, કૂદતો જોયો છે. પછી પાછો એની મૂળ ભીરુ વિષાદમય મનઃસ્થિતિમાં ઊંડે ઊતરી જાય.

અમે જેની પ્રતીક્ષા કરતા હતા પણ જે કદી દેખાયેલો નહીં તે મેસીનાસ પેરિસના પડછાયામાંથી એકાએક ફૂટી નીકળ્યો. તે ચિલીનો લેખક હતો. તે રફાએલ આલ્બર્તીનો, ફ્રેન્ચ લોકોનો, ખરું જોતાં દરેક જણનો મિત્ર હતો. વળી, મહત્વની વાત એ કે તે ચિલીનો વહાણવટાનો મોટામાં મોટો ઉદ્યોગ ધરાવતા ધનિકનો પુત્ર હતો. તેની ઉડાઉ જુવાન તરીકે ખ્યાતિ હતી.

આભમાંથી એકાએક ઊતરી આવેલ આ મસીહાની ઇચ્છા મારું સન્માન કરવાની હતી. એટલે તે અમને બધાને કોકેસિયન વાઈન સેલર તરીકે ઓળખાતી શ્વેત રશિયન હોટલ ‘બોઈત’માં લઈ ગયો. તેની દીવાલો કોકેસિયન વેશભૂષા અને ભૂમિદૃશ્યોથી વિભૂષિત હતી. તરત જ રશિયન કે રશિયન જેવી દેખાતી છોકરીઓ ગિરિપ્રદેશના ખેડૂતના સ્વાંગમાં અમારી આસપાસ ઊભી રહી હતી.

અમારા યજમાન કોન્ડોન પતનને આરે ઊભેલા છેલ્લા રશિયન જેવા દેખાતા હતા. આ દૂબળો-પાતળો નબીરો શેમ્પેનની એક પછી એક બોટલનો ઓર્ડર આપતો

હતો અને હવામાં પાગલની જેમ કૂદકા મારતો હતો. પોતે કદી નહિ જોયેલ કોસેક નર્તનનું અનુકરણ કરતો હતો !

‘શેમ્પેન ! હજુ વધારે જોઈએ શેમ્પેન !’ અને એકાએક અમારો એ ફિક્કો લખપતિ યજમાન બેશુદ્ધ થઈને નીચે પડ્યો. કોઈ રીંછે મારી નાખેલ કોકેસિયનનું રક્તહીન શબ હોય તેમ તે ત્યાં ટેબલની નીચે ગાઢ નિદ્રામાં પોઢી ગયો હતો.

અમે ધૂજી ઊઠ્યાં. બરફ દબાવવાથી કે એમોનિયાની ખુલ્લી શીશીઓ સૂંઘાડવાથી પણ તે ભાનમાં આવ્યો નહિ. અમારી નિઃસહાયતા અને મૂઠવણ પારખી જઈને એક સિવાય બધી નર્તકીઓ ભાગી ગઈ. અમારા યજમાનના ખિરસામાં ચેકબુક હતી. પણ તેની શબવત્ સ્થિતિમાં તે એનો ઉપયોગ કરી શકે તેમ નહોતું.

કોસેક હોટલના મુખ્ય માણસે તાત્કાલિક પેમેન્ટની માગણી કરી અને અમને બહાર નીકળતાં અટકાવતા સારુ બહાર જવાનો દરવાજો બંધ કર્યો. છેવટે મારો નવોનક્કોર રાજદ્વારી પાસપોર્ટ જામીનગીરીમાં મૂક્યો તે પછી જ અમે તેના કબજામાંથી છૂટી શક્યા.

અમે અમારા લાખોપતિ મિત્રના નિર્જીવ દેહને ખત્મા પર લઈને મહામહેનતે ટેક્સીમાં મૂક્યો. ત્યાં બરાબર ગોઠવ્યો અને તેને ડિલક્સ હોટલમાં ઉતાર્યો. ત્યાં લાલ યુનિફોર્મવાળા બે કદાવર નોકરોના હાથમાં મૂક્યો. નોકરો તેને વહાણના બ્રિજ પર પડેલા યોદ્ધાને લઈ જાય તેમ લઈ ગયા.

‘બોઈતર’માં હતા ત્યારે જે એક છોકરી અમને મુશ્કેલીમાં છોડી ગઈ ન હતી તે ટેક્સીમાં અમારી રાહ જોતી બેઠી હતી. મેં અને અલ્વારોએ તેને ‘લેસ હોલ્સ’માં પરોઢિયાનો ડુંગળીનો સૂપ લેવા સારુ નિમંત્રણ આપ્યું. અમે બજારમાંથી ફૂલ ખરીદ્યાં અને સૌજન્ય માટે ચુંબન કરીને તેનો આભાર માન્યો. તેનું રૂપ આકર્ષક હતું. તે બહુ સુંદર કે બહુ ગામઠી નહોતી. પણ પૅરિસની છોકરીઓમાં હોય છે તેવું વળાંકવાળું નાક તેનો ખંગ વાળી લેતું હતું. પછી અમે તેને અમારી ઢંગધડા વગરની હોટલમાં નિમંત્રી. તેને અમારી સાથે આવવામાં વાંધો નહોતો.

તે અલ્વારો સાથે તેની રૂમ પર ગઈ. હું થાક્યોપાક્યો પથારીમાં પડ્યો. પણ કોઈ એકદમ મને હલાવતું હોય એમ લાગ્યું. તે અલ્વારો હતો. તેનો નિર્દોષ ધૂની ચહેરો જરા બેઢંગો લાગતો હતો.

‘સાંભળ.’ એ બોલ્યો. ‘આ સ્ત્રી જુદી જ લાગે છે, ફેન્ટાસ્ટિક. હું તને સમજાવી શકતો નથી. પણ તેનો પ્રયોગ કરવા જેવો છે.’

થોડી મિનિટ બાદ તે અજાણી સ્ત્રી મારી પથારીમાં આવી. ઘેરાયેલી આંખે પણ મૃદુ ભાવથી. સંવનન દરમિયાન તેના ગૂઢ ઉપહારની સાબિતી મળી ગઈ. હું શબ્દમાં તે વર્ણવી નહિ શકું. તેના અંદરના ઊંડાણમાંથી કશુંક આવતું હતું.

આનંદના મૂળ સુધી, કામાવેશના પ્રથમ પ્રાદુર્ભાવ સુધી, વિનસની કામકીડાનાં રહસ્ય સુધી કશુંક જઈ રહ્યું હતું. અલ્વારો સાચો હતો.

નાસ્તાને વખતે બીજે દિવસે સવારે અલ્વારોએ મને એક બાજુએ લઈ જઈને સ્પેનિશમાં કહ્યું, ‘આ સ્ત્રીને આપણે અહીં જ છોડી નહીં દઈએ તો આપણી સફર પૂરી થઈ જશે. આપણે ડૂબી જઈશું. દરિયામાં નહિ, પણ આ અતળ કામોત્સવમાં ડૂબી જઈશું.’

અમે તેના પર નાની નાની ભેટોનો વરસાદ વરસાવવાનું નક્કી કર્યું. ફૂલ, ચોકલેટ અને અર્ધા ફ્રેન્કના સિક્કા અમે છોડી ગયેલા. તેણે કબૂલ કર્યું હતું કે કાકે-સિયન નાઈટ ક્લબમાં તે કામ કરતી નહોતી; તે રાતે એ પહેલી જ વાર ત્યાં ગઈ હતી. પછી અમે તેની સાથે ટેક્સીમાં બેઠા. અજાણ્યા વિસ્તારમાંથી ડ્રાઈવર પસાર થતો હતો એટલે અમે એને અટકવાનું કહ્યું. અમે એને ચુંબનો કરીને વિદાય લીધી અને એ ત્યાં જ રહીને કંઈક મૂઝવણ સાથે સ્મિત કરી રહી હતી.

અમે એને ફરીથી કદી મળ્યા નથી.

પૂર્વના પ્રદેશોમાં સફર

ટ્રેનમાં કરેલી માર્સેલ્સની મુસાફરી પણ હું ભૂલ્યો નથી. ટોપલીમાં જાતજાતનાં ફળ ભર્યા હોય એમ તેમાં લોકો ખડકાયા હતા. એમાં ગામડાની છોકરીઓ અને ખલાસીઓ, વાજિંત્રો સાથે હતાં. કોચમાંનાં સહુ સમૂહગાન કરતાં હતાં. અમે ભૂમધ્ય સમુદ્ર તરફ, પ્રકાશના દ્વાર તરફ જઈ રહ્યા હતા.... આ 1927ની સાલ હતી. મને માર્સેલ્સનું ભારે આકર્ષણ હતું. તેની વેપારી રંગદર્શિતા અને અનિષ્ટ વિક્ષોભથી આકુળવ્યાકુળ હલેસાંની પાંખોવાળું વેક્સપોર્ટ મને બહુ ગમતું હતું. પણ મેસેજરીઝ મેરીટાઈમ્સના વહાણમાં અમે સિંગાપોર ગયેલા તે ફ્રાન્સનું હતું. જે દૂરનાં સંસ્થાનોમાં વિવિધ હોદ્દાઓ ઉપર નિયુક્ત થયેલા તેના મધ્યમવર્ગના માણસોને સ્થળાંતર કરી આપતું હતું. મુસાફરી દરમિયાન જ્યારે વહાણના ખલાસીઓએ અમારી પાસેનાં ટાઈપરાઈટર અને લેખોની હસ્તપ્રતો વગેરે કાગળો જોયા ત્યારે એમણે અમારા મશીન ઉપર તેમના કાગળો ટાઈપ કરી આપવાની માગણી કરી. અને ખલાસીઓએ માર્સેલ્સમાં રહેલી તેમની પ્રિય સાખીઓને કાગળો લખાવ્યા. તે અત્યંત મહત્વના પત્રો હતા. ખરું જોતાં તેમને કાગળના લખાણ કરતાં કાગળો ટાઈપ થતા હતા એમાં રસ પડ્યો હતો. આમ છતાં તેમણે જે લખાવ્યું તે ટ્રીસ્ટન કોર્બિયરની કવિતા જેવું લાગતું હતું. અકૃત્રિમ કોમળ ભાવયુક્ત સંદેશા હતા. ભૂમધ્ય સમુદ્રે અમારા વહાણના મુખ આગળ ધીમે ધીમે તેનાં બંદરો, ગાલીયા, એના વેપારીઓ, એની બજારો, એ બધું ખોલી આપ્યું. રાતા સમુદ્રમાં જીબૂતી બંદરથી હું પ્રભાવિત થયો હતો. ભૂંજેલી રેતી આર્થર રીમ્બોર્ડના વારંવાર

થતાં આવનજાવનથી ઠીક ઠીક માર્ગ રૂપે પળોટાઈ ગઈ હતી. પ્રતિમાઓ જેવી નેત્રેસ અને તેમની ફળથી ભરેલી ટોપલીઓ સ્થાનિક વસ્તીનાં ઝૂપડાં અને કાફેનો અસ્પષ્ટ અસ્તવ્યસ્ત દશ્યો અમને તે લોકોએ લીંબુવાળી આઈસ ટી આપી.

શૅંગહાઈમાં રાત્રે શું થતું હતું તે જોવાનું હતું. કુખ્યાત શહેરો ભયંકર સ્ત્રી-ઓની માફક આકર્ષતાં હોય છે. શૅંગહાઈએ તેનું રાત્રિ-મુખ અમારી સમક્ષ થોડાક પૈસા અને શુષ્ક જિજ્ઞાસા સાથે સંસારમાં તરતા મુકાયેલા, ત્રીજા વર્ગના ઉત્તારુરૂપ, બે ગામડિયા સમક્ષ ઉઘાડ્યું.

અમે એક પછી એક મોટી નાઈટક્લબોની મુલાકાત લીધી. તે સપ્તાહનો ચાલુ દિવસ હોવાથી બધું ખાલી હતું. સેંકડો હાથી નૃત્ય કરે તેવા વિશાળ નૃત્ય-મંડપોને ખાલી જોઈને અમને ખેદ થયો. ઝારના રશિયાની હાડપિંજર જેવી દૂબળી-પાતળી નારીઓ અંધારા ખૂણામાંથી બગાસાં ખાતી બહાર આવી અને શૅમ્પેન પીવાની માગણી કરવા લાગી. આવાં છસાત દુરિતકેન્દ્રોની મુલાકાતમાં સમય વેડફવા જેવું થયું.

અમે આવ્યા હતા તે વહાણને અમે દૂર પાછળ મૂક્યું હતું. શહેરનો મુખ્ય રસ્તો ઓળંગીને સમુદ્રના મુખરૂપ સ્થાને પહોંચવા માટે સાંકડા રસ્તા પરથી જવાનું હતું. અમે બંનેએ એક એક રિક્ષા લીધી. માનવ-અશ્વો દ્વારા ચાલતા આ પ્રકારના વાહનથી અમે ટેવાયેલા ન હતા. 1927ની સાલમાં ચીના લોકો અટક્યા વગર લાંબા અંતર સુધી આ પગરિક્ષા ચલાવતા હતા.

વરસાદ શરૂ થયો હતો, જોસમાં આવતો હતો એટલે રિક્ષાવાળાએ રિક્ષા ઊભી રાખીને તેના આગળના ભાગે વૉટરપ્રૂફ કપડું એવું સજ્જડ લગાવી દીધું કે અંદર બેસનારને પાણીનું ટીપું પણ સ્પર્શી શકે નહિ. ‘એ લોકો સંસ્કારી અને ઉદાર લોકો છે. બે હજાર વર્ષના સંસ્કાર એળે ગયા નથી.’ મેં અને અલ્વારોએ અંદર બેઠાં બેઠાં વિચાર કર્યો.

છતાં કશુંક અસ્વસ્થ કરી દે તેવું લાગ્યા કરતું હતું. મને કશું દેખાયું નહિ. અમારા રક્ષણ માટે હુડની નીચે અમને પૂરી દીધા હતા. પણ મને મારા ડ્રાઈવરના શ્વાસોચ્છવાસનો અવાજ સંભળાતો હતો. તેના ખુલ્લા પગનો અવાજ ભીની પગથી પર ચાલતા બીજાના ખુલ્લા પગ સાથે તાલ મેળવતો હોય એમ લાગતું હતું. છેવટે એ અવાજ બંધ થયો તે સૂચવતો હતો કે પગથી પર ચાલવાનું પૂરું થયું છે. હવે અમે શહેરની બહાર ખુલ્લા મેદાનમાં થઈને જઈ રહ્યા હતા.

મારી રિક્ષા એકાએક અટકી ગઈ. ડ્રાઈવરે વરસાદથી બચવા માટે નાખેલું કપડું સિફતથી ઉઠાવી લીધું. આ નિર્જન સીમાડાની આસપાસ ક્યાંય વહાણનો પડછાયો પણ દેખાતો ન હતો. બીજી રિક્ષા બાજુમાં જ ઊભી હતી. અલ્વારો પણ જરા ગભરાઈને રિક્ષામાંથી ઊતરી ગયો.

‘મની ! મની !’ એમ બોલતાં બોલતાં સાતઆઠ ચીનાઓ અમને ઘેરી વળ્યા. ખિસ્સામાંથી હથિયાર કાઢતો હોય એમ મારા મિત્રે પાટલૂનના ખિસ્સામાંથી પૈસા કાઢ્યા. અમને બંનેને માટે ‘રેબિટ પંચ’ ખરીદાય એટલા પૈસા હતા. હું પાછળ પડતો હતો, પણ ચીનાઓએ મારું માથું હવામાં પકડી રાખી નીચે પડવા દીધો નહિ પણ ધીમેથી ભીની જમીન પર બેસાડી દીધો. વીજળીની ત્વરાથી તેમણે મારાં ખિસ્સાં ફંફોળ્યાં, મારું શર્ટ, હેટ, શૂઝ, મોજાં, નેકટાઈ એમ બધું હાથચાલાકી કરીને ધૂર્તતાથી તપાસ્યું. મારા શરીર પરનું કપડું એક ઈંચ પણ તપાસ્યા વગર રહ્યું નહિ. પૈસામાંથી એક પેની પણ રાખી નહિ. પણ એક વાત સાચી કે શેંગહાઈના ચોરની નીતિ મુજબ તેમણે અમારા કાગળ અને પાસપોર્ટ કાળજીપૂર્વક સાચવીને પાછા આપ્યા.

અમે એકલા પડ્યા એટલે દૂર દેખાતા દીવા તરફ ચાલવા માંડ્યું. થોડી વારમાં સેંકડો ચીનાઓ આટલી મોડી રાતે દેખાયા. પણ તે પ્રામાણિક હતા. તેમાંથી કોઈને ફ્રેન્ચ, અંગ્રેજી કે સ્પેનિશ ભાષા આવડતી નહોતી, પણ તે બધા અમને આ વિકટ પરિસ્થિતિમાં મદદ કરવા તત્પર હતા. છેવટે ગમે તેમ કરીને અમને અમારા ઇન્સિત સ્વર્ગરૂપ થર્ડક્લાસ કેબિન તેમણે મેળવી આપી.

અમે જાપાન પહોંચ્યા. ચિલીથી પૈસા આવવાના હતા તે કોન્સ્યુલેટ પર મળવાના હતા. વચ્ચેના સમયમાં અમારે યોકોહામામાં એક ખલાસીના આશ્રયસ્થાનમાં રહેવાનું હતું. પરાળનાં ગાદલાં પર સૂવાનું હતું. એક બાજુ કાચ તૂટી ગયેલો, બરફ પડતો હતો, ઠંડી અમારાં હાડકાં સોંસરી ઊતરી જતી હતી. કોઈનું ધ્યાન અમારા તરફ નહોતું. એક સવારે, જાપાનના કિનારાથી દૂર એક ઓઈલ ટેન્કરના બે ટુકડા થઈ ગયેલા એટલે તે આશ્રયસ્થાન ફસાઈ ગયેલ ખલાસીઓથી ભરાઈ ગયું હતું. એમાં એક બાસ્ક હતા, જે સ્પેનિશ અને પોતાની ભાષા જાણતા હતા. તેમણે તેમના પરાક્રમની વાત કરેલી : ચાર દિવસ અને ચાર રાત તેમણે તૂટેલા વહાણના ભંગાર પર, ચારે તરફ ઊકળતા તેલનાં મોજાંની વચ્ચે, પસાર કરી હતી. તેમાંથી બચેલા લોકોને બ્લેન્કેટ અને રેશન અપાતાં. ઉદાર દિલના બાસ્કે આ વખતે અમને મદદ કરેલી.

બીજી તરફ ચિલીના કોન્સલ જનરલે – હું ધારું છું કે એનું નામ દ લા મરીના અથવા દ લા રિવેરા હતું – અમારું સ્વાગત તુમાખીથી કરેલું. અમે હલકા નકામા છીએ એની જાણ અમને કરતો હતો. તેને સમય નહોતો. તેને એ સાંજે કાઉન્ટેસ યુ ફુ સાન સાથે રાત્રિભોજન લેવાનું હતું. ધી ઇમ્પીરિયલ કોર્ટે તેને ચાનું આમંત્રણ આપ્યું હતું. ઉપરાંત પોતે શાસક રાજવંશના ઇતિહાસના અભ્યાસમાં ડૂબી ગયો છે ‘બાદશાહ એટલો સરસ સંસ્કારી પુરુષ છે’ વગેરે વાતો કરતો હતો.

નહીં. એને ત્યાં ટેલિફોન નહોતો. યોકોહામામાં ટેલિફોનની શી જરૂર ? એ લોકો એને જાપાનીઝ ભાષામાં બોલાવે. અમારા પૈસા બાબત કહે કે ‘બેન્કના

મેને જર મારા નિકટના મિત્ર છે, તેણે વાત કરી નથી. હું તે બદલ ઘણો દિલગીર છું. પણ મારે જવું જોઈએ. એક મોટા સન્માન સમારંભમાં મારે જવાનું છે. કાલે મળીએ.’

બીજે-ત્રીજે-ચોથે દિવસે એ જ વાત. અમે ઠંડીમાં ધૂજતાં કોન્સ્યુલેટની બહાર નીકળીએ. લૂંટ થઈ તે પછી કપડાં ઓછાં થઈ ગયેલ. અમારી પાસે કાઢી નાખેલાં ચોળાઈ ગયેલાં સ્વેટર હતાં. છેલ્લા દિવસે, અમને ખબર પડી કે અમારા પૈસા યોકોહામામાં અમારા પહોંચતાં પહેલાં આવી ગયા હતા. આ બાબત બેંકે કોન્સલને ત્રણ નોટિસ મોકલી હતી. પણ આ ભપકાદાર દંભી, ઉચ્ચ અધિકારીએ, આ ગૌણ મુદ્દાને ધ્યાન પર લીધો ન હતો. તે એના હોદ્દાની દૃષ્ટિએ તુચ્છ ગણતો.

(જ્યારે જ્યારે હું વર્તમાનપત્રમાં કોઈ એલચીને તેના પાગલ દેશબંધુઓએ મારી નાંખ્યો એવું વાંચું છું ત્યારે હું આતુરતાપૂર્વક આ વિલક્ષણ પદભ્રષ્ટ અધિકારીનો વિચાર કરું છું.)

તે રાત્રે અમે ટોકિયોની ઉત્તમ ગણાતી ગેન્ઝા ઉપર આવેલી કોરાકુ કાફેમાં ગયા. એ દિવસોમાં ટોકિયોમાં ઉત્તમ ભોજન મળતું હતું. ઉપરાંત અમારી આખા અઠવાડિયાની ભૂખે તેમાં ઓર આસ્વાદ્યતાની સુગંધ ઉમેરી. સુંદર જાપાનીઝ છોકરીઓના સુખદ સહવાસમાં આખી દુનિયાના વિકૃત માનસવાળા એલચીઓએ ઉપેક્ષા કરેલા દુર્ભાગી પ્રવાસીઓને માટે શુભેચ્છાઓ દર્શાવતા ટોસ્ટ અમે પીધા.

સિંગાપોર. અમે એમ માનતા હતા કે અમે રંગૂનની સાવ નજીક છીએ. પણ હકીકત કેવી દુઃખદ નીકળી ! નકશા ઉપર જે થોડાક મિલિમીટર દૂર હતી તે અતિશય મોટી ખીણ નીકળી. રંગૂન પહોંચતાં પહેલાં અમારે વહાણમાં કેટલાક દિવસ ગાળવા પડ્યા હતા. વધુ ખરાબ તો એ હતું કે રંગૂન અને સિંગાપોર વચ્ચે ચાલતી નૌસેવાનું વહાણ આગલે દિવસે જ નીકળી ગયું હતું. અમારી પાસે હોટલના તથા ટિકિટના પૈસા નહોતા. વધુ રકમ રંગૂનથી મળવાની હતી.

પણ મને સિંગાપોરમાં ચિલીના એલચીનો હોદ્દો સંભાળતા મારા સાથી મળવા આવ્યા. મેનસિલા ઝડપથી આવ્યા. વાત કરતાં કરતાં એમનું સ્મિત ઓછું થતું ગયું અને છેવટે સંપૂર્ણ અદૃશ્ય થઈ ગયું અને છાસિયું કરીને મને કહેવા લાગ્યા, ‘હું તમારે માટે કશું કરી શકીશ નહિ, મિનિસ્ટ્રીનો સંપર્ક સાધો.’

મેં તેમને સૂચન કર્યું કે આપણે સહુ એલચીઓએ સાથે રહેવું જોઈએ. પણ તેનો કંઈ અર્થ સર્વો નહિ. તે માણસનો ચહેરો નિર્દય જેલરનો હતો. તેણે હેંટ ઉપાડી અને જવા માટે બારણું ખોલતો હતો ત્યાં મને મેકયાવેલિયન વિચાર આવ્યો. એને મેં કહ્યું : ‘સિનોર મેનસિલા, આપણા દેશ વિશે કેટલાંક વ્યાખ્યાનો આપવાની મને ફરજ પડશે. શ્રોતાઓની હાજરીની ફીના પૈસા આવશે તેમાંથી અમારી ટિકિટ

કઢવીશું. તમે મને એક ઢોલ, દુભાષિયો અને તેને માટે જરૂરી પરવાનગી મેળવી આપો.’

તે માણસ ફિક્કો પડી ગયો. એને થયું, ‘ચિલી વિશે ભાષણો ? સિંગાપોરમાં ? હું તે થવા દઈશ નહિ. તેનો હવાલો મારી પાસે છે. અહીંયાં ચિલી વિશે એકલો હું જ ભાષણ આપી શકું.’

‘સિનોર મેનસિલા, શાંત થાવ. વધુ માણસો જેમ આપણા દૂરદૂરના દેશ વિશે વાત કરતા થાય અને આપણી પ્રશંસા કરે તેમ વધુ સારું. તમે એમાં અસ્વસ્થ કેમ થાઓ છો એ મને સમજાતું નથી.’

છેવટે આ વિચિત્ર દરખાસ્ત દેશભક્તિના પ્રશ્ન પર આવીને અટકી તેથી સમજૂતી સાધવી પડી. ગુસ્સાથી ધ્રૂજતાં તેણે અમારી પાસે પહોંચ પર સહી કરાવી અને પૈસા આપ્યા. અમે પૈસા ગણ્યા ત્યારે પહોંચ પરની રકમ વધારે માલૂમ પડી.

‘વધારાની રકમ એ વ્યાજ છે.’ તેમણે ખુલાસો કર્યો.

(દસ દિવસ પછી રંગૂનથી મેં એને ચેક મોકલ્યો. અલબત્ત વ્યાજની રકમ વગર.)

વહાણ રંગૂન તરફ જેમ જેમ નજીક આવતું ગયું તેમ તેમ તૂતક ઉપરથી મને મહાન આગળ ઝૂકેલી પેગોડાની સુવર્ણછત શ્વેડેગોન દેખાઈ. વિચિત્ર રંગ-બેરંગી વસ્ત્રો ધારણ કરેલા માણસો બંદરના ડક્કા ઉપર દેખાયા. ત્યાં મલિન જળવાળી પહોળા પટની નદીના મુખમાંથી માર્તબાનના અખાતમાં પાણી ઠલવાતું હતું. દુનિયાની બધી નદીઓ કરતાં આ નદીનું નામ સહુથી સુંદર હતું : ઈરાવદી.

આ નદીના પ્રવાહના સાન્નિધ્યમાં મારું નવું જીવન શરૂ થવાનું હતું.

અલ્વારો

....અલ્વારો, જબરો માણસ.... હવે એનું નામ અલ્વારો ડી સિલ્વા.... તે ન્યૂયોર્કમાં રહે છે.... જિંદગીનો મોટો ભાગ તેણે ન્યૂયોર્કનાં જંગલોમાં ગાળ્યો હતો.... કવખતે નારંગી ખાતો, સિગારેટના કાગળને દીવાસળી ચાંપતો, અનેક માણસોને ગુસ્સે થાય તેવા સવાલો પૂછતો હું તેને કલ્પી શકું છું.... એ બધો વખત શિસ્તહીન શિક્ષક હતો..... તેજસ્વી, જિજ્ઞાસાપ્રેરક બુદ્ધિ જે ન્યૂયોર્ક સિવાય અન્યત્ર પહોંચતી લાગતી નહિ. 1925ની સાલ... પોતે પાસે રાખીને સૂતો તે જાંબલી રંગનાં ફૂલો રસ્તે જતી કોઈ અજાણી નારીને, તેનાં નામ-ઠેકાણું જાણ્યા વગર, આપી દે; તે અને અનન્ત લાગતાં તેનાં જોઈસ વિશેનાં વ્યા-

પ્યાનો દ્વારા મને અને બીજા અનેકોને શહેરમાં નાના ઘોલકામાં રહીને સંગીત, નૃત્ય, ચિત્ર, પુસ્તકો અંગે છેલ્લામાં છેલ્લું શોધીને જાણવા નીકળેલ સંસારીજનોનાં મંતવ્યો સમજાવે.... હંમેશાં નારંગી ખાતો, સફરજન છોલતો, ખાવાની ટેવોમાં અશક્ય લાગતો, બધી બાબતોમાં અદભુત ઉત્સાહ ધરાવતો; અમારો - તેના હમવતનીઓનાં સ્વપ્નોનો - શહેરી નમૂનો અમને તેનામાં દેખાતો; તેની સૂટકેસ પર લેબલ ચોડેલાં નહોતાં, પણ તેની અંદર વિવિધ દેશો અને જલસાઓ મોડી રાતે ખુલ્લા રહેતાં ઉપાહારગૃહો, હિમાચ્છાદિત છાપરાંવાળી યુનિવર્સિટી-ઓનાં માહિતીપત્રો હતાં... મારે માટે જીવન અશક્ય બની જાય એવા ચરમબિંદુએ તે પહોંચી ગયો... હું જ્યાં જાઉં ત્યાં વનસ્પતિની સૃષ્ટિમાં સ્થિર થવાનો પ્રયત્ન કરું, હું એક જગા પર ચિત્ત ચોંટાડીને મૂળ નાખવાનો પ્રયત્ન કરું, એટલે કે રહેવાનું ચાલુ કરી દઉં.... અલ્વારો એક દુઃસાહસથી બીજા પર કૂદવા લાગે, એકાદ ફિલ્મથી આકર્ષાઈને તેમાં કામ કરવાનું ઘેલું લગાડે, તરત જ મુસ્લિમ પોશાક પહેરીને સ્ટુડિયો પર જવા તૈયાર થઈ જાય.... મારી આસપાસ ક્યાંક બંગાળી વેશભૂષાવાળાં ચિત્રો હતાં. (કોલકાતામાં હું એક સિગારેટની દુકાને ગયો અને મૌન ઊભો એટલે એ લોકોએ મને ટાગોરના કુટુંબનો સભ્ય માની લીધેલો.) અમે ડમ-ડમ સ્ટુડિયો પર જતા અને અમને કામ પર રાખી લેવા અંગે પૂછતા.... પછી અમારે Y.M.C.A. છોડવાનું આવ્યું કેમ કે અમે તેનું બિલ ભરેલું નહિ.... અમારી પ્રત્યે પ્રેમ દર્શાવતી પરિચારિકાઓ.... અલ્વારો અહીં અદભુત વેપારી સાહસમાં અટવાયેલો.... તેની ઇચ્છા અમે આસામની ચા, કાશ્મીરનું કાપડ, ઘડિયાળો, પ્રાચીન મૂલ્યવંતી વસ્તુઓ વેચીએ.... પણ બધું જ તત્કાળ ભાંગી પડ્યું.... તે કાશ્મીરી કાપડના નમૂના અને નાનકડી ચાની કોથળીઓ ટેબલ પર ને પથારી પર મૂકતો ગયો હતો.... તેણે બીજી સૂટકેસ ઝડપી લીધેલી અને ક્યાંક ચાલ્યો ગયેલો.... મ્યુનિકમાં.... ન્યૂયૉર્કમાં.

મેં ઘણા લેખકો જોયા છે - સ્થિર રહીને થાક્યા વગર વિપુલ લખાણ કરનારા, પણ તે એ સૌમાં શ્રેષ્ઠ છે. તે ઘણુંખરું કશું જ પ્રકાશિત કરતો નથી. મને સમજ પડતી નથી. સવારમાં, પથારીમાંથી બહાર આવ્યા વગર જ, નાક પરના ઢીમચા પર

ચશ્માં ચડાવીને, ટાઇપરાઇટર પર બેસી જાય. તેના હાથમાં આવે તે દરેક જાતના કાગળના રીમના રીમ ખલાસ કરી નાખે. તેમ છતાં, તેની ગતિશીલતા, તેનું વિવેચન, તેની નારંગીઓ, તેનો નિયતકાલીન પત્રવ્યવહાર, ન્યૂયૉર્કમાંની તેની ઓરડી, તેનાં જાબુડિયા રંગનાં ફૂલો, સ્પષ્ટ જણાતા તેના ગોટાળા અને તેની ગૂંચવણભરેલી લાગતી વિશદતા.... તેની પાસેથી અપેક્ષિત કામ કદી નીકળતું નહિ. કદાચ એ તેને કરવું ગમતું ન હોય, અથવા તે કામ એ કરી શકતો ન હોય તેથી, અથવા તે એકસાથે અનેક કામ કરતો હોય તેથી, અથવા એ કશું જ કરતો નથી તેથી. પણ તે બધું જ જાણે છે, આવેગયુક્ત વાદળી આંખોથી વિવિધ દેશોની પેલી પાર બધું જ એ જુએ છે તેની મૃદુ સંવેદનશીલતાને વશ થઈને. પણ સમયની રેતીને તે આંગળીઓની વચ્ચેથી સરી જવા દે છે....

પ્રકાશમય એકલતા

જંગલમાં રાત્રિ

આ સ્મરણોમાં ડૂબી ગયેલો હું એકાએક જાગું છું. સાગરનો ધ્વનિ સંભળાય છે. વાલ્પરાએઝોની નજીક કિનારા ઉપર આઈલા નેગરામાં હું આ લખી રહ્યો છું. જોશમાં વાતો પવન કિનારે થપાટ મારીને શાંત થયો છે. સાગરને હું નિહાળું છું તેના કરતાં એ મને તેનાં ફીણની હજારો આંખોથી જોઈ રહ્યો હતો. હજુ તોફાન ચાલુ રહેવાનું છે, એનાં ચિહ્નો કિનારે અથડાતાં મોજાં પરથી દેખાય છે.

એ ભૂતકાળમાં દૂર સરી ગયેલાં વરસો ! એની પુનર્ચના કરવા જાઉં છું ત્યાં જાણે કે એ મોજાં મારી ભીતર કશાકને વારંવાર સ્પર્શી જાય છે. તે ક્વચિત્ નિદ્રામાં પોઢાડી દે છે અને ક્વચિત્ એકાએક તલવારની ચમક દેખાડે છે. આ મોજાંને જેમ આવનજાવનનો ક્રમ નથી તેમ આ સ્મૃતિચિત્રોને પણ હું કશાય સમયાનુક્રમ વગર વર્ણવતો જઈશ.

1929. રાત્રિ. રસ્તા ઉપર એક મોટું ટોળું એકત્ર થયેલું જોઈું છું. મુસલમાનોનો તહેવાર છે. તેમણે રસ્તા વચ્ચે એક લાંબો ખાડો કરેલો છે અને તેમાં સળગતા કોલસા ભરી દીધા છે. હું નજીક જાઉં છું. ખાડામાં ખડકેલા કોલસાની અતિશય ગરમીની દીપ્તિ મારા ચહેરા પર પ્રતિબિંબિત થાય છે. સળગતા રાતાચોળ થઈ ગયેલા કોલસા પર રાખનું પાતળું પડ છવાઈ ગયું છે. એકાએક એક અદ્ભુત માણસ દેખાય છે.

તેનો ચહેરો લાલ અને આંખો સફેદ છે. લાલ પોશાક પહેરેલા ચાર માણસોના ખભા પર એ આવી રહ્યો છે. પેલા લોકો એને નીચે ઉતારે છે કે તરત જ ‘અલ્લાહ’ ‘અલ્લાહ’ એમ બોલતો સળગતા કોલસાની ઉપર દારૂડિયાની જેમ ચાલે છે.

મોટું ટોળું આ દશ્ય આશ્ચર્યચકિત થઈને જોઈ રહ્યું છે. કોલસાની લાંબી હાર ઉપર આ જાદુગર ચાલ્યો, પણ તેને કશી ઈજા થઈ નહિ. પછી ટોળામાંથી બીજો માણસ આવે છે. તે પહેરેલા સેન્ડલ ફેંકી દે છે અને ઉઘાડે પગે કોલસા ઉપર ચાલે છે. આ રીતે અનેક માણસો સ્વેચ્છાએ અગ્નિ ઉપર ‘અલ્લાહ’ ‘અલ્લાહ’ બોલતાં ચાલે છે. કેટલાક આકાશ તરફ જોઈને રૂંવાં ઊભાં થઈ જાય એવી રીતે ચીસો અને ચેષ્ટાઓ કરતા રહ્યા છે. બીજાં કેટલાંક બાળકોને તેડીને અંગારા ઉપર ચાલે છે, પણ કોઈને ઈજા થતી નથી, અથવા થતી હશે તો મને ખબર નથી.

પવિત્ર નદીની પડખે મૃત્યુની અધિષ્ઠાત્રી કાલીમાતાનું મંદિર છે. તેની કૃપા મેળવવા માટે દૂરદૂરથી સેંકડો યાત્રાળુઓ આવે છે. તેમના ટોળામાં ઘૂસીને અમે પણ મંદિરમાં પેદા. ચીંથરેહાલ લોકોને પગલે પગલે કોઈ ને કોઈ નિમિત્તે પૈસા માગતા બ્રાહ્મણો તેમને આઘા ખસેડે છે. દેવીના મુખ ઉપર રહેલા સાત પડદામાંથી એકને બ્રાહ્મણો ઊંચો કરે એટલે મડદાને બેઠું કરે એવો મોટો ભયંકર ઘંટનાદ થાય. યાત્રાળુઓ ઘૂંટણિયે પડે. બે હાથ જોડીને નમસ્કાર કરે. જમીન ઉપર લલાટ અડાડે. પછી બીજા પડદા તરફ જાય. પૂજારીઓ તેમને બાજુના વાડામાં મોકલે ત્યાં તે કુહાડીના એક જ પ્રહારથી બકરાનો શિરચ્છેદ કરે અને બ્રાહ્મણો નવા કર ઉઘરાવે. કપાતાં પ્રાણીઓની ચીસો ગોંગના અવાજમાં દબાઈ જાય છે. ગંદી ધોળેલી ભીંતો છોક છત સુધી લોહીથી ખરડાઈ જાય છે. દેવીની મૂર્તિનો ચહેરો શ્યામ વર્ણનો અને આંખો સફેદ દેખાતી હતી. લાલ ચટક બે મીટર લાંબી જીભ તેમના મુખમાંથી જમીન સુધી લટકતી હતી. ખોપરીઓ અને મૃત્યુનાં અન્ય પ્રતીકો તેના કંઠમાં હાર રૂપે પહેરેલાં હતાં. યાત્રાળુઓ મંદિરમાંથી રસ્તા પર ધકેલાય તે પહેલાં તેઓ પોતાની પાસે રહેલા બાકીના પૈસા આપી દે છે.

મારી આસપાસ કવિઓ તેમનાં ગીતો અને કાવ્યકૃતિઓનું ગાન કરવા એકત્ર થયા હતા. તે પેલા તુચ્છ યાત્રાળુઓ જેવા ન હતા. તેમણે નીચે ઢસડાતાં સફેદ વસ્ત્રો પહેર્યાં હતાં. ઘાસ ઉપર બેસતા. ઝાંઝ-પખાજ જેવાં વાજિંત્ર તેમની પાસે હતાં. દરેકના મુખમાંથી મંદ તૂટક અવાજ આવતો હતો. પ્રાચીન ગીતોના સ્વરૂપ અને છંદમાં તેમણે ગીતો લખ્યાં હતાં. પણ આ ગીતોનો સ્વર બદલાયેલો હતો. તે ઈન્દ્રિયસુખ કે આનંદનાં ગીતો નહોતાં. પણ તે વિરોધગીતો હતાં; ભૂખવિરોધી ગીતો અને જેલમાં લખેલાં ગીતો હતાં. આખા ભારતમાં હું ફર્યાં તે વખતે મને એવા કેટલાક કવિઓ મળ્યા જેમની ખિન્ન આંખોને હજુ સુધી હું ભૂલી શક્યો નથી. તે જેલમાંથી તાજા જ છૂટીને આવેલા અને કદાચ આવતી કાલે પાછા સળિયા પાછળ

જશે. ગરીબોનાં દુઃખદર્દની સામે અને ઈશ્વરની સામે તેમનો રોષ હતો. આ સમય-સંદર્ભમાં અમારે જીવવાનું નિર્મિત હતું. વિશ્વકવિતાનો આ સુવર્ણયુગ છે. નવાં ગીતો ઉપલબ્ધ થાય છે, તે જ વખતે દસ લાખ માણસો મુંબઈની સીમારેખા પર રસ્તાની બાજુમાં દરરોજ રાત્રિએ સૂતાં હોય છે. સૂવે, જન્મે અને મરે. ન મળે ઘર, ન મળે રોટી, ન મળે દવાઓ. સંસ્કારી, ગર્વિષ્ઠ અંગ્રેજોએ સાંસ્થાનિક સામ્રાજ્યને આ દશામાં છોડ્યું ! પોતાની ભૂતપૂર્વ પ્રજાની વિદાય લેતી વખતે શાળાઓ, ઉદ્યોગો, ઘર કે હોસ્પિટલ જેવી સુવિધાઓ મૂકી જવાને બદલે તેઓ માત્ર જેલો અને વિહ-સ્કીની ખાલી બાટલીઓના ઢગ મૂકી ગયા.

ઉરાંગઉટાંગ રંગોનું મૃદુ સ્મરણ સમુદ્રતરંગોની સાથે તાજું થાય છે. સુમાત્રામાં મેડનના ખખડી ગયેલી બોટેનિકલ ગાર્ડન્સના દરવાજા મેં અગાઉ અનેક વખત ખટખટાવ્યા હતા. મારા આશ્ચર્ય વચ્ચે, દરેક વખતે, ઉરાંગઉટાંગ દરવાજો ખોલવા આવતો. પછી અમે બંને હાથમાં હાથ પરોવીને અંદર જતા અને એક ટેબલ આગળ બેસતા. એ તેના બે હાથ અને બે પગ જોરથી પછાડે એટલે વેઈટર આવે અને અમારા માટે બીયરનો ઘડો લાવીને મૂકે. બહુ નાનો નહિ ને બહુ મોટો પણ નહિ, એક ઉરાંગઉટાંગ અને એક કવિને માફક આવે તેવો.

સિંગાપોરના પ્રાણીસંગ્રહાલયમાં અમે એક ‘લાયરબર્ડ’ પિંજરામાં જોયેલું. ઈડનમાંથી તાજું જ ઊડી આવ્યું હોય એવા તેજ અને સૌન્દર્યવાળું તે પક્ષી કંઈક ગુસ્સે થયું હોય એમ દેખાતું હતું. તેનાથી દૂર એક કાળી, જંગલની તાજી જ સુવાસ ધરાવતી સર્પિણી તેનાં પિંજરમાં ઝડપથી સરકી રહી હતી. તે તારાંકિત રાત્રિનો વિચિત્ર હિસ્સો હોય, સતત ગતિશીલ લોહચુંબકની રિબન હોય, સમગ્ર વિશ્વનો વિનાશ કરનારો કાળો મુલાયમ જવાળામુખી હોય, ભેળસેળ વગરના ચોખ્ખા પા-ઉડરનો ડાયનેમો હોય, તેની બે આંખો જાણે બે તીક્ષ્ણ છરી હોય અને તેમાંથી ઝરતો અગ્નિ જાણે કે આ બંધનને અથવા માનવજાતને સમજવાની તેની અશક્તિ પ્રગટ કરતો હોય.

અમે ઈન્ડોચાયના તરીકે ઓળખાતા પ્રદેશના પિનાંગ શહેરના સીમાડા ઉપર રહેલ વિચિત્ર સર્પમંદિરની મુલાકાત લીધી. અનેક પ્રવાસીઓ અને પત્રકારોએ આ મંદિરનું વારંવાર વર્ણન કરેલું છે. પિનાંગ શહેર ઉપર યુદ્ધો અને અતિવૃષ્ટિના પ્રહારો એટલા બધા થયા છે કે હજુ એ ટકી રહ્યું છે એની મને નવાઈ છે. નળિયાના છાપરાની નીચે એક નીચું કાળાશ પડતું મકાન, મોટાં કેળનાં વૃક્ષોની ઝાડીમાં ઉષ્ણકટિબંધની ભારે વર્ષાથી ખવાઈ ગયેલું હતું. ભીની હવાઈ ગયેલી વાસ આવતી હતી. આપણે મંદિરમાં પ્રવેશ કરીએ ત્યારે એના ઝાંખા પ્રકાશમાં કશું દેખાય નહિ. ધૂપની તીવ્ર વાસ આવે અને કશુંક ગતિ કરતું દેખાય. તે મંદ ગતિએ સરતો સાપ હતો. ધીમે ધીમે અમને બીજા પણ સર્પ દેખાવા લાગ્યા. પછી તો ત્યાં

ડઝનેક સર્પ હોય એમ લાગ્યું. વળી પછી સેંકડો કે હજારો સાપ હોય એવું અમને પ્રતીત થયું. કેટલાક નાના સર્પ ધૂપિયાની આજુબાજુ વીંટળાઈ વળેલ હતા. કેટલાક શ્યામ વર્ણના હતા, કેટલાક પર ધાતુના જેવી ભાત હતી અને કેટલાક નાજુક હતા. બધા જ આળસુ અને સુસ્ત જેવા લાગતા હતા. અનેક સુંદર ચિનાઈમાટીનાં પાત્રો અહીંતહીં જોવા મળતાં હતાં. કેટલાંકમાં દૂધ હતું અને કેટલાંકમાં ઈંડાં હતાં. સર્પ આપણને જોતા નથી. અમે મંદિરની આંટીઘૂંટીવાળી કેડીઓ ઉપરથી તેમને ઘસાઈને પસાર થઈએ છીએ. તે અમારા માથા ઉપર સોનેરી સ્થાપત્યમાંથી લટકતા દેખાય છે. તે પથ્થર ઉપર સૂતેલા દેખાય છે. વેદીને વીંટળાઈને પડેલા દેખાય છે. પણે દૂર ભયંકર ઝેરી રસેક્સ વાઈપર દેખાય છે. એ ઈંડું ગળી રહ્યો છે. તેની નજીક ડઝનેક ઘાતક સર્પો છે. તેમની લાલ વીંટીઓ તત્કાલ અસર કરે તેવા ઝેરની જાહેરાત કરે છે. મેં ફર દ લાન્સ ઓળખી કાઢ્યા. વળી કેટલાક મોટા અજગર કોલુબર દ રુષિ અને કોલુબર નોમાને પણ હું ઓળખી ગયો. લીલા, ભૂરા, વાદળી, કાળા સર્પોથી આખો હોલ ભરાઈ ગયો. બધે જ સંપૂર્ણ શાંતિ હતી. કોઈ કોઈ વાર ભગવાં વસ્ત્ર પહેરેલ સાધુ પડછાયાને ઓળંગીને જતા દેખાતા. પેલાએ પહેરેલા લશ્કરી જાકીટ દૂધ કે ઈંડાની શોધમાં ધીમેથી સરી જતા એક વધુ સર્પનો ભાસ કરાવે છે.

આ બધા સર્પો અહીં લાવવામાં આવ્યા હતા ? એ કેવી રીતે ગોઠવાયા ? અમારા સવાલનો જવાબ સ્મિતથી અપાયો. એમ કહેવામાં આવ્યું કે તે સર્પ પોતાની મેળે આવ્યા હતા અને પોતાની મેળે જવાની ઈચ્છા થશે ત્યારે જતા રહેશે. ખરું જોતાં બારણાં ખુલ્લાં જ રહે છે. તેમને મંદિરમાં રહેવાનું અનિવાર્ય બને એવી કાચ કે ઈંટની દીવાલ રાખેલી નહોતી.

બસ પિનાંગથી નીકળીને જંગલના પ્રદેશમાં અને ઇન્ડોચાયનાનાં ગામડાંઓ-માં થઈને સાયગોન જવાની હતી. ત્યાં કોઈ મારી ભાષા સમજતું નહોતું. અને હું તેમની ભાષા નહોતો સમજતો. લાંબા રસ્તા ઉપર જંગલમાં એકાંત જગ્યાએ અમે રોકાઈ જતા. ઉતારુઓ નીચે ઊતરતા. તેમાં ખેડૂતો કાંઈક અસાધારણ પોશાકમાં ગૌરવભરી રીતે જોતા.

એકાએક હું હેબતાઈ ગયો. હું ક્યાં હતો ? ક્યાં જઈ રહ્યો હતો ? આ અજાણ્યાઓની વચ્ચે આ અનંતરાત્રિ શા માટે હું ગાળું છું ? અમે લાઓસ થઈને કમ્બોડિયા આવ્યા. સામે મારા સહપ્રવાસીઓના અકળ ચહેરા હતા. તેમની આંખો ખુલ્લી હતી. તે લૂંટારુ જેવા લાગતા હતા. જોકે ચોક્કસ હું પણ પૌરસ્ત્ય વાર્તાઓમાં આવે છે તેવા લૂંટારુઓમાંનો એક ગણાઉં.

એમણે ઓળખતા હોય તેમ નજર કરી અને આંખના ખૂણેથી મને જોઈ લીધો. બરાબર એ જ વખતે જંગલની મધ્યમાં બસ અટકી ગઈ. મારા અવસા-

નનું સ્થાન મેં જોઈ લીધું. હું તેમને પેલાં આકાશને કાપી નાખતા પડછાયાવાળાં અજાણ્યાં વૃક્ષોની નીચે મારું બલિદાન આપવા નહિ દઉં. હું આ હાડપિંજર બસમાં આ પાટલી ઉપર મરી જઈશ. તે વખતે મારી આસપાસ શાક અને ચીકનના કરંડિયા પડ્યા હશે જે એ ભયંકર ક્ષણે એકમાત્ર સ્વજન જેવા હશે. મેં આસપાસ જોયું અને મારા હત્યારાઓનો ગુસ્સો ઝીલવા તૈયાર થઈ ગયો. પરંતુ તે લોકો પણ અદૃશ્ય થઈ ગયા હતા એમ મને પ્રતીત થયું !

મેં લાંબા વખત સુધી રાહ જોઈ. હું તદ્દન હતાશ થઈ ગયો હતો. રાત્રિનો ઘોર અંધકાર મને પીસી રહ્યો હતો. હવે હું અવસાન પામીશ. કોઈને એની જાણ નહિ થાય. મારા નાના પ્યારા દેશથી દૂર દૂર ! મારાં પુસ્તકોથી અને મારાં પ્રિયજનોથી દૂર દૂર !

એકાએક એક દીવો દેખાયો. પછી બીજો. રસ્તો આખો દીવાથી ઝળાંહળાં થઈ ગયો. બેલનો અવાજ સંભળાયો. કંબોડિયન સંગીતના તીણા સૂર નીકળતા હતા. બંસરી, ખંજરી અને બત્તીએ રસ્તાને સંગીત અને પ્રકાશથી ભરી દીધો. એક માણસ ઊભો થઈને મારી પાસે આવ્યો અને અંગ્રેજીમાં કહેવા લાગ્યો : ‘બસ બગડી છે. લાંબું કદાચ સવાર સુધી રોકાવું પડશે. અહીં સૂવાની જગા મળે તેમ નથી એટલે ઉતારુઓ સંગીત અને નૃત્ય દ્વારા મનોરંજન કરે તેવા કળાકારની મંડળીની શોધમાં નીકળી પડ્યા હતા.’

મેં કલાકો સુધી, પેલાં ઝાડ-હવે ત્રાસજનક રહ્યાં નહોતાં તે-ની નીચે એ ઉમદા પ્રાચીન સંસ્કૃતિને જીવંત કરતાં શિષ્ટ અને સુંદર નૃત્યો નિહાળ્યાં અને સૂર્યોદય સુધી રસ્તા પર રેલાઈ રહેલ શ્રવણમધુર સંગીતના સૂર આનંદથી સાંભળ્યા કર્યા.

કવિ આમ સમુદાયથી ડરી શકે નહિ. જીવન મને જાણે કે ચેતવણી આપતું હતું, કદી ન ભૂલું એવો પાઠ ભણાવતું હતું : જેને વિશે આપણે કશું જાણતા ન હોઈએ તે ગુપ્ત પ્રતિષ્ઠા કે બંધુત્વનો પાઠ અને અંધકારમાં ખીલતા સૌન્દર્યનો પાઠ ભણાવતું હતું.

હિન્દી કોંગ્રેસમાં હાજરી

આજનો દિવસ રળિયામણો છે. અમે ઈન્ડિયન નેશનલ કોંગ્રેસના અધિવેશનમાં ઉપસ્થિત છીએ. એક રાષ્ટ્ર તેની સ્વાતંત્ર્યલડતમાં વ્યસ્ત છે. હજારો પ્રતિનિધિઓ ઊભરાયા છે. હું ગાંધીને મળું છું. સ્વાતંત્ર્ય-આંદોલનના બીજા અધિષ્ઠાતા પં. મોતીલાલ નહેરુને પણ. તેમનો પુત્ર ફૂટડો જુવાન જવાહરલાલ નહેરુ તાજો જ ઇંગ્લેન્ડથી પાછો આવેલો છે. નહેરુ સંપૂર્ણ સ્વાતંત્ર્યનો હિમાયતી છે, જ્યારે ગાંધી પ્રથમ સોપાન તરીકે સાદી સ્વાયત્તાની તરફેણ કરે છે. ગાંધી : લુચ્ચા શિયાળની તીક્ષ્ણ દૃષ્ટિ; વ્યવહારુ માણસ; અમારા જૂના ક્રિયોલ નેતાઓની કક્ષાનો રાજની-

તિજ્ઞ; કુશાગ્ર બુદ્ધિ, ખંતીલો યુક્તિબાજ; જનમેદનીનો અવિરત પ્રવાહ તેના ચેત ઉત્તરીયનો સ્પર્શ કરતા જઈ ભક્તિપૂર્વક ‘ગાંધીજી, ગાંધીજી’ બોલે છે. તે એની સામે બે હાથ જોડીને સ્મિત સહિત ચશ્માં કાઢ્યા વિના જોઈ રહે છે. તેને સંદેશા મળે છે તે વાંચે છે. તારના જવાબ આપે છે; બધું કશા આયાસ વગર. એવો સંત છે જે કદી થાકતો નથી. નહેરુ : તેમની કાન્તિનો બુદ્ધિશાળી વાહક.

કોંગ્રેસના અધિવેશનમાં એક બીજો મહાન પુરુષ તે સુભાષચંદ્ર બોઝ હતો : જુસ્સાવાળો સુભટ, કટ્ટર સામ્રાજ્યવાદવિરોધી, તેના દેશનો આંજી નાખે એવો રાજકીય નેતા. 1914ના યુદ્ધમાં, જાપાની આક્રમણ દરમિયાન, બ્રિટિશ સામ્રાજ્ય પર હુમલો કરનારનો પક્ષ તેણે લીધો હતો. ઘણાં વર્ષો પછી, અહીં ભારતમાં, તેના એક મિત્રે મને સિંગાપોરના પતનની વાત કરી હતી. ‘અમારાં શસ્ત્ર જાપાની હુમલાખોરોની સામે મંડાયેલાં હતાં. એકાએક અમે અમારી જાતને પૂછવા લાગ્યા, શા માટે ? અમારા સૈનિકોએ તરત મોં ફેરવી લીધું ને અંગ્રેજ સેનાની સામે બંદૂકો ધરી. બહુ સાદી વાત હતી. જાપાની હુમલાખોરો પસાર થઈ રહ્યા હતા. પણ બ્રિટિશ તો અહીં કાયમને માટે ચોંટેલા હતા.’

સુભાષ બોઝને ગિરફતાર કરેલા; તેમની સામે કામ ચાલેલું; રાજદ્રોહના ગુનાસર તેમને મૃત્યુદંડ મળેલો. સ્વાતંત્ર્ય-આંદોલન વધતું ગયું તેમ વિરોધો ઊઠ્યા. છેવટે, ઘણી કાનૂની લડાઈઓ પછી, તેના વકીલ - નહેરુ પોતેએ તેમને છોડાવેલા. એ ક્ષણથી તે લોકમાન્ય વીર તરીકે પૂજાતા રહ્યા છે.

સૂતેલા દેવ

.....બુદ્ધની, ભગવાન બુદ્ધની પ્રતિમાઓ પણ અહીં ઠેર ઠેર છે.... કડક, સીધી, કીટકોએ કોરી કાઢેલી મૂર્તિઓ, જાનવરની ચામડી જેવો ચળકતો સોનેરી પટ્ટો.... પવન એમને ઘસી નાંખતો હોય એમ ઉત્તરોત્તર વિકૃત થતા જતા.... તેમના ગાલ ઉપર, વસ્ત્રના સળમાં, કોણી ઉપર, અને નાભિ..... મુખ ને સ્મિત ઉપર નાના કાળા ડાઘ : ફૂગ, શીળીનાં ચાકાં અને મળત્યાગનાં ચિહ્નો.... અથવા તો વિશ્રાંતિની મુદ્રામાં મોટી પ્રતિમાઓ જેને માટે ચાળીસ મીટર રેતીનો દાણાદાર પથ્થર.... એકાએક જંગલના કોઈ ખૂણામાંથી કે આસપાસના કોઈ વિસ્તારમાંથી નીકળી આવતા ખરખર અવાજ કરતાં પાંદડાંની વચ્ચે રહેલા આ પથ્થરો.... ઊંઘતા કે જાગતા.... આ મૂર્તિઓ સો હજાર કે લાખ કરોડ વર્ષોથી ત્યાં છે... રહેવું કે જવુંની ઈચ્છાની ઉપરવટ કશાક પારલૌકિક અનિર્ણયાત્મક તત્વ માટે તે મૂર્તિઓ જાણીતી છે.... પથ્થરમાં કોતરાયેલું મધુર સ્મિત.... અચિંત્ય ભવ્યતા જે અલબત્ત સખત, કાયમ ટકી રહેનાર પથ્થરની બનેલી હોય છે. કોની સામે, કેટલાની સામે આ લોહિયાળ ગ્રહ ઉપર એ સ્મિત વેરતી હશે ? પેલી ખેડૂત

શ્રી ઝડપથી પસાર થઈ ગઈ..... પેલા અગ્નિ ઉપર ચાલતા માણસો, બખ્તરિયા સૈનિકો, મોટા દંભી મહંતો અને બધું જ ઓહિયાં કરી જતા પ્રવાસીઓ.....

...મૂર્તિ એની જગાએ સ્થિત, મોટા પથ્થરમાં કોતરાયેલ, ઘૂંટણ અને તેના ઉપવસ્ત્રની ગડીઓ, દૂરસુદૂર ક્ષિતિજમાં ખોવાયેલી છતાં વાસ્તવમાં અહીં જ રહેલી દષ્ટિ, સંપૂર્ણ રીતે અમાનવીય છતાં કેટલીક રીતે માનવીય, અમુક સ્વરૂપ કે તેના વિરોધરૂપ મૂર્તિ, ઈશ્વર અને અનીશ્વર, પથ્થર અને બિનપથ્થર, કાળાં પક્ષીઓની ચીસો વચ્ચે, લાલ જંગલી પક્ષીઓની પાંખોના પછડાટ વચ્ચે... આ વખતે ત્રાસજનક સ્પેનિશ કાઇસ્ટ્રસ યાદ આવે છે... તેમની પાસેથી અમને જખમ, તેનાં ચાઠાં, ફોડલીઓ વગેરે વારસામાં મળ્યાં, મીણબત્તીની, ફૂગની, અવાવરું રૂમની દેવળમાંથી નીકળતી વાસ... એ કાઇસ્ટોએ માણસ થવું કે દેવ એ બાબત પુનર્વિચાર કર્યો હતો... તેમને માનવ બનાવવા હોય તો જે લોકો દુઃખી હોય, દાણાં અને શિરચ્છેદ પામેલા પુરુષો, લૂલાલંગડાં અને લોભીને ચર્ચ, ચર્ચના અંતરંગના અને ચર્ચની બહારના માણસો હોય તેમની નજીક મૂકવાં પડે, શિલ્પીઓએ અતિભયંકર જખમો આપ્યાં. તેનું પરિણામ એ આવ્યું કે સૌ તે ધર્મને વેદના સહન કરવાના ધર્મ તરીકે ઓળખવા લાગ્યા. પાપ કરશો તો દુઃખી થશો, પાપ નહિ કરો તો પણ દુઃખી થશો, જીવો તો દુઃખી થશો..., એમ તમારે માટે બહાર નીકળવાનો કોઈ વિકલ્પ રહેતો નથી...

...અહીં નહીં; અહીં તો પથ્થરને શાન્તિ મળી ગઈ, દુઃખના આદેશની સામે શિલ્પીઓએ બળવો કર્યો અને આ બુદ્ધની વિરાટ મૂર્તિઓ, વિરાટકાય દેવોના પગ સહિત, તેમની પથ્થરની મુખાકૃતિઓ પર દુઃખથી અલિપ્ત માનવીય સૌષ્ઠવ દર્શાવતું સ્મિત વેરે છે.... છેલ્લે તેમાંથી વહેતી સુગંધ અવાવરું રૂમની, વજ્રવેદીની, કે કરોળિયાના જાળાની નહિ, પણ વનસ્પતિ વિસ્તારની અને ગાઢ જંગલનાં પાંદડાં, પીંછાં અને રજકણને ઘસડી લાવતા ચક્રવાતની સુગંધ ફેલાવે છે.

કમનસીબ માનવપરિવાર

મારી કવિતા ઉપરના મારા કેટલાક નિબંધોમાં મેં વાંચ્યું છે કે પૂર્વના દેશોમાંના મારા નિવાસે કોઈ ને કોઈ રીતે મારી કવિતા પર, ખાસ કરીને 'રેસિડેન્સિયા એન લા ટાઈરા' કાવ્યસંગ્રહ પર અસર પડેલી છે. સંજોગવશાત્ 'રેસિડેન્સિયા એન લા ટાઈરા'માંની રચનાઓ જ એ વખતે મેં લખેલી, પણ મારા નિવેદનનો સ્પષ્ટ બચાવ કરવા જેટલે ગયા વગર, હું કહું કે આ અસરવાળી વાત ભૂલભરેલી છે.

પૂર્વના દેશોની બધી જ ગૂઢ રહસ્યમય ફિલસૂફી વાસ્તવ જીવન સાથે ટકરાય ત્યારે તે પશ્ચિમનાં ચિંતા, ઉન્માદ, ગૂંચવાડો અને તકવાદની ગૌણ નીપજ તરીકે ઊપસી આવે છે. તે મૂડીવાદના માર્ગદર્શક સિદ્ધાન્તોમાં દેખાતી કટોકટીનું ફળ છે.

એ વર્ષોના ભારતમાં નાભિમાંથી ઊંડું એકાગ્ર ચિંતન કરવાનો બહુ ઓછો અવકાશ હતો. જીવનનિર્વાહની આકરી ભૌતિક માગણીઓ હતી. ઠંડા પેટે થતા અધઃપાત ઉપર રચાયેલ સામૂહિક પરિસ્થિતિમાં કોલેરા, શીતળા, તાવ, ભૂખ વગેરેથી હજારો માણસો મરી રહ્યા હતા. ભારતમાં વસ્તીવધારા તેમજ ઔદ્યોગિક શોષણને કારણે સમાજમાં પ્રવર્તેલી અતંત્રતાએ લોકજીવન ઉપર એટલી વિઘાતક અસર કરી હતી કે રહસ્યવાદનો અંશ સરખો દેખાવા પામ્યો નહિ.

ભારતમાં થિયોસોફીનાં કેન્દ્રો સામાન્ય રીતે ઉત્તર અને દક્ષિણ અમેરિકનો સહિત પશ્ચિમના સાહસિકો દ્વારા ચાલતાં હતાં. અલબત્ત તેમાં કેટલાક લોકો શુભ નિષ્ઠાવાળા હતા પણ મોટા ભાગના વિચિત્ર માદળિયાં અને મંત્રેલી વસ્તુઓને લગતી આધ્યાત્મિક વાતોનો ગેરઉપયોગ કરીને કમાઈ લેતા હતા. આ લોકો હંમેશાં ધર્મ અને યોગનો મારો ચલાવતા. ધાર્મિક વિવાદોના વ્યાયામમાં એમને આનંદ આવતો, પણ એ બધું ખાલી દંભ ને દેખાવ પૂરતું હતું.

આ કારણોને લીધે પૂર્વની મારા પર નિઃસહાય માનવપરિવાર જેવી છાપ પડી હતી. તેનાં વિધિવિધાન અને દેવદેવીઓ માટે મારા અંતરમાં જગા નહોતી. એટલે આ સમય દરમિયાન મારી કવિતામાં, એક પરદેશી માણસ પ્રતિકૂળ હિંસક દુનિયામાં આવી પડ્યો હોય, તેની નિતાંત એકલતા સિવાય બીજું કશું મારી કવિતામાં પ્રતિબિંબિત થયું હોય એમ હું માનતો નથી.

મને એક ગુપ્તવિદ્યાનો શોખીન પ્રવાસી યાદ આવે છે. તે શાકાહારી હતો અને વ્યાખ્યાનો આપતો. મધ્યવયનો પ્રૌઢ, નામ પાવર્સ. માથે ચળકતો તાલનો ઘુંમટ અને હળવી વાદળી ઝાંચવાળી આંખો. તેની વક દષ્ટિ સોંસરી ઊતરી જાય. તે કેલિફોર્નિયામાંથી આવતો હતો. બૌદ્ધધર્મી હતો. એ હંમેશાં તેનાં વ્યાખ્યાનોનું સમાપન નીચેના સૂત્રથી કરતો : ‘રોકફેલર કહેતા હતા તેમ, દરરોજ એક નારંગી ખાવ.’

પાવર્સનો આનંદી અને નિખાલસ સ્વભાવ મને ગમતો. તે સ્પેનિશ ભાષા બોલતો. તેનું વ્યાખ્યાન પૂરું થાય પછી અમે બંને સાથે પેટભરીને રોસ્ટ લેમ્બ અને ડુંગળીની મિજબાની ઉડાવતા. એ બૌદ્ધ ધર્મનો ચિંતક હતો – જોકે એ ખરેખર હતો કે નહિ તેની મને ખબર નથી – પણ તેનાં વ્યાખ્યાનોના વસ્તુ કરતાં એનો વૃકોદર જેવો જઠરાગ્નિ વધુ પ્રમાણભૂત લાગતો હતો.

એ તરત જ પ્રેમમાં પડ્યો. એવી વર્ણસંકર સ્ત્રી સાથે જે એના સિદ્ધાંતો અને ડિનરના જાકીટ ઉપર ફિદા હતી. એ દૂબળ-પાતળી યુવતી હતી. એની આંખોમાં ચિરકાલીન વેદના હતી. એ પાવર્સને બુદ્ધનો અવતાર માનતી. ધર્મો આ રીતે જ ઉદભવ પામે છે.

આ સ્ત્રી સાથે કેટલાક મહિના ગાળ્યા પછી એ મારી પાસે તેના નવા લગ્નનું

નિમંત્રણ આપવા આવ્યો. જેના રેફ્રિજરેટરનો પોતે સેલ્સમેન હતો, તે કંપનીએ આપેલ મોટર સાઈકલ ઉપર અમે ચીની વસાહતમાં પહોંચ્યા. પાવર્સનું અહીં ફટાકડા અને સંગીતથી સ્વાગત કરવામાં આવ્યું. જુવાન વધૂ શ્વેત વેશભૂષામાં ઢીંગલી જેવી લાગતી હતી. એક ઊંચી ખુરશી ઉપર એ બેઠી હતી. વિવિધ રંગનાં પીણાંની અમે ચૂસકીઓ લેતા હતા. સંગીત ચાલુ હતું. પાવર્સ અને તેની નવી પત્નીએ એકબીજા સાથે એક પણ શબ્દ ઉચ્ચાર્યો નહોતો.

અમે શહેરમાં પાછા આવ્યા. પાવર્સ ખુલાસો કર્યો કે, “આ લગ્નના વિધિ પ્રમાણે કન્યાએ જ એમાં ભાગ લેવાનો હોય છે, વરની હાજરીની જરૂર હોતી નથી. પછી હું તે સ્ત્રી સાથે રહેવા જઈશ.”

‘તું બહુપત્નીવાદી છે એની પ્રતીતિ થઈને ?’

‘મારી બીજી પત્ની એ બાબત જાણે છે. આનાથી તેને ખૂબ આનંદ થશે.’

તેનું આ વિધાન પેલી રોજની એક નારંગીની વાત જેટલું સત્ય ગણાય. અમે તેને ઘેર – તેની પ્રથમ પત્નીના ઘેર ગયા, ત્યારે અમે તેને લગભગ મૃત અવસ્થામાં જોઈ. તેની પાસે ટેબલ પર ઝેરનો ધ્યાલો અને વિદાયનોંધ પડ્યાં હતાં. મચ્છરદાનીમાં તેનું શરીર નિર્વસ્ત્ર સ્થિતિમાં પડ્યું હતું. તેની વેદના કેટલાક કલાક ચાલી.

જોકે પાવર્સ કાંઈક વિકૃતિનો ભોગ બનતો જતો હતો. તેની વેદના સાચી હતી એટલે હું તેના સમર્થનમાં રહ્યો હતો. વક્તા તેનામાંથી ચાલી ગઈ હતી. હું તેની સાથે સ્મશાને ગયો. નદીકિનારે ચિતા ઉપર અમે તેનું સસ્તું કોફિન મૂક્યું. પાવર્સે અગ્નિ પેટાવ્યો. તે વખતે એ કંઈક સંસ્કૃત મંત્રો બોલતો હતો.

નારંગી રંગના જાકીટ પહેરેલા થોડાક વાદકો શોકના ઘેરા સૂર વાજિંત્રોમાંથી કાઢી રહ્યા હતા. ચિતા થોડી વાર બળ્યા પછી ઓલવાતી હતી, તેને ફરી સળગાવી. બે કાંઠે નદી આ બધાથી અલિપ્ત થઈને વહી રહી હતી. પૂર્વનું શાશ્વત આકાશ પણ આ ત્યક્તાની કરુણાજનક ચિતા પ્રત્યે દુર્લક્ષ પ્રદર્શિત કરતું હતું.

કોલકાતાથી ચિલી જતું વહાણ દર ત્રણ મહિને રંગૂન આવે. તેમાં હાર્ડ પેરાફિન અને ચાની પેટીઓ હોય. તેના કાગળો પર મારે ફટાફટ ઝડપથી સહી-સિક્કા કરવાના થતા. મારે દર ત્રણ મહિને એલચી અંગેની આ ફરજ બજાવવાની હતી. પછી ત્રણ મહિના સુધી કશું જ કરવાનું નહિ. બજારોમાં અને મંદિરોમાં એકલા વિચાર કરતા ફર્યા કરવાનું. મારી કવિતા માટે આ સમયગાળો અત્યંત દુઃખકારક હતો.

મહોલ્લો મારો ધર્મ બન્યો. બ્રાહ્મી મહોલ્લો, ચીની વસાહત તેનાં ઓપન એર થિયેટરો, કાગળના બનાવેલ રાક્ષસો અને સુંદર દીપકો. હિન્દુ મહોલ્લો સૌથી વધારે રાંક દેખાય. તેમાં આવેલાં મંદિરો એક જ્ઞાતિ દ્વારા ચાલતા વેપારના કેન્દ્ર

જેવાં લાગે. મંદિરની બહાર કાદવમાં ભૂમિ પર ગરીબ પ્રજા સાષ્ટાંગ દંડવત્ પ્રણામ કરતી હોય. બજારમાં મેલાચાઈટના ડુંગર જેવા નાગરવેલનાં પાનના ઢગલા ખડકેલા હોય. પશુઓ અને પંખીઓને વેચવા માટેના વાડા કે કોઢે; જેમાં વિચક્ષણ બ્રાહ્મી સ્ત્રીઓ મોંમાં લાંબી ચિરૂટ રાખીને ફરતી હોય તે વાંકીચૂકી ગલીઓ : આ બધાંએ મને મોહિત કર્યો અને ધીમે ધીમે વાસ્તવિક દુનિયા તરફ વાળ્યો.

ભારતીય લોકોએ એમ્ફી થિયેટરમાં સમાંતર પાઈપવાળી ગેલરીઓ એક ઉપર એક ગોઠવેલી હોય અને ટોચ પર દેવો બેઠા હોય એ રીતે જ્ઞાતિવ્યવસ્થા કરેલી હોય છે. અંગ્રેજોએ વળી પોતાની અલાયદી રીતે આ જ્ઞાતિવ્યવસ્થા જાળવી હતી. શરૂઆત દુકાનના વાણીતરથી થાય. તે પછી વેપારી કે ધંધાદારીઓ, પછી બૌદ્ધિકો, પછી નિકાસકારો અને છેલ્લે ટોચ પર સિવિલ સર્વિસના માલેતુજાર સાહેબો અને સામ્રાજ્યના શરાફોનો વર્ગ બિરાજતો હોય.

આ બે વર્ગના લોકો એકબીજાના સંપર્કમાં ભાગ્યે જ આવતા : અંગ્રેજો માટે આરક્ષિત જગાઓમાં દેશીઓને પ્રવેશ નહોતો. અંગ્રેજો દેશના આમસમુદાયથી દૂર રહેતા. આ પરિસ્થિતિએ મારે માટે અનેક સમસ્યાઓ સર્જી. મારા બ્રિટિશ મિત્રો મને નાની ઘોડાગાડીમાં જતો જોઈને સલાહ આપતા કે રાજદૂતે આવાં વાહનોનો કદી કશા કામ માટે ઉપયોગ કરવો જોઈએ નહિ. તેમણે મને એ પણ સૂચવ્યું કે મારે ઈરાની રેસ્તોરાંમાં જવાનું ટાળવું. એ રેસ્તોરાંમાં મને દુનિયાની શ્રેષ્ઠ ચા સુંદર પ્યાલીમાં પીવા મળતી. આ છોવટની ચેતવણી હતી. પછીથી એ લોકો મને મળતા બંધ થઈ ગયા.

તેમના આ બહિષ્કારથી મને તો આનંદ જ થયો. પેલા અસહિષ્ણુ યુરોપિયનો ખરેખર મને ગમે કે રસ પડે તેવા નહોતા અને ખરું પૂછો તો આ લીંબુઉછાળ સત્તા ઉપર કૂદનારા સાથે જિંદગી ગાળવા હું પૂર્વમાં આવ્યો નહોતો. મારે તો પૂર્વની દુનિયાના ચૈતન્ય સાથે, તે 'વિશાળ કમનસીબ માનવ પરિવાર' સાથે સંવાદ સાધવો હતો. એ લોકોનાં જીવન અને આત્માના ઊંડાણમાં હું એટલો ઊતરી ગયો કે એક દેશી છોકરીને હૃદય આપી બેઠો. બહાર રસ્તા ઉપર તે અંગ્રેજ મહિલાના જેવો પહેરવેશ ધારણ કરતી અને જોઝી બ્લીસ નામથી ઓળખાતી, પણ ઘેર ખાનગીમાં તે એ પહેરવેશ અને નામ તજી દઈને ભપકાદાર બ્રહ્મી ઝભ્ભો પહેરતી તથા ખાનગી બ્રાહ્મી નામથી ઓળખાતી.

'વિડોવર્સ ટેન્ગો'

મારું ગૃહજીવન દુઃખમય હતું. મીઠી જોઝી બ્લીસ ધીમે ધીમે મનસ્વી અને અધિકાર જમાવવાના સ્વભાવવાળી થતી હતી. તેનો દ્વેષીલો વર્તાવ લગભગ રોગ બની ગયો. જો આ ન હોત તો હું કદાચ એની સાથે કાયમને માટે રહ્યો હોત. તેના

ખુલ્લા પગ મને ગમતા. તેના કાળા વાળમાં ખોસેલાં સફેદ ફૂલ સુંદર લાગતાં. પણ તેનો મિજાજ જંગલી આવેશમાં તેને મૂકી દેતો. મારા ઉપર વિદેશથી પત્રો આવતા. તે એની ઈર્ષ્યા અને દ્રેષનું કારણ બનતા. મારા ઉપર આવતા તાર ખોલ્યા વગર એ સંતાડી દેતી. હું જે હવા શ્વાસમાં લેતો તેના પર પણ તેનો કોધ ઠલવાતો.

કોઈ વાર રાત્રે દીવો થતાં હું જાગી જતો. મને મચ્છરદાનીની પેલી બાજુએ કોઈ ભૂત ફરતું હોય તેમ લાગે. તે સફેદ પોશાકમાં હતી. હાથમાં લાંબી અણીદાર દેશી છરી ફેરવતી હતી. આ સ્ત્રી મારી પથારીની આસપાસ એકસાથે કલાકો સુધી ફર્યા કરતી. મને મારી નાંખવો કે નહિ તેનો નિર્ણય કરી શકતી નહિ. એ કહેતી કે તમે મરશો તો મારી બધી બીક જતી રહેશે. બીજે દિવસે હું તેને વફાદાર રહું એ માટે તે ગૂઢ વિધિવિધાનો કરતી હતી.

મારી હત્યા કરીને તેણે કામ પૂરું કર્યું હોત. પણ સદભાગ્યે મારી બદલી સિલોન થયાની રીતસર જાણ થઈ. મારા જવાની ગુપ્ત તૈયારીઓ કરી અને એક દિવસ મારાં કપડાં અને મારાં પુસ્તકો છોડીને રોજની માફક ઘરની બહાર નીકળ્યો અને દૂર દૂર લઈ જનાર વહાણ ઉપર ચઢી ગયો.

હું ઊંડા ખેદ સાથે બ્લીસને છોડીને જતો હતો. પણ તે બ્રહ્મદેશના કૂર ચિત્તા જેવી હતી. વહાણ ઊપડવાની અને બંગાળના અખાતમાં ગતિ કરવાની તૈયારીમાં હતું ત્યારે મેં 'ટેન્ગો ડેલ વ્યૂડો' ('વિડોવર્સ ટેન્ગો') નામની કવિતા લખવાની શરૂઆત કરી. જે સ્ત્રીએ મને ખોયો અને જેને મેં કોધનો જવાળામુખી તેના લોહીમાં ઊકળ્યા કરતો હતો તેને કારણે ખોઈ એ સ્ત્રીને આ કરુણ કાવ્ય અર્પણ કર્યું. રાત્રિ એટલી બધી ભયંકર લાગતી હતી ! પૃથ્વી એટલી બધી એકલતામાં રિબાતી હતી !

અફીણ

.....અમુક આખા મહોલ્લાઓ અફીણને માટે અલગ રાખેલા હતા. ધૂમ્રપાન કરનારા નીચી પાટલીઓ ઉપર લંબાવીને સૂતા હતા... એ લોકો ભારતનાં પવિત્ર સ્થાનોમાં હતા... ત્યાં કોઈ વૈભવનાં ચિહ્ન દેખાતાં નહોતાં... ન તો સોફા હતા, ન રેશમી તકિયા... રંગ્યા વગરનાં પાટિયાં... વાંસની પાઇપો... ચિનાઈમાટીનાં ઓશીકાં... વિવેક અને સાદાઈનું વાતાવરણ હતું, જે મંદિરોમાં જોવા મળતું ન હતું... સ્વપ્નસેવીઓ કદી બહાર નીકળતા નહોતા કે અવાજ કરતા નહોતા... મેં એક પાઇપ પીધી... એની ખાસ અસર થઈ નહિ... ધુમાડાનો ગરમ અને શ્વેત ધૂંધવાટ... મેં ચાર પાઇપ પીધી.... તેને પરિણામે પાંચ દિવસ સુધી માંદો રહ્યો... મસ્તિષ્કમાંથી ઊતરીને કરોડરજ્જુમાં

થઈને આવતા વમનના ઊબકા... સૂર્યપ્રકાશ પ્રત્યે જ નહિ, ખુદ જિંદગી પ્રત્યે નફરત... અફીણનો પ્રતિકાર હજુ આના કરતાં વધારે થવાની જરૂર છે... એટલું બધું એના વિશે લખાયું છે... પવિત્ર ગણાતા વિષ અફીણને શોધવા માટે કસ્ટમ ખાતા તરફથી બ્રીફકેસ અને બેગની તપાસ ચાલી છે... મારી મંદ પાચનશક્તિ ઉપર કાબૂ મેળવવો પડશે... તેને વિશે હું અભિપ્રાય આપું તે પહેલાં મારે અફીણથી ટેવાવું પડશે, તેનો અનુભવ લેવો પડશે... મેં ઘણી પાઇપો પીધી. છેવટે મને જાણવા મળ્યું કે સ્વપ્ન, પ્રતિમા કે મૂર્છા જેવું કશું થતું નથી. જેમ કોઈ અત્યંત કોમળ સ્વર હવામાં ગુંજી રહ્યો હોય... તેમ તમારી શક્તિ ધીમે ધીમે મધુર રીતે શોષાતી જાય છે... માણસની અંદર અંધારપટ છવાઈ જાય છે... ખાલીપણનો અનુભવ થાય છે... ગળાનો સહેજ અવાજ, દૂર દૂરથી આવતો ગાડીનો અવાજ... રણશિંગું કે રસ્તા ઉપરનો અવાજ માણસના વ્યક્તિત્વમાં એકરૂપ થઈ જાય છે અને નિદ્રા ઘેરાતી હોય એવો અનુભવ થાય છે... મને હવે સમજાયું કે ખેતરમાં કામ કરતા ખેડૂતો, મજૂરો, આખો દિવસ રિક્ષા ખેંચતા માણસો... તે એકાએક જડ, ગતિહીન બનીને કેમ સૂઈ જાય છે...

અફીણ, મને કહેવામાં આવ્યું હતું તેમ, પરદેશીઓને થતો સ્વર્ગનો અનુભવ નથી પણ શોષિતોને માટે દુઃખમાંથી છુટકારારૂપ હોય છે... અફીણના અક્ષામાં ગરીબ અભાગિયાઓ જોવા મળે છે... ત્યાં સુંદર ભાતવાળા તકિયા કે વૈભવનું આછુંપાતળું પણ ચિહ્ન જોવા મળતું નથી... તે જગામાં, કે તેના બંધાણીઓની અર્ધમીલિત આંખોમાં પ્રકાશનું નાનકડું કિરણ પણ જોવા મળતું નથી... એ લોકો આરામની સ્થિતિમાં હતા ?... ઊંઘતા હતા ?... હજી સુધી હું નક્કી કરી શક્યો નથી... કોઈ બોલતું નહોતું... કોઈ કદી બોલ્યું નથી... ત્યાં ન તો રાચરચીલું હતું કે ન તો ઓઢવાનું... કશું જ નહોતું... અતિશય વપરાશથી લીસી બનેલી લાકડાની પાટલીઓ અને થોડાક લાકડાના ટેકા હતા... તે સિવાય કશું જ નહિ... શાંતિ અને અફીણની અણગમતી છતાં તીવ્ર વાસ... નિઃશંક આ વિનાશનો રસ્તો હતો... માલેતુજારો અને સાંસ્થાનિકો માટે આરક્ષિત અફીણ... પ્રવેશદ્વારે અફીણના બંધાણીઓને અફીણનો અધિકૃત નિયત

જથ્થો મળે, અને તેમનો નંબર અને પરવાનો તૈયાર હોય તે પણ મળે... અંદર વિશાળ ધૂમ્રમય શાંતિ પ્રવર્તતી હતી... દુઃખને દૂર કરીને થાક ઉતારી નાખે એવી જડતા... આછી શાંતિની લહર, જેમાં અનેક સ્વપ્નોનો ભંગાર સચવાયેલો હતો... સ્વપ્નસેવીઓ તેમની અર્ધમીલિત આંખો સાથે સાગરમાં એકાદ કલાક ડૂબકી મારતા હતા... ડુંગરની ટોચ પર કોઈ આખી રાત્રિ ગાળતા હતા... એમ સૂક્ષ્મ અને નાજુક આનંદનો અનુભવ કરતા સૂતા...

તે પછી હું અફીણના અડા ઉપર પાછો ગયો નથી. મેં જાણી લીધું... મને અનુભવ થયો... મેં અસ્પૃશ્યનો સ્પર્શ કર્યો હતો... ધૂમ્રની પાછળ દૂર સંતાયેલ...

સિલોન

સિલોન વિશ્વના મોટા ટાપુઓમાં સૌથી સુંદર. બ્રહ્મદેશ અને ભારતના જેવી જ તેના સાંસ્થાનિક રાજ્યની રચના હતી. તેની પડોશમાં જ અંગ્રેજોનો સુરક્ષિત નિવાસ હતો. તેમની કલબો અસંખ્ય સંગીતકારો, કુંભારો, વણકરો, બગીચામાં કામ કરતા ગુલામો, પીળાં વસ્ત્ર પહેરેલા સાધુઓ અને પર્વતોના પથ્થરમાં કોતરેલી વિશાળ દેવમૂર્તિઓથી ઘેરાયેલી હતી. દરરોજ સાંજે ડિનર-જેકેટ પહેરીને નીકળતા અંગ્રેજો અને જેમની કપોલકલ્પિત વિશાળતા મારે માટે અસાધ્ય હતી તે હિંદુઓની વચ્ચે મૂંઝાતા મારે માટે એકલતા સુસાધ્ય હતી. તે સમય મારે માટે જિંદગીનો નિતાંત એકલતાનો સમય હતો. તેમ છતાં તે અતિશય દીપ્તિમંત સમયખંડ રૂપે યાદ આવે છે. અસાધારણ તેજ ધરાવતી વીજળીનો ચમકારો જાણે કે મારી બારીમાં ઊભો રહીને મારી અંદર અને બહાર રહેલ નિયતિ ઉપર પ્રકાશ ફેંકે છે.

સમુદ્રની નજીક, વેલાવટ્ટ પરામાં તાજા જ બાંધેલા નાનકડા બંગલામાં હું રહેવા ગયો. તે આછી વસ્તીવાળો પ્રદેશ હતો. સમુદ્રનાં મોજાં નજીકના સઢ સાથે અથડાઈને તૂટતાં હતાં. સાગરનું સંગીત સાંજે ઊભરાતું હતું.

સવારમાં નવેસર ધોવાઈ રહેલ કુદરતનો ચમત્કાર અહોભાવ પ્રેરે તેવો હતો. વહેલી સવારે હું માછીમારોને મળતો. તરાપો જોડેલી બોટ ‘સી-સ્પાઈડર્સ’ જેવી લાગતી. માણસો વિવિધ રંગની માછલીઓને પાણીમાંથી બહાર ખેંચી કાઢતા; ગાઢ જંગલમાંથી પક્ષીઓની જેમ. કેટલાંક મત્સ્યો મોટા સજીવ મખમલનો વાદળી મંદ પ્રકાશ ફેંકતાં; બીજાં કેટલાંક કાંટાળી નાનકડી કોથળી રૂપે સંકોચાતા કાંટાળા બલૂનના આકારનાં હતાં.

સાગરનાં એ રત્નોનો વિનાશ થતો જોઈને હું ત્રાસી ગયો. માછલીઓનો કેટલોક ભાગ તે ગરીબ લોકોને વેચતા. સાગરમાંથી મળતા ઈશ્વરે મોકલેલ

પોષણના આ આધારના કકડા કરતા એટલે લોહી-નીગળતો માલ થતો.

દરિયાકિનારે લટાર મારતાં હું હાથીના સ્નાનાગાર આગળ આવ્યો. મારી સાથે મારો કૂતરો હતો એટલે ભૂલો પડવાની ચિંતા નહોતી. ચળકતાં પાણીમાંથી સંપૂર્ણ શાંત ભૂરો મશરૂમનો છોડ નીકળ્યો : તરત જ તે સર્પ બની ગયો, પછી માથું બહાર નીકળ્યું અને છેવટે દંતૂશળોસહિત પર્વત ઊપસી આવ્યો. દુનિયાના બીજા કોઈ દેશમાં આજે પણ રસ્તા ઉપર આટલા બધા હાથી કામ કરતા હોય એવું બન્યું નથી. આ અદ્ભુત દશ્ય હતું. કોઈ સરકસ કે પ્રાણીગૃહનું આ દશ્ય નથી. અહીં તો મોટા સાગના પાટડા લઈને આ હાથીઓ કઠોર શ્રમ કરનારા કદાવર દાડિયાનું કામ કરતા હતા.

મારો કૂતરો અને મારો નોળિયો મારા સાથીઓ હતા. માદા નોળિયા તાજી જ જંગલમાંથી આવી હતી અને મારી પાસે ઊછરી હતી અને મારી પથારીમાં સૂતી, મારા ટેબલ ઉપર જમતી. નોળિયાનો સ્વભાવ કેટલો પ્રેમાળ હોય છે એની ભાગ્યે જ કોઈને કલ્પના હશે. એને મારા રોજિંદા જીવનની ક્ષણેક્ષણની માહિતી હતી. એ મારા બધા જ કાગળો ઉપર ધમધમ કરતી ચાલતી અને મારી પાછળ પાછળ આખો દિવસ ફરતી. મધ્યાહનની વિશ્રાંતિવેળાએ તે મારા ખભા અને માથાની વચ્ચે ગૂંચળું વળીને સૂતી. જંગલી જાનવરોની વીજળિક નિદ્રા તેણે લીધી હતી.

મારી પાળેલી આ માદા નોળિયા પડોશમાં ખ્યાતિ પામી. આ નોળિયાઓ ભયંકર ઝેરી સાપની સામે હિંમતથી લડે છે તેને કારણે તેમને પુરાણોમાં પ્રતિષ્ઠા મળી છે. હું જેને જાણું છું તેમને મેં સાપની સામે લડતા જોયા છે અને પોતાની ચપળ ગતિથી તે સાપને પાડે છે. તેના વાળ ઉપર મીઠા અને મરી જેવું પડ હોય છે. તેને કારણે પણ સર્પ છેતરાઈને ગભરાય છે. ગામડાના લોકો માને છે કે વિષાળ દુ-શ્મનની સામે લડ્યા પછી નોળિયો પ્રતિવિષ ધરાવતી વનસ્પતિની શોધમાં જાય છે.

હું દરરોજ દરિયાકિનારે લાંબું ચાલવા જતો. મારી સાથે નોળિયા આવતી. એક દિવસ સાંજે આસપાસનાં બાળકો મોટું સરઘસ કાઢીને મારે ત્યાં આવ્યાં. મહોલ્લામાં મોટો સાપ નીકળ્યો હતો. મારી માનવંતી નોળિયાનું નામ કિરિયા હતું. એ કિરિયાની સેવા માટે આ છોકરાઓ આવ્યા હતા. મારી નોળિયાને હાથ ઉપર રાખીને હું આ લંગોટી પહેરેલા તામિલ અને સિંહાલી છોકરાઓના ટોળાનો નાયક બનીને નોળિયા અને સાપની વચ્ચે લડાઈ થવાની હતી તે જગા પર આવ્યો.

મુશ્કેલી એ હતી કે રસેલ વાઈપર તરીકે ઓળખાતા કાળા નાગનો દંશ ઘાતક હોય છે. એક પાણીની ટાંકી ઉપર થોડાક છોડવાની વચ્ચે તે સૂર્યનો તાપ લેતો પડ્યો હતો. બરફ ઉપર ચાબુક પડ્યો હોય એવો તેનો પડછાયો દેખાતો હતો.

મારા અનુગામીઓ શાંતિથી વેરાઈ ગયા. સર્પથી બે મીટર દૂર મેં મારી

નોળિયા કિરિયાને છૂટી મૂકી. કિરિયાએ સામેનું જોખમ સૂંઘી લીધું. તે સર્પની તરફ ધીમે ધીમે જવા લાગી. અમારો શ્વાસ અધ્ધર થઈ ગયો. મોટી લડાઈ શરૂ થવાની હતી. સાપ ગૂંચળું વળ્યો. તેણે માથું ઊંચું કર્યું. ગળું ખોલ્યું અને તેની વશીકરણદષ્ટિ નાની નોળિયા પર સ્થિર કરી. કિરિયા આગળ વધી રહી હતી. ભયંકર સાપના મુખથી થોડાક સેન્ટિમીટર દૂર તેણે જોયું કે કેવું ભયંકર પરિણામ આવવાનું છે. એટલે કિરિયા મોટો કૂદકો મારીને વિરુદ્ધ દિશામાં દોડવા લાગી. ને મારા શયનખંડ સુધી પહોંચી ત્યાં લગી અટકી નહિ. સાપ અને પ્રેક્ષકો પાછળ રહી ગયા.

વેલાવટ્ટના પરામાં આ પ્રસંગ ત્રીસ વર્ષ પહેલાં બન્યો. ત્યારથી હું મારા સમાજથી વિખૂટો પડી ગયો છું.

એક દિવસ મારી બહેન મારી આરંભની કવિતા લખેલી તે નોટબુક લઈને આવી. તેમાં 1918 અને 1919માં લખેલી કવિતા હતી. એ કવિતા વાંચી ત્યારે મને એમાં દેખાતા બાલિશ અને યૌવનસહજ વિષાદના સૂર ઉપર હસવું આવ્યું. મને યાદ આવ્યું કે એકલતાનો સાહિત્યિક અર્થ જુવાનીમાં લખેલાં મારાં બધાં જ કાવ્યોમાં અપાઈ ગયો છે. જુવાન લેખક એકલતાના વિષાદ વગર લખી શકે નહિ, ભલે તે કાલ્પનિક હોય. પીઠ લેખક પણ સમાજ અથવા માનવસંબંધના સંદર્ભ વગર કશું સર્જી શકતો નથી.

વેલાવટ્ટમાં તે દિવસો અને વરસોમાં સાચી એકલતા કોને કહેવાય તે હું સમજ્યો. બધો વખત હું સૈનિક કે અન્વેષકની માફક ખેતરમાંના ખાટલા ઉપર સૂતો રહેતો. એક ટેબલ, બે ખુરશી, મારું કામ, મારો કૂતરો, મારો નોળિયો અને મારા ઘરકામ માટે આખો દિવસ રહીને સાંજે પોતાને ગામ જનારો ‘છોકરો’ એટલાં મારાં સહવાસીઓ હતાં. ‘છોકરો’ ખરી રીતે સહવાસી કહેવાય નહિ. પૂર્વના લોકોની દષ્ટિએ એ નોકર હતો અને તેથી પડછાયાથી પણ શાંત રહેવાની તેની ફરજ થતી હતી. એનું નામ ભ્રમ્મી હતું. હજુ પણ છે, મારે તેને કશું કહેવાનું રહેતું નહિ, કેમ કે એ બધું જ તૈયાર કરી રાખતો. ટેબલ ઉપર મારું ભોજન, તાજાં જ ઇંસ્રી કરેલાં મારાં કપડાં અને વરંડામાં મૂકેલ વ્હિસ્કીની બાટલી. એ બોલવાનું ભૂલી ગયો હોય એવું લાગતું હતું. તેને કેવળ ઘોડાના જેવડા મોટા દાંતથી સ્મિત કરતાં આવડતું હતું.

એકલતાની બાબતમાં લખવા માટેની અહીં ભૂમિકા નહોતી પણ જેલની દીવાલના જેવું કશુંક કઠોર હતું. ભલેને તમે ગમે તેટલું રુદન કરો, અને ચીસ પાડો, દીવાલની સાથે તમારું માથું અથડાવો, પણ કોઈ આવે નહિ.

વાદળી હવા, પીળી રેતી, આદિમ જંગલની પેલી બાજુ સર્પ અને હાથી પાસેથી પસાર થતાં મને પ્રતીત થયું કે સેંકડો-હજારો માણસો જળાશયની બાજુમાં કામ કરતાં હતાં અને ગાતાં હતાં, તાપણું કરતાં હતાં અને ઘડાને ઘાટ આપતાં હતાં.

મોટા તારકમંડળના પ્રકાશની નીચે પાતળી સાદડી ઉપર કામાતુર સ્ત્રીઓ નિર્વસ્ત્ર સ્થિતિમાં સૂતી હતી. આ ધબકતી દુનિયાની નજીક હું દુશ્મન તરીકે ઓળખાયા વિના કેવી રીતે જઈ શકું ?

ધીમે ધીમે ક્રમશઃ હું આ દ્વીપના પરિચયમાં આવ્યો. એક રાત્રે હું કોલ્મ્બોના અંધકારમય પ્રદેશને ઓળંગીને ભવ્ય ભોજન-સમારંભમાં ઉપસ્થિત થવા માટે ગયો. એક અંધારા ઘરમાંથી કોઈ છોકરા કે નારીનું ગાન સંભળાતું હતું. મેં રિક્ષા ઊભી રખાવી. આ સામાન્ય દ્વાર પાસે હું ઊભો રહ્યો ત્યાં તો તીવ્ર સુગંધથી ગૂંચળાઈ ગયો ! તે સિલોનની વિશિષ્ટ સુગંધ હતી. જેમાં જૂઈ, નાળિયેરી, ફ્રેન્ચપાની, મેગ્નોલિયા અને પરસેવાના મિશ્રણની સુવાસ હતી. રાત્રિના રંગ અને સુવાસ સાથે મેળ ધરાવતા શ્યામ ચહેરાવાળા લોકોએ મને અંદર બોલાવ્યો. હું શાંતિથી એક સાદડી ઉપર બેઠો. પહેલાં જે ગાન સંભળાતાં ઊભો રહ્યો હતો તે ગૂઢ માનવ-અવાજ ચાલુ હતો. છોકરા કે

નારીનો અવાજ કંપતો અને ડૂસકાં ભરતો અકલ્પ્ય ભાવકક્ષાએ પહોંચીને એકાએક કપાઈ ગયો !....

હું ત્યાં લાંબો વખત બેઠો. મૃદંગ અને પેલા કોમળ અવાજે મને મંત્રમુગ્ધ કર્યો હતો. પછી હું મારે રસ્તે ચાલ્યો. કશીક અવર્ણનીય ઊર્મિનો, સંગીત તથા સુગંધથી સંભૃત પૃથ્વીમાંથી પ્રગટ થતા કશાક રહસ્યમય લયનો પ્રશ્ન મારા ઉન્મત્ત ચિત્તમાં રમ્યા કરતો હતો. સફેદ અને કાળા પોશાકમાં અંગ્રેજ આગંતુકો ટેબલ પાસે બેસી ગયા હતા. ‘માફ કરજો. હું રસ્તા પર સંગીત સાંભળવા ઊભો રહ્યો હતો.’ મેં તેમને કહ્યું. તે પચીસ વર્ષથી સિલોનમાં રહેતા હતા તેથી આ વાત તેમના માન્યામાં ન આવી. સંગીત ? આ દેશીઓમાં સંગીતકારો પણ છે ? કોઈને એની ખબર નથી. તેમને માટે આ નવા સમાચાર હતા.

બ્રિટિશ સાહેબો અને એશિયન લોકો વચ્ચેની ખાઈ કદી પુરાઈ નથી. તેને પરિણામે એશિયનોના જીવન અને તેમના આદર્શ પરત્વે સંપૂર્ણ અજ્ઞાન દર્શાવતી એક અમાનવીય અલગતા ઊભી થઈ છે. આ મર્યાદિત સાંસ્થાનિક વ્યવસ્થામાં કેટલાક અપવાદો હતા, તેની જાણ મને પાછળથી થઈ. સર્વિસ ક્લબનો સભ્ય કોઈ અંગ્રેજ એકાએક કોઈ ભારતીય સુંદરીને લઈને અલોપ થયો હતો તેને એના જ દેશબંધુઓએ એક કુષ્ઠરોગીની જેમ દૂર કર્યો હતો. આ જ અરસામાં બીજી ઘટના પણ બની હતી : એક સિંહાલી ખેડૂતની જમીન ખાલસા કરવા માટે સાંસ્થાનિક અધિકારીએ તેની ઝૂંપડીને બાળવાનો હુકમ કર્યો. આ હુકમનો અમલ કરવાનું લિયોનાર્ડ વૂલ્ફ નામના એક અંગ્રેજ અમલદારને માથે આવ્યું. તેણે હુકમનો અનાદર કર્યો. ઝૂંપડું બાળવાની ના પાડી. એટલે તેને નોકરીમાંથી રુખસદ મળી. તે ઈંગલેન્ડ પાછો ગયો. તેણે પોતાના અનુભવો વિશે એક પુસ્તક લખ્યું : ‘અ વિલેજ ઈન ધ

જંગલ'. તે પુસ્તક પૂર્વના દેશો વિશે લખાયેલાં પુસ્તકોમાં શ્રેષ્ઠ ગણાયું. પૂર્વના લોકોના જીવન અને સાહિત્યનું નિરૂપણ તેમાં થયેલું છે. તેમની પત્ની જગપ્રસિદ્ધ નવલકથાકાર વર્જિનિયા વૂલ્ફની ખ્યાતિની પાછળ આ અનુપમ કૃતિ અને તેનો લેખક ઘણુંખરું ઢંકાઈ ગયાં છે.

થોડે થોડે અંતરે સિલોનના અભેદ પડમાં તિરાડ પડવા લાગી. તે તૂટવા લાગ્યું અને ખૂલી ગયું. મેં થોડાક સારા મૈત્રીસંબંધો બાંધ્યા. એ અરસામાં મેં જોયું કે સાંસ્થાનિક સંસ્કૃતિમાં ઊંડે ઊતરેલી જુવાન પેઢી ઇંગ્લેન્ડમાં નવી બહાર પડેલી ચોપડીઓની જ વાત કરતી હતી. લાયોનેલ વેન્ડ્ટને મેં શોધી કાઢ્યો. તે પિયાનો, છબીકલા, સાહિત્ય-વિવેચન અને સિનેમાનો નિષ્ણાત હતો. મૃત્યુને આરે ઊભેલા સામ્રાજ્ય અને સિલોનની સંસ્કૃતિનાં માનવમૂલ્યોની વચ્ચે ભીંસાઈ રહેલ સંસ્કાર-જીવનની મધ્યમાં તે હતો.

લાયોનેલ વેન્ડ્ટ પાસે સમૃદ્ધ ગ્રંથાલય હતું. ઇંગ્લેન્ડમાં પ્રગટ થતાં છેલ્લામાં છેલ્લાં પુસ્તકો તેને ત્યાં ઇંગ્લેન્ડથી આવતાં. તે દર અઠવાડિયે તેના ઘરથી ઠીક ઠીક દૂર આવેલા મારા નિવાસે કોથળો ભરીને પુસ્તકો સાઈકલ પર માણસ દ્વારા મોકલતો. મેં કેટલાક સમય સુધી પુષ્કળ અંગ્રેજી નવલો વાંચી. તેમાં ફ્લોરેન્સમાં ખાનગી રાહે પ્રગટ થયેલી 'લેડી ચેટર્લીઝ લવર'નો સમાવેશ થતો હતો. ડી. એચ. લોરેન્સનાં પુસ્તકો તેમાંના કાવ્યતત્ત્વને કારણે ગમતાં. તેમાં માણસ માણસ વચ્ચેના છૂપા સંબંધો પર પ્રકાશ પાડતું એક પ્રકારનું મર્મવેદક આકર્ષણ નિરૂપાયેલું હોય છે. તેમ છતાં મને સ્પષ્ટ સમજાયું કે બીજા અનેક અંગ્રેજ લેખકોની જેમ ડી. એચ. લોરેન્સની પણ વાચકને ઉપદેશ આપવાની ઇચ્છા ફળી નથી. તેણે જાતીય શિક્ષણનો અભ્યાસક્રમ તૈયાર કરેલો. તેને અને આપણે પ્રેમના અને જીવનના પ્રત્યક્ષ અનુભવમાંથી તત્કાળ શીખીએ છીએ તેની સાથે કશો સંબંધ નથી. છેવટ લગી તેણે મને કંટાળો આપ્યો. પણ તેને લીધે તેણે વ્યર્થ અને દુઃખદ ગૂઢ જાતીય બાબતોમાં કષ્ટમય સંશોધન ચલાવેલું તે માટે તેની પ્રત્યેનો મારો પ્રશંસાભાવ ઓછો થયો નથી.

મારા સિલોનના નિવાસ દરમિયાન બીજી એક યાદ રહી ગયેલી ઘટના તે હાથીના શિકારની.

એક જિલ્લામાં હાથીઓની વસ્તી ખૂબ વધી ગયેલી. ત્યાં હાથીઓ વારંવાર આક્રમણ કરીને અનેક ઘરો અને ખેતરોનો નાશ કરતા હતા. એક મહિના સુધી નદીના પહોળા પટની બંને બાજુએ ખેડૂતોએ ઘાસ સળગાવીને અને ઢોલ વગાડીને જંગલી હાથીઓને ઉશ્કેરીને તેમને જંગલમાં એક નિશ્ચિત જગાએ હાંકીને એકત્ર કર્યાં.

નિયત દિવસે હાથીઓ માટે વાડો (Kraal) તૈયાર થયો. જંગલનો અમુક ભાગ તેને માટે આરક્ષિત થયો. મેં જોયું કે પહેલો હાથી સાંકડા માર્ગમાંથી પસાર થઈને આગળ જતાં ફસાઈ ગયો. હવે ઘણું મોડું થયું હતું. સેંકડો હાથી આ સાંકડા

માર્ગે જતાં ફસાઈ ગયા. પાંચસો હાથીનું મોટું ટોળું ન તો આગળ જઈ શક્યું, ન પાછાં પગલાં કરી શક્યું.

શક્તિશાળી નરહસ્તીઓએ રક્ષક વાડના ખૂંટા ઉખેડવા જોરથી હુમલો કરવા માંડ્યો, પણ બીજી તરફ નીકળેલા અણીદાર ભાલાએ તેમને અટકાવ્યા. પછી વંડાની મધ્યમાં હસ્તિનીઓ અને મદનિયાંના રક્ષણનો દંઢ નિર્ધાર કરીને તે ફરી ગોઠવાયા. સુરક્ષા અને સંગઠિત થવા માટેની તેમની આતુરતાનું દૃશ્ય હૃદયસ્પર્શી હતું. તેમણે ચિંતાપ્રેરિત આર્તનાદ કર્યો, એક પ્રકારનો હણહણાટ કર્યો અને નિરાશામાં અનેક નબળાં વૃક્ષોને મૂળમાંથી ઉખેડી નાખ્યાં.

પછી તરત જ હાથીને કેળવનારા અંદર ગયા. બે જણ બે મોટા પાળેલા હાથી ઉપર બેઠા. આ પાળેલાં પ્રાણી સામાન્ય પોલીસની જેમ વર્તવા લાગ્યાં. તે કબજામાં આવેલ હાથીની બે બાજુ ઊભા રહ્યા અને પોતાના દંતૂશળથી ગોદા મારી મારીને તેને ઠેકાણે લાવ્યા. પછી, શિકારીઓએ તેનો એક પાછલો પગ એક મજબૂત ઝાડ

સાથે મજબૂત દોરડા વડે બાંધ્યો. આમ, એક પછી એક બધાં જ પ્રાણીઓને તેમણે નિઃસહાય કરી દીધાં.

પકડાયેલો હાથી ઘણા દિવસ સુધી ખોરાક લેવાનું તજે છે; પરંતુ શિકારી તેની નબળાઈ જાણતો હોય છે. તેને થોડો વખત ઉપવાસ કરવા દે છે. પણ પછી મુક્ત અવસ્થામાં જંગલમાં ભટકતાં લાંબા પંથ પર મળી આવતો મનગમતો ઘાસચારો, છોડવાની કોમળ ડાળીઓ વગેરે ખોરાક તેને ધરવામાં આવતાં છેવટે હાથી ભાંગી પડે છે અને ખાવા લાગે છે. પછી તે વશમાં આવી જાય છે અને પાળેલા પ્રાણીનું રોજિંદું કામકાજ શીખવા લાગે છે.

કોલમ્બોમાં નિવાસ

કોલમ્બોમાં ક્રાન્તિનાં કોઈ ચિહ્ન દેખાતાં નહોતાં. ભારતના કરતાં અહીંની રાજકીય હવા જુદી હતી. કઠોર શાન્તિ સર્વત્ર પ્રસરેલી હતી. દુનિયાની શ્રેષ્ઠ યા આ દેશ ઈંગ્લેન્ડને પૂરી પાડતો હતો.

આ દેશ વિવિધ ખંડ કે વિભાગોમાં વહેંચાયેલો હતો. પિરામિડની ટોચ ઉપર અંગ્રેજો હતા. તે મોટા બગીચાવાળા બંગલામાં રહેતા. તેની પછી દક્ષિણ અમેરિકાના દેશોમાં છે તેવો મધ્યમવર્ગ આવે. ગઈ સદીમાં થયેલ યુદ્ધ દરમિયાન સિલોનમાં દેશવતો પામેલા દક્ષિણ આફ્રિકાવાસી ડચ લોકો, પહેલાંના બોઅરોના એ વંશજો હજુ અહીં પરદેશી જ હતા.

તેમની નીચે આવે સિલોનની બૌદ્ધ અને મુસ્લિમ વસ્તી, જેની સંખ્યા લાખોની હતી. તેમનીચે નીચે એટલી જ મોટી વસ્તી દક્ષિણ ભારતમાંથી આવેલો શોષિત મજૂરવર્ગ; એ તમિળ ભાષા બોલે છે અને હિન્દુ ધર્મ પાળે છે.

કોલમ્બોની ખાસ ક્લબોમાં ફેશનેબલ પોશાક અને અલંકારોનું પ્રદર્શન કરીને કહેવાતા ‘સંસ્કારી સમાજ’માં બે નામી દાદાઓ નેતાગીરી માટે હરીફાઈ કરી રહ્યા હતા. એક હતો તોરી મિજાજનો ફ્રેન્ચ ઉમરાવ, કાઉન્ટ દ મોની. તેને એક પ્રશંસકોનું જૂથ હતું. બીજો હતો સુંદર દેખાવનો બેપરવા પૉલ, મારો મિત્ર વિન્ઝર. ત્યાં જે થોડીક ફેશનેબલ ક્લબો હતી તેમાં તેનું વર્ચસ્વ હતું. આ માણસ ભારે રમૂજી સ્વભાવનો, કટાક્ષમાં કુશળ, દુનિયાની બધી વસ્તુઓનો જાણકાર હોય તેવો હતો. તેનો વ્યવસાય વિચિત્ર હતો : ‘સાંસ્કૃતિક અને પુરાવશોષોનો રક્ષક-સંગ્રાહક’. તેના વ્યાવસાયિક સાહસમાં એક વાર તેની સાથે જવાનું થયેલું તે મારે માટે આંખ ઉઘાડે તેવો અનુભવ હતો.

ખોદકામે જંગલમાં દટાઈ રહેલા અનુરાધાપુર અને પોલોન્નરુવ નામનાં બે શહેરોને પ્રકાશમાં આણ્યાં હતાં. સિંહલદ્વીપના તેજસ્વી સૂર્યપ્રકાશમાં તેનાં સ્તંભો અને અટારીઓ ફરી ચમકવા લાગ્યાં. સ્વાભાવિક રીતે જ તેમાંથી જે કાંઈ પેંક કરીને વહાણમાં ચડાવી શકાય તેવું હતું તે લંડનના બ્રિટિશ મ્યુઝિયમમાં પહોંચી ગયું હતું.

મારો મિત્ર વિન્ઝર તેના કામમાં હોશિયાર હતો. દૂર દૂરના બૌદ્ધ મઠોમાં એ પહોંચી જતો અને બૌદ્ધ સાધુઓને પૂરેપૂરો સંતોષ થાય તે રીતે, હજારો વર્ષ જૂનાં અદ્ભુત શિલ્પો તેની સરકારી વાનમાં ભરીને લઈ જતો ને ઇંગ્લેન્ડના મ્યુઝિયમ માટે રવાના કરી દેતો. આ પ્રાચીન અવશેષોના બદલામાં જાપાનમાં બનાવેલી કચકડાની ચીતરેલી બૌદ્ધ મૂર્તિઓ તે આપતો. તેનાથી ભગવાં વસ્ત્રધારી સાધુઓના મુખ પર પ્રગટ થતી સંતોષની રેખાઓ જોવા જેવી હતી. તેઓ એ મૂર્તિઓને પૂજ્યભાવ સાથે જોઈ રહેલા ને જ્યાં પેલી મૂર્તિઓ સદીઓથી સ્મિત વેરતી બેઠેલી હતી તે વેદિઓ ઉપર એને સ્થાપતા.

મારો મિત્ર વિન્ઝર બ્રિટિશ સામ્રાજ્યનું ઉત્તમ સંતાન હતો. એટલે કે તે ઝડપથી પરિવર્તન પામી શકે એવો કુશળ કલાકાર હતો.

સૂર્યના પ્રખર તાપના એ દિવસોમાં વાદળ ચડી આવે એવી ઘટના બની. અગાઉથી જણાવ્યા વિના મારી બ્રહ્મી પત્ની, તોફાની જોસી બ્લીસ, મારા ઘરની સામે અડિંગા લગાવીને બેઠી. રંગૂન સિવાય કોઈ ઠેકાણે ચોખા પાકતા જ નથી એમ માનીને પીઠ પર ચોખાનો થેલો, પૉલ રોબસનની અમારી માનીતી રેકડર્ડ અને એક લાંબી ગોળ વાળેલી સાદડી સાથે લેતી આવેલી. મુખ્ય દરવાજા પાસે જ તે બધો વખત બેસી રહેલી ને જે કોઈ મળવા આવે તેના ઉપર તૂટી પડે ને તેને અપમાનિત કરે. અત્યારે પણ અતિશય અદેખાઈથી જલી રહેલી, મારા મકાનને આગ ચાંપી દેવાની ધમકી આપતી અને મને મળવા આવેલી સુંદર યુરોપિયન યુવતી પર હુમલો કરતી તેની મૂર્તિ નજર સમક્ષ ખડી થાય છે.

તેના આ તોફાની ને ઉચ્છૃંબલ વર્તને એ શાન્ત લત્તામાં ઊંડાપોહ મચાવેલો. તેથી પોલીસે મને ચેતવણી આપી કે તમે જો તેને ઘરમાં નહીં રાખો તો અમે તેને દેશની બહાર ફેંકી દઈશું. દિવસો સુધી તેના વ્યાકુળ પ્રેમે જગાડેલી સંવેદના અને ભયની વચ્ચે મેં ઘણા દિવસો ઉદ્વેગમાં ગાળ્યા. હું તેને ઘરમાં પગ મૂકવા દેવાની હિંમત કરી શકું તેમ નહોતો. તે પ્રેમથી ઘવાયેલી આતંકવાદી બની હતી. ગમે તેવું ભયંકર કૃત્ય કરી શકે તેમ હતી.

છેવટે એક દિવસ તેણે પાછા જવાનો નિર્ણય કર્યો. મને જહાજ સુધી તેની સાથે આવવા આજીજી કરીને લઈ ગઈ. જહાજ ઊપડવાનો સમય થયો એટલે તે તેની સાથેના મુસાફરોની વચ્ચેથી દોડતી આવીને પ્રેમ અને વેદનાથી અભિભૂત થઈને મારા મુખને ચુંબનોથી છાઈ દીધું અને આંસુઓથી નવરાવી દીધું. એક પ્રકારના વિધિ મુજબ તેણે મારા હાથ પર, સૂટ પર ચુંબન કર્યું ને હું તેને અટકાવું તે પહેલાં તો મારા પગમાં પડી ગઈ. એ ઊભી થઈ ત્યારે મારા સફેદ જોડાના ચોંક પોલિશથી તેનો ચહેરો લોટ ચોપડ્યો હોય તેવો થઈ ગયો હતો. હું તેને હંમેશને માટે ચાલી જવાનું માંડી વાળીને જહાજમાંથી મારી સાથે ઘેર આવવાનું કહી ન શક્યો. મારી વિવેકબુદ્ધિએ મને તેમ કરતાં રોક્યો હતો, પણ તેનાથી મારા હૃદય ઉપર પડેલો કાપો આજે પણ હયાત છે. ચોંકથી ખરડાયેલા તેના ચહેરા પરથી વહી રહેલી અસ્ખલિત અશ્રુધારા અને તેની પાછળ રહેલી અપાર વેદના આજે પણ મારી સ્મૃતિમાં તાજી છે.

મેં 'રેસિડેન્સિયા એન લા ટાઈરા'ના પ્રથમ ભાગનું લખાણ લગભગ પૂરું કર્યું હતું. પણ મારું કામ બહુ ધીમું ચાલતું હતું. દૂરત્વ અને ગહન શાન્તિએ મને મારી દુનિયાથી વિખૂટો પાડી દીધો હતો. મારી આસપાસની આ પરાયી દુનિયામાં મારી જાતને પૂરા દિલથી દાખલ કરી શકતો નહોતો.

અવકાશમાં લટકી રહેલી મારી જિંદગીમાં બનેલી ઘટનાઓ સ્વાભાવિક બનાવ હોય તેમ મારા પુસ્તકમાં એકત્ર કરી હતી : 'શાહીના કરતાં જિંદગીના રક્ત સાથે વધુ સન્નિકટ.' મારી શૈલીનું વિશોધન કરવાનો પ્રયત્ન કર્યો, પણ ઘેરા વિષાદ પર જ વધુ ને વધુ મદાર બાંધતો ગયો. મારી જ ઘોર વ્યવસ્થિત રીતે ખોદી રહેલી કટુ કથનરીતિમાં સત્ય અને સચોટ વાક્યાટવનો મેં આગ્રહ રાખ્યો હતો (કેમ કે કવિતાની કણ્ઠેક તેનાથી બંધાય છે). વ્યક્તિમાં જ શૈલી આવી જતી નથી; તેની આસપાસનો પરિવેશ પણ તે છે. તે શ્વસી રહે છે તે હવા એની કવિતામાં ન આવે તો કવિતા મરી જાય છે : મૃત એટલા માટે કે તેને શ્વસન કરવાની તક મળતી નથી.

કોલમ્બોના એ પરામાં હું એટલો બધો વખત એકલો રહ્યો તે દરમિયાન મેં જેટલું વિપુલ અને જેટલા આનંદથી વાચન કર્યું છે તેટલું જિંદગીભર કદી કર્યું નથી. વખતોવખત ફરી ફરીને રિમ્બો, ક્વેવેડો કે પ્રાઉસ્ટ પર આવું. 'સ્વાન્સ વે'એ

મને ઊગતી જુવાનીની વેદનાનો, પ્રેમ અને ઈર્ષ્યાનો પુનઃ પુનઃ અનુભવ કરાવ્યો છે. વિન્ડુલના સોનેટના શબ્દગુચ્છનો – જે સંગીતમય શબ્દગુચ્છનો પ્રાઉસ્તે ‘વાયવ્ય અને સુવાસિત’ તરીકે ઉલ્લેખ કરેલો છે, તેમાં ઈન્દ્રિયતર્પક ધ્વનિના અસાધારણ વર્ણનનો જ નહીં પણ ખુદ ભાવાવેશના પ્રબળ નિરૂપણનો અણસાર પણ આવે એવું મને પ્રતીત થયું હતું.

એ એકલ પરિસ્થિતિમાં મારી મુશ્કેલી આ સંગીત સાંભળવા મળે તે શોધવાની હતી. મારા સંગીતવિશારદ મિત્રની સહાયથી મેં તેની શોધ જારી રાખેલી. છેવટે અમને જાણવા મળ્યું કે પ્રાઉસ્તનું વિન્ડુલ ઘણે અંશે શુબર્ટ, વેગનર, સેન્ટ સાંસ, ફોર્સી, દ ઇન્ડી અને સીઝર ફ્રેન્કનો સમન્વય છે. મારા સંગીતના શરમજનક લઘુ-અભ્યાસક્રમમાં તેમાંના એકે સંગીતકારને સ્થાન નહોતું. તેમની કૃતિઓ મારે માટે ખોવાઈ ગયેલી કે બંધ કરેલી પેટીઓ હતી. તેમાંની અમુક સુપ્રસિદ્ધ રચનાઓને બાદ કરતાં – અને તે પણ મહાપરાણે – એકેની તરજ મારો કાન ઓળખી શકે તેમ નહોતું.

આ શોધમાં સંગીતના કરતાં સાહિત્યિક દષ્ટિએ આગળ વધતાં, છેવટે સીઝર ફ્રેન્કના સોનેટના પિયાનો ને વાયોલિન માટેનું ત્રણ રેકર્ડનું આલબમ મારા હાથમાં આવ્યું. વિન્ડુલનું શબ્દગુચ્છ અચૂક એમાં હતું જ તેમાં શંકાને સ્થાન નહોતું.

મારે માટે તેનું આકર્ષણ કેવળ સાહિત્યિક હતું. પોતે જેને ચાહતો ને ધિક્કારતો તે ડચકા ખાતા સમાજના તીક્ષ્ણ દષ્ટિએ કરેલા નિરૂપણમાં, કવિતાના વાસ્તવવાદના મહાન પ્રવર્તક પ્રાઉસ્તે કલા, ચિત્રો, દેવસ્થાનો, નટીઓ અને પુસ્તકો વિશે અત્યંત ઉત્કટ ભાવ સાથે નોંધ કરેલી છે. જેને સ્પર્શે તેને પ્રકાશિત કરે તેવી તેની દષ્ટિ હતી એ ખરું; પણ બીજા કોઈ વર્ણનાત્મક પરિચ્છેદના કરતાં વિશેષ તીવ્રતાથી તે વારંવાર આ સોનેટ અને તેના સંગીતમય શબ્દગુચ્છના જાદુ ઉપર ફરી ફરીને આવતો. તેના શબ્દોએ મને મારી જિંદગી ફરીથી જીવવા અને સુદૈર્ઘ્ય ગેરહાજરી દરમિયાન મારી અંદર જ ખોઈ બેઠેલ તે આંતરિક ભાવોમિને પુનઃ સજીવન કરવાની પ્રેરણા આપેલી. મારે તે સંગીતમય શબ્દગુચ્છમાં પ્રાઉસ્તનું ચમત્કારિક કથન જોવું હતું. એટલે હું સંગીતની પાંખો ઉપર દૂર દૂર ઘસડાઈ ગયેલો. એ શબ્દગુચ્છ ભાવકક્ષામાં નીચે ઊતરતાં, વેદનાને તીવ્ર બનાવે છે અને છાયાનાં ઊંડાણોમાં ખોવાઈ જાય છે. નાજુક સીડીને ઉપર ને ઉપર લઈ જતા લયથી તેના પુનઃ પુનઃ ઉચ્ચારાતા સૂર ઊંચે ફેંકાઈને તેનું બંધારણ ગૌણિક સ્થાપત્ય જેવું થાય છે.

વેદનાજન્ય તત્ત્વ સફળપણે બહાર નીકળવા તાકે છે. ઊંચે ચડતાં, તે વેદના તેનું મૌલિક પરિવર્તન કર્યાની ના પાડે તેમ નથી. દેખીતી રીતે તે વિષાદની સીડી રૂપે વળાંક લેતી જાય છે. પિયાનોના ઘેરા ધ્વનિ સાથે વારંવાર ધ્વનિનાં મૃત્યુ અને પુનર્જીવન થતાં હોય છે. પિયાનોની હૃદયદ્રાવક નિકટતા પ્રેમ અને વેદના મૃત્યુ અને

વિજય રૂપે એકત્વ ન પામે ત્યાં સુધી વારંવાર ક્ષણજીવી જન્મ પ્રગટાવ્યા કરે છે.

મારે માટે શંકાને સ્થાન રહ્યું નહોતું કે શબ્દગુચ્છ તે આ સોનેટા. વેલાવટ્ટની નારિયેળીઓનાં ઝુંડની વચ્ચે ખોવાઈ ગયેલ મારા ઘર પર ભીષણ અંધકાર દઢ મૂઠીઅંધની જેમ ઊતર્યો હતો. પણ પ્રત્યેક રાત્રિએ સોનેટા મને આગળ લઈ જતું, મારી આસપાસ ફરી વળતું, તેના વિજયી વિષાદ અને તેની અક્ષય્ય ખિન્નતાથી નિત્ય મને ભરી દેતું, મારી અંદર રહ્યું હતું.

આજ સુધીમાં, મારી કૃતિઓની તપાસ કરનાર વિવેચકો અહીં મેં કબૂલી છે તે અસર શોધી કાઢી શક્યા નથી. કેમ કે 'રેસિડેન્સિયા એન લા ટાઈરા'નો મોટો ભાગ મેં ત્યાં વેલાવટ્ટમાં લખ્યો હતો. જોકે મારી કવિતામાં 'સુવાસિત કે વાયવ્ય' તત્ત્વ નથી, પણ તે પાર્થિવ છે. મને લાગે છે કે, વિષાદગાનમાં પ્રતીત થાય છે તે ગુણોને મારામાં રહેલા આ સંગીત માટેની મારી ઊંડી સંવેદના સાથે કશોક સંબંધ રહેલો છે.

વર્ષો પછી, ફરી એક વાર ચિલી પાછા આવ્યા પછી, ચિલીના સંગીતની મહાન જુવાન ત્રિપુટીને એક પાર્ટીમાં એકત્ર થયેલી જોઈ. 1932ની સાલ હતી. 'હું માનું છું, માર્ટી બ્રુનેને ઘેર એક ખૂણામાં કલોદિયો આર્નો ડોમિંગો સાન્તાક્રુઝ તથા આર્મેન્ડો કાર્વજલ સાથે વાત કરી રહ્યો હતો. હું ત્યાંથી પસાર થયો, પણ તેમણે મારા પર ભાગ્યે જ દષ્ટિપાત કર્યો હશે. સંગીત અને સંગીતકારો વિશે ત્રણે વિક્ષેપ વગર ઉત્સાહથી વાત કરી રહ્યા હતા. એ વખતે હું જાણતો હતો તે એક જ સોનેટાને આગળ કરીને મેં મારું જ્ઞાન પ્રદર્શિત કરવાનો પ્રયત્ન કરેલો. તેમણે મારી સામે નારાજીથી જોયેલું ને કહેલું. 'સીઝર ફેન્ક ? સીઝર ફેન્કનું શું કામ છે ? તમારે જાણવા જેવું તો વર્દી છે.' એમ કહીને જેમાંથી હજુ આજે પણ હું બહાર નીકળવા પામ્યો નથી તે મારા અજ્ઞાનમાં દાટી દઈને ત્રણે પાછા પોતાની વાતે વળગ્યા હતા.

સિંગાપોર

કોલંબોમાં નીરસ એકલતા, પ્રમાદમાં પસાર થતી હતી. હું રહેતો હતો તે વિસ્તારમાં થોડાક મિત્રો હતા. વિવિધ વર્ણની છોકરીઓ મારા નિવાસની મુલાકાત લઈ જતી એનું ચિહ્ન વાસનાના વીજળિક આવેગ સિવાય કશું રહેતું નહિ. તે ગરમ દરિયાકિનારાના પ્રદેશમાં મારો દેહ એકલો જ દિનરાત બળી રહેલ 'બોન-ફાયર' જેવો હતો. પેન્સી નામની એક મિત્ર હતી. તે અવારનવાર તેની બહેનપણી-ઓને લઈને આવતી. તેમાં કેટલીક શ્યામ વર્ણની અને કેટલીક સોનાવર્ણી બોઅર, અંગ્રેજ અને દ્રવિડ કુળની હતી. આ અપ્સરાઓએ કશા બદલાની અપેક્ષા વિના મને વિષયાનંદ આપ્યો હતો...

એકાન્તમાં આવેલો મારા નિવાસનો બંગલો શહેરી વિકાસના વિસ્તારથી દૂર

હતો. મેં એને ભાડે લીધો ત્યારે શૌચાલય ક્યાં છે એમ પૂછેલું. એ સ્નાનના ‘શાવર’ પાસે નહોતું. તે મકાનના પાછળના ભાગમાં હતું. કુતૂહલથી હું તે જોવા ગયો. લાકડાનું ખોખું અને વચ્ચે કાણું. એવું જ કશુંક મેં બાળપણમાં ચિલીના ગ્રામવિસ્તારમાં જોયેલું. પણ અમારાં તે શૌચસ્થાનો ઊંડા કૂવા કે વહેતાં પાણી ઉપર ગોઠવેલાં હતાં. અહીં ગોળ કાણાની નીચે ધાતુની સાદી બાલદી મૂકેલી હતી.

દરરોજ સવારે બાલદી સાફ થતી. પણ તેમાંનો મળ ક્યાં અદૃશ્ય થતો તે સમજાયું નહિ. એક દિવસ દરરોજ કરતાં વહેલો ઊઠ્યો ત્યારે મેં જોયું. તે જોઈને હું દિગ્મૂઢ થઈ ગયો.

મકાનની પાછળના ભાગમાં મેં એક પરિચા જાતિની તમિળ નારીને, શ્યામ શિલ્પ ચાલતું હોય તેમ ચાલીને આવતી જોઈ. તેણે સસ્તામાં સસ્તા કાપડની સોનેરી બુઝાવાળી લાલ સાડી પહેરી હતી. સિલોનમાં જોવા મળેલી સ્ત્રીઓમાં સૌથી સુંદર આ હતી. કોણી સુધી વજનદાર ચૂડા પહેરેલા હતા. નાકની બે બાજુએ બે નથડી ચળકતી હતી. સાદા કાચની હશે, પણ આ સ્ત્રીના શરીર પર તે માણેક જેવી શોભતી.

તે શૌચાલય તરફ ગંભીર પગલે ગઈ, મારા તરફ તીરછી નજર કર્યા વગર, મારા અસ્તિત્વની નોંધ લેવાની પરવા કર્યા વગર. મળપાત્ર માથે મૂકીને તે દેવીની જેમ પગલાં ભરતી અદૃશ્ય થઈ ગઈ.

તે સ્ત્રી એટલી સુંદર હતી કે, તેનું કામ હલકી કક્ષાનું હતું છતાં તે મારા ચિત્તમાંથી ખસી નહીં. સંકોચશીલ જંગલી પ્રાણીની જેમ, તે બીજા જ દુનિયામાં રહેતી હતી. મેં તેને બોલાવી પણ વ્યર્થ. તે પછી કેટલીક વાર હું તે જતી એ રસ્તા પર રેશમી રૂમાલ કે કોઈક ફળ કે એવી કશીક ભેટની ચીજ મૂકતો. પણ તે એની સામે જોયા વગર ચાલી જતી. હલકા કામને તેણે ઉદાસીન રાણીનો કર્તવ્યવિધિ બનાવી દીધું.

એક સવારે મેં તેની તરફ જવાનું નક્કી કર્યું.... મેં જોરથી તેનું કાંડું પકડ્યું અને એની આંખોમાં આંખ પરોવી. ભાષાનું માધ્યમ હતું નહિ.... પુરુષ અને પૂતળીનો સંયોગ.... તે મને ધિક્કારવા લાગી તે બરાબર હતું. આ અનુભવ ફરી કદી થયો નહિ.

મેં જ્યારે કેબલ વાંચ્યો ત્યારે હું માની શકતો નહોતો. વિદેશમંત્રીએ મારી નવી નિમણૂક જાહેર કરી હતી. કોલમ્બોમાં મારી કૉન્સલ તરીકેની મુદત પૂરી થતી હતી અને હવે મારે સિંગાપોર અને બટેવિયામાં એ જ ફરજ બજાવવાની હતી. આનાથી હું ગરીબાઈના પ્રથમ વર્તુળમાંથી બીજા વર્તુળમાં પ્રવેશ પામ્યો. કોલમ્બોમાં મને 166.66 ડૉલરની રકમ લેવાનો હક્ક હતો. (જો તે હું લઉં તો). હવે બે સંસ્થા-

નોમાં એકસાથે કોન્સલ તરીકે કામ કરવાનું હોવાથી હું 166.66 ડોલરના બમણા એટલે કે 333.32 ડોલર લઈ શકું (જો મારે લેવા હોય તો). આનો અર્થ એ થયો કે હાલ તુરત હું ખેતરના ખાટલામાં સૂવાનું બંધ કરું. મારી ભૌતિક મહત્વાકાંક્ષા બહુ ઊંચી નહોતી.

પણ મારી માદા નોળિયા કિરિયાનું મારે શું કરવું ? પેલા તોફાની પડોશી છોકરાઓને આપી દઉં ? હવે એ લોકો સાપને મારવાની એની શક્તિમાં શ્રદ્ધા ધરાવતા નહોતા. હું સ્વપ્નેય છોકરાઓને ન સોંપું. એ છોકરાઓ એની ઉપેક્ષા કરે. તે મારી સાથે ટેબલ ઉપર જમતી એવું એ લોકો એને કરવા દે નહિ. તો હું તેને જંગલમાં પહેલાં જ્યાં આદિમ સ્થિતિમાં રહેતી હતી ત્યાં પાછી મોકલું ? બિલકુલ નહિ. તેણે સ્વરક્ષણની વૃત્તિ ગુમાવી છે એમાં શંકા નથી. એટલે શિકારી પક્ષીઓ કોઈ નબળી ક્ષણે તેને ઓહિયાં કરી જાય. પણ ત્યારે હું એને મારી સાથે કેવી રીતે લઈ જઈ શકું ? વહાણ ઉપર એક ઉતારુ તરીકે તેને કોઈ રહેવા દે નહિ.

એટલે મેં મારા સિંહાલી ‘છોકરા’ બ્રામ્પીને સાથે લેવાનું નક્કી કર્યું. એ લા-ખોપતિના વૈભવનું લક્ષણ ગણાય અને ગાંડપણ પણ ગણાય. મલાયા અને ઇન્ડોને-શિયા જેવા દેશોમાં અમે જતાં હતાં. ત્યાંની ભાષાનો એક પણ શબ્દ બ્રામ્પી બોલી શકતો નહોતો. એના કરતાં કિરિયા તૂતક ઉપર છાબડીમાં સંતાઈને છૂપી રીતે પ્રવાસ કરી શકે. બ્રામ્પી મારા જેટલો જ એનાથી ટેવાયેલો હતો. કસ્ટમ્સનો પ્રશ્ન હતો પણ યુક્તિબાજ બ્રામ્પી એમાંથી માર્ગ કાઢશે.

એ રીતે આનંદ, શોક અને નોળિયા સાથે અમે સિલોનનો ટાપુ છોડીને બીજા અજાણ્યા પ્રદેશમાં જવા માટે પ્રસ્થાન કર્યું.

દુનિયાભરમાં આટલાં બધાં સ્થાનોએ એલચી કચેરી ખોલવાનું ચિલીએ કેમ નક્કી કર્યું તે સમજાવું ઘણું મુશ્કેલ છે. દક્ષિણ ધ્રુવ પાસે ખૂણામાં આવેલું એક નાનું ગણતંત્ર રાજ્ય પોતાના રાજકીય પ્રતિનિધિઓ દુનિયાના બીજા છોડા ઉપર રહેલા દ્વીપો, ખડકો અને કિનારાઓના પ્રદેશમાં મોકલે તે જરા બેહૂંદું લાગે છે.

ખરું જોતાં – મને લાગે છે કે આ એલચી કચેરીઓ અમારા જેવા દક્ષિણ અમેરિકનોના તરંગ અને અહંમન્ય સ્વભાવની સાબિતીરૂપ છે. પણ સાથે-સાથે મેં અગાઉ ઉલ્લેખ કર્યો છે તેમ આ દૂરદૂરનાં સ્થળોમાંથી ચિલીને શણ અને મીણબત્તીઓ બનાવવા માટેની પેરાઈફિન ઉપરાંત ચા પુષ્કળ પ્રમાણમાં મળી હતી. ચિલીમાં અમે દિવસમાં ચાર વાર ચા પીએ છીએ. અમે ચા ઉગાડી શકતા નથી. એક વાર ચાની અછતને કારણે નાઈટ્રેટનાં કારખાનાંના મજૂરોએ મોટી હડતાળ પાડેલી. મને યાદ છે એક દિવસ થોડીક વિડ્સ્કીની બાટલીઓ લીધા પછી કેટલાક અંગ્રેજ નિકાસકારોએ મને પૂછેલું કે, ‘તમે ચિલીમાં આટલી બધી ચાનું શું કરો છો ?’ મેં કહ્યું, ‘અમે ચા પીએ છીએ.’

(જો એ લોકો એમ માનતા હોય કે આ રીતે મારી પાસેથી ચિલીમાં ચાના વેપાર અંગે કશુંક ખાનગી મેળવી શકાશે તો, હું દિલગીર છું, કે મેં તેમને નિરાશ કર્યાં.)

સિંગાપોરમાં એલચી કચેરી દસ વર્ષથી હતી. હું દરિયાકિનારે ગયો. ત્રેવીસ વર્ષના જુવાનમાં હોય તેવા આત્મવિશ્વાસથી હું મારા ભ્રામ્પી અને મારી માદા નોળિયાને લઈને ગયો. અમે સીધાં રેફ્રેસ હોટલમાં પહોંચ્યાં. ત્યાં મેં કપડાં ધોવા માટે આપ્યાં અને પછી વરંડામાં નિરાંતે બેઠો. આરામપુરશીમાં લંબાવીને મેં એક, બે કદાચ ત્રણ જિન પેહીટ્સનો ઓર્ડર આપ્યો.

સમરસેટ મોહમમાં આવે છે એના જેવું કંઈક બન્યું. મેં મારી એલચી કચેરીનું સરનામું ટેલિફોન બુકમાં જોવાનું નક્કી કર્યું. તેમાં એ હતું નહિ, ડેમ ઇટ ! મેં બ્રિટિશ સરકારની ઓફિસોનો અર્જન્ટ કોલ કરીને સંપર્ક સાધ્યો. તેમણે તપાસ કરીને જવાબ આપ્યો કે અહીં ચિલીની એલચી કચેરી નથી. મેં ચિલીના કોન્સલ સિનોર મેનસિલ વિશે પૂછ્યું. એ લોકો એને વિશે કશું જાણતા નહોતા. હું પાયમાલ થઈ ગયો. મારી પાસે માંડ હોટેલના એક દિવસના અને લોન્ડ્રીનું બિલ અપાય એટલા પૈસા હતા. પછી મને વિચાર આવ્યો કે મારી આભાસી એલચી કચેરીનું સ્થાન બટેવિયામાં હોવું જોઈએ. તરત જ મેં આવ્યો હતો તે જ વહાણ પર પાછા જવાનું નક્કી કર્યું. એ વહાણ બટેવિયા જવાનું હતું અને તે હજુ બંદરમાં હતું. ધોવા આપેલાં કપડાં પાણીમાં બોળેલાં હતાં. ભીનાં કપડાંઓનો ભ્રામ્પીએ વીંટો વાળી લીધો. અમે મારતી ઝડપે દોડતા બંદરે પહોંચ્યાં.

તે લોકો વહાણને ઉપાડવાની તૈયારીમાં હતા. વહાણની ઉપર ચડવાની સીડી ઉપર ખેંચી રહ્યા હતા. હું ઝડપથી ઉપર ચઢી ગયો. મારી સાથેના પ્રવાસીઓ તથા વહાણના અધિકારીઓ આશ્ચર્યથી મારી સામે જોઈ રહ્યા. હું મારી મૂળ કેબિનમાં પેસીને સૂવાના પાટિયા પર લાંબો થયો ને આંખો બંધ કરી. એ દુર્ભાગી બંદર પરથી બોટ ચાલવા લાગી.

વહાણ પર મને એક જ્યુ છોકરી મળી હતી. તેનું નામ કુઝી હતું. ગોરો વાન, પુષ્ટ કાયા, નારંગી રંગની આંખો અને ઉત્સાહથી તરવરે. બટેવિયામાં તેને સારી નોકરી છે એમ તે કહેતી હતી. નૌકાના વિદાય સંમેલનની મિજબાની વખતે હું તેની નિકટ રહ્યો હતો. પીણાંની વચ્ચે વચ્ચે તે મને નૃત્ય માટે ખેંચી જતી હતી અને હું એ જમાનામાં નૃત્યની લોકપ્રિય મુદ્રા બેઠંગી રીતે કરતો કરતો તેની પાછળ જતો હતો. તે છેલ્લી રાત્રિ અમે કેબિનમાં મિત્રભાવે સંવનન કરવામાં ગાળી. થોડા સમય માટે મળવાનો આ સંયોગ ઊભો થયો છે એની અમને બંનેને જાણ હતી. મેં તેને મારાં દુઃસાહસોની વાત કરી. તેણે મને મૃદુભાવે આશ્વાસન આપ્યું. તેની હળવી નજાકતભરી લાગણી મને સ્પર્શી ગઈ.

કુઝીએ પોતે પણ મને વિશ્વાસમાં લઈને બટેવિયામાંની પોતાની નોકરીનું સાચું

સ્વરૂપ સમજાવ્યું. ત્યાં એક થોડીઘણી આંતરરાષ્ટ્રીય કહેવાય એવી સંસ્થા હતી તે, યુરોપિયન છોકરીઓને સંમાન્ય એશિયનોના શયનખંડમાં પહોંચાડતી હતી. તેને એક મહારાજા, સિયામના રાજા અને એક શ્રીમંત ચીના વેપારીની વચ્ચે પસંદગી કરવાનું કહેવામાં આવ્યું હતું. તેણે બીજાને, સૌમ્ય સ્વભાવના જુવાનને પસંદ કર્યો હતો.

બીજે દિવસે અમે આગબોટમાંથી ઊતર્યા ત્યારે મારી નજર ચીની ઉદ્યોગ-પતિની રોલ્સ રોયસ પર પડી. તેના માલિકનો ચહેરો પણ મોટરના ફૂલના પડદા-માંથી દેખાતો હતો. કુઝી ટોળામાં અને સામાનની વ્યવસ્થામાં અદ્દશ્ય થઈ ગઈ.

હું નેડરલેન્ડન હોટેલમાં ઊતર્યો હતો. લંચ માટે તૈયાર થતો હતો ત્યાં કુઝીને અંદર આવતી જોઈ. તે મારા બાહુમાં ભરાઈને રડતાં રડતાં, ડૂસકાં ભરતી કહેવા લાગી,

‘એ લોકો મને અહીંથી કાઢી મૂકે છે. મારે આવતી કાલે જવું પડશે.’

‘કોણ તને કાઢી મૂકે છે ? શા માટે કાઢી મૂકે છે ?’ મેં પૂછ્યું.

તેણે ડૂસકાં ભરતાં ભરતાં પોતાની દુઃખભરી દાસ્તાન કહી. તે રોલ્સ-રોયસમાં બેસવા જતી હતી ત્યાં ઇમિગ્રેશન અધિકારીઓએ તેને અટકાવી અને કડક પ્રશ્નો પૂછવા લાગ્યા. તેને બધું જ કબૂલ કરવું પડ્યું. એક ચીનાની રખાત તરીકે તે રહે તેને ડચ શાસકો ગંભીર ગુનો ગણતા હતા. છેવટે તેમણે તેને જવા દીધી અને વચન લીધું કે તે એના પ્રેમી પાસે જશે નહિ અને પોતે જે વહાણમાં આવી હતી તે વહાણ બીજે દિવસે પશ્ચિમમાં જવાનું છે તેમાં પાછી જશે.

તેને સૌથી વધુ દુઃખ એ વાતનું હતું કે તેની પ્રતીક્ષા કરનાર માણસને તે નિરાશ કરી રહી હતી. કદાચ આ લાગણી ઉપર રોલ્સ-રોયસનો કશોક પ્રભાવ હોય. છતાં કુઝી સ્વભાવથી લાગણીશીલ હતી. તેને નુકસાન થયું તેના કરતાં ઘણું નુકસાન તેનાં આંસુની પાછળ રહેલું હતું; તેની માનહાનિ થઈ હતી. તે દુભાઈ હતી.

‘તને એના સરનામાની ખબર છે ? એનો ટેલિફોન નંબર છે ?’ મેં પૂછ્યું,

‘હા.’ તેણે કહ્યું, ‘પણ મને બીક છે કે એ લોકો મને પકડશે. તેમણે મને જેલમાં ધકેલવાની ધમકી આપી છે.’

‘એમાં તારે કશું ખોવાનું નથી. તને ઓળખતો નથી છતાં જેણે તારી આસપાસ સ્વખાં જ રચી રાખ્યાં છે તે માણસને તું મળ. તારે એને, ઓછામાં ઓછું, થોડાક શબ્દો તો અર્પવા જોઈએ. અત્યારે ડચ પોલીસની ચિંતા શા માટે કરે છે ? તેમને પણ મનાવી લેજે. જા. તારા ચીની માલિકને મળ. સંભાળજે. પેલા લોકોની નજર ચુકાવીને જતી રહેજે. તેનાથી તને સારું લાગશે. મને ખાતરી છે કે આ દેશ છોડતી વખતે તને તેનાથી વધુ સુખ થશે.’

મોડી રાત્રે તે પાછી આવી. પત્ર દ્વારા પ્રાપ્ત થયેલ પ્રેમી ચીની વેપારીને તે મળી હતી. તેણે બંનેના મિલનની રજેરજ વાત કરી. ચીની વેપારી ભણેલો હતો. તે ફ્રેન્ચ રીતભાતનો દેખાવ કરી શકતો અને ફ્રેન્ચ ભાષા સારી રીતે બોલતો. તે

પરણેલો હતો. ચીની સદગૃહસ્થના નિત્ય જીવનના રીતરિવાજ બરાબર પાળતો અને અત્યંત નીરસ જિંદગી ગાળતો હતો.

પીળી ચામડીના આ પ્રેમીએ પોતાની ગોરી ચામડીની પાશ્ચાત્ય પ્રેમિકા માટે નવો બંગલો તૈયાર કરાવ્યો હતો. તેની આસપાસ સુંદર બાગ હતો. તેમાં મચ્છર-દાની, લૂઈ 16મા છાપ ફર્નિચર અને એક મોટો શયનપલંગ – જેનો ઉપયોગ તેમણે તે રાત્રે કરેલો – સજાવેલો. મકાનમાલિકે કંઈક દિલગીરી સાથે કુઝીને પોતે તેને માટે નાની નાની સરસ સજાવટ કરેલી તે બતાવી. તેણે રૂપાનાં કાંટાછરી બતાવ્યાં (પોતે જોકે ચોંપસ્ટિકસ વાપરતો), યુરોપિયન પીણાંથી ‘બાર’ છલકાઈ રહ્યો હતો અને રેફ્રિજરેટરમાં ફળ ભરેલાં હતાં.

પછી તે એક મોટા તાળું દીધેલા ટ્રંક પાસે ઊભો રહ્યો. તેણે પેન્ટના ખિસ્સા-માંથી ચાવી કાઢીને ટ્રંક ખોલ્યો અને કુઝીની આંખોને વિચિત્રમાં વિચિત્ર લાગે તેવો ખજાનો દેખાવો : સેંકડોની સંખ્યામાં મહિલાઓનાં અંતર્વસ્ત્રોરેશમી, પોચાં, વિરલમાં વિરલ બ્રીફ, ચંદનની સુવાસથી સંભૃત પેટીમાં હજારોની સંખ્યામાં ગોઠવેલાં હતાં. તેમાં બધી જાતનાં રેશમ અને વિવિધ છાયાવાળા રંગો પ્રદર્શિત થયેલ. પુરુષની કામવૃત્તિ ઉત્તેજાય તેવી સામગ્રી આ કામાંધ પુરુષે પોતાના જ વિષયાનંદ માટે એકત્ર કરી હતી.

‘હું તો સ્તબ્ધ થઈ ગઈ.’ કુઝી પુનઃ રડતાં – ડૂસકાં ભરતાં બોલી. ‘તેમાંથી થોડાંક મૂઠી ભરીને મેં લીધાં, આ રહ્યાં તે.’

માનવવર્તનની આ રહસ્યમયતા મને પણ સ્પર્શી ગઈ. ગંભીર સ્વભાવનો આ ચીની વેપારી, આયાત-નિકાસનો નિષ્ણાત, પતંગિયાં એકઠાં કરતો હોય તેમ, મહિલાઓનાં અંતર્વસ્ત્ર એકત્ર કરતો હતો ! કોને એનો સ્વપ્ને પણ ખ્યાલ આવે ?

‘તેમાંથી એક મને આપ.’ મેં મારી એ મિત્રને કહ્યું.

તેણે એક સફેદ અને લીલું વસ્ત્ર લીધું અને મને આપતાં પહેલાં તેના પર મૃદુપણે હાથ ફેરવ્યો.

‘કુઝી, તેના પર મારે માટે કશુંક લખ, પ્લીઝ.’ મેં કહ્યું.

તેણે ખૂબ કાળજીથી તેના પરના સળ ભાંગીને તેની લીસી રેશમી સપાટી પર મારું અને તેનું નામ લખીને તેના આંસુનો અભિષેક કર્યો.

બીજી સવારે તે મને મળ્યા વગર નીકળી ગઈ. પછી કદી તે મને મળી નથી. ઘણાં વર્ષો સુધી, તેણે આપેલું અંતર્વસ્ત્ર, તેની ઉપરના અર્પણરૂપ લખાણ અને અશ્રુ સંહિત, મારાં કપડાં અને મારાં પુસ્તકોની સાથે પેટીમાં મુસાફરી કરતાં રહ્યાં હતાં. મને ખબર નથી, કઈ મહિલા મુલાકાતી હિંમત કરીને મારા ઘરમાંથી તે ઉઠાવી ગઈ હશે.

બટેવિયા

એ જમાનામાં મોટેલ હજુ અસ્તિત્વમાં આવી નહોતી. ત્યારે નેડરલેન્ડન દુર્લભ ગણાતી. તેના સંકુલમાં મધ્યમાં રહેલા મકાનમાં ભોજનખંડ અને ઓફિસો હતાં. તેની આસપાસ અતિથિઓ માટેના બંગલા હતા, જે ઉદ્યાન અને મોટાં મજબૂત વૃક્ષોથી અલગ પડી જતાં. આ વૃક્ષોની ટોચ ઉપર અસંખ્ય પક્ષીઓ રહેતાં. તેમાં એક ડાળ પરથી બીજી પર ઊડીને જતી ઊડણ ખિસકોલીઓ અને જંગલમાં હોય તેમ ચીંચીં અવાજ કરતાં પ્રાણીઓ રહેતાં. બ્રામ્પી નોળિયાને સાચવવામાં અતિરેક કરતો. માદા નોળિયો નવા ઘરમાં અસ્વસ્થ રહેતી.

અહીંયાં ખરેખર ચિલીની એલચી કચેરી હતી. ટેલિફોન બુકની યાદીમાં તો એનું નામ હતું જ. બીજે દિવસે હું તેની ઓફિસ શોધવા નીકળ્યો. કોન્સલની ઢાલ ઉપર કોતરેલાં ખાનદાની ચિહ્નો એ વિશાળ મકાનની ભીંત ઉપર લટકતાં હતાં. આ મકાનનો અમુક ભાગ સ્ટીમશિપ કંપનીએ રોકેલો હતો. તેમનો માણસ મને તેમના મેનેજરની ઓફિસે લઈ ગયો. મેનેજર ભભકાદાર, દૂંદવાળો ડચમેન હતો. તે કોઈ વહાણવટાની કંપનીના મેનેજર કરતાં માછીમાર જેવો વધારે લાગતો હતો.

‘હું અહીંયાં ચિલીનો નવો એલચી છું.’ મેં મારી જાતનો પરિચય કરાવતાં કહ્યું, ‘પહેલાં મને તમે આપેલી સહાય બદલ તમારો આભાર માનવા દો. આ કોન્સ્યુલેટ ચલાવવા અંગે સૂચનો આપશો તો આભારી થઈશ. હું આજે જ મારો હોદ્દો ગ્રહણ કરવાનો છું.’

‘હું એકલો જ અહીં કોન્સલ છું.’ તેણે ગુસ્સામાં કહ્યું.

‘એ કેમ બને ?’

‘તમારે મને આપવાના છે તે પૈસા ચૂકવી દો.’ તેણે મોટા અવાજે કહ્યું.

આ માણસ વહાણવટા વિશે કદાચ થોડું જાણતો હશે. પણ કોઈ પણ ભાષામાં સારી રીતભાત કેવી હોય એનો એને ખ્યાલ હોય એમ દેખાતું નહોતું. હવાને પ્રદૂષિત કરતી ચિરૂટ મોઢામાં રાખીને તે એક પછી એક ઉદગારો ફેંકી રહ્યો હતો. આ જંગલી માણસ મને જવાબમાં એક શબ્દ પણ બોલવા દેતો નહોતો. કોધ અને તેના ચિરૂટથી ખાંસીના અને કફના હુમલાથી એ હેરાન થઈ ગયો. છેવટે હું સ્વરક્ષણમાં તેને આટલું કહી શક્યો : ‘મહાશય, મારે તમને કશું જ આપવાનું નથી. કશું ચૂકવવાનું પણ નથી. હું સમજું છું કે તમે અહીં એડ ઓનરમ કોન્સલ એટલે કે માનાર્હ કોન્સલ છો. આને અંગે પ્રશ્ન થાય તો ઘાંટા પાડવાથી તેનો ઉકેલ આવવાનો સંભવ નથી. આ પ્રકારનું વર્તન હું ચલાવી નહિ લઉં.’

પાછળથી મેં જાણ્યું કે આ દુષ્ટ ડચમેન પોતાને પક્ષે અનેક દલીલો કરતો હતો. તે એક એવા કાવતરાનો ભોગ બન્યો હતો કે ચિલીની સરકાર પર કે મારા પર દો-

ષારોપણ થઈ શકે તેમ ન હતું. આ ડચમેનના ગુસ્સાનું મૂળ મેનસિલા હતો. મેં શોધી કાઢ્યું કે મેનસિલા અમુક હોદ્દા ઉપર હતો પણ તેણે બટેવિયાના કોન્સલ તરીકે હવાલો સંભાળ્યો નહોતો. તે કેટલોક વખત પેરિસમાં રહ્યો હતો. તેણે આ ડચમેન સાથે એવી બોલી કરી હતી કે આ ડચમેન કોન્સલ તરીકેની ફરજ બજાવે અને મેનસિલાને દર મહિને કાગળો અને ફી મોકલી આપે. મેનસિલાએ તેને માસિક વેતન આપવાનું કબૂલ્યું હતું. જે તેણે કદી આપ્યું નહોતું. તેનાથી આ દેશી ડચમેન ગુસ્સે થયેલો હતો. એ ગુસ્સો એણે મારી ઉપર તૂટી જતા છાપરાની માફક ઉતાર્યો હતો.

બીજે દિવસે મારી તબિયત બગડી. સખત તાવ, ફૂલૂ, એકલતા અને રુધિર-શ્લાવ. શરીરમાં દાહ અને અતિશય પરસેવો. નાકમાંથી લોહી પડતું હતું. નાનપણમાં પણ મને તેમુકોની ઠંડી હવાને કારણે નાકમાંથી લોહી પડતું હતું.

બધું જ બળ ભેગું કરીને હું સરકારી ઓફિસો તરફ ગયો. સુંદર બોટેનિકલ ગાર્ડન્સના વિસ્તારમાં બુટેન્ઝોર્ગમાં આ ઓફિસો આવેલી હતી. સરકારી અધિકારીઓ સફેદ કાગળોમાંથી તેમની ભૂરી આંખો મુશ્કેલીથી ઊંચી કરતા હતા. તેમણે પકડેલી કલમ પણ પરસેવાથી નીતરતી હતી. મારું નામ પરસેવાનાં થોડાંક ટીપાં વડે લખાયું હતું.

લાંબા-પહોળા રસ્તા પર ચાલતાં ચાલતાં છેવટે હું એક મોટા તોર્લિંગ વૃક્ષની નીચે બેઠો. અહીં બધું જ નિરામય, શીતળ હતું. જિંદગી શાંત અને સશક્ત લાગતી હતી. મારી સમક્ષ જંગી વૃક્ષો રૂપેરી ડાળીઓને સીધી સો મીટર ઊંચે લઈ જતાં હતાં. મેં દરેકની ઓળખ આપતી મીનાની નામાંકન પટ્ટીઓ વાંચી. તે યુકેલિપ્ટસની વિવિધ જાતોનાં નામ હતાં; તેનાથી હું પરિચિત નહોતો. ઠંડી મીઠી સુવાસની લહર મારાં નસકોરાંને ભરી દેતી હતી. તે વૃક્ષરાજે મારા પર દયા લાવીને સુવાસની લહર વડે મારા દેહમાં શક્તિનો પુનઃ સંચાર કર્યો હતો.

અથવા, કદાચ બોટેનિકલ ગાર્ડન્સનો લીલો ગંભીર પ્રભાવ, અસંખ્ય પ્રકારનાં વિવિધરંગી પર્ણો, પરસ્પર છેદતા દ્રાક્ષના વેલાઓ, લતાપ્રતાનની વચ્ચે સમુદ્ર-તારકોની જેમ ચમકતાં શતાવરીનાં પુષ્પો, સાગરના ઊંડાણમાં ગાઢ ઊગી નીકળેલા જંગલ જેવી વેલીઓ, પોપટની ચિચિયારીઓ, વાંદરાઓનું હૂપાહૂપ – આ બધાંએ ભાવિ વિશેની મારી શ્રદ્ધાને પુનઃ સ્થાપી અને જીવવાનો ઉત્સાહ દીવાની જ્યોતની જેમ ટગમગુ થતો હતો તેને સ્થિર કર્યો.

હું પ્રોત્સાહિત થઈને હોટલ પર પાછો આવ્યો. મારા બંગલાના વરંડામાં કાગળ લઈને લખવા બેઠો. ટેબલ પર કિરિયા પણ હતી. ચિલી સરકારને કેબલ મોકલવાનું મેં નક્કી કરેલું. મારે શાહીની જરૂર હતી. હોટલમાંથી એક છોકરાને બોલાવીને મારે શાહીની જરૂર છે એમ અંગ્રેજીમાં કહ્યું. એ શાહીનો ખડિયો લાવીને મૂકશે એમ મેં ધારેલું. પોતે સમજ્યો હોય એવો એણે સહેજ પણ અણસાર આપેલો

નહિ. તેણે બીજા છોકરાને બોલાવ્યો. તેણે પણ સફેદ પોશાક પહેરેલો ને પગ ઉઘાડા હતા. મારી માગણી સમજવામાં મદદ કરવા તેણે કહ્યું. પણ વ્યર્થ. હું ‘ઇન્ક’ શબ્દ બોલીને મારી પેન ચાલતી બતાવીને કાલ્પનિક ખડિયામાં બોળવાની ચેષ્ટા કરતો હતો ત્યારે પહેલા છોકરાની મદદમાં આવેલા સાતઆઠ છોકરાઓ મારું અનુકરણ કરીને બધા એકસાથે ખિસ્સામાંથી પેન કાઢીને જોરથી બોલી ઊઠ્યા ‘ઇન્ક ! ઇન્ક !’ બધા ખડખડાટ હસવા લાગ્યા. આ શીખવાનું નવું વિધિવિધાન છે એમ તેમને લાગ્યું. હું વચ્ચેનો રસ્તો ઓળંગીને બંગલામાં ફર્યો. મારી પાછળ છોકરાઓની ફોજ હતી.

એક ખૂણામાં પડેલા ટેબલની ઉપરથી શાહીનો ખડિયો લીધો. એ ખડિયામાં અકસ્માત જ શાહી જોવા મળેલી. છોકરાઓની આશ્ચર્યચકિત આંખો સમક્ષ ખડિયો હાથમાં લઈને હલાવતાં હલાવતાં તેમને મોટે અવાજે કહેવા લાગ્યો : ‘ધિસ ! ધિસ !’

બધા એક સાથે હસવા લાગ્યા અને બોલી ઊઠ્યા : ‘ટિન્ટા ! ટિન્ટા !’ એ રીતે મને પણ જાણવા મળ્યું કે સ્પેનિશની માફક મલય ભાષામાં પણ શાહીને એ જ નામે ઓળખે છે : ‘ટિન્ટા’.

સમય જતાં મને મારો કોન્સલ તરીકે ફરજ બજાવવાનો હક પાછો મળ્યો. આ વિવાદાસ્પદ પૈતૃક વારસામાં જીવડાંએ કોરી ખાધેલ રબરનો સિક્કો, ઇન્ક પેંડ અને નફા-નુકસાનની નોંધો દર્શાવતાં થોડાંક ફોલ્ડર હતાં. નફો પેરિસમાંથી કામ કરતા ધૂર્ત એલચીના ખિસ્સામાં પડ્યો હતો. તેના કપટનો ભોગ બનેલા ડચ પ્રતિનિધિએ નિરાશ અધિકારીના ઠંડા સ્મિત સહિત પેલા તુચ્છ કાગળો મને સોંપેલા. બધો વખત તે મોંમાં ચિરૂટ ચાવ્યા કરતો હતો.

હું વખતોવખત કોન્સલને લગતાં બિલ પર સહી કરતો અને તેના પર ખવાઈ ગયેલ સિક્કો લગાવતો. તેના દ્વારા ડોલર મળતા. તેના ગિલ્ડર કરાવીને મારા ગુજરાનના ખર્ચને પહોંચી વળતો હતો : ભોજન અને નિવાસ, ભ્રામ્પીનો પગાર, નોળિયા કિરિયાના ઉછેરનો ખર્ચ. કિરિયા હવે મોટી થયેલી દેખાતી હતી, રોજ ત્રણથી ચાર ઈંડાં ખાઈ જતી. તે ઉપરાંત મારે માટે સફેદ ડિનર-જકેટ અને ટેઇલ્સ ખરીદવાનાં હતાં, જેના પૈસા મહિનાને અંતે ચૂકવવાના હતા. ઘણી વાર હું પહોળી કેનલની બાજુમાં આવેલી ખુલ્લી કાફેની ભીડની વચ્ચે બીયર કે જિન-પેહિલ્તની બાટલી સાથે એકલો બેસી રહેતો. એટલે કે મેં મારી ઘટનાવિહોણી ભયાવહ જિંદગી ફરી શરૂ કરી હતી.

હોટલનું રાઈસ ટેબલ રાજા-મહારાજાને છાજે તેવું હતું. દસ-પંદર પીરસનારા છોકરાનું સરઘસ ભોજનખંડમાં હાથમાં થાળી ઊંચી રાખીને શિસ્તબદ્ધ પ્રવેશ કરે. થાળીમાં વિવિધ ખાનાં હતાં. પ્રત્યેક ખાનામાં કશીક સુંદર મિષ્ટ વાનગી હોય. આ અસંખ્ય વાનગીઓ ચોખાના પાયા પર બંધાયેલી હતી. મને કાયમ પૂરું પેટ ભરીને

ભોજન કરવાની ટેવ હતી. વળી લાંબા સમયથી ઓછું ખાવાનું બન્યું છે. આ પંદર કે અઢાર પીરસનાર પૈકી દરેક પાસેથી હું કોઈ ને કોઈ વાનગી લઉં, જેથી મારી થાળી એક નાનકડો ડુંગર બની જતી, જેમાં વિદેશી માછલી, અવર્ણનીય ઈંડાં, ઉત્તમ ચિકન અને શ્રેષ્ઠ પ્રકારનું આમિષ મારા ભોજનની ટોચને ધ્વજની જેમ આવરી લેતાં હતાં. ચીની લોકોમાં કહેતી છે : ખોરાકમાં ખાસ ત્રણ ગુણો હોવા જોઈએ : સ્વાદ, સુગંધ અને રંગ. મારી હોટલના રાઈસ ટેબલ પરના ભોજનમાં આ ત્રણ ઉપરાંત એક ચોથો ગુણ પણ હતો : વિપુલતા.

આ અરસામાં જ મારી કિરિયા માદા નોળિયો ખોવાઈ ગઈ. કિરિયાને એક એવી જોખમકારક ટેવ હતી કે હું જ્યાં જઈ ત્યાં મારી પાછળ ઝડપથી, ખબર ન પડે તે રીતે, આવતી. મારી પાછળ આવવું એટલે મોટર, ટ્રક, રિક્ષા તેમજ ડચ ચીના અને મલય પદાતિયોની વચ્ચે ડૂબી જવું તે. આખી દુનિયામાં બે જ માણસને ઓળખતી વિશ્વાસુ કિરિયા માટે એ વિશ્વબ્ધ જીવન કહેવાય.

અનિવાર્ય હતું તે બનીને રહ્યું. એક દિવસ હું હોટલ ઉપર પાછો ફર્યો ત્યારે બ્રામ્પીના મુખ ઉપર દુઃખદ ઘટના લખેલી મેં વાંચી. મેં તેને કશું પૂછ્યું નહિ. પણ હું જ્યારે વરંડામાં બેઠો ત્યારે કિરિયા ન તો કૂદીને મારા ખોળામાં પડી કે ન તો મારા મસ્તક સાથે એના પૂંછડાની રુવાંટી ઘસી.

મેં વર્તમાનપત્રોમાં જાહેરખબર આપી : ‘એક નોળિયો ખોવાયો છે. કિરિયા નામ દેતાં જવાબ આપે છે.’ એનો જવાબ મળ્યો નહિ. પડોશીઓમાંથી કોઈએ એને જોઈ નહોતી. કદાચ તે મૃત્યુ પામી હોય. તે હંમેશને માટે અદૃશ્ય થઈ ગઈ.

તેનો રક્ષક બ્રામ્પી આ બનાવથી એટલો શરમિંદો બની ગયો કે એ મારી નજરની બહાર રહેવા લાગ્યો. મારાં કપડાં, મારાં પગરખાં વગેરેની સંભાળ કોઈક અદૃશ્ય તત્ત્વ લેતું હતું. રાત્રે ઘણી વાર મને લાગતું કે કિરિયા કોઈક વૃક્ષમાંથી ચીસો પાડીને મને બોલાવી રહી છે. દીવો કરૂં, બારીઓ ઉઘાડું, બારણાં ખોલું અને નારિયેળીનાં વૃક્ષોમાં નજર કરૂં. કિરિયા જે દુનિયાને ઓળખતી હતી તે દુનિયાએ તેને દગ્ગો દીધો હતો. શહેરના ભયંકર જંગલમાં તેની વિશ્વાસુતા ભાંગીને ભુક્કો થઈ ગઈ હતી. લાંબા વખત સુધી મને એનો શોક ઘેરી વળ્યો હતો.

શરમથી વિહવળ થયેલા બ્રામ્પીએ તેના વતનમાં પાછા જવાનું નક્કી કર્યું. તેનાથી મને દુઃખ થયું. પણ અમારા બેની વચ્ચે સંયોગી કડી જેવી માદા નોળિયો હતી. એક સાંજે બ્રામ્પી મને પોતે ખરીદેલ નવો સૂટ બતાવવા આવ્યો. સારો પોશાક પહેરીને જાય તો તેના સિલોનમાંના વતનમાં પ્રભાવ પડે. સફેદ પોશાક પહેરીને તે એકાએક મારી સામે ઊભો રહ્યો. કોટનાં બટન ગળા સુધી બીડેલાં હતાં. પણ વધુ આશ્ચર્યજનક વસ્તુ એ હતી કે એના કાળા માથા ઉપર તેણે ચેફની ઊંચી ટોપી દબાવીને પહેરી હતી. હું એકાએક મારે હસવું નહોતું છતાં હસી પડ્યો.

ભ્રામ્પીને એનાથી અપમાન લાગ્યું નહિ. ઊલટું મારાં અજ્ઞાનને સમજ્યાનું સ્મિત, મધુર સ્મિત આપ્યું.

બટેવિયામાં મારું નવું મકાન પ્રોબોલિંગો નામના મહોલ્લામાં હતું. એક બે-ઠકખંડ, એક શયનખંડ, રસોડું અને બાથરૂમ એમાં હતાં. મેં કદી મોટર ખરીદી નહોતી, પણ ગેરેજ હતું. આ નાના ઘરમાં જરૂર કરતાં વધારે જગા હતી. હંમેશાં ખાલી રહેતું. દેખાવે સુંદર અને આકર્ષક એક જાવાનીઝ સ્ત્રીને રસોઈ કરવા માટે રાખી. જાવાનીઝ છોકરાને મારાં કપડાંની સંભાળ રાખવા ઉપરાંત પીરસવા માટે રાખ્યો. ત્યાં મેં 'રેસિડેન્સિયા એન લા ટાઇરા' પૂરું કર્યું.

મારી એકલતા વધારે સઘન બનતી ગઈ. મેં લગ્ન કરવાનું નક્કી કર્યું. હું એક મિશ્રવંશીય ક્રિયોલને મળ્યો હતો. મલયવંશની ડચ છોકરી હતી. મને એ બહુ જ ગમતી. તે ઊંચી અને નમ્ર હતી. કળા અને સાહિત્ય વિશે કશું જાણતી નહોતી. (આ મારાં લગ્ન વિશે મારી મિત્ર અને ચરિત્રકાર માર્ગારિતા એગ્વીર કેટલાંક વર્ષો પછી આ પ્રમાણે લખે છે : 'નેરુદા 1932માં ચિલી પાછા આવ્યા. બે વર્ષ પહેલાં બટેવિયામાં એણે એક ડચ યુવતી મારિયા એન્તો નાઈટા હેર્ગનાર સાથે લગ્ન કર્યાં. તે જાવામાં રહેતી હતી. કોન્સલની પત્ની હોવાનો એને ગર્વ હતો. તેને અમેરિકા વિશે વિચિત્ર અભિપ્રાય હતો. તેને સ્પેનિશ ભાષા આવડતી નથી, પણ શીખી રહી છે તેમ છતાં ભાષાને જ ભણવાની મુશ્કેલી નહોતી. આ બધું છતાં તેને નેરુદા માટે બહુ પ્રેમ છે. તેઓ એકબીજાની સાથે રહે છે. પાબ્લો તેને મરુકા કહે છે. મરુકા ઊંચી, પ્રભાવશાળી અને વિવેકી છે.'))

મારું જીવન બહુ સાદું હતું. હું બીજા સજ્જનોને મળતો હતો. સમાન ભાષાને કારણે ક્યૂબાના કોન્સલ અને તેમનાં પત્ની સાથે સ્વાભાવિક રીતે જ મિત્રતા બંધાઈ. કેપાબ્લેન્કાના આ દેશવાસી સ્વયંચાલિત યંત્રની માફક સડસડાટ બોલતા. ક્યૂબાના જુલ્મી શાસક મેકેડોના અધિકૃત પ્રતિનિધિ હતા. તેમ છતાં હવાનાના અખાતમાં પકડાયેલી શાર્ક માછલીઓના પેટમાંથી રાજકીય કેદીઓની વિવિધ વસ્તુઓ, ઘડિયાળો, વીંટીઓ અને ક્વચિત્ સુવર્ણ દાંત પણ મળી આવે છે એમ તે વાત કરતા હતા.

જર્મન કોન્સલ હટ્ઝ આધુનિક પ્લાસ્ટિક કલાના ખાસ પ્રશંસક હતા. ફાન્ઝ માર્કના વાદળી ઘોડા તથા વિલહેમ્સ લેમ્બ્રુકની અસાધારણ લંબાવેલી આકૃતિઓ એમને બહુ ગમતી. તે સ્વભાવે રોમેન્ટિક સંવેદનશીલ અને સેંકડો વર્ષનો સાંસ્કૃતિક વારસો ધરાવતા જ્યૂ હતા.

મેં એક વાર તેમને પૂછ્યું : 'આ વર્તમાનપત્રોમાં વારંવાર જેનું નામ આવે છે તે હિટલર સેમાઈટ અને કોમ્યુનિસ્ટનો વિરોધી નેતા સત્તા પર આવશે એમ નથી લાગતું ?'

‘અશક્ય.’ એણે કહ્યું.

‘અશક્ય શા માટે ? ઈતિહાસ અનેક અસંગત ઘટનાઓથી ભરેલો હોય છે ત્યારે અશક્ય કેમ કહેવાય ?’

‘પણ તમે જર્મનીને ઓળખતા નથી.’ તેણે સીધી વાત કરી. ‘તે એક એવો દેશ છે જ્યાં હિટલર જેવા પાગલ ચળવળિયા માટે એક નાનકડા ગામ પર પણ શાસન કરવાનું તદ્દન અશક્ય છે.’

બિચારો કોન્સલ હટ્ઠ ! પેલો પાગલ ચળવળિયો આખી દુનિયાનું શાસન કરતો રહી ગયો અને આ બુદ્ધિશાળી હટ્ઠ ! તેના સંસ્કાર અને તેના ઉમદા રો-મૅન્ટિસિઝમ સાથે કોઈક ભયંકર અજાણ્યા ગેસ ચેમ્બરમાં સડતો હોવો જોઈએ !

સ્પેન મારા હૃદયમાં

ફેડરિકો કેવો હતો

1933માં મારી નિયુક્તિ બિયોનેસ એરિસમાં ચિલીના કોન્સલ તરીકે થયેલી. બરાબર એ જ અરસામાં ફેડરિકો ગાર્સિઆ લોર્કા તેની કરુણાન્તિકા ‘બ્લડ વેડિંગ’ લોલા મેમ્બ્રાઇવની મંડળી ભજવતી હતી તેનું દિગ્દર્શન કરવા એ શહેરમાં આવેલો. અમે એકબીજાને ઓળખતા ન હતા. બિયોનેસ એરિસમાં અમારો બંનેનો સત્કાર લેખકો અને મિત્રોએ કરેલો. અલબત્ત અમે એ પ્રસંગ સહિયારો વહેંચી લીધેલો. ફેડરિકોના વિરોધીઓ હતા. મારા પણ વિરોધી હતા ને હજુ પણ છે. આ વિરોધીઓની ઇચ્છા અમારા પર પડતા પ્રકાશને ઓલવી નાખવાની હતી. તે અમને પ્રસિદ્ધિથી દૂર રાખવા ચાહતા હતા. આ વખતે એમ બન્યું કે પી. ઈ. એન. કલબ તરફથી પ્લાઝા હોટલમાં ફેડરિકો અને મારા માનમાં ભોજન સમારંભ યોજેલો, તેમાં હાજર રહેવાનો રસ ઘણાને હતો. તે વખતે કોઈકે ફોન આપો દિવસ રોકી રાખેલો અને બીજી તરફ અફવા વહેતી મૂકેલી કે સમારંભ રદ કરવામાં આવ્યો છે. તેમણે હોટલ મેનેજરને, ટેલિફોન ઓપરેટરને અને રસોઈઘરના વ્યવસ્થાપકને મળીને કોઈ રિઝર્વેશન કરવાની કે રસોઈ કરવાની ના પાડેલી પણ આ પેંતરો નિષ્ફળ ગયેલો અને છેવટે ફેડરિકો ગાર્સિઆ લોર્કા અને હું સો આર્જેન્ટાઇન લેખકોની સાથે પી. ઈ. એને. યોજેલા ભોજન સમારંભમાં મળ્યા.

અમે સૌને આશ્ચર્યમાં મૂકી દીધા. અમે બંનેએ સંયુક્ત રીતે વાર્તાલાપ તૈયાર કરેલો. એનો અર્થ શો તે તમે કદાચ નહીં સમજી શકો. મને પણ ખબર નહોતી. ફેડરિકોના ભેજામાં કોઈ ને કોઈ નવીન તુક્તો કે શોધ હંમેશાં હોય. તેમણે સમજાવ્યું : ‘બે બુલફાઈટરો એક જ બુલની સામે એક જ સમયે એક જ કેઈપ પહેરીને લડે છે. એ બુલફાઈટિંગમાં આ એક બહુ જોખમી રીત છે. એટલે એ રીત ભાગ્યે જ અખત્યાર થાય છે. સો વર્ષમાં બે કે ત્રણ વખત જ થાય. અને એ બે ભાઈઓ કે ઓછામાં ઓછું લોહીના સંબંધી હોય તેનાથી જ થઈ શકે. આને સંયુક્ત (alimon) બુલફાઈટિંગ કહેવાય છે. એ રીતે આપણે સંયુક્ત વ્યાખ્યાન કરીશું.’

અને અમે એમ જ કર્યું. એને વિશે અગાઉથી કોઈને ખબર નહોતી. ભોજન સમારંભ યોજવા બદલ અમે પી. ઈ. એન. કલબના પ્રમુખશ્રીનો આભાર માનવા બંને જણ ઊભા થયા; અમે પેલા બુલફાઈટરની જેમ, સંયુક્ત રીતે આભાર માનવા એક જ વ્યાખ્યાન કર્યું. બધા નાના નાના ટેબલની આસપાસ જમવા બેઠા હતા. રૂમના એક છેડે હું હતો ને બીજે છેડે લોકો હતા. અમે બે બોલવા લાગ્યા એટલે કશીક ગરબડ થઈ છે એમ માનીને મારી પાસે બેઠેલાઓ મારો કોટ ખેંચીને મને બેસાડી દેવા લાગ્યા ને બીજે છેડે ફેડરિકોને પણ કેટલાક બેસાડી દેવા લાગ્યા. અમે બંનેએ સાથે બોલવાનું શરૂ કર્યું. મેં શરૂ કર્યું, ‘સન્નારીઓ’, એટલે એણે ચાલુ રાખતાં કહ્યું, ‘અને સદગૃહસ્થો.’ અમારા શબ્દો એકબીજાની સાથે ગૂંથાતા આવતા હતા. એટલે છેવટ લગી એક સળંગ વક્તવ્ય ગોઠવાઈ ગયું. આ વક્તવ્ય રુબેન દારિયોને સમર્પિત હતું. કેમ કે, અમારા બેમાંથી કોઈ પર આધુનિકતાવાદી હોવાનો આક્ષેપ મુકાયો નથી, છતાં અમે બંને રુબેન દારિયોને સ્પેનિશ ભાષાના એક મહાન તેજસ્વી સર્જક કવિ તરીકે ગણતા હતા.

અમારા વક્તવ્યનો પાઠ નીચે મુજબ છે :

નેરુદા : સન્નારીઓ,

લોકો : અને સજ્જનો, બુલફાઈટિંગમાં ‘બુલફાઈટિંગ – અલ અલીમોં’
: કહેવાય છે, જેમાં બે લડનારા, બેની વચ્ચે એક કેઈપ (બાંયો વગરનો લાંબો ઝલ્લો) રાખીને, બુલની સામે સંયુક્ત રીતે લડે છે.

નેરુદા : વીજળીના આવેગથી જોડાઈને આ ગૌરવપૂર્ણ સન્માન બદલ
: લોકો અને હું સંયુક્ત રીતે આપ સૌનો આભાર માનીએ છીએ.

લોકો : આવા બેળાવડામાં કવિ તેનો જીવંત શબ્દ રજૂ કરે, પછી ભલે તે
: રૂપેરી હોય કે લાકડાનો, અને તેના સાથીઓ ને મિત્રોને પોતાના સ્વરથી સત્કારે એવી પરંપરા છે.

- નેરુદા : પણ અમે અહીં તમારી વચ્ચે એક મૃત માણસને બેસાડવાના છીએ. તમારી પાસે ટેબલ પર એક વિધુરને લાવવાના છીએ, જે બીજાં મૃત્યુના કરતાં મોટા મૃત્યુથી છવાઈ ગયેલો છે, જાહોજલાલીના સમયમાં જેનો એ લાલમલાલ આશક હતો તે જિંદગીથી વિખૂટો પડેલો વિધુર, વિસ્મૃતિના અંધકારમાંથી તેની શક્તિ પુનર્જીવિત ન થાય ત્યાં સુધી આપણે તેના બળબળતા પડછાયામાં ઊભા રહીને તેનું નામ પોકારીશું.
- લોકો : સૌપ્રથમ દરિયાઈ પક્ષી પેંગ્વિનના જેવો મૃદુ પ્રતીકાત્મક આશ્લેષ પેલા કવિશ્રેષ્ઠ અમાદો વીલારને. પછી આ મિજલસમાં બીજું મોટું નામ દઈએ છીએ, જેને માટે આ સુરાની પ્યાલીઓ ખખડવા લાગે, જેને માટે તલસી રહ્યા છે તે આંખોની શોધમાં ટેબલ પરના કાંટા ઊડવા લાગે અને ભરતીનું મોજું ટેબલ પરના લિનનને પલાળી જાય તે અમેરિકા ને સ્પેનનો કવિ રુબેન
- નેરુદા : દારિયો. કેમ કે, સન્નારીઓ....
- લોકો : અને સદગૃહસ્થો....
- નેરુદા : બિયોનેસ એરિસમાં રુબેન દારિયો પ્લાઝા ક્યાં છે ?
- લોકો : રુબેન દારિયોની પ્રતિમા ક્યાં છે ?
- નેરુદા : તેને ઉદ્યાન ગમતા. રુબેન દારિયો ઉદ્યાન ક્યાં છે ?
- લોકો : કયો માળી રુબેન દારિયો પાસે ગુલાબ લઈ જાય છે ?
- નેરુદા : રુબેન દારિયો સફરજન વૃક્ષ ક્યાં છે ? રુબેન દારિયો સફરજન ?
- લોકો : રુબેન દારિયોના હાથનો નમૂનો ક્યાં છે ?
- નેરુદા : ક્યાં છે ?
- લોકો : શ્રીમંતો દરવાજા પાસે બેસાડે છે તેવા ભયંકર પ્લાસ્ટરના સિંહની નીચે રુબેન દારિયો તેના જન્મસ્થળે નિકારાગુઆમાં સૂતો છે.
- નેરુદા : સિંહના સ્થાપકને ટપાલમાં મંગાવેલો સિંહ, જેણે બીજાને કીર્તિ-તારકો ધર્યા તેને તારક વિનાનો નિસ્તેજ સિંહ ધરાય છે.

- લોકો : એક જ વિશેષણમાં તેણે આપણને જંગલનો અવાજ આપ્યો. ફે લુઈ દ ગ્રેનેડાની જેમ એ શબ્દસ્વામી હતો. લીંબુ, હરણનો પગ જેવા શબ્દોથી તારકગુચ્છ રચતો અને ભય તથા શાશ્વતીને સુંવાળી ચામડીનાં પ્રાણીઓમાં ભરી દેતો : તેની આંખની કીકીથી તે આપણને સમુદ્રનાં દીવાદાંડીને પડછાયા જોવા મોકલતો, નમતી સાંજના ભૂરા ભૂરા આકાશની આરપાર તે જાળનું અફાટ મેદાન બાંધી આપતો, દક્ષિણાનિલની સાથે તે દિલ્લગી કરતો અને રોમેન્ટિક કવિની હેસિયતથી, બધા યુગ વિશે શંકાશીલ, વકદર્શી અને વિષાદભર્યો તે, કોરિન્થિયન રાજધાની પર હૃદય ને હાથ ટેકવતો.
- નેરુદા : તેનું તેજસ્વી નામ બધી રીતે યાદ કરવું જોઈએ, તેના હૃદયના ઊંડા વિષાદ સાથે, તેની પ્રકાશમાન અનિશ્ચિતતા, નરકનાં ઊંડાં વર્તુળોમાં તેનું અવતરણ, કીર્તિના કોટ પર તેનું આરોહણ, અજોડ અને સદાબહાર કવિ તરીકેની તેની મહત્તા સહિત.
- લોકો : સ્પેનિશ કવિ તરીકે તે વડીલ સાહિત્યકારો અને બાળકો ઉભય પેઢીનો શિક્ષક હતો. આજના કવિઓમાં નથી તેવી વિશ્વજનીનતા ને ઉદારતા તેનામાં હતી. વાલેઈન્કલેન અને જુઆં રામોં જિમીનેઝ તેમજ મકાડો બંધુઓનો તે ગુરુ હતો. આપણી પરંપરાપ્રાપ્ત ભાષાના ચાસમાં તેનો સ્વર પાણી અને નાઈટ્રેટની ગરજ સારતો. રોડ્રીગો કારોથી આર્જેન્સોલઝ અને ડોન જુઆન ડ લ અગુઈજો સુધીમાં આપણી ભાષાએ રોબીન દારિયોમાં છે તેવી શબ્દોની મહેફિલ, વ્યંજનોની સાઠમારી, અગનઝાળ અને સ્વરૂપ જોયાં ન હતાં. વેલેઝકવેઝનાં પ્રકૃતિદેશ્યોથી અને ગોયાના કેમ્પ્ફાયરથી અને ક્વેવેડોના વિષાદથી મેજોર્કન ગ્રામકન્યાઓના સુંદર સફરજન જેવા ગાલ સુધી દારિયો પોતાનું વતન હોય એમ સ્પેનની ભૂમિ ઉપર ફર્યો હતો.
- નેરુદા : ભરતી તેને ઉત્તરના ઉષ્ણ સાગરરૂપ ચિલીમાં ખેંચી લાવી હતી. સાગરે તેને ત્યાં, પથરાળ બરછટ કિનારા પર છોડી દીધો અને મહાસાગરે તેને ફીણ ને ઘંટડીઓથી દળી નાખ્યો હતો. વાલ્પરાએઝોના કાળા વાયરા શૌર્યગીતોથી તેને છાઈ દેતા. આજે રાત્રે આપણે તેની વાયુની પ્રતિમા બનાવીએ અને સ્વરો અને શબ્દોથી ભરેલી તેની અપ્રતિમ કવિતાની માફક ધૂમ્ર, અવાજ, પરિસ્થિતિ અને આખા જીવનને તેની અંદર થઈને વહેવા દઈએ.

લોર્કા : પણ આ વાયુની પ્રતિમામાં સાગરથી ઉત્તેજિત થયેલ પરવાળાના છોડમાં થાય તેમ રક્તનો સંચાર કરવા માગું છું; છબીમાં પ્રવેશતા વીજળીના પ્રવાહની જેમ શિરાઓ દાખલ કરવા ચાહું છું; તેની ઉપર ઊડતાં પંખીથી ચીતરેલા ગોંગોરાના હિમ સહિત અર્ધમાનવ-અર્ધનંદીનું શિર બેસાડવા માગું છું; અશ્રુના કોટ્યધિપતિની અથડાતી શૂન્ય આંખો અને તેની નિષ્ફળતાઓ પણ બેસાડવા માગું છું. એની શરાબની મહેફિલોમાંની કોગ્નેક બોટલો; તેની આકર્ષક અપરુચિ અને તેની મોટા ભાગની કવિતાને માનવતાથી મહેકતી કરી મૂકતાં ખુલ્લાં શબ્દસાહસો; તેની મહાન કવિતાનું ફલદાયી તત્ત્વ એ છે કે તે બધા માનદંડો, સ્વરૂપો ને સંપ્રદાયોની બહાર ઊભેલી છે.

નેરુદા : ફેડરિકો ગાર્સિઆ લોર્કા સ્પેનિયાર્ડ અને હું ચિલીઅન આજની સાંજે આ મિત્રોની વચમાં અમને આપેલું સન્માન અમે પેલા મહાન આત્માને ધરી દઈએ છીએ, જે અમારા કરતાં વધુ ઉદાત્ત ગાન કરી ગયો છે અને આપણે જે ભૂમિ પર ઊભા છીએ તે આર્જેન્ટાઈનની ભૂમિને જેણે પોતાના અસાધારણ સ્વરથી આરાધી છે.

લોર્કા : ચિલીવાસી પાબ્લો નેરુદા અને સ્પેનિયાર્ડ હું ભાષાથી અને મહાન નિકારગુઅન, આર્જેન્ટાઈન, ચિલીઅન, સ્પેનિશ કવિ રુબેન દારિયોના વ્યક્તિત્વથી જોડાયેલા,

નેરુદા અને : તેના માનમાં અને તેની કીર્તિની યાદમાં આ ગ્લાસ ઊંચા. કરીને લોર્કા અંજલિ આપીએ છીએ.

એક પ્રેમપરાક્રમમાં ફેડરિકોનો અણધાર્યો સહકાર મને મળેલો. એક સાંજે અમને આર્જેન્ટિના કે અમેરિકા જ ઉત્પન્ન કરી શકે એવા કોટ્યધિપતિને ત્યાં નિમંત્રણ મળેલું. એ જન્મજાત બળવાખોર હતો. એક સનસનાટીભર્યું અખબાર કાઢીને તેણે અઢળક મિલકત ભેગી કરેલી. વિશાળ બંગલો, આસપાસ મોટો બગીચો, અંદર જવાના રસ્તા પર સેંકડો પાંજરાં હતાં, જેમાં દુનિયાભરનાં પંખી એકત્ર કરેલાં. તેની લાઇબ્રેરી યુરોપભરના પુસ્તકવિકેતાઓ પાસેથી ખરીદેલાં વિવિધ વિષયનાં હજારો પુસ્તકોથી ખીચોખીચ ભરેલી હતી. પણ તેની ખરી ખૂબી એ હતી કે તેના ભવ્ય વાચનખંડની ફરસબંદી આખી, તસુએ તસુ, ચિત્તાના ચામડાથી મઢેલી હતી. મને ખબર પડેલી કે આ માણસે આફ્રિકા, એશિયા ને અમાઝોનમાં આડતિયા નીમેલા; તેમણે તેને માટે ખાસ ચિત્તા, વાઘ અને જંગલી બિલાડાની ચામડી મોકલેલી, જે આ ભપકાદાર લાઇબ્રેરીમાં અમારા પગ નીચે ચમકતી હતી.

બિયોનેસ એરિસમાં નતાલિયો બોતાના નામનો એક નામીયો આગેવાન મૂડીપતિ હતો. તેના ઘેર હતી તેના જેવી આ માણસના ઘરની જાહોજલાલી હતી. અમે જમવા બેઠા. ટેબલ પર ફેડરિકો અને હું યજમાનની બે બાજુ બેઠા. સામેની બાજુએ એક ઊંચી નાજુક અસાધારણ રૂપવતી કવયિત્રી બેઠી હતી. જમ્યા તે દરમિયાન તેની લીલી લીલી આંખો ફેડરિકોના કરતાં મારા ઉપર મંડાયેલી હતી. જમણમાં ઊંચા પ્રકારની સ્વાદિષ્ટ આમિષ વાનગીઓ હતી. સંધ્યાનું ભયપ્રેરક વાદળી આકાશ તારામંડિત હતું. હાડકા સાથે શેકેલું બીફ - જે આર્જેન્ટાઈનોની ભવ્ય શોધ હતી - પંપાનો શ્વાસ, લવિંગ અને મિન્ટની સુગંધ તથા હજારો ક્રિકેટ અને દેડકાના અવાજ સાથે મિશ્રિત હતું.

કવયિત્રી અને હું જમીને ફેડરિકોની સાથે સામેના રોશનીભર્યા સ્વિમિંગ પુલ તરફ ગયાં. ફેડરિકો ખુશમિજાજમાં હતો, દરેક પળે કોઈ ને કોઈ નિમિત્ત બનાવીને હસે. તડાકા મારતો હસતો હસતો ફેડરિકો આગળ ચાલતો હતો. આનંદમાં હતો. હંમેશાં મસ્તીમાં જ રહેતો. ચામડીની જેમ ખુશી તેના અસ્તિત્વનું સ્વાભાવિક અંગ હતું.

ચમકતા સ્વિમિંગ પુલની ઉપર મોટું ટાવર હતું. રાત્રીની રોશનીમાં તેનો શ્વેત સ્તંભ ચળકતો હતો.

અમે ટાવરના ઊંચામાં ઊંચા ભાગ ઉપર ધીમે ધીમે ચડવા લાગ્યાં. દુનિયાથી દૂર અમે ત્રણે કવિઓ, વિભિન્ન શૈલીના કવિઓ, ઉપર ચડી ગયાં. નીચે સ્વિમિંગ પુલનાં પાણી ચમકતાં હતાં. દૂર દૂર પાર્ટીમાંથી ગિટાર અને ગાનનો ધ્વનિ સંભળાતો હતો. માથા ઉપર તારાનાં ઝૂમખાં સહિત રાત્રિનો ચંદરવો એટલો નજીક લટકતો હતો કે અમારાં માથાં તેમાં ડૂબી ગયાં હોય એમ લાગ્યું.

પેલી ઊંચી સુવર્ણ કન્યાને મેં આશ્લેષમાં લઈને ચુંબન કર્યું. તેનો સ્પર્શ માદક, ઉન્માદ પ્રેરે તેવો હતો. ટાવરની ગેલરીમાં અમે બંને બેસી ગયાં. મેં તેને મારા ખોળામાં બેસાડી. ફેડરિકોની દષ્ટિ અમારા પર પડતાં તેને અચંબો થયો. વાસ્તવિક શું બની રહ્યું છે તેની તેને જાણે કે પતીજ ન પડી. મેં ઉન્માદમાં ઘાંટે પાડીને કહ્યું, 'ફેડરિકો, આઘો ખસી જા. ઉપર કોઈ ન આવે તે જોજે.'

તારામંડિત આકાશનો યજ્ઞ અને રાત્રિનો દેવતા ટાવરમાં અહીં ઊંચે લીલા કરી રહ્યો હતો ત્યારે ફેડરિકો તરત હસતો હસતો મારા સહાયક અને ચોકીદારનો પાઠ ભજવવા દૂર હટી ગયો. પણ અરે, ટાવરનાં અંધારિયાં પગથિયાં પરથી તે ખસી પડ્યો ને ગબડ્યો તેનો અવાજ સાંભળતાં અમે બંને તેની પાસે દોડી ગયાં ને તેને ઊભો કર્યો. પછી બે અઠવાડિયાં તેને લંગડાપે પળે ફરવું પડેલું.

માઈગલ હર્નેન્દેઝ

બિયોનેસ એરિસમાં હું લાંબો વખત કોન્સલ તરીકે રહ્યો નહિ. 1934ના

આરંભમાં એ જ હોદ્દા પર મારી બદલી બાર્સિલોના થઈ. સ્પેનમાં ચિલીનો કોન્સલ જનરલ ડૉન ટુલિયો મેંકવેરા મારો ઉપરી હતો. તે ચિલીની વિદેશી સેવાની પરંપરામાં સૌથી વધુ એકનિષ્ઠ અધિકારી હતો. કડક અને ઓછાબોલો પણ સ્વભાવે માયાળુ અને સમજદાર. મારા પ્રત્યે તેનું વલણ સ્નેહાળુ અને મમતાભર્યું હતું.

ડૉન ટુલિયો મેંકવેરાએ જાણ્યું કે બાદબાકી, ગુણાકાર અને ભાગાકારમાં હું કાચો હતો. હું કદી તે શીખી શક્યો નથી. એટલે મને કહે કે, ‘પાબ્લો, તારે મેંડ્રિડ જઈને રહેવું જોઈએ. તે કવિતાનું અધિષ્ઠાન છે. અહીં બાર્સિલોનામાં ત્રાસજનક ગુણાકાર-ભાગાકાર છે, તેને તારી જરૂર નથી, હું તેને સંભાળીશ.’

સ્પેનની રાજધાની મેંડ્રિડમાં, જાદુથી હોય તેમ, ચિલીના કોન્સલ તરીકે સ્થપાયેલ હું ગાર્સિઆ લોર્કા અને આલ્બર્તીના મિત્રોના સંપર્કમાં આવ્યો. તેમની સંખ્યા મોટી હતી. થોડા દિવસમાં જ હું સ્પેનિશ કવિઓનો આત્મીય બની ગયો. સ્પેનવાસીઓ અને લેટિન અમેરિકનો વચ્ચે અલબત્ત, તફાવત હતો. આ તફાવત ગર્વથી કે ભૂલથી બંને પક્ષે જાળવી રાખ્યો હતો.

મારી પેઢીના સ્પેનિયાર્ડનો વર્તીવ લેટિન અમેરિકનો કરતાં વધારે બંધુભાવ, નિકટતા અને સદભાવ દર્શાવતો હતો. મને લાગ્યું કે અમે વધારે વ્યાપક અને ઉદાર મનોભાવ ધરાવતા હતા, બીજી ભાષાઓ અને સંસ્કૃતિઓમાં અમારો પ્રવેશ હતો. એ લોકોમાં સ્પેનિશ સિવાય બીજી ભાષા બોલનાર બહુ ઓછા હતા. ડેસનોસ અને કેવલ મેંડ્રિડ આવ્યા ત્યારે તેમની અને સ્પેનવાસીઓ વચ્ચેનો વ્યવહાર સરળ બને તે માટે બંને વચ્ચે દુભાષિયાનું કામ મેં કરેલું.

ફેડરિકો અને આલ્બર્તીના મિત્રસમુદાયમાં માઇગલ હર્નેન્ડેઝ નામનો એક જુવાન કવિ હતો. મેં તેને ઓરિહ્યુતામાં ખેડૂતના બરછટ વેશમાં જોયેલો. ત્યાં તે ભરવાડનું કામ કરતો. મેં મારા સમીક્ષાપત્ર ‘કાર્બેલો વર્દ’ (ગ્રીન હોર્સ)માં તેનાં કાવ્યો પ્રસિદ્ધ કરેલાં. તેની ભાવસમૃદ્ધ કવિતાનાં તેજ અને બળનો હું પ્રશંસક હતો.

માઇગલ ખેડૂત હતો. પાર્થિવતાનું તેજવર્તુળ તેની આસપાસ દેખાતું. માટીનાં ઢેફાં કે ભૂગર્ભની તાજી સોડમ ફેલાવતા, મૂળિયાથી તાજા જ ઉખાડેલ બટેટા જેવી તેની મુખાકૃતિ હતી. તે મારા ઘરમાં રહીને લખતો હતો. અન્ય ક્ષિતિજોને તાકતી જુદી જ કક્ષાની મારી અમેરિકન કવિતાનો પ્રભાવ તેના પર પડેલો, જેને પરિણામે તેનામાં પરિવર્તન આવેલું.

તે મને પશુપક્ષી વિશેની પાર્થિવ દુનિયાની વાર્તાઓ કહેતો. તે કુદરતમાંથી ઊપસી આવતા જંગલના તાજગી અને અપ્રતિમ બળ ધરાવતા કાચા પથ્થર જેવો લેખક હતો. તે મને સૂતેલી બકરીના પેટ પાસે કાન ધરીને સાંભળવાનો અનુભવ કેટલો ઉત્તેજક હોય છે તેની વાત કરતો. અંદર આંચળમાં ઊતરતા દૂધના રેલાનો અવાજ તમે સાંભળી શકો; બકરીનો કવિ જ સાંભળી શકે તેવો ગૂઢ અવાજ હોય

છે એમ તેનું કહેવું હતું.

બીજે પ્રસંગે તે બુલબુલના ગીત વિશે વાત કરતો. પૂર્વ સ્પેનમાં તેનું વતન. ત્યાં વિપુલ પ્રમાણમાં ખીલતાં નારંગીનાં વૃક્ષો હતાં અને બુલબુલ પંખી સતત ગાન કર્યાં કરતાં. મારા દેશમાં એ પંખી જોવા ન મળે એટલે આ પાગલ માઇગલ એ પક્ષીના સંગીતનું આભેડૂબ અનુકરણ મારી સમક્ષ રજૂ કરવાનો યત્ન કરતો. તે મહોલ્લાના એક વૃક્ષ પર ચઢીને તેની ટોચની ડાળી પરથી તેના પ્રિય પક્ષી બુલબુલના જેવો અવાજ કાઢતો.

તેની પાસે ગુજરાનનું કોઈ સાધન ન હતું. તેથી મેં તેને માટે નોકરીની શોધ કરવા માંડી. કવિને માટે કામની શોધ કરવાનું સ્પેનમાં મુશ્કેલ હતું. છેવટે વિદેશ મંત્રાલયના એક ઉચ્ચ અધિકારીએ તેને વિશે રસ લીધો. પોતે માઇગલનાં કાવ્યો વાંચ્યાં છે અને વખાણ્યાં છે એટલે તેને પસંદ કરશે. માઇગલ માત્ર હોદ્દો પસંદ કરે એટલે તેને નિમણૂક મળી જશે એમ એ અધિકારીએ જવાબ આપ્યો.

મને ખૂબ આનંદ થયો. મેં કહ્યું, ‘માઇગલ હર્નેન્દેઝ, છેવટે તારું ભાવિ નક્કી થયું. વિદેશ ખાતાના અધિકારી તને નોકરી આપશે. તું ઉચ્ચ હોદ્દાનો અધિકારી બનીશ. કેવા પ્રકારનું કામ તને ગમશે એ કહે એટલે નિમણૂક મળી જશે.’

માઇગલ વિચારમાં પડી ગયો. તેના મુખ પર ચિંતાની રેખાઓ ઊપસી આવી. કલાકો પછી છેક સાંજે તેણે જવાબ આપ્યો. જિંદગીના કોઈ કૂટપ્રશ્નનો ઉકેલ શોધ્યો હોય તેવી દીપ્તિ તેના મુખ પર દેખાતી હતી. તેણે કહ્યું : ‘આ વાઈકાઉન્ટ મને મેંડ્રિડની નજીકમાં બકરાંના ટોળાનો હવાલો સોંપે ખરા ?’

આ માઇગલ હર્નેન્દેઝનું સ્મરણ મારા ચિત્તમાંથી કદી ભૂંસાશે નહિ. લેવેન્ટાઇન બુલબુલોનાં ગાનનો સ્વર, અંધકાર અને નારંગીનાં વૃક્ષોની વચ્ચે થઈને ઊંચે ચઢતો તે સાંભળવાનો તેને ભારે લગાવ હતો. તે તેના લોહીમાં, તેની વન્ય, પાર્થિવ કવિતામાં હતું. તેની કવિતામાં સ્પેનિશ બુલબુલના સ્વર સાથે સશક્ત વીર્યવાન યૌવન સમન્વય પામીને રંગ અને સુગંધનો વૈભવ પ્રગટ કરતું.

તેની મુખાકૃતિ સ્પેનની મુખાકૃતિ જેવી હતી; તેના પર ખેડેલા ખેતરના જેવા પૃથ્વી કે રોટલીના આકારના ચાસ પાડેલા હતા. ભારેલા અગ્નિથી બળબળતી અને પવનથી ઠરતી તેની આંખો સામર્થ્ય અને સુકુમારતાના કિરણપુંજ સમાન હતી.

તેના શબ્દોમાંથી ઊગી નીકળતી કવિતાનાં મૂળ તત્ત્વો મેં જોયાં હતાં. હવે નવી મહત્તાથી, વન્ય પ્રકાશથી તથા બુદ્ધાપાને બાળપણમાં ફેરવી નાખે એવા ચમત્કારને કારણે તેમાં ફેરફાર થયો હતો. કવિ તરીકેની – રખડુ કવિ તરીકેની – મારી વર્ષોની કારકિર્દી દરમિયાન, જિંદગીએ મને તેની માફક કોઈ એક લક્ષ્ય પર દષ્ટિ એકાગ્ર કરું એવા વ્યવસાયનો કે તેના જેવી શબ્દની વીજળિક જાણકારીનો

લાભ આપ્યો નથી.

ગ્રીન હોર્સ

મારી પડોશમાં, વૃક્ષોની રળિયામણી હાર દેખાય તેવા નિવાસમાં રહેતા ફેડરિકો અને આલ્બર્તી; અમૂર્ત શિલ્પકલાના નિષ્ણાત ટોલેડોના બેકર આલ્બર્તો; ઓલ્ટોગવીર અને બર્ગોમિન; મહાન કવિ લુઈ સર્નુદા; અનન્ત પરિમાણના કવિ વિસેન્ત અલેક્ઝાન્દ્ર અને સ્થપતિ લુઈ લકાસા – અમે બધા વ્યક્તિગત કે સમૂહમાં દરરોજ કોઈકના ઘેર અથવા કાફેમાં એકત્ર થતા.

કેસ્ટેલેના એવન્યૂ કે કોરિયોસ મદ્યગૃહથી અર્ગુલેસ સેક્ટરમાં મારા નિવાસ-સ્થાન ‘હાઉસ ઓફ ફ્લાવર્સ’માં સૌ આવતા. મારો દેશવાસી મહાન કોટાપોસ જેને ‘બોમ્બાર્ડોન’ કહેતો તે બે માળના બસના ઉપલા માળથી અમે તોફાની ટુકડીની જેમ અવાજ કરતા કરતા ખાણી, પીણી અને ગાણી માટે જતા. કવિતા અને આનંદ કરવામાં મારા યુવાન મિત્રોમાં કવિ આર્તુરો સીરેનો પ્લાઝા, ઝળહળતી પ્રતિભા અને રમૂજી સ્વભાવવાળો ચિત્રકાર જોઝ કેબેલેરો, એન્ડેલુસિયાથી સીધો જ મારે ઘેર આવનાર એન્ટોનિયો એપેરેસિયો અને બીજા અનેકનો સમાવેશ થાય છે. તેમાંના ઘણા આજે અહીં નથી તેમ જીવિત પણ નથી, પણ મારા દેહ કે આત્માના અંશરૂપ હોય તેમ, તેમની મિત્રતાની ખોટ હૃદયમાં ખટકે છે.

આહ ! તે દિવસોનું મેડ્રિડ ! ગેલિસિયન ચિત્રકાર મારુજા મલ્લો સાથે પડોશમાં આવેલ મજૂર વર્ગના લોકોના આવાસોની આસપાસ હું લટાર મારતો. ત્યાં એસ્પેરો ઘાસ અને સાદડીઓ વેચાતી. પીપ બનાવનાર, દોરડાં વણનાર અને સ્પેનનો બધો જ સૂકો માલ વેચનાર પણ ત્યાં જ રહેતા. સ્પેન સૂકો અને ખડકાળ પ્રદેશ છે. ત્યાં સૂર્યનો સખત તાપ પડે છે. તેના સપાટ પ્રદેશ પરથી તણખા ઝરે છે. ત્યાં ધૂળનાં વાદળમાં પ્રકાશના કિલ્લા બંધાતા દેખાય છે. સ્પેનની સાચી સરિતાઓ તેના કવિઓ છે; ક્વેવેડો, તેનાં લીલાં પાણી અને કાળાં ફીજ સહિત; કાલ્ડેરો, તેના ગાતા વર્ણો સહિત; સ્ફટિકસમ આર્ગેન્સોલાસ; ગોંગોરા, લાલ રંગના માણેકની નદી.

હું વાલે-ઈંકલેનને એક જ વાર મળ્યો છું. શરીરે અત્યંત કૃશ. લાંબી સફેદ દાઢી અને પીળાશ પડતા પુસ્તકના પાન જેવો ચહેરો. જાણે તેના એકાદ પુસ્તકમાં દબાઈ ગયેલ તે હમણાં જ પુસ્તકમાંથી બહાર નીકળી આવ્યો હોય એવો દેખાય.

હું રામો ગોમેઝ દ લા સર્નાને તેના રોજના બેઠકસ્થાન પોમ્બો કાફેમાં મળેલો અને પછી તેને ઘેર મળેલો. કાફેમાં પોતાના સ્થાન પરથી વાત ચલાવતો રામોનો મોટો અવાજ, અટ્ટહાસ્ય, તેનાં વિચાર-વલણ અને ધૂમ્ર કદી ભૂલી શકીશ નહિ, રામો ગોમેઝ દ લા સર્ના મારે મતે અમારી ભાષાનો એક ઉત્તમ કોટીનો કવિ છે. તેની પ્રતિભામાં ક્વેવેડો અને પિકાસોની કવિત્વશક્તિના કેટલાક ઉત્કૃષ્ટ અંશો

જોવા મળે છે. રામોં ગોમેઝ દ લા સર્નાનું પ્રત્યેક પાનું રેશમી ફીતની જેમ ભૌતિક અને આધિભૌતિક તેમજ સત્ય અને વર્ણપટની ભીતર ઝીણવટભરી તપાસ કરે છે. સ્પેન વિશે તે જાણે છે અને તેણે લખ્યું છે તે એ જ લખી શકે, બીજું કોઈ નહિ. તેણે એક ગૂઢ વિશ્વ સંકલિત કર્યું છે. તેણે ભાષાની શબ્દ અને અર્થની યોજના સ્વહસ્તે બદલી છે. તેની અંગુલિછાપ એવી સચોટ છપાઈ છે કે તેને કોઈ ભૂંસી શકશે નહિ.

હું ડોન એન્ટોનિયો મેકેડોને અનેક વાર મળ્યો છું. તેની મનગમતી કાફેમાં નોટરીનો કાળો પોશાક પહેરીને બેઠો હોય, શાંત અને અંતર્મુખ, જૂના સ્પેનિશ વૃક્ષના જેવો મધુર અને સીધોસાદો. સંજોગવશાત્ દુષ્ટ જબાનવાળો, કવિતાનો લુચ્ચો શેખીખોર જુઆં રામોં જિમીનેઝ તેને વિશે કહેતો કે તે ભસ્મથી આખો ઢંકાયેલો રહેતો અને ખિસ્સામાં સિગારેટનાં ટૂંકાં ભરી રાખતો.

મહાન તેજસ્વી કવિ જુઆં રામોં જિમીનેઝે સ્પેનિશ અદેખાઈની દંતકથા મને શીખવવાનું નક્કી કર્યું હતું ! આ કવિને કોઈની ઈર્ષ્યા કરવાની જરૂર નહોતી. કેમ કે એમની કવિતા આ સદીના અંધકારમય પ્રારંભનું પ્રતિબિંબ ઝીલતી હતી. તેણે એક સંન્યાસીના જીવન પર અસર કરી હતી. સંન્યાસી પોતાને ઢાંકી દેશે એવું લાગે એટલે તરત એ પોતાના ગુપ્તવાસમાંથી બહાર નીકળીને પ્રહાર કરવા લાગે.

ગાર્સિઆ લોર્કા, આલ્બર્તી, જ્યોર્જ ગીલેન અને પેદ્રો સેલિનાસની નવી પેઢીને જુઆન રામોં રીતસર પજવતો હતો. આ દાઢીવાળો દુષ્ટ એક કે બીજો વ્યક્તિને રોજ છરી ખોસી દેતો હતો. ‘એલસોલ’ નામના વર્તમાનપત્રમાં દર રવિવારે એ મારે વિશે વિરોધી ટીકા લખતો. પણ મેં ‘જીવો અને જીવવા દો’નો સિદ્ધાંત અપનાવ્યો હતો. મેં તેનો જવાબ કદી આપ્યો નથી. સાહિત્યિક ટીકાઓ કે પ્રહારોના જવાબ મેં કદી આપ્યા નથી અને હજુ આપતો પણ નથી.

કવિ મેન્યુએલ અલ્તોલેગીર પાસે પ્રિન્ટિંગ પ્રેસ હતું અને પોતે તે ચલાવતો. એક દિવસ તે મારી પાસે આવ્યો અને કહ્યું કે, ‘હું કવિતાના વિવેચનનું એક સુંદર સામયિક કાઢવાનો છું. તે ઉત્તમ સ્વરૂપનું સ્પેનનું શ્રેષ્ઠ સામયિક હશે. તેનું સંપાદન એક જ માણસ કરી શકે તેમ છે. તે માણસ એટલે તમે.’

હું સામયિકોનો શૂરવીર સ્થાપક રહ્યો છું. પછી તે સામયિકોને હું બંધ કરું અથવા સામયિકો મને વિદાય આપે. 1925માં મેં ‘કેબેલો દ બાસ્તોસ’ (જેક ઓફ કલબ્સ) શરૂ કરેલું. એ દિવસોમાં અમે વિરામચિહનો વગર લખતા અને જોઈસમાં મહોલ્લા રૂપે ડબ્લિનની શોધ કરતા. હમ્બર્ટો દીઆઝ કેસેનુવા કાયબાના ગળાવાળું સ્વેટર પહેરતા. એ જમાનામાં કવિને માટે એ બહુ હિંમતવાળી વસ્તુ કહેવાતી. એની કવિતા સ્વચ્છ અને સુંદર હતી અને હજુ એવી જ રહી છે. રોઝા મેલ ડે લ વાલે માથાથી પગ સુધી કાળો પોશાક પહેરતા. કવિઓએ એવો જ પોશાક પહેરવો જોઈએ. આ બે મહાનુભાવ મિત્રો મારા સહકાર્યકર હતા. બીજા કેટલાકને હું ભૂલી

ગયો છું. ગમે તેમ, અમારા પૂરપાટ દોડતા ઘોડાએ સમયને આંચકો આપ્યો.

‘હા, મોનોલિથો, હું રિવ્યૂનો સંપાદક થઈશ.’ મેં કહ્યું,

મેન્યુએલ અલ્ટોલેગીર ઉત્તમ મુદ્રક હતો. તે પોતાની જાતે સુંદર બોડોની ટાઇપ તેના કેઇસમાં ગોઠવતો. મોનોલિથો કાવ્ય રચીને કવિતાનું અને સખત પરિશ્રમ કરતા ધર્માધ્યક્ષના હાથનું હાથથી સન્માન કરતો. તેણે પેદ્રો દ એસ્પીનો-સાનું ‘ફેબ્યુલા ડે લ જેનીઝ’ (ફેબલ ઓફ ધ જેનીઝ રિવર) પણ છાપ્યું હતું. કાવ્યની તેજોમય સુવર્ણ પંક્તિઓ ભવ્ય ટાઇપોગ્રાફીમાં ગોઠવાતાં એના શબ્દો એવા ચળકતા હતા કે ભઠ્ઠીમાંથી જાણે કે તેમનું પુનર્નિર્માણ થઈ રહ્યું હોય.

‘કેબેલો વર્દ’ના પાંચ સુંદર અંકો પ્રગટ થયા. મોનોલિથો હસતાં હસતાં ટાઇપ પકડતો હોય અને તેના કેઇસમાં અક્ષરો ગોઠવતો હોય, પગના મશીનથી છાપતો હોય એ જોવાનું મને બહુ ગમતું. કેટલીક વાર ‘રિવ્યૂ’ની અમુક નકલો તેની પુત્રી પાલોમાના બેબી કેરેજમાં તે મૂકી દેતો. લોકો આ બધું જોઈને કહેતા, ‘કેવો અદભુત પિતા છે ! આવા ભયંકર ટ્રાફિકમાં એની બેબીને લઈને નીકળ્યો છે !’

અહીં બેબી એટલે કવિતા, જે ગ્રીન હોર્સ પર સવારી કરતી હતી. ‘રિવ્યૂ’માં માઇગલ હર્નેન્દેઝની પહેલી નવી કવિતા અને ફેડરિકો, સેરનુદા, એલેક્ઝાન્ડર ગ્વીલેન વગેરેનાં કાવ્યો પણ પ્રગટ થતાં. રોગિષ્ઠ મનોદશાવાળો જુઆં રામો જિમીનેઝ દર રવિવારે મારા પર પ્રહાર કરતો. રાફેલ આલ્બર્તીને શીર્ષક ગમતું નહોતું : ‘ગ્રીન હોર્સ શા માટે ? ખરી રીતે તેને રેડ હોર્સ કહેવો જોઈએ.’

મેં તેનો રંગ બદલ્યો નહિ અને રાફેલ અને મારી વચ્ચે તે બાબત કશું મનદુઃખ પણ ન થયું. કશી બાબતમાં કદી અમને મનદુઃખ થયું જ નથી. દુનિયામાં કવિઓ અને અશ્વો માટે મેઘધનુષના બધા જ રંગોની પસંદગી માટે પૂરતો અવકાશ છે.

‘કેબેલો વર્દ’નો છઠ્ઠો અંક મેક્સિકોની વીરીયાટો સ્ટ્રીટ ઉપર પડેલો હતો. પાનાં મેળવ્યાં નહોતાં. સિલાઈ પણ કરી નહોતી. તે સેકન્ડ લેફ્ટનન્ટ જુલિયો હરેરા રેસીગને અર્પણ કરવામાં આવ્યો હતો. આ અંક મોન્ટી વિડિયોએ પ્રકાશિત કર્યો હતો અને તેનું વસ્તુ સ્પેનના કવિઓએ તૈયાર કરેલું. પણ તે જન્મતાં જ નાશ પામ્યું ! અંક 19મી જુલાઈ, 1936ના રોજ પ્રગટ થવાનો હતો પણ તે દિવસે શહેરના બધા રસ્તા પર ગોળીબાર થઈ રહ્યો હતો. આફ્રિકાના રક્ષક ફોજનો એક સામાન્ય જનરલ ફ્રાન્સિસ્કો ફાન્કો ગણતંત્રની સામે બળવો કરી ઊઠ્યો હતો.

ગ્રેનેડામાં ગુનાખોરી

આજે જ્યારે આ લખું છું ત્યારે સ્પેન તેની કાન્તિની જયન્તી ઊજવી રહ્યું છે. આ જ ક્ષણે, સ્પેનનો સરમુખત્યાર અમેરિકા, ઇંગ્લેન્ડ અને અન્ય દેશોના એલચીઓથી વીંટળાઈને, મેક્સિકોમાં, તેના મૂર અંગરક્ષકોની વચ્ચે ભૂરા ને સોનેરી યુનિફોર્મમાં બેસીને, તેના લશ્કરની સલામી લઈ રહ્યો છે. આ લશ્કરના જવાનોએ

લડાઈ જોઈ નથી.

પણ મેં જોઈ છે. દસ લાખ સ્પેનિયાર્ડ મરાયેલા ને દસ લાખને દેશવટો મળેલો. મનુષ્યજાતિના હૃદયમાંથી લોહીથી ખરડાયેલો કાંટો જાણે કદી નીકળશે જ નહીં એમ લાગે છે. મેડ્રિડમાં મૂર રક્ષકોની સામે આજે કૂચ કરી રહેલા આ જવાનો યુદ્ધનો સાચો ઇતિહાસ નથી જાણતા.

મારે માટે એ યુદ્ધનો આરંભ 1936ના જુલાઈની 19મીએ થયેલો. ચિલીનો એક આનંદી કુસ્તીબાજ બોબી ડીગ્લેને મેડ્રિડના વિશાળ પ્રાઇસ મેદાનમાં લડનાર કુસ્તીનો યોજક હતો. તેણે મને ગાર્સિઆ લોર્કાને લઈને જોવા આવવાનું આગ્રહભર્યું નોતરું આપેલું. તે પ્રમાણે ગાર્સિઆ અને હું સાંજે નક્કી કરેલે સમયે ત્યાં મળવાના હતા. બુરખાધારી ટ્રોગ્લોડાઇટ, આબિસિનિયન સ્ટ્રૅંગલર અને સિનિસ્ટર ઉરાંગઉ-ટાંગની કુસ્તી જોવાની મજા અમે સાથે માણવાના હતા.

પણ ફેડરિકો આવ્યો નહીં. એ ક્ષણે તે મૃત્યુના રાહ પર કદમ માંડી રહ્યો હતો. તે દિવસ પછી અમે બે એકબીજાને મળવા પામ્યા નથી. તેને બીજા સ્ટ્રૅંગલરને મળવાનું હતું ! અને એ રીતે સ્પેનનું યુદ્ધ શરૂ થયું, કવિના અદૃશ્ય થવા સાથે એ યુદ્ધ શરૂ થયું, જેણે મારી કવિતાને નવો મોડ આપ્યો.

ફેડરિકો કેવો મહાન કવિ ! તેનામાં જે લાલિત્ય ને પ્રતિભા તેમજ કલ્પના-શીલ હૃદય ને વિશદ વાણીના ધોધનો સમન્વય જોવા મળે છે તે બીજા કોઈ કવિમાં જોયો નથી. ફેડરિકો ગાર્સિઆ લોર્કા ચૈતન્યનો અદ્ભુત ફુવારો હતો. તેનો આનંદી સ્વભાવ સૌને વશ કરતો. આનંદ તેના હૃદયમાં જીવનનો રસ જગાડે અને ગ્રહની માફક તે રસને અન્યમાં સંક્રમિત કરે તેવો હતો. નિખાલસ અને રમૂજ સ્વભાવનો, વ્યવહારુ અને વતનપ્રિય, સંગીતની અસાધારણ કુશળતા, મૂક અભિનયનો ઉત્તમ જાણકાર, ઘડીકમાં ચમકે ને વહેમમાં માને; ઉમદા ને તેજસ્વી સ્પેનની યુગોજૂની તળપટ્ટી પરંપરાનો એ આદર્શ પ્રતીક હતો.

ગાર્સિઆ લોર્કાના રૂપક પરના પ્રભુત્વે મને લોભાવેલો. એ જે કાંઈ લખતો તેનું મને આકર્ષણ રહેતું. એ મને ઘણી વાર મારાં તાજાં લખેલાં કાવ્યો વાંચવાનું કહેતો. પછી વાચન દરમિયાન અડધેથી અટકાવીને બૂમ પાડી ઊઠે, ‘ઊભો રહે, ઊભો રહે. તારા પ્રભાવ નીચે મારી જાતને મૂકતો જાઉં છું.’

થિયેટરમાં અને શાંત પળોમાં, ટોળામાં અને નાના જૂથમાં તે સૌન્દર્યનું સર્જન કરતો. આટલું જાદુઈ કૌશલ બીજા કોઈનું જોયું નથી તેમ મને આવો હાસ્યનો અનુરાગી બંધુ જોવા મળ્યો નથી. તે હસતો, ગાતો, પિયાનો વગાડતો, કૂદતો, કશુંક નવું ને નવું શોધી કાઢતો, તે અંગારા ઝારતો. મારો દુર્ભાગી દોસ્ત ! બધી જ કુદરતી બક્ષિસો તેને વરેલી, તે સુવર્ણકાર હતો, મહાન કવિતાના મધપૂડાની

મધુમક્ષિકારૂપ હતો, પણ ક્યારેક તે સર્જકતાને વેડફી દેતો હોય એમ પણ લાગતું.

‘સાંભળ.’ એ મારો હાથ પકડીને કહેતો, ‘પેલી બારી જોઈ ? એ ‘ચોરપેટલીક’ છે એમ નથી લાગતું ?

‘ચોરપેટલીકનો શો અર્થ ?’ હું પૂછતો.

‘મને પણ ખબર નથી. પણ ‘ચોરપેટલીક’ શું છે ને શું નથી તે દરેકે જાણવું જોઈએ. નહીં તો, તમે ગયા સમજો. પેલો કૂતરો જુઓ. એ ખરેખરો ચોરપેટલિક છે.

એક વાર લોકો કહે : એક શાળામાં ડોન કિહોટેની જયન્તી પ્રસંગે ગયેલો તે વખતે વર્ગમાં પ્રવેશ કર્યો કે તરત વિદ્યાર્થીઓ અને તેમનાં મુખ્ય શિક્ષિકાએ નીચે મુજબ ગાયેલું :

એફ. રોડરિગઝ મારિને

જેનું વિવરણ કર્યું છે

તે આ પુસ્તક

સર્વત્ર,

સદાકાળ, સદાકાળ

સ્તુતિપાત્ર બનો !

આમિન !

તેના મૃત્યુ પછી કેટલેક વર્ષે એક વાર હું ગાર્સિઆ લોકો વિશે વાર્તાલાપ આપી રહ્યો હતો ત્યારે શ્રોતાઓમાંથી એક જણે પૂછેલું : ‘તમારા કાવ્ય ‘ઓડ અ ફેડરિકો ગાર્સિઆ લોકો’માં તમે એમ કેમ કહ્યું છે કે તેને માટે એ લોકો હોસ્પિટલને ભૂરા રંગે રંગે છે ?’

‘જુઓ, મિત્ર’ મેં કહેલું, ‘કવિને એવો પ્રશ્ન પૂછવો તે કોઈ મહિલાને તેની વય પૂછવા જેવું ગણાય. કવિતા સ્થિર પદાર્થ નથી, પણ પ્રવાહી તરંગ છે, જે ઘણી વાર ખુદ સર્જકના હાથમાંથી સરી જાય. તેની કાર્યી સામગ્રી એવાં તત્ત્વોની બનેલી હોય છે, જે હોય પણ ખરાં અને ના પણ હોય, એવાં તત્ત્વો હોય, જે અસ્તિત્વ ધરાવતાં હોય ને ના પણ હોય. વારુ, તેનો પ્રામાણિક ઉત્તર આપવાનો પ્રયત્ન કરું. મારી દષ્ટિએ ભૂરો રંગ સૌથી વધુ સુંદર છે. માણસને દેખાતા અવકાશને તે સૂચવે છે, આકાશના ઘુમ્મટની જેમ આનંદ અને સ્વાતંત્ર્ય ભાણી ચડતો હોય. ફેડરિકોની હાજરી, એનું અંગત આકર્ષણ, તેની આસપાસ આનંદનું વાતાવરણ જમાવી દેતું. મારી કાવ્યપંક્તિનો અર્થ કદાચ એ થાય કે ઇસ્પિતાલ, તેનું શોકમય વાતાવરણ પણ તેના જાદુઈ પ્રભાવથી બદલાઈ જાય અને એકાએક સુંદર ભૂરાં મકાનોમાં તેનું પરિવર્તન થાય.’

ફેડરિકોને મૃત્યુની આગાહી થઈ ગઈ હતી. એક વાર, તેમની નાટ્યમંડળી પ્ર-

વાસેથી આવી તે પછી તરત મને એક વિચિત્ર ઘટના કહેવા માટે મારે ત્યાં આવેલો. તેની લા બેરેકા ટુપ સાથે તે કેસ્ટીલમાં એક છેવાડા ગામડે પહોંચેલો. ને ગામને છેડે પડાવ નાખેલો. અતિ શ્રમને કારણે રાત્રે ઊંઘ આવતી નહોતી. સવારે આસપાસમાં એકલો રખડવા નીકળેલો. હાડકામાં સોંસરી ઊતરી જાય તેવી કાતિલ ઠંડી હતી. ધુમ્મસના શ્વેત ઢગ છૂટાછવાયા વિસ્તરેલા. આખું દશ્ય બિહામણું લાગતું હતું.

એક મોટું લોખંડનું કાટ ખાઈ ગયેલું ચોકઠું પડેલું. તૂટેલાં પૂતળાં અને થાંભલાનો ભંગાર સૂકાં પાંદડાં પર ખડકાયેલો. એક જમીનદારના વિશાળ બગીચાની અંદરની મોટી જાગીરના દરવાજા પાસે એ ઊભો રહ્યો. તેની ભંગાર દશા, એ સમય અને ઠંડીએ એકલતાને વધુ કાતિલ બનાવી હતી. એકાએક એ સવારમાંથી કશુંક નીકળી આવવાનું હોય, કશુંક બનવાનું હોય એમ ફેડરિકોને એકાએક વેદના ઊપડી આવી. પાસે ઊથલી પડેલા એક થાંભલાના ટુકડા પર તે બેસી પડ્યો.

આ ભંગારની વચ્ચે ઊગેલા છોડવાને ચરવા સારુ એક નાનકડું ઘેટું આવ્યું. એકાન્તને માનવીય સ્પર્શ આપવા સારુ ધુમ્મસમાંથી કોઈ દેવદૂત એકાએક સ્વયં પ્રગટ્યો હોય તેમ તે એકાન્ત પ્રદેશ પર નાનકડી પાંખડીની જેમ ઊતરી આવેલું. હવે કવિને એકલું લાગ્યું નહીં. ત્યાં એકાએક એક ડુક્કરનું ટોળું આવ્યું. એમાં ચાર-પાંચ કાળાં અર્ધજંગલી ભુંડ દેખાતાં હતાં. ભયંકર ભૂખ અને ખડક જેવી ખરીઓ. ત્યાં ફેડરિકોએ એક લોહિયાળ દશ્ય જોયું. ભુંડ ઘેટા પર તૂટી પડ્યાં અને તેને ફાડી ખાધું. આ જોઈને કવિને ભયથી કમકમાં આવી ગયાં.

એ એકાન્ત પ્રદેશમાં આ ભયંકર દશ્ય જોયા પછી ફેડરિકોએ આગળનો પ્રવાસ રદ કર્યો. નાટ્યમંડળી પાછી ફરી. સ્પેનનો આંતરવિગ્રહ શરૂ થયો તેના ત્રણ માસ અગાઉ ફેડરિકોએ મને આ લોહી થિજાવે તેવી વાત કહેલી. તે વખતે પણ તેના પર તેની ભયાનક અસર હતી. પાછળથી મને સમજાયું કે આ ઘટના તેના મૃત્યુની આગાહી હતી, તેના ન માની શકાય તેવા કરુણ અંતની આગાહી હતી.

ફેડરિકો ગાર્સિઆ લોર્કા પર માત્ર ગોળી છોડી નહોતી. એની રીતસર કતલ કરવામાં આવી હતી. કોઈએ કદી કલ્પનાયે નહીં કરેલી કે એ લોકો તેની એક દિવસ હત્યા કરશે. સ્પેનના બધા કવિઓમાં તેને લોકો સૌથી વધુ ચાહતા અને માન આપતા. અતિશય આનંદી સ્વભાવને કારણે તે બાળક જેવો હતો. કોને ખબર હતી કે તેના પોતાના જ ગ્રેનેડામાં આવું અકલ્પ્ય ગુનાહિત કૃત્ય કરે તેવા અધમ રાક્ષસો હશે ?

આ નૃશંસકૃત્ય આખાયે વિગ્રહની સૌથી વધુ દુઃખદ ઘટના છે. સ્પેન હંમેશાં ગ્લેડીએટસની યુદ્ધભૂમિ રહેલી છે, જ્યાં આવો પુષ્કળ રક્તપાત થયેલો છે. બુલફાઇટ, તેની ઘોર વેદિ અને ફૂર રમત વારંવાર રમાય છે. પ્રકાશ અને તિમિરની વચ્ચે

યુગજૂનો સંઘર્ષ ચાલે છે.

ફે લૂઈ દ લેયોનને ન્યાયિક તપાસે કારાવાસ આપ્યો હતો; ક્વેવેડોને એક અંધારા કારાવાસમાં યાતના સહન કરવાની આવી હતી; કોલંબસને પગની બેડીઓ સાથે ખોડંગાતા ચાલવું પડ્યું હતું; આજનું મોટું 'શો પ્લેસ' એલ એસ્કોરિયલનું શબગૃહ હતું. જેવી રીતે મોન્યુમેન્ટ ટુ ધ ફોલન લાખો મૃતાત્માઓનું વધસ્થાન અને અસંખ્ય ભયંકર સ્મૃતિઓનું આશ્રયસ્થાન આજે બન્યું છે.

સ્પેન વિશેનું મારું પુસ્તક

સમય વહી રહ્યો હતો. સ્પેનમાં આંતરવિગ્રહ ચાલતો હતો. અમે હારતા જતા હતા. કવિઓ સ્પેનના લોકોના પક્ષમાં હતા : ફેડરિકોની હત્યા ગ્રેનેડામાં થઈ હતી. માઈગલ ડર્નેન્ડેઝ હવે ભરવાડ મટીને યુદ્ધનો કડખેદ બન્યો હતો. સિપાઈના વેશમાં તે મોરચા ઉપર કાવ્યો વાંચતો. મેન્યુએલ અલ્તોલેગીર છાપખાનું ચલાવતો હતો. પૂર્વના મોરચા પર, ગેરોના નજીક, એક જૂનો સાધુઓનો મઠ હતો તેમાં છાપખાનું નાખેલું. મારું પુસ્તક 'એસ્પેના એન લા કોરાઝો' ('સ્પેન ઈન માય હાઈ') ત્યાં એક અજોડ તરીકાથી છપાયું હતું. અનેક પુસ્તકોના અસાધારણ ઇતિહાસમાં બહુ જ થોડાં પુસ્તકોના જન્મ અને ભાવિનો ઇતિહાસ આટલો વિચિત્ર ને કુતૂહલપ્રેરક હશે.

મોરચા પર લડતા સૈનિકો છાપખાનાનાં બીબાં ગોઠવતા. કાગળ નહોતા. એક જૂની મિલ શોધી કાઢી. તેમાં કાગળ બનાવવાનું નક્કી કર્યું. લડાઈ ચાલતી હતી. બે બોમ્બની વચમાં, વિચિત્ર વસ્તુઓનું મિશ્રણ બનતું હતું. હાથમાં જે આવ્યું તે, દુશ્મનના ધ્વજથી માંડીને મૂર સિપાઈના લોહીથી ખરડાયેલા કપડા સુધીની બધી વસ્તુઓ તે મિલમાં નાખતા. એવી જાતજાતની વસ્તુઓ વપરાયેલી અને બનાવનાર તદ્દન બિન-અનુભવી હતા તેમ છતાં કાગળ ઘણો સુંદર બનેલો. હજુ એ પુસ્તકની થોડીક પ્રતો સાચવેલી પડી છે તેના ટાઈપ ને ગૂઢ રીતે બનાવેલાં પાનાં જોઈએ ત્યારે આશ્ચર્ય ઉપજાવે છે. વર્ષો પછી એ પુસ્તકની એક પ્રત વોશિંગ્ટન ડી.સી.માં કૉંગ્રેસની લાઈબ્રેરીમાં દુષ્પ્રાપ્ય પુસ્તકોના કબાટમાં મેં જોઈ હતી.

લડાઈમાં અમારા પ્રજાશાસનપક્ષની એકાએક હાર થઈ. તે વખતે જ મારું પુસ્તક તાજું છપાયેલું. સ્પેનની બહારના રસ્તા પર લાખો નિર્વાસિતોની વણજાર ચાલી રહી હતી. હિજરત થઈ રહી હતી. એ દેશના ઇતિહાસની તે દુઃખદમાં દુઃખદ ઘટના હતી.

હિજરત કરી રહેલા લોકોની વણજારમાં પૂર્વના મોરચે બચેલાઓમાં, મેન્યુ-એલ અલ્તોલેગીર હતા અને 'એસ્પેના એન લા કોરાઝો' છાપવામાં અને કાગળ બનાવવામાં સહાયભૂત બનેલા સૈનિકો હતા. મૃત્યુના મુખ સામે મારી કવિતાને પ્રકાશિત કરવામાં જેમણે શ્રમ લીધેલો તે આ માણસોને માટે મારું પુસ્તક ગૌરવનો

વિષય હતું. ઘણા લોકો તેમના થેલામાં ખોરાક અને વસ્ત્રોને બદલે પુસ્તકની નકલો લઈને ફરતા એમ મને ખબર પડેલી. એ થેલા ખભે રાખીને એ લોકોએ ફ્રાન્સના લાંબે લાંબે રસ્તે કૂચ કરેલી.

હિજરત કરી રહેલી આ લોકોની અનન્ત વણજાર પર સેંકડો વાર બોમ્બ-મારો થયેલો. બોમ્બથી ઘવાયેલા સિપાઈઓ ઢળી પડેલા અને રસ્તા પર પુસ્તકો વેરાયેલાં. બાકીના બીજાની અનન્ત કૂચ ચાલુ રહેલી. સરહદની બીજી બાજુએ સ્પેનના જે લોકો દેશવટે ગયા તેમના તરફ અત્યંત કૂર વર્તાવ થયેલો. ભયંકર લડાઈની વચ્ચે જન્મેલી અને નાશ પામેલી આ જુસ્સાભરી કવિતાની ચોપડીની બાકી રહેલી પ્રતોની ઢોળી કરવામાં આવી હતી.

યુદ્ધ દરમિયાન ચિલીની એલચી કચેરીએ ફ્રાન્કોના ચાર હજાર અનુયાયીઓને આશ્રય આપેલો. માઈગલ હર્નેન્ડેઝ પણ ત્યાં આશ્રય લેવા ગયો. એલચી કાર્લો મોર્લા લીન્ય હતા; તે પોતાના મિત્ર હોવાનો માઈગલ દાવો કરતો. પણ તેમણે કવિને આશ્રય આપ્યો નહીં. થોડા દિવસ પછી તેને પકડીને જેલમાં નાખ્યો. જેલમાં ત્રણ વર્ષ ક્ષયના દર્દથી પીડાતાં પીડાતાં કવિએ પ્રાણ છોડેલા. બંધનમાં બુલબુલ જીવી શક્યું નહીં.

મેં સ્પેનિશ લોકશાસન પક્ષની તરફેણ કરેલી એટલે ચિલી સરકારે મને કોન્સલના હોદ્દેથી દૂર કરવાનું નક્કી કરેલું. તે મુજબ મારી કોન્સલની જગા પરથી હું ફરેગ થયો.

યુદ્ધ અને પૅરિસ

અમે પૅરિસ પહોંચ્યા. રાફેલ આલ્બર્તી અને તેની પત્ની મારિયા ટેરેસા લિયોની સાથે અમે એક એપાર્ટમેન્ટ લીધું. ક્વાઈ-દ-લ' હોર્લોજનો શાંત સુંદર પડોશ હતો. અમારા ઘરમાંથી પોન્ત-નૂફ, હેનરી ચોથાનું બાવલું અને સીન નદીના કિનારે જાળ નાખીને બેઠેલા માછીમારો દેખાતાં હતાં. નેર્વેસ પ્લેસ ડોલ્ફિન, પાંદડાં અને રેસ્ટોરાંની ગંધ સહિત, અમારા નિવાસની પાછળ હતી. ફ્રેન્ચ લેખક આલેજો કાર્પેનિયર ત્યાં રહેતા હતા. મારા પરિચિતોમાં સૌથી વધુ નિર્લેપ રહેનાર માણસ તે હતા. કોઈ વસ્તુ અંગે અભિપ્રાય આપવાની હિંમત દાખવે નહિ; ભૂખ્યા વરુની જેમ પૅરિસ પર તૂટી પડવાની તૈયારીમાં હતા તે નાઝીઓ વિશે પણ અભિપ્રાય આપે નહિ.

મારા ઝરૂખાની જમણી બાજુએ, કોન્સીઅર્જરીનો કાળો ટાવર દેખાતો. તેની મોટી સોનેરી ઘડિયાળ મારે માટે પડોશની છેવટની હદ હતી.

ફ્રાન્સમાં એ વખતે, અને પછી વર્ષો સુધી, તે દેશના બે અગ્રણી સાહિત્યકારો પૉલ એલુવર્ડ અને ઍરેગોનને મારા સ્નેહી મિત્ર તરીકે ગણવાનું સદભાગ્ય મને

સાંપડ્યું હતું. તેઓ અસાધારણ શિષ્ટમાન્ય સહજતાનાં દષ્ટાન્ત હતા અને છે. તેમનામાં અધિકૃતતા છે તે ફ્રાન્સના વિશાળ જંગલના કવિતાથી ગુંજતા પ્રદેશમાં તેમને સ્થાન અપાવે છે. વળી ઇતિહાસપૂત નીતિનિયમોના તેઓ ચુસ્ત પાલકો છે. આ બેની વચ્ચે છે તેવો ભેદ બહુ ઓછા માણસો વચ્ચે જોવા મળે છે. પૉલ એલુવર્ડ સાથે સમય ગાળ્યાનો કાવ્યમય આનંદ મેં ઘણી વાર માણ્યો છે. કવિઓને જો સત્યને અનુસરીને જાહેર અભિપ્રાયમાં મતદર્શન કરવાનું આવે તો તેમણે ગુપ્ત વાત પ્રગટ કરી દેવી પડે : સમયને બરબાદ કરવા જેવી સુંદર વાત બીજી કોઈ નથી. સમયના જેટલી પ્રાચીન આ આનંદરમતની રીત દરેક જણની જુદી હોય છે. પૉલની સાથે સમય પસાર કરતાં દિવસ છે કે રાત તેનું હું ભાન ભૂલી જતો અને અમારી વાતચીતનો વિષય મહત્વનો છે કે નહિ તેની હું ભાગ્યે જ દરકાર કરતો. ઍરેગોન એટલે બુદ્ધિ, વિદ્વત્તા, દ્વેષ અને ત્વરિત વક્તૃત્વનું વીજાણ્યંત્ર. એલુવર્ડથી છૂટા પડતી વખતે મારા મુખ પર સ્મિત રહેતું, તેનું કારણ સમજાતું નહિ. ત્યારે ઍરેગોન પાસે થોડાક કલાક ગાળ્યા પછી છૂટા પડીએ તે વખતે થાકીને લોથ થયા હોઈએ. કારણ કે આ નરરાક્ષસે તમને વિચાર કરવાની ફરજ પાડી હોય છે. બંને મહાનુભાવો મારા પરમ મિત્રો રહ્યા છે. તેમને વિશે મને આકર્ષણ થાય છે તેનું કારણ કદાચ બંનેની મહાન બુદ્ધિશક્તિ વચ્ચે રહેલ અદભુત તફાવત છે.

નાન્સી કોનાર્ડ

નાન્સી કોનાર્ડ અને મેં એક કવિતાનું સામયિક પ્રગટ કરવાનું જાહેર કર્યું. નામ રાખ્યું 'લા પોએટાસ દુ માટે દેફેન્દન્ટ લ પ્યુપલ અસ્પગ્નોલ' (The Poets of the world defend the spanish people).

ફ્રેન્ચ ગ્રામપ્રદેશમાં નાન્સીનું ઘર હતું. ત્યાં તેણે નાનકડું છાપખાનું શરૂ કરેલું. મને એ જગાનું નામ યાદ નથી. પણ તે પેરિસથી દૂર હતું. અમે તેને ઘેર પહોંચ્યાં ત્યારે રાત્રી પડી ગઈ હતી ને ચંદ્ર બહાર નીકળ્યો હતો. આખી જાગીરની આસપાસ ડિમ અને ચાંદનીનો પડદો ફરક્યા કરતો હોય એમ લાગતું હતું. તેનાથી ઉત્તેજિત થઈને હું ફરવા નીકળ્યો. પાછા વળતાં મારા માથાની આસપાસ બરફની પતરીઓ ઊડાઊડ કરતી હતી. તેને લીધે હું એવો ભ્રમિત થઈ ગયો કે રાત્રીના શ્વેત થરને ભેદીને રસ્તો શોધતાં અર્ધો કલાક નીકળી ગયેલો.

નાન્સીને છાપવાનો અનુભવ હતો. ઍરેગોન સાથેના ઘનિષ્ઠ સંબંધ દરમિયાન તેણે અને ઍરેગોને થઈને 'ધ હન્ટિંગ ઓફ ધ સ્નાર્ક'નું ભાષાન્તર કરેલું તે પ્રસિદ્ધ કર્યું હતું. લુઈસ કેરોલના આ કાવ્યનું ખરેખર ભાષાન્તર થઈ શકે તેમ નથી. તેમાં જે ગાંડી શબ્દગોઠવણી (ઇન્સેન મોઝેઇક) છે તેનું સામ્ય ગોંગોરામાં જોવા મળે એમ હું માનું છું.

મેં પ્રથમ વાર બીબાં ગોઠવવાનું કામ લીધું અને મને ખાતરી છે કે એ કામમાં મારા કરતાં ખરાબ કોઈ નહીં મળે. મેં ‘p’ અવળા ગોઠવેલા એટલે મારી બાઘાઈને કારણે ‘p’ને બદલે ‘d’ વંચાવા લાગ્યા. એક પંક્તિમાં ‘parpados’ શબ્દ બે વાર આવેલો તે બંને વાર ‘dardapos’ વંચાયેલો. પછીથી વર્ષો સુધી નાન્સી મને એ નામે બોલાવતી. પત્રોમાં પણ તે માય ડિયર ડાર્ડોપો...’ એમ લંડનથી લખતી. આમ છતાં અમારું સામયિક સારું આકર્ષણ જમાવી શકેલું. તેના છ-સાત અંક બહાર પાડેલા. ગોન્ઝેલીઝ ટ્યુનોં કે આલ્બર્તી જેવા શૌર્યકવિઓ અને અમુક ફ્રેન્ચ કવિઓ ઉપરાંત ડબ્લ્યુ. એચ. ઓડેન અને સ્પેન્ડર વગેરેની જુસ્સાદાર કવિતાઓ અમે છાપતા. આ અંગ્રેજ સદગૃહસ્થો કદી જાણવા નહીં પામે કે તેમની કવિતાનાં બીબાં ગોઠવતાં મારી શિથિલ આંગળીઓને કેટલું કષ્ટ પડ્યું હતું.

અમુક અમુક વખતે ઇંગ્લેન્ડથી નાન્સીના મિત્ર-કવિઓ કોટના કોલરમાં શ્વેત પુષ્પ ભરાવીને સફાઈદાર પોશાકમાં આવી ચડતા. તે પણ ફ્રાન્કો વિરુદ્ધ કાવ્યો લખતા. બુદ્ધિબેલના ઇતિહાસમાં સ્પેનના યુદ્ધ જેટલો ફળદ્રૂપ વિષય કવિઓને ભાગ્યે જ મળ્યો હશે. સ્પેનમાં રેડાયેલું રક્ત એક એવું લોહચુંબક હતું જેણે એક મહાન યુગની કવિતા દ્વારા ભયંકર ધ્રુજારી પ્રગટ કરી હતી.

આ પ્રકાશન સફળ હતું કે નહીં તેની મને ખબર નથી. કેમ કે આ જ વખતે સ્પેનના યુદ્ધનો દુઃખદ અંત આવેલો અને બીજા વિશ્વયુદ્ધનો આઘાતજનક આરંભ થયેલો. તેનું વિશાળ ફલક તેની અમાપ ફૂરતા અને તેમાં અસંખ્ય વીરોનાં બલિદાન દેવાયા છતાં સ્પેનના સંઘર્ષે કવિતાના સામુદાયિક હૃદયનો કબજો લીધેલો તેવો તે યુદ્ધે લીધો નહોતો.

થોડા વખત પછી મારે યુરોપ થઈને મારા દેશ પાછા ફરવાનું હતું. નાન્સી પણ તેના બુલફાઈટરની સાથે ચિલી આવવાની હતી. પછી તેને ને બુલને સાન્તિયા આગોમાં મૂકીને પેલો નીકળી ગયેલો. પણ મારી દોસ્ત નાન્સી સ્વમાની અને મિજાજી. તે એકદમ પાછી પડે એમ નહોતી. ચિલીમાં તે એક કવિના પ્રેમમાં પડી. કવિ લઘરવઘર રખડુ બાસ્ક ખાનદાનનો. થોડી બુદ્ધિ ખરી પણ હિંમત નહીં. વળી એ દારૂડિયો. આ સન્માનનીય અંગ્રેજ મહિલાને રાત્રે મારતો. આથી નાન્સીને જાહેરમાં જાડાં કાળાં ચશમાં ચડાવીને ફરવું પડતું. ધૂની ને જક્કી, નિર્ભય અને સ્વભાવની દયા ઉપજાવે તેવી આ નાન્સી વિચિત્ર છોકરી હતી. લેડી ક્યુનાર્ડની પુત્રી નાન્સી ક્યુનાર્ડ કુટુંબની એકની એક વારસદાર હતી. 1930માં આ સ્વતંત્ર મિજાજની યુવતી સેવોય હોટલમાં પ્રથમ આવેલ જાઝ બેન્ડના હબસી કલાકાર સાથે નાસી ગયેલી તેથી લંડનમાં ચકચાર જાગેલી.

લેડી ક્યુનાર્ડ દીકરીની ખાલી પથારીમાં તેના શ્યામ ભાવિની માહિતી આપતી ચિઠ્ઠી વાંચી એટલે ધૂંઆપૂંઆ થઈને તે સીધાં પોતાના વકીલને ત્યાં ગયાં ને તેને

વારસામાંથી એક સેન્ટ પણ ન મળે એવું કર્યું. બ્રિટિશ ઉમરાવ કુટુંબના વારસામાંથી એ રીતે એ યુવતી તદ્દન કપાઈ ગઈ. તેની માતાના નિવાસે જ્યોર્જ મૂર (કહે છે કે એ જ નાન્સીનો ખરો પિતા હતો), સર થોમસ બીકહમ, જુવાન આલ્ડસ હક્સલી અને એ વખતના પ્રિન્સ ઓવ્ વેલ્સ ને પછીના ડ્યુક ઓવ્ વિન્ડસર મુલાકાત લેતા.

નાન્સી ક્યુનાર્ડે વળતો ઘા કરેલો. માએ બહિષ્કાર કર્યો તે વર્ષના ડિસેમ્બરમાં તેણે માને નાતાલની ભેટ રૂપે એક ‘નિગ્રોમેન એન્ડ વ્હાઇટ લેડીશીપ’ એ શીર્ષક-વાળું ચોપાનિયું લાલ રિબનથી બાંધેલું મોકલેલું. તેનાથી વધુ દાહક લખાણ હજુ સુધી મેં જોયું નથી. સ્વિકૃતના અમુક ફકરામાં છે તેવી તીક્ષ્ણ પ્રહારક ભાષામાં તે લખાયેલું હતું.

હબસીઓના બચાવમાં તેણે કરેલી દલીલો લેડી ક્યુનાર્ડ અને અંગ્રેજી સમાજ ઉપર હથોડાના ઘા જેવી હતી. મને તેના શબ્દો યાદ આવે છે સ્મૃતિમાંથી કહું છું. એના શબ્દો વધુ પ્રબળ હતા : ‘ધારો કે તમને ગોરાં બાનુને, અથવા તો તમારા લોકોને કોઈ વધુ બળવાન જાતિ અપહરણ કરી જઈ મારે અને બેડી પહેરાવે ને પછી ઈંગ્લેન્ડથી દૂર ગુલામ તરીકે વહાણમાં ચડાવી દે, માનવકુરૂપતાના હાસ્યાસ્પદ નમૂના તરીકે તેમને પ્રદર્શિત કરે, ચાબુકને ચમકારે કાળી મજૂરી કરવાની ફરજ પાડે અને ભૂખે મારે, તો તમારી જાતિનું કેટલું સત્વ બાકી રહે ? કાળા લોકોએ આ હિંસા અને ક્રૂરતા અને બીજું ઘણું સહન કર્યું છે. સદીઓ સુધી સહન કર્યા છતાં આજે તેઓ શ્રેષ્ઠ અને સુંદર કસરતબાજ છે, તેમણે નવા પ્રકારનું સંગીત-સર્જન કર્યું છે, જે બીજા કોઈ પણ સંગીતના કરતાં વધુ વ્યાપક અસર કરનારું છે. આટલી વિપત્તિમાંથી તમે ને તમારા જેવા ગોરા લોક વિજયી થઈને બહાર આવો ખરા કે ? પછી ? કહો, કોણ સારું ?’

વગેરે વગેરે ત્રીસ પાનાં ભરીને લખેલું.

ત્યાર પછી નાન્સી ઈંગ્લેન્ડમાં કદી રહી શકી નથી. તે પછી તે કાળી પીડિત પ્રજાના હિતનો ધ્વજ લઈને ફરતી રહી. ઈથોપિયા ઉપર ચડાઈ થઈ તે વખતે તે એડીસ અબાબા ગયેલી. પછી તે અમેરિકા ગઈ અને સ્કૉટ્સબોરોના કાળા જુવાનિયાઓ પર તેમણે નહીં કરેલા ગુનાનો આક્ષેપ મુકાયેલ તે પ્રસંગે તેમને પક્ષે રહીને લડી. કાળા જુવાનોને રંગદ્રેષી અમેરિકાના ન્યાયાલયે સજા કરેલી અને નાન્સીને લોકશાસનવાદી ઉત્તર અમેરિકાની પોલીસે હદપાર કરેલી.

મારી મિત્ર નાન્સી ક્યુનાર્ડે 1969માં પેરિસમાં મૃત્યુ પામી. મૃત્યુની અસહ્ય વેદનાથી ઉત્તેજાઈને તે હોટલની સીડી પરથી સીધી નીચે ઊતરી આવેલી નિર્વસ્ત્ર દશામાં. ત્યાં જમીન પર જ તે ફસડાઈ પડી ને તેની સુંદર ભૂરી આંખો હંમેશને માટે બંધ થઈ ગઈ.

મૃત્યુ સમયે તેનું વજન પાંત્રીસ કિલો જેટલું હતું. શરીર કેવળ હાડપિંજર બની ગયેલું. દુનિયામાં ચાલી રહેલા અન્યાયની પરંપરા સામેની દીર્ઘ લડાઈમાં તેનું શરીર અળપાઈ ગયું હતું. તેના બદલા રૂપે તેને ઉત્તરોત્તર એકલવાયું જીવન અને નિકૃષ્ટ મૃત્યુ મળ્યાં.

મોડ્રિડમાં કોંગ્રેસ

સ્પેનમાં યુદ્ધ વધુ ને વધુ ભયંકર થતું જતું હતું. સ્પેનના લોકોનો પ્રતિકાર કરવાના જુસ્સાએ આખી દુનિયાને મુગ્ધ કરી દીધી હતી. આંતરરાષ્ટ્રીય દળો સ્પેનમાં લડતાં હતાં. 1936માં મેં તેમને યુનિફોર્મમાં મોડ્રિડમાં ઊતરતાં જોયાં હતાં. વિવિધ વય, વર્ણ અને વાળવાળા લોકોનું તે વિશાળ જૂથ હતું.

1937ના વર્ષમાં અમે પેરિસમાં હતા. મુખ્ય વાત વિશ્વભરના ફાસિસ્ટવિરોધી લેખકોની પરિષદ બોલાવવાની હતી. મોડ્રિડમાં પરિષદ ભરવાની હતી. આ પ્રસંગે ઓરેગોનને નિકટથી ઓળખવાનું બન્યું. સૌપ્રથમ તેની કામ કરવાની સંગઠનશક્તિએ મને તાજુબ કર્યો. એ કાગળો લખાવતો, સુધારતો અને યાદ રાખતો. નાનામાં નાની વિગત પણ તેના ધ્યાન બહાર જતી નહિ. અમારી નાની ઓફિસમાં કલાકો સુધી બેસીને તે સ્થિર ચિત્તે કામ કરતો. તે વિપુલ પ્રમાણમાં ગદ્ય લખતો એ સુવિદિત છે. તેની કવિતા ફ્રેન્ચ ભાષાનું ઘરેણું છે. મેં તેને રશિયન અને અંગ્રેજ લેખકોનાં પોતે કરેલ ભાષાંતરોનાં ગેલી પ્રૂફ સુધારતો અને સીધા પ્રિન્ટર પર તેને પુનઃ છેવટનું રૂપ આપતો જોયો હતો. ખરેખર તે અદભુત માણસ છે તેની પ્રતીતિ મને તે વખતથી થઈ.

કોન્સલની મારી નોકરી રહી ન હતી. એટલે હું નિષ્કિંચન બની ગયો. ઓરેગોને મને ચારસો ફ્રાન્ક (જૂના)ના પગારથી તેના વહીવટની એક સંસ્થામાં સંસ્કૃતિરક્ષકના હોદ્દા પર મૂક્યો. મારી પત્ની ડેલિયા ડેલ કેરિલની, ત્યારે અને વર્ષો પછી પણ શ્રીમંત જમીનદાર તરીકે પ્રતિષ્ઠા હતી. પણ ખરું જોતાં તે મારા કરતાં પણ ગરીબ હતી. અમે એક ભંગાર હોટલમાં રહેતાં હતાં; તેનો પહેલો મજલો જતાં-આવતાં મુસાફર યુગલો માટે આરક્ષિત હતો. મહિનાઓ લગી અમે નિર્ધન દુર્દશા ભોગવી. પણ ફાસિસ્ટ-વિરોધી લેખકોની પરિષદ સફળ થઈ. બધેથી મહત્વના પ્રત્યુત્તર મળતા રહ્યા. એક આયલૈન્ડના રાષ્ટ્રકવિ યીટ્સનો હતો; બીજો સ્વીડનના જાણીતા લેખક સેલ્મા લેગરલોફનો હતો. બંને વૃદ્ધ હતા તેથી મોડ્રિડ જેવા વિધ્વસ્ત અને દૂરસ્થ શહેર સુધી પ્રવાસ કરી શકે તેમ નહોતા. પણ સ્પેનિશ ગણતંત્રના રક્ષણની તરફેણમાં હતા.

હું હંમેશાં વ્યવહારુ બાબતો કે ઉચ્ચ કોટીનાં રાજદ્વારી કાર્યોમાં મારામાં ઓછામાં ઓછી યોગ્યતા છે એમ માનતો આવ્યો છું. એટલે કોંગ્રેસના ખર્ચને

પહોંચી વળવા માટે સ્પેનિશ સરકારે મને મોટી રકમનો બેંક ડ્રાફ્ટ મોકલ્યો ત્યારે વિસ્મયથી મારું મોં પહોળું થઈ ગયું. લેખકોનાં ટોળેટોળાં પેરિસ આવતાં હતાં.

હું મૂંઝાઈ ગયો. આ પૈસાનું મારે શું કરવું ? કૉંગ્રેસના આયોજન પાછળ જે સંસ્થા હતી તેને એ રકમ મોકલી આપવાનો મેં નિર્ણય કર્યો. ‘પૈસા પર મારી નજર નથી. એનું શું કરવું એની સમજ પડતી નથી.’ મેં પેરિસથી પસાર થઈ રહેલા રાફેલ આલ્બર્તીને કહ્યું,

‘તું મોટો મૂર્ખ છે.’ રફેલે કહ્યું, ‘સ્પેનના હિતનું રક્ષણ કરતાં તે તારી કોન્સલની નોકરી ગુમાવી છે. તારાં પગરખાંમાં કાણાં પડ્યાં છે. તારા કામ માટે અને તારી પ્રાથમિક જરૂરિયાતોને પહોંચી વળવા માટે થોડાક હજાર ફ્રાન્ક તું અલગ નહિ મૂકે ?’

મેં મારાં પગરખાં સામે જોયું. ખરેખર તેમાં કાણાં હતાં. આલ્બર્તીએ મને નવી પગરખાંની જોડ ભેટ આપી.

થોડા કલાકમાં બધા ડેલિગેટને લઈને અમે મેડ્રિડ જવા નીકળવાના હતા. ડેલિયા, એમ્પેરો ગોન્ઝાલેઝ ટ્યુનોન અને હું – ત્રણેને પરિષદમાં ઉપસ્થિત રહેવા માગતા લેખકોને માટે મંજૂરીનું કામ સોંપવામાં આવ્યું હતું. ફ્રાન્સમાંથી બહાર નીકળવાના વિઝાએ અનેક પ્રશ્નો ઊભા કરેલા. એટલે રમૂજમાં જેને રેસીપીસી કહેતા તે વિધિસરની પહોંચ મેળવવા માટે અમે પેરિસનું લગભગ આખું પોલીસ હેડક્વાર્ટર્સ માથે લીધું. ઘણી વાર અમે જાતે પાસપોર્ટ પર પેલી સર્વશ્રેષ્ઠ ફેચ્ય તેમ્પોની સહાયથી સિક્કા મારતા.

નોર્વેજિયનો, ઇટાલિયનો અને આર્જેન્ટાઈન લેખકોની સાથે મેક્સિકોથી ઑક્ટેવિયો પાઝ હજારો સાહસ-દુઃસાહસ ખેડીને આવ્યો હતો. તેને લાવી શક્યા તેનો મને ગર્વ હતો. તે વખતે એનું એક જ પુસ્તક પ્રસિદ્ધ થયું હતું. તે મને બે માસ પહેલાં મળ્યું હતું. તેમાં તેનું આશાસ્પદ ભાવિ દેખાતું હતું. હજુ એને કોઈ ઓળખતું ન હતું.

મારો જૂનો મિત્ર સીઝર વાલ્લેજો મને મળવા આવ્યો. તેના ચહેરા પર ગુસ્સો હતો. તેની પત્ની – જેને અમે બાકીના સૌ અસહ્ય ગણતા તેની ટિકિટ ફાડી નહોતી એટલે તે ગુસ્સે હતો. મેં તરત જ તેની ટિકિટ કઢાવી આપી. અમે તે વાલ્લેજોને આપી. એટલે એ જેવો આવ્યો હતો તેવા મિજાજમાં પાછો ગયો. તેના ચિત્તમાં કશુંક ખટકતું હતું. તે શું હતું તે શોધતાં કેટલાક મહિના નીકળી ગયા.

તેના મૂળમાં આ વાત હતી : મારો દેશવાસી વિસેન્ટ હુઇડોબ્રો કૉંગ્રેસમાં હાજરી આપવા પેરિસ આવ્યો હતો. હુઇડોબ્રો અને હું લડીને છૂટા પડ્યા હતા. એકબીજા સાથે બોલતા ન હતા. પણ તે વાલ્લેજોનો ખાસ મિત્ર હતો. પેરિસમાં રહ્યો તે દિવસો દરમિયાન તેણે મારા વિશ્વાસુ મિત્ર વાલ્લેજોને મારા વિશે અનેક વાતો કરી. એ બધા વિશે પાછળથી વાલ્લેજો સાથે ઉગ્ર ચર્ચા કરીને મારે ખુલાસો

કરવો પડ્યો હતો.

પૅરિસથી કોઈ ટ્રેન આટલા બધા લેખકોને લઈને કદી ઊપડી ન હતી. ટ્રેનની પરસાળમાં અમે એકબીજાની પ્રશંસા કરતા કે ઉપેક્ષા કરતા. કેટલાક ઊંઘતા હતા. બીજા કેટલાક સતત ધૂમ્રપાન કર્યા કરતા. ઘણાને માટે સ્પેન ઈતિહાસની તે ક્ષણની સમસ્યા અને ઉકેલરૂપ હતું.

વાલ્લેજો અને હુઈડોબ્રો ટ્રેનમાં કોઈ સ્થળે હતા. આન્દ્ર માલરો મારી સાથે વાત કરવા સારુ એક ક્ષણ ઊભા રહ્યા. તેમના ચહેરાના સ્નાયુનું સંકોચન થયા કરતું. તેમના ખભા પર રેઈનકોટ હતો. આ વખતે તે એકલા મુસાફરી કરી રહ્યા હતા. અગાઉ બધી વખત મેં તેમને વિમાની કોર્નિંગલિયર મોલિનિયરની સાથે જોયેલા; ખોવાયેલાં કે શોધેલાં શહેરો અથવા વિમાનોની સોંપણી નિમિત્તે સ્પેનના આકાશમાં ઉડ્ડયન વખતે મોલિનિયર તેમનો જમણો હાથ હતો.

મને યાદ છે કે સીમા ઉપર લાંબા સમય સુધી ટ્રેન રોકાઈ ગઈ હતી. હુઈડોબ્રોની સૂટકેસ ખોવાઈ હતી. ટ્રેનના રોકાણ અંગે દરેક જણ ચિંતામાં હતું એટલે કોઈ તેને સાંભળવા આતુર નહોતું. ચિલીના કવિ પ્લેટફોર્મ પર બેગ શોધવા માટે ખોટી ક્ષણે ઊતર્યા. એ વખતે અભિયાનના આગેવાન માલરો ત્યાં હતા. સ્વભાવે ઢીલા માલરો તે વખતે સંખ્યાબંધ પ્રશ્નોથી ઘેરાયેલા હતા, કંટાળેલા હતા. કદાચ હુઈડોબ્રોને તે નામથી કે જોયે ઓળખતા નહિ હોય. હુઈડોબ્રો પોતાની સૂટકેસ ખોવાયાની ફરિયાદ કરવા ગયા ત્યારે માલરો ધૂંધવાયેલા હતા. મેં તેમની ગર્જના સાંભળી : ‘કોઈને દબાવવાનો આ સમય છે ? નીકળો અહીંથી, જે વાઉસ એનમર્ટ !’

હું ચિલીના કવિના સ્વાભિમાન પર પ્રહાર કરતી આ ઘટનાનો સાક્ષી બન્યો તે બહુ ખરાબ હતું. એ ક્ષણે હું હજાર માઈલ દૂર હોત ! પરંતુ જિંદગી ચંચળ છે. તે ટ્રેન પર હુઈડોબ્રોએ તિરસ્કારેલો તે માણસ હું હતો. તેનાથી ખરાબ એ બન્યું કે સો લેખકો ટ્રેનમાં જઈ રહ્યા હતા તેમાંથી કોઈ નહીં, પણ હું, તેનો દેશવાસી જ, આ ઘટનાનો એકલ સાક્ષી બન્યો !

રાત્રિ વહી રહી હતી અને ટ્રેન સ્પેનના ગ્રામવિસ્તારમાંથી પસાર થઈ રહી હતી, ત્યારે હુઈડોબ્રો, તેની સૂટકેસ અને તેને થયેલ કડવા અનુભવની ઘટનાનો વિચાર આવ્યો. મધ્ય અમેરિકાના કેટલાક જુવાન લેખકો મારા ડબ્બામાં આવેલા. તેમને મેં કહ્યું, ‘તમે હુઈડોબ્રો પાસે પણ જાઓ, તે એકલા હશે ને નાસીપાસ સ્થિતિમાં હશે.’

એ લોકો વીસ મિનિટમાં પાછા આવ્યા. મુખ પર સ્મિતની ઝલક હતી. હુઈડોબ્રોએ તેમને કહેલું : ‘ખોવાયેલી બેગ વિશે વાત કરશો નહિ. એ મહત્વની નથી. જે ખરેખર મહત્વનું છે તે એ છે કે શિકાગો, બર્લિન, કોપેનહેગન અને પ્રાગની યુનિવર્સિટીઓએ મને માનાર્હ ડિગ્રીઓ આપી છે. છતાં તમે જ્યાંથી આવો છો તે

નાનકડા દેશની નાનકડી યુનિવર્સિટી મારી ઉપેક્ષા કરી રહી છે. મને ક્રિએશનિઝમ ઉપર વ્યાખ્યાન આપવા પણ નિમંત્રણ મળ્યું નથી.”

મારા દેશવાસી મહાન કવિને ખરેખર સુધરવાની કોઈ આશા ન હતી !

છેવટે અમે મેડ્રિડ પહોંચ્યા. મુલાકાતીઓનું સ્વાગત કરવામાં આવ્યું. તેમને રહેવાની જગા આપી. એક વર્ષ પહેલાં મેં જે ઘર છોડ્યું હતું તે ઘેર જવાનું મેં નક્કી કર્યું. તેમાં મારાં પુસ્તકો, મારી વસ્તુઓ અને બધું જ યથાસ્થિત મૂકીને હું નીકળી ગયો હતો. યુનિવર્સિટી કેમ્પસના દરવાજા પાસે જ એક મકાનમાં આ એપાર્ટમેન્ટ હતું. મકાનનું નામ ‘હાઉસ ઓફ ફ્લાવર્સ’ હતું. ફ્રાન્કોની આગોતરી ટુકડી ત્યાં પહોંચી ગઈ હતી અને મકાનના બ્લોકના માલિક અનેક વાર બદલાઈ ગયા હતા.

માઈગલ હર્નેન્ડેઝે લશ્કરી પોશાક પહેરેલો હતો અને હાથમાં બંદૂક હતી. તેને એક વાન મળી તેમાં ચોપડીઓ અને બીજી કેટલીક મહત્વની વસ્તુઓ મારી સાથે રાખી હતી.

અમે ઉપર પાંચમે માળે ગયા અને કુતૂહલથી એપાર્ટમેન્ટ ખોલ્યું. તોપમારાથી બારીઓ અને ભીંતોને નુકસાન થયું હતું, ચોપડીઓ અભરાઈ ઉપરથી નીચે પડી ગઈ હતી. ભંગારના ઢગલામાંથી રસ્તો કાઢવો મુશ્કેલ હતો. મેં આમતેમ મારી વસ્તુઓ શોધવાનો પ્રયત્ન કર્યો. વિચિત્ર વાત એ હતી કે તદ્દન નકામી નિરુપયોગી વસ્તુઓ અદૃશ્ય થઈ હતી. હુમલાખોરો અથવા રક્ષકો ઉઠાવી ગયા હશે. વાસણો, સીવવાનું મશીન અને કાચનાં વાસણો બચ્યાં હતાં. તે અહીંતહીં વેરાયેલાં હતાં. છતાં મારો કોન્સલનો ટેલ કોટ મારા પોલિનેશિયન મુખવટા અને મારી જૂની છરીઓ દેખાતી નહોતી.

“માઈગલ, યુદ્ધ એ સ્વપ્નના જેવું વિચિત્ર હોય છે.” અહીંતહીં પથરાયેલા કાગળોમાં મારી કેટલીક હસ્તપ્રતો માઈગલને મળી. “આ વિધ્વંસે મારા જીવનનું દ્વાર બંધ કરી દીધું.” મેં માઈગલને કહ્યું, “મારે આમાંનું કશું સાથે લઈ જવું નથી.”

“કશુંય નહીં ? એક ચોપડી પણ નહિ ?”

“ના, એક ચોપડી પણ નહિ” અમે ખાલી હાથે ખાલી વાનમાં પાછા ગયા.

સંગ્રામ અને મુખવટા

....મારું ઘર બે મોરચા વચ્ચે ફ્રાન્સનું હતું.... એક બાજુ મૂર લોકો અને ઇટાલિયનો આગળ વધતા હતા.... બીજી તરફ મેડ્રિડનું રક્ષણ કરનારા આગળ વધતા અને પાછા પડતા હતા અથવા તેમને રોકી દેવામાં આવતા.... તોપો ભીંત સોંસરી નીકળી ગયેલી હતી.... બારીઓ ભાંગીને ભુક્કો થઈ ગઈ હતી.... ભૂમિ ઉપર, ચોપડીઓની વચ્ચે પડેલું શાર્પનેલ મળ્યું.... પણ મારા મુખવટા જોવા મળ્યા નહિ.... સિયામ, બાલી, સુમાત્રા, મલય દ્વીપસમૂહ, બાંડુંગ વગેરે સ્થળેથી એકત્ર

કરેલ વિવિધ મુખવટા.... ઢોળ ચડાવેલાં, લાલ ટામેટાં જેવાં, રૂપેરી ભ્રમરવાળાં, વાદળી, રાક્ષસી ભ્રમર ચીતરેલાં, ચિંતનમગ્ન સ્થિતિ દર્શાવતાં પરિધાનો પૂર્વના દેશોની એકલા પ્રથમ વાર લીધેલી મુલાકાતના સંભારણારૂપ હતાં... આ દેશોએ મારું સ્વાગત ચા, છાણ, અફીણ, જસ્મીન, ફેન્જીપની અને રસ્તા પર પડેલાં સડેલાં ફળની સોડમથી કરેલું... એ પરિધાનો શુદ્ધતમ નર્તનો અને મંદિરોમાં થતાં નૃત્યોનું સ્મરણ કરાવે છે... મારી અમેરિકન પ્રવૃત્તિથી વિરુદ્ધ લાગે એવી સ્વપ્નકથાઓ, રૂઢિઓ, રહસ્યોને ચીતરતી પૌરાણિક કથાઓથી રંગાયેલ કાષ્ઠના અવશેષો... કદાચ ગોળીઓની રમઝટ વચ્ચે સૈનિકો મૂર લોકોને ડરાવવાના હેતુથી, આ મુખવટા પહેરીને મારા ઘરની બારીની બહાર ઝૂક્યા હશે... લોહીના ડાઘાવાળાં અનેક પરિધાનો ત્યાં તૂટેલી હાલતમાં પડેલાં હતાં.... બીજાં કેટલાંક પાંચમા માળના મારા નિવાસસ્થાનેથી ગોળીથી વીંધાઈને નીચે ઊતરી ગયાં હતાં... ફાન્કોની અગ્રયાથી ફોજે તેમની સામે સ્થાન લીધું હતું.... અભણ ભાડૂતી સિપાઈઓ તેમની આગળથી ચિચિયારી કરતા પસાર થતા હતા... તેમના છેલ્લા નૃત્ય પ્રસંગે, મૃત્યુના નૃત્ય પ્રસંગે એશિયન દેવોનાં ત્રીસ પરિધાનો મારા ઘરમાંથી નીકળ્યાં હતાં.... વિરામની એક ક્ષણ.... પરિસ્થિતિ ઊલટી બની... હું ભંગારની સામે જોતો, સાદડી પરના લોહીના ડાઘા જોતો બેઠો હતો.... નવી બારીઓમાંથી, ગોળીબારથી પડેલાં છિદ્રોમાં થઈને... દૂર દૂર સુધી વસાહતની પેલી પાર, મેદાનો અને પ્રાચીન કિલ્લાઓ સુધી દષ્ટિ કરી.... સ્પેન મને ખાલી ખાલી લાગ્યું.... મારા છેલ્લા અતિથિઓ હંમેશને માટે વિદાય થઈ ગયા હોય એવું લાગ્યું.... મુખવટા સાથે કે મુખવટા વગર, ગોળીઓની રમઝટ, યુદ્ધના હાકોટા-છાકોટા, અદભુત પ્રતિકાર, જીવન કે મૃત્યુ બધું જ મારે માટે ખતમ થઈ ગયું... મહેફિલને અંતે અનુભવાતી શાન્તિ... છેલ્લી મહેફિલને અંતે... વણનોતરેલા સૈનિકો તેમનાં કવચો ને પરિધાનો સહિત ખતમ... મારે માટે સ્પેન ખતમ થઈ ગયું હતું....

પીડિતોની શોધમાં....

મેં એક પંથ પકડ્યો

હું પક્ષમાં વિધિસર જોડાયો, તે પછી ઘણે વખતે ચિલીમાં મને કર્મશીલ તરીકેનું કાર્ડ મળ્યું. પણ મને લાગે છે કે સ્પેનના વિગ્રહ દરમિયાન જ હું મારી જાતને સામ્યવાદી તરીકે ગણતો આવ્યો હતો. સામ્યવાદ વિશેની દૃઢ શ્રદ્ધાના મૂળમાં અનેક કારણો હતાં.

મારો વિરોધમૂર્તિ મિત્ર નિત્શિયન કવિ લિયો ફિલિપ બહુ ગમી જાય તેવો માણસ હતો. તેનું સૌથી આકર્ષક લક્ષણ તે શિસ્તભંગ કરવાનું અને હળવું બળવાખોર મનોવલણ. આંતરવિગ્રહ જોરમાં ચાલતો હતો તે દરમિયાન એ FAI (Iberian Anarchist Federation)ના પ્રચારમાં પડ્યો હતો. ઘણી વાર તે અરાજકવાદી મોરચાઓ પર જતો, ત્યાં તે પોતાના સિદ્ધાન્તો વિશે ભાષણ કરતો અને પોતાનાં રૂઢિભંગક કાવ્યો વાંચતો. તેમાં એની અભ્યર્થનાઓ તથા ઉપાલંભોથી ભરપૂર ધર્મ-વિરોધી સ્વચ્છંદી વિચારશ્રેણી પ્રગટ થતી. તેનાં ઉચ્ચારણોએ અરાજકવાદી જૂથોને પ્રભાવિત કર્યાં હતાં. બીજા લોકો ઝડપથી નજીક આવી રહેલા યુદ્ધને મોરચે હતા ત્યારે આ જૂથો ઉખાગૃહની કૃત્રિમ ગરમીમાં ઊછરેલાં ફૂલની જેમ મેડ્રિડમાં ઊગી નીકળ્યાં હતાં. આ જૂથોએ બસો અને ટ્રોલીઓને અર્ધી લાલ અને અર્ધી પીળી રંગી હતી. ગળામાં ગોળીઓના હાર અને કડાં પહેરેલાં, લાંબા વાળ અને લાંબી દાઢીવાળા આ લોકોએ સ્પેનના ખૂનખાર યુદ્ધમાં મહત્વનો ભાગ ભજવ્યો હતો. મેં

તેમાંના ઘણાને અર્ધા લાલ અને અર્ધા કાળાં પગરખાં પહેરેલા જોયા હતા. એ જોડા બનાવતાં મોચીને બહુ તકલીફ પડી હશે. એમ કોઈ ન માને કે આ બધો નિર્દોષ દેખાવ હતો. તેમની પાસે છરા, બંદૂકો, પિસ્તોલ અને દારૂગોળો હતાં. એમનાં જૂથો મકાનના પ્રવેશદ્વાર પાસે ધૂમ્રપાન કરતાં, થૂંકતાં. હથિયાર દેખાય તેમ બેસે. તેમનું મુખ્ય કામ ભયભીત ભાડૂતો પાસેથી ભાડું ઉઘરાવવાનું અથવા તેમની પાસેથી ઘરેણાં, વીંટી, ઘડિયાળ વગેરે પડાવી લેવાનું હતું.

લિયો ફિલિપ એક રાત્રે તેના અરાજકવાદી વ્યાખ્યાનમાંથી પાછો આવી રહ્યો હતો ત્યારે મારા નિવાસની નજીકમાં આવેલી કાફેમાં તેનો ભેટો થઈ ગયો. કવિએ નેઝરિન દાઢી સાથે બંધબેસતી સ્પેનિશ કેપ પહેરી હતી. બહાર નીકળતાં, તેના રંગીલા પહેરવેશની સુંદર સળો તેના એક સંવેદનશીલ સહધર્મી સાથે અથડાઈ હતી. લિયો ફિલિપના રીઠા બેફિકર (hidalgo) મનોવલણે આ પાછલી હરોળના ‘વીર’ને ઉશ્કેર્યા હશે કે કેમ એ હું નથી જાણતો; પણ એટલું ચોક્કસ જાણું છું કે થોડાંક પગલાં આગળ ચાલ્યા કે તરત અરાજકવાદીઓના એક ઝુંડે અમને રોક્યા. તે ઝુંડની આગેવાની પેલા ગુસ્સે થયેલા ગૃહસ્થે લીધી હતી. તેમને અમારા કાગળો તપાસવા હતા. કાગળો પર નજર નાખ્યા બાદ સ્પેનિશ કવિ લિયો ફિલિપને બે હથિયારબંધ માણસો ઉપાડી ગયા.

મારા ઘરની નજીક મૃત્યુદંડના અમલની જગા હતી. ઘણી વાર રાત્રે બંદૂકના અવાજોથી મારી ઊંઘ બગડતી. બે લશ્કરી અધિકારીઓને મોરચા પરથી આવતા જોયા. મેં તેમને લિયો ફિલિપ વિશે વિગતે વાત કરી. તેની અસર થઈ. છેવટે એમના સદભાવથી મારો મિત્ર મુક્ત થયો. અરાજકવાદી વિચારધારા અને નિરુદ્દેશ વિનાશો મને વિચાર કરતો કર્યો. ટૂંકી નજરવાળા સુંદર કેશ ધરાવતા એક વૃદ્ધ ઓસ્ટ્રિયન અરાજકવાદી વિશે મેં સાંભળેલું. તેની વિશિષ્ટતા એ હતી કે તે લોકોને ‘ફરવા’ લઈ જાય ! તેણે એક ટુકડી બનાવેલી તેને ‘ડોન’ નામ આપેલું. કેમ કે તે ટુકડી ‘સવારે’ જ કામ પતાવતી !

“તને કદી માથાનો દુખાવો થયો છે ?” એ શિકારને પૂછે.

“હા. કોઈ કોઈ વાર.”

“તો હું તને ઉત્તમ પેઇનકિલર આપું છું.” એમ કહીને તે ઓસ્ટ્રિયન સામા માણસને લમણે રિવોલ્વર ધરીને ઘોડો દબાવે.

આવી ટોળકીઓ મોંડ્રમાં રાત્રિના ઘોર અંધકારમાં રખડતી. બધામાં એકલા સામ્યવાદીઓનું જૂથ સંગઠિત હતું. ઇટાલિયન, જર્મન, મૂર અને ફેલેન્જિસ્ટનો સામનો કરવા માટે તેમણે લશ્કર તૈયાર કર્યું હતું. ફાસિસ્ટવિરોધી લડાઈ ચાલુ રાખનાર નૈતિક બળ તરીકે પણ તે કામ કરતા હતા.

આ બધાનું તારતમ્ય એ કે એક ચોક્કસ વિચારશ્રેણી ધરાવતો માર્ગ તમે પસંદ કરો. મેં એમ જ કર્યું. એ વિકટ સમયમાં આશા અને અંધકારની વચ્ચે મેં કરેલી પસંદગી બદલ મારે કદી પસ્તાવું પડ્યું નથી.

રાફેલ આલ્બર્તી

કવિતા શાન્તિનું કાર્ય છે. લોટમાંથી બ્રેડ થાય તેમ શાન્તિમાંથી કવિનું સર્જન થાય છે.

લૂંટારાઓ, યુદ્ધખોરો, વરુઓ કવિને પકડીને બાળે છે, મારી નાખે છે, તેના શરીરમાં દાંત બેસાડે છે. એક તલવારધારી સૈનિકે પુશ્કિનને અંધારા વિષાદમય બાગમાં ઝાડ નીચે પ્રાણઘાતક પ્રહારો કર્યા હતા. પેત્રોફીના નિર્જીવ શરીર પર યુદ્ધના તેજીલા તોખાર તૂટી પડ્યા હતા. બાયરન યુદ્ધની સામે લડતાં લડતાં ખપી ગયો હતો. સ્પેનના ફ્રાન્સિસ્કોએ સ્પેનના સર્વશ્રેષ્ઠ કવિની હત્યા કરીને યુદ્ધના શ્રી-ગણેશ માંડ્યા હતા.

રાફેલ આલ્બર્તી જીવતો રહ્યો છે. હજાર વાર તેની હત્યા નક્કી થયેલી. લોકોની માફક એક વાર ગ્રેનેડામાં. બીજી વાર બડાજોઝમાં મૃત્યુ તેની પ્રતીક્ષા કરી રહ્યું હતું. તેને મારવા, તેને ફાંસીએ લટકાવવા અને એ રીતે કવિતા પર પ્રાણઘાતક પ્રહાર કરવા તેઓએ સૂર્યાભિષિક્ત સેવિલમાં, કેડિઝમાં અને તેના વતનમાં પ્યુએર્તો દ સાન્તા મારિયામાં તેની તપાસ કરેલી.

પરંતુ કવિતા મરી નથી, તેને બિલાડીના નવ ભવ જીવવાના છે. તેઓ તેને અનેક રીતે પજવે; રસ્તા પર ઢસડે, તેના પર થૂંકે, અનેક પ્રકારના ઉપહાસને પાત્ર બનાવે; ગૂંગળાવી નાખે, તેને દેશવટો દે, જેલમાં પૂરે, તેનામાં સીસું ભરે; પણ એ બધા પેંતરામાંથી ઊગરી જઈને કવિતા સ્વચ્છ સ્વરૂપે ચોખાના દાણા જેવા વિશદ સ્મિત કરતી પ્રકાશી રહી છે.

હું આલ્બર્તીને તે વાદળી શર્ટ અને લાલ ટાઈ પહેરીને મોંડ્રિડના રસ્તા પરથી જતો ત્યારથી ઓળખું. મેં તેને લોકોની વચ્ચે રહીને લડતો જોયો હતો. એ વખતે બહુ કવિઓ તે દુર્ગમ માર્ગે જતા ન હતા. હજુ સ્પેનનો મૃત્યુદંટ વાગ્યો નહોતો. પણ તેણે ભવિષ્ય પારખી લીધું હતું. તે દક્ષિણમાંથી આવતો હતો. ગાતા સાગર અને પોખરાજ જેવા સુવર્ણરંગી શરાબના ભંડારોની નજીક તેનો જન્મ થયો હતો. તેના હૃદયને દ્રાક્ષાસવમાંથી જુસ્સો અને સાગરના તરંગમાંથી ગીત મળ્યું. તે સદાનો કવિ હતો; પરંતુ તે પોતે આરંભકાળમાં એ જાણતો નહોતો. પછી તો આખા સ્પેનને તેની જાણ થઈ અને છેવટે દુનિયા આખીમાં તેને પ્રસિદ્ધિ મળી.

અમારામાંથી જેમને કેસ્ટાઇલની ભાષા જાણવાનું અને બોલવાનું સદભાગ્ય સાંપડ્યું હતું તેમને માટે રાફેલ આલ્બર્તી સ્પેનિશ કવિતાના ઉત્કૃષ્ટ ગુણોનું મૂર્ત

સ્વરૂપ હતો. તે જન્મજાત કવિ હતો એટલું જ નહિ કવિતાનો શ્રેષ્ઠ કસબી પણ હતો. શિયાળામાં અદભુત રીતે ઊઘડતા લાલ ગુલાબની જેમ, તેની કવિતામાં ગંગોરાનું હિમ, જોર્ગ મેનરિકનું મૂળ, ગાર્સિલેસોની પાંદડી અને ગુસ્તાવો એડલ્ફો બેકરના શોકની સુવાસ અનુભવાય છે. સ્પેનિશ કવિતાનાં બધાં આંતરસત્વો તેના સ્ફટિકમય મધપાત્રમાં એકત્ર થયેલા છે.

સ્પેનમાં ફાસીવાદ અટકાવવાનો જેમણે પ્રયત્ન કર્યો તેમને માટે આલ્બર્તીનું લાલ ગુલાબ રસ્તા પર પ્રકાશ ફેંકી રહ્યું હતું. દુનિયા આ કરુણ શૈયકથા જાણે છે. તે ઐતિહાસિક સોનેટો રચતો, સૈનિકોના બૌરેકમાં અને મોરચે તેનું વાચન કરતો. તેણે યુદ્ધની સામે કવિતાનું ગેરીલા યુદ્ધ ઊભું કર્યું. બંદૂકના અવાજની નીચે પાંખો ઊગે તેવાં ગીતો શોધી કાઢ્યાં, જે પછીથી સમગ્ર પૃથ્વીના પટ પર છવાઈ ગયાં હતાં.

તે સાચો સંપૂર્ણ કવિ હતો. કટોકટીની પળે જગતને કવિતા કેવી ઉપયોગી થઈ શકે તે તેણે બતાવ્યું. આ બાબતમાં તે માયકોવ્સ્કીને મળતો આવતો હતો. કવિતાનો આવો બહુજનહિતાય વિનિયોગ બળ, માર્દવ, આનંદ અને માણસની મૂળ પ્રકૃતિ પર મંડાયેલો હોય છે. તેના સિવાય કવિતા અવાજ કાઢે, પણ ગાતી નથી. આલ્બર્તીની કવિતા હંમેશાં ગાતી હતી.

ચિલીમાં નાઝીઓ

ફરી એક વાર હું થર્ડ ક્લાસમાં પ્રવાસ કરીને મારે વતન આવ્યો. લૅટિન અમેરિકામાં સીલીન, ડુલા રોશેલ કે એઝરા પાઉન્ડ જેવા ફાસીવાદની સેવા ખાતર દેશદ્રોહ કરનારા સમર્થ લેખકો ન હતા. પણ હિટલરવાદે, આર્થિક સહાય સહિત કે અન્યથા, ફાસીવાદના આંદોલનને પોષણ આપ્યું હતું. અહીંતહીં બધે એનાં જૂથો ઊભાં થયાં. તેના સભ્યો સ્ટૉર્મ-ટૂપર્સનો પોશાક પહેરીને હાથ ઊંચો કરીને ફાસિસ્ટ સલામ કરતા થઈ ગયા હતા. તે કોઈ નાનાં જૂથ ન હતાં. ખંડનાં જૂનાં જાગીરદારી શાસનતંત્રો હરેક પ્રકારના સામ્યવાદવિરોધીઓનું સમર્થન કરતાં હતાં, પછી તે જર્મનીનાં હોય કે ક્રિયોલના વામપંથી હોય. વળી વધુમાં, જર્મન વંશના લોકોનો મોટો ભાગ ચિલી, બ્રાઝિલ અને મેક્સિકોમાં રહેતો હતો. આ પ્રદેશો હિટલરના ક્ષણિક ઉત્થાનથી અને જર્મનોની સહસ્રવર્ષીય મહત્તાની કલ્પિત કથાથી સહજભાવે પ્રદૂષિત થઈ ચૂક્યા હતા.

હિટલરની વિજયપરંપરાના એ દિવસોમાં મારે અનેક વાર દક્ષિણ ચિલીના એકાદ ગામ કે નગરની વચ્ચેથી ચાલતાં - અક્ષરશઃ પગે ચાલતાં જવાનું થતું. બધે જ સ્વસ્તિક ચીતરેલા વાવટા ફરફરતા હતા. એક વાર, દક્ષિણના એક નાના ગામમાં ટેલિફોન વાપરવાના બદલામાં ફ્યુરરને સલામ કરવાની ફરજ પડી હતી. આખા નગરમાં આ મકાનના માલિક એકલાએ જ ટેલિફોન વસાવ્યો હતો. તેણે

ટેલિફોનનું મશીન એવી રીતે ગોઠવેલું હતું કે હૂક પરથી રિસીવર ઉઠાવવા જાઓ એટલે સામે મૂકેલા હિટલરના ચિત્ર સામે તમારો હાથ ઊંચો કરવો પડે. તેનો હાથ તો ઊંચો કરેલો હતો જ.

‘અરોરા દ ચિલી’ નામના સામયિકનો હું તંત્રી હતો. તેમાંનાં સર્વ સાહિત્યિક શસ્ત્રો (અમારી પાસે બીજાં શસ્ત્રો ન હતાં) એક પછી એક દેશને હડપ કરી જતા નાઝીઓ સામે તાકેલાં હતાં. ચિલી ખાતેના હિટલરના રાજદૂતે નેશનલ લાઇબ્રેરીને કહેવાતા નૂતન જર્મન સંસ્કૃતિના લેખકોએ લખેલાં પુસ્તકો ભેટ આપ્યાં હતાં. અમે તેની સામે અમારા વાચકોને હિટલરે પ્રતિબંધિત કરેલ સાચા જર્મનીને વફાદાર હોય એવાં જર્મન પુસ્તકો અમને મોકલી આપવા જણાવ્યું હતું. એનો રોમાંચક અનુભવ થયો. મને મારી નાખવાની ધમકીઓ મળવા લાગી. ગંદવાડ ચોપડેલી ચોપડીઓનાં સુઘડ પારસલો મળવા લાગ્યાં. ‘દર સ્તુર્મર’ નામના અશ્લીલ સામયિકના અંકોનાં જૂથો પણ મળ્યાં. તેમાં વિકૃત જાતીય અને સેમિટિક જાતિવિરોધી લખાણો આવતાં. તેનો સંપાદક જુલિયસ સ્ટ્રીચર હતો. તેને વર્ષો પછી ન્યુરેમ્બર્ગ ખાતે યોગ્ય રીતે જ ફાંસી અપાઈ હતી. હેનરિક હેઈન, ટોમસ માન, આના સેગર્સ, આઈન્સ્ટાઈન, આર્નોલ્ડ, ઝવીગનાં લખાણોની જર્મન આવૃત્તિઓ પણ આવી. લગભગ પાંચસો પુસ્તકો થયાં એટલે અમે તે નેશનલ લાઇબ્રેરીને સોંપવા ગયા.

પણ આશ્ચર્ય ! નેશનલ લાઇબ્રેરીના દરવાજા અમારે માટે બંધ હતા !

પછી અમે સરઘસાકારે યુનિવર્સિટીના સભાગૃહમાં રેવરંડ નાઈમોએલર અને કાર્લ વોન ઓસ્સિટ્ઝકીનાં વ્યક્તિચિત્રો લઈને ગયા. ત્યાં વિદેશપ્રધાન ડોન મિગ્વેલ કુઆગા ટોર્કોનલની અધ્યક્ષતામાં કશોક વિધિ ચાલતો હતો. અમે સાચવીને પુસ્તકો અને ચિત્રો સ્વીકરના મેજ પર મૂક્યાં. અમારી જીત થઈ. પુસ્તકોનો સ્વીકાર થયો.

આઈલા નેગરા

લેખનકાર્ય ઉપર વધુ નિષ્ઠા અને એકાગ્રતાથી કામ કરવાનું મેં નક્કી કર્યું. સ્પેનની મુલાકાતે મને વધુ બળ અને પક્વતા આપ્યાં હતાં. મારી કવિતા-માંથી કડવાશ દૂર થવાની હતી. ‘વેઈન્ટ પોએમાસ દ એમર’ની ચિન્તનાત્મક આત્મલક્ષિતા અને ‘રેસિડેન્સિયા એન લા ટાઈરા’ની વ્યથાકારક શોકગ્રસ્તતા વિદાય લઈ રહ્યાં હતાં. હવે મને લાગે છે કે ભૂગર્ભમાં રહેલ ખડકની અંદર રહેલી ખનિજ શિરા નહીં, પણ પુસ્તકનાં પૃષ્ઠોમાં રહેલી શિરા મેં પકડી હતી. કવિતા આપણા માનવબંધુઓની સેવા કરી શકે ? માણસના જીવનના સંઘર્ષોમાં તેને સ્થાન મળે ? બુદ્ધિહીન અને નિષેધાત્મક તત્ત્વોમાં હું ઘણું રખડ્યો. હવે અટકું અને માનવજાતિની મહત્વાકાંક્ષાઓમાં ઊંડાં મૂળ ઘાલીને રહેલી માનવતાના રસ્તે જાઉં. સમકાલીન સાહિત્યમાંથી માનવતાને દેશવટો મળ્યો છે.

મેં મારા ‘કેન્ટો જનરલ’ પર કામ કરવાનું શરૂ કર્યું.

તેને માટે મારે જગાની જરૂર હતી. સમુદ્રની સામે આઈલા નેગરામાં એક પથ્થરનું મકાન હતું, તેની ભાગ્યે જ કોઈને જાણ હશે. મકાનમાલિક ડૉન ઇલેડીઓ સ્પેનના જૂના સમાજવાદી કાર્યકર અને નૌકાના કપ્તાન હતા. તે પોતાના કુટુંબ માટે મકાન બાંધી રહ્યા હતા પણ મને તે વેચવા ખુશી હતા. હું ખરીદી શી રીતે શકું ? મેં ‘કેન્ટો જનરલ’નો પ્રકલ્પ મારા તે વખતના પ્રકાશક એડિટોરિયલ એસિસ્ટલા સમક્ષ મૂક્યો. 1939માં બીજા પ્રકાશકની મદદથી હું આઈલા નેગરાનું ઘર છેવટે મેળવી શકેલ. તેણે મકાનમાલિકને બારોબાર રકમ ચૂકવી આપી હતી.

જેમાં ઐતિહાસિક ઘટનાઓ અને ભૌગોલિક પરિસ્થિતિ સહિત અમારા લોકોના જીવનસંઘર્ષ નિરૂપણ પામે એવું એક કેન્દ્રસ્થ કાલ્પ લખવાની મને અનિવાર્ય આવશ્યકતા લાગી. આઈલા નેગરાના તોફાની સાગરના વિશાળ કિનારાની પટ્ટી પરની જગાએ હું મારું નવું ગીત રચવાનો હતો.

‘સ્પેનિયાર્ડને લઈ આવો’

પરંતુ જિંદગી મને એકાએક દૂર લઈ ગઈ.

સ્પેનમાંથી લોકોની હિજરતના સમાચાર ચિલી પહોંચ્યા. પાંચ લાખથી વધુ સ્ત્રીપુરુષો, નાગરિકો અને લડવૈયાઓએ ફ્રાન્સની સરહદ ઓળંગી હતી. ફ્રાન્સમાં પ્રત્યાઘાતી બળોના દબાણથી લીયો બ્લુમની સરકારે તેમને કેદીઓની છાવણીમાં, કિલ્લામાં, જેલોમાં અને સહરા નજીક તેની સત્તા નીચેના આફ્રિકાના પ્રદેશમાં એકત્ર કર્યા હતા.

ચિલીમાં સરકાર બદલાઈ હતી. સ્પેનના લોકોના ભાગ્યપલટાએ ચિલીનાં પ્રજાકીય બળોને નવું બળ આપ્યું હતું. પરિણામે અમારે ત્યાં પ્રગતિશીલ સરકાર આવી હતી.

ચિલીની પ્રજાકીય સરકારે મને ઉમદામાં ઉમદા કામ માટે ફ્રાન્સ મોકલવાનું નક્કી કર્યું : સ્પેનના હિજરતીઓને જેલમાંથી છોડાવીને ચિલી મોકલી આપવા. એટલે અમેરિકાના દીપ્તિમંત પ્રકાશની જેમ, મારી કવિતા અપૂર્વ શૌર્ય અને તીવ્ર વેદનાથી આતંકિત માનવસમૂહની વચ્ચે ફેલાવા લાગી હતી. મારી કવિતા અમેરિકાની ભૌતિક સહાયમાં ભળી ગઈ હતી. અમેરિકા સ્પેનિયાર્ડને સહાય કરીને પૂર્વનું ઋણ અદા કરતું હતું.

અપંગ જેવો હું તાજો જ ઓપરેશનમાંથી બહાર આવી રહ્યો હતો. મારો એક પગ પ્લાસ્ટરમાં હતો. આવી તબિયતે હું અમારા રિપબ્લિકના પ્રમુખને મળ્યો. ડૉન પેદ્રો એકિવર સર્દાએ મને ઉષ્માપૂર્વક આવકાર્યો. તેમણે કહ્યું, “જરૂર. હજારો સ્પેનવાસી ભલે આવે. એ બધાને કામ આપીશું. માછીમારો, બાસ્કો, ક્રિસ્ટલિયનો,

એકસ્ટ્રીમદુરાના લોકોને પણ લઈ આવો.”

થોડા દિવસ બાદ હું સ્પેનવાસીઓને ચિલી લઈ આવવા માટે ફાન્સ ગયો. હજુ પગ પ્લાસ્ટરમાં હતો. ખાસ કામગીરી પર હું આવેલો. મારા નિમણૂકપત્રમાં હું સ્પેનવાસીઓના સ્થળાંતર માટેનો કોન્સલ હતો એવો ઉલ્લેખ હતો. પૅરિસ ખાતેની ચિલી એલચી કચેરીમાં મેં મારાં ઓળખપત્રો રજૂ કર્યાં.

મારા દેશની રાજકીય પરિસ્થિતિ અને સરકાર બદલાઈ ગયેલાં, પણ પૅરિસમાંની એલચી કચેરી બદલાઈ નહોતી. સ્પેનવાસીઓને ચિલી મોકલવાની વાતથી અમારા સુંદર પોશાકવાળા રાજકીય અફસરોનો પિત્તો ગયો. તેમણે મને રસોડાની નજીકમાં ઓફિસ આપી. તેમણે મને પજવવામાં બાકી ન રાખી, એટલે સુધી કે લખવા માટેના કાગળ પણ ન આપ્યા. અનિચ્છનીય આગંતુકોની વણઝાર એલચી કચેરીના દરવાજા સુધી પહોંચી હતી : ઘાયલ યોદ્ધાઓ, ન્યાયવિદો, લેખકો, પ્રેક્ટિસ ખોઈ બેઠેલા ધંધાદારીઓ અને બધી જાતના કારીગરો.

મારી ઓફિસે પહોંચતાં તેમને અતિશય કષ્ટ પડતું. ઓફિસ ચોથે મજલે હતી એટલે એલચી કચેરીના લોકોએ એક દુષ્ટ યોજના કરી : લિફ્ટની સેવા કાપી નાખી. ઘણા સ્પેનવાસીઓ યુદ્ધમાં ઘાયલ થયેલા હતા અને આફ્રિકાની કેદીઓની છાવણીમાંથી બચેલા હતા. તેમને ચોથા માળ સુધી ચડીને આવતાં પડતું કષ્ટ જોઈને મારું હૃદય વલોવાઈ જતું હતું. પેલા ફૂર અધિકારીઓ મારી મુશ્કેલીઓ પર રાજી થતા હતા.

એક શેતાની પાત્ર

પોપ્યુલર ફ્રન્ટની સરકારે મને એક કાર્યદૂતના આગમન વિશે કહેવરાવ્યું. તેનાથી વધારે ગૂંચ ઊભી થઈ. આ સમાચારથી મને આનંદ થયો. કેમ કે એલચી કચેરીમાં નવો વિભાગીય વડો આવશે તો તે જૂના અધિકારીઓ સ્પેનવાસીઓના સ્થળાંતરની મારી કામગીરીમાં જે વિદ્વનો નાખતા હતા તેમને દૂર કરી શકશે. એક દૂબળો-પાતળો રાજકુમારની છટા ધારણ કરેલ જુવાન ગરે સેઈન્ટ લાઝારેમાંથી નીકળી આવેલો ગ્રંથકીટ દેખાયો. ઉંમર 24 કે 25, ઊંચી ભાવકક્ષા પરથી નીકળતા લાગણીભર્યાં સ્ત્રેણ અવાજમાં તેણે મને કહ્યું, “હું તમને મારા ઉપરી તરીકે ગણું છું. મારા આગમનનો મુખ્ય હેતુ ‘યુદ્ધના કીર્તિવંત પરાજિતો’ને ચિલી મોકલવાના મહાન કાર્યમાં આપને મદદ કરવાનો છે.” મેં નવો મદદનીશ પ્રાપ્ત થયાનો સંતોષ અનુભવ્યો; પરંતુ આ મૂર્તિએ મને બેચેન બનાવી દીધો. તે મારી પ્રશંસા કરતો અને મારી વધારે પડતી ખાતર-બરદાસ્ત કરતો, તેમ છતાં તેનામાં કશુંક બોદું બોલતું હતું. પાછળથી મને પ્રતીત થયું કે, ચિલીમાં પોપ્યુલર ફ્રન્ટની સરકાર સત્તા પર આવી ત્યારે તેણે એકાએક ગોથું ખાઈને જેસુઈટ સંસ્થા નાઈટ્સ ઓફ કોલ-

મ્બસ છોડી દઈને સામ્યવાદી યુવા-આંદોલનમાં ઝુકાવ્યું હતું, તે સંસ્થા નવા સભ્યો નોંધતી હતી. આ ઍરલેનો મૅરિનની બૌદ્ધિક યોગ્યતા દર્શાવતાં પ્રમાણપત્રો જોઈને તે ખુશ થયા. ઍરલેનો મૅરિન નાટકો લખતો, લેખો લખતો, વિદ્વાન વ્યાખ્યાતા હતો, સર્વજ્ઞ હોય એમ લાગતું.

બીજું વિશ્વયુદ્ધ ઝળૂંબી રહ્યું હતું. દરરોજ રાત્રે પૅરિસ પર જર્મન બૉમ્બમારો થવાની ધારણા રહેતી. દરેક ઘરને વાયુહુમલામાંથી બચવા અંગે સૂચનાઓ અપાઈ હતી. દરરોજ સાંજે હું વિલીને-સુ-સીન નદીકિનારે આવેલ મારા નાનકડા ઘેર જતો અને સવારે એલચી કચેરીએ જવા માટે ભારે હૈયે ઘેરથી નીકળતો.

થોડા દિવસમાં જ નવા આગંતુકે મને કદી મળ્યું ન હતું તેવું મહત્વ ધારણ કરી લીધું. મેં તેને નેગરિન, અલ્વારેઝ દે લ વાયો અને સ્પેનના વિવિધ પક્ષોના નેતાઓની ઓળખાણ કરાવી. એક અઠવાડિયામાં તેણે સ્પેનના બધા જ નેતાઓની ઓળખાણ કરી લીધી હતી. જેમને હું નહોતો ઓળખતો તેમની સાથે તેણે ઘરોબો કેળવી લીધો. તેમના લાંબા વાર્તાલાપો મારે માટે રહસ્યરૂપ બની ગયા. અવારનવાર તે મને મળવા આવતો અને પોતાની મા માટે ખરીદેલ હીરો કે માણેક બતાવી જતો; અથવા કોઈ ચતુર સુંદરીએ પૅરિસની કેબરેમાં ધાર્યા કરતાં વધારે ખર્ચ કરાવ્યું તેની વિશ્રંભકથા કહેતો. એલચી કચેરીએ તેમને સામ્યવાદવિરોધી દબાણની સામે રક્ષણનો પ્રબંધ કર્યો, ઍરલેનો મૅરિન એરેગોન દંપતીનો, ખાસ કરીને એલસાનો ગાઢ મિત્ર બની ગયો. નાની-મોટી ભેટો અને મિજબાનીઓ દ્વારા તેમને પ્રસન્ન રાખતો. આ માણસના વિચારોએ એલસા ટ્રાયોલેટને ફસાવી હશે કેમ કે એલસાની એક-બે નવલકથાઓમાં તેનો ઉલ્લેખ આવે છે.

સમય જતાં સંપત્તિ અને વૈભવ માટેનો તેનો લોભ મારી આંખ સમક્ષ પ્રગટ થતો ગયો. તે એક કંપનીની બનાવટવાળી ગાડીમાંથી બીજીમાં સરકતો રહ્યો અને એક પછી એક નવા વૈભવી ભાડાનાં ઘર બદલતો રહ્યો. દિનપ્રતિદિન પેલી ચતુર સુંદરી નવી નવી માગણીઓ કરીને તેનું મગજ ફેરવી નાખતી હોય એમ લાગતું હતું.

મારે સ્થળાંતરિયાને લગતી સમસ્યાને અંગે બ્રસેલ્સ જવાનું હતું. હું રહેતો હતો તે સાદી હોટલ છોડી જતો હતો ત્યાં મારો નવો મદદનીશ ઍરલેનો મૅરિન મળી ગયો. તેણે હોહા કરીને મને તે સાંજે ભોજન માટે નિમંત્રણ આપ્યું.

અમે તેની હોટલ પર મળ્યા. તે બ્રસેલ્સની મોંઘામાં મોંઘી હોટલ હતી. મારા ટેબલ પર ઓર્ચિડ હતા. તેણે કેવીઅર અને શૅમ્પેનનો ઑર્ડર આપ્યો. ભોજન દર-મિયાન હું શાંતિથી મારા યજમાનને સાંભળતો હતો. તે પોતાની વૈભવી યોજનાઓ વિશે, નવા પ્રવાસ વિશે, નવાં ઘરેણાં ખરીદેલાં તે વિશે સતત લવારો કર્યા કરતો હતો. હું સાંભળી રહ્યો હતો. મને આ નવા ધનપતિમાં ગાંડપણનાં ચિહ્ન દેખાયાં. તેની ધારદાર આંખો અને ચીપીચીપીને થતાં ઉચ્ચારણોએ મને કંટાળો આપ્યો.

ઉગ્ર પગલું લઈને તેને મારા મનમાં હતું તે ખુલ્લેખુલ્લું તેને કહેવાનું નક્કી કર્યું. મારે તેને કેટલીક અંગત વાત કરવી હતી. એટલે તેના રૂમમાં કોફી લેવાનું સૂચન મેં કર્યું.

અમે સીડી ચઢીને ઉપર જતા હતા ત્યાં નીચેના પગથિયા પાસે બે અજાણ્યા માણસો તેની પાસે આવ્યા. એણે તેમને સ્પેનિશ ભાષામાં રોકાવાનું કહીને અને પોતે થોડી વારમાં જ નીચે આવશે એમ જણાવ્યું. અમે તેની રૂમમાં ગયા એટલે કોફીનો વિચાર કર્યા વિના મેં સીધી વાત શરૂ કરી. “મને લાગે છે કે તું ખોટે રસ્તે જઈ રહ્યો છે. તું પૈસા પાછળ ઘેલો થયો છે. કદાચ આ સમજવાનું તારે માટે વહેલું હશે; પરંતુ આપણી ઘણી ગંભીર રાજકીય ફરજ છે. હજારો સ્થળાંતરિતોનું ભાવિ આપણા હાથમાં છે. તેને હળવાશથી લેવાય તેમ નથી. તારી પ્રવૃત્તિ વિશે જાણવાની મારી ઈચ્છા નથી; પરંતુ મારે તને સલાહ આપવી છે. ઘણા માણસો દુઃખી થયા પછી કહે છે : ‘કોઈએ મને સલાહ આપી નહિ, કોઈએ મને ચેતવ્યો નહિ.’ તારે એ કહેવાનો વખત નહિ આવે. મેં કહેવાનું હતું તે કહ્યું. હવે હું જાઉં છું.”

વિદાય લેતી વખત મેં તેની સામે જોયું. તેની આંખોમાંથી અશ્રુધારા મુખ તરફ વહી રહી હતી. મેં મારી જીભ અટકાવી હોત. મેં વધારે પડતું કહ્યું હતું ? મેં તેને ખભે હાથ મૂકીને કહ્યું, “રડીશ નહિ !”

“મને ગુસ્સો આવ્યો છે.” તેણે કહ્યું.

હું બોલ્યા વગર નીકળી ગયો. હું પેરિસ પાછો ફર્યો. પછી કદી મેં તેને જોયો નથી. પેલા બે અજાણ્યા માણસો, હું સીડીથી નીચે ઊતર્યો કે તરત જ ઉતાવળે તેના રૂમ ભણી ગયા.

આ વાતનો અંત ઘણે મોડે, હું મેક્સિકોમાં કોન્સલ જનરલ હતો ત્યારે ત્યાં આવેલો. એક દિવસ સ્પેનના નિર્વાસિતોએ મને બપોરના ભોજન માટે નિમંત્રેલો. તેમાંથી બે જણે મને ઓળખી કાઢ્યો.

“તમે મને ક્યાંથી ઓળખો ?” મેં પૂછ્યું.

“તમારા દેશવાસી ઍરલેનો મેરિનને મળવા અમે બે આવ્યા હતા ત્યારે બ્રસેલ્સમાં તમે એમના રૂમમાંથી નીકળેલા અને અમે પ્રવેશેલા.”

“ઓહ, પછી શું થયું ? તે જાણવા હું ક્યારનો ઇન્ટેજાર છું.”

તેમણે મને કશુંક અસાધારણ કહ્યું. અશ્રુપાત કરતો, રડતો હીબકાં ભરતો એ તેમને કહેતો હતો. “મારી જિંદગીનો સૌથી મોટો આઘાત લાગ્યો છે. નેરુદા સ્પેનના ભયંકર સામ્યવાદીઓ તરીકે તમને ગેસ્ટાપોને સોંપી દેવા ગયો છે. થોડા કલાક થંભી જવાનું પણ હું તેને કહી શક્યો નથી. નાસવા માટે તમારી પાસે થોડીક મિનિટો છે. તમારી સૂટકેસ મને સોંપી દો, હું તમારા વતી ધ્યાન રાખીશ; પછીથી તમને મોકલી આપીશ.”

“ધ બેસ્ટાર્ડ !” હું બોલ્યો, “ભગવાનનો પાડ કે ગમે તેમ કરીને તમે જર્મનોની પકડમાંથી છૂટ્યા !”

“હા. પણ સૂટકેસોમાં નેવું હજાર ડૉલર હતા. તે પૈસા સ્પેનવાસી કામદાર યુનિયનોના હતા. તે પૈસા પછી ફરીથી કદી જોવા મળ્યા નથી.”

પછીથી મેં સાંભળેલું કે આ દુષ્ટ માણસ તેની પૅરિસિયન પ્રેમિકાની સાથે નજીક પૂર્વના દેશોના આનંદપ્રવાસે ગયો હતો. જે ચતુર સુંદરીની તે વાત કરતો હતો તે વસ્તુતઃ સોર્બોનનો પુરુષ વિદ્યાર્થી હતો.

કેટલાક વખત પછી સામ્યવાદી પક્ષમાંથી તેણે આપેલા રાજીનામાના સમાચાર ચિલીમાં ફરી વળ્યા. વર્તમાનપત્રોને તેણે લખેલા પત્રમાં જણાવેલું કે, “તીવ્ર વૈચારિક મતભેદને કારણે મને આ નિર્ણય લેવાની ફરજ પડે છે.”

એક સેનાપતિ અને એક કવિ

પરાજય કે પકડમાંથી છૂટેલો દરેક માણસ જીવતીજાગતી નવલકથા હતો – પ્રકરણો, અશ્રુઓ, હાસ્ય, એકલતા અને વીતકકથા સહિત. તેમાંની કેટલીક વાર્તાઓ મને આશ્ચર્યચકિત કરી દેતી.

મને એક વાયુદળનો સેનાપતિ મળેલો. ઊંચો, દૂબળો, બધી જાતની ઉપાધિઓ ધારણ કરેલ મિલિટરી એકેડેમીનો માણસ. પૅરિસના રસ્તા પર રખડતો, કેસ્ટાઈલના પોંપલર જેવો જીર્ણ અને સીધો, સ્પેનની ભૂમિનો પડછાયો ! ફ્રાન્કોના લશ્કરે ગણતંત્રના પ્રદેશને બે ભાગમાં વહેંચી નાખ્યો ત્યારે આ જનરલ હેરેરાએ ઘોર અંધકારમાં ફરીને સુરક્ષાની હરોળને તપાસીને ડાબા-જમણી આદેશ આપવાના હતા. ઘનઘોર રાત્રિ દરમિયાન વિમાનના દીવા ઓલવીને દુશ્મનના પ્રદેશ પર ઊડવાનું હતું. વારંવાર ફ્રાન્કો તરફથી ગોળા છૂટતા તેમાંથી તેનું વિમાન જરીક જ બચી જતું. જનરલને અંધકારમાં ઊડવાનો કંટાળો આવ્યો. એટલે એ બ્રેઈલ લિપિ શીખ્યો. અંધજન માટેના લખાણ પર પ્રભુત્વ મેળવ્યા પછી, તે આંગળીઓથી વાંચતા જઈને પોતાની જોખમી કામગીરી અદા કરવા લાગ્યો. જનરલે મને કહ્યું, કે તેણે એ રીતે ‘કાઉન્ટ ઓફ મોન્ટે કેસ્ટો’ વાંચ્યું હતું અને ‘શ્રી મસ્કેટિયર્સ’ વાંચવાનું શરૂ કર્યું હતું. બ્રેઈલ લિપિનું અંધારામાં વાચન કરવાનું બન્યું તે યુદ્ધમાં પરાજય અને દેશવટો મળતાં અટકી ગયું હતું.

બીજી વાત હું લાગણીથી યાદ કરું છું તે ઍન્ડુલેસિયન કવિ પેદ્રો ગાર્ફિયાસની. તે સ્કોટલેન્ડમાં કોઈક લૉડના નામના કિલ્લામાં દેશવટો ભોગવતો હતો. કિલ્લો હંમેશાં ખાલી રહેતો. બેચેન ગાર્ફિયાસ દરરોજ સ્થાનિક મદ્યગૃહે જતો. અંગ્રેજી ન બોલે. જિપ્સી સ્પેનિશ બોલે તે હું પણ ક્વચિત્ સમજી શકું નહિ. એકલો શાંતિથી બીયર પીએ. આ મૂક ગ્રાહકે મદ્યગૃહના માલિકમાં તેને વિશે રસ જગાડ્યો. મદ્ય-

ગૃહના માલિકે તેને રોકાઈ જવા આજ્ઞા કરી. પછી બંને જણ શાંતિથી ચૂલાની બાજુમાં બેસીને સતત મદ્યપાન કરવા લાગ્યા. ચૂલામાંથી ઊડતા અગ્નિના તણખા બંનેની વતી બોલવાનું કરતા હતા !

પછી તો આ નિમંત્રણ નિત્યક્રમ બની ગયું. રોજ રાત્રે મદ્યગૃહનો માલિક ગાર્ફિયાસનું સ્વાગત કરતો. એ પણ કવિની જેમ એકલો હતો. તેને પણ પત્ની કે કુટુંબ નહોતું. ધીમે ધીમે બંનેની જીભ છૂટી થવા લાગી. ગાર્ફિયાસે તેને સ્પેનિશ સંગ્રામની વાત કરી, જેમાં એન્ડુલેસિયન બ્રૂમબરાડા, સોગંદ, શાપ વગેરે આવતાં. સામો માણસ એક પણ શબ્દ સમજતો ન હતો, છતાં બરાબર ધ્યાન દઈને શાંતિથી સાંભળતો હતો.

બીજી તરફ સ્કોટ્સમેન પોતાનાં દુઃખની કથની કહેતો. ઘણું કરીને તેને તજ જનારી પત્ની અને જેમની લશ્કરી પોશાકમાં પાડેલી છબીઓ ચૂલાની ઉપરનો ભાગ શોભાવી રહેલ તે તેના પુત્રોનાં પરાક્રમો વર્ણવતો. ‘ઘણું કરીને’ એટલા માટે કહ્યું કે આ વિલક્ષણ વાર્તાલાપ મહિનાઓ સુધી ચાલતો રહેલો, પણ તેનો એક શબ્દ પણ તે સમજી શકેલો નહિ.

તેમ છતાં, એ બે એકલવાયા પુરુષોની વચ્ચે બંધુતાની ગાંઠ વધુ ને વધુ દઢ થતી ગઈ. દરેક જણ પોતાની પ્રવૃત્તિની વાત ઊંડી લાગણીથી પોતાની ભાષામાં કહે, જે બીજાની સમજ બહાર હોય. દરરોજ રાત્રે મળવું અને પરોઢિયા સુધી વાતો કર્યા કરવી એ બંનેને માટે વ્યસન થઈ પડ્યું.

ગાર્ફિયાસને મેક્સિકો જવાનું આવ્યું ત્યારે બંનેએ એકબીજાને અલવિદા કહી, મદ્યપાન કર્યું, પેટ ભરીને વાતો કરી, ભેટ્યા અને ગદગદિત થઈને છૂટા પડ્યા. બંનેને બાંધી રાખનાર લાગણી ઉભયની એકલતાને છૂટી પાડનાર પરિસ્થિતિ હતી.

“પેદ્રો”, હું કવિને ઘણી વાર પૂછતો, “તને શું લાગે છે ? એ તને શું કહેતો હતો ?” “પાબ્લો, હું તેનો એક પણ શબ્દ સમજતો ન હતો. પણ હું જ્યારે તેને ધ્યાન દઈને સાંભળતો ત્યારે મને લાગતું, ખાતરી થતી કે એ કહેવા માગે છે તે હું સમજ્યો છું અને હું જ્યારે તેને કહેતો ત્યારે મને ખાતરી હતી કે હું જે કહેવા માગતો હતો તે એ સમજ્યો છે.”

ધી ‘વીનીપેગ’

એક સવારે હું એલચી કચેરીએ પહોંચ્યો કે તરત જ અધિકારીઓએ મને એક ઠીક ઠીક લાંબો કેબલ આપ્યો. બધા હસતા હતા તે બેહુલું લાગતું હતું; કેમ કે તેમનામાંથી કોઈએ મને નમસ્કાર કર્યા નહિ. સંદેશામાં તેમને ખુશ કરે તેવું કશુંક હોવું જોઈએ.

કેબલ ચિલીથી આવ્યો હતો. પ્રમુખ ડોન પેદ્રો એકવીરે સેદાએ સહી કરી

હતી; તેમણે અગાઉ દેશવટો પામેલા સ્પેનવાસીઓને ચિલીના વહાણમાં મોકલી આપવાની સ્પષ્ટ સૂચના આપી હતી. અમારા ભલા પ્રમુખ ડૉન પેદ્રોને તે સવારે જ ખબર મળેલા કે હું સ્પેનવાસીઓને ચિલી મોકલવાની તજવીજ કરી રહ્યો છું. તેનાથી એમને આશ્ચર્ય થયેલું. તેમણે આ વિદેશી સમાચાર તત્કાળ નકારવાની મને સૂચના આપી.

પ્રમુખશ્રીનો આ કેબલ મને વિચિત્ર લાગેલો. એકલે હાથે સ્થળાંતરિયાઓને એકત્ર કરવા અને પસંદ કરીને જુદા ફાળવવાની કામગીરી સખત હતી. સદભાગ્યે દેશવટો પામેલી સ્પેનની સરકાર મારા કાર્યનું મહત્વ સમજતી હતી. છતાં દરરોજ અણધાર્યાં નવાં વિદ્નો આવતાં હતાં. દરમિયાનમાં ફ્રાન્સ અને આફ્રિકાની છાવણીઓમાં એકત્ર થયેલા હજારો નિર્વાસિતો પૈકી સેંકડો છાવણી છોડીને ચિલી તરફ જવાની તૈયારી કરતા હતા.

ગણતંત્રની દેશવટો પામેલી સરકારે ‘વીનીપેગ’ નામની નૌકા ખરીદી હતી. વધુ ઉતારુઓ સમાવી શકે તેટલી મોટી તેને બનાવી હતી. બોર્દૂની નજીક નાનકડા બંદર ટ્રોમ્પેલૂપના ધક્કા પર લાંગરીને તે નૌકા રાહ જોતી ઊભી હતી.

મારે શું કરવું ? બીજું વિશ્વયુદ્ધ ફાટી નીકળવાની અણી પર હતું. સમય માગી લેતી આ મહત્વની કામગીરી મારા જીવનનું સર્વોચ્ચ બિંદુ હતું. પીડિતોને ધરેલો સહાયનો હાથ તેમની મુક્તિ માટેનો હતો. તેમને આવકારીને આશ્રય આપનાર મારા દેશની એ સાચી પ્રકૃતિ પ્રગટ કરતો હતો. પ્રમુખશ્રીનો કેબલ આ બધાં સ્વપ્નાંનો ધ્વંસ કરવા તરફ હતો.

આ બાબત નેગરિન સાથે વાત કરી લેવાનું મેં નક્કી કર્યું. પ્રમુખ જુઆન નેગરિન, પ્રધાન અલવારેઝ ડેલ વાયો અને સ્પેન ગણતંત્રની સરકારના બીજા કેટલાક સભ્યો સાથે મારે સદભાગ્યે મૈત્રીસંબંધ હતો. સૌથી વધુ રસ પડે તેવા નેગરિન હતા. સ્પેનનું ઉચ્ચ રાજકારણ મને હંમેશાં રૂઢિચુસ્ત, પ્રાદેશિક અને ટૂંકી દૃષ્ટિનું લાગ્યું છે. નેગરિન ઉદાર સર્વદેશીય, યુરોપિયન દૃષ્ટિબિન્દુ ધરાવતા. લિપ્તિગમાં તેમણે શિક્ષણ લીધું હતું. યુનિવર્સિટીનો અનુભવ હતો. પેરિસમાં તેમણે આછા પડછાયા રૂપે દેશવટો પામેલ સરકારને પૂરતા મોભા સાથે જીવંત રાખી હતી.

અમે વાત કરી. મેં પરિસ્થિતિ સમજાવી. પ્રમુખનો વિચિત્ર કેબલ તેમને નિર્વાસિતોને કાલ્પનિક આશ્રય આપવા નીકળેલ ઢોંગી ધુતારા તરીકે સાબિત કરી રહ્યો હતો. તેમાંથી નીકળવાના ત્રણ રસ્તા હતા. પહેલો રસ્તો બંડખોરીનો : સ્પેનવાસીઓનું ચિલીમાં સ્થળાંતર રદ કર્યું છે એમ જાહેર કરવું તે. બીજો રસ્તો નાટ્યાત્મક હતો : મારા વાંધા જાહેર કરીને મારી કામગીરી પતી ગઈ છે એમ કહેવું અને મારે લમણે ગોળી ઝીલવી તે. ત્રીજો રસ્તો પડકારનો હતો : નિર્વાસિતોને ભરીને વહાણ વિનામંજૂરીએ વાલ્પરાએઝો તરફ હંકારી જવું તે, પછી જે થવાનું હોય તે થાય.

નેગરિને લાંબી સિગારમાંથી ધુમાડો કાઢતાં આરામખુરશી પર લંબાવ્યું. પછી વિષાદભર્યું સ્મિત કરતાં બોલ્યા : “તમે ટેલિફોનનો ઉપયોગ ન કરી શકો ?”

એ દિવસોમાં યુરોપ અને અમેરિકા વચ્ચે ટેલિફોનનો વ્યવહાર અતિશય મુશ્કેલ હતો. કલાકો સુધી રાહ જોવી પડતી. કાન ફોડી નાખે તેવા ઘોંઘાટ અને અણધાર્યાં અવરોધોની વચ્ચે દૂર રહેલ વિદેશપ્રધાન સાથે હું વાત કરી શક્યો. તૂટક વાતચીતમાં, વીસ વાર શબ્દો કહ્યા કરીને, અમે બંને એકબીજાનો સંપર્ક કરી શક્યા છીએ કે નહિ તે જાણ્યા વગર, માથું ભમી જાય એવી ચીસો અને જવાબમાં મળતી સાગરની ગર્જનાઓ વચ્ચે, મને લાગે છે કે મેં પ્રધાન ઓર્ટેગાને એટલું સ્પષ્ટ કહ્યું કે હું પ્રમુખની મનાઈને અનુસરતો નથી. મને એક દિવસ થોભી જવાનું તેમણે કહ્યું તે મેં સ્પષ્ટ સાંભળ્યું.

સ્વાભાવિક રીતે જ, પેરિસની મારી નાનકડી હોટલમાં મેં રાત્રિ બેચેનીમાં ગાળી. બીજે દિવસે બપોર પછી મને સમાચાર મળ્યા કે વિદેશપ્રધાને સવારમાં રાજીનામું આપ્યું હતું. મારી સત્તા પાછી ખેંચાય તે પણ તેમને માન્ય ન હતું. કેબિનેટમાં ભંગાણ પડ્યું. કાબૂ બહારનાં દબાણોને કારણે થોડો સમય ઢીલા પડ્યા પછી અમારા પ્રમુખશ્રીએ પુનઃ સત્તા હાથ ધરી. સ્થળાંતરની કામગીરી ચાલુ રાખવાની નવી સૂચના આપતો બીજો કેબલ મને મળ્યો.

છેવટે નિર્વાસિતોને અમે ‘વીનીપેગ’માં ભર્યાં. યુરોપ કે આફ્રિકાના એક છોડેથી આવી રહેલાં પતિ-પત્ની, મા-બાપ, બાળકો લાંબા સમયથી છૂટાં પડ્યાં હતાં તેમનું પુનર્મિલન બંદર પર થયું. ટ્રેનો આવતી ગઈ તેમ ટોળાં આગળ આવીને રડતાં, શોરબકોર કરતાં કરતાં સ્વજનોને શોધતાં હતાં. છેવટે દરેક જણને વહાણમાં જગા મળી. તેમાં માછીમારો, ખેડૂતો, મજૂરો, બૌદ્ધિકોનો, તાકાત, શૌર્ય અને શ્રમનો સમન્વય જોવા મળતો. એ બધાં માટેનો દેશ શોધી આપવામાં મારી કવિતાને સફળતા મળી હતી. મને તેનો ગર્વ હતો.

મેં છાપું ખરીદ્યું. વિલેનેશ્યુર – સીનમાં રસ્તા પર હું લટાર મારતો હતો. પ્રાચીન કિલ્લા પાસેથી પસાર થતો હતો. દ્રાક્ષના વેલાથી લાલચટક લાગતા તેના અવશેષો પર ઊંચા સ્લેટિયા મિનારા ચણેલા હતા. સૈકાઓ પહેલાં રોન્સાર્ડ અને પ્લીઆદે એ કવિઓનું અહીં મિલન થયું હતું. તેના પથ્થર અને આરસ તથા તેમાં કોતરેલા સુવર્ણ અક્ષરોએ મારી કલ્પનાને ઉત્તેજિત કરી મૂકી હતી. મેં છાપું ખોલ્યું. બીજું વિશ્વયુદ્ધ તે દિવસે ફાટી નીકળ્યું હતું. કાળી શાહીમાં મોટા અક્ષરે મારા હાથમાંના વર્તમાનપત્રમાં એમ છાપેલું હતું.

દરેક જણ એની ધારણા રાખી રહ્યું હતું. હિટલર એક પછી એક દેશ ગળી જતો હતો. અંગ્રેજ અને ફ્રેન્ચ રાજપુરુષો છત્રી લઈને દોટમ-દોટા કરીને વધુ ને વધુ શહેરો, રાજ્યો અને માનવીઓને હોમી રહ્યા હતા. લોકોની વિવેકબુદ્ધિમાં ગૂંચવાડા-

ની ધૂમ્રરેખા ભરાઈ ગઈ હતી. પેરિસના મારા નિવાસની બારીમાંથી લા ઇન્વેડા પર મેં નજર કરી તો મને પહેલી ટુકડી કૂચ કરી જતી દેખાઈ. હજુ સૈનિકનો ગણવેશ પહેરતાં શીખ્યા નહોતા તે જુવાનિયાઓ સીધા મૃત્યુના પહોળા કરેલા મુખમાં કૂચ કરી રહ્યા હતા. તેમનું પ્રસ્થાન દુઃખદાયક હતું. તેને કોઈ બચાવી શકે તેમ નહોતું. અગાઉથી પરાજય પામેલ યુદ્ધ જેવું એ હતું, કશુંક અવાચ્ય હતું. ઝનૂની દેશભક્તો છૂપી તરાપ મારીને પ્રગતિશીલ બૌદ્ધિકોનો શિકાર કરતા. તેમને મન હિટલરના અનુયાયીઓ નહીં પણ ફ્રેન્ચ વિચારશ્રેણી દુશ્મન હતી. ઠીક ઠીક પરિવર્તન પામેલી એલચી કચેરી પર અમે મહાન કવિ લુઈ ઍરેગોનને આવકાર્યા હતા. દિવસ ને રાત ચાર દિવસ સુધી તેમણે લખ્યા કર્યું. લોકોનાં ટોળાં તેમનો જીવ લેવા ભટકતા હતા. ચિલીની એલચી કચેરીમાં તેમણે ‘પેસેન્જર્સ ઓફ ડેસ્ટિની’ એ નવલકથા પૂરી કરી. પાંચમે દિવસે ગણવેશ પહેરીને તે લડાઈને મોરચે જવા નીકળ્યા. જર્મનો સામેનું તેમનું આ બીજું યુદ્ધ હતું.

છાયા-પ્રકાશના એ દિવસોમાં અનિશ્ચયાત્મક યુરોપીય માનસથી હું ટેવાઈ ગયો હતો. એ લોકોને સતતવાહી કાન્તિ કે ભૂંકંપ મંજૂર નહોતાં, પણ શ્વાસમાં લેવાતી હવા અને પેટમાં જતા ખોરાકમાં યુદ્ધનું કાતિલ ઝેર પ્રસરે તેનો તેમને વાંધો નહોતો. બોમ્બમારાના ભયના ઓથાર નીચે દરેક રાત્રિએ મહાનગર પર અંધારપિછોડો ઢંકાતો હતો. એ અંધકારના ઓથાર નીચે સિત્તેર લાખ લોકો હતા. પ્રકાશનગરીના હૃદય પર છવાઈ ગયેલ અંધકારનું જાડું પડ હજુ મારી સ્મૃતિને વળગી રહ્યું છે.

આ યુગને અંતે, નવા મળી આવેલ પ્રદેશમાં, સમગ્ર સુદીર્ઘ યાત્રા વ્યર્થ ગઈ હોય તેમ, ફરી એક વાર એકલતામાં સપડાયો છું. હું બીજી એકલતામાં, જન્મની વેદનામાં, ભયજનક પ્રારંભમાં ઊતરી જાઉં છું. મારી પ્રારંભિક કવિતાનું ઝરણું જેમાંથી ઉદભવ્યું અને મારી સાંધ્ય ભૂમિ જેનાથી પ્રગટ થઈ તે ગૂઢ ભીતિમાં હું ઊતરી જાઉં છું. મારે ક્યાં જવું ? કયે રસ્તે પાછા જવું ? કયો રસ્તો લક્ષમાં રાખવો ? કયે રસ્તે શાંતિ અને શ્વાસની મુક્તતા મળે ? અંધકાર અને પ્રકાશને ઊલટાસૂલટી કરું છું. અંદર-બહાર ફેરવું છું. પણ આટલી સખત કાળજીથી ઉછેરેલી રિક્તતા, કેવળ રિક્તતા સિવાય કશું મળ્યું નહિ.

છતાં, મારી છેક નિકટ હોય, છેક મૂળભૂત હોય, છેક વ્યાપક હોય, પૂરેપૂરું અણધાર્યું હોય તે હવે મારા માર્ગમાં પ્રથમ વાર દેખા દે છે. આખી દુનિયા વિશે મેં સખત વિચાર કર્યો, પણ માણસ વિશે વિચાર્યું નહિ. કૂર બનીને દુઃખપૂર્વક મેં માણસના હૃદયની તપાસ કરી; માણસજાતનો વિચાર કર્યા વગર. નગરોનું મેં નિરીક્ષણ કર્યું પણ ખાલી થયેલાં નગરોને જોયાં. જેનું અસ્તિત્વ માત્ર કરુણાન્તિકારૂપ હતું તે કારખાનાં મેં જોયાં હતાં. પણ ખરેખર એ છાપરાંની નીચે, રસ્તા પર,

પ્રત્યેક વિરામસ્થાને, નગરોમાં અને ગ્રામપ્રદેશમાં રહેલાં દુઃખદર્દો જોયાં ન હતાં.

સ્પેનની ગિટારોમાં પ્રથમ વાર ગોળીઓ પેઠી અને તેમનામાંથી સંગીતને સ્થાને લોહી નીકળી આવ્યું ત્યારે મારી કવિતા, માનવઉદ્વેગના રસ્તામાંથી એકાએક અદૃશ્ય થતા ભૂતની માફક, અટકી ગઈ અને તેમાંથી મૂળિયાં સહિત લોહી વહેવા લાગ્યું. ત્યારથી મારો માર્ગ દરેક માણસના માર્ગને મળતો થયો છે. પછી હું જોઉં છું કે એકાએક એકલતાની દક્ષિણેથી હું ઉત્તર તરફ એટલે કે લોકો તરફ ખસ્યો છું. મારી નમ્ર કવિતા તે લોકોની તલવાર, તેમનાં અસંખ્ય દુઃખદર્દો ઉપજાવેલ પસીનાને લૂછવાનો હાથરૂમાલ બનવા માગે છે, રોજીરોટી રળવાનું સાધન બનવા માગે છે.

પછી મેદાન ખૂલી જાય છે, ઊંડે સુધી કાયમને માટે. હવે અમે પૂરેપૂરા પૃથ્વી પર ઊભેલા છીએ. દુનિયામાં જે કંઈ છે તે બધાંનું સ્વામિત્વ પ્રાપ્ત કરવા ઇચ્છીએ છીએ. અમે કશા રહસ્યની શોધમાં નથી, અમે પોતે જ રહસ્ય છીએ. મારી કવિતા ધરતી અને સાગર બંનેને તળિયે સર્વત્ર વિસ્તરેલ વાતાવરણનું મહત્વનું અંગ બનતી જાય છે, ચમત્કારિક વનસ્પતિની સૃષ્ટિમાં પ્રવેશ પામે છે. ધોળા દિવસે સૂર્યની છાયામાં બોલવાનું, પૃથ્વીના પેટાળમાં રહેલ ખનિજોને ખોદી કાઢવાનું, માણસ અને વર્ષાઋતુની વચ્ચે ભુલાઈ ગયેલો સંબંધ પુનઃસ્થાપિત કરવાનું બન્યું. હવા ઝાંખી થતી જાય છે અને વીજળીના કડાકા વારંવાર તેને પ્રકાશિત કરે છે. ક્ષિતિજ ઉપર એક નવી જ રચના ઝળૂંબી રહી છે. મારી કવિતાના અંતરતમ હાઈમાંથી નવો ખંડ ઊભો થાય છે. આ પ્રદેશોમાં મેં વરસો ગાળ્યાં છે. આ સામ્રાજ્યની અનેક રહસ્યમય કિનારીઓને સ્પર્શું છું. તેનાં ફીણનું શમન કરું છું. તેની પ્રાણીસૃષ્ટિ અને ભૌગોલિક સીમાને નીરખી રહ્યો છું. આ સૃષ્ટિમાં મેં અંધકારમય એકલતામાં વરસો વિતાવ્યાં છે.

મેકિસકો, પ્રફુલ્લિત અને કંટકમય

મારી સરકારે મને મેકિસકો મોકલ્યો. અનેક દુઃખદ અનુભવો અને અંધા-ધૂંધીનાં સ્મરણોથી ભાંગી પડવાની અણી ઉપર હતો ત્યારે, 1940માં હું એનેહુ-આકના ઉચ્ચપ્રદેશમાં આવ્યો. આલ્ફોન્સો રેઇસે તેને વાયુના સૌથી વધુ પારદર્શક પ્રદેશ તરીકે બિરદાવ્યો હતો.

મેકિસકો તેના કાંટાળા નાસપાતી અને સર્પ; મેકિસકો ફુલ્લકુસુમિત અને કંટકમય; શુષ્ક અને વાવાઝોડાના પ્રહાર ઝીલતું મેકિસકો; ઉદ્દડ રંગરેખા અને પ્રસ્ફુટન-સર્જન દર્શાવતા મેકિસકોએ તેના અસાધારણ જાદુઈ પ્રકાશથી મને અભિભૂત કર્યો હતો.

તેની બજારોમાં હું વર્ષો સુધી ફર્યો છું. કેમકે ખરું મેકિસકો તેનાં ચલચિત્રોમાંનાં કંઠ્ય ગીતોમાં કે પહોળી કિનારવાળી હેટ, પિસ્તોલ અને મૂછવાળા મેકિસકોવાસીમાં નહીં; પરંતુ તેની બજારોમાં જોવા મળે છે. મેકિસકો ગુલાબી અને આસમાની રંગની આછા અંધકારમાં ઝગઝગે તેવી શાલોનો પ્રદેશ છે. મેકિસકો માટીના વાડકા અને ઘડાઓનો અને ખુલ્લામાં પડેલાં બણબણતી માખીઓવાળાં ફળોનો પ્રદેશ છે. મેકિસકો પીળા કાંટાવાળી પોલાદી આસમાની રંગની શતક વનસ્પતિનો વિશાળ ગ્રામપ્રદેશ છે.

જગતની સર્વોત્તમ બજારોમાં આ બધું મળે : ફળ અને ઊંન, મૃદ અને વણવાની સાળ જે ફળદ્રૂપ ભેજવાળા મેકિસકોવાસી કલાકારોની અદભુત આંગ-

ળીઓનો જાદુ પ્રત્યક્ષ કરતી હતી. હું મેક્સિકોમાં ફર્યો. તેના સાગરકિનારા પર રખડ્યો. સીધા સમુદ્રતટ પર વીજળીનો ઝબકાર સતત થયા કરતો હતો. હું સિનાલોઆમાં ટોપોલોબેમ્પોથી આવ્યો. આ ગોળાર્ધનાં જૂનાં તળપદાં નામ, મેક્સિકો પર દેવો કરતાં ઓછા કૂર માનવોનું શાસન હતું ત્યારે, દેવે પ્રેરેલાં કર્કશ નામ હતાં. અનાદિકાળથી ચાલી આવતી આ ભવ્ય અને ગહન વર્ણમાળામાંથી હું પસાર થયો છું. સોનોરા અને યુકાટેન; એનેહુઆક જે ઠંડા લોહપાત્રની જેમ સમગ્ર પ્રદેશની મિશ્ર સુગંધ ખેંચી લાવે છે : નાઇરિતથી માઇકોકેન જ્યાંથી નાનકડા ટાપુ જેનિટ્ઝિયોમાંથી નીકળતો ધુમાડો જોઈ શકો; જાલીસ્કોમાંથી આવતી શસ્ય શ્યામલની સુગંધ લઈ શકો; નવા જ્વાળામુખી પેરિક્યુટિનમાંથી લેક પેટ્ઝક્યુઆરોમાંની મત્સ્યગંધમિશ્રિત ગંધકની વાસ પણ લઈ શકો. આ જાદુઈ દેશોમાં મેક્સિકો તેની પ્રાચીનતા, તેનો ઇતિહાસ, તેનું સંગીત અને તેની ભૂગોળને કારણે છેલ્લું આવે. હું મારી રીતે પગપાળા જતા રખડુની જેમ એ લોહી અને લીલથી એકબીજાને છેદી જતા ખડકો વિશે સંશોધન કરતો હતો, ત્યારે પુરાવસ્તુઓની વચ્ચે ચાલવાને પાત્ર બલિષ્ઠ પુરાવિદ હોઉં તેમ લાગતું હતું. ખડકોની જંગી દીવાલોથી ભિન્ન થઈ જતી સ્વયંસ્ફૂર્ત ખીણો; છરીથી કાતળી પાડી હોય તેવી નાની ટેકરીઓ; કાષ્ઠ, સર્પ, પક્ષી અને દંતકથાઓથી ભરપૂર સઘન અરણ્યો. યુગોના પુરુષાર્થ વડે માણસે આ વિસ્તારને દૂર દષ્ટિ પહોંચે ત્યાં સુધી વસવાયોગ્ય બનાવ્યો છે. આ વિશાળ પ્રદેશને જોતાં મને લાગે છે કે આખા અમેરિકામાં ચિલી અને મેક્સિકો એ બે એકબીજાથી તદ્દન જુદા તરી આવતા દેશો છે. જાપાનનો એલચી ચિલીનાં ચેરીવૃક્ષો જોઈને બંને દેશો વચ્ચે સમાનતા જુએ; કે અંગ્રેજ એલચીને સાગરતટ ઉપર ઝાકળનો અનુભવ થાય તેમાં અથવા આર્જન્ટાઇન કે જર્મનને બરફ જોઈને બંને દેશો વચ્ચે સમાનતા દેખાય એવી નાજુક પારંપરિક ઔપચારિકતાની મારા પર કદી અસર થઈ નથી. આ પૃથ્વીના ગ્રહ પરના પ્રદેશોની વિવિધતા જોઈને, વિવિધ પરિમાણમાં પ્રગટ થતી પૃથ્વીની પેદાશો જોઈને મને આનંદ થાય છે. મારા પ્રિય સ્થાન મેક્સિકોને સાગરથી ધોવાતી અમારી શસ્યશ્યામલા ભૂમિ સાથે દૂરનું પણ સામ્ય નહિ હોવાનું વર્ણવીને હું કોઈ રીતે ઉતારી પાડવા માગતો નથી. હું માત્ર એ બે વચ્ચેની ભેદરેખા બતાવવા માગું છું, જેથી અમારું અમેરિકા, તેની ઊંચાઈ અને ઊંડાણ સહિત તમામ કક્ષાએ જોઈ શકાય. અમેરિકામાં કદાચ આખા પૃથ્વીના પટ પર, કોઈ દેશ મેક્સિકો અને તેના લોકોના જેટલી ઊંડી માનવતા ધરાવતા નહિ હોય. તેની દીપ્તિમંત સિદ્ધિઓમાં તેમજ જંગી ભૂલોમાં એ જ ભવ્ય ઉદારતા, ગહન જીવનશક્તિ, અખૂટ ઇતિહાસ અને અમર્યાદિત વૃદ્ધિની શૃંખલા જોવા મળે.

એક દિવસ અમે માછીમારી કરતાં ગામડાં તરફ ગયા. ત્યાં માછીની જાળ એવી બનાવેલી કે તે રૂપેરી પાંખો શોધી કાઢવા પાણીમાં જતા મોટા પતંગિયા જેવી

લાગતી; તે ખાણમાં થઈને પાણીના તળિયેથી બહાર આવે કે તરત ધાતુની કઠણ લગડી વિવિધ ભૌમિતિક આકાર ધારણ કરે; રસ્તા ઉપર કેથલિક કોન્વેન્ટ જાડા કાંટાળા થોરની જેમ ઝળૂંબી રહ્યાં હતાં; જ્યાં બજારોમાં ફૂલની જેમ ગોઠવેલ શાક-ભાજીના રંગ અને સોડમ તમને તમ્મર ચડાવે; એ રીતે મેક્સિકોને ઓળંગીને અમે યુકેટેન પહોંચ્યા. તેના પેટાળમાં દુનિયાની પ્રાચીનતમ મૂર્તિપૂજક માયા સંસ્કૃતિનું પારણું ડૂબેલું હતું. ત્યાં ધરતી ઇતિહાસ અને બીજાંકુરથી ધૂજી ઊઠી છે. શતક વનસ્પતિની સાથે સાથે માનવબુદ્ધિ અને યજ્ઞનું નિદર્શન કરતા અવશેષો પણ વધતા જાય છે.

છેવટના રસ્તા ઓળંગ્યા પછી અમે એવા વિશાળ પ્રદેશમાં આવ્યા, જ્યાંના જંગલમાં મેક્સિકોના લોકોનો અસત્યમિશ્રિત ઇતિહાસ દટાયેલો પડ્યો છે. અહીં અમને નવું પાણી, પૃથ્વી પરનું સૌથી વિશેષ રહસ્યમય પાણી જોવા મળ્યું. દરિયો, ઝરણું, નદી કે આપણી જાણનું કોઈ જળાશય નહીં. યુકેટેનમાં પાણી હજુ ધરતીના પેટાળમાં છે; એકાએક ફૂટી નીકળે, તેમાંથી જંગલમાં પુષ્કળ ઝરણાં વહેવા લાગે; તેની બંને બાજુએ સઘન ઉષ્ણ-કટિબંધીય વનસ્પતિ ઊગી નીકળે; નીચે પેટાળમાં આસમાન જેટલાં ઊંડાં લીલાં પાણીનો ધરો નજરે પડે. માયા પ્રજાએ જમીનમાં પડેલી આ ફાટો શોધી કાઢી અને ‘સેન્ટો’ નામ આપીને તેમને તેઓ દેવ રૂપે વિચિત્ર વિધિથી પૂજવા લાગ્યા. બધા ધર્મોની માફક આરંભમાં તેમને પવિત્રતા અને ફળ-દ્રૂપતા અર્પવામાં આવી હતી. જમીનના પેટાળમાંથી ઊભરાતાં પાણીએ ભૂમિનું વંધ્યત્વ દૂર કર્યું હતું.

પછી હજારો વર્ષ વહી ગયાં તે દરમિયાન પહેલાં સ્થાનિક લોકોના અને પછી આક્રમકોના ધર્મે આ પાણીનું રહસ્ય વધારી દીધું. લગ્નવિધિ પત્યા બાદ, પુષ્પો અને સોનારૂપાના અલંકારોથી શોભતી સેંકડો કન્યાઓને ‘સિનોટ’ના કિનારેથી ઘૂમરીઓ ખાતાં પાણીના ઊંડા અતળ ધરામાં ફેંકી દેવામાં આવતી. હારતોરા અને સુવર્ણ અલંકારો પાણીની સપાટી ઉપર તરતા; પરંતુ કન્યાઓ તો સોનાની સાંકળે બંધાઈને ઊંડા કાદવમાં ચોંટી રહેતી.

હજારો વર્ષ પછી તેમાંના થોડા અલંકારો હાથ આવેલા તે મેક્સિકો અને અમેરિકાનાં મ્યુઝિયમમાં મૂકેલા છે. એના જંગલમાં હું ફરી વળેલો, સુવર્ણની તૃષ્ણાથી નહિ, પણ પેલી ડૂબી ગયેલી કન્યાઓની ચીસો સાંભળવા માટે. પક્ષીઓના તીણા અવાજમાં મને પેલી કન્યાઓનાં કલ્યાંત સંભળાતાં લાગ્યાં. અગાધ ચિરંતન જળપ્રવાહની ઉપર પક્ષીઓ ઊડતાં હતાં તેમાં મને મૃત કન્યાઓના પીળા હાથ દેખાતા હતા.

એક વાર મેં એક કબૂતરીને એક શિલ્પ ઉપર ઊતરી આવતાં જોઈ. શિલ્પનો ચળકતો પથ્થરનો હાથ શાશ્વત જળપ્રવાહ અને વાયુની લહર પર લંબાવેલો હતો.

કદાચ ગરુડ તેની પાછળ પડ્યું હશે. તે આ વિસ્તારનું પક્ષી નહોતું. તોતડું બોલતું 'રોડનર', સુંદર પીંછાવાળું 'ક્વેટ્ઝલ', આસમાની રંગનું 'હમિંગ બર્ડ' અને શિકારી પક્ષીઓએ આ જંગલને જીતી લીધું હતું. કબૂતરી શિલ્પના હાથ ઉપર ઉષ્ણકટિ-બંધીય ખડક પર હિમનો ઢગલો હોય તેમ બેઠી હતી. મેં આશ્ચર્યથી તેની સામે જોયું કેમ કે તે બીજી દુનિયામાંથી, નિયત સંવાદિતાની દુનિયામાંથી, પાઇથેગોરિયન કટાર ને ભૂમધ્ય સંખ્યાની દુનિયામાંથી આવતી હતી. તે અંધકારની ધાર પર બેઠી હતી. તેણે મારા મૌનનો આદર કર્યો હતો કેમ કે હું આ મૂળ અમેરિકન લોહીથી ખરડાયેલ પ્રાચીન જગતનો અંશ હતો. તે ઊડી. તે આકાશમાં અદૃશ્ય થઈ ત્યાં સુધી મારી આંખો તેની પાછળ જઈ રહી હતી.

મેક્સિકોના ચિત્રકારો

મેક્સિકોનો બુદ્ધિજીવી સમાજ ચિત્રકારોથી પ્રભાવિત હતો. આખા શહેરને આ ચિત્રકારો ઇતિહાસ-ભૂગોળ-સામાજિક સંઘર્ષ અને ભયંકર વિવાદોથી ભરી દેતા. જોઝ કલેમન્ટ ઓરોઝકો દૂબળો-પાતળો, ટૂંકો પણ માનવોત્તર શક્તિનો કલાકાર. તેના અદ્ભુત દેશમાં સર્વોચ્ચ શિખરે તેનું સ્થાન. મેં તેની સાથે વારંવાર વાત કરેલી. તેની કૃતિઓમાં જે હિંસક તત્વ દેખાય છે તે તેના વ્યક્તિત્વને બંધ-બેસતું ન લાગે. ચાકડા ઉપર હાથ ગુમાવ્યો હોય છતાં બીજા હાથથી નવી નવી સૃષ્ટિ રચવાની હોંશ રાખનાર પ્રજાપતિની નમ્રતા તેનામાં હતી. તેનાં ચિત્રોમાંનાં સૈનિકો અને સ્ત્રીઓ, રક્ષકોની ગોળીથી વીંધાતા ખેડૂતો, કપાઈ ગયેલા દેહવાળી કફનપેટીઓ, અમારાં અમેરિકન ચિત્રોમાં અમારી કૂરતાના વજલેપ રૂપે અમર થઈ ગયાં છે.

અત્યાર સુધીમાં ડીએગો રીવેરાએ એટલું વિપુલ કામ કર્યું હતું અને બધાની સાથે એટલી બધી ચર્ચા કરેલી કે તે સમર્થ કલાકાર એક કિંવદન્તીરૂપ બની ગયેલો. તેની સામે જોતાં મને વિચિત્ર લાગ્યું કે તેની પાસે માછલીનાં કઠણ પુચ્છ કે ફાડેલી ખરીઓ જેવું કાંઈ નહોતું. ડીએગો રીવેરા હંમેશાં કલ્પનાથી ચિત્રવસ્તુને જોડી કાઢનારો રહ્યો છે. પ્રથમ વિશ્વયુદ્ધ પહેલાં, પેરિસમાં ઇલ્યા એહરનબર્ગે The Extraordinary Adventures of Julio Jurenito નામના પુસ્તકમાં તેનાં પરાક્રમો ને બડાશની વાત લખેલી છે. ત્રીસ વર્ષ પછી પણ ડીએગો રીવેરા મહાન કલાકાર અને બડી બડી ભાતે કરનારો રહ્યો હતો. તેણે માનવમાંસના ભક્ષણની ભલામણ કરતાં કહેલું કે મોટા મોટા સ્વાદપ્રિય જનોએ પોષક આહાર તરીકે તેની તરફેણ કરેલી છે. બધી ઉંમરના માણસો માટેના ખોરાકની સામગ્રી તેણે સૂચવેલી. વળી બીજી એક વખત તેણે સજાતીય સ્ત્રીસંબંધ વિશે વિસ્તારથી વિવેચન કરેલું અને તે જ એકમાત્ર સમધારણ સંબંધ છે એવું પોતાની દેખરેખ નીચે ચાલેલા ઉત્ખનન

દરમિયાન મળી આવેલા પ્રાચીનમાં પ્રાચીન ઐતિહાસિક અવશેષો દ્વારા સિદ્ધ થયેલું છે એમ દલીલ કરેલી.

કેટલીક વાર એ કલાકો સુધી ચકળવિકળ આંખો ફેરવતો બોલ્યા કરતો. મને એણે પોતાના જ્યૂ-કુળસંબંધ વિશે કહ્યું. વળી બીજી વખત, અગાઉની વાતો ભૂલી જઈને સોગંદપૂર્વક કહે કે પોતે જનરલ રોમેલનો પિતા છે, પણ તે રહસ્ય અત્યંત ગુપ્ત રાખવા વિનંતી કરે, કેમ કે એ વાત બહાર પડી જાય તો તેના ગંભીર આંતરરાષ્ટ્રીય પ્રત્યાઘાત પડે. પતીજ પડે તેવી ઢબે વાત કહેવાની પદ્ધતિ અને ઝીણામાં ઝીણી અને અદભુત વિગતો રજૂ કરવાની ગંભીર રીતિ તેને અજોડ વાર્તાલાપી સિદ્ધ કરી આપે છે, જેની મોહની તેને એક વાર જોયા પછી કદી કોઈ ભૂલી ન શકે.

ડેવિડ આલ્ફરો સીક્વેરો એ વખતે જેલમાં હતો. ટ્રોટસ્કીના ઘર પર હથિયારબંધ ઢુમલો થયેલો તેમાં તેને કોઈકે જેલમાં મોકલેલો. હું તેને જેલમાં મળતો. જેલની બહાર પણ મળતો. કેમ કે જેલના વાર્ડન કમાન્ડન્ટ પીરેઝ રુલ્ફોની સાથે અમે બંને ઘણી વાર કોઈ ન જુએ તેવે સ્થળે ડ્રિન્ક માટે જતા. મોડી રાતે પાછા ફરતા ત્યારે ડેવિડને આલિંગન આપીને તેની વિદાય લેતો અને તે જેલના સળિયા પાછળ રહેતો.

એ રીતે એક વાર સીક્વેરો સાથે બહારથી જેલ તરફ પાછા ફરતાં મારે તેના ભાઈ જેસુ સીક્વેરોને મળવાનું બન્યું. તે અનોખો માનવી હતો. 'યુક્તિબાજ' શબ્દ તેના વર્ણન માટે લગભગ વાપરી શકાય. અવાજ કર્યા વગર કે જરા પણ દેખાય નહીં તે રીતે દીવાલ સરસો ઝડપથી ચાલ્યો જાય. ને ઓચિન્તો, તમને ખબર ન પડે તે રીતે, એ તમારી પાછળ કે તમારી પાસે કૂટી નીકળે. એ ભાગ્યે જ બોલે, ને બોલે તો કાનમાં કહેતો હોય એટલા મંદ સ્વરે. ચાળીસ-પચાસ પિસ્તોલો એક નાની બેગમાં લઈને શાંતિથી અહીંતહીં ફરવામાં એને બાધ ન આવે. મેં એક વાર ભાગ્યજોગે શૂન્યમનસ્ક સ્થિતિમાં તે બેગ ખોલેલી તો તેમાં કાળા, રૂપેરી અને વાદળી હાથાવાળી પિસ્તોલો જોવા મળેલી.

તેનો અર્થ કશો નહોતો. કેમ કે જેસુ સીક્વેરો તેના ભાઈ ડેવિડ જેવો તોફાની હતો તેટલો જ શાંતિપ્રેમી હતો. જેસુ પણ પ્રતિભાશાળી કલાકાર અભિનેતા, મૂક નાટ્યનો અભિનેતા હતો. શરીરને કે હાથને જરા પણ હલાવ્યા વિના, સહેજ પણ અવાજ થવા દીધા સિવાય કેવળ મુખ દ્વારા અભિનય કરીને, મુખરેખાઓને ઈચ્છા મુજબ ફેરવતા જઈને, તેને વિવિધ મહોરા રૂપે ફેરવતા જઈને, તે ભય, ચિંતા, આનંદ અને વાત્સલ્યના વિવિધ ભાવ આબેહૂબ પ્રગટ કરતો. જીવનની આંટીઘૂંટી-માંથી પસાર થતાં તે જ પોતે કદી નહીં વાપરેલી એવી પેલી પિસ્તોલ સાથે જ્યાં જ્યાં ફર્યો ત્યાં ત્યાં તે ફિક્કો બિહામણો ચહેરો ધારણ કરતો.

અગનઝાળ જેવા ચિત્રકારો લોકોને આશ્ચર્યમુગ્ધ-સ્તબ્ધ-કરી નાખતા.

કેટલીક વખત એ કલાકારો ગરમાગરમ ચર્યામાં ઊતરતા. એક વાર એવી એક ચર્યામાં, દલીલો ખૂટી જતાં, ડીએગો રીવેરા અને સીક્વેરોએ મોટી પિસ્તોલ ખેંચીને લગભગ માણસની જેમ એકબીજાની સામે નહીં, પણ થિયેટરની છત પર રહેલ પ્લાસ્ટર ઓફ પેરિસના દેવદૂતોની પાંખો પર ગોળી છોડેલી. ભારેખમ પ્લાસ્ટરની પાંખો તૂટીને પ્રેક્ષાગૃહમાં બેઠેલા લોકોના મસ્તક ઉપર પડવા લાગી એટલે થિયેટર ખાલી થઈ ગયું ને ચર્યા ખાલી થયેલા હોલમાં દારૂની તીવ્ર વાસ સાથે સમાપ્ત થઈ.

રુફીનો તમાયો એ વખતે મેક્સિકોમાં રહેતો નહોતો. મેક્સિકોની બજારોમાં ફળો કે ગૂંથેલા પદાર્થોમાં જે જે તીવ્ર રસાદ્રતા ને ઘટ્ટતા જોવામાં આવે છે તેવી રસાદ્રતા ને ઘટ્ટતા ન્યૂયૉર્કથી આવતાં તેનાં ચિત્રોમાં જોવા મળે છે.

ડીએગો રીવેરા અને ડેવિડ આલ્ફરો સીક્વેરોનાં ચિત્રોની સરખામણી થઈ શકે તેમ નથી. ડીએગોમાં સૌજવપ્રિય કલાકારની રેખા વિશેની સંવેદના છે. અનંત તરંગાવિત રેખામાં તે ઇતિહાસકારના એક પ્રકારના સુઘડ હસ્તાક્ષરમાં મેક્સિકોના ઇતિહાસને ક્રમશઃ નિબદ્ધ કરીને તેની ઘટનાઓ, પરંપરાઓ અને કરુણાન્તિકાઓને ઉપસાવી આપે છે. સીક્વેરો જ્વાળામુખીના જેવા મિજાજનો વિસ્ફોટ કરે છે, જેમાં અદભુત ટેકનિક અને શ્રમસાધ્ય સંશોધનનો સુમેળ થયો હોય છે.

જેલમાંથી તેના ગેરકાયદે પલાયન દરમિયાન સીક્વેરો સાથે થયેલી વિવિધ વિષયની વાતોમાં તેની છેવટની મુક્તિ માટેની યુક્તિ પણ ચર્યા હતી. તેના પાસપોર્ટ પર મેં મારે હાથે 'વિઝા' ચોડી આપ્યો તેનાથી તે તેની પત્ની એન્જલિકા એરનીલા સાથે ચિલી જઈ શક્યો. મેક્સિકોવાસીઓએ ચિલીના ચિલ્વાન શહેરમાં એક શાળા બાંધી હતી તે ધરતીકંપને કારણે નાશ પામી હતી. તે 'મેક્સિકો શાળા'માં સીક્વેરોએ અદભુત ભીંતચિત્રો દોરી આપ્યાં હતાં. અમારા દેશની સંસ્કૃતિની મારી આ સેવાના બદલા રૂપે મને મારી કોન્સલ તરીકેની ફરજમાંથી બે મહિના માટે સસ્પેન્ડ કર્યો હતો !

નેપોલ્યાં યુબીકો

ગ્વાટેમાલાની મુલાકાતે જવાનું નક્કી કર્યું. મોટરમાં નીકળ્યો. અમે મેક્સિકોના સુવર્ણ પ્રદેશ તેહુન્તેપેકની ઝાડીમાં થઈને પસાર થયા. સ્ત્રીઓ પતંગિયા જેવાં વસ્ત્રાભૂષણોથી સજ્જ; હવામાં મધની અને સાકરની સુગંધ આવે. પછી ચિઆપાના વિશાળ અરણ્યમાં પેઠેલા. રાત્રે જંગલની સંકેતલિપિના સંદેશા રૂપે થતા અવાજથી ડરીને ગાડી ઊભી રાખતા. અહીં, ત્યાં, સર્વત્ર, હજારો કિકાડા કાન ફાડી નાખે તેવો અવાજ કરતા હતા. રહસ્યમય મેક્સિકોએ પ્રાચીન ઇમારતો, જૂનાં ચિત્રો, અલંકારો, સ્મારકો, મોટાં માથાં અને પથ્થરનાં પ્રાણીઓ ઉપર લીલી છાયા પાથરી દીધી હતી. આ બધું અદભુત મેક્સિકોની વણકથી સમૃદ્ધિ રૂપે જંગલમાં અહીંતહીં

પથરાયેલું પડ્યું હતું. મધ્ય અમેરિકાના ઉચ્ચતમ પ્રદેશના ઢોળાવ પર ગ્વાટેમાલાનો લતાઓ અને ગીચ ઝાડીવાળો માર્ગ મને મુઘ્ધ કરી દેતો હતો; એ માર્ગે આગળ જતાં ઊંચે પર્વતની અંદરના ભાગમાં ઉડાઉ દેવોની ભુલાઈ ગયેલી આંખો જેવાં તેનાં શાંત સરોવરો અને છેલ્લે પાઈન વૃક્ષો અને ઝરા જેમાં જળગાયો મનુષ્યોની જેમ પાણીમાંથી માથાં બહાર કાઢી રહેલી હતી – એ બધાં મને આકર્ષી રહ્યાં હતાં.

હું માઈગલ એન્જલ એસ્તુરીઆ સાથે એક અઠવાડિયું રહેલો. તે નવલ-કથાકાર તરીકે હજુ બહાર આવેલ નહીં. અમે સગા ભાઈ હોઈએ એવો ગાઢ સંબંધ બંધાયો હતો. લગભગ બધા દિવસ અમે સાથે ગાળ્યા હતા. સાંજે દૂર દૂર પર્વત ઉપર ધુમ્મસથી ઢંકાયેલા સ્થળે અથવા તો યુનાઈટેડ ફ્રુટના ઉષ્ણપ્રદેશ તરફ ફરવાનું ગોઠવતા.

ગ્વાટેમાલાના લોકોને વાણી-સ્વાતંત્ર્યનો હક મળ્યો ન હતો. કોઈ રાજકાર-ણની વાત કરતું નહીં. દીવાલને પણ કાન હોય ને તમને પૂરી દે એવી બીક રહેતી. કેટલીક વાર અમે ઉચ્ચપ્રદેશ પર ગાડી ઊભી રાખીને, ઝાડ પાછળ સંતાઈને કોઈ સાંભળતું નથી એની ખાતરી કરીને ગુપ્ત રીતે રાજકીય પરિસ્થિતિની ચર્ચા કરતા. તેના સરમુખત્યારનું નામ યુબીકો હતું. ઘણાં વર્ષથી તે સત્તા પર હતો. ભાવહીન ફૂર આંખો અને અત્યંત ભારે શરીર. તેનો શબ્દ એ જ કાયદો. ગ્વાટેમાલામાં તેની રજા વગર કોઈ કશું કરી શકતું નહીં. હું તેના એક મંત્રીને મળ્યો હતો, જે આજે મારો મિત્ર છે, કાન્તિકારી છે. કશીક ક્ષુલ્લક બાબતમાં સામી દલીલ કરવા બદલ તેને પ્રેસિડેન્ટની ઓફિસમાં જ થાંભલે બાંધીને યુબીકોએ પોતે તેને નિર્દય રીતે ચાબુકથી ફટકાર્યો હતો.

ત્યાંના જુવાન કવિઓએ મને કાવ્યવાચન કરવા કહ્યું. યુબીકોને તાર કરીને તેમણે એ માટે મંજૂરી માગી. મારા મિત્રો અને જુવાન વિદ્યાર્થીઓથી સભાખંડ ભરાઈ ગયો હતો. મારાં કાવ્યો મેં આનંદથી વાંચ્યાં. વિશાળ બંદીઘરની બારીમાં નાનકડી તિરાડ પાડ્યા જેવું લાગ્યું. આગલી હરોળમાં પોલીસવડો દમામભેર બેઠેલો હતો. પાછળથી જાણવા મળેલું કે ચાર મશીનગન મારી સામે તાકેલી રાખેલી અને પોલીસઅધિકારી ઉશ્કેરાઈને ઊભો થઈ કાવ્યવાચનમાં વિક્ષેપ કરે તો શ્રોતાઓ પણ કશુંક કરવા તત્પર હતા.

પણ કશું એવું બન્યું નહીં. પેલો માણસ છેવટ સુધી કાવ્ય સાંભળતો બેસી રહેલો.

પછીથી કોઈક તે નેપોલ્યાંના જેવા ચહેરાવાળા સરમુખત્યાર આગળ મારો પરિચય કરાવવા માગતું હતું. તેને કપાળ ઉપર વાળની લટ ફરફરતી રાખવી ગમતી હતી. બોનાપાર્ટની જાણીતી મુદ્રા સાથે તેણે અનેક ફોટા પડાવ્યા હતા. મને કહેવામાં આવ્યું કે ના પાડવામાં જોખમ છે. પણ તેની સાથે હસ્તધૂનન કરવાનું

ટાળીને બને તેટલી ઝડપથી હું મેક્સિકો ઊપડી ગયો.

પિસ્તોલનો સંગ્રહ

એ દિવસોમાં મેક્સિકોમાં બંદૂકથી લડવા કરતાં બંદૂકના સંગ્રહનો મહિમા હતો. રિવોલ્વરનો સંગ્રહાય હતો. 45માં અંધશ્રદ્ધા હતી. ટાંકણી નાખવા જેટલી સહેલાઈથી બંદૂકના ઘોડા દબાતા. સંસદીય ઉમેદવારો અને વર્તમાનપત્રોએ પિસ્તોલલત્યાગની ઝુંબેશ શરૂ કરી હતી; પરંતુ મેક્સિકોવાસી પાસેથી તેની પ્રિય બંદૂક ખૂંચવવા કરતાં તેનો દાંત ખેંચી કાઢવો સહેલો હતો.

એક વાર કવિઓના એક જૂથે પુષ્પોથી અલંકૃત નૌકાવિહાર દ્વારા મારું સન્માન કરવાનું ગોઠવેલું. પંદરથી વીસ કવિઓ લેઈક ઝોચીમિલ્કો પર એકત્ર થયા, જળ અને પુષ્પોથી ચારે કોર ગૂંથેલી નૌકામાં નહેર પર મને આઝટેકના સમયથી વપરાતા પુષ્પિત નૌકાના પરંપરિત માર્ગે વિહાર કરાવ્યો. નૌકાનો ઈચ્છેઈચ વિવિધ રંગ અને ભાતનાં ફૂલોથી શણગાર્યો હતો. ચીનાઓની માફક મેક્સિકોવાસીઓ પણ પથ્થર, રૂપું, મૃદ કે મૂર્તિ જે કાંઈ કંડારવા લે તેને કુરૂપ ઘાટ આપી શકતા નહિ.

આ નૌકાવિહાર દરમિયાન અનેક ચેષ્ટાઓને અંતે એક કવિએ આગ્રહપૂર્વક વિનંતી કરી કે ખાસ પ્રકારના સન્માન તરીકે મારે તેની સોનારૂપાની ભાતવાળી પિસ્તોલનો ઘોડો દાખીને આકાશમાં તેનો ભડાકો કરવો. તેની બાજુમાં બેઠેલ સાથીદારે તેની પિસ્તોલ આઘી ખસેડીને પોતાની પિસ્તોલ આગળ ધરીને તેમાંથી ભડાકો કરવાનું ઉત્સાહપૂર્વક સૂચવ્યું. બીજી જ ક્ષણે બધા જ કવિઓ મ્યાનમાંથી પિસ્તોલ કાઢીને ઊભા રહ્યા. છૂટા હાથની મારામારી જેવી સ્થિતિ ઊભી થઈ. દરેક જણ પોતાની પિસ્તોલ હું વાપરું એવો આગ્રહ કરવા લાગ્યો. કોઈએ મારા મસ્તક સામે, કોઈએ નાક સામે, તો કોઈએ ખભા પાસે યા કોઈએ હાથ નીચે પિસ્તોલ ધરી રાખી હતી. મારે માટે મોટું જોખમ ઊભું થયું. મને એક મોટી પહોળી કિનારની સોમ્બ્રેરો હેટ તેમની સામે ધરવાનું સૂઝ્યું. કવિતા અને શાંતિના નામ પર આ કવિઓની લશ્કરી ટુકડીને તેમનાં હથિયાર તેમાં નાખી દેવાનો મેં અનુરોધ કર્યો. દરેક જણે મારો આદેશ માન્યો. એ રીતે હું તેમનાં હથિયાર જપ્ત કરી શક્યો. મારા ઘરમાં એ બધાંને કેટલાક દિવસ સુધી સલામત રાખ્યાં. હું માનું છું કે જેના સન્માન અર્થે પિસ્તોલોનો સંગ્રહ કરવામાં આવ્યો હોય એવો એક માત્ર કવિ હું જ છું.

નેરુદા નામ કેમ પડ્યું ?

ધરતીનું સત્વ મેક્સિકોમાં એકઠું થયું હતું. દરેક દેશના દેશવટો પામેલા લેખકો મેક્સિકોની સ્વાતંત્ર્યભૂમિ પર એકત્ર થયા હતા. યુરોપમાં યુદ્ધ ચાલી રહ્યું હતું. હિટલરનું લશ્કર વિજય પછી વિજય પ્રાપ્ત કરી રહ્યું હતું. ફ્રાન્સ અને ઇટાલી પર તેણે કબજો જમાવ્યો હતો. ઉપસ્થિત લેખકોમાં એના સેઘર્સ અને પાછળથી

અવસાન પામેલા એક હાસ્યકાર ઈગોન એરવિન કિશ્ચ હતા. કિશ્ચ તેની કેટલીક અદભુત ચોપડીઓ મૂકી ગયેલો. હું તેની અસાધારણ બુદ્ધિશક્તિ, બાલસહજ કૃતુહલવૃત્તિ અને વાક્યલની કુશળતાનો મોટો પ્રશંસક હતો. મારા ઘરમાં પગ મૂકે કે તરત કાનમાંથી ઈંડું કાઢે અથવા એક પછી એક સાત જેટલા સિક્કા ગળી જાય, જે આ દેશનિકાલ પામેલ નિષ્કિંચન લેખક પોતાને માટે વાપરે. અમે સ્પેનમાં એકબીજાને ઓળખતા થયા હતા. હું તેને ચીડવતો : ‘મહાન કિશ્ચ, તમે કર્નલ રેડી (ઓસ્ટ્રિયાના 1914ના જાસૂસ)નું રહસ્ય ઉકેલ્યું છે, પણ મારા નામનું રહસ્ય તમે કદી ઉકેલી શકશો નહિ.’

બન્યું પણ એમ જ. તેનું અવસાન પ્રાગમાં થયું. આઝાદ થયેલા તેના દેશે તેને ઉત્તમ કોટીનું સન્માન આપેલું, પણ આ ધંધાદારી ઘૂસણિયો, નેરુદા નેરુદા કેમ કહેવાય છે તેનું રહસ્ય કદી જાણી શકેલો નહિ. મેં કાળજીપૂર્વક રહસ્ય અકબંધ જાળવી રાખેલું. હું ચૌદ વર્ષનો હતો ત્યારે મારા પિતા મારા સાહિત્યિક અખતરાની પાછળ પડેલા. દીકરો કવિ હોય એ વિચાર તેમને પસંદ ન હતો. મારાં પ્રારંભિક કાવ્યોનું પ્રકાશન ગુપ્ત રાખવા તેમને એની ગંધ ન આવે એવું છેવટનું નામ શોધી કાઢ્યું. મેં એક સામયિકમાંથી ચેક નામ લીધું. મને ખબર નહોતી કે તે આખા દેશની પ્રજાના પ્રેમને પાત્ર એક મહાન લેખકનું નામ છે. તેણે સુંદર કથાકાવ્યો અને વર્ણનકાવ્યો લખ્યાં છે. તેનું શિલ્પ પ્રાગના માલા સ્ટ્રેના વિસ્તારમાં મૂકેલું છે. વર્ષો પછી હું જ્યારે ચેકોસ્લોવેકિયા ગયો ત્યારે પહેલું કામ મેં તે દાઢીવાળી મૂર્તિને ચરણે પુષ્પ મૂકવાનું કર્યું હતું.

પર્લ હાર્બરની આગલી સાંજ

સાલામાન્કાથી વેન્સેસ્લાઓ રોસેસ અને કોન્સ્ટેન્સિયા દ લા મોરા નામના ડ્યુક ઓફ મોરાના સગા રિપબ્લિકન અને ‘ઇન પ્લેસ ઓફ સ્પેન્ડર’ નામના નોર્થ અમેરિકામાં સૌથી વિશેષ વેચાણ પામેલ પુસ્તકના લેખક અને લિયો ફિલીપી, જુઆન રીજેનો, મોરેનો વિલા તથા હેરેરા પીટર એ કવિઓ અને માઇગલ પ્રાએટો ને રોડરિગ્સ લ્યુના જેવા ચિત્રકારો મારે ઘેર આવતા. એ બધા સ્પેનવાસી હતા. સ્મરણો ને વાતોના ભંડાર, દેશવતો પામેલા ઇટાલિયન વિટ્ટોરિયો વિડાલી અને ફિફ્થ રેજિમેન્ટના યશસ્વી કમાન્ડન્ટ કાર્લોસ જેવા સંસ્કારપુરુષો આવતાજતા રહેતા. જેકવીસ સાઉસ્ટેલ અને ગિલ્બર્ટ મેડિયોગી પણ હતા. એ લોકો સ્વતંત્ર ફ્રાન્સના પ્રતિનિધિ ગોલિસ્ટ નેતાઓ હતા. મેકિસકોમાં સ્વૈચ્છિક કે ફરજિયાત દેશનિકાલ થયેલા મધ્ય એશિયાના ગ્વાટેમાલા, સાલ્વેડોરા અને હોન્ડુરાના લોકો પણ ઊભરાતા હતા. આ બધાથી મેકિસકોને આંતરરાષ્ટ્રીય હવાનો સ્પર્શ મળેલો અને ઘણી વાર મારું ઘર વિશ્વના હૃદયસ્થાને ધબકતું હોય એમ લાગતું.

સૌસ્ટેલ એ વખતે વામપંથી સમાજવાદી કાર્યકર હતો. વર્ષો પછી અટિજયસ-માં થયેલ બળવાના રાજકીય નેતાની હેસિયતથી તેણે પ્રમુખ દ ગોલને માટે મુસીબત ઊભી કરી હતી. તેમાં હું સંડોવાયેલો હતો તેથી તેની વાત કરવી પડશે. 1941નો ઉત્તરાર્ધ હતો. નાઝીઓએ લેનિનગ્રાડને ઘેરો ઘાલ્યો હતો. તેઓ સોવિયેત પ્રદેશ-માં ઊંડે સુધી પહોંચી ગયા હતા. બર્લિન-રોમ-ટોકિયોની ધરીને વરેલા જાપાનના લશ્કરી નેતાઓને થતું હતું કે જર્મની જીતે ને રખેને લૂંટનો તેમનો ભાગ જર્મનો પચાવી પાડે ! દુનિયાના દેશોમાં જાતજાતની અફવાઓ ફેલાતી રહેલી. શૂન્ય કલાકે પૂર્વમાં ત્રાટકવા માટે જાપાનનાં બલિષ્ઠ સૈન્ય નજીક ધસી આવતાં હતાં. દરમિયાનમાં જાપાનનું શાંતિ મિશન સંયુક્ત રાજ્યોની સરકારને કુરનિસ બજાવી રહ્યું હતું ! જાપાનીઓ ઓચિંતો છાપો મારશે એ બાબત શંકાને સ્થાન નહોતું. કેમ કે વિદ્યુતવેગી લોહિયાળ આક્રમણ એ તેમનો દૈનિક ક્રમ હતો.

હવે મારી વાત કરું. ચિલીને જાપાન સાથે જોડતી નિપોનીઝ નૌકાસેવા ચાલતી હતી. મેં તેના પર અનેક વાર સફર કરી હતી. એટલે તેમને હું સારી પેઠે ઓળખતો હતો. અમારાં બંદરો પર તે મળતા. તેમના કપ્તાનો લોખંડનો ભંગાર ખરીદવા અને ફોટા પાડવામાં સમય વ્યતીત કરતા. ચિલી, પેરુ અને ઇક્વાડોરના તટપ્રદેશ-માં વિવિધ બિન્દુએ સ્પર્શ કરતાં કરતાં તેઓ મેક્સિકોના મેન્ઝાનીલો બંદર સુધી પહોંચી જતા. પ્રશાંત મહાસાગર ઉપર થઈને છેક યોકોહામા તરફ તેમનાં ધનુષ ખેંચાયેલાં રહેતાં.

હવે એક દિવસ હું મેક્સિકોમાં ચિલીના કોન્સલ જનરલ તરીકે હતો ત્યારે સાત જાપાનીઓ ચિલીનો વિઝા લેવા માટે મારી પાસે આવ્યા. એ લોકો સાનફ્રાન્સિસ્કો અને લોસ એન્જલીસ ઉપરાંત ઉત્તર અમેરિકાનાં પશ્ચિમ કિનારાનાં બીજાં બંદરોમાંથી આવતા હતા. તેમના મુખ પર એક પ્રકારની અસ્વસ્થતા દેખાતી હતી. તેમણે સુઘડ પોશાક પહેરેલો હતો અને તેમના કાગળો પણ વ્યવસ્થિત હતા. તે ઈજનેર કે વેપાર-ઉદ્યોગના વ્યવસ્થાપક હશે.

મેં તેમને અલબત્ત પૂછ્યું, ‘તમે હજુ હમણાં જ મેક્સિકોમાં આવ્યા છો. ચિલી જવા માટે પહેલું વિમાન લેવાની ઉતાવળ શી છે ?’ ‘ઉત્તર ચિલીના નાઈટ્રેટની નિકાસ કરતા બંદર ટોકોપિલાથી જાપાનનું વહાણ પકડવાનો અમારો ઇરાદો છે.’ જવાબ મળ્યો. ‘તેને માટે, અમેરિકા ખંડના બીજે છેડે, ચિલી સુધી લાંબા થવાની જરૂર નથી. તમે કહેલ જાપાની વહાણ પકડવા માટે મેન્ઝાનીલો તો તમે અહીંથી, સમય હોય તો, પગે ચાલીને પહોંચી શકો.’ મેં દલીલ કરી.

એ લોકો મૂંઝાયા. એકબીજા સામે જોયું, સ્મિત કર્યું અને તેમની ભાષામાં અંદર અંદર વાત કરી. તેમની સાથે આવેલા જાપાની એલચી કચેરીના સેક્રેટરીની સલાહ લીધી. તેણે નિખાલસ ભાવે મને કહ્યું, ‘જુઓ મિત્ર, આ વહાણે તેનો પ્રવાસ-

ક્રમ બદલ્યો છે તે હવે મેન્ઝાનીલો આવશે નહિ. તેથી, આ નિષ્ણાત મહાનુભાવોએ ચિલીના બંદરેથી વહાણ પકડવું પડે તેમ છે.’

મારા મગજમાં ગૂંચવાડો પેદા થયો : આ વસ્તુ ઘણી મહત્વની હતી. મેં તેમના પાસપોર્ટ, ફોટોગ્રાફ અને યુનાઇટેડ સ્ટેટ્સમાંની તેમની કામગીરી અંગેના કાગળો માગી લીધા અને બીજે દિવસે આવવાનું કહ્યું. તેમણે વાંધો લીધો. તેમને તત્કાળ વિજા જોઈતા હતા. તેને માટે ગમે તેટલી કિંમત ચૂકવવા તૈયાર હતા. મારે સમય જોઈતો હતો. તત્કાળ વિજા કાઢી આપવાની સત્તા મારી પાસે નથી એમ મેં તેમને સમજાવ્યું. બીજે દિવસે તેની ચર્ચા કરવાની રાખી.

હું એકલો પડ્યો.

ધીમે ધીમે આ સમસ્યાનો ઉકેલ મારા મનમાં સ્પષ્ટ થવા લાગ્યો. ઉત્તર અમેરિકાથી ઉતાવળે ઉડાન કરવાનો અને તત્કાળ વિજા મેળવવાનો તકાદો શા માટે ? ત્રીસ વર્ષમાં પહેલી જ વાર આ જાપાની વહાણ તેનો પ્રવાસમાર્ગ કેમ બદલતું હતું ? તેનો અર્થ શો થઈ શકે ?

પછી મારા ચિત્તમાં પ્રકાશ થયો. કશીક મહત્વની ઘટના બનવાની હોવાથી મહત્વની માહિતી ધરાવતા આ જાપાની જાસૂસો યુનાઇટેડ સ્ટેટ્સમાંથી ઉતાવળે સ્વદેશ પાછા ફરી રહ્યા છે. મહત્વની ઘટના એટલે જાપાનનો વિશ્વયુદ્ધમાં પ્રવેશ. મારી કથામાં જાપાન ગુપ્ત રહ્યું હતું.

મેં આ પ્રસંગે કાઢેલા તારણે મને ઉદ્વિગ્ન કરી દીધો. મારે શું કરવું ? મેકિસકોમાં રહેલા મિત્રરાજ્યોના અંગ્રેજ કે ઉત્તર અમેરિકાના પ્રતિનિધિઓને હું ઓળખતો ન હતો. મેકિસકન સરકાર સાથે સીધા સંપર્કમાં હતા તે વિધિસર સ્વીકૃતિ પામેલા જનરલ દ ગોલના પ્રતિનિધિઓ સાથે મારે પ્રત્યક્ષ સંબંધ હતો. મેં તરત જ તેમનો સંપર્ક કરીને પરિસ્થિતિ સમજાવી. અમારી પાસે જાપાનીઓનાં નામ હતાં અને તેમને વિશેની ગુપ્ત માહિતી હતી. ફ્રેન્ચ સરકાર ધારે તો તેમની સામે પગલાં લઈને જાપાનીઓને ફસાવી શકે. મેં તેમની સમક્ષ પહેલાં ઉત્કટતાથી અને પછી કંઈક અધીરપણે દ ગોલના આ ઉદાસીન અનુયાયીઓ સમક્ષ દલીલો કરી. ‘જુવાન રાજપુરુષો,’ મેં તેમને કહ્યું, ‘તમને યશ મળે તેવી આ તક છે. આ જાપાની જાસૂસોની ગુપ્ત વાતો શોધી કાઢો. મને નિસબત છે ત્યાં સુધી, હું તેમને વિજા નહીં આપું. પણ તમારે તત્કાળ નિર્ણય કરી લેવો જોઈશે.’

આ ઢીલ-ઝડપની રમત પણ વધુ બે દિવસ ચાલી. સૌસ્તેલે તે બાબત કશો રસ દાખવ્યો નહિ. તેમણે કશું કર્યું નહિ અને હું ચિલીનો કોન્સલ, આનાથી વિશેષ કરી શકું તેમ નહોતું. મેં તેમને વિજા આપવાની ના પાડી એટલે જાપાનીઓ ચિલી રાજદૂતની કચેરીએ પહોંચીને ‘ડિપ્લોમેટિક પાસપોર્ટ’ લઈ આવ્યા અને

ટોકોપિલ્લાથી સમયસર વહાણ પકડી શક્યા. એક અઠવાડિયા પછી પર્લ હાર્બર પર બૉમ્બમારો થયાના સમાચાર દુનિયાએ જાણ્યા.

હું 'મેલેકોલોજિસ્ટ' (શંખલાશાસ્ત્રી)

વર્ષો પહેલાં ચિલીના એક વર્તમાનપત્રમાં મારા ભલા મિત્ર, આદરણીય પ્રો. જુલિયન હક્સલી વિશે લખેલું કે તેઓ સાન્તિયાગો પહોંચ્યા પછી તેમણે વિમાન-ઘર પર મારે વિશે પૂછેલું, 'કવિ નેરુદા ?' પત્રકારોએ તેમને પૂછ્યું.

'ના. નેરુદા નામના કોઈ કવિને ઓળખતો નથી. મારે તો મેલેકોલોજિસ્ટ નેરુદા સાથે વાત કરવી છે.'

'એ ગ્રીક શબ્દનો અર્થ થાય છે છીપલાંનો નિષ્ણાત.'

આ વાત સાંભળીને મને આનંદ થયો. મને ચીડવવા માટે એ કહી હશે. એ વાત સાચી ન હોઈ શકે. કેમ કે હક્સલી અને હું એકબીજાને વર્ષોથી ઓળખીએ છીએ. એ કુશાગ્રબુદ્ધિ છે. તેના ભાઈ આલ્ડસના કરતાં વધુ ચાલાક અને બુદ્ધિશાળી છે.

મેક્સિકોમાં હું સાગરતટે રખડ્યો છું. તેના સ્ફટિક જેવા સ્વચ્છ સમઘારણ પાણીમાં નહાયો છું અને સુંદર છીપલાં ભેગાં કર્યાં છે. પાછળથી ક્યૂબામાં અને અન્યત્રથી ભેટ તરીકે અને ઉઠાવી (પ્રામાણિક સંગ્રહકર્તા જેવી વસ્તુ છે નહિ)ને પણ ઘણાં શંખલાં ભેગાં કર્યાં હતાં. જે ખજાનાએ વધતાં વધતાં મારા ઘરની એક પછી એક રૂમો ભરી દીધી હતી.

ચીન અને ફિલિપાઈન તેમજ જાપાન અને બાલ્ટિકના સમુદ્રમાંથી મેં છીપલાંના વિરલમાં વિરલ નમૂનાઓ મેળવ્યા હતા. દક્ષિણ ધ્રુવના શંખ અને ક્યૂબાનાં છીપલાં લાલ અને ગેરુવા રંગનાં તેમજ કેરેબિયન નર્તકીઓનાં વસ્ત્રો જેવાં વાદળી અને જાંબલી રંગની છીપો. જે થોડાક નમૂના હું મેળવી શક્યો નહોતો તેમાંની એક તે બ્રાઝિલની માટોગ્રોસો ગોકળગાય. એક વાર મેં તેને જોયેલી પણ હું તે ખરીદી શક્યો નહોતો અને તેને મેળવવા જંગલમાં જઈ શકું તેમ નહોતો. તે સર્વાંગે લીલી અને નીલમણિ જેવી સુંદર હતી.

હું શંખલાં ભેગા કરવા એટલો ઉત્સુક હતો કે દૂર દૂરના સાગર સુધી જઈ ચડતો. મિત્રો પણ મારી માફક શંખ ભેગા કરવામાં અને નાનકડી ગોકળગાય પકડવા આતુર થતા હતા.

પંદર હજાર જેટલાં છીપલાં ભેગાં કર્યાં ત્યારે ઘરની બધી અભરાઈઓ, ખુરશીઓ અને ટેબલો એનાથી ભરાઈ ગયાં હતાં. શંખશાસ્ત્ર અને છીપલાંશાસ્ત્ર – મેલેકોલોજી તમારે જે નામ આપવું હોય તે – વિષયનાં પુસ્તકોથી મારું ગ્રંથાલય ભરાઈ ગયું હતું. એક દિવસ હું આ આખો સંગ્રહ મોટા કરંડિયામાં ભરીને યુનિ-

વર્સિટી ગયો અને મારી માતૃસંસ્થાને મેં પ્રથમ વાર તેનું દાન કર્યું. એ જમાનામાં તે મહત્વનો સંગ્રહ ગણાતો હતો. દક્ષિણ અમેરિકાની બીજી સંસ્થાઓની માફક મારી યુનિવર્સિટીએ પણ આભાર અને પ્રશંસાનાં અનેક વચનો સહિત તેનો સ્વીકાર કર્યો અને ભોંયરામાં તે સંગ્રહને નાખી મૂક્યો તે પછી તેને કોઈએ જોયો નથી.

‘એરોકેનિયા’

હું જ્યારે દૂરસુદૂરના પ્રદેશમાં દ્વીપસમૂહોના દ્વીપોમાં હોદ્દા પર હતો ત્યારે સમુદ્રના ગુંજારવથી અને શાન્ત દુનિયા સાથેના વાર્તાલાપથી મારી એકલતા ભરાઈ જતી; પરંતુ ઠંડાં અને ગરમ યુદ્ધોએ એલચીસેવાને પ્રદૂષિત કરી હતી, છેવટે પ્રત્યેક એલચીને વ્યક્તિત્વ વગરનો સ્વયંચાલિત યંત્ર બનાવી દીધો હતો. તે પોતાની જાતે કશો નિર્ણય લેવા મુખત્યાર નહોતો. તેનું કામ લગભગ પોલીસના કામ જેવું બનતું જતું હતું. મંત્રાલયનો આગ્રહ હતો કે મારે દરેક સ્થળાંતરિતની વાંશિક તપાસ કરવી. આફ્રિકન એશિયન અને યહૂદીને મારા દેશમાં પ્રવેશવા પર પ્રતિબંધ હતો.

આ મૂર્ખતા એટલી હદે ચાલી કે હું પોતે તેનો શિકાર બન્યો. મેં જ્યારે એક સુંદર સામયિક (રાજ્યની આર્થિક મદદ વગર) શરૂ કર્યું અને તેને ‘એરોકેનિયા’ નામ આપ્યું ત્યારે તેના મુખપૃષ્ઠ પર એક સુંદર એરોકેનિયનનું દાંત દેખાય તેવું મોહક સ્મિત કરતું ચિત્ર મૂકેલું. વિદેશપ્રધાનને એટલું જ જોઈતું હતું. તેમણે આવા હલકી કક્ષાના વંશીય ચિત્ર બદલ મને સખત ઠપકો આપ્યો. જોકે અમારા ગણતંત્રના પ્રમુખ ડૉન પેડ્રો એગ્વીરે સર્દાના મુખ પર મિશ્ર જાતિનાં બધાં જ લક્ષણો પ્રદર્શિત થતાં હતાં.

એરોકેનિયનને કચડી નાખીને છેવટે જીતીને નિર્મૂલ કરવામાં આવેલ તે હકીકત સુવિદિત છે. વધુમાં, તેનો ઇતિહાસ વિજેતાઓએ અથવા વિજયનાં અનિષ્ટોનો લાભ લેનારાઓએ લખ્યો હતો. એરોકેનિયનના જેટલી ઉમદા જાતિઓ બહુ ઓછી છે. એક દિવસ એવો આવશે જ્યારે આપણને એરોકેનિયન યુનિવર્સિટીઓ જોવા મળશે અને એરોકેનિયન ભાષામાં પુસ્તકો છપાયેલાં મળશે ત્યારે આપણને સમજાશે કે આપણે કેટલી બધી વિશદતા, વિશુદ્ધતા અને ઊકળતો ભાવોદ્રેક ધરાવતું સાહિત્ય ગુમાવ્યું છે !

કેટલાક દક્ષિણ અમેરિકાના દેશોનો ‘જાતીય’ દંભ પોતે જ અનેક રાષ્ટ્રીય સ્ત્રોત અને મિશ્રવંશોનું પરિણામ છે. એ એક સાંસ્થાનિક દૂષણ છે. તેમની ઇચ્છા એક એવો મંચ ઊભો કરવાની છે જેમાં ધોળી કે આછી ધોળી ચામડીવાળા થોડાક ખેરખાં શુદ્ધ આર્યન કે રખડુ જાતિનો દંભ કરનારની સામે સમાજમાં ઊભા રહી શકે. સદભાગ્યે, હવે આ બધું ભૂતકાળમાં લુપ્ત થતું જાય છે. હવે સંયુક્ત રાષ્ટ્રો (UN) અશ્વેત અને મોંગોલિયન પ્રતિનિધિઓથી ખાલી જગાઓ પૂરવા લાગ્યાં છે.

ટૂંકમાં બુદ્ધિચેતના વધતી જાય છે તેમ બધી પ્રજાઓના પર્ણગુચ્છમાં પાંદડે પાંદડે પોતપોતાની જાતિના રંગ પ્રગટ થાય છે.

છેવટે હું આ બધાંથી કંટાળ્યો. એક દિવસ મેં કોન્સલ જનરલના હોદ્દા પરથી હંમેશને માટે રાજીનામું આપ્યું.

જાદુ અને રહસ્ય

વળી મને સમજાયું કે મેક્સિકોની દુનિયા દબાયેલી-ચંપાયેલી હિંસક, રાષ્ટ્રરંગી અને પ્રાક્ કોલંબિયાની સંસ્કૃતિમાં વીંટાયેલી પ્રજા છે. મારી ઉપસ્થિતિ કે સંમતિ વગર ચાલી શકે તેમ હતું. મારા દેશમાં પાછા જવાનું મેં નક્કી કર્યું ત્યારે મેક્સિકન જીવન અંગે, મેક્સિકોમાં આવ્યો ત્યારે સમજતો હતો તેના કરતાં ઓછું સમજતો હતો. હરીફ વર્તુળોમાં કળા અને સાહિત્યને પોષણ મળતું હતું; પરંતુ બહારનું કોઈ, અમુક વ્યક્તિ કે જૂથની સાથે કે વિરુદ્ધમાં સ્થાન લે તો તેનું આવી બને. બધા જ તેના પર તૂટી પડે.

હું જવાની તૈયારી કરી રહ્યો હતો ત્યારે મારા જાહેર સન્માન માટે મોટો મેળાવડો યોજાયેલો : ત્રણ હજાર માણસો માટેનો ભોજન સમારંભ હતો. સેંકડોને તેમાં પ્રવેશ મળી શક્યો ન હતો તે જુદા. અનેક પ્રમુખોએ અભિનંદન મોકલ્યાં. તેમ છતાં મેક્સિકો અમેરિકાની નિકષરેખા છે. જ્ઞાન, પ્રકાશ અને રહસ્યના મધ્યબિંદુ રૂપે પ્રાચીન અમેરિકાનું સૌર પંચાંગ તેના પર કોતરાયેલું છે તે કોઈ અકસ્માત નહોતો.

ત્યાં બધું જ થઈ શકે. બધું જ બનતું પણ ખરું. વિરોધપક્ષના એક માત્ર વર્તમાનપત્રને સરકાર આર્થિક સહાય આપતી. સૌથી વિશેષ એકહથ્થુ સત્તા ધરાવતું તે પ્રજાતંત્રીય શાસન હતું.

મને હચમચાવી મૂકેલ એક કરુણ ઘટના યાદ આવે છે. એક કારખાનામાં ઘણા વખતથી હડતાળ ચાલતી હતી. તેનો કોઈ ઉકેલ દેખાતો નહોતો. હડતાળિયાઓની પત્નીઓએ એકત્ર થઈને પ્રમુખને મળીને તેમને પોતાનાં દુઃખની દાસ્તાન કહેવાનું નક્કી કરેલું. તેમની પાસે કોઈ હથિયાર નહોતું. પ્રમુખ અને તેમનાં પત્નીને ભેટ આપવા માટે તેમણે રસ્તામાંથી ફૂલ લીધાં હતાં. આ સ્ત્રીઓ મહેલમાં પ્રવેશવા જતી હતી ત્યાં તેમને રક્ષકે રોકી; આગળ જવા દીધી નહિ. પ્રમુખ તેમને મળવા ખુશી નહોતા. તેમણે સરકારના જે તે વિભાગમાં જવું જોઈએ એમ કહ્યું. તેમને મહેલના વિસ્તારને ખાલી કરીને ચાલ્યા જવાનો આદેશ મળ્યો.

સ્ત્રીઓએ તેમની વાત રજૂ કરી. કશો ઉપદ્રવ નહોતો. તેમની ઇચ્છા પ્રમુખને ફૂલ આપીને હડતાળ જલદી પૂરી થાય તેવો ઉકેલ લાવવા વિનંતી કરવાની હતી. તેમનાં બાળકો અન્ન વિના ટળવળતાં હતાં. આ સ્થિતિ લાંબો વખત ચાલી શકે

તેમ નહોતું. સુરક્ષા અધિકારીએ તેમનો સંદેશ પહોંચાડવાની ના પાડી. સ્ત્રીઓ પણ ત્યાંથી ખસી નહીં.

પછી મહેલની દિશામાંથી રક્ષકોએ ગોળીબાર કર્યો. છથી સાત સ્ત્રીઓ સ્થળ પર જ મૃત્યુ પામી અને બીજી અનેક ઘાયલ થઈ.

બીજે દિવસે તેમના અંતિમ સંસ્કાર થયા. મેં ધારેલું કે હત્યા કરેલી આ સ્ત્રીઓની શબવાહિની પાછળ એક મોટું સરઘસ જોડાશે. પણ બહુ ઓછા માણસો દેખાયા. અલબત્ત યુનિયનના નેતાએ ભાષણ કર્યું. એ અગ્રણી બળવાખોર તરીકે જાણીતો હતો. એનું સ્મશાનમાંનું ભાષણ સુઘડ શૈલીમાં હતું. મેં આખું વક્તવ્ય બીજે દિવસે છાપામાં વાંચ્યું. તેમાં એક પણ શબ્દ વિરોધનો કે કોધનો દેખાતો નહોતો. અથવા આ નિર્ઘૃણ કૃત્ય માટે જવાબદાર માણસોને શિક્ષા થવી જોઈએ એવું પણ કહ્યું નહોતું. બે અઠવાડિયાં પછી આ હત્યાકાંડ વિશે કોઈ કશું બોલ્યું પણ નહિ અને કોઈના લખાણમાં પણ તેનો ઉલ્લેખ દેખાયો નહિ.

પ્રમુખ આઝટેક શાસક હતો, જે ઈંગલેન્ડના રાજકુટુંબ કરતાં વધારે દુર્ગમ હતો. આ મહાન શાસકની ગંભીર કે હળવી રીતે ટીકા થઈ શકે તેમ નહોતું. કારણ કે તેનાં પરિણામ તાત્કાલિક ભોગવવાં પડે તેમ હતું.

મેકિસકોનાં નાટકો એવાં ચિત્રોમાં આવૃત્ત હોય છે કે તેને જોઈને આશ્ચર્ય થાય. કેમકે દષ્ટાંતકથાઓ વાસ્તવિક જીવનના ધબકારથી બહુ દૂર હોય છે. લોહીથી ખરડાયેલ હાડપિંજર જેવું લાગે. તેના તત્ત્વજ્ઞાનીઓ આડંબરી બની ગયા છે અને જ્વાળામુખીના સાન્નિધ્યમાં મૂર્ખાઈભર્યાં લાગે એવાં અસ્તિત્વવાદી વિધાનો કરવા લાગે છે. નાગરિક પ્રતિક્રિયા અનિયમિત અને દુષ્કર હોય છે. શરણાગતિ રાજગાદીની આસપાસ વિવિધ પાસાં પ્રગટ કરે છે.

દરેક ખેડૂતની સમક્ષ તેની નાનકડી વાડીમાં વાવણી કરતો હતો તે વખતે તેની સમક્ષ એકાએક પ્રગટ થયેલ જ્વાળામુખીથી માંડીને કોર્ટિસના હાડપિંજરની શોધ સુધીના તમામ ચમત્કારો મેકિસકોમાં પુનઃ પુનઃ જોવા મળે છે. એવી કિંવદન્તી છે કે કોર્ટિસ મેકિસકોની ધરતીમાં સદીઓથી તેના સુવર્ણમુગટ સહિત સૂતો છે જે આઝટેક શહેનશાહ ક્યૂઓટેમોકના અવશેષો જેટલું મહત્ત્વ ધરાવે છે. ચાર સદીઓથી એ લોકો અહીંતહીં વારંવાર પ્રગટ થતા દેખાય છે. ભેદી ઇન્ડિયનો એને સાચવી રહ્યા છે. તે અત્તળ અંધકારમાં પ્રગટ થઈને ચાલ્યા જાય છે.

મેકિસકો મારામાં – મારી નસોમાં વહેતા ગરુડની માફક જીવંત રહેલ છે. કેવળ મૃત્યુ જ મારા સૈનિક હૃદયને તેની પાંખમાં લઈ શકશે.

મારો દેશ અંધકારમાં

મચ્છુપિચ્છુ

મારી નોકરીના સ્વૈચ્છિક અંતનો સ્વીકાર કરવામાં મંત્રીમંડળને વાર લાગી નહિ.

મારા આ રાજનૈતિક આપઘાતને કારણે ચિલીમાં હું પાછો ફરી શક્યો તેથી મને અતિશય આનંદ થયો. હું માનું છું કે દરેક માણસે પોતાના દેશમાં રહેવું જોઈએ. મને લાગે છે કે માણસને તેના વંશ કે જાતિથી વંચિત રાખવો તે તેને કોઈ ને કોઈ રીતે તેના આત્માના પ્રકાશને અવરોધીને ભગનાશા તરફ લઈ જવા જેવું છે. મારા પોતાના દેશમાં જ હું રહી શકું. મારા હાથપગ તેના પર ખોડ્યા વગર, મારા કાન તેની સામે માંડ્યા વગર, તેનાં પાણી અને છાયાપ્રકાશને માણ્યા વગર, મારાં મૂળિયાંને માતૃપોષણ પામવા તેની ભીતરમાં ઉતાર્યા વગર હું જીવી શકું નહિ.

પણ, ચિલીમાં પાછા જતાં પહેલાં, મેં બીજી એક શોધ કરી. તેણે મારી કવિતાને નવું વિકાસસ્તર બક્ષ્યું હતું.

હું પેરુમાં ઊતર્યો અને મચ્છુપિચ્છુના અવશેષો જોવા ઊપડ્યો. એ વખતે ત્યાં જવા માટે ધોરી રસ્તો ન હતો. અમે ઘોડા પર બેસીને ત્યાં ગયા. ઉપરવાસ પથ્થરની જૂની ઇમારતો હતી. તેની આસપાસ લીલાંછમ એન્ડિસનાં શિખરોની વાડ હતી. સદીઓના ઘસારાથી ખવાઈને નષ્ટપ્રાય થયેલ અંતરકોટ પરથી પડતા ધોધમાર વરસાદે ઘણો વિનાશ વેર્યો હતો. વિલ્કામાયુ સરિતાના પ્રવાહમાં શ્વેત હિમસમૂહ ઘસડાતો હતો. ખડકોના નાના મધ્યબિંદુ પર ઊભેલો હું અત્યંત અલ્પતા અનુભ-

વતો હતો. ગમે તેમ, ગરવા, ઊંચા, વેરાન થઈ ગયેલ મારા જગતનું તે મધ્યબિંદુ હતું. સમયના કોઈક દૂરના બિંદુએ જમીનના ચાસ પાડવામાં અને ખડકોને ચક્ર-ચક્રિત કરવામાં મારા હાથ કામે લાગ્યા હશે એમ મને લાગવા માંડ્યું. હું ચિલીનો છું, પેરુનો છું, અમેરિકાનો છું એમ અહેસાસ થયો. તે દુરારુઘ શિખરો પર, વિકીર્ણ યશસ્વી પુરાવશોષોની વચ્ચે, કાવ્યસર્જન માટે આવશ્યક સહૃદયતાના સિદ્ધાન્તો મને પ્રાપ્ત થયા. મારા ‘અલ્તુરાસ દ મચ્છુપિચ્છુ’ કાવ્યનું સર્જન અહીં થયું હતું.

ધ નાઈટ્રેટ પંખા

1943ની આખરે હું સાન્તિયાગો ફરી એક વાર આવ્યો. હપતાને ધોરણે એક મકાન ખરીદ્યું અને ત્યાં સ્થિર થયો. ચારે બાજુ વૃક્ષોથી વીંટળાયેલા આ મકાનમાં મારી બધી ચોપડીઓ ખડકી અને કઠણ જિંદગી ફરી શરૂ કરી.

ફરીથી એક વાર હું મારા વતનની રમણીયતા, નારીની સુંદરતા, પ્રકૃતિનો અજેય પ્રભાવ, મારા સહપાન્યોનું કાર્ય અને દેશવાસીઓની બુદ્ધિપ્રભાની શોધમાં નીકળ્યો. દેશ બદલાયો નહોતો. એ જ ખેતરો અને એ જ ઊંઘતાં ગામડાં, ખાણપ્રદેશમાં જોવા મળતી એ જ હૃદયવિદારક ગરીબાઈ અને કલબોમાં ઊભરાતા એ જ ઉજળિયાત લોક. મારે નિર્ણય કરવાનો હતો.

મારા નિર્ણયે મને વિપત્તિની સાથે પ્રસિદ્ધિ મેળવી આપી.

કયા કવિને એનાથી પસ્તાવાનું બન્યું હશે ?

વર્ષો પછી કર્ઝિયો મેલાપાર્ટે મારી મુલાકાત લીધા પછી, મારે જે કહેવું છે તે તેના એક લેખમાં તેણે કહેલું : ‘હું સામ્યવાદી નથી, પણ જો હું ચિલીનો કવિ હોઉં તો પાબ્લો નેરુદા જેવો હોઉં. અહીં તમારે પક્ષ લેવાનો હોય છે : કાં તો કેડીલેકને અને કાં તો ઉઘાડપગા નિરક્ષર લોકોનો.’

આ અભણ ઉઘાડપગા લોકોએ 1945ના માર્ચની ચોથી તારીખે સેનેટર તરીકે મારી વરણી કરેલી. ચિલીના કોપર અને નાઈટ્રેટની ખાણોના પછાત વિસ્તારના હજારો લોકોએ મને તેમનો મત આપ્યો હતો તે હકીકત ગર્વ સાથે હું હંમેશા યાદ રાખીશ.

પંખાના ખરબચડા રસ્તા પર ચાલવું કષ્ટદાયી હતું. અર્ધી સદી સુધી ત્યાં વરસાદ થયો ન હતો. આ રણપ્રદેશની અસર ખાણિયા લોકોના મુખ પર દેખાતી હતી. દાહવ્યથિત દેહલક્ષણોવાળાં એ માણસો છે. એકલતા અને ઉપેક્ષાનો ભોગ બન્યાની વેદના તેમની ઊંડી કાળી આંખોમાં વરતાતી હતી. રણપ્રદેશથી પર્વતો સુધી જવું, ગમે તે દરિદ્ર ઘરની મુલાકાત લેવી, તે લોકોને કરવા પડતા અસાધારણ શ્રમ વિશે જાણવું અને દલિત તથા તરછોડાયેલા લોકોની આશાનો આધાર તમે છો એવી સંવેદના થવી તે ઓછી જવાબદારી નથી; પરંતુ મારી કવિતાએ સંપર્કનો રસ્તો

ખોલી આપ્યો. તેનાથી મારે માટે તેમની વચ્ચે ઘૂમવાનું શક્ય બન્યું, કષ્ટમય જિંદગી વિતાવતા મારા દેશવાસીઓના આજીવન બંધુ તરીકે તેનાથી મારો સ્વીકાર થયો.

મને યાદ નથી, પેરિસ કે પ્રાગમાં, ત્યાં મારા મિત્રોના સામાન્ય જ્ઞાન વિશે શંકા થઈ. મોટા ભાગના લેખકો હતા. બાકીના વિદ્યાર્થીઓ હતા.

‘આપણે ચિલી વિશે ઘણી વાતો કરીએ છીએ.’ મેં તેમને કહ્યું, ‘કદાચ એનું કારણ હું ચિલીનો છું તે હશે; પરંતુ દૂરદૂરના મારા દેશ વિશે તમે જાણો છો ? દાખલા તરીકે, સંચાર અર્થે અમે કયું વાહન વાપરીએ છીએ ? હાથી, મોટરગાડી, રેલવે, વિમાન, બાઈસિકલ, ઊંટ કે બરફ પર ચાલતી સ્લેજ ?’

મોટા ભાગનાએ ઉત્સાહપૂર્વક કહ્યું : હાથી.

ચિલીમાં હાથી કે ઊંટ નથી હોતાં. દક્ષિણ ધ્રુવના શીત વિસ્તારથી શરૂ કરીને ક્ષારની ખાણો અને જ્યાં યુગો સુધી વરસાદ પડ્યો નથી એવા રણપ્રદેશ સુધી ફેલાયેલો વિશાળ દેશ કેવો મૂંઝવી નાખે એ હું જોઈ શકું છું. આ વેરાન પ્રદેશના લોકોના ચૂંટાયેલા સેનેટર તરીકે તેમજ જેમણે કદી શર્ટનો કોલર કે ટાઈ પહેર્યા નથી તે નાઈટ્રેટ અને કોપર ઉદ્યોગના અસંખ્ય કામદારોના પ્રતિનિધિ તરીકે મારે એ વેરાન પ્રદેશમાં ઘણાં વર્ષો સુધી રખડવું પડ્યું હતું.

નીચાણવાળા રેતાળ પ્રદેશમાં જવું એટલે ચંદ્રની સફરે જવા જેવું દુષ્કર છે. ખાલી ગ્રહ જેવો લાગતો આ પ્રદેશ મારા દેશની મોટી સંપત્તિ છે. સફેદ ખાતર અને લાલ ખનિજ સૂકી જમીન અને ખડકાળ પર્વતોમાંથી ખોદી કાઢવાનાં હોય છે. દુનિયામાં એવી ઘણી ઓછી જગાઓ છે, જ્યાં જિંદગી આટલી કષ્ટમય હોય અને તેનું વળતર આટલું અલ્પ હોય. પાણીના વહન માટે, તદ્દન સામાન્ય ફૂલ આપતા છોડને ઉછેરવા માટે, અથવા એક કૂતરાને, સસલાને કે ડુક્કરને ઉછેરવા માટે અકલ્પ્ય ખર્ચ કરવું પડે છે.

હું ગણતંત્રના બીજા છોડેથી આવું છું. હું સઘન જંગલોથી આચ્છાદિત વિશાળ ગ્રામપ્રદેશમાં જન્મ્યો હતો. વર્ષા અને હિમની વચ્ચે મારું બાળપણ વીત્યું હતું. ચાન્દ્રમાસી રણપ્રદેશની મુલાકાત મારા જીવનનું વળાંકબિંદુ બન્યું. ત્યાંના લોકોનું સંસદમાં પ્રતિનિધિત્વ કરવું એ તે પ્રદેશની અલગતા, વિશાળતા જોતાં મુશ્કેલ કામ હતું. આ પ્રદેશની એક પણ છોડ કે પાણીના એક પણ બિંદુ વગરની સપાટ સૂકી જમીન એ વિકટ અને છેતરામણી સમસ્યા હતી. નદીઓની જોડાજોડ રહેલાં જંગલોમાં બધું જ બોલતું હોય છે. બીજી બાજુ, રણ કશું કહેતું નથી. હું તેની ભાષા, મૌન, સમજી શક્યો નથી.

પછીનાં વર્ષો દરમિયાન નાઈટ્રેટ કોર્પોરેશન્સે પંપા ઉપર વાસ્તવિક રાજ્યો, શાસનપ્રદેશો કે મહારાજ્યો સ્થાપી દીધાં હતાં. અંગ્રેજ, જર્મન અને હરેક પ્રકારના

આક્રમકોએ ફળદ્રુપ પ્રદેશ આંચકી લઈને તેને કંપનીનાં નામ આપ્યાં હતાં. તેમણે પોતાનું નાણાકીય ચલણ દાખલ કર્યું હતું. લોકોને કોઈ નિમિત્તે સભા રૂપે એકત્ર થવાની મનાઈ કરી હતી અને રાજકીય પક્ષો રચવા પર તેમજ પ્રજાકીય પત્રકારત્વ પર પ્રતિબંધ મૂક્યો હતો. વળી, તેમની હદમાં ખાસ પરવાનગી વગર કોઈને પ્રવેશ મળતો નહીં અને એ ખાસ પરવાનગી પણ બહુ ઓછાને મળતી.

એક સાંજે મારિયા એલિનાની પોર્ટેશિયમ નાઇટ્રેટની ખાણની ઓફિસમાં આવેલી મશીન શોપમાં ખાણકામદારો સાથે મેં વાર્તાલાપ કર્યો. આ વિશાળ કાર્ય-શાળાની ભોંય પર પાણી, તેલ અને એસિડનો રગડો હંમેશ ફેલાયેલો રહેતો. યુનિયનના આગેવાનો સાથે હું તે કાદવથી બચવા મૂકેલા પાટિયા પર પગ મૂકીને ચાલ્યો. મને કહેવામાં આવ્યું કે 'આ પાટિયાંની અમારે સતત ચાલેલી સાત હડતાળ, આઠ વર્ષની અરજીબાજી અને સાત માણસના મૃત્યુ જેટલી કિંમત ચૂકવવી પડી છે.'

કંપનીની ખાનગી પોલીસ, હડતાળ દરમિયાન સાત આગેવાનોનું અપહરણ કરી ગઈ ત્યારે તે સાતેનાં મૃત્યુ નીપજ્યાં હતાં. રક્ષકોએ ઘોડા દોડાવેલા, કામદારોને દોરડેથી બાંધીને તેમની પાછળ રેતીના પટ પર ચલાવવામાં આવેલા. તેમની હત્યા માટે થોડા જ શોટની જરૂર પડી. મૃતકોનાં શરીરને રણની રેતીની ઠંડી અને ગરમીમાં પડ્યા રહેવા દીધેલાં. પછીથી તેમના સાથીઓએ તેમને અવલમંજિલ પહોંચાડેલાં.

વર્ષો પહેલાં પરિસ્થિતિ વિશેષ ખરાબ હતી. દાખલા તરીકે, 1906માં, હડતાળિયાઓ નાઇટ્રેટ ખાણોની ઓફિસેથી સીધા સરકાર સમક્ષ પ્રત્યક્ષ માગણી રજૂ કરવા ઇશ્ચીક શહેરમાં પહોંચી ગયા. મુસાફરીથી થાકી ગયેલા હજારો માણસો શહેરની મધ્યે ચોકમાં શાળાની સામે આરામ કરવા સૂતા હતા. સવારમાં ગવર્નરને મળીને રજૂઆત કરવાની હતી; પરંતુ તેમને એ તક કદી મળી નહિ. સવાર પડતાં, એક કર્નલની આગેવાની નીચે સૈન્ય આવ્યું અને એક પણ શબ્દ બોલ્યા વિના ગોળીબાર કરીને હત્યાકાંડ રચ્યો. એ વખતે છ હજારથી વધારે માણસો માર્યા ગયા હતા.

1945માં પરિસ્થિતિ સુધરી હતી. પણ કેટલીક વાર મને લાગતું હતું કે લોકોને હદપાર કરાતા તે દિવસો પાછા આવી રહ્યા છે. દાખલા તરીકે, એક વાર, યુનિયન હોલમાં એકઠા થયેલા કામદારોની સભાને સંબોધવાની મને મનાઈ કરવામાં આવી. મેં તેમને હોલમાંથી બહાર રણપ્રદેશની વચ્ચે બોલાવ્યા. મેં પરિસ્થિતિ સમજાવવા માંડી. અમે સંઘર્ષમાંથી બહાર નીકળવાના શક્ય રસ્તાઓની વિચારણા કરતા હતા. બસો જેટલા માણસો હતા. ત્યાં એકાએક મોટરનો અવાજ સંભળાયો. હું બોલતો હતો તે જગાથી ચાર કે પાંચ મીટર દૂર લશ્કરી ટક આવીને ઊભી રહી. ટરરેટનું ઢાંકણું ખૂલ્યું. મશીનગનનું નાળચું મારી તરફ તાકેલું હતું. તેની

બાજુમાં સફાઈદાર પોશાકવાળો અધિકારી હું બોલતો હતો ત્યારે અત્યંત ગંભીર મુખમુદ્રા રાખીને મારી સામે એકીટશે તાકી રહ્યો હતો. ત્યાં તે પ્રકરણ પૂરું થયું.

વિશાળ કામદાર વર્ગમાં મોટા ભાગના અભણ હતા. તે વર્ગના લોકોની સામ્યવાદીઓમાં શ્રદ્ધા પેદા કરનાર લુઈ એમીલિયો રિકાબરેન હતો. આ રણપ્રદેશમાં સંઘર્ષની શરૂઆત કરનાર તે હતો. સાદા કામદાર કાર્યકરથી શરૂ કરીને જૂનો અરાજકવાદી રિકાબરેન જોતજોતામાં ભવ્ય અને ચમત્કારિક હસ્તી બની ગયો. તેણે દેશ આખામાં અસંખ્ય યુનિયનો અને ફેડરેશનો સ્થાપી દીધાં હતાં. તે પછી પોતે સ્થાપેલી સંસ્થાઓના કેવળ બચાવ અર્થે પંદર જેટલાં સમાચારપત્રો ચલાવ્યાં હતાં. આ બધું એક સેન્ટ પણ લીધા વગર કરેલું. તેને પૈસા મળતા તે કામદારોમાં આવેલી જાગૃતિને આભારી હતા.

મને રિકાબરેનને મળવાની એક તક મળેલી. પત્રકારત્વ દ્વારા તેની વીરતા-ભરી સેવા પ્રગટ થતી હતી. તે પછી ચાળીસ વર્ષ સુધી એ પત્રકારત્વ-સેવા ચાલુ રહેલી. પોલીસે ઘણાં પ્રેસ તોડી નાખેલાં તેમનું પાછું કાળજીપૂર્વક રેણ કરીને જોડેલા સાંધાની મદદથી યંત્ર પાછું ચાલુ થયું હતું. તેની નીચે જૂના પ્રહારોથી પડેલા મોટા આંકા જોવા મળતા હતા.

તે વખતના લાંબા પ્રવાસો દરમિયાન રણપ્રદેશમાં આવેલી ઝૂંપડી કે નાના ઘરમાં રહેવાની મને ટેવ પડી ગઈ હતી. કંપનીના દરવાજા પાસે કામદારોનું જૂથ વાવટો લઈને ઊભું હોય. પછી મારા મુકામની જગા બતાવે. આખો દિવસ પુરુષો અને સ્ત્રીઓ મારા નિવાસ પાસે હારબંધ ઊભાં રહે; ફરિયાદમાં કામની શરતો કે અંગત પ્રશ્નો હોય; કેટલીક વાર તેમની ફરિયાદો પરદેશીને વિચિત્ર, હાસ્યાસ્પદ કે તરંગી લાગે. દાખલા તરીકે ચાની અછત હડતાળનું કારણ બને અને તેનાં ગંભીર પરિણામ આવે. આવા ઉજ્જડ પ્રદેશમાં ચા જેવી બ્રિટિશ ખાસિયતની વિચારણા યોગ્ય ગણાય ? ખરું જોતાં, ચિલીના લોકો દિવસમાં અનેક વાર ચા પીવા ટેવાયેલા છે. કેટલાક ઉઘાડપગા કાર્યકરો મને અફસોસ સાથે પૂછતા : વિદેશી પણ અનિવાર્ય બનેલું આ પીણું કેમ વિરલ બની ગયું છે ? પછી કંઈક ક્ષમાભાવથી દલીલ કરતા : ‘અમે જો ચા ન પીએ તો માથાનો સખત દુખાવો થાય છે.’

મૌનની દીવાલોની પાછળ ગોંધાઈ રહેલા, એકલ પ્રદેશમાં એકલતાના આકાશની નીચે રહેતા આ લોકોને રાજકીય બાબતો વિશે તંદુરસ્ત કુતૂહલ હતું. યુગોસ્લાવિયા અને ચીનમાં શું ચાલી રહ્યું હતું તે વિશે તેમને જાણવું હતું. સમાજવાદી દેશોના પ્રશ્નો અને પરિવર્તનો વિશે, ઈટાલીની મોટી હડતાળોના પરિણામ વિશે, લડાઈની અફવાઓ વિશે અને દૂરસુદૂરના દેશોમાં ફાટી નીકળતા બળવાઓ વિશે જાણવા તેઓ આતુર રહેતા.

એકબીજાથી દૂર વસેલાં સ્થળોએ ભરાયેલ સેંકડો રેલીઓમાં મને એક જ વિનંતી થતી સંભળાતી : મારાં કાવ્યો વાંચવાની. ઘણી વાર કાવ્યનાં શીર્ષકો પણ કહેવામાં આવતાં. અલબત્ત આ બધાં કે તેમાંનાં કેટલાંક કાવ્યો બધા જ માણસો સમજી શકતા હશે કે કેમ એની મને કદી ખબર પડી નથી. કાવ્યના શ્રવણ દરમિયાન જળવાતી શાંતિ અને સન્માનનો ભાવ એ વાતાવરણમાં અનુભવાતો, એટલે એ કહેવું મુશ્કેલ બને છે. પણ તેનાથી શો ફેર પડે છે ? હોલ્ડરલીન અને માલામનાં કેટલાંક કાવ્યો એવાં છે કે મૂર્ખાઓમાં સૌથી વિશેષ સાક્ષર ગણાતો હું એમનું રહસ્ય પામી શક્યો નથી. છતાં એ કાવ્યો, મારે કબૂલ કરવું જોઈએ કે, મેં એકસરખા પૂજ્યભાવથી વાંચ્યાં હતાં.

કેટલીક વાર પંપા ઉપર અપાતાં ભોજન ઉત્સવરૂપ બની જતાં. બાફેલાં ચીકન - 'રારા આવીસ' - પીરસવામાં આવે; અમારી પ્લેટમાં પીરસાયેલ વાનગીઓમાં એક એવી હતી કે જેમાં દાંત પેસી શકતા નહોતા. તે વાનગીનું નામ ગિનીપિગનો ખીમો. જે પ્રાણી લેબોરેટરીમાં કામ આવવાનું હતું તે ભોજનની થાળીમાં આવી જતું !

જે ઘરોમાં મારે રહેવાનું થતું ત્યાં મારે માટે પથારી થતી. તેની મુખ્ય બે ખાસિયતો હતી : એક, બરફ જેવી સફેદ ચાદરો જે એટલી કડક હતી કે કશા આધાર વગર પણ ઊભી રહી શકે. બીજું, પથારી એટલી કઠણ કે જાણે રણપ્રદેશની ભૂમિ જ જોઈ લો. આ લોકોને ગાદલું શું એનો ખ્યાલ નહોતો. વળે નહિ તેવાં સપાટ પાટિયાંનો જ ઉપયોગ થતો.

આમ છતાં સદભાગી મનુષ્યની ઊંઘ હું લઈ શકતો. બિરાદરોના સમૂહની સાથે ગાઢ નિદ્રામાં ઊતરી જવામાં મને કોઈ તકલીફ નહોતી. દિવસ દરમિયાન બળતા કોલસાના જેવો ઉષ્ણતાયુક્ત પ્રકાશ મળતો, પણ તારાઓથી અંકિત આકાશના મુગટ નીચે રણપ્રદેશ ઉપર શીત પાથરતી રાત્રિ રહેતી.

મારી કવિતા અને મારું જીવન અમેરિકન સરિતાની માફક આગળ વધ્યાં કર્યાં છે. દક્ષિણના પર્વતની ભીતરમાંથી નીકળીને ચિલીનો સરિતાપ્રવાહ સતત વહેતો વહેતો સાગર સુધી પહોંચતો હતો. મારી કવિતા તેના પ્રવાહમાં આવતા કશાને તરછોડતી નહિ. તે ભાવાવેશનો સ્વીકાર કરતી, રહસ્યને ઉકેલતી લોકોનાં હૃદય સુધી પહોંચી જતી હતી.

મારે સહન કરવાનું હતું અને સંઘર્ષ પણ કરવાનો હતો, પ્રેમ કરવાનો હતો અને ગાવાનું હતું. મેં દુન્યવી હારજીતનો મારો ભાગ લઈ લીધો હતો. મેં બ્રેડની સાથે લોહી પણ ચાખ્યું હતું. કવિને બીજું શું જોઈએ ? મારી તમામ પસંદો, આંસુઓ અને ચુંબનો, એકલતા અને માનવસંસર્ગ મારી કવિતામાં જીવતાં રહ્યાં છે અને તેનો અનિવાર્ય અંશ બનેલ છે. કેમ કે મારી કવિતા માટે હું જીવ્યો છું અને મેં

જે કંઈ મેળવવા માટે મહેનત કરી છે તે બધાંને મારી કવિતાએ પોષણ આપ્યું છે. મને અનેક પારિતોષિકો મળ્યાં હોય તો તે પતંગિયાં જેવાં ક્ષણજીવી અને રજકણ જેવાં નશ્વર છે; મને એ બધાંથી મોટું પારિતોષિક મળ્યું છે, જેને કેટલાક લોકો હસી કાઢે છે પણ ઘણાને તે પ્રાપ્ત થતું નથી. મારા લોકોનો કવિ થવા માટે હું તેની કઠિન સાધના અને લાંબી શોધ કરતો કરતો વિખિત શબ્દોની જટિલ રચનાઓમાંથી પસાર થયો છું. તે મારું પારિતોષિક છે. મારાં પુસ્તકો અને કાવ્યોનાં ભાષાંતર થાય તે અથવા મારા શબ્દોનું વિવરણ કે વિચ્છેદન કરતાં પુસ્તકો લખાય તે એનો બદલો નથી. લોટાની કોલસાની ખાણમાંથી એક માણસ બોગદામાં થઈને ગરમ નાઈટ્રેટ ફિલ્ડમાં, પૂર્ણ સૂર્યપ્રકાશમાં, ઉપર આવે; નરકમાંથી નીકળ્યો હોય તેમ તેનો ચહેરો સખત શ્રમને કારણે વિકૃત થયો હોય અને આંખો ધૂળથી ભરાઈ ગઈ હોય; એવી સ્થિતિમાં, તેનો ખરબચડો હાથ – જેની ગંદાઈ ગયેલી નસોએ જાણે પંપાનો નકશો દોર્યો હોય તે – લંબાવીને આંખમાં ચમક સાથે મને કહે, ‘મારા ભાઈલા, હું તને ઘણા વખતથી ઓળખું છું.’ મારી કવિતાને મળેલો આ વિજય-મુગટ છે. નિસ્તેજ પંપાના મુખમાંથી બહાર નીકળતા ખાણિયાને ચિલીનાં પવન, રાત્રિ અને તારકો વારંવાર કહે છે : ‘તું એકલો નથી; પેલો કવિ પણ છે. તારા દુઃખમાં તેની સહાનુભૂતિ છે.’

હું 15 જુલાઈ, 1945ના રોજ ચિલીની કોમ્યુનિસ્ટ પાર્ટીનો સભ્ય થયો.

ગોન્ઝાલેઝ વિડેલા

શ્રમજીવીઓને થતા ત્રાસ અને અન્યાયની વાતો ચિલીની સેનેટ સમક્ષ લાવવામાં મને અને મારા સાથીઓને ઘણી મુશ્કેલી નડતી. દલિતોની આર્તચી-સો આરામદાયક સંસદીય ખંડની બહાર જ રહે તેવી તેની રચના જાણે થઈ હતી. વિરોધ પક્ષના મારા સાથીઓ વાકછટાવાળાં દેશભક્તિનાં ભાષણો કરવામાં નિષ્ણાત હતા. તેમણે પાથરેલાં ખોટાં રેશમનાં સુશોભિત અલંકરણો નીચે મને ગૂંચળામણ થતી હતી.

એકાએક અમારી આશાઓ ઊગી. પ્રમુખપદ માટેના એક ઉમેદવાર ગોન્ઝાલેઝ વિડેલાએ દલિતોને ન્યાય અપાવવાનું વચન આપ્યું. તેમની વાકછટાએ લોકોને મુગ્ધ કર્યાં. તેમની ચૂંટણીના પ્રચારની વ્યવસ્થા મને સોંપાઈ. દેશમાં ચારે કોર આ શુભ સમાચાર ફેલાઈ ગયા.

લોકોએ તેમને ભારે બહુમતીથી પ્રમુખ તરીકે ચૂંટ્યા.

પણ અમારા આ કીઓલ અમેરિકામાં ચૂંટાયા પછી પ્રમુખ ઘણી વાર અસાધારણ પરિવર્તન પામે છે. હું કહું છું તે દાખલામાં રાજ્યના નવા પ્રમુખે એકાએક જુદા જ લોકો સાથે મૈત્રી બાંધી. ‘અમીર’ ગણાતા વર્ગમાં કુટુંબનો લગ્નસંબંધ

બાંધ્યો. સામાન્ય કોટીના ચળવળિયા નેતામાંથી તેઓ ક્રમશઃ રાજવીની કક્ષાએ પહોંચી ગયા હતા.

પરંતુ ગોન્ઝાલેઝ વિડેલા દક્ષિણ અમેરિકાના વિશિષ્ટ સરમુખત્યારની ભાતમાં બંધબેસતા નથી. બોલિવિયાના મેલગારેજો અને વેનેઝુએલાના જનરલ લોપેઝમાં ઓળખી શકાય તેવાં ઉચ્ચ કુળનાં ઊંડાં મૂળ છે. આ લોકો મહાનતાની કંઈક ચમક દેખાડી શકે છે. તેઓ અનિવાર્ય અને અફર કર્તવ્યભાનથી કશુંક કરવા પ્રેરાય છે. ઓછામાં ઓછું, તેઓ લડાઈમાં બંદૂકની સામે, સામી છાતીએ લડેલા નેતા હતા. ગોન્ઝાલેઝ વિડેલા પાછલા ધુમાડિયા રૂમમાં ચાલતી ખટપટનું ફરજંદ હતા; તેથી તે ભીષણ મોરચે લડવા નીકળેલ બિનજવાબદાર મૂર્ખ અને નમાલા વિદૂષક જેવા લાગતા હતા.

અમેરિકાની પશુસૃષ્ટિમાં મોટા એકહથ્થુ સત્તાધીશો જંગી મગરમચ્છના કુળના હતા, પ્રાગૐતિહાસિક પ્રદેશના ભવ્ય સંસ્થાનવાદના અવશેષરૂપ હતા. ચિલીનો જૂડાસ તો અપકવ જુલમગાર હતો. હિંસક ધોરણે વિચાર કરતાં તે ઝેરી ગરોળીની કક્ષાનો ગણાય. છતાં તેણે ચિલીને સેંકડો વર્ષ પાછળ ધકેલી કલંકિત કરીને પૂરતું નુકસાન કર્યું હતું. ચિલીના લોકો આ બધું કેમ બન્યું તે સમજી શક્યા નહિ અને મૂંઝાઈને એકબીજાની સામે જોવા લાગ્યા હતા.

આ માણસ ટાઈટ દોરડા ઉપર ચાલનારો હતો. બધા ખેલ કરી જાણતો હતો. વામપંથી ભૂમિકા ભજવવાનું તેને ફાવી ગયું હતું. જૂઠાણાની કોમેડીમાં એ અજેય-ચેમ્પિયન હતો; કોઈ એનો પ્રશ્ન કરતું નથી. જે દેશમાં રાજકારણીઓ ગંભીર હોય કે ગંભીર હોવાનો દેખાવ કરે ત્યાં લોકો મજાક-મશ્કરીને આવકારે છે. આ કોંગા નૃત્યકારે જ્યારે પ્રવાહની મધ્યમાં રસ્તો બદલ્યો ત્યારે તે બહુ મોડું થઈ ગયું હતું : જેલો રાજકીય કેદીઓથી ભરાઈ ગઈ હતી. પિસાગુઆના જેવી કેદીઓની છાવણી ઊભી કરેલી હતી, ત્યારે પોલીસરાજ સ્થપાયું તે આ રાષ્ટ્રની નવીનતા હતી. અમારે માટે એક જ રસ્તો બાકી હતો : રાહ જોવાનો અને સુઘડ વ્યવસ્થા પુનઃ સ્થપાય ત્યાં સુધી ભૂગર્ભમાં રહીને લડવાનું હતું.

ગોન્ઝાલેઝ વિડેલાના ઘણા મિત્રો ચૂંટણીપ્રચાર દરમિયાન તેને વળગી રહ્યા હતા. તેમને તેણે પર્વત ઉપરની જેલોમાં અથવા રણમાં હડસેલી દીધા હતા. કેમ કે એ લોકો તેના વર્તનનું પરિવર્તન સ્વીકારી શક્યા નહોતા. ખરું જોતાં, તેની આસપાસનો ઉચ્ચ શ્રીમંત વર્ગ ફરી એક વાર અમારા દેશની સરકારને અગાઉની માફક ગળી ગયો હતો. તેમ છતાં આ વખતે તેનું પાચન સુખકર નીવડ્યું નહોતું. આ ઘટનાથી ચિલીના લોકોને આશ્ચર્ય અને દુઃખ સાથે આઘાત લાગ્યો હતો.

યુનાઈટેડ સ્ટેટ્સની છત્રછાયા નીચે અમે ચૂંટેલો પ્રમુખ નીચ, લોહીતરસ્યો રાક્ષસ બની ગયો. તેનો અંતરાત્મા અવશ્ય તેને ઊંઘવા નહીં દેતો હોય; જોકે

તેના મહેલની નજીક તેના વિષયાનંદ માટે ખાનગી અતિથિગૃહો તથા વેશ્યાગૃહો હતાં. આ ઘૃણાપાત્ર માણસનું માનસ ક્ષુદ્ર અને વિકૃત થઈ ગયું હતું. જે દિવસે તેણે સામ્યવાદ-વિરોધી આતંક સર્જ્યો હતો તે સાંજે તેણે કામદારોના બે-ત્રણ નેતાઓને ભોજન માટે નિમંત્ર્યા હતા. ભોજન પૂરું થયા પછી એ તેમની સાથે મહેલની સીડીનાં પગથિયાં ઊતરીને આંખનાં આંસુ લૂછતો લૂછતો તેમને ભેટ્યો અને બોલ્યો, ‘હું રડું છું કેમ કે મેં તમારી અટકાયતનો આદેશ આપ્યો છે અને તમે દરવાજાની બહાર જશો કે તરત તમારી ધરપકડ થશે અને પછી કદી હું તમને મળીશ કે કેમ તે જાણતો નથી.’

વિભાજિત દેહ

મારાં ભાષણો આગઝરતાં, ડંખથી ભરપૂર હતાં. તે સાંભળવા માટે સેનેટના સભ્યો હંમેશાં આતુર રહેતા. ભાષણ સાંભળીને મને બરતરફ કરવાની માંગણી થઈ. મને તરત બરતરફ કરવામાં આવ્યો. પોલીસને મારી ધરપકડ કરવાનો હુકમ મળ્યો હતો પણ અમારા કવિઓમાં અગ્નિ અને ધૂમ્ર મોટા પ્રમાણમાં હોય છે.

ધૂમ્ર લેખનમાં પ્રગટ થાય છે. મને અત્યારે જે વીતતું હતું તે નાટ્યાત્મક રીતે અમારા જોખમકારક પ્રાચીન અમેરિકન વિષયો સાથે સુસંગત એવી સંતાકૂકડીની રમતના વર્ષમાં મેં મારી સૌથી મહત્વની કૃતિ ‘કેન્ટો જનરલ’ પૂરી કરી હતી.

હું દરરોજ એક ઘરથી બીજા ઘેર સંતાવા જતો હતો. બધે જ મારે માટે દરવાજા ખૂલી જતા હતા. અજાણ્યા માણસો મને એમને ત્યાં થોડા દિવસ સંતાડી રાખવા તૈયાર થતા. તેમની ઇચ્છા મને આશ્રય આપવાની હતી. પછી તે થોડા કલાકનો હોય કે થોડાં સપ્તાહોનો. ખેતરોમાંથી, બંદરોમાંથી, શહેરોમાંથી, છાવણી-ઓમાંથી પસાર થતાં થતાં, ખેડૂતો, ઇજનેરો, વકીલો, ખારવા, ડોક્ટરો, ખાણિયા-ઓનાં ઘરમાં મારે રહેવાનું થતું.

‘વિભાજિત શરીર’ (‘body divided’) એ નામનું ગીત ઘણા દેશના લોકસાહિત્યમાં મળી આવે છે. લોકગીતનો ગાયક કલ્પના કરે છે કે તેના પગ એક ઠેકાણે છે, હાથ બીજે ઠેકાણે છે ને મૂત્રપિંડ ત્રીજે સ્થળે છે. એ રીતે શરીરનાં બધાં અંગો એક પછી એક ગ્રામપ્રદેશ અને શહેરી વિસ્તારમાં જુદે જુદે સ્થળે પોતે પાછળ મૂકી આવ્યો છે એમ કહે છે. એ દિવસોમાં મને પણ એવું લાગતું હતું.

હૃદયની ઉષ્માનો અનુભવ કરાવનારાં સ્થળોમાં વાલ્પરાએઝોની એક નાનકડી ટેકરી પર ગુપ્ત રહેલું બે રૂમનું ઘર યાદ આવે છે. એ ઘરમાં મારા ભાગે એક રૂમની થોડીક જગા આવેલી. તેની એક બારીના અમુક ભાગમાંથી બંદર પરની હલચલ દેખાતી. તે નાનકડા કક્ષ પરથી નીચેના રસ્તાનો અમુક અંશ જ દેખાતો. રાત્રે લોકો ધાંધલધમાલ કરતા કરતા જતા હતા. તે ગરીબ વિસ્તાર હતો. મારી

બારીથી આશરે સો મીટર નીચે સાંકડો રસ્તો હતો. પડોશમાં બધો જ પ્રકાશ સંકેન્દ્રિત થયેલો. ત્યાં હારબંધ નાના સ્ટોર હતા અને પરચૂરણ દુકાનો હતી. ખૂણામાં રહે રહે અપાર કુતૂહલને વશ થઈને જોતાં જોતાં હું જાતજાતની અટકળો અને અનુમાનો કરતો. ઘણી વાર મૂંઝવણ થતી. દા.ત., ઉતાવળમાં હોય કે ન હોય, રસ્તે જતો દરેક રાહદારી એક જ સ્ટોર આગળ કેમ ઊભો રહે છે ? એ દુકાનની બારીમાં એવો કયો આકર્ષક માલ ગોઠવ્યો હશે ? ઘણી વાર આખો ને આખો પરિવાર, ખભે બાળકો હોય છતાં, મિનિટો લગી ત્યાં ઊભા રહેતા. હું એ લોકોની મુખ પરની ઇન્તેજારીની રેખાઓ જોઈ શકતો નહિ, પણ તેની કલ્પના કરી શકતો.

છ મહિના પછી મને જાણવા મળ્યું કે તે પગરખાંની દુકાન હતી. તે પરથી મેં નક્કી કર્યું કે પગરખાં માણસનો સૌથી મોટો રસનો વિષય છે. મેં નિશ્ચય કર્યો કે તેને વિશે સંશોધનાત્મક અભ્યાસલેખ તૈયાર કરવો. આ નિશ્ચય એવા વિચિત્ર સંજોગોમાં કરેલો કે પછી તેને માટે સમય મળ્યો જ નહિ. તેમ છતાં મારી કવિતામાં અનેક સ્થળે પગરખાંનો પ્રવેશ થઈ ચૂક્યો હતો. મારી કવિતાની અનેક પંક્તિઓમાં તેનો ઉલ્લેખ આવે છે. જોકે મેં મારી કવિતામાં જાણીજોઈને પગરખાં લાવવાનો કદી પ્રયત્ન કર્યો નથી.

તે ઘરમાં મુલાકાતીઓ વારંવાર આવી ચઢતા અને લાંબી લાંબી વાતો કરતા, તેમના મનમાં કદી ખ્યાલ આવતો નહિ કે બાજુમાં જ, કાર્ડબોર્ડ અને છાપાંની બનાવેલી પાતળી આડશની પાછળ એક કવિ બેઠો છે, જેને મારવા માટે ભગવાન જાણે કેટલા ધંધાદારી હત્યારાઓ પાછળ પડેલા છે.

શનિવારે સાંજે અને રવિવારે સવારે પરિવારની એક છોકરીનો પ્રેમી ઘેર આવતો. તેને મારા ગુપ્તવાસ વિશે કશી ખબર ન હતી. તે જુવાન કામદાર હતો. છોકરીનું હૃદય તેને મળેલું; પણ હજુ તેને વિશે આ લોકોને પૂરો વિશ્વાસ બેઠો ન હતો. પડદાના કાણામાંથી હું તેને પડોશના શ્રમજીવી વિસ્તારમાંથી છીંડું પાડીને આવીને બાઈસિકલ પરથી ઊતરતો જોતો. પછી થોડી વારમાં તેને કશુંક ગીત ગણગણતો ઘરમાં પ્રવેશ કરતો સાંભળું. મારી શાંતિમાં એ ખલેલરૂપ હતો. હું ખલેલ એટલા માટે કહું છું કે મારા કાનથી થોડાક અંતરે જ એ સંવનન કરવાનો આગ્રહ રાખતો. પેલી છોકરી તેને બગીચામાં કે સિનેમામાં જઈને અફલાતૂની પ્રેમ કરવાનું કહેતી, પણ તે દંઢતાથી ના પાડતો. આ નિર્દોષ દુષ્ટ માણસને એ રીતે ઘેર રહેવાના દુરાગ્રહ બદલ હું મનમાં ને મનમાં શાપ આપતો.

કુટુંબના બાકીના સભ્યોમાં વિધવા મા, બે મજાની પુત્રીઓ અને ખલાસી પુત્રો હતાં. તેમને મારા ગુપ્તવાસની જાણ હતી. તેઓએ કેળાં વહાણમાંથી બંદર પર ઉતાર્યાં. કોઈ વહાણ કેળાંને ભાડેથી લઈ જાય નહિ, એટલે તેમને બાંધી રાખવાં પડે એવું કોઈ વાર બનતું. છોકરાઓ પાસેથી મેં સાંભળ્યું કે એક જૂનું વહાણ રદ

કરવાનું છે. ગુપ્તવાસમાં રહીને મેં આપેલી સૂચના મુજબ તેમણે વહાણના મોરા પરનું નારીનું ચિત્ર છૂટું કરીને બંદરમાં નીચે સ્ટોરહાઉસમાં સંતાડી રાખ્યું. વર્ષો પછી, ગુપ્તવાસ અને દેશવટો પૂરા થયા બાદ, આ સુંદરીને મેં ઓળખી કાઢેલી. અત્યારે આ સ્મરણો અહીં હું લખું છું ત્યારે જૂનાં વહાણો પર કાષ્ઠમાં કોતરેલા ગ્રીક ચહેરા જેવો ચહેરો ધરાવતી સુંદરી મારી પર મોહક દષ્ટિપાત કરી રહી છે.

મને નસાડવાની તેમની યોજના એવી હતી કે મને એક છોકરાની સાથે તેની કેબિનમાં બેસાડીને વહાણમાં બહાર ધકેલી દેવો; ગ્વાયાકિવલ પહોંચીએ ત્યારે તે બંદરે કેળાંની સાથે મને બંદર પર ઉતારી દેવો; વહાણ બંદર પર લાંગરે ત્યારે મારે એકાએક તૂતક પર સુઘડ પોશાક પહેરેલા મુસાફર તરીકે મોંમાં સિગાર સાથે દેખા દેવી - જોકે હું કદી ધૂમ્રપાન કરી શક્યો નથી. મારે જવાનો સમય નજીક આવ્યો ત્યારે આ પરિવારે વિચાર્યું કે મારે માટે, આ પ્રદેશને યોગ્ય સુંદર સૂટ પહેરીને જવું જોઈએ.

મારે માટે તત્કાળ સૂટ તૈયાર થઈ ગયો. એ જોઈને મને બહુ જ રમૂજ થઈ. ઘરની સ્ત્રીઓએ એ વખતે ચાલતી ઉત્તમ ફિલ્મ 'ગૉન વિથ ધ વિન્ડ'માંથી સૂટની સ્ટાઇલ લીધેલી. બીજી તરફ છોકરાઓએ સુંદરતાનો ખ્યાલ હાર્લેમના નૃત્યકેન્દ્ર અને ક્રેરિબિયન જગતના નૃત્યસમારંભો પરથી મેળવેલો. પટ્ટો બાંધેલો ડબલ બ્રેસ્ટ કોટ મને ઠીંચણ સુધી ઊતરી આવતો અને પાટલૂન પગની ઘૂંટીએ પહોંચતું.

આ પ્રેમાળ લોકોએ તૈયાર કરાવી આપેલો આ વિશિષ્ટ વેશ મેં બાજુએ મૂકી દીધેલો. તે પહેરવાની તક મળેલી નહિ. મારા ગુપ્તવાસમાંથી નીકળીને કોઈ વહાણ પર હું ગયો નથી, કે કેળાંની સાથે ગ્વાયાકિવલના કિનારે કલાર્ક ગેબલના જેવા પહેરવેશ સાથે ઊતર્યો નથી. ઊલટું, મેં ઠંડોગાર રસ્તો લીધો. હું ચિલીની દૂર દક્ષિણે, પર્વતમાળાને ઓળંગવાના ઉદ્દેશથી અમેરિકાના દક્ષિણ છેડે જવા નીકળ્યો હતો.

જંગલમાં કેડી

રિકાર્ડો ફોન્સેકા મારા પક્ષનો જનરલ સેક્રેટરી હતો. તે દઢ મનોબળવાળો હતો. તેના મુખ પર સ્મિત રહેતું. મારી માફક કરેલુંની ઠંડી આબોહવાના દક્ષિણ પ્રદેશમાંથી તે આવતો હતો. મારો ભૂગર્ભમાં ગુપ્તવાસ, મારા ગુપ્ત પ્રવાસો અને મારી પત્રિકાઓના પ્રકાશનનું કામ ફોન્સેકાને સોંપવામાં આવ્યું હતું. સૌથી મહત્વની વાત એ હતી કે હું જ્યાં જ્યાં રોકાતો તે જગાઓની માહિતી તેણે કાળજીપૂર્વક ગુપ્ત રાખી હતી. મારા દોઢ વર્ષના ગુપ્તવાસ દરમિયાન હું ક્યાં જમીશ કે રાત્રે ક્યાં સૂઈશ તેની રજેરજ માહિતી મારા આ જુવાન તેજસ્વી નેતા સેક્રેટરી જનરલ રિકાર્ડો ફોન્સેકા એકલા પાસે જ રહેતી. તેની તબિયત દિનપ્રતિદિન બગડતી જતી હતી. છેવટે તેની આંખોમાં પ્રકાશતી લીલી જ્યોત રહી. તેના મુખ પરની સ્મિતરેખા ધીમે ધીમે ઝાંખી પડતી ગઈ. એક દિવસ એ ભલો બિરાદર અમને હંમેશને માટે છોડી ગયો.

પક્ષ ભૂગર્ભમાં હતો ત્યારે એક નવો નેતા ચૂંટાયો હતો : ગેલો ગોન્ઝાલેઝ, વાલ્પરાએઝોનો દીર્ઘતટવાસી વજનદાર માણસ. ઉત્સુકતા અને વંચકતાનું મિશ્રણ દર્શાવતો સંકુલ ચહેરો. મારે કહેવું જોઈએ કે અમારા પક્ષની નીતિ કદી વ્યક્તિત્વ-લક્ષી હતી નહિ - જોકે તે બધી જ જાણીતી આદર્શકીય નબળાઈઓમાંથી ઊગરી ગયેલી જૂની સંસ્થા હતી. સ્વપ્રયત્નથી જેમણે બધું જ પ્રાપ્ત કર્યું હતું તે ચિલીના લોકોનો અંતરાત્મા હંમેશાં આ નબળાઈઓની ઉપર ઊઠતો હતો. ચિલીના ઇતિહાસમાં બહુ ઓછા (caudillos) હતા, તે અમારા પક્ષમાં પ્રતિબિમ્બિત થતા હતા.

તેમ છતાં, પક્ષ પરના પ્રતિબંધથી પ્રેરાઈને સ્તાલિન યુગના પિરામિડી રાજકારણે ચિલીમાં કંઈક પાતળું રાજકીય વાતાવરણ સર્જ્યું હતું. ગેલો ગોન્ઝાલેઝ પક્ષના વિશાળ સમૂહના સંપર્કમાં રહી શક્યો ન હતો. જુલમની માત્રા વધતી જતી હતી. હજારો કેદીઓ ઊભરાયા હતા. પિસાગુઆના રણપ્રદેશના કિનારા પર કેદીઓની ખાસ છાવણી ઊભી કરી હતી. ગેલો ગોન્ઝાલેઝ કાન્તિકારી પ્રવૃત્તિ કરતાં કરતાં બહારવટિયાની જિંદગી ગુજારતો હતો; પરંતુ નેતાઓ અને પક્ષની સામાન્ય સભા વચ્ચે સંપર્ક રહ્યો ન હતો તે વધુ ને વધુ બહાર આવતું ગયું. તે મહાન માનવી બુદ્ધિશાળી લોકપ્રતિનિધિ અને બહાદુર લડવૈયો હતો.

મારા ઉડાણના બીજા તબક્કા અંગેની સૂચનાઓ તેને મળી કે તરત જ તેનો આ વખતે અક્ષરશઃ અમલ થયો.

મને રાજધાનીથી હજાર કિમી. દૂર લઈ જવાનો હતો. ત્યાંથી ઘોડા ઉપર કોર્ડિલેરા ઓળંગીને જવાનું હતું. તે રસ્તે આર્જેન્ટાઈન બિરાદરો મારી પ્રતીક્ષા કરી રહેવાના હતા.

સૂર્યાસ્ત સમયે નસીબજોગે મળેલી એક સલામત મોટરગાડીમાં અમે નીકળ્યા. મારા મિત્ર ડૉ. રાઉલ બુલનેસ, જે તે વખતે ઘોડેસવાર પોલીસ દળમાં ડૉક્ટર હતા, તેમણે મને તેમની મોટરમાં લીધો. તેથી કોઈને શંકા થાય તેમ નહોતું. તે મને સાન્તિયાગોની સરહદ સુધી લઈ ગયા. ત્યાં પક્ષના સંગઠને મારો હવાલો લીધો. લાંબા પ્રવાસ માટે ખાસ સજાવેલી બીજી ગાડીમાં મારા જૂના બિરાદર શૉફર ઈકોબાર મારી રાહ જોતા હતા.

અમે રસ્તા ઉપર દિવસ અને રાત ગાળ્યાં. દિવસે હું ખાસ કરીને શહેરોમાંથી પસાર થતાં કે ગેંસ માટે ઊભા રહેતાં, ધાબળામાં વીંટાઈને મારી ઓળખ છુપાવવા દાઢી અને ચશ્માં ધારણ કરી લેતો.

બપોરે હું તેમુકોમાંથી પસાર થયો. હું ક્યાંય રોકાયો નહોતો. કોઈએ મને ઓળખ્યો નહિ. ભાગ્યવશાત્ મારું જૂનું તેમુકો મારી વિદાયનો માર્ગ બની ગયું. અમે પુલ અને પાદરેલાસ કેસાસનું ગામડું પસાર કરી દીધાં. અમે શહેરથી ઠીક

ઠીક દૂર અટક્યા અને એક ખડક ઉપર નાસ્તો કરવા બેઠા. નીચે ઢોળાવ ઉપરથી નાનું ઝરણું વહી જતું હતું તેનો અવાજ હું સાંભળતો હતો. મારું બાળપણ મને 'આવજો' કહી રહ્યું હતું. હું આ શહેરમાં ઊછર્યો હતો. ટેકરી અને નદીની વચ્ચે મારી કવિતાનો જન્મ થયો હતો. કવિતાએ વર્ષા પાસેથી અવાજ મેળવ્યો હતો અને સાગની માફક જંગલનો સંનિકટ પરિચય કેળવ્યો હતો. હવે સ્વાતંત્ર્યનો માર્ગ લેતા જે જળપ્રવાહે મને ગાતાં શીખવ્યું હતું તેનો અવાજ સાંભળી શકું તે માટે હું તેમુકોની નજીક એક ક્ષણ ઊભો રહ્યો.

અમે આગળ ચાલ્યા. માત્ર એક જ વાર ક્ષણભર ચિંતામાં પડેલા. ધોરી રસ્તાની વચ્ચેથી એક કડક દેખાતા બંદૂકધારી અધિકારીએ અમારી ગાડીને રોકી. હું સ્તબ્ધ થઈ ગયો. પણ મારી બીક અસ્થાને હતી. અધિકારીએ એ રસ્તે સો કિલોમીટર એને લઈ જવાની માગણી કરી. તે ડ્રાઇવર કોમરેડ ઇકોબારની પાસે બેઠો અને તેની સાથે મૈત્રીભરી વાતચીત કરવા લાગ્યો. મારે બોલવું ન પડે એટલા માટે ઊંઘવાનો દેખાવ કર્યો. ચિલીના પથરા પણ મારામાં રહેલો કવિનો અવાજ ઓળખી શકતા હતા.

કશા અનિષ્ટ બનાવ વગર અમે અમારા લક્ષ્યસ્થાને પહોંચી ગયા. નિર્જન દેખાતું તે સાગનું જંગલ હતું. તેની બધી બાજુએ જળપ્રવાહ વહેતો હતો. પહેલાં વિશાળ લેઈક રાન્કો પસાર કરો એટલે સઘન ઝાડી અને તોતિંગ વૃક્ષોના વિસ્તારમાં આવો. ત્યાંથી ઘોડા ઉપર એક ભૂમિભાગ ઓળંગીને આ વખતે લેઈક મહિયુ પાસેથી બીજું વહાણ પકડો. પર્વતાળ ગ્રામપ્રદેશથી, સઘન વનસ્પતિથી અને અતળ ઊંડાણભર્યાં વનપ્રદેશથી ઢંકાયેલું માલિકનું ઘર તમે ભાગ્યે જ શોધી શકો. ચિલી આગળ ધરતીનો છેડો આવે છે એમ કહેતાં લોકોને મેં સાંભળ્યા છે. ગીચ જંગલો અને વિશાળ સરોવરો તથા હિમપ્રદેશથી ઘેરાયેલી આ જગા પૃથ્વીના ગ્રહ ઉપરની એક છેલ્લું માનવવસ્તી ધરાવતું સ્થળ છે.

આ વિસ્તારની દરેક વસ્તુની માફક જે ઘરમાં મને રૂમ આપ્યો હતો તે પણ કામચલાઉ વ્યવસ્થા હતી. લોખંડના ચૂલામાં હમણાં જ જંગલમાંથી કાપ્યાં હોય તેવાં તાજાં જલાઉ લાકડાં દિવસ ને રાત બળ્યાં કરતાં. ભારે વરસાદનાં ઝાપટાં, ઘરમાં પેસવા માટે લડતાં હોય તેમ બારીઓ સાથે જોરથી અથડાતાં હતાં. અંધકારમય જંગલ, સરોવરો, જ્વાળામુખીઓ અને રાત્રિ પર વર્ષાનું પ્રભુત્વ જામ્યું હતું. પછી તે કાયદાનું પાલન કરીને તેના વિજયને માન્ય નહિ કરવા બદલ માનવના આશ્રયસ્થાન પર જંગલી રીતે વર્ષા ત્રાટકી રહી હતી.

મારે માટે રાહ જોઈને બેઠેલ મિત્ર જોર્જ બેલેટ સાથે મારે સામાન્ય પિછાન હતી. તે પૂર્વે વિમાની હતી. વ્યવહારુ અને શોધકનો સમન્વય તેનામાં હતો. તેણે ભારે વજનના લશ્કરી કોટ અને બૂટ પહેર્યાં હતાં. જન્મજાત નેતાનો, લશ્કરી

અધિકારીનો ઘમંડી મિજાજ તેનામાં હતો - જોકે આસપાસનાં તોતિંગ વૃક્ષોની હાર સિવાય તેનો હુકમ ઝીલવા માટે બીજી કોઈ ટુકડી નહોતી.

ઘરની ગૃહિણી દૂબળી, પાતળી, ઝીણા અવાજવાળી, મનોરોગથી પીડાતી નારી હતી. એકધારી એકલતા, સતત પજવતી વર્ષા, ઠંડી બધાં જ તેનાં અંગત દુશ્મન હોય તેમ લાગતું. તેનો દિવસનો મોટો ભાગ વેદનાથી કણસવામાં જતો. છતાં તેનું ઘર ઘડિયાળની જેમ નિયમિત અને વ્યવસ્થિત રહેતું. ખોરાક અને પાણી તાજાં અને પોષક હતાં.

બેલેટ, ઝાડ કાપનારી લંબર કંપનીનો વ્યવસ્થાપક હતો. આ કંપની સ્વીડન અને ડેન્માર્કની રેલવેલાઇનના સાંધા મેળવવામાં નિષ્ણાત હતી. આખો દિવસ મોટા લાકડાના ઢીમચાને કરવત વડે કાપતાં તેનો તીણો અવાજ આવ્યા કરતો. પહેલાં તમે ઝાડ કાપો તેનો છેક ઊંડે ભૂગર્ભ લગી અવાજ આવે. દર પાંચ કે દસ મિનિટે અંધારામાં મૃદંગ વાગે એવો અવાજ જમીન પર થતો. રાઉલી, માન્યુ અને લાર્ચ વૃક્ષોના તૂટવાનો ગંભીર અવાજ થતો હતો. પ્રકૃતિના રાક્ષસી સંતાનરૂપ આ વૃક્ષોનાં બીજ હજારો વર્ષ પહેલાં પવને વાવેલાં હતાં. પછી આ રાક્ષસી કાયાના ટુકડા કરીને કરવત આર્ત સીસ નાખતી હતી. જંગલી વાયોલિનની માફક કરવતનો આ ધાત્વિક અવાજ ઊંચી ભાવકક્ષા ઉપર આરોહ-અવરોહ કરતો હતો. પૃથ્વીનું છૂપું મૃદંગ દેવોનું આહવાન કરતું હતું. આનાથી વૈશ્વિક ભય અને રહસ્યનું દંતકથાનું રોમાંચક વાતાવરણ સર્જાતું હતું. જંગલ મરી રહ્યું હતું. ભારે હૈયે હું તેના રુદનનો અવાજ સાંભળતો. જાણે કે હું ત્યાં કોઈએ કદી નહિ સાંભળ્યા હોય તેવા પ્રાચીનતમ અવાજને સાંભળવા આવ્યો હોઉં, એવું લાગતું હતું.

જંગલનો માલિક સાન્તિયાગોનો મોટો શેઠ હતો. તેને હું મળ્યો નહોતો. ઉનાળાના પાછલા ભાગમાં એની મુલાકાત થવાની ધાસ્તી હતી. એનું નામ પેપ રોડરિગ્ઝ હતું. મને કહેવામાં આવ્યું કે તે સાળો ઉપરાંત બીજી મિલોનો માલિક આજકાલનો મૂડીપતિ હતો. તે સક્રિય ચેતનાથી ઉત્તેજિત કરે તેવો વેપારી હતો, પણ સદંતર પ્રત્યાઘાતી પુરુષ હતો. ચિલીના ચુસ્ત જમણેરી પક્ષનો અગ્રણી સભ્ય હતો. તેના કાર્યક્ષેત્રમાંથી હું તેની જાણ વગર પસાર થઈ રહ્યો હતો. ઉપર ગણાવેલી તેની વિશિષ્ટતાઓ મારે માટે આશીર્વાદરૂપ હતી. અહીં કોઈ મારી તપાસ કરવા આવે એવો સંભવ નથી. સ્થાનિક નાગરિક સત્તાધારીઓ અને પોલીસ જેમનું આતિથ્ય માણતાં હતાં તે મહાન પુરુષની વફાદાર પ્રજા હતી. એમની સાથે મારે સંઘર્ષ થાય એવો સંજોગ જરા પણ નહોતો.

મારું નીકળવાનું તોળાઈ રહ્યું હતું. એન્ડ્રીઝ અને આસપાસની ગિરિમાળા ઉપર હિમપ્રપાત થવાની તૈયારી હતી. એન્ડ્રીઝ ઓળંગવો એ સહેલી વાત નથી. મારા મિત્રો દરરોજ રસ્તાની હાલત જોઈ આવતા. 'રસ્તો' કહેવું એટલે એ શબ્દનો

અર્થ ખેંચવા બરાબર છે. ખરેખર તો બરફ અને માટીથી ઘણા વખતથી ખરાબ થઈ ગયેલ કેડી ઉપર જોખમ લઈને ચાલવાનું હતું. હવે રાહ જોવી તે ત્રાસ બને. વળી આર્જેન્ટિનામાં મિત્રો પણ મારી પ્રતીક્ષા કરતા હશે.

બધી તૈયારી થઈ ગઈ. ત્યાં ટિમ્બરલેન્ડના કેપ્ટન જનરલ જોર્જ બેલેટે મને 'કશુંક નવું બન્યું છે' એમ કહીને ચેતવ્યો. આ જગાના માલિકે કહેવરાવ્યું હતું કે તે રસ્તામાં છે, બે'ક દિવસમાં આવી પહોંચશે.

હું મૂંઝાયો. હજુ પૂરી તૈયારી થઈ નહોતી. એ બધું કંટાળાજનક કામ કર્યા પછી મોટું જોખમ એ રહ્યું કે હું તેની જાગીર પર રહ્યો હતો તે વાત જાગીરદાર જાણી જશે. મને ત્રાસ આપનાર ગોન્ઝાલેઝ વિડેલાનો એ ખાસ મિત્ર હતો. બધા જાણતા હતા કે ગોન્ઝાલેઝે મારા મસ્તક માટે ઇનામ જાહેર કર્યું હતું. હવે શું કરવું ?

શરૂઆતથી જ બેલેટની ઇચ્છા જાગીરદાર રોડરિગ્ઝની રૂબરૂ થવાની હતી. 'હું તેને સારી પેઠે ઓળખું છું. તે તમને ભેરવી દે એવો માણસ નથી.' તેમણે કહ્યું.

મેં વાંધો લીધો. પક્ષની સૂચના હતી કે બધું તદ્દન ગુપ્ત રાખવું. બેલેટ આ સૂચનાનો ભંગ કરવાનું કહેતા હતા. તેમની સાથે મારે ગરમાગરમ ચર્ચા થઈ. રાજકીય લાભહાનિનો વિચાર કર્યા પછી અમે નક્કી કર્યું કે મારે જંગલની તળેટીમાં આવેલ એક ઇન્ડિયન મુખીની કોટડીમાં રહેવા જવું.

હું કોટડીમાં રહેવા ગયો. પણ ત્યાં તો મારી સ્થિતિ વધારે વિષમ બની. એટલી વિષમ કે છેવટે, ઘણી રકઝક પછી, સોમિલો અને જંગલોના માલિક પેપ રોડરિગ્ઝને મળવા મારે સંમત થવું પડ્યું. અમે તેનું ઘર અને ઇન્ડિયનની કોટડીની વચ્ચેની તટસ્થ જગા પર બેઠા. સૂર્યાસ્ત સમયે એક જીપ નજીક આવીને ઊભી રહી. તેમાંથી મારા મિત્ર બેલેટની સાથે એક જુવાન-ઝૌઢ, ઠરેલ મુખાકૃતિવાળી, શ્વેતકેશી વ્યક્તિ ઊતરી. પહેલી વાત તેણે એ કરી કે હવેથી મારી સલામતી માટે તેની જવાબદારી રહેશે. આ સંજોગોમાં મારી વિરુદ્ધ કશું કરવાની કોઈ હિંમત કરે તેમ નહોતું.

ખાસ ઉખા વગર અમારી વાત ચાલી. પણ પછી તે માણસે ધીમે ધીમે મને જીતી લીધો. વાતાવરણ ઠંડું અને ભેજવાળું હતું. મેં તેને મારી કોટડીએ નિમંત્ર્યો. ત્યાં પણ ચર્ચા ચાલુ રહી. તેના આદેશથી પહેલાં શેમ્પેઈન, પછી વિહ્સ્કી અને બરફ આવ્યાં.

વિહ્સ્કીના ચોથા ગ્લાસે અમે મોટા અવાજે દલીલ કરવા લાગ્યા. તેની પ્રતીતિઓમાં આપખુદી જણાતી હતી. તેની પાસે ઘણી માહિતી હતી. તે રસપ્રદ કિસ્સાઓ કહેતો.

પણ તેના અવાજમાં વરતાતી ઉદ્ધતાઈએ મને ગુસ્સે કર્યો. તેથી અમે બંને

બોલતી વખતે ટેબલ પર જોરથી હાથ પછાડતા. પણ છેવટે શાંતિથી બોટલ પૂરી કરતા.

અમારી મૈત્રી દીર્ઘકાળ ટકેલી. એક મજાની વાત એ હતી કે તેનામાં નિતાન્ત નિખાલસતા હતી, વ્યવહારુ માણસનું ખુલ્લું દિલ હતું. તે મારી કવિતા અનોખી રીતે બૌદ્ધિક સમજ સાથે એવા બલિષ્ઠ સ્વરે વાંચતો કે મારી કવિતાનો પુનર્જન્મ થયો હોય એમ લાગતું.

રોડરિગ્ઝ ધંધો સંભાળવા રાજધાનીમાં પાછો ફર્યો. મારે અંગે તેણે તેના માણસોને બોલાવીને આદેશાત્મક સ્વરે કહેલું : 'સિનોર લીગારેટાને આર્જેન્ટિનાની હદમાં આવતા સપ્તાહ દરમિયાન દાણચોરોના માર્ગેથી પ્રવેશવામાં કોઈ વિઘ્ન આવે તો તેમને માટે લાકડાનું બંધું જ કામ છોડી દઈને, સરહદ પાર કરવાનો બીજો માર્ગ ખોલી આપવો. મારો આદેશ છે.'

એ અરસામાં મારું નામ લીગારેટા હતું.

એ આપખુદ સ્વભાવનો સત્તાધારી માણસ પેપ રોડરિગ્ઝ બે વર્ષ બાદ, નાદાર અને દુઃખી હાલતમાં મરણ પામ્યો. તેને માથે દાણચોરીની મોટી ટોળકીની આગેવાની લેવાનો આરોપ હતો. તે મહિનાઓ સુધી જેલમાં રહેલો. આવા કડક મિજાજના માણસ માટે જેલવાસનું દુઃખ અસહ્ય બન્યું હશે. તેને માથે જે અપરાધનો આરોપ હતો તેમાં તે નિર્દોષ કે દોષિત હતો તેની મને ચોક્કસ જાણ થઈ નથી. પણ મને સમાચાર મળ્યા કે વર્ષો પહેલાં અમારા લઘુમતી શાસનતંત્રના જે અધિકારીઓ ઉદારદિલ રોડરિગ્ઝ તરફથી આમંત્રણ મેળવવા તલપાપડ થતા હતા તેઓ, રોડરિગ્ઝના કસોટી અને વિપત્તિને સમયે તેને નિરાધાર સ્થિતિમાં તજી દઈને તદ્દન વિમુખ થઈ ગયેલ. મને લાગેવળગે છે ત્યાં સુધી હું તેની પડખે ઊભો છું, તેને મારી સ્મૃતિમાંથી દૂર કરી શકું તેમ નથી. પેપ રોડરિગ્ઝ એક નાનકડો બાદશાહ હતો. તેણે એક કવિને મુક્ત થવા માટે જંગલમાંથી 60 કિમી.નો રસ્તો ખોલી આપવાનો હુકમ આપ્યો હતો.

એન્ડિયન પર્વતમાળા

એન્ડિયન પર્વતમાળામાં કેટલાક ગુપ્ત રસ્તા છે. જૂના વખતમાં દાણચોરો એનો ઉપયોગ કરતા. આ રસ્તા એટલા દુર્ગમ અને કષ્ટમય છે કે ગ્રામવિસ્તારની પોલીસ ત્યાં રોન ફરવા જવાની તકલીફ લેતી નહોતી. નદીઓ અને ખીણોએ મુસાફરના રસ્તાને બંધ કરી દીધા હતા.

મારા સાથી જોર્જ બેલેટ અમારા આ સાહસના નેતા હતા. પાંચ સભ્યોની અમારી વળાવિયા ટુકડીમાં અનુભવી ઘોડેસવારો અને રસ્તાના જાણકાર સ્કાઉટ હતા. મારો જૂનો મિત્ર વિક્ટર બિયાંચી આ વિસ્તારના કોઈક જમીનના ઝઘડામાં

સર્વેયર તરીકે આવેલો, તે પણ જોડાયો. તે મને ઓળખી શક્યો નહિ. ગુપ્તવાસમાં દોઢ વર્ષ વિતાવ્યા પછી દાઢીનો ભારે ઉગાવ થયો હતો. તેણે જંગલ પસાર કરવાની મારી યોજના જાણી કે તરત જ તેની નિષ્ણાત-સેવાઓ આપવાની તત્પરતા બતાવી. એણે એક વાર એકોન્કેગુઆના આરોહણની કરુણાન્ત સફર કરેલી, તેમાંથી બચેલા માણસો પૈકી તે હતો.

સવારના પ્રસન્નગંભીર વાતાવરણમાં અમે એકલહારમાં ચાલતા હતા. મેં ઘણાં વરસોમાં એટલે કે બાળપણ પછી ઘોડેસવારી કરી નહોતી. અહીંયાં પર્વતના સાંકડા રસ્તામાંથી પસાર થવાનું હતું. એન્ડિયન પર્વતમાળાના જંગલમાં એકબી-જાથી છૂટાં ઊગેલાં તોલિંગ વૃક્ષો હતાં. તેમાં વિશાળ લાર્ય અને મેટેન, તેમ જ ટેપા અને શંકુ આકારનાં મોટાં ઝાડ હતાં. રાઉલી વૃક્ષોનો ઘેરાવો અદ્ભુત હતો. હું તેને માપવા માટે ઊભો રહ્યો. ઘોડાના જેટલો ઘેરાવો હતો. ઉપર આકાશ દેખાતું નહોતું. નીચેના ભાગમાં સૈકાઓથી પડતાં રહેલાં પાંદડાંથી ખાતરનાં રજકણોનો થર બન્યો હતો તેમાં ઘોડાની ખરીઓ ખૂંપી જતી હતી. અમે પ્રાચીન કુદરતના એક મોટા આદિમ કેથીડ્રલમાંથી પસાર થઈ રહ્યા હતા.

અમારો રસ્તો ગુપ્ત અને પ્રતિબંધિત વિસ્તારોમાંથી જતો હતો. અમે તેની અંદરના નબળામાં નબળા સંકેતોને સમજવાનો પ્રયત્ન કરતા. કોઈ ઠેકાણે કેડી કે પદચિહ્ન જોવામાં આવતાં નહિ. હું ને મારા સાથીઓ પહાડી ગલીકૂચીઓમાં થઈને બહાર નીકળવાનો રસ્તો શોધતા શોધતા તોલિંગ વૃક્ષો, પાર ન થઈ શકે તેવી નદીઓ, મોટી ઊભી કરાડો, ભયંકર હિમશકલો જેવાં વિઘ્નોને વટાવી રહ્યા હતા. મારા સાથીઓની ગતિરિથિતિ નિશ્ચિત હતી. વનરાજિનાં ઝાંખરામાંથી જવાનો ઉત્તમ રસ્તો હતો. પણ મને મારા નસીબ પર છોડીને પાછા વળે ત્યારે રસ્તે ભૂલા ન પડાય તે માટે તેમણે, મોટાં ઝાડની છાલો કાપીને ઠેકાણે ઠેકાણે બાળીને તેના ઢગલા મૂક્યા હતા.

દરેક જણ તે વિરાટ એકલતાના વાતાવરણમાં એકરૂપ બનીને આગળ વધતો હતો. તે લીલા અને શ્વેત મૌનપ્રદેશમાં વૃક્ષો, વેલીઓ, સેંકડો વર્ષના પર્ણપાત-થી બનેલ ખાતર અને અર્ધા પડેલાં ઝાડનાં થડ ફરી અવરોધ કરી રહ્યાં હતાં. કુદરતની એ ગૂઢ અને અદ્ભુત કરામત હતી. સાથે સાથે ઠંડી, બરફ અને કામની તાકીદની ધમકી ઝળૂંબી રહી હતી. એકલતા, ભય, ગૂઢ શાન્તિ અને કામની તાકીદ – બધું એક સાથે પ્રવર્તતું હતું.

ઘણી વાર ન્યાયની પકડમાંથી નાસી છૂટેલા દાણચોરો કે સામાન્ય ચોરોએ મૂકેલાં પદચિહ્નોને અમે અનુસરતા. કેટલા બધા લોકો શિયાળાના હિમપ્રભાવથી નાશ પામ્યા હશે ! એન્ડિઝ પર્વતમાળામાં ફાટી નીકળતાં બરફનાં તોફાનો આગંતુ-કને ઘેરી લઈ તેને બરફના સાત થરની નીચે દાટી દે છે.

એ ભયાનક વિનાશની બંને બાજુએ, માનવીય કર્તૃત્વનું જણાતું કશુંક મેં જોયું. ઝાડની તોડેલી ડાળીઓનો ઢગલો ઘણા શિયાળા સઘા હોય તેવો; સેંકડો મુસાફરોએ અર્પણ કરેલા નિરામિષ બલિ; રસ્તે જતાં દિવંગત થયેલાઓની યાદમાં ઊભી કરેલી ઊંચી કાષ્ટકબરો; હિમપ્રપાતને કારણે જે લોકો આગળ વધી શક્યા ન હોય અને ત્યાં જ રહેવા પામ્યા હોય તેનું સ્મરણ કરાવવા તે હતી. મારા સાથીઓએ પણ ઊંચાં શંકુદ્રુમોની ટોચ પરથી નીચે અમારા મસ્તક સુધી પહોંચતી ડાળીઓ અને શિયાળાનાં તોફાન પહેલાં ઓક ઉપર ફરફરતાં થોડાંક પાણીને સળગાવ્યાં અને મેં પણ અજ્ઞાત મુસાફરોની કબરને શણગારવા પ્રત્યેક કબર પર કશુંક સ્મૃતિચિહ્ન, લાકડાનું ઓળખપત્ર કે જંગલના વૃક્ષની ડાળી મૂકી.

અમારે એક નદી પાર કરવાની હતી. એન્ડયન ગિરિમાળાનાં શિખરો પરથી નીકળતાં નાનકડાં ઝરણાં નીચે ઊતરીને, ચક્રાકારે વહેતાં પીસી નાખે તેવી શક્તિ મેળવે છે અને ધોધ બને છે. ખરબચડા ઉચ્ચપ્રદેશમાં એકત્ર થયેલી ગતિ અને શક્તિ ભૂમિ તથા ખડકને ચીરી નાખે છે. પણ આ વખતે સ્ફટિક જેવું નિર્મળ, છીછરું પાણી હતું. ઘોડાઓ પાણીમાં પગતળિયે ઠર્યા નહિ એટલે તરીને સામે કિનારે પહોંચ્યા. મારા ઘોડા પર પાણી ફરી વળ્યું, મારા પગ નીચે ઠર્યા નહિ એટલે આમતેમ ફરવા લાગ્યા, અને ઘોડો પાણીની બહાર માથું રાખવાનો પ્રયત્ન કરવા લાગ્યો. છેવટે અમે પાર ઊતર્યા. સામે કાંઠે પહોંચ્યા કે તરત જ મારા ખેડૂત ભોમિયામાંથી એક જણે હસીને પ્રશ્ન કર્યો : ‘તમને બહુ બીક લાગેલી ?’

‘બહુ જ. મને લાગ્યું કે મારો અંત આવી ગયો છે.’ મેં કહ્યું.

‘દોરડું લઈને અમે પાછળ તૈયાર ઊભા હતા.’ તેમણે કહ્યું.

‘મારા બાપ બરાબર અહીં જ પડી ગયેલ’. એક જણે કહ્યું.

‘અને પાણીનો પ્રવાહ તેમને તરત જ દૂર ખેંચી ગયેલ. અમારે તમને એવું થવા દેવું નહોતું.’

અમે આગળ ચાલ્યા. એક મોટા ખડકમાં કુદરતે કોરી કાઢેલા બોગદામાં પ્રવેશ કર્યો. કોઈ સુકાઈ ગયેલી શક્તિશાળી નદીએ બનાવ્યું હશે; અથવા માટીના સખત આંચકાને કારણે બોગદું બન્યું હશે. આગળ જતાં ઘોડાના પગ લપસવા લાગ્યા. ખડકાળ ભૂમિના પોલાણમાં પગ મૂકતાં વળી જવા લાગ્યા. તેમની ખરીમાંથી લોહી વહેવા લાગ્યું. હું એકથી અધિક વાર ઘોડા પરથી ખડકાળ ભૂમિ પર ફેંકાઈ ગયો. મારા ઘોડાના પગમાંથી અને નાકમાંથી લોહી નીકળતું હતું. પણ અમે આ ભવ્ય, સુંદર, અસહ્ય કષ્ટદાયી માર્ગને દૃઢપણે વળગી રહ્યા.

તે વેરાન જંગલમાં કશુંક અમારે માટે રાહ જોઈ રહ્યું હતું. એકાએક એક નાની સુઘડ ઘાસભૂમિ પર આવી ગયા. માન્યામાં ન આવે એવું. પર્વતના ખોળામાં

લપાઈ રહેલું દશ્ય : સ્ફટિકસમ પારદર્શક જળ, લીલું ઘાસ, જંગલી ફૂલ, ઝરણાનો મર્મરધ્વનિ, માથે ભૂરું આકાશ, પર્ણગુચ્છમાંથી ગળાઈને આવતો પ્રકાશ.

પવિત્ર તીર્થસ્થાનમાં આવતા અતિથિની જેમ અમે આ ચમત્કારિક સ્થળમાં રોકાયા. મેં ભાગ લીધેલ વિધિ તેનાથી પણ વધુ પવિત્ર હતી. ગોવાળિયાઓ ઊતર્યાં. કોઈ ગૂઢ કાર્ય માટે હોય તેમ પોલાણની મધ્યમાં બળદની ખોપરી બેસાડવામાં આવી હતી. મારા સાથીઓ એક પછી એક શાંતિથી ગયા અને હાડકાનાં ખાનાંમાં થોડાક સિક્કા અને ખોરાકની વાનગી મૂક્યાં. આ પ્રદાનમાં હું પણ જોડાયો. મૃત બળદની ખોપરીમાં મૂકેલી આ વસ્તુઓ યુલિસીસ જેવા રખડુ અને દરેક જાતિના ભાગેડુઓને ખોરાક અને આશ્રય મળે તે માટે હતી.

પરંતુ તે અવિસ્મરણીય વિધિ ત્યાં અટકી નહિ. મારા ગ્રામીણ મિત્રોએ હેટ ફગાવી દઈને વિચિત્ર નૃત્ય કરવા માંડ્યું. તેઓ એકપગે ઊભા રહીને પેલી ખોપરીની આસપાસ નાચવા લાગ્યા. તે અગાઉ આ રસ્તે આવી ગયેલ અસંખ્ય મુસાફરોનાં નૃત્ય દ્વારા પડેલાં પદચિહ્નો પણ શોધી રહ્યા હતા. મારા રહસ્યમય સાથીઓ પાસેથી કંઈક અસ્પષ્ટ રીતે જાણ્યું કે એકબીજાને નહિ જાણનાર માણસોની વચ્ચે વ્યવહાર થતો હતો. દૂર-સુદૂર કે ખૂણેખાંચરે રહેતા માણસો વચ્ચે વિનંતી અને અરજીઓની આપ-લે થતી અને પ્રશ્નોના જવાબ પણ મળતા હતા.

આગળ જતાં તે રાત્રે, મને મારા દેશથી ઘણાં વર્ષ સુધી વિખૂટો રાખનાર સરહદે પહોંચીએ તે પહેલાં, છેલ્લા ડુંગરનાં કોતરોએ અમે આવ્યા. ત્યાં એકાએક દીવો બળતો દેખાયો. તે માનવવસ્તીનું ચિહ્ન હતું. નજીક આવતાં ભાંગીતૂટી હાલતમાં ખાલી છાપરીઓ દેખાઈ. તેમાંથી એકમાં અમે પેઠા તો રૂમની મધ્યમાં મોટાં વૃક્ષોનાં થડ દિવસ ને રાત બળતાં જોયાં. તેમાંથી નીકળતો ધુમાડો છાપરાની તિરાડમાં થઈને, ભારેખમ વાદળી પડદાની જેમ અંધકારમાં ભળી જતો. એટલી ઊંચાઈએ જેમણે દૂધ જમાવેલું તેમણે ચીઝના ઢગલા સંગ્રહી રાખેલા. અગ્નિની નજીક કેટલાક માણસો કોથળાની જેમ ખીચોખીચ પડ્યા હતા. શાંત વાતાવરણમાં ગિટારના તારનો અને માનવકંઠમાંથી નીકળતા ગીતનો અવાજ સાંભળ્યો. સળગતા કોલસામાંથી અને અંધકારમાંથી અવાજ આવતો હતો. અમારા આ પ્રવાસ દરમિયાન માનવસ્વર અમે પહેલી જ વાર સાંભળ્યો. તે પ્રેમગીત હતું. વિરહનો શોક અને દૂરદૂરનાં સ્થળો માટેનો ઝુરાપો તેમાં દર્શાવેલો. તે આગામી વસંતને, અમારા વતનરૂપ શહેરોને અને જિંદગીની અનંત અવકાશયાત્રાને ઉદ્દેશીને ગવાતું હતું. અમે કોણ હતા તેની તેમને ખબર નહોતી. ભાગેડુ માણસ વિશે, મારી કવિતા વિશે કે મારા નામ વિશે તેમને કશી જાણ નહોતી. કે પછી તેઓ એ બધું જાણતા હતા ? અમને ઓળખતા હતા ? ગમે તેમ, અમે અગ્નિ સમીપે બેસીને ગાતા હતા. પછી અમે, અણઘડ અને અવ્યવસ્થિત રૂમોમાં થઈને અંધકારમાં ચાલ્યા. ઊના

પાણીનો ઝરો તેમાં વહેતો હતો. જવાળામુખીના જળપ્રવાહમાં અમે ડૂબકી મારી. પહાડોમાંથી ફૂટતી ઉષ્માએ અમને આલિંગન દીધું.

અમે આનંદથી જળવિહાર કર્યો. લાંબા પ્રવાસને કારણે ભારેખમ થયેલું શરીર સ્નાનથી હળવું થયું. બીજી સવારે અમે મારા દેશથી દૂર છેલ્લી ખેપ માટે નીકળ્યા. ઘોડા ઉપર, ગાતાં ગાતાં, નવી હવા ફેફસાંમાં ભરીને નીકળ્યા. આ તાજગીભર્યા શ્વાસોચ્છવાસે મારા માટે રાહ જોતા દુનિયાના શ્રેષ્ઠ હાઈવે પર પહોંચવાની પ્રેરણા આપી. આજે પણ મારા મનમાં તેનું તાજું જ સ્મરણ છે. ગીત, ભોજન, હૂંફાળું પાણી, રાત્રિવાસ અને આશ્રય દ્વારા તેમણે કરેલ અણધાર્યા આતિથ્ય માટે અમે ગિરિવાસીઓને પૈસા આપવા પ્રયત્ન કર્યો પણ તેમણે લાંબી ચર્ચા વગર ઘસીને ના પાડી. તેમણે અમારા માટે બન્યું તેટલું કર્યું, બસ એટલું જ. નિ:શબ્દ. ‘બસ. એટલું જ’ ઘણું સૂચવી જતું હતું, કદાચ અમારી કદર, કદાચ અમારાં સમાન સ્વપ્ન.

સાન માર્ટિન દ લોસ એન્ડઝ

એક તૂટેલો સ્તંભ અમને સરહદ દર્શાવી રહ્યો હતો. હવે હું આઝાદ માનવી હતો. કેબિનની ભીંત પર મેં લખ્યું, ‘મારા પ્યારા દેશ, હું વિદાય થાઉં છું. પણ તને સાથે લઈ જાઉં છું.’ ચિલીનો એક મિત્ર સાન માર્ટિન દ લોસ એન્ડઝમાં અમારી પ્રતીક્ષા કરવાનો હતો. આજેન્ટનાના ગિરિપ્રદેશનું આ ગામ એટલું નાનું હતું કે મને સૂચના રૂપે કહેવામાં આવેલું કે, ‘ઉત્તમ હોટલ પર જવું. પેડ્રોતો રમીરેઝ તમારી ત્યાં રાહ જોતો હશે.’ પણ જિંદગી કેવી છે ! સાન માર્ટિન દ લોસ એન્ડઝમાં એક નહીં પણ બે ઉત્તમ હોટલ હતી. બેમાંથી કઈ પસંદ કરવી ? અમે નગરના ચોકમાં રહેલી એક હોટલને તજીને બીજી નગરને છોડે આવેલી વધુ મોંઘી હોટલ પસંદ કરેલી.

હવે બન્યું એવું કે અમે પસંદ કરેલી હોટલ એટલી વૈભવશાળી હતી કે અમને તેમણે પ્રવેશ આપવાની ના પાડી. ઘણા દિવસ ઘોડા ઉપર કરેલી મુસાફરીની અસર, ખભા પરના થેલા, દાઢી વધેલા ધૂળિયા ચહેરા, આ બધું જોઈને તે લોકો નારાજ થયેલા. અમારો દેખાવ જોઈને કોઈને પણ પ્રવેશ આપતાં ક્ષોભ થાય. જ્યાં સેમન માછલીના શિકાર માટે સ્કોટલેન્ડથી બ્રિટિશ માલેતુજાર ગ્રાહકો આવતા હોય તે હોટલના મેનેજર માટે તો ખાસ આવું બને. અમે માલેતુજાર દેખાઈએ એવું કોઈ ચિહ્ન નહોતું. મેનેજરે અમને નાટકી ઢબે દષ્ટિપાત કરીને રાબેતા મુજબનો જવાબ આપ્યો : ‘દસ મિનિટ પહેલાં જ છેલ્લો રૂમ અપાઈ ગયો !’

બરાબર એ જ વખતે એક રૂપાળો આદમી, લશ્કરી અમલદાર, સિનેમાની નટી જેવી લાગતી એક સુંદરી સાથે દરવાજામાં દેખાયો. તેણે ગર્જના કરતાં કહ્યું : ‘ઠહરો. ચિલીવાસીઓને કોઈ કાઢી મૂકે નહિ ! તેઓ અહીં જ રહેશે !’ અમે

ત્યાં જ રહ્યા. અમારો આ રક્ષણહાર પેરો જેવો અદલ દેખાતો હતો અને સાથેની મહિલા એવિતા જેવી. આ બંને તે જ છે એમ અમને બધાને ચોક્કસ લાગતું હતું. પરંતુ પછીથી, અમે નહાઈઘોઈને તાજા થઈને ત્યાં ટેબલ પર શેમ્પેનનો આનંદ લેતા બેઠા હતા ત્યારે અમને જાણ થઈ કે એ સ્થાનિક શસ્ત્રાગારનો કમાન્ડર હતો અને સ્ત્રી તેની મુલાકાતે આવેલી બિયોનેસ એરિસની નટી હતી.

અમે કેટલાક સોદા કરવા આવેલા લાકડાના વેપારી તરીકે ઓળખાયા. કમાન્ડર મને 'માઉન્ટન મેન' કહેતા. વિક્ટર બિયાંચી સાહસપ્રેમ ઉપરાંત મિત્રતાને દાવે આટલે દૂર મારી સાથે આવ્યો હતો. તેણે ગિટાર મેળવીને તેની સંગતમાં ચિલીનાં ગીતો ગાઈને આર્જેન્ટિનાનાં સ્ત્રીપુરુષોને મુગ્ધ કર્યાં હતાં. આમ ત્રણ દિવસ ને રાત પસાર થયાં. પણ પેડ્રો રમીરેઝ મને શોધતો આવ્યો નહિ. હું મૂંઝાયો. મારી પાસે એક પણ ધોયેલું શર્ટ રહ્યું નહોતું અથવા નવું ખરીદવાના પૈસા પણ નહોતા. એક મોભાદાર લાકડાના વેપારી પાસે ઓછામાં ઓછું ચોખ્ખું શર્ટ તો હોવું જોઈએ.

દરમિયાનમાં, કમાન્ડરે તેના શસ્ત્રાગાર ખાતે લંચ આપ્યું. અમે નિકટના મિત્ર બન્યા. તેણે અમારી પાસે કબૂલ્યું કે પેરોની સિકલ સાથે તેની સિકલ મળતી આવે છે પણ પોતે પેરોનો વિરોધી હતો. ચિલી અને આર્જેન્ટિના એ બેમાંથી કોનો પ્રમુખ વધારે ખરાબ છે એની દલીલો અમે કલાકો સુધી ચલાવી હતી.

એક સવારે, પેડ્રો રમીરેઝ મારી રૂમમાં ચઢી આવ્યો. 'યુ બેસ્ટાઈડ !' મેં તેની સામે ઘાંટો પાડીને કહ્યું. 'આટલો બધો વખત કોણે રોકી રાખ્યો હતો ?' ચોક્કમાં રહેલી બીજી હોટલમાં હું તેને મળું તેની એ ત્યાં શાંતિથી રાહ જોઈ રહ્યો હતો.

દસ મિનિટ બાદ અમે પમ્પા પર મોટરમાં નીકળ્યા. દિવસ અને રાત અમે પ્રવાસ કરતા. ક્વચિત્ આર્જેન્ટાઈન અધિકારી ગાડી 'મૅટે'યા માટે રોકે. પછી પાછા અમે આ અતિશય નીરસ પ્રદેશને પાર કરી ગયા.

પૅરિસમાં પાસપોર્ટ સાથે

સ્વાભાવિક રીતે જ બિયોનેસ એરિસમાં મારે માટે નવી ઓળખ ઊભી કરવી એ માથાનો દુખાવો હતો. આર્જેન્ટિનાની સરહદ ઓળંગવા માટે મેં ઉપયોગમાં લીધેલા ખોટા દસ્તાવેજો આટલાન્ટિકની પેલી પાર મુસાફરી માટે અથવા યુરોપમાં ફરવા માટે નકામા હતા. મારે નવા કાગળો મેળવવા કેવી રીતે ? ચિલીની સરકારની તાકીદથી આર્જેન્ટાઈન પોલીસ મારી ઉપરનીચે શોધ કરી રહી હતી.

આ વિષમ પરિસ્થિતિમાં મારી સ્મૃતિમાં છુપાઈ રહેલ કશુંક તાજું થયું. સેન્ટ્રલ અમેરિકાનો મારો જૂનો મિત્ર જાણીતો નવલકથાકાર માઈગલ એન્જલ એસ્તુરિયાસ બિયોનેસ એરિસમાં હતો એ યાદ આવ્યું. તે તેના દેશ ગ્વાટેમાલાની એલચી કચેરીમાં હતો. અમારા બંનેના ચહેરામાં આછું સામ્ય હતું. અમે પરસ્પર સંમતિથી

ગ્વાટેમાલા અને મેક્સિકોના અમુક પ્રદેશમાં 'ટર્કીશ' માટે વપરાતો ઇન્ડિયન શબ્દ 'ચોમ્પાઇપ' અમારી ઓળખ સારુ સ્વીકાર્યો હતો. લાંબું નાક અને પુષ્ટ મુખાકૃતિ તથા શરીર પર હવે સક્યુલન્ટ પક્ષી સાથે અમારું બંનેનું સામ્ય હતું.

તે મને ગુપ્તવાસમાં મળવા આવ્યો.

મેં તેને કહ્યું, 'મિત્ર ચોમ્પાઇપ, મને તમારો પાસપોર્ટ ઉછીનો આપો. માઇગલ એન્જલ એસ્તુરિયાસ તરીકે યુરોપની મુલાકાતનો આનંદ મને લેવા દો.'

મારે કહેવું જોઈએ કે એસ્તુરિયાસ ઉદારમતવાદી હતો પણ તે સક્રિય રાજકારણથી દૂર રહ્યો હતો. તેમ છતાં એ બાબત એણે પુનર્વિચારણા કરી નહોતી. 'સિનોર આસ્તુરિયા આ' અને 'સિનોર એસ્તુરિયા તે'ના નિર્દેશો વચ્ચે આર્જેન્ટિના અને ઉરુગ્વેને જુદા પાડતી વિશાળ નદી ઓળંગીને હું મોન્તેવિડિયોમાં પેઠો. અનેક વિમાનઘર અને પોલીસથાણામાંથી પસાર થઈને છેવટે હું ગ્વાટેમાલાના પ્રસિદ્ધ નવલકથાકારના વેશમાં પેરિસ પહોંચ્યો.

પણ ફ્રાન્સમાં મારી ઓળખ અંગે ફરી પાછો પત્ર ઊભો થયો. મારો નવોનકોર પાસપોર્ટ મને સ્યુરેતની અભેદ ઝીણવટભરી તપાસમાંથી પસાર કરી દે એમ નહોતું. મારે માઇગલ એન્જલ એસ્તુરિયાસ તરીકે ઓળખાવાનું તજી દઈને પાબ્લો નેરુદાના મૂળ સ્વરૂપે પ્રગટ થવાનું હતું. પણ પાબ્લો નેરુદા ફ્રાન્સમાં કદી આવ્યો જ નથી એટલે એમ કેવી રીતે થઈ શકે ? માઇગલ એન્જલ એસ્તુરિયાસ તો ફ્રાન્સમાં આવ્યો હતો.

મારા સલાહકારોએ મને જ્યોર્જ વી હોટલમાં દાખલ કર્યો. 'ત્યાં દેશ-વિદેશના મહાનુભવોની વચ્ચે તમારા કાગળ કોઈ જોવા માગવાનું નથી.' તેમણે કહ્યું. એટલે હું ત્યાં કેટલાક દિવસ રહ્યો. મારા શરીર ઉપર પર્વતવાળાં કપડાં જ હતાં. જે આ સુંદર વૈભવી દુનિયામાં વિસંગત દેખાતાં હતાં.

પછી પિકાસો દેખાયો. તેનામાં પ્રખર બુદ્ધિના જેવી ઊંડી કરુણા પણ હતી. તેણે તેના જીવનનું પહેલું વ્યાખ્યાન તાજું જ આપ્યું હતું. એટલે નાના છોકરાની માફક રોમાંચિત સ્થિતિમાં હતો. તેના વ્યાખ્યાનનો વિષય મારી કવિતા, મારી વેદના અને મારી અનુપસ્થિતિ હતાં. સાચા બંધુભાવથી આધુનિક ચિત્રકળાના આ અગસ્ત્યે કાળજીપૂર્વક બધી જ વિગતોને સંભાળી લઈને મને આ દુર્દશામાંથી બહાર કાઢ્યો. તેણે સત્તાધારીઓને કહ્યું; ઘણા સજ્જનોને ફોન કર્યો. મારે કારણે એ કેટલાં અદ્ભુત ચિત્રો દોરી શક્યો નહિ હોય એની મને ખબર નથી. તેનો કીમતી સમય એ રીતે ગુમાવાયો તે બદલ મને ઘણો અફસોસ હતો.

પેરિસમાં શાંતિ પરિષદ ભરાવાની હતી. એ પરિષદમાં છેલ્લી ઘડીએ હું એક કાવ્ય વાંચવા માટે પ્રગટ થયો. પરિષદમાં પધારેલા બધા જ પ્રતિનિધિઓએ મને

ઉમળકાપૂર્વક વધાવીને આશ્વેષમાં લીધો. ઘણા તો મને મૃત્યુ પામેલો માનતા હતા. ચિલીની પોલીસના નિર્દય ત્રાસમાંથી છટકીને હું કેવી રીતે આવ્યો તે એ લોકો કલ્પી શકતા નહોતા.

બીજે દિવસે ફ્રાન્સ-પ્રેસીના સમર્થ પત્રકાર આલ્ફિદેરેત મારી હોટલ પર આવ્યા. તેમણે કહ્યું, 'તમે પૅરિસમાં છો એવું છાપાંઓએ જાહેર કર્યું ત્યારે એ સમાચાર ચિલીની સરકારે નકારી કાઢ્યા. તેમણે કહ્યું કે સમાન આકૃતિઓ ધરાવતો તમારો કોઈ જોડિયો અહીં દેખાયો છે. પાબ્લો નેરુદા તો ચિલીમાં છે. સરકાર તેને પકડવા પાછળ પડેલી છે જ. થોડા કલાકમાં તેની ધરપકડ થશે એમ સરકારની જાહેરાત હતી. અમારે શો જવાબ આપવો ?'

મને યાદ આવ્યું કે નાટકો શેક્સપિયરે લખ્યાં છે કે નહિ તે અંગે ચર્ચા ચાલતી હતી ત્યારે માર્ક ટ્વેન આવી ચડેલો. તેણે કહેલું, 'એ નાટકો ખરેખર લખનાર વિલિયમ શેક્સપિયર નહોતો પણ બીજો અંગ્રેજ હતો. જે તે દિવસે અને કલાકે જન્મેલો અને તેના મૃત્યુના દિવસે મૃત્યુ પામેલો. આ જોગાનુજોગ આગળ ચલાવીએ તો એનું નામ પણ વિલિયમ શેક્સપિયર હતું.'

મેં પત્રકારને કહ્યું, 'તમે કહો કે હું પાબ્લો નેરુદા નથી પણ ચિલીનો રહેવાસી છું, જે કવિતા લખે છે, આઝાદી માટે લડે છે અને તેનું નામ પણ પાબ્લો નેરુદા છે.'

મારા ખોટા દસ્તાવેજો ખરા કરવાનું કામ સહેલું નહોતું. ઓરેગોન અને પોલ એલવર્ડ મારી સહાયમાં હતાં. દરમિયાનમાં મારે જીવનનો વ્યવહાર અર્ધછન્ન સ્વરૂપે ચલાવવો પડ્યો હતો.

મને આશ્રય આપનાર ઘરોમાં એક માદામ ફ્રાન્સવાં ગિરોનું ઘર હતું. આ પ્રખર બુદ્ધિશાળી મહિલાને હું કદી નહિ ભૂલું. તેનું ઓપાર્ટમેન્ટ પેલે-રોયલ વિસ્તારમાં કોલેત્તની પડોશમાં હતું. તેણે એક વિયેતનામી બાળકને દત્તક લીધું હતું. પાછળથી નોર્થ અમેરિકનોએ ઉપાડી લીધેલું કામ અત્યારે ફ્રેન્ચ લશ્કર કરી રહ્યું હતું : દૂરદૂર રહેલા વિયેતનામના નિર્દોષ પ્રજાજનોની કતલ કરવી તે. એ કારણે આ મહિલાએ બાળકને દત્તક લીધું હતું.

મને યાદ છે કે મેં પિકાસોનું એક અતિસુંદર ચિત્ર આ ઘરમાં જોયું હતું. તે પ્રાક્-ક્યૂબિસ્ટ યુગમાં દોરેલું વિશાળ કદનું ચિત્ર હતું. તેમાં એક ટેબલ પર બે લાલ રેશમી લટકતા પડદા બારીનાં બે બારણાંની જેમ છૂટા પડીને ભેગા થતા દર્શાવાયા હતા. આખા ટેબલ ઉપર એકથી બીજા છેડા સુધી ફ્રેન્ચ બ્રેડ પથરાયેલી હતી. ચિત્ર પૂજ્યભાવ પ્રેરે તેવું હતું. ટેબલ પરનો બ્રેડનો છૂટો પકવેલો ટુકડો પ્રાચીન ધાર્મિક ચિત્રમાંની કેન્દ્રસ્થ આકૃતિ જેવો અથવા અલ ગ્રેકોના 'અલ એસ્કોરિયલ' ચિત્રમાંના સેન્ટ મોરિસને મળતો આવતો હતો. આ ચિત્રને મેં મારા તરફથી 'ધ

એસેન્શન ઓફ ધી હોલી બ્રેડ' એવું શીર્ષક આપ્યું હતું.

એક દિવસ ખુદ પિકાસો મને ગુપ્તવાસમાં મળવા આવ્યો. ઘણાં વર્ષો પહેલાં તેણે દોરેલા તે ચિત્ર પાસે હું પિકાસોને લઈ ગયો. તે ચિત્ર એ બિલકુલ ભૂલી ગયો હતો. તેને વિશે એ ઊંડાણથી વિચાર કરવા લાગ્યો. એમ કરતાં તેના મુખ પર ભાગ્યે જ જોવા મળતા કશાક અસાધારણ શોકમય સમાધિના ભાવમાં તે ઊતરી ગયો. ભુલાઈ ગયેલ સર્જનના સાન્નિધ્યમાં શાંતિથી દસ મિનિટ ગાળ્યા પછી તે પાછો વળ્યો.

પિકાસો ધ્યાનમાંથી જાગૃત થયો ત્યારે મેં તેને કહ્યું, 'મને આ ચિત્ર બહુ ગમ્યું છે. મારા દેશના રાષ્ટ્રીય મ્યુઝિયમ માટે તે ખરીદવાનું સૂચન હું કરવાનો છું. માદામ ગિરો તે વેચવા તૈયાર છે.'

પિકાસો ફરી એક વાર ચિત્ર તરફ અભિમુખ થયો. તેની આંખો ચિત્રમાંની સુંદર બ્રેડમાં ઊતરી ગઈ હતી. 'તે જરાય ખરાબ નથી,' એટલું જ તેણે કહ્યું.

મેં મને ખર્ચાળ લાગે એવું એક ઘર ભાડે શોધી લીધું. તે પિયર-મિલ સ્ટ્રીટ ઉપર પંદરમું 'એરોન ડિસમેન્ટ' (એટલે કે નરકમાં જાવ અને મરો) હતું. તે શ્રમ-જીવી અને ગરીબ લોકોની પડોશમાં આવેલું હતું. ત્યાં જવા માટે મેટ્રોમાં કલાકો વિતાવવા પડતા હતા. મને તે ઘર માટે આકર્ષણ એ હતું કે તે પાંજરા જેવું હતું. તેને ત્રણ માળ હતા. એક રૂમમાંથી બીજા રૂમમાં જવાના નાનકડા પેસેજ હતા. તે પક્ષીઓનું ઊંચું પાંજરું હતું. તેનું વર્ણન થઈ શકે તેમ નહોતું.

ભોંયતળિયું સૌથી મોટું હતું. ત્યાં ભીંતમાં બળતા લાકડાની ભઠ્ઠી હતી. મેં તેનો લાઈબ્રેરી અને મનોરંજન ખંડ તરીકે ઉપયોગ કર્યો. કેટલાક મિત્રો, ચિલીના લગભગ બધા જ, ઉપલે માળે જતા. જોડ વેન્ટુરેલી અને મેમેસિયો એન્ટુનેઝ બંને ચિત્રકારો હતા. તે અને બીજા અનેક, જે મને આજે યાદ નથી તે ત્યાં રહેતા હતા. આ અરસામાં સોવિયેત સાહિત્યની ત્રણ મુખ્ય હસ્તીઓની મુલાકાત થઈ : કવિ નિકોલાઈ તીખોનોવ, નાટ્યકાર એલેક્ઝાન્ડર કોરનિચક (જે યુક્રેનમાં સરકારી અમલદાર પણ હતો) અને નવલકથાકાર કોન્સ્ટેન્ટિન સીમોનોવ. ઘણા વખતથી વિખૂટા પડેલા ભાઈના ઉમળકા સાથે એ લોકોએ મને દૃઢ આશ્લેષ આપ્યો. ઉપરાંત દરેક જણે મને સુદીર્ઘ ચુંબન આપ્યું - સ્લાવિક ચુંબન, જે મૈત્રી અને સન્માનના પ્રતીક તરીકે પુરુષ-પુરુષ વચ્ચે અપાય છે. આ વસ્તુથી ટેવાતાં મને વાર લાગી. પણ હું પુરુષો વચ્ચેનો બંધુભાવ દર્શાવતાં નરચુંબનોનો અર્થ બરાબર સમજ્યો હતો. તેનો ઉપયોગ મેં એક વાર મારા લખેલા એક ટુચકામાં નીચેના શબ્દોથી આરંભ કરતી વખતે કરેલો : 'જીવનમાં સહુથી પહેલાં કોઈ પુરુષે મને ચુંબન કર્યું હોય તો તે ચેકોસ્લોવેકિયાનો એલચી હતો...'

ચિલીની સરકારને હું જોઈતો નહોતો. દેશમાં કે પરદેશમાં હું ન હોઉં તેમ એ ઇચ્છતી હતી. જ્યાં જ્યાં હું જતો ત્યાં ત્યાં મારી પહેલાં એ પ્રદેશની સરકારને ચિલી સરકાર તરફથી મને હેરાન કરવાની સૂચના મળી જતી.

મેં જોયું કે ક્વાઇ દ હોર્સોમાં મારે વિશે ફાઈલ રાખેલી હતી. જેમાં લગભગ નીચે મુજબ નોંધ હતી : 'નેરુદા ને તેની પત્ની ડેલિયા ડેલ કેરીલ વારંવાર સ્પેનની સફર કરે છે અને સોવિયેત સરકારની સૂચનાઓની આપલે કરે છે. આ સૂચનાઓ તેમને રશિયન લેખક ઇલ્યા એહરનબર્ગ દ્વારા પ્રાપ્ત થાય છે. નેરુદા પણ એહરનબર્ગ સાથે સ્પેનની ગુપ્ત સફર કરે છે. એહરનબર્ગ સાથે ગાઢ સંપર્ક રહે એટલા માટે નેરુદા એહરનબર્ગ રહે છે તે જ મકાનમાં ભાડે રહેવા ગયેલ છે.'

તે નર્વો જૂઠાણાનો દોર હતો. ઝ્યાં રિચાર્ડ બ્લોચે વિદેશ મંત્રાલયમાં કામ કરતા તેના એક મિત્ર ઉપર મને કાગળ લખી આપ્યો. જૂઠાણાનાં વાહિયાત અનુમાનો ઉપર આધારિત હકીકતને અનુલક્ષીને મને એ લોકો ફ્રાન્સમાંથી કાઢી મૂકવા માગે છે એમ મેં તેમને કહ્યું. એહરનબર્ગને મળવાની મારી ઘણી ઇચ્છા હતી પણ હજુ સુધી દુર્ભાગ્યે હું તેમને મળી શક્યો નથી એમ પણ કહ્યું. આ ઉચ્ચ અધિકારીએ મારા તરફ દયાભાવ દર્શાવતો દષ્ટિપાત કર્યો અને તપાસ કરવાનું વચન આપ્યું; પણ એ તપાસ કદી થઈ નહિ અને મારા ઉપરના આક્ષેપો યથાવત્ રહ્યા.

આ પરિસ્થિતિમાં એહરનબર્ગને જાતે મળવાનું મેં નક્કી કર્યું. હું જાણતો હતો કે તે દરરોજ રશિયન સમયે એટલે કે સૂર્યાસ્ત વખતે લા કૂપોલમાં જમવા જતો હતો. મેં ત્યાં પહોંચીને તેને કહ્યું, 'હું પાબ્લો નેરુદા છું. ચિલીનો કવિ. પછી પોલીસના જણાવ્યા મુજબ આપણે બંને મિત્રો છીએ. તેમનો દાવો છે કે હું તમે રહો છો તે જ મકાનમાં રહું છું. એ લોકો તમારે કારણે મને ફ્રાન્સમાંથી બહાર ફેંકી દેવા માંગે છે. એટલે મને એમ થયું કે હું તમને મળું અને હસ્તધૂનન કરું તો ખરો !'

દુનિયાના કોઈ બનાવ પર એહરનબર્ગ ખાસ ધ્યાન આપે એવું હું માનતો નથી. તેમ છતાં તેના ગુસ્સાનો સ્તબ્ધ કરી દે તેવો ભાવ તેની ભરાવદાર ભ્રમર ઉપરથી મને દેખાયો. એણે કહ્યું, 'મારી પણ તમને મળવાની ઇચ્છા હતી. હું તમારી કવિતાનો ચાહક છું.' પણ આ 'સુકૃત દ લા એલેસીન લો.' તેનાથી શરૂઆત કરીએ.

ત્યારથી અમે ખાસ મિત્રો બની ગયા. હું માનું છું કે એમણે મારું 'એસ્પના એન એલ કોરેઝો'નું ભાષાંતર કરવાનું તે જ દિવસે શરૂ કર્યું. મારે સ્વીકારવું જોઈએ કે ફ્રેન્ચ પોલીસે અજાણતાં એક ઉત્તમ કોર્ટિનો મિત્ર આપ્યો એટલું જ નહિ મને એક શ્રેષ્ઠ કોર્ટિના રશિયન અનુવાદકની ભેટ પણ ધરી.

એક દિવસ જુલે સુપરવિલ મને મળવા આવ્યા, ત્યાં સુધીમાં મારા પોતાના નામનો ચિલીનો કાયદેસર પાસપોર્ટ મેં મેળવી લીધો હતો. ઉરુગ્વેના આ વયોવૃદ્ધ કવિ ભાગ્યે જ બહાર નીકળતા. તેમને આવેલા જોઈને હું ગદગદિત થયો.

‘હું તમારે માટે મહત્વનો સંદેશો લઈને આવ્યો છું. મારા જમાઈ બર્તો તમને મળવા માગે છે. શું કામ છે તેની મને ખબર નથી.’

બર્તો પોલીસના મુખ્ય અધિકારી હતા. હું તેમની ઓફિસે ગયો. વડીલ કવિ અને હું તેમની સામે બેઠા. મેં મારી જિંદગીમાં એક ટેબલ ઉપર આટલા બધા ટેલિફોન મૂકેલા કદી જોયા નથી. કેટલા ? હું માનું છું કે વીસથી ઓછા નહિ. આ ટેલિફોનના જંગલમાં થઈને તેમણે મારા પર દષ્ટિપાત કર્યો. મને ખાતરી હતી કે પેરિસની ભૂગર્ભ દુનિયા આ ગીચ જંગલમાં સમાઈ જતી હશે. મને ફેન્તોમસ અને ઈન્સ્પેક્ટર માઈગ્રેટનો વિચાર આવ્યો.

પોલીસના આ વડા મારાં પુસ્તકો વિશે – ખાસ કરીને મારી કવિતા વિશે સારી રીતે જાણતા હતા.

‘ચિલીના એલચી તરફથી વિનંતી કરાઈ છે કે મારે તમારો પાસપોર્ટ જપ્ત કરવો. તેમનું કહેવું છે કે તમે રાજદ્વારી પાસપોર્ટનો ઉપયોગ કરો છો, જે ગેરકાયદેસર છે. આ માહિતી સાચી છે ?’

‘મારી પાસે રાજદ્વારી પાસપોર્ટ નથી.’ મેં કહ્યું, ‘મારી પાસે તો વિધિસરનો પાસપોર્ટ છે. હું મારા દેશનો સેનેટર છું અને તે હેસિયતથી હું આ પાસપોર્ટનો હકદાર છું. તે આ રહ્યો. હું તમને તે જોવા માટે આપું છું. લઈ લેશો નહિ. કારણ કે આ મારી ખાનગી મિલકત છે.’

‘તેમાં આજ સુધીની નોંધ છે ? તેને નવેસર ચાલુ કોણે કરી આપ્યો ?’ મારો પાસપોર્ટ હાથમાં લેતાં બર્તોએ કહ્યું.

‘તે અલબત્ત અદ્યતન છે.’ મેં કહ્યું, ‘કોણે તેને નવેસર ચાલુ કરી આપ્યો એ હકીકત હું તમને કહી શકું તેમ નથી. કહું તો ચિલી સરકાર તે અધિકારીને બરતરફ કરે.’

મુખ્ય પોલીસ અધિકારીએ મારા કાગળો ધીમેથી તપાસ્યા. પછી તેમણે એક નંબર વિનાનો ટેલિફોન ઉપાડ્યો અને ચિલીના એલચીને જોડી આપવાનું કહ્યું. બે વચ્ચે ફોન પર વાતચીત મારી હાજરીમાં જ ચાલી.

‘નહિ. મિ. એમ્બેસેડર, હું તે કરી શકું નહિ. તેમનો પાસપોર્ટ વિધિસરનો છે. કોણે તેને નવેસર ચાલુ કરી આપ્યો તેની મને ખબર નથી. ફરીથી કહું કે તેમના કાગળો જપ્ત કરવા તે ખોટું થશે. હું ઘણો જ દિલગીર છું, મિ. એમ્બેસેડર !’

ચિલીના એલચીનો આગ્રહ ચાલુ હતો. બર્તોના અવાજમાં ગુસ્સાનો સ્પર્શ પ્રતીત થતો હતો. છેવટે તેમણે ફોન નીચે મૂકતાં મને કહ્યું, ‘તે તમારો કટ્ટો દુશ્મન દેખાય છે. પણ તમે ફ્રાન્સમાં જેટલું રહેવું હોય તેટલું રહી શકશો.’

સુપરવિલ સાથે હું વિદાય થયો. વડીલ કવિ શું ચાલતું હતું તે બરાબર સમજી

શકેલા નહિ. મારામાંથી વિજયમિશ્રિત તિરસ્કારની લહેરખી પસાર થઈ ગઈ. ચિલીમાં મને હેરાન કરનાર વ્યક્તિના સહકારથી અને ત્રાસ આપનાર પૈરિસમાંનો એલચી જોઆકિવન ફર્નાન્ડીસ હતો, જે મારો મિત્ર હોવાની શોખી કરતો હતો. તેણે મને પજવવાની એક પણ તક જતી કરી ન હતી. તેણે જ તે સવારે ગ્વાટેમાલાના એલચી દ્વારા પ્રેમનીતરતો સંદેશો મોકલ્યો હતો !

મૂળિયાં

એહરનબર્ગ મારી કવિતા વાંચતા જઈને તેનું ભાષાંતર કરતા હતા. તેમણે મને ઠપકાના સૂરમાં કહ્યું, ‘તમારી કવિતામાં મૂળ અને મૂળિયાંનો ઉલ્લેખ ઘણી વાર આવે છે તેનું શું કારણ ?’

સાચી વાત છે. સરહદી પ્રદેશોએ તેમનાં મૂળિયાં મારી કવિતામાં રોપી દીધાં છે. પછી તે એમાંથી છૂટાં થઈ શક્યાં નથી. મારી જિંદગી પોતાના તરફ ફરીફરીને વળતી દીર્ઘ યાત્રા છે. દક્ષિણની વનરાજિ તરફ અને જેની ખોટ સતત સાલે છે તે ગાઢ જંગલ ભણી તે ફરી ફરીને વળે છે.

સાતસો વર્ષની શક્તિશાળી જિંદગીએ ત્યાંનાં તોતિંગ વૃક્ષોને જમીનદોસ્ત કર્યાં છે : ઝંઝાવાતથી ઉખેડાઈ ગયાં હોય, હિમપ્રપાતથી નાશ પામ્યાં હોય કે આગમાં ભસ્મ થઈ ગયાં હોય. જંગલમાં ઊંડે જંગી ઝાડને તૂટી પડતાં મેં સાંભળ્યાં છે : ઓકનું ઝાડ ગૂઢ પ્રલયના અવાજ સાથે તૂટી પડે છે તે જાણે કે પૃથ્વીને દરવાજે વિશાળ બાહુથી ચૂર્ણ થઈને દફનની માગણી કરી રહ્યું છે.

પરંતુ તેનાં મૂળ ખુલ્લાં રહી જાય છે, સમય, ભેજ અને લીલ જેવા દુશ્મનોને માટે, એક પછી એક આવી રહેલ વિનાશને માટે.

જંગલમાં આપણે તેમની પાસે પહોંચીએ ત્યારે એ અનન્યસુંદર, ખંડિત કે દગ્ધ હાથ, દટાયેલ વૃક્ષનું રહસ્ય, પર્ણોનું પોષણ કરનાર ગૂઢ શક્તિ અને વનરાજિના દૂર દૂર સુધી પહોંચતા સ્નાયુઓની વાત કહે છે. કરુણ અને કુરૂપ છતાં તે આપણને નૂતન સૌન્દર્યનું દર્શન કરાવે છે, તે પૃથ્વીના અંતસ્તલે કોરી કાઢેલાં શિલ્પો છે, તે કુદરતની ગુપ્ત રહેલી શ્રેષ્ઠ કલાકૃતિઓ છે.

એક વાર ઓસોનો નજીક રાફેલ આલ્બર્તી અને હું જલધોધો, ઝાડીઓ અને જંગલની વચ્ચે ફરતા હતા. તેણે મને બતાવ્યું કે, પ્રત્યેક ઝાળી બીજી ઝાળીથી જુદી હોય છે. પર્ણો તો તેમની અનંત વૈવિધ્યપૂર્ણ રચના પરત્વે એકબીજા સાથે હરીફાઈ કરતાં હતાં. ‘કોઈ મોટા સુંદર પ્રાકૃતિક ઉદ્યાન માટે બાગબાને તેમને પસંદ કરી રાખ્યાં હોય એમ લાગતું હતું.’ તેણે કહ્યું, વર્ષો પછી, રોમમાં રાફેલે આ મુલાકાત અને જંગલની સમૃદ્ધિ યાદ કરેલી.

એવી અદભુત એ વનશ્રી હતી. હવે તે એવી રહી નથી. કિશોર વયમાં અને

યુવાનીમાં મેં બોરો અને કેરેહ્યુ વચ્ચે અથવા સમુદ્રકિનારે પર્વતાળ પ્રદેશમાં તોબ્તેન આસપાસ રખડપટ્ટી કરેલી તે સંભારતાં દુઃખ થાય છે. વરસાદ થઈ ગયા પછી ઈલાયચીના ઝાડનો અપ્રતિમ દેખાવ અને સુવાસ ! જંગલના અસંખ્ય ચહેરા પરથી શિયાળાની દાઢી રૂપે લટકતી લીલ !

કેટલાંક બીટલની ઝબૂક વીજની રેખા દેખાય તે માટે મેં પડેલાં પાંદડાં દૂર ખસેડ્યાં. સુવર્ણરંગી કેરેબસ મેઘધનુષના રંગ ધારણ કરીને મૂળની નીચે બેલે નૃત્ય કરવાનાં હતાં !

અથવા પછીથી આર્જેન્ટિના તરફ ઘોડા ઉપર પર્વત ઓળંગીને જતાં રસ્તામાં જંગી વૃક્ષોના લીલા ઘૂમટની નીચે એક અવરોધ ઊભો થયેલો : અમારા ઘોડા કરતાં ઊંચું, એક મૂળિયું અમારો રસ્તો રોકી રહ્યું હતું. સખત મહેનત કરીને કુહાડીની મદદથી અવરોધ દૂર કર્યો ત્યારે આગળ જઈ શકાયું. એ મૂળિયાં અવળા થયેલા કેથીડ્રલ જેવાં હતાં : તેની ભવ્યતાથી આપણને આંજી નાખવા માટે ખુલ્લી થયેલી મહાનતા હતી.

દેશવટાનો આરંભ અને અંત

સોવિયેત યુનિયનમાં

1949માં મારો દેશવટો પૂરો થયો. મને પહેલી જ વખત સોવિયેત રશિયાએ પુશ્કિનની જન્મશતાબ્દીના ઉત્સવ નિમિત્તે સોવિયેત યુનિયનની મુલાકાતે આવવાનું નિમંત્રણ આપ્યું. જોગસંજોગ એવો થયો કે એ જ અરસામાં હું બાલ્ટિકના શીત મોતી તરીકે ઓળખાતા જૂના અને નવા, ઉમદા અને વીર્યવંત શહેર લેનિનગ્રેડમાં મારી નિયુક્તિ પર હાજર થયો હતો. પેરિસની માફક પીટર ધ ગ્રેટ અને લેનિન ધ ગ્રેટનું આ શહેર હતું. સફેદ દેવદૂત, પોલાદી રંગના લતામંડપો, સીસાના રંગના પથ્થરના મહેલો, ઝારના ખજાના અને ભાતભાતનાં ચિત્રો, ગણવેશો, ચક્રચકિત રત્નો, વિશિષ્ટ પોશાકો, આયુધો, ભોજન માટેનાં સાધનો, એ બધું મારી આંખો સમક્ષ પ્રગટ થયું. જેની તોવોએ લેનિનના વિચારોનું સમર્થન કરેલું તે યુદ્ધનૌકા 'ઓરારા'એ ભૂતકાળની ભીંતોને જમીનદોસ્ત કરીને ઈતિહાસના દરવાજા ખોલી આપ્યા.

હું સો વર્ષ પહેલાં થઈ ગયેલ, અમરગાથાઓ અને નવલકથાઓના સર્જક એલેક્ઝાન્ડર પુશ્કિનના મિલન માટે ગયો. આ મહાન લોકકવિએ મહાન સોવિયેત રશિયાના હૃદયને સર કરેલું છે. તેની શતાબ્દી ઊજવવા માટે રશિયનોએ ઝારના મહેલનું, પથ્થરે પથ્થર સાચવીને, પુનર્નિર્માણ કર્યું હતું. નાઝીઓએ જેને નામશેષ કરી દીધી હતી તે દરેક દીવાલ મૂળે હતી તેવી જ અદલ ફરી બાંધી હતી. તેમાંની

આકર્ષક બારીઓ તથા છત નીચેની કાંગરીની અને સ્તંભશિખરની પુષ્પિત ભાતની પુનઃરચના માટે મહેલના જૂના નકશા અને બીજા દસ્તાવેજોનો આધાર લીધો હતો.

યુ.એસ.એસ.આરે. મને પ્રથમ દર્શને પ્રભાવિત કર્યો તે એ વિશાળ દેશની પ્રજામાં પરસ્પર નિકટતા કે આંતરિક એકતાની લાગણી દેખાઈ તે છે. મેદાનોમાં ઊભેલાં ભૂર્જવૃક્ષોનાં હલનચલન, અત્યંત કાળજીથી સચવાયેલાં જંગલો, મહાનદો અને ઘઉંનાં ખેતરોમાં દોડતા અશ્વોની ગતિસ્થિતિમાં એ જ દેખાતું હતું.

પ્રથમ દૃષ્ટિએ જ મને સોવિયેત પ્રદેશ ઉપર પ્રેમ થયો. મને પ્રતીત થયું કે તે પૃથ્વીના દરેક ખૂણામાં રહેનાર માનવજીવન માટે નીતિબોધ આપે છે. એટલું જ નહિ તેમાંથી શક્યતાઓની તુલનાની પદ્ધતિને સહકાર્ય અને સહજીવનનો વધતો જતો વિકાસ સમજવા મળે છે. વળી મને એ પણ લાગ્યું કે આ કુદરતી વિશુદ્ધિને આજ સુધી સંગ્રહી રાખેલ સ્ટેપીઝના સપાટ મેદાનના પ્રદેશમાંથી અસાધારણ મનુષ્યજાતિનું ઉદ્ભવન થશે. સમગ્ર મનુષ્યજાતિ જાણે છે કે અહીં એક મહાન સત્ય અમલમાં મુકાઈ રહ્યું છે. આખું જગત, શું થશે તેની ઉત્કંઠપણે રાહ જોઈ રહ્યું છે. કેટલાક ભય પામીને પ્રતીક્ષા કરી રહ્યા છે. બીજા કેટલાક માત્ર પ્રતીક્ષા કરી રહ્યા છે. વળી ત્રીજા એમ માને છે કે શું થવાનું છે તે એ જોઈ શકે છે.

એક જંગલની મધ્યમાં હજારો ખેડૂતો ઉત્સવના પરંપરાગત પોશાકમાં પુરિક-નનાં કાવ્યો સાંભળવા એકત્ર થયા હતા. તેમની વચ્ચે હું હતો. બધું જ જીવનતત્વથી ધબકતું હતું : માણસો, પાંદડાં, ભૂમિના વિશાળ વિસ્તારો જ્યાં ઘઉં પાકવાનાં પ્રથમ ચિહ્નો દેખાવા માંડ્યાં હતાં. પ્રકૃતિ માણસની સાથે સફળ સહયોગ સાધી રહી હતી. મિખાઈલોવ્સ્કી જંગલમાં રજૂ થયેલી પુરિકનની તે કવિતામાંથી બીજા ગ્રહો ઉપર ઉદ્ભવન કરનાર માણસ અવશ્યપણે ઊગશે.

ઉત્સવ ચાલતો હતો તે દરમિયાન ભારે વરસાદનું ઝાપટું આવી ગયું. વીજળીનો કડાકો અમારી નજીક થયો. ઝાડ તેની નીચે ઊભેલા માણસસહિત બળી ગયું. તે ઝંઝાવાતના કુદરતી દશ્યનો એક ભાગ હતો, એમ લાગ્યું. વળી કવિતાનો વરસાદ સાથેનો સંબંધ મારાં પુસ્તકોમાં વર્ણવેલો છે. એટલે મારે તેની સાથે નિસબત હતી.

સોવિયેત ગ્રામપ્રદેશ ધીમે ધીમે બદલાઈ રહ્યો છે. મોટાં શહેરો અને નહેરોનું નિર્માણ થઈ રહ્યું છે. ભૂગોળ બદલાઈ રહી છે. પણ પ્રથમ મુલાકાતે જ મને તેમની સાથે જોડી આપતો આપ્તભાવ પ્રતીત થયો તે સાથે જ મારી સમજ બહાર અને મારા જુસ્સાથી બહુ દૂર હતું તે સઘળું પણ સમજાયું.

મોસ્કોમાં લેખકો સતત વિચારવિનિમયના સંક્ષોભની વચ્ચે જીવે છે. પશ્ચિમના લોકોએ બદનામ કર્યા તે પહેલાં મેં જાણ્યું કે પાસ્તરનાક અને માયકોવ્સ્કી શ્રેષ્ઠ

સોવિયેત કવિઓ હતા. માયકોવ્સ્કી લોકકવિ હતા. તેમનો અવાજ મેઘગર્જના જેવો હતો. તેમના મુખ પર કાંસાનો ચળકાટ હતો. તેમનું હૃદય ભાષાની મૂળમાંથી કાંતિ કરે એટલું વિશાળ હતું અને રાજદ્વારી કવિતા અત્યંત કઠિન પ્રશ્નો સીધી રીતે ઉકેલવા મથતી હતી. પાસ્તરનાક સાંધ્ય પડછાયાના, આધ્યાત્મિક અંતર્મુખતાના મોટા કવિ હતા. રાજદ્વારી રીતે તે પ્રામાણિક પ્રત્યાઘાતી હતા. તેમને મતે દેશનું પરિવર્તન એક શિક્ષિત પાદરીના પરિવર્તન કરતાં વિશેષ નહોતું. તેમ છતાં એમના સ્થગિત રાજકીય વિચારોના કડક સમીક્ષકોને પણ પાસ્તરનાકની કવિતા મોઢે હતી તે મારી આગળ તેમણે ગાયેલી.

કલા પરત્વે સોવિયેતનું તુમાખીવાળું વર્ણન લાંબો વખત સુધી રહ્યું તેની ના પાડી શકાશે નહિ. તેમનું આ ઘમંડી વલણ દોષરૂપ ગણાયું હતું, ટીકાને પાત્ર થયું હતું અને તેનો ખુલ્લો વિરોધ પણ થયો હતો. તેજસ્વી સિદ્ધાંત-પ્રવર્તક ઝાડેનોવના વિવેચનાત્મક નિબંધોએ રજૂ કરેલ વ્યક્તિત્વપૂજાના સિદ્ધાંતે સોવિયેત સંસ્કૃતિના વિકાસ પ્રત્યે ગંભીર કડક વલણ ઊભું કર્યું હતું. પણ તેનો બધી દિશાઓમાંથી પ્રતિકાર થયો. આપણે જાણીએ છીએ કે જીવન તત્ત્વબોધ કરતાં વધુ બળવાન અને હઠીલું હોય છે. કાન્તિ એ જીવન છે. તત્ત્વબોધના નિયમો જાતે જ પોતાની ધોર ખોદે છે.

એહરનબર્ગ વયોવૃદ્ધ છે, પણ તે સોવિયેત સંસ્કૃતિના મહાન આંદોલનકારો-માં સહુથી વધારે સંનિષ્ઠ અને જુસ્સાવાળો હતો. મારા આ સન્મિત્રને ગોર્કી સ્ટ્રીટ ઉપર તેમના નિવાસે અથવા મોસ્કો નજીક તેમના ડાચ્યાએ હું ઘણી વાર મળવા ગયો છું. ત્યાં ભીંત ઉપર હારબંધ પિકાસોનાં ચિત્રો અને રેખાંકનો ગોઠવેલાં હતાં. એહરનબર્ગને છોડ અને વનસ્પતિનો ખાસ શોખ હતો. તે ઘણુંખરું તેમના બાગમાં આસપાસ ઊગેલા નકામા છોડ ખેંચી કાઢતા જોવા મળતા.

પાછળના વખતમાં કવિ કીર્સાનોવ જેમણે મારી કવિતાનું સુંદર રશિયન ભાષાંતર કરેલું તે મારા ઉત્તમ મિત્ર બન્યા. બધા જ સોવિયેત કવિઓની માફક કીર્સાનોવ પણ ઉત્કટ દેશભક્ત હતા. તેમની કવિતામાં સુંદર ચમકારા ઉપરાંત રશિયન ભાષાનું સમૃદ્ધ સંગીત અનુભવાતું. તેમની કલમમાંથી કવિતા ધોધની માફક વહેતી હતી.

મોસ્કોમાં અને આસપાસના ગ્રામપ્રદેશમાં મને બીજા એક કવિ મળ્યા તે તુર્ક નઝીમ હિકમત હતા. આ સમર્થ લેખકને અઢાર વર્ષ સુધી એના દેશની ઉટ-પટાંગ સરકારે જેલમાં રાખ્યા હતા. તેમના પર ટર્કીશ નૌકાસૈન્યને બળવો કરવા ઉશ્કેર્યાનો આક્ષેપ હતો. તેને અપાયેલી સજા નરકયાતના હતી. યુદ્ધનૌકા પર તેનો ખટલો ચાલેલો. તેણે મને કહેલું કે વહાણના પુલ પર ચાલવાની ફરજ પડેલી. પગ થાકી જાય અને ઊભા પણ ન રહી શકાય ત્યાં સુધી ચાલ્યા કરવાનું ! પછી શૌ-

ચાલયમાં, અર્ધો મીટર ઊંચો મળનો થર થયો હોય તેની વચમાં તેને સજ્જડ ઊભો રાખે. દુર્ગન્ધથી માથું ભમે અને ચક્કર આવે. પછી તેને વિચાર આવ્યો : મારા સંપીડકોની મારા પર નજર છે. હું પડી જઉં અને ખૂબ પીડાઉં એમ તેમની ઇચ્છા છે. આ વિચારે તેનામાં નવું બળ અને ગૌરવ આવ્યું. તેણે ગાવા માંડ્યું, પહેલાં મંદ સ્વરે, પછી ઉચ્ચ સ્વરે, પછી બુલંદ અવાજે ગાવાનું શરૂ કર્યું. તેણે બધાં જ ગીતો ગાયાં. પ્રેમગીતો તેને યાદ હતાં તે, તેનાં પોતાનાં કાવ્યો, ગ્રામજનોનાં કથાગીતો, લોકોનાં યુદ્ધ-ગીતો, એને જે યાદ હતાં તે બધાં જ ગીતો ગાયાં. એ ગીતો ગાઈને તેણે દુઃખનો પ્રતિકાર કર્યો અને ત્રાસ દેનારને પણ હરાવ્યા. તેણે મને આ હકીકત કહી ત્યારે મેં તેને કહેલું : 'મિત્ર, તેં અમારા સૌની વતીથી એ ગાયું. હવે અમારે શું કરવું તે બાબત કશી શંકા રહી નથી. હવે અમને ખબર પડી કે આવે પ્રસંગે આપણે ગાવા લાગવું જોઈએ.'

તેણે તેના લોકોની યાતનાની વાત પણ કરી. ટર્કીમાં ખેડૂતો પર જમીનદારો નિર્દય બનીને ત્રાસ ગુજારે છે. નઝીમ તેમને જેલમાં આવતા જુએ; દૈનિક રેશનમાં તેમને મળેલ બ્રેડનો ટુકડો તમાકુના બદલામાં અપાતો જુએ. પછી વળી તે લોકો વેદનાપૂર્વક ઘાસની સામે જોઈ રહે. પછી ઝીણી નજરે તૃષ્ણાથી ઘાસને જુએ. પછી એક દિવસે દારોગા થોડા ઘાસનાં તણખલાં તે લોકોના મોઢામાં બળપૂર્વક ખોસે. પછી મૂઠી ભરીને તણખલાં લે અને ગળી જાય. છેવટે ઘોડાની માફક ચાર પગે થઈને ઘાસ ખાવા લાગે.

જડ સિદ્ધાન્તનિષ્ઠાના કટ્ટર વિરોધી નઝીમે દેશવટાનાં ઘણાં વર્ષ યુ.એસ. એસ.આર.માં ગાળ્યાં હતાં. તેને આશ્રય આપનાર આ દેશ પ્રત્યેનો તેનો પ્રેમ તેના આ શબ્દોમાં પ્રગટ થાય છે : 'કવિતાના ભાવિમાં મને શ્રદ્ધા છે. કેમ કે હું રહું છું તે દેશમાં આત્મા બીજી બધી વસ્તુઓ કરતાં કવિતા માટે વિશેષ તલસે છે.' લોકોએ જાતે જે જોવાનાં છે તે ઘણાં રહસ્યો આ શબ્દોમાં તરંગિત થાય છે. જેની સામે બધાં ગ્રંથાલયો, બધા વર્ગખંડો અને બધાં થિયેટરોના દરવાજા ખુલ્લા હોય છે તે સોવિયેત નાગરિક, લેખકોના વિચારોના કેન્દ્રમાં હોય છે.

સાહિત્યિક પ્રવૃત્તિનાં પ્રયોજનોની ચર્ચા થાય ત્યારે આ વાત ભુલાવી જોઈએ નહિ : એક તરફ નવાં સ્વરૂપો રચાય. અસ્તિત્વ ધરાવતાં તમામનું તાકીદે પુનઃશ્લન થાય તે તમામ સાહિત્યિક બીબાંને ભાંગીને તેની પાર જવું જોઈએ. બીજી તરફ આવી ભવ્ય અને વિરાટ કાન્તિને અનુસરવાનું કેમ ભુલાય ? દેશ જ્યારે મૂળમાંથી રાજકીય, આર્થિક અને સામાજિક પરિવર્તન પામી રહ્યો હોય ત્યારે લેખક પોતાની રચનાના વિષયવસ્તુમાંથી વિજયો, સંઘર્ષો, માનવસમસ્યાઓ, સંપદા, પ્રગતિ, વિકાસ વગેરેને કેમ બાકાત રાખી શકે ? કૂર આક્રમણોના પ્રહારથી તથા બધી જાતિ અને વર્ણના યુસ્ત સંસ્થાનવાદીઓ તથા પ્રચ્છન્ન ત્રાસવાદીઓનાં જુલમથી

કચડાતી પ્રજાને સમર્થન કેમ ન અપાય ? આવા હૃદયભેદક પ્રસંગો બને ત્યારે સાહિત્ય કે કલાઓ અપાર્થિવ મુક્તતાનો મિજાજ ધારણ કરીને તટસ્થ રહેશે ?

આકાશ શ્વેત સ્વચ્છ છે. સાંજના ચાર વાગ્યા પછી તે શ્યામ બને છે. ત્યાર પછી રાત્રિ શહેર પર અંધારપિછોડો પાથરે છે.

મોસ્કો શિયાળાનું શહેર છે. તે શિયાળામાં સુંદર લાગે છે. અહીંનાં મકાનોનાં છાપરાં ઉપર અસંખ્ય વખત હિમ જામેલો હોય છે. ફૂટપાથ હંમેશાં સ્વચ્છ ચળકતી હોય છે. હવા કાચ જેવી સખત પણ પારદર્શક હોય છે. લોખંડનો આછો ભૂરો રંગ આસપાસ ઊડતાં બરફનાં નાજુક પીંછાં, ઠંડીને નહિ ગણકારતા હજારો રાહદારીઓની આવનજાવન – આ બધાંથી મોસ્કો રુદ્રરમ્ય અલંકરણોસહિત ઊભેલો વિશાળ મહેલ હોય એવો ભ્રમ ઊભો કરે છે.

આ મોસ્કોમાં શૂન્યની નીચે 30° તાપમાન છે. પૃથ્વીની છાતીમાં બળતું હૃદય અગ્નિ તથા હિમના તારક રૂપે ગોઠવાયેલું છે.

હું બારીની બહાર જોઉં છું. રસ્તા પર રક્ષકોની સમ્માનસૂચક કવાયત છે. શું થઈ રહ્યું છે ? હિમ પણ જ્યાં પડ્યો છે ત્યાં સ્થિર થઈ ગયો છે ! મહાન સુભટ વિશિન્સ્કીની સ્મશાનયાત્રાનું સરઘસ છે. તેને પસાર થઈ જવા માટે રસ્તા ચોખ્ખા થઈ ગયા છે. આ મહાન સુભટના માનમાં શિયાળાની ભીતરમાં ગંભીર શાન્તિ અને નિઃશબ્દતા પ્રવર્તે છે. વિશિન્સ્કીનો જુસ્સો સોવિયેત માતૃભૂમિનાં મૂળિયાંમાં પુનઃ પ્રવેશે છે.

સ્મશાનયાત્રાનું સરઘસ પસાર થયું તે વખતે સૈનિકોએ સદગતના માનમાં શસ્ત્રો નમાવેલાં. તે શિસ્તબદ્ધ ઊભા રહેલા, તેમાંનો એકાદ જણ અવારનવાર મોજું પહેરેલ હાથ ઊંચો કરીને પગના બૂટ પછાડીને એક સેકન્ડ માટે નાનકડું નૃત્ય કરી લેતો. આ સિવાય બધું સ્થિર હતું.

એક સ્પેનવાસી મિત્રે મને કહેલું કે બીજા વિશ્વયુદ્ધ દરમિયાન, બોમ્બવર્ષા થઈ ગયા પછી તરત, હાડ થિજાવી દે તેવા ઠંડા દિવસોમાં, મોસ્કોવાસીઓ બહાર રસ્તા ઉપર ઊભા રહીને આઈસક્રીમ ખાતા નજરે પડતા હતા. મારા મિત્રે કહ્યું, 'મેં જ્યારે તેમને શૂન્ય અંશથી નીચે તાપમાનમાં ભયંકર યુદ્ધ ચાલી રહ્યું છે તેની વચમાં શાન્તિથી આઈસક્રીમ ખાતા જોયા ત્યારે મને પ્રતીત થયું કે એ લોકો લડાઈમાં જીતશે.'

બગીચામાંનાં હિમાચ્છાદિત વૃક્ષો બરફને કારણે શ્વેત દેખાતાં હતાં. મોસ્કોના શિયાળા દરમિયાન બગીચામાં સ્ફટિકરૂપ પામેલી પાંદડીઓ અનન્ય સુંદર હતી. તેમાંનાં સફેદ કિરણો ખેંચી લઈને સૂર્ય તેમને પારભાસક કરે છે; પરંતુ તેમની પુષ્પભાત પરથી એક પણ બિંદુ પીગળતું નથી. આ એક એવી વૃક્ષાકારી દુનિયા છે, જેના વાસંતી હિમોદ્યાન દ્વારા કેમલિનના પ્રાચીન મિનારા, હજાર વર્ષ જૂના લાંબા

પાતળા સોટા અને સેન્ટ બેસિલના સોનેરી ઘૂમટો જોવા મળે છે.

મોસ્કોની સરહદ છોડ્યા પછી બીજે શહેર જતી વખતે પહોળા ધોળા ધોરી રસ્તા હું જોઉં છું. તે બધા ઠરી ગયેલી નદીઓ હતી. તે નિ:શબ્દ નદીઓની સપાટીઓ પર, એકાદ માછીમારની ચળકતા ટેબલક્લોથ પર ચોંટેલી માખીની જેમ આત્મનિમગ્ન છાયા-આકૃતિ જોવા મળે છે. માછીમાર એ લાંબા હિમશકલ પાસે ઊભો રહીને એક જગા શોધી કાઢે છે અને ઢંકાઈ ગયેલ સરિતાનો પ્રવાહ દેખાવા લાગે તેટલું ઊંડું બરફની ચાદર પર કાણું પાડે છે. એને પકડવા માટે કોઈ માછલી મળતી નથી. કાણું પાડનાર શારડીથી ડરી જઈને માછલીઓ નાસી ગઈ હોય છે. તેમને પાછી બોલાવવા માછીમાર ખાવાનાના થોડાક કણો વેરે છે. તે પોતાનો હૂક પણ નાખે છે. પછી કલાકો સુધી એ કડકડતી ઠંડીમાં માછલીની રાહ જોયા કરે છે.

મારા મત મુજબ, લેખકનું કામ ઘણી બાબતમાં આ આર્કટિક માછીમારોના કામ જેવું છે. લેખકને પણ નદીનું દર્શન આવદશ્યક લાગે છે. જો તે ઠરી ગઈ હોય તો બરફના થર પર કાણું પાડવું પડે છે. તેનામાં પૂરતી ધીરજ હોવી જોઈએ. તેને ઠંડીની સાથે વિરોધી ટીકાવચનો તથા ઉપહાસ-મશ્કરી સહન કરવાં પડે છે. ઊંડાં પાણી શોધીને હૂક નાખતાં આવડવું જોઈએ. આટલી મહેનત કર્યા પછી તેને એક નાની નાજુક માછલી હાથ લાગે છે, પછી ફરીથી ટાઢ, જલપ્રવાહ, ટીકાખોર વગેરેને સહન કરીને બીજી માછલી પકડે છે; એ રીતે અનેક મોટી માછલી પણ પકડાય છે.

લેખકોના સંમેલનમાં મને એક વાર બોલાવ્યો હતો. અગ્ર બેઠકોમાં સોવિયેત યુનિયનના મોટા માછીમારો – મોટા લેખકો બેઠેલા હતા. સફેદ સ્મિત અને રૂપેરી વાળવાળા ફેદેયેવ; અંગ્રેજ માછીમારના જેવા પાતળા અને ધારદાર ચહેરાવાળા ફેદિન; માથાના વાળ ઝાટકા સાથે ઊંચા કરતા એહરનબર્ગ; તેમણે પહેરેલ સૂટ પહેલી જ વાર પહેર્યો હોય તોપણ તે પહેરીને પોઢી ગયા હોય એવી છાપ પાડતો; છેલ્લે તિખોનોવ.

મંચ ઉપર દૂર દૂરના સોવિયેત ગણતંત્રના લોકોના (જેનાં નામ મેં કદી ઉલ્લેખ પામતાં સાંભળ્યાં નહોતાં). મૉંગોલિસ લક્ષણો ધરાવતા પ્રતિનિધિઓ તાજાં જ છાપેલાં પુસ્તકો લઈને બેઠેલા હતા. તેમાંના કેટલાકની વિચરતી જાતિઓને વર્ણમાલા જ નહોતી.

ભારતની બીજી મુલાકાત

1950માં મારે ભારતની ઓચિંતી મુલાકાત લેવાનું થયું. પેરિસમાં જોલિયો-ક્યુરીએ મને એક કામ માટે ભારત જવા સારુ બોલાવ્યો. મારે ન્યૂ દિલ્હી જઈને વિભિન્ન રાજકીય પક્ષોનો સંપર્ક સાધીને શાંતિ માટેની ઝુંબેશને ભારત તરફથી

કેટલું બળ મળે તેમ છે તેનો ક્યાસ કાઢવાનો હતો.

જોલિયો-ક્યુરી વિશ્વશાંતિ સંઘના પ્રમુખ હતા. તેમની સાથે લાંબી વાત થઈ. ભારત શ્રેષ્ઠ શાંતિવાદી રાષ્ટ્ર હોવા છતાં, પશ્ચિમના શાંતિ-આંદોલનનો ત્યાં બહુ ઓછો પ્રભાવ હતો તેની તેમને ચિંતા હતી. પ્રધાનમંત્રી નેહરુ પોતે શાંતિના અગ્રણી હિમાયતી તરીકે સામાન્ય સ્વીકૃતિ પામેલા હતા. એ દેશમાં શાંતિનો આદર્શ યુગોથી ઊંડાં મૂળ ઘાલીને પડેલો હતો.

જોલિયોક્યુરીએ મને બે પત્રો આપ્યા હતા : એક મુંબઈમાં રહેતા વિજ્ઞાની ઉપર અને બીજો પ્રધાનમંત્રીને હાથોહાથ આપવાનો હતો. આવા સામાન્ય લાગતા કાર્યને માટે આટલો લાંબો પ્રવાસ ખેડવા સારુ મને પસંદ કર્યો એ વિચિત્ર લાગેલું. જુવાનીમાં થોડાં વર્ષ ત્યાં ગાળેલાં અને એ દેશ માટે મને હંમેશાં પ્રેમ રહ્યો હતો એ કારણે કદાચ હશે. નહીં તો, એ વર્ષનું શાંતિ પારિતોષિક મને મળેલું એ કારણ હોય તો તે માન તો પાબ્લો પિકાસો અને નસીમ હિકમતને પણ મળ્યું હતું.

મેં મુંબઈનું વિમાન લીધું. ત્રીસ વર્ષ પછી હું ભારત જઈ રહ્યો હતો. હવે તે આઝાદી માટે લડતું સંસ્થાન નહોતું; પરંતુ સ્વાયત્ત ગણરાજ્ય હતું : ગાંધીનું સ્વપ્ન. તેની કૉંગ્રેસના અધિવેશનમાં મેં 1928માં હાજરી આપેલી. મારા મિત્રો અને બિરાદરો - ક્રાંતિકારી વિદ્યાર્થીઓ, જે તેમની લડતની વાતો મને ખાનગીમાં કહેતા - તેમાંના કોઈ આ વખતે જીવતા નહોતા.

હું વિમાનમાંથી ઊતર્યો અને સીધો કસ્ટમ્સ તરફ ગયો. ત્યાંથી સીધો હોટલ પર જવાનો હતો. ત્યાંથી ભૌતિકશાસ્ત્રી રામનને પત્ર આપીને બારોબાર ન્યૂ દિલ્હી ઊપડી જવાનો હતો. કોઈ યજમાન પર આધાર રાખેલો નહીં. મારી સૂટકેસો કસ્ટમ્સમાંથી પસાર થવા માટે પડી હતી. કસ્ટમ્સ ઇન્સ્પેક્ટર જેવા લાગતા ઘણા માણસો મારો સામાન ફેંદી રહ્યા હતા. મેં આ પ્રકારની ઘણી તપાસો જોઈ છે. પણ આની તોલે એકેય ના આવે. સામાન બહુ નહોતો. મારાં કપડાંની મધ્યમ કદની સૂટકેસ અને ટોઈલેટના સામાનની બીજી એક નાનકડી ચામડાની બેગ. મારાં પાટલૂન, ચક્રી, જોડા સઘળું બહાર કાઢીને પાંચ જણ તપાસી રહ્યા હતા. ખાનાં ખિસ્સાં વગેરે બધું બહુ ઝીણવટથી જોતા હતા. રોમમાં મેં મારા જોડા હોટલ રૂમમાંના એક ચોળાઈ ગયેલા છાપામાં વીંટેલા. એ 'Observatore Romono'નું પાનું હતું. તેમણે એ પાનું ટેબલ પર પાથર્યું, દીવાના પ્રકાશમાં ધર્યું, કોઈ ગુપ્ત દસ્તાવેજ હોય એમ એની સાચવીને ગડી વાળી અને મારા બીજા કાગળોની સાથે મૂક્યું. કોઈ અદભુત પુરાવસ્તુ હોય તેમ મારા જોડાનું પણ અંદરબહાર બરાબર નિરીક્ષણ કર્યું.

આ અસાધારણ તપાસ બે કલાક ચાલી. મારા કાગળો (પાસપોર્ટ, સરનામાંની ચોપડી, પ્રધાનમંત્રીને આપવાનો પત્ર અને પેલું છાપાનું પાનું)નું મોટું બંડલ બાંધ્યું,

તેના પર મારી નજર સામે વિધિસર સીલ માર્યું ને પછી મને હોટલ પર જવા કહ્યું.

અમારી ચિલીવાસીઓની ધીરજ ખૂટે નહીં. મારી તમામ શક્તિથી સંયમ રાખીને મેં તેમને કહ્યું, ‘મારા પાસપોર્ટ વગેરે કાગળો બતાવ્યા વિના કોઈ હોટલ મને રહેવા દેશે નહીં. મારો ભારત આવવાનો હેતુ પ્રધાન મંત્રીને પત્ર આપવાનો છે, પણ તે પત્ર તમે જપ્ત કર્યો છે એટલે આપી નહીં શકું.’

‘અમે હોટલને કહીશું એટલે તમને દાખલ કરશે અને કાગળો તમને સમયસર મળી જશે.’ જવાબ મળ્યો. મને થયું, આ એ જ દેશ છે જેના જંગે આઝાદીને હું મારી જુવાનીનો અનોખો અનુભવ ગણું છું ? સૂટકેસ બંધ કર્યું ને મોઢું પણ બંધ કર્યું. મનમાંથી એક શબ્દ સરી પડ્યો : શિટ્ !

હોટલમાં હું પ્રો. બેરે પાસે ગયો અને તેમને મારાં વીતક કહ્યાં. તેમનો સ્વભાવ સારો. તેમણે આ ઘટનાને હસી કાઢી. તેમને પોતાના દેશને માટે સહિષ્ણુભાવ હતો : દેશ હજુ તૈયાર થવાની પ્રક્રિયામાં છે. મને તો એ અંધાધૂંધીમાં કશુંક વિકૃત દેખાતું હતું. નવા સ્વતંત્ર રાષ્ટ્ર પાસેથી જે આવકારની અપેક્ષા રાખેલી તેમાંનું કશું ના મળ્યું.

જોલિયો-ક્યુરીના મિત્ર, જેમના પર હું પત્ર લાવ્યો હતો તે, ભારતમાં ન્યુકિલ-યર ફિઝિક્સ સંશોધન સંસ્થાના નિયામક હતા. તેમણે મને તેમની સંસ્થા જોવાનું નિમંત્રણ આપ્યું અને પ્રધાનમંત્રીનાં બહેનને ત્યાં તે દિવસે બપોરે સાથે ભોજન લેવાનું છે એમ કહ્યું. આવું મારું નસીબ હતું ! આખી જિંદગી મારું તકદીર આવું જ રહ્યું છે : એક હાથ ગદાથી પાંસળીઓ ભાંગી નાખે અને બીજો તેનું સાટું વાળવા પુષ્પનો ગુચ્છ આપે !

ન્યુકિલયર સંશોધનસંસ્થા સંશોધનનું એક એવું સ્વચ્છ સુઘડ અને શક્તિ-શાળી કેન્દ્ર હતું, જ્યાં વૈજ્ઞાનિક સાધનો, કાળાં પાટિયાં અને ટ્રેની આસપાસ બારીક શ્વેત વસ્ત્રધારી સ્ત્રીપુરુષો ઝડપથી ફરતાં હતાં અને જલપ્રવાહની જેમ પરસાળમાં અહીંતહીં આવજા કરતાં હતાં. વૈજ્ઞાનિક સમજૂતી આપેલી તેમાંથી હું બહુ ઓછું સમજી શકેલો; પરંતુ આ સ્થળની મુલાકાતે પોલીસના હાથે થયેલા અપમાનનો ડાઘ ધોઈ નાખનાર વિશુદ્ધ સ્નાનનું કામ કર્યું. એક પ્યાલામાં પારા જેવું કશુંક જોયાનું સ્મરણ છે. એક પ્રકારની જીવન-શક્તિનો આવિર્ભાવ દર્શાવતી આ ધાતુના કરતાં વધુ આશ્ચર્યજનક બીજું કશું નહીં હોય. તેની ચંચળતા અને પ્રવાહી વર્તુળ ગતિએ થતું તેનું ચમત્કારિક પરિવર્તન મને હંમેશાં મુગ્ધ કરતાં રહ્યાં છે.

તે દિવસે બપોરે અમે જેમને ત્યાં ભોજન લીધેલું તે નેહરુનાં બહેનનું નામ હું ભૂલી ગયો છું. તેમની ઉપસ્થિતિમાં મારી ટીખળ કરવાની વૃત્તિ દબાઈ ગઈ. અત્યંત સુંદર મહિલા. કોઈ રૂપવતી અભિનેત્રીના જેવાં વસ્ત્રાલંકાર સજેલાં. સુવર્ણ

અને મોતીએ તેના ભપકાને ઓર વધારી મૂકેલો. આવી સંસ્કારી સુરુચિ ધરાવતી સન્નારી હીરા-મોતીથી જડેલી લાંબી આંગળીઓને ભાત-કઢીમાં ખરડીને હાથેથી ખાય એ મને જરા વિરોધાભાસી લાગ્યું. હું ન્યૂ દિલ્હી તેમના ભાઈને તેમજ વિશ્વ-શાંતિના ચાહક મિત્રોને મળવા જાઉં છું એમ મેં તેમને કહ્યું. ભારતની સમગ્ર પ્રજાએ તે આંદોલનમાં જોડાવું જોઈએ એમ તેમણે જવાબ આપ્યો હતો.

સાંજે મને મારા કાગળોનું પેકેટ હોટલ પર આપવામાં આવ્યું. મારી રૂબરૂમાં સીલ કરેલું તે પોલીસે તોડેલું હતું. લોન્ડ્રી બિલ સહિત મારા બધા કાગળોનો ફો-ટોગ્રાફ તેમણે લઈ લીધો હતો. પાછળથી મને ખબર પડેલી કે જેમનાં સરનામાં મારી ચોપડીમાં હતાં તે સૌને મળીને પોલીસે પૂછપરછ કરી હતી. તેમાં રિકાર્ડો જિરાલ્ડની વિધવા પણ હતી, જે એ વખતે મારી સાળી થતી હતી. આ છીછરા સ્વભાવની નારી થિયોસોફિસ્ટ હતી. તેને એશિયાના દેશોની વિવિધ ફિલસૂફીઓનું ઘેલું લાગેલું. ભારતના કોઈક દૂરના ગામડામાં રહે. તેનું નામ મારી સરનામાંની ચોપડીમાં હતું એટલે પોલીસે તેને ઠીક ઠીક હેરાન કરેલી.

ન્યૂ દિલ્હી પહોંચીને તરત તે જ દિવસે એક ઝાડને છાંયડે છ-સાત આગેવાનો સાથે બેસીને વિગતે વાત કરી. તેમાં લેખકો, વિચારકો તથા હિન્દુ અને બૌદ્ધ સાધુઓ - ભારતના સીધાસાદા અને નિર્દભી સજ્જનો હતા. ભલાઈ અને સમજ-દારીની ભાવનાને અને તેમના પ્રાચીન દેશની અતૂટ પરંપરાને છાજે તે રીતે શાંતિ આંદોલનના સમર્થકો વર્તી રહ્યા હતા એમ તેમને બધાને લાગેલું. તેમણે એ પણ કહ્યું કે પક્ષ યા સંપ્રદાયતરફી વલણ સુધારવું જોઈએ; સામ્યવાદીઓ, બૌદ્ધો કે મધ્યમ-વર્ગના માણસોના હાથમાં આંદોલનનું સુકાન આવે એમ ન બનવું જોઈએ : બધી વાતના સારરૂપ મહત્વનો મુદ્દો એ હતો કે બધા પક્ષોએ તેમાં ફાળો આપવો જોઈએ.

બપોરના ભોજન વખતે ચિલીના રાજદૂત મારા જૂના મિત્ર, લેખક અને તબીબ ડૉ. જુઆન મારી મળવા આવ્યા. લાંબા સંભાષણને અંતે તેમણે પોલીસ વડા સાથે થયેલી વાત સમજાવી. રાજદૂતો સાથેની વાતચીતમાં મુખ પર ધારણ કરવામાં આવતી વિશિષ્ટ શાંતિ સાથે તેમને પોલીસ વડાએ કહેલું કે ભારત સરકારને મારી હિલચાલથી ચિંતા થાય છે એટલે વહેલી તકે હું ભારત છોડી જઈશ એવી તેમને આશા છે. મેં રાજદૂતને કહ્યું, 'જેમના વિચારો જગજાહેર છે એવા છસાત અગ્રણીઓ સાથે હોટલના બગીચામાં વાતચીત કરી એટલી જ મારી હિલચાલ છે અને મારે માટે કહું તો, પ્રધાનમંત્રીને જોલિયો-ક્યુરીનો પત્ર આપી દઉં તે પછી, તેના પ્રત્યે મારી સહાનુભૂતિ સુવિદિત હોવા છતાં કશા કારણ વગર મારી પ્રત્યે અવિવેકભર્યો વર્તાવ કરનાર આ દેશમાં ક્ષણ વાર પણ રોકાવામાં મને રસ નથી.'

મારા રાજદૂત ચિલીમાં સમાજવાદી પક્ષના સ્થાપકોમાંના એક હતા. પણ વર્ષો વધ્યાં ને રાજદૂતના લાભો મળ્યા તેથી કદાચ તે નરમ થઈ ગયા હતા. તેમણે

ભારત સરકારના મૂર્ખાઈભર્યા વર્તીવનો વિરોધ કર્યો નહીં, તેમ મેં પણ તેમને મને મદદ કરવા કહ્યું નહીં. અમે બંને સલુકાઈથી જુદા પડ્યા. મારી મુલાકાતનો ભાર તેમને શિરે હતો તેથી તેમણે છુટકારાનો દમ ખેંચ્યો. તેમની મિત્રતા અને સંવેદન-શીલતા વિશે હું જે ભ્રમ સેવતો હતો તેનું નિરસન થઈ ગયું.

નેહરુએ મને બીજે દિવસે સવારે તેમની ઓફિસમાં મળવાનો સમય આપ્યો હતો. હું ગયો ત્યારે તે ઊભા થયા ને સહેજ પણ આવકારનું સ્મિત દર્શાવ્યા વિના તેમણે મારી સાથે હસ્તધૂનન કર્યું. એમની છબી એટલી અસંખ્ય વાર પ્રસિદ્ધ થઈ ગયેલી છે કે અહીં તેનું વર્ણન કરવાની જરૂર નથી. ઠંડી, લાગણીશૂન્ય કાળી આંખો મારી સામે તાકી રહી હતી. ત્રીસ વર્ષ પહેલાં, સ્વાતંત્ર્યઆંદોલનના અધિવેશનમાં નેહરુ અને તેમના પિતાની ઓળખાણ થયેલી તેનો મેં તેમની સમક્ષ ઉલ્લેખ કર્યો; પરંતુ તેનાથી તેમના મુખ પરના ભાવમાં કશો ફેરફાર થયો નહીં. હું જે બોલતો તેનો એકાક્ષરી ઉત્તર આપતાં સ્થિર લાગણીશૂન્ય દષ્ટિથી તેઓ મારી સામે જોઈ રહ્યા હતા.

મેં તેમના મિત્ર જોલિયો-ક્યુરીનો પત્ર આપ્યો. એ ફ્રેન્ચ વિજ્ઞાની માટે પોતાને ઘણું માન છે એમ કહીને તેમણે પત્ર વાંચવા માંડ્યો. પત્રમાં ક્યુરીએ નેહરુને મારા કાર્યમાં મદદ કરવા જણાવ્યું હતું. પત્ર વાંચીને પરભીડયામાં મૂક્યો ને એક પણ શબ્દ બોલ્યા વિના મારી સામે જોઈ રહ્યા. મારી ઉપસ્થિતિ તેમને અવશપણે અરુચિ ઉત્પન્ન કરતી હોય એમ મને એકાએક લાગ્યું. તેમના મુખ પર ચીડ દેખાતી હતી તે પરથી મને એ પણ વિચાર આવ્યો કે આ સજ્જન કશાક અનિષ્ટ પ્રકારના ભૌતિક, રાજકીય કે સંવેદનાત્મક અનુભવમાંથી પસાર થઈ રહ્યા છે. હુકમ કરવાને ટેવાયેલા હોય, પણ નેતૃત્વની શક્તિનો અભાવ હોય એવું ભવ્ય, મહાન અને સખ્તાઈભર્યું કશુંક તેમનામાં પ્રતીત થતું હતું. મને યાદ આવ્યું કે તેમના પિતા, જૂના ઉમરાવ ખમીરના જમીનદાર પં. મોતીલાલ, ગાંધીના મોટા ખજાનચી હતા અને કોંગ્રેસની લડતને રાજકીય દોરવણી આપવા ઉપરાંત તેમણે નાણાનું મોટું ભંડોળ પણ આપ્યું હતું. મને લાગ્યું કે મારી સામે મૌન ધારણ કરીને બેઠેલા આ મહાનુભાવ કદાચ કંઈક સૂક્ષ્મ રીતે ‘જમીનદારી’ તરફ વળી ગયા છે અને તેમના ઉઘાડપગા ખેડૂતો પ્રત્યે દાખવે તેવો ઉપેક્ષા અને તિરસ્કારનો ભાવ મારી પ્રત્યે દર્શાવી રહ્યા છે.

‘હું પેરિસ જઈને પ્રો. જોલિયો-ક્યુરીને શું કહું ?’ મેં પૂછ્યું.

‘હું તેમને જવાબ લખીશ.’ તેમણે શુષ્ક અવાજે કહ્યું.

હું થોડીક ક્ષણો શાંત રહ્યો. તે અનન્ત કાળ જેવી લાગી. દેખીતી રીતે જ નેહરુને મને કશું કહેવાનું મન નહોતું. તેમ છતાં સહેજ પણ અસ્વસ્થતા દેખાતી નહોતી, જાણે કે કશા કારણ વગર હું ત્યાં બેસી રહું તે તેમને ગ્રાહ્ય હતું. આટલા મહત્વના માણસનો સમય હું વેડફી રહ્યો હતો તેની મને ચરચરાટી થતી હતી.

મને લાગ્યું કે હું જે કામ માટે આવ્યો છું તે વિશે મારે તેમને થોડું કહેવું જોઈએ. ઠંડું યુદ્ધ ગમે તે ક્ષણે લાલચોળ ગરમ થઈ જવાની ધાસ્તી ઝળૂંબી રહી હતી. નવો ઉત્પાત માનવજાતિને નેસ્તનાબૂદ કરી દે તેમ હતું. મેં તેમને ન્યુકિલયર શસ્ત્રોના ભયંકર જોખમની વાત કરી. યુદ્ધ ટાળવા ઈચ્છતા સૌએ એકત્ર થવાની અગત્ય મેં સમજાવી.

જાણે મને સાંભળ્યો ન હોય તેમ તે વિચારમાં ડૂબેલા રહ્યા. થોડીક ક્ષણો પછી કહે, 'ખરું જોતાં, બંને પક્ષો શાંતિ વિશે દલીલ કરતાં એકબીજા પર પ્રહાર કરી રહ્યા છે.'

'અંગત રીતે હું માનું છું કે,' મેં કહ્યું, 'શાંતિની વાતો કરે છે અથવા તેને માટે કશુંક કરી છૂટવા માગે છે તે સૌ એક જ પક્ષમાં, એક જ આંદોલનમાં સમાવેશ પામે. વૈર અને યુદ્ધનો પ્રચાર કરનારા સિવાય કોઈને આપણે બાકાત રાખવા માગતા નથી.'

પાછી દીર્ઘ શાંતિ. વાતચીત પૂરી થયાની પ્રતીતિ થઈ. હું ઊભો થયો અને રજા લેવા હાથ લાંબો કર્યો. તેમણે શાંતિથી હસ્તધૂનન કર્યું. હું દરવાજા તરફ વળ્યો ત્યાં તેમણે કંઈક મિત્રભાવે પૂછ્યું, 'તમારે માટે કંઈ કરી શકું ? તમારે કશું જોઈએ છે ?'

પ્રત્યાઘાત આપવામાં હું ઘણો મંદ છું અને મારે દુર્ભાગ્યે હું દ્વેષ નથી કરી શકતો. તેમ છતાં જિંદગીમાં પ્રથમ વાર મેં પ્રહાર કર્યો : 'ઓહ ! હા. હું લગભગ ભૂલી ગયો. એક વાર ભારતમાં રહી ગયેલો, પણ ન્યૂ દિલ્હીની નજીક આવેલો તાજમહાલ જોવાની તક નહોતી મળી. પોલીસે મને આ શહેરની હદ છોડીને વહેલી તકે યુરોપ પાછા ફરવાની તાકીદ કરી ન હોત તો એ અપ્રતિમ કલાકૃતિનાં દર્શન કરવાનો આ સારો મોકો હતો. આવતી કાલે પાછો જાઉં છું.'

થોડીક સરસાઈ મેળવ્યાથી ખુશ થતો હું અલવિદા કરીને ઝડપભેર નીકળી ગયો. હોટલનો મેનેજર મારી રાહ જોઈને ઊભો હતો. કહે, 'આપને માટે સંદેશો છે. સરકારી ઓફિસમાંથી કહેવરાવ્યું છે કે જ્યારે ઈચ્છો ત્યારે તાજમહાલની મુલાકાત લઈ શકો છો.'

'મારું બિલ તૈયાર કરો.' મેં કહ્યું, 'દિલગીર છું કે મારે એ મુલાકાત રદ કરવી પડે છે. અત્યારે જ વિમાન-મથકે જવું છે. પૅરિસ જવા માટેનું પહેલું વિમાન પકડવું છે.'

પાંચ વર્ષ પછી મોસ્કોમાં મારે દર વર્ષે અપાતા લેનિન શાંતિ પારિતોષિકની આંતરરાષ્ટ્રીય સમિતિમાં સભ્ય તરીકે બેસવાનો પ્રસંગ હતો. તે વર્ષના ઉમેદવારોનાં નામ પસંદગી માટે રજૂ કરવાની ક્ષણ આવી ત્યારે ભારતના પ્રતિનિધિએ પ્રધાનમંત્રી નેહરુનું નામ સૂચવ્યું. મારા મુખ પર સ્મિતરેખા અંકિત થઈ. ત્યાં હાજર રહેલા કોઈને તેનો સંકેત સમજાયો નહોતો. મેં તેમને મત આપ્યો. એ આંતરરાષ્ટ્રીય પારિતોષિકે નેહરુને વિશ્વશાંતિના પુરસ્કર્તા તરીકેની પુનિત છાપ અર્પી.

મારી ચીનની પ્રથમ મુલાકાત

ક્રાંતિ પછી મેં ચીનની બે વાર મુલાકાત લીધી હતી. પહેલી વાર 1951માં, સુનયાત-સેનનાં વિધવા માદામ સુંગચિંગ-લિંગને લેનિન શાંતિ પારિતોષિક અર્પણ કરવા નિયુક્ત કરેલી સમિતિના સભ્ય તરીકે ગયો હતો.

તે મહિલાને સુવર્ણચંદ્રક મળ્યો હતો. તે માટે ચીનના ઉપ-વડાપ્રધાન અને લેખક ક્યુઓ મો-જોએ દરખાસ્ત મૂકેલી. ક્યુઓ મો-જો ઍરેગોનની સાથે પારિતોષિક સમિતિના ઉપાધ્યક્ષ પણ હતા. અન્ના સેઘર્સ, ફિલ્મ-નિર્માતા ઍલેકઝાન્દ્રોવ, બીજા કેટલાક જેમનાં નામ હું ભૂલી ગયો છું, એરહનબર્ગ અને હું જ્યૂરીના સભ્યો હતા. પછીનાં વર્ષોમાં પારિતોષિક પિકાસો, બર્તોલ્ટ બ્રેખ્ટ અને રાફેલ આલ્બર્તીને આપી શકાય તે માટે ઍરેગોન, એરહનબર્ગ અને મેં અગાઉથી ગુપ્ત મંત્રણા કરી હતી. અલબત્ત એ સહેલું નહોતું.

અમે ચીન જવા માટે ટ્રાન્સ-સાઈબીરિયન રેલરોડ પર નીકળ્યા. તે અદભુત ટ્રેનમાં પ્રવેશવું એટલે લાંબાં અને ગૂઢ અંતરો કાપવા માટેના જમીન પર ચાલતા વહાણમાં ચઢવા જેવું મુશ્કેલ હતું. બારીની બંને બાજુએ લીગોના લીગો સુધીના અંતર સુધી ચારે બાજુ બધું પીળું હતું. પાનખર ઋતુમાં જોવા મળતાં પીળી પાંદડીનાં ભૂર્જવૃક્ષો હતાં. દૂર દૂર પ્રેરી, ટુંડ્રા અને ટેંગા દેખાતાં હતાં, જે નવાં શહેરોનાં સ્ટેશન હતાં. એરહનબર્ગ અને હું સ્ટેશનોએ પગ છૂટો કરવા ઊતરતા. સ્ટેશન ઉપર ખેડૂતો પ્રતીક્ષા-ખંડોમાં બિસ્તરા-પોટલાં સહિત ટ્રેનની રાહ જોતા ટોળે વળ્યા હતા.

અમારી પાસે આ બધી જગાઓએ લટાર મારવાનો બહુ થોડો સમય હતો. બધાં સ્થાનો સરખાં હતાં. દરેક ઠેકાણે સ્તાલિનનું સિમેન્ટનું બાવલું હતું. કોઈક રૂપેરી રંગનું તો કોઈક સોનેરી રંગનું. અમે જોયેલાં ડઝનેક શિલ્પોમાં બધાં જ એકસરખાં હતાં. તેમાં વધુ કુરૂપ રૂપાનું હતું કે ઢોળ ચડાવેલું હતું તે કહેવું મુશ્કેલ છે. પાછા ટ્રેનમાં. એરહનબર્ગે તેના રમૂજ, કટાક્ષમિશ્રિત વાર્તાલાપોથી એક આખું અઠવાડિયું આનંદ કરાવ્યો હતો. તે ઊંડી દેશભક્તિ ધરાવતો રશિયન હતો; પરંતુ એ જમાનામાં તે જીવનમાં અનેક પાસાંની ચર્ચા કટાક્ષમય સ્મિત સાથે કરતો હતો.

બર્લિનમાં તે લાલ લશ્કરની સાથે આવ્યો હતો. તે યુદ્ધનો શ્રેષ્ઠ ખબરપત્રી હતો. લાલ સૈનિકોને આ ધૂની શરમાળ માણસ બહુ ગમતો. થોડા વખત પહેલાં, મોસ્કોમાં, તેણે મને તે સૈનિકોએ આપેલી બે ભેટો બતાવી હતી. તેણે તેમને જર્મન ભંગારમાંથી બહાર કાઢ્યા હતા. બે ભેટોમાં એક નેપોલિયન બોનાપાર્ટ માટેની બે-લિજન બનાવટની રાઈફલ અને બીજી, તે રોઝાર્દના 1650માં ફ્રાન્સમાં છપાયેલ બે પુસ્તકો હતાં. તેના પર વરસાદ કે લોહીના ડાઘા પડેલા હતા.

એહરનબર્ગે નેપોલિયનની સુંદર રાઈફલ ફ્રેન્ચ મ્યુઝિયમને ભેટ આપી હતી. 'મારે એની શી જરૂર છે ?' એમ મને એ ચળકતી બંદૂક પર હાથ ફેરવતાં તે બોલેલો. પણ રોઝાઈનાં લઘુ પુસ્તકો તો તેણે પ્રેમથી પોતાને માટે રાખેલાં હતાં.

એહરનબર્ગ ઉત્કટ ફ્રાન્સપ્રેમી હતો. ટ્રેનમાં તેણે મારી સમક્ષ તેની એક પ્રતિબંધિત કાવ્યકૃતિ વાંચી. ફ્રાન્સને પ્રિયતમા તરીકે સંબોધતું તે એક નાનકડું પ્રણયકાવ્ય હતું.

આ કાવ્યને હું 'પ્રતિબંધિત' (clandestine) એટલા માટે કહું છું કે તે વખતે રશિયામાં વિશ્વનાગરિકવાદ(cosmopolitanism)ના આક્ષેપો થતા હતા. વર્તમાનપત્રો પર રૂઢિવાદ(obscurantism)ના આક્ષેપો થતા. બધી જ આધુનિક કળાઓ તેમને મન કોસ્મોપોલિટન હતી. આ આક્ષેપ નીચે આવતાં અમુક લેખક કે ચિત્રકાર, સત્તાધારીઓની અવકૃપાને પાત્ર બને અને એકાએક તેનો મૂલોસ્થંદ થઈ જાય. એટલે એહરનબર્ગની ફ્રાન્સભક્તિની કવિતા અને તેની મૃદુતા સંતાડેલા ફૂલની જેમ, સંતાડેલી જ રાખવી પડી હતી.

એહરનબર્ગે મને બતાવ્યું હતું તે પળવારમાં સ્તાલિનની કાળી રાત્રિમાં કાયમને માટે અદૃશ્ય થઈ જતું. આ દુર્દશા માટે હું તેમનામાં રહેલ વિરોધ અને પડકાર કરવાના વલણને જવાબદાર ગણતો.

વિખરાયેલા વાળ, ઊંડી મુખરેખા, નિકોટીનથી ખરડાયેલા દાંત, શ્વેત ઠંડી આંખો અને વિષાદભર્યું સ્મિત એહરનબર્ગને જૂના નાસ્તિક અને નિર્ભ્રાન્તિ પુરુષ તરીકે સ્થાપે છે. તાજેતરમાં મેં મહાન ક્રાંતિ પર ધ્યાન એકાગ્ર કરેલું. ભયાવહ વિગતો લક્ષમાં લીધેલી નહિ. સમકાલીન જમાનાની ક્ષુદ્ર અભિરુચિ કે પેલાં પૂતળાંના સોનારૂપાનાં આવરણ પરત્વે મારે કોઈ ઝઘડો નથી. સમય જ સાબિત કરશે કે હું સાચો ન હતો. પણ એહરનબર્ગે પણ એ કરુણાન્તિકાની ભીષણતાનો ખ્યાલ કર્યો હશે એમ હું માનતો નથી. એની માત્રાનો ખરેખરો ખ્યાલ તો વીસમી કોર્એસ દ્વારા જ આપણી સમક્ષ પ્રગટ થયો.

ટ્રેન ગોકળગાયની ગતિએ પીળા વિસ્તાર પરથી એક પછી એક ભૂર્જવૃક્ષો પસાર કરતી દિન પ્રતિદિન જઈ રહી હતી. ઉરલ પર્વતમાળા અને સાઈબીરિયા અમે ઓળંગી ગયા હતા.

એક દિવસ અમે ડાઈનિંગ કારમાં બપોરનું ભોજન લેતા હતા. ત્યાં મારી નજર એક સૈનિક પર પડી. તે દારૂના નશામાં ચકચૂર હતો. તે હસતા જુવાનના ગાલ તંદુરસ્તીથી તગતગતા હતા. તે વેઈટરને કાચાં ઈંડાંનો ઓર્ડર આપતો હતો. ઈંડાં ભાંગીને પ્લેટમાં નાખતો હતો. પછી તરત જ બીજાં બે ઈંડાં મંગાવતો. તેનો આવેશ અને બાળસહજ ભૂરી આંખો જોતાં તે બધો વખત નરમ અને મૃદુ લાગતો

હતો. આ કાર્યમાં તે લાંબા સમયથી પ્રવૃત્ત હશે. કેમ કે ઈંડાંની જરૂદી અને સફેતી તેની પ્લેટ તરફ સરકી રહી હતી ને કારની ફરસબંદી પર પડવાની ધાસ્તી હતી. ‘તોવરિય’, સૈનિકે વેઇટરને બોલાવ્યો અને પોતાનો ખજાનો ભરી રાખવા નવાં ઈંડાંનો ઓર્ડર આપ્યો.

મારી આંખો આ અતિવાસ્તવિક દશ્ય પર ચોંટી ગઈ હતી. સાઇબીરિયાની રિકતતા અને સાગરની પાર્શ્વભૂમિ પર તે નિર્દોષ દશ્ય અણધાર્યું જોવા મળ્યું હતું.

ગભરાઈ ગયેલ વેઇટરે લશ્કરી સૈનિકને બોલાવ્યો. આ સંપૂર્ણ શસ્ત્રસજ્જ રક્ષકે કડક મોં રાખીને તે સૈનિકની સામે જોયું. પણ આ સૈનિકે તેને ધ્યાન આપ્યું નહીં અને વધુ ને વધુ ઈંડાં ફોડવા લાગ્યો. મેં ધારેલું કે લશ્કરનો માણસ આ સૈનિકને હયમચાવીને ભાનમાં લાવશે. પણ મારી આંખે જે જોયું તે માની શકાય તેવું ન હતું. લશ્કરી સૈનિક પેલાની બાજુમાં શાંતિથી બેસી ગયો. તેના માથા પર પ્રેમથી હાથ ફેરવ્યો અને હસતાં હસતાં તેની સાથે વાતે વળગ્યો. પછી તેણે મોટા ભાઈની માફક તેને ઊંચક્યો અને હાથ ઝાલીને કારમાંથી ઊતરીને સ્ટેશનની બહાર, શહેરના રસ્તા પર લઈ ગયો.

જો કોઈ ઈન્ડિયન સૈનિક દારૂના નશામાં ટ્રાન્સ-ઇકિવટોરિયલ ટ્રેન પર ઈંડાં ફોડતો હોત તો તેની શી દશા થઈ હોત તેનો હું વિચાર કરતો હતો.

તે ટ્રાન્સ-સાઇબીરિયન દિવસોમાં એહરનબર્ગ સવાર અને સાંજ ટાઇપરાઇટર ઉપર કામ કરતો સંભળાય. તેણે ‘ધ નાઇન્ટ્ય વેવ’ પૂરી કરી. તે ‘ધ થો’ની પહેલાંની નવલકથા હતી. મારી બાબતમાં કહું તો મેં “લોસ વર્સોસ ડે લ કે-પીતાન”માંની કેટલીક મતિલ્દે માટેની પ્રણયકવિતા છૂટક છૂટક લખી હતી, જે પાછળથી નેપલ્સમાં અજ્ઞાત કર્તૃત્વ સહિત પ્રગટ કરવામાં આવી હતી.

અમે ઈરકુલ્સ્કમાં ટ્રેન છોડી દીધી. મોંગોલિયા માટેનું પ્લેન લેતાં પહેલાં અમે સાઇબીરિયાની સરહદ ઉપર રહેલ જાણીતા લેક બૈકલ સુધી ફરી આવ્યા. ઝારના વખતમાં આ આઝાદીનું મુખદ્વાર કહેવાતું. કેદીઓ અને દેશવટો ભોગવનારાઓના વિચારો અને સ્વપ્નાં તે સરોવરની આસપાસ ભટકતાં હતાં. બહાર છટકવાનો એ એક જ રસ્તો શક્ય હતો. બૈકાલ ! બૈકાલ ! રશિયન લોકો હજુ પણ જૂનાં કથાગીતો ગાતી વખતે ધીમા અવાજે બૈકાલ-બૈકાલ બોલે છે.

સરોવરોના અધ્યયન-સંશોધન માટેની સંસ્થાએ બપોરના ભોજન માટેનું અમને નિમંત્રણ આપ્યું. વિજ્ઞાનીઓએ આ પ્રસંગે તેમનાં ગૂઢ રહસ્યો અમારા આગળ પ્રગટ કરેલાં. ઉરલ પર્વતમાળાનો પુત્ર અને તેની આંખ ગણાતા આ સરોવરની ઊંડાઈ ખરેખર કેટલી છે તેનું માપ હજુ સુધી કોઈ કાઢી શક્યું નથી. બે હજાર ફૂટ નીચેથી કેટલીક અદ્ભુત માછલીઓ પકડવામાં આવે છે. ઘોર અંધારા

ઊંડાણમાંથી અંધ માછલીઓને ખેંચી કાઢવામાં આવે છે. તરત જ મારી બુલ્બુલા જાગી. મેં વિજ્ઞાનીઓને પૂછ્યું, ‘આ માછલીઓમાંથી બે-એક ટેબલ ઉપર ભોજનમાં લઈશું ?’ દુનિયાના બહુ ઓછા માણસોમાંનો હું છું જેણે માછલીઓને આટલા ઊંડાણમાંથી કાઢીને સાઈબીરિયાના વોડકાથી ધોઈને ખાધી હશે.

ત્યાંથી ઊડીને અમે મોંગોલિયા ગયા. તે ચાન્દ્રમસી ભૂમિનું આછું સ્મરણ છે. તેમણે છાપખાનું અને યુનિવર્સિટી સૌપ્રથમ સ્થાપેલાં. પણ ત્યાંના લોકો હજુ પણ ભટકતી જાતિના તંબુમાં રહે છે. મારા દેશમાં એટેકેમા રણપ્રદેશ છે, તેમ અહીં ઉલન બેટોરની બધી બાજુએ અફાટ ગૌચર વિસ્તાર છે. તેને પ્રાચીનતાનો સ્પર્શ ત્યાં બેઠેલા ઊંટના ઝુંડથી મળે છે. આ અરસામાં મેં સુંદર રૂપેરી પ્યાલીમાં મોંગોલિયન મદિરા ચાખી. દરેક પ્રજા પોતાના પ્રદેશમાં મળતી સામગ્રીમાંથી પોતાનાં નશાકારક પીણાં બનાવી લે છે. આ મદિરા આથો ચડાવેલા ઊંટીના દૂધમાંથી બનાવેલી. તેના સ્વાદનું સ્મરણ કરું છું ત્યાં શરીરમાં કમકમમાં આવે છે. પણ ઉલન બેટોરમાં ઉપસ્થિત હોઈએ એ કેવું અદભુત છે ! વિશેષ તો સુંદર નામની દુનિયામાં રહેનાર મારા જેવા માટે ! મારે માટે જ રચેલ સ્વપ્ન-મહેલમાં રહેતો હોઈ તેમ એમાં રહું છું. એટલે હું સિંગાપોર કે સમરકંદનાં નામોના પ્રત્યેક વર્ણનો સ્વાદ લેતો તેમાં રહ્યો છું. હું અવસાન પામું ત્યારે મારી ઈચ્છા સમુદ્રની નજીક કોઈ ખાસ પસંદ કરેલ સુંદર ઉચ્ચારવાળા નામની નીચે દફનાવાની છે, જેથી મારાં હાડકાંની ઉપર તેનો પ્રત્યેક વર્ણ ગાતો હોય.

દુનિયાની તમામ પ્રજાઓમાં ચીની પ્રજા એવી છે જે સૌથી અધિક સ્મિત વેરે છે. ચુસ્ત સંસ્થાનવાદ, કાન્તિઓ, દુકાળો, હત્યાકાંડો ઉપર તે હસી શકે છે. બીજી કોઈ પ્રજા એવું કરી શકતી નથી. ચીની બાળકોનું સ્મિત આ વિશાળ પ્રજાએ છડીને છૂટા પાડેલ સુંદર ચોખાના દાણા જેવું હોય છે.

પરંતુ ચીની સ્મિત બે પ્રકારનું હોય છે. એક તો કુદરતી સ્મિત જે એ ઘઉંવર્ણા ચહેરાને ચકચકિત કરી દે. ખેડૂતો અને આમસમુદાયના મોટા ભાગનું આ સ્મિત હોય છે. બીજું સ્મિત તે ઉખાડી શકાય તેવું કૃત્રિમ, ખોટું સ્મિત જેને નાકની નીચે ચોંટાડી દેવાય અને ઉખાડી પણ લેવાય. આ સ્મિત અધિકારીઓનું હોય છે.

એહરનબર્ગ અને હું બેજિંગના વિમાનઘરે પ્રથમ વાર ઊતર્યાં તે વખતે આ બે પ્રકારનાં સ્મિત છૂટાં પાડવાં અઘરાં હતાં. સાચાં ઉત્કૃષ્ટ કોટિનાં સ્મિત અમારી સાથે ઘણા દિવસ સુધી ફર્યાં હતાં. આ સ્મિત અમારા સહપાત્રો – ચીની લેખકો, નવલકથાકારો અને કવિઓનાં હતાં, જેમણે અમારું ઉષ્માભર્યું સ્વાગત અને ઉમદા આતિથ્ય કર્યું હતું. અમે સ્તાલિન પારિતોષિકવિજેતા અને લેખક મંડળના પ્રમુખ નવલનવેશ તિંગ લિંગને મળ્યા. માઓ તુંગ, સીઆઓ એમી અને જૂના બિરાદર કમનીય કવિવર અઈ ચિંગને પણ મળ્યા. તે ફ્રેન્ચ કે અંગ્રેજી બોલતા. વર્ષો પછી એ

બધાંને ‘કલ્ચરલ રેવોલ્યૂશન’ નીચે ઘસડેલાં હતાં; પરંતુ અમારી મુલાકાત વખતે તેઓ ચીની સાહિત્યનાં પુષ્પરૂપ હતા.

બીજે દિવસે, લેનિન પારિતોષિક(તે વખતે સ્તાલિન પારિતોષિક)નો સમારંભ સમાપ્ત થયા પછી અમે સોવિયેત એમ્બસીમાં બપોરનું ભોજન લીધું. સન્માન પામેલ મહિલા ઉપરાંત ચાઉ એન-લાઇ, વૃદ્ધ માર્શલ ચુતેહ અને બીજા કેટલાક હતા. એલચી સ્ટેલિનગ્રાડનો યુદ્ધવીર સોવિયેત સૈનિક હતો, તેણે ગીત ગાયેલું અને એક પછી એક બધાને માટે શુભેચ્છાના પ્રતીક રૂપે ‘ટોસ્ટ’ દર્શાવેલો. મારી બેઠક સુંગ-ચિંગ-લિંગની પાસે હતી. તે સુંદર, ગૌરવશાળી મહિલા તે દિવસની સૌથી વિશેષ સન્માનનીય મહિલા હતી.

અમને દરેકને નાનકડું સ્ફટિકનું વોડકા ભરેલું મદિરાપાત્ર આપ્યું હતું. વારંવાર ‘કાનપાઈ’નો કોલ આવતો. ‘કાનપાઈ’ એક પ્રકારનો ચીની ‘ટોસ્ટ’ હતો, જેમાં દરેકે એક ઘૂંટડે ગ્લાસમાંનું પેય એક ટીપું પણ પાછળ ન રહે તે રીતે ખલાસ કરવું. મારી સામે બેઠેલા વૃદ્ધ માર્શલ ચુતેહ પોતાનો ગ્લાસ ઉપરાઉપરી ભર્યા કરતા અને ગ્રામજનનું અટ્ટહાસ્ય કરતાં કરતાં થોડી થોડી વારે મને ‘ટોસ્ટ’ માટે ઉશ્કેરતા. ભોજન પછી, એક ક્ષણ પેલા વડીલ મુસ્લદીની નજર ચુકાવીને મેં માર્શલની બોટલમાંથી વોડકા પીધો, તો મારી શંકા સાચી પડી. મેં શોધી કાઢ્યું કે માર્શલ તો જમતી વખતે સાદું પાણી જ પીતા હતા, ત્યારે હું બધો વખત પ્રવાહી આગ (દારૂ) પુષ્કળ પ્રમાણમાં પેટમાં ઉતારતો હતો !

કોફીને વખતે, મારી પાસે બેઠેલી વીરાંગના જેનું સન્માન કરવા સૌ એકત્ર થયા હતા, તે સુન-ચેત-સેનની વિધવા, સુંગ-ચિંગ-લિંગે, સિગારેટ-કેસમાંથી સિગારેટ ખેંચીને મને ધરી. ‘ના. હું ધૂમ્રપાન કરતો નથી. આભાર.’ મેં તેને કહ્યું. મેં તેના સિ-ગારેટ-કેસનાં વખાણ કર્યાં. ‘મારા જીવનની અત્યંત મહત્વની ઘટનાના સ્મૃતિચિહ્ન રૂપે એ જાળવી રાખ્યું છે’ એમ તેણે કહ્યું. તે અદભુત ચીજ હતી. એ નક્કર સોનાનું હતું. તેમાં હીરા અને માણેક જડેલાં હતાં. મેં તેને ઝીણવટથી જોયું, ફરી વાર તેની પ્રશંસા કરી અને તેના માલિકને તે પાછું આપ્યું.

મેં તેને તે પાછું આપ્યું છે એ વાત તે બાઈ તરત ભૂલી ગઈ. કેમ કે અમે ટેબલ પરથી ઊઠ્યા કે તરત તે મારી તરફ ફરી અને વેધક દષ્ટિપાત કરીને કહેવા લાગી, ‘મારું સિગારેટ-કેસ કૃપા કરીને પાછું આપો.’

મેં તેને તે પાછું આપ્યું છે એની મને સો ટકા ખાતરી હતી. છતાં ટેબલ પર, નીચે, આજુબાજુ બધે જોયું, પણ મળ્યું નહિ. સુનચેત-સેનની વિધવાનું સ્મિત ઊડી ગયું અને બે કાળી કાળી આંખો પ્રકાશનાં તીક્ષ્ણ કિરણોની જેમ મને વીંધી રહી. એ પવિત્ર વસ્તુ કોઈ ઠેકાણે જડતી નથી અને હું તેના નુકસાન બદલ મારી જાતને વિનાકારણ જવાબદાર ગણવા લાગ્યો. પેલી બે કાળી કાળી આંખોમાંથી નીકળતાં

કિરણો હું રત્નચોર છું એની ખાતરી કરાવવાની અણી પર હતી.

આ અસહ્ય પરિસ્થિતિમાં, સદભાગ્યે, મેં તે સિગારેટ-કેસ તે મહિલાના હાથમાં જોયું. તે એની બેગમાં જ હતું, ફરી તેના મુખ પર સ્મિત આવ્યું. પછી હું કદી તેની સામે જોઈને હસ્યો નથી. મને લાગે છે કે ચીનની સાંસ્કૃતિક ક્રાન્તિએ આ સોહામણું સિગારેટકેસ તેની પાસેથી કદાચ હંમેશને માટે છીનવી લીધું હશે.

વર્ષના એ ભાગમાં ચીની લોકો પુરુષ તેમજ સ્ત્રી એકસરખો મિકેનિકનો વાદળી પહેરવેશ પહેરતાં. બધાં એકસરખાં આકાશ જેવાં વાદળી લાગતાં. ચીંથરાં પહેરવા પર પ્રતિબંધ હતો. તેમ કોઈને મોટરકાર પણ નહિ. બધી જગાએ બધી બાજુથી ટોળાંનાં ટોળાં ઊતરી આવતાં.

ક્રાન્તિનું એ બીજું વર્ષ હતું. ઘણી જગાએ અછત અને મુશ્કેલી હોવી જોઈએ. પણ અમારી બેજિંગની મુલાકાતો દરમિયાન તે દેખાતું ન હતું. મને અને એહરનબર્ગને નાની નાની બાબતો ચિંતાનો વિષય બનતી. અમારે મોજાંની એક જોડ અને હાથરૂમાલ ખરીદવાં હતાં. પણ તે રાજ્યની એક સમસ્યા બની ગઈ. ચીની બિરાદરોએ એ બાબત અંદરઅંદર ચર્ચા કરી. તેમણે ઉદ્દેગપૂર્વક વિચારણા કરી. તે પછી અમે હોટલથી નીકળ્યા. અમારી મોટર આગળ હતી, સાથે રક્ષકો હતા અને દુભાષિયા પાછળ. અમારી ગાડીઓનો કાફલો ભરચક મેદનીમાંથી રસ્તો કરીને નીકળ્યો. લોકોએ કરી આપેલ સાંકડી કેડી પરથી હિમપ્રપાતની જેમ અમારો કાફલો પસાર થયો. અમે સ્ટોર પાસે પહોંચ્યા એટલે અમારા ચીની મિત્રો નીચે કૂદી પડ્યા, ઝડપથી બધા ગ્રાહકોને સ્ટોરમાંથી બહાર કાઢ્યા, વાહનવ્યવહાર અટકાવી દીધો અને પોતે આડશ કરીને ઊભા રહ્યા. એહરનબર્ગ અને હું તેમણે કરેલ માર્ગ પર નીચું મસ્તક રાખીને ગયા અને પંદર મિનિટ પછી એ જ રીતે હાથમાં એક એક પેકેટ સાથે પાછા આવ્યા. અમે દઢ નિશ્ચય કર્યો કે ચીનમાં બીજી મોજાંની જોડ ખરીદવી નથી.

આવી નાની નાની બાબતો એહરનબર્ગને ગુસ્સે કરતી. રેસ્ટોરાંની વાત કરું, અમે ઊતર્યા હતા તે હોટલમાં અમને ઈંગ્લિશ ફૂડ આપતા, જે તેમને વર્ષો પહેલાં બ્રિટિશ શાસકોના અમલ દરમિયાન વારસામાં મળ્યો હતો. ચીની ભોજનનો હું મોટો પ્રશંસક છું. મારી સાથેના જુવાન દુભાષિયા સમક્ષ મેં બેજિંગની જાણીતી વાનગીઓ જમવાની ઇચ્છા બતાવી. એની વ્યવસ્થા કરશે એમ તેણે કહ્યું.

એણે ખરેખર એમ કર્ચું કે નહિ તેની ખબર નથી. પણ અમારે હોટલના રોસ્ટ બીફ ભયડ્યા કરવા પડતા. મેં બીજી વાર એને કહ્યું. તે વિચારમાં પડી ગયો. પછી કહે, ‘આ બાબત વિચાર કરવા અમારા બિરાદરો અનેક વાર મળેલા છે. આ પ્રશ્ન હલ થવામાં છે.’

બીજે દિવસે સ્વાગત સમિતિના એક અગ્રણી સભ્ય અમને મળવા આવ્યા. મુખ પર સ્મિત લાવીને તેમણે પૂછ્યું, ‘તમે ખરેખર ચાઇનીઝ ફૂડ ખાવા ઇચ્છો છો ?’

‘હા, જરૂર.’ એહરનબર્ગે જવાબ આપ્યો. મેં કહ્યું, ‘નાનપણથી હું કેન્ટોનીઝ ફૂડથી ટેવાયેલો છું. બેજિંગની ખરેખર જાણીતી ભોજન-વાનગીઓનો સ્વાદ લેવાની ઇચ્છા છે.’

‘એનો જ પ્રશ્ન છે.’ ચીની બિરાદરે ચિંતાતુર સ્વરે કહ્યું. મૌન. પછી માથું હલાવીને કહે, ‘લગભગ અશક્ય.’

એહરનબર્ગે તેનું નાસ્તિક કટાક્ષમય સ્મિત વેર્યું. હું ઉશ્કેરાઈ ગયો. ‘બિરાદર,’ મેં ચીની મિત્રને કહ્યું, ‘પેરિસ પાછા જવા માટેના મારા કાગળો કૃપા કરીને તૈયાર કરી દો. ચીનમાં મને ચાઇનીઝ ભોજન ન મળવાનું હોય તો, તે મને લૉટન પ્રદેશમાં મળી રહેશે. ત્યાં એની મુશ્કેલી નથી.’

મારા ઉગ્ર પ્રતિભાવથી ધાર્યું પરિણામ આવ્યું. ચાર કલાક પછી અમે ત્યાંની એક પ્રસિદ્ધ રેસ્તોરાંમાં પહોંચ્યા. અમારી વિવિધ સમિતિઓના સભ્યો આગળ હતા. 500 વર્ષથી ત્યાં રંધાતું ‘ગ્લેઝડ ડક’ તેમણે અમને પીરસ્યું, જે અમારે માટે કાયમની યાદગીરીરૂપ વાનગી હતી.

અમારી હોટલથી આ રેસ્તોરાં ભાગ્યે જ 300 મીટરને અંતરે હશે.

કપ્તાનની કવિતા

મારા દેશવટાના રઝળપાટ દરમિયાન હું એક એવા દેશમાં આવ્યો, જ્યાં હું કદી ગયો ન હતો અને જેને હું દિલથી ખૂબ ચાહતો હતો. તે દેશ એટલે ઇટાલી. એ દેશનું બધું જ મને અદ્ભુત લાગતું હતું. ખાસ કરીને ઇટાલીની સાદગી : ઓલિવ ઓઇલ (જેતૂનનું તેલ), બ્રેડ અને સ્વયંસ્ફુરણાની મદિરા. પોલીસ પણ.... પોલીસે મારા પ્રત્યે ગેરવર્તન કર્યું નહિ; પરંતુ શિકારી કૂતરાની જેમ તેમણે સતત મારો પીછો પકડેલ. મને બધે જ પોલીસ દળ દેખાતું, મુશ્કેલીમાં અને ઊંઘમાં પણ.

લેખકો મને કાવ્યવાચન માટે નિમંત્રતા. બધે જ – યુનિવર્સિટીઓમાં, સાર્વ-જનિક રંગશાળાઓમાં, જિનોઆના ગોદીકામદારો સમક્ષ, ફ્લોરેન્સમાં પેલેઝો દ લા આર્ટ્સ દે લા લેના ખાતે, ટ્યુરિનમાં, વેનિસમાં બધે જ હું ઉમળકાથી કવિતાનું પઠન કરતો.

લોકોની ભરચક મેદની સમક્ષ આનંદમાં આવી જઈને હું કવિતાનું પઠન કરતો. હું વાંચી લઉં તે પછી મારી પાસે બેઠેલ વ્યક્તિ મારું એ જ કાવ્ય ગરવી ઇટાલિયન ભાષામાં રજૂ કરે. આ સુંદર ભાષાનો રમણીય સ્પર્શ પામીને વિશેષ દીપ્તિ પામતાં મારાં કાવ્યો સાંભળવાનું મને રુચતું, જોકે પોલીસને આ વ્યવસ્થા

બહુ ગમેલી નહિ. કેસ્ટિલિયનમાં બરાબર, પણ ઇટાલિયન ભાષાંતરમાં ઘણા શબ્દો અધ્યાહાર આવે. શાંતિ શબ્દ પર પાશ્ચાત્ય જગતે પ્રતિબંધ મૂકેલો છે. તે શાંતિની પ્રશસ્તિમાં રચેલી પંક્તિઓ અને ખાસ કરીને મારી કવિતામાં લોકસંઘર્ષની તરફેણ કરતું વલણ ખતરનાક હતું.

ત્યાંની મ્યુનિસિપલ ચૂંટણીમાં શહેરની કાઉન્સિલની બેઠકો લોકોના પક્ષોને ફાળે ગયેલી. એટલે ભવ્ય ટાઉન હોલમાં થતા સમારોહોમાં મને અતિથિવિશેષ તરીકે બોલાવતા. ઘણી વાર શહેરનું માનાર્હ નાગરિક-પદ મને અર્પણ થતું. મિલાન, ફ્લોરેન્સ અને જિનોઆમાં એમ બન્યું. મારા કાવ્યવાચનને અંતે કાઉન્સિલરો માન-સૂચક ખિતાબો એનાયત કરતા. શહેરના અગ્રણી નાગરિકો, શ્રીમંતો અને બિશપો હોલમાં ઉપસ્થિત રહેતા. બધા મળીને શેમ્પેનની જયાફત કરતા. હું દૂર-સુદૂર આવેલ મારા દેશની વતી શેમ્પેનનો ગ્લાસ સ્વીકારતો. આશ્લેષો અને નરચુંબનોની વચ્ચે હું નગરભવનનાં પગથિયાં ઊતરતો. પોલીસે મને એક ક્ષણનો પણ વિરામ આપેલો નહિ. રસ્તા ઉપર મારી રાહ જોતી ઊભી જ હોય.

વેનિસમાં બનેલી ઘટના slap stick કોમેડી હતી. સભાખંડમાં મેં કાવ્યવાચન આપ્યું. ફરી એક વાર મને માનાર્હ નાગરિકપદ એનાયત થયું; પરંતુ પોલીસની ઇચ્છા હું ડેસ્કમોનાની આ જન્મભૂમિમાંથી ઝટ નીકળું એવી હતી. મારી હોટલના દરવાજે દિવસ અને રાત તેમનો મુકામ રહેતો.

મારો જૂનો મિત્ર વિટ્ટોરિયો વિદાલી, કમાન્ડન્ટ કાર્લોસ, ટ્રાઇસ્ટથી મારી કવિતા સાંભળવા આવેલો. અમે બંનેએ સાથે ગોંડોલમાં બેસીને રાખોડિયા મહેલ પાસેથી પસાર થવાનો જલવિહારનો લહાવો લીધો હતો. પોલીસની વાત કરું તો, તે વધુ ને વધુ મને હેરાન કરી રહ્યા હતા. મારો પીછો છોડતા નહોતા. બે ડગલાંનું અંતર રાખીને અમારી પાછળ આવતા હતા. મને પૂરી રાખવા તત્પર વેનિસમાંથી કેસાનોવાની માફક છટકવાનું નક્કી કર્યું. વિટ્ટોરિયા વિડાલ અને કોસ્ટા રિકાના લેખક જોકીન ગુટ્ટીએરેઝ સહિત ઝડપ વધારીને અમે દોડ્યા. વેનિસના પોલીસમેન અમારી પાછળ દોડતા હતા. વેનિસમાં મોટર સાથેની એક જ ગોન્ડોલા ત્યાંના સામ્યવાદી મેયરની પડેલી હતી. તેમાં અમે ઝડપથી કૂદીને બેઠા. નહેરનાં પાણીમાં મ્યુનિસિપલ સત્તાધારીની આ ગોન્ડોલા ઝડપથી આગળ ચાલી. શહેરની બીજી સત્તાના પ્રતિનિધિઓ હરણાંની જેમ આમતેમ નૌકાની શોધમાં દોડવા લાગ્યા. વેનિસમાં પ્રેમીઓ માટેની સોનેરી સુશોભનોવાળી કાળી રંગેલી ઘણી રોમેન્ટિક નૌકાઓ હતી તેમાંની એક લઈને તે અમારી પાછળ પડ્યા, પણ દરિયાની ડોલ્ફિનને પકડવા જતા બતકની માફક ઘણા પાછળ પડી ગયા હતા.

નેપલ્સમાં એક સવારે આ આતંક પરાકાષ્ટાએ પહોંચ્યો. પોલીસ મારી હોટલ પર આવી, બહુ વહેલી સવારે નહિ, કેમ કે નેપલ્સમાં સવારમાં વહેલા કોઈ કામે

જતું નથી; પોલીસ પણ નહિ. પાસપોર્ટમાં અમુક ક્ષતિ છે એવો આક્ષેપ કરીને તેઓ મને તેમની ઓફિસે લઈ ગયા. ત્યાં એસપ્રેસો ઓફર કરી અને જણાવ્યું કે મારે તે જ દિવસે ઇટાલી છોડીને ચાલ્યા જવું.

ઇટાલી માટેનો મારો પ્રેમ કામ આવે તેમ ન હતો. ‘મને ખાતરી છે કે આમાં કાંઈ ગેરસમજ થઈ છે.’ મેં કહ્યું. ‘બિલકુલ નહિ. અમને તમારે માટે માન છે. પણ તમારે આ દેશ છોડવો પડશે.’

અને પછી ગોળગોળ વાત કરતાં, પરોક્ષ રીતે, જાણવા મળ્યું કે ચિલી એલચી કચેરી મારું નિષ્કાસન ઇચ્છતી હતી.

સાંજે ટ્રેન ઊપડતી હતી. મિત્રો સ્ટેશન પર વિદાય આપવા આવ્યા હતા. ચુંબનો, પુષ્પો, સૂત્રોચ્ચાર, પાઉલો રિક્કી, એલિકેટ્ટા, બીજા અનેક. રોમ જતી વખતે ટ્રેનમાં મારા પોલીસ રક્ષકોનું મારા પ્રત્યેનું વર્તન સલૂકાઈભર્યું હતું. તેમણે મારી સૂટકેસ ટ્રેન પર ચડાવી અને યોગ્ય જગાએ ગોઠવી દીધી. તે મારે માટે ‘લા યુનિટા’ અને ‘પેસે સેરા’ અખબારો ખરીદી લાવ્યા. જમણેરી પત્રો ટાળ્યા. મારો ઓટોગ્રાફ માગ્યો, પોતાને માટે તેમજ સ્નેહીઓ માટે. આટલા વિવેકી પોલીસમેન મેં કદી જોયા નથી. એમ કહે, ‘અમે દિલગીર છીએ, એકસેલન્ઝા; અમે ગરીબ માણસ. કુટુંબનો ખ્યાલ કરવો પડે. હુકમનું પાલન કરવું પડે છે. અમે ધિક્કારીએ છીએ. . .’

રોમના સ્ટેશને ઊતરીને સરહદ પર જવા માટે ગાડી બદલવાની હતી. ગાડીની બારીમાંથી સ્ટેશન ઉપર લોકોનું મોટું ટોળું મને દેખાયું. સૂત્રોચ્ચાર થતો હતો. મોટો શોરબકોર અને અવ્યવસ્થા જોયાં. ટોળાના લોકોનાં મસ્તકની નદી ઉપર થઈને સેંકડો હાથમાંથી ફૂલનો વરસાદ વરસતો હતો. ‘પાલ્લો !’ ‘પાલ્લો !’ એમ અવાજ આવતા હતા.

ગાડીના ડબામાંથી સંપૂર્ણ સુરક્ષા નીચે હું નીચે ઊતર્યો, કે તરત હું સંઘર્ષના ઝંઝાવાતનું કેન્દ્ર બની ગયો. થોડી ક્ષણોમાં જ, લેખકો અને લેખિકાઓ, પત્રકારો, પ્રતિનિધિઓ, લગભગ એક હજાર માણસોએ ઘેરી વળીને મને પોલીસના હાથમાંથી છોડાવ્યો. બીજી તરફ, પોલીસ મારા મિત્રોના હાથમાંથી મને છોડાવવા લાગ્યા. આ નાટ્યાત્મક ક્ષણો દરમિયાન મેં કેટલીક જાણીતી હસ્તીઓના ચહેરા જોયા. આલ્બર્ટો મોરાવિયા અને તેની પત્ની એલ્સા મોરાંતે – બંને નવલકથાકારો; અગ્રણી ચિત્રકાર રિનેટો ગુટ્ટુઓ. બીજા કવિઓ અને ચિત્રકારો. ‘કાઈસ્ટ સ્ટોપ્ડ એટ ઇબોલી’ના જાણીતા લેખક કાર્લો લેવી ગુલછડી લઈને ઊભા હતા. આ બધાની વચ્ચે ફૂલો જમીન પર પડતાં હતાં, હેટ અને છત્રીઓ ઊડતી હતી, મુષ્ટિપ્રહારોનો વિસ્ફોટ જેવો અવાજ થતો હતો. પોલીસની બૂરી હાલત હતી. મારા મિત્રોએ મને ખેંચી લીધો હતો. ઝપાઝપી દરમિયાન મને દેખાયું કે સૌમ્ય મહિલા એલ્સા મોરાંતે પોતાની રેશમી છત્રીનો પ્રહાર પોલીસના મસ્તક પર કરી રહી હતી. ત્યાંથી સામાન

લઈ જવાની હાથગાડી પસાર થતી હતી. તેનો પોર્ટર પોલીસમેનની પીઠ પર ડંડો મારતો હતો. આ બધા રોમન લોકો મારું સમર્થન કરી રહ્યા હતા. ઝપાઝપી એટલી હદે પહોંચી કે પોલીસ મને એક બાજુ લઈ ગઈ અને કહેવા લાગી, 'તમારા મિત્રોને કહો કે શાંત થાય. . .'

ટોળું ઉચ્ચ સ્વરે ગર્જતું હતું : 'નેરુદા રોમમાં રહેશે !' નેરુદા ઇટાલી નહિ છોડે ! કવિને અહીં રહેવા દો ! ચિલીવાસી અહીં રહેશે ! ઓસ્ટ્રિયનને બહાર ફેંકી દો ! ('ઓસ્ટ્રિયન' એટલે ઇટાલીનો પ્રધાનમંત્રી દ ગાસ્પેરી).

આ ધાંધલ પછી અડધે કલાકે મને ઇટાલીમાં રહેવાની મંજૂરી આપતો ઉપરની સત્તાનો આદેશ આવ્યો. મારા મિત્રો આનંદમાં આવી મને ભેટવા અને ચુંબન કરવા લાગ્યા. સ્ટેશન પરથી હું નીકળ્યો. સંઘર્ષને કારણે વેરાયેલાં ફૂલ પર ચાલવાનું થતાં હું ખિન્ન થઈ ગયો.

હું પાર્લમેન્ટના સભ્ય તરીકે સંપૂર્ણ સુરક્ષિત એક સેનેટરને ત્યાં સૂતેલો. ચિત્રકાર રેનેટો ગુદુસો મને ત્યાં લઈ ગયેલા. તેમને સરકારી અધિકારીઓના શબ્દમાં વિશ્વાસ ન હતો. કેપ્રીના બેટ પરથી મને તાર મળ્યો. મહાન ઇતિહાસકાર એડવિન સીરિયોનો હતો. તેમની મારે અંગત ઓળખાણ નહોતી. તેમણે ઇટાલિયન પરંપરા અને સંસ્કારને લજાવે, અપમાનિત કરે તેવી ઘટના પ્રત્યે રોષ વ્યક્ત કર્યો હતો. છેવટે તેમણે કેપ્રી દ્વીપ પર રહેવા માટે વિલા આપવા તત્પરતા દર્શાવી હતી.

આ બધું મને સ્વપ્ન લાગતું હતું. અમે કેપ્રી પહોંચ્યા. સાથે મતિલ્દે ઉરુશિયા - મારી મતિલ્દે - હતી. એટલે સ્વપ્નદર્શનની અવાસ્તવિક લાગણી ઉત્કટ બની.

એક શિયાળાની રાત્રે અમે એ અદભુત દ્વીપ પર પહોંચ્યા. કિનારા પર ઊંચાં અપરિચિત, સફેદ જેવા શાંત પડછાયા ઝળૂંબતા હતા. હવે શું ? અમારું શું થશે ? એક નાનકડી ઘોડાગાડી રાહ જોતી હતી. રાત્રિએ નિર્જન રસ્તા પર ગાડી ઉપર ને ઉપર બેળાવ ચડી રહી હતી. ઊભી સાંકડી ગલીઓમાં થઈને શ્વેત મૂક અશ્વો જઈ રહ્યા હતા. છેક ઉપર પહોંચીને ગાડીવાને ગાડી ઊભી રાખી. અમારો સામાન ઘરમાં લીધો. ઘર પણ શ્વેત હતું અને ખાલી દેખાતું હતું.

અમે અંદર ગયા. મોટા ચૂલામાં અગ્નિ બળતો હતો. અગ્નિના ઝળહળતા પ્રકાશમાં એક ઊંચો માણસ દેખાતો હતો. તેમનાં વાળ અને દાઢી પણ શ્વેત હતાં. તે સિનોર એડવિન સીરિયો, પ્રસિદ્ધ ઇતિહાસકાર અને પ્રકૃતિવિદ, અર્ધું કેપ્રી જેની માલિકીનું હતું. બાળવાર્તામાં આવતા ટૈટા દેવની મૂર્તિની જેમ પડછાયામાં તે ઊભા હતા. લગભગ નેવું વર્ષના આ બુઝુર્ગ સમગ્ર કેપ્રી ટાપુના શ્રેષ્ઠ પુરુષ હતા.

'તમે અહીં નિરાંતે રહો. કોઈ તમને અહીં પજવશે નહિ.' એમ કહીને એ ગયા. પછી દૂર રહીને સમાચાર કે સૂચન રૂપે નાના સંદેશા મોકલતા રહ્યા. સુંદર

હસ્તાક્ષરમાં નોંધ પણ મોકલતા. તેની સાથે બગીચામાંનું એકાદ પર્ણ કે ફૂલ પણ હોય. અમારે માટે એડવિન સીરિયો ઇટાલીનું વિશાળ, ઉદાર અને સુવાસિત હૃદય હતું.

પાછળથી મેં જાણ્યું કે એમનું કામ એમનાં પુસ્તકો એકઠલ મુન્યેનાં પુસ્તકો જેટલાં પ્રસિદ્ધ નહિ હોવા છતાં વધારે પ્રમાણભૂત હતાં. ઉમદા બુઝુર્ગ સીરિયો કંઈક લુચ્યાઈભર્યા વિનોદમાં કહ્યા કરતા : ‘કેપ્રીના શહેરનો ચોક ભગવાનની શ્રેષ્ઠ કૃતિ છે.’

મતિદેદે અને હું અહીં પરસ્પર પ્રેમમાં રહ્યાં. એનાકેપ્રીમાં થઈને અમે લાંબા અંતરે ચાલવા જતા. આ નાનો ટાપુ એક હજાર જેટલા નાના બગીચાનો બનેલો હતો. તેની કુદરતી આભાની ઘણી ટીકા થયેલી, પણ એ તદ્દન સાચું છે. ખડકોમાં જ્યાં સૂર્ય અને પવન વધુમાં વધુ અથડાતા તે ઊખડ ભૂમિમાં નાનકડા છોડ અને ફૂલ ચોક્કસ સુંદર ભાતમાં ઊગી નીકળતાં. લાંબી યાત્રાને અંતે તમે જે પ્રચ્છન્ન કેપ્રીને પામો છો તે, પ્રવાસીનાં કપડાં ઉપરથી ટૂરિસ્ટનું લેબલ ઊખડી જાય તે પછી હોય તેવું. નાજુક દ્રાક્ષના વેલા નમ્ર મહેનતુ અને કુદરતપ્રેમી લોકોને લોકપ્રિય કેપ્રીનું અજબ આકર્ષણ હતું.

અત્યાર સુધીમાં અહીંની વિવિધ વસ્તુઓ અને લોકોને તમે આત્મસાત્ કરી લીધાં છે. ગાડીવાનો અને મત્સ્યગંધાઓ તમને ઓળખે છે. ગરીબ વસ્તીના આ પ્રચ્છન્ન કેપ્રીનો તમે એક અંશ બની જાઓ છો. પછી તમે સારો શરાબ ક્યાં મળે અને અહીંના લોકો ખાય છે તે જેતૂર ક્યાંથી ખરીદવાં એ બરાબર જાણી લો છો.

મહેલની ઊંચી દીવાલોની પાછળ કેવી હલકી રમતો રમાય છે તે આપણે નવલકથામાં વાંચીએ છીએ. પણ મને તો આ ભવ્ય એકાંતમાં દુનિયાના સાદામાં સાદા લોકોની સાથે રહેવાનો લાભ મળ્યો. કાયમ યાદ રહી જાય એવો આ સમય ! આખી સવાર હું મારાં કાવ્યો ઉપર કામ કરું અને બપોર પછી મતિદેદે એ ટાઈપ કરી નાંખે. એક જ ઘરમાં અમે સાથે રહ્યાં હોઈએ એવો આ પહેલો પ્રસંગ હતો. ઉત્તેજિત કરે તેવા આ વાતાવરણમાં અમારો પ્રેમ ક્રમશઃ વિકસવા લાગ્યો. અમે પછી કદી જુદાં રહ્યાં નથી. ત્યાં મેં ‘લોસ વર્સોસ ડેલ કેપીતાન’ પૂરું કર્યું. તે પ્રેમના જુસ્સાવાળી પણ વેદના-નીતરતી કવિતા હતી. કર્તાના નામ વગર તે પાછળથી નેપલ્સમાં પ્રગટ થઈ હતી.

મારી વિવાદાસ્પદ બનેલી કૃતિઓમાં સહુથી વધુ વિવાદાસ્પદ આ કૃતિ હતી. ઘણા લાંબા સમય સુધી એના પૂંઠા ઉપર મારું નામ નહોતું. એ લાંબા સમય સુધી રહસ્ય જ રહ્યું. જાણે કે હું એને નકારતો હોઉં અથવા તો જાણે કે એ પુસ્તક જ એનો કર્તા કોણ છે એ જાણતું ન હોય ! કુદરતી પ્રેમના પ્રસૂન રૂપે કુદરતી બાળકો હોય છે તે અર્થમાં ‘લોસ વર્સોસ ડેલ કેપીતાન’ મારું કુદરતી રીતે જન્મેલું સંતાન હતું.

તેમાંની કાવ્યકૃતિઓ મારા યુરોપમાંના દેશવટા દરમિયાન અહીંતહીં રઝળપાટમાં લખેલી હતી. તે 1952માં નેપલ્સ ખાતે કર્તાના નામ વગર પ્રસિદ્ધ થઈ હતી. મતિલ્દે માટેનો મારો પ્રેમ, ચિલી માટેનો ઝુરાપો અને સામાજિક સભાનતાનો આવેશ આ પુસ્તકમાં ખાસ ધ્યાન ખેંચે છે. કર્તાના નામ વગર તેની અનેક આવૃત્તિઓ થઈ.

તેના પ્રથમ પ્રકાશન વખતે કળાકાર પાઉલો રીકીએ કેટલાક સુંદર કાગળ, બોડોનીનાં સુંદર બીબાં અને પોમ્પીના અવશેષોમાંથી ઉતારેલી કોતરણીઓ મેળવી હતી. પાઉલોએ બંધુભાવે ગ્રાહકોની યાદી પણ કરી આપી હતી. થોડા વખતમાં જ તે રમણીય ગ્રંથ પ્રગટ થયો. તે આવૃત્તિની માત્ર પચાસ નકલો છાપી હતી. એના વિમોચન માટે સારી તૈયારી કરી હતી. વિવિધ જાતનાં પુષ્પોથી ટેબલ શણગારેલું હતું. કેપ્રીના દ્રાક્ષવેલાની અદભુત નીપજરૂપ પાણી જેવો પાતળો શરાબ હતો અને સહુથી વિશેષ, અમારા પ્રેમને બિરદાવનારા મિત્રોનો હર્ષનાદ !

કેટલાક શંકાશીલ વિવેચકોએ કહેલું કે કર્તાની સહી વગરના આ પુસ્તકના પ્રકાશન પાછળ રાજકીય હેતુ રહેલા છે. ‘પક્ષ તેની વિરુદ્ધ છે, પક્ષ તેને પ્રમાણિત કરતો નથી’ તેઓ કહેતા. પણ એ સાચું નહોતું. સદભાગ્યે મારો પક્ષ સૌન્દર્યની અભિવ્યક્તિની વિરુદ્ધ નથી.

ખરું સત્ય એ છે કે હું જેને તજી રહ્યો હતો તે ડેલિયાની લાગણી ન દુભાય તે માટે મેં એમ કર્યું હતું. મારી પ્રેમિકાઓમાં મધુરમાં મધુર ડેલિયા ડલ કેરિલ. મારી કવિતાનો મધ્યાહન તપતો હતો તે દરમિયાન લોહ અને મધના સૂત્રથી બંધાયેલી મારી ઉત્તમ જીવનસાથી તરીકે અઢાર વર્ષ સુધી રહી હતી. આ પુસ્તક એકાએક ફૂટી નીકળેલ ધગધગતા પ્રેમથી ભરેલું હતું. એટલે તે એની મૃદુતા ઉપર ખડકના ઘા જેવું અસહ્ય થઈ પડત. આ, માત્ર આ જ, મારા અજ્ઞાત રહેવા પાછળનું અંગત, ગંભીર અને માન્ય કારણ હતું.

પાછળનાં વર્ષોમાં પહેલા અને છેલ્લા નામ વગર પુસ્તક સ્વાભાવિક રીતે સાહસિક જુવાન વયે પહોંચ્યું. પછી તેણે પોતાનો રસ્તો કરી લીધો અને છેવટે મારે તેને સ્વીકૃતિ આપવી પડી. હવે ‘કેપ્ટન્સ વર્સીસ’ તેના ખરા કેપ્ટનની સહીવાળું પુસ્તક રસ્તા ઉપર એટલે કે ચોપડીઓની દુકાને અને ગ્રંથાલયોમાં ફરતું રહ્યું છે.

દેશવટાનું પૂર્ણવિરામ

મારો દેશવટો લગભગ પૂરો થવાની અણી ઉપર હતો. 1952નું વર્ષ અમે કેન્સના રસ્તે સ્વિટ્ઝર્લૅન્ડ પાર કરીને મોન્ટેવિડિયો લઈ જતું ઇટાલિયન વહાણ પકડવાના હતા. આ વખતે ફ્રાન્સમાં કોઈને મળવાની અમારી ઇચ્છા નહોતી. મારા સંનિષ્ઠ ભાષાંતરકાર અને મિત્ર એલિસ ગાર્ડકર એકલાને જ ખબર આપેલા કે

અમે ત્યાંથી પસાર થઈએ છીએ. તેમ છતાં કેન્સમાં કશુંક અણધાર્યું થવાનું હતું.

બંદરની નજીક રસ્તા ઉપર મને પૉલ એલુઆર્ડ અને તેની પત્ની ડોમિનિક મળ્યાં. હું આવું છું એવા ખબર એમને મળી ગયેલા એટલે બપોરના ભોજનનું નિમંત્રણ આપવા અમારી રાહ જોતાં ઊભાં હતાં. ત્યાં પિકાસો પણ હતા. પછી અમને ચિલીના ચિત્રકાર નેમેશ્યો એન્તુનેઝ અને તેની પત્ની ઇનેઝ ફિગુરો મળી ગયાં. એ પણ લંચમાં સામેલ થવાનાં હતાં.

પૉલ એલુઆર્ડને મળવાનો આ છેલ્લો અવસર હતો. મારી નજર સમક્ષ પાયજામા જેવો ઢીલો સ્યૂટ પહેરેલ તેને કેન્સના સૂર્યપ્રકાશમાં ઊભેલો કલ્પી શકું છું. તેનો પાકો લાલચક્રક ચહેરો, ઊંડી વાદળી આંખો, બાલિશ દેખાતું સ્મિત, કેન્સના તડકાવાળા રસ્તા ઉપર ઊભેલા તેને હું કદી નહિ ભૂલી શકું. એલુઆર્ડ સેન્ટ ટ્રોપેઝથી મને વિદાય આપવા માટે ખાસ આવ્યો હતો. સાથે પિકાસોને લાવ્યો હતો અને બપોરનું ભોજન સાથે લેવાનું ગોઠવ્યું હતું. તેની બધી તૈયારી થઈ ગઈ હતી.

એક અણધારી મૂર્ખાઈભરેલી ઘટના ઘટી. તેણે મારા દિવસની મજા મારી નાંખી. મતિલ્દે પાસે ઉરુવેનો વિઝા નહોતો. અમારે તે દેશની એલચી કચેરીએ દોડવું પડ્યું. ટેકસી લઈને અમે ત્યાં પહોંચ્યાં. હું તેની ઓફિસના દરવાજે ઊભો રહ્યો. એલચી તેને આવકારવા બહાર આવ્યો, ત્યારે મતિલ્દેના મુખ પર આશ્ચર્ય દર્શાવતું સ્મિત હતું. તે સારો માણસ દેખાતો હતો. ‘માદામ બટરફ્લાય’માંથી ગીતની કડી ગણગણતો હતો. વળી કોન્સલ જેવો પહેરવેશ પણ નહોતો. શર્ટ અને ફરવા જવાની ચક્રી એ તેનો પહેરવેશ હતો. મટિલ્ડાને સ્વપ્નેય ખ્યાલ નહોતો કે તેમની વાતચીત દરમિયાન આ માણસ પૈસા પડાવનારો નીકળશે. પિન્કર્ટન જેવા દેખાતા એણે ઓવરટાઈમના પૈસા માગ્યા અને બીજા અનેક વાંધા ઊભા કર્યાં. આખી સવાર અમે તેની પાછળ પાછળ ફર્યાં. તેને કારણે ભોજનમાંની મિષ્ટ વાનગી કડવી થઈ પડી. મતિલ્દેને વિઝા મેળવતાં કલાકો લાગ્યા. પિન્કર્ટને વધુ ને વધુ વિગતોમાં ઊતરવા માંડ્યું : મતિલ્દેનો ફોટો લેવડાવ્યો. ડૉલરને ફાન્કમાં ફેરવાવ્યા અને બોર્ડના લાંબા અંતરના કોલના પૈસા ચૂકવવા પડ્યા. નિ:શુલ્ક હોવો જોઈએ તે ટ્રાન્સિટ વિઝા એકસોવીસ ડૉલરમાં પડ્યો. મને ધાસ્તી હતી કે મતિલ્દે બોટ ચૂકી જશે એટલે મારે પણ રોકાઈ જવું પડશે. લાંબા વખત સુધી આ ઘટના મારા જીવનની કડવામાં કડવી ઘટના તરીકે યાદ રહી ગઈ છે.

પ્રકીર્ણ સમુદ્રવિદ્યા

સમુદ્રવિદ્યાનું મને ભારે કૌતુક છે. વર્ષોથી હું તેને અંગે માહિતી એકત્ર કરું છું, જેનો ખાસ ઉપયોગ મારે હોતો નથી. કેમ કે સામાન્ય રીતે હું જમીનને રસ્તે સફર કરું છું.

હવે હું મારા વતન-સાગરકાંઠાના દેશ ચિલી જઈ રહ્યો છું. મારું વહાણ આફ્રિકાના સાગરકિનારા નજીક જઈ રહ્યું છે. સામ્રાજ્યવાદના છેલ્લા રક્ષક તરીકે ઉપયોગમાં આવતા પ્રાચીન પિલર્સ ઓફ હર્ક્યુલસ આગળથી અમે પસાર થઈ ગયા છીએ.

સાહિત્યના આનંદને બદલે મગરમચ્છના તાળવા જેવી રસિક કલાપ્રેમીની તીવ્ર જ્ઞાનતૃષ્ણા ધરાવતા, સમુદ્રની સપાટી અને તેના ઊંડાણના જાણકાર, સાચા સમુદ્રશાસ્ત્રીની તટસ્થતાથી હું સમુદ્રનું નિરીક્ષણ કરું છું.

સાગરકથાઓમાં મને હંમેશાં રસ પડ્યો છે. મારા ગ્રંથસંગ્રહમાં 'મત્સ્ય-જાળ'નો વિભાગ છે. મને ખૂબ વાંચવી ગમે તેવી આ વિષયની ચોપડીઓમાં વિલિયમ બીબનાં પુસ્તકો અથવા 'વોલ્યુટાઇડ ઓફ ધી ઍન્ટાર્કટિક ઓશન' વિશેનો સરસ શોધપત્ર છે.

સમુદ્રમાં તરતા સેન્દ્રિય પદાર્થોના સમૂહ પ્લેન્કટનમાં મને રસ પડ્યો છે. તેનાં પોષક તત્ત્વથી ભરપૂર આણ્વિક કે વીજભારિત પાણી જાંબલી રંગની વિદ્યુતની માફક સમુદ્રનો રંગ બદલી નાખે છે. વહેલ લગભગ સંપૂર્ણ રીતે આવાં આગંતુક જળચરોના ખોરાક પર નભે છે. નાના છોડ અને અવાસ્તવિક ઈન્ફ્યુસોરિયા અમારા અસ્થિર ખંડમાં પુષ્કળ થાય છે. વહેલ માછલીઓ તેમની મુખગુહાઓ ખુલ્લી રાખીને, જીભને ઊંચી કરી તાળવે અડાડીને સ્થળાંતર કરે છે, જેથી વિવિધ સત્ત્વવાળાં પાણીથી તેનું મુખ ભરાઈ જાય અને પોષણ મળે. નેગરાની આસમાની વહેલ(Rhachianectes glaucus)ને ખવડાવવાની આ એક રીત છે. દક્ષિણ પ્રશાન્ત મહાસાગર અને ઉષ્ણકટિબંધના ટાપુઓ તરફ જતી વખતે આ વહેલ 'આઇલા નેગરા'ની મારી બારી પાસેથી પસાર થાય છે.

ચિલીની શિકારપાત્ર વહેલોમાં દાંતવાળી વહેલને માટે સ્થળાંતર કરવાનો આ જ રસ્તો છે. ચિલીના ખલાસી દરિયાઈ લોકસાહિત્યની દુનિયાને સમજાવવામાં આ વહેલનો દૃષ્ટાંત તરીકે ઉપયોગ કરતા. તેમના દાંત પર ખલાસીઓની છરી, પ્રેમનાં નાજુક સ્મૃતિચિહ્ન રૂપે હૃદય અને તીરનાં ચિત્રો તેમજ તેમની નૌકાઓ કે પ્રેમિકાઓનાં બાલિશ રેખાંકનો કોતરતા; પરંતુ અમારા વહેલના શિકારીઓ સમગ્ર ગોળાર્ધમાં સૌથી વધુ હિંમતવાન છે. મેંગેલેનની સામુદ્રધુની અને કેપહોર્ન તથા ઍન્ટાર્કટિક અને તેના પ્રકોપ સુધી ભયાનક સ્પર્મ વહેલના દાંત ઉતારવા સારુ શિકારીઓ સફર કરતા નહિ; પણ તેની ચરબીનો ખજાનો અને ખાસ તો આ રાક્ષસી પ્રાણીના પહાડ જેવડા પેટમાં રહેલી મીણ જેવા પદાર્થની નાનકડી કોથળી કાઢી લેવા માટે જાય છે.

અત્યારે હું બીજેથી આવું છું. મેં છેલ્લે ભૂમધ્યનું આસમાની અભયારણ્ય, પહાડની ગુફાઓ, કેપ્રી ટાપુની દરિયાની સપાટી ઉપર અને નીચેની રેખાકૃતિઓ

પાછળ મૂકી છે. ત્યાં જળપરી સાઈરેનો ખડક પર બેસીને પોતાના આસમાની કેશકલાપનું સંમાર્જન કરે છે. કેમ કે તેની મોટી મોટી લટો સમુદ્રમંથનથી ભીંજાઈને રંગાઈ ગઈ હતી.

નેપલ્સના મત્સ્યગૃહમાં મને અસલી સજીવોનાં વીજળિક આણુઓ જોવા મળ્યાં હતાં. ત્યાં રૂપા અને વરાળની બનેલી જેલીફિશ ઉપરનીચે તરતી હતી. સાગરરાણી પહેરે તેવા કંદોરા સહિત તે ફડફડાટ કરતી ગંભીર અનોખું આસમાની નૃત્ય કરી રહી હતી.

ઘણાં વર્ષો પહેલાં, મારી જુવાનીમાં, વિષાદમય ભારતમાં મદ્રાસ ખાતે હું એક અદભુત મત્સ્યગૃહની મુલાકાતે ગયો હતો. હજુ મારી નજર આગળ તે વખતે જોયેલ ચળકતી માછલીઓ, ઝેરી મોરેઝ, અગ્નિ અને મેઘધનુષના રંગે રંગાયેલ વિશાળ જળચરસમૂહો તરવરે છે. તેથી વિશેષ, માપસરના કદમ ભરતા અતિ-ગંભીર ઓકટોપસો અને અસંખ્ય આંખો, પગો, ચૂષકો અને માહિતીસંચય ધરાવતું ધાત્વિક સંગણક જોયું હતું.

પણ મારે ખાસ તો ‘નારવાલ’નો દેહ કે તેનો અંશ જોવો હતો. મારા મિત્રોને તેને વિશે કશી માહિતી નહોતી. એટલે ઉત્તર મહાસાગરના એ જંગી દરિયાઈ પ્રાણીનો હું એકમાત્ર પ્રવક્તા છું એમ લાગવા માંડ્યું અને હું પણ એક નારવાલ છું એમ માનવા લાગ્યો.

નારવાલ અસ્તિત્વ ધરાવે છે ખરું ? આવું ચારથી પાંચ મીટર લાંબા અણીદાર ભાલા જેવાં શિંગડાં ધરાવતું પેસિફિક મહાસાગરનું પ્રાણી અને તેની દંતકથા, તેનું અદભુત નામ લાખો માણસોના ધ્યાન બહાર કેમ ગયાં હશે ?

તેના નામ ‘નારવાલ’ વિશે કહું કે તે દરિયાઈ પ્રાણીઓનાં નામમાં સૌથી સુંદર નામ છે. ગાયન ગાતા દરિયાઈ પક્ષી ‘ગોબ્લેટ’ કે સ્ફટિકની એડી (‘spur’)ના કરતાં તે વધુ આકર્ષક છે. તો પછી કેમ કોઈ એનું નામ જાણતું નથી ? કેમ કોઈ માણસનું છેલ્લું નામ નારવાલ કે કોઈ સુંદર મકાનનું નામ નારવાલ નથી ? અરે, નારવાલ રમીરેઝ કે નારવાલ કાર્વાજાલ પણ નથી ?

ના, કોઈનું નામ નારવાલ નથી. આ દરિયાઈ પ્રાણી રહસ્યમય છે. જલપ્રવાહોમાં, જલપાર પડતા પડછાયામાં, વણખેડાયેલા દરિયામાં અને ડૂબેલી લાંબી હાથીદાંતની તરવારમાં તેનું રહસ્ય ગોપાયેલું છે. મધ્યયુગમાં, દરિયાઈ પ્રાણીઓનો શિકાર ગૂઢ કલોપકારક રમત ગણાતી. જમીન ઉપર વસતું આ પ્રાણી હંમેશાં કલાકસબી પડદાની વચ્ચે રહે છે, ત્યાં ઊભા અંબોડાવાળી સ્ત્રીઓથી ઘેરાયેલ આ પ્રાણીની ભવ્યતામાં કંપતે સ્વરે ગાતાં કે ચળકતાં પીંછાંનો ઝબકાર કરતાં પંખીઓ ઓર વધારો કરે છે. મધ્યયુગીન રાજાઓ નારવાલને ઉત્તમ ભેટપદાર્થ તરીકે

ગણતા. તેના અલૌકિક દેહના અંશો એકબીજાને મોકલતા. તેનું ચૂર્ણ કરી તેને આસવમાં ઓગાળીને પીવાથી માણસજાતનું શાશ્વત સ્વપ્ન રહ્યું છે, તે આરોગ્ય, યૌવન અને પૌરુષની પ્રાપ્તિ થાય છે.

એક દિવસ ડેનમાર્કમાં ફરતાં ફરતાં હું એક દુકાનમાં જઈ ચઢ્યો. તેમાં પ્રાકૃતિક ઇતિહાસને લગતી વસ્તુઓ વેચાતી હતી. અમેરિકામાં તેનો વેપાર થતો નથી એટલે મને તેનું ઘણું આકર્ષણ હતું. ત્યાં, એક ખૂણામાં, નારવાલનાં ત્રણચાર શિંગડાં પડેલાં જોયાં. સૌથી મોટું પાંચ મીટર લાંબું હતું. આ શિંગડાંને મેં ઉપર-નીચે ફેરવતા જઈને તપાસ્યાં અને લાંબા વખત સુધી પંપાળ્યા કર્યાં.

દરિયાની અદૃશ્ય કાલ્પનિક પવનચક્કી તરફ હું હાથીદાંતના ભાલા જેવાં શિંગડાંને હાથમાં રાખીને તાકતો હતો, દુકાનના વૃદ્ધ માલિકે આ જોયું. મેં દરેક વસ્તુને તેના સ્થાને ખૂણામાં પાછી મૂકી દીધી. છેવટે મેં આર્કટિક સાગરનાં ઠંડાં પાણીમાં સેલ કરવા નીકળેલ બાળ નારવાલનું એક નાજુક શિંગડું ખરીદ્યું.

મેં તેને મારી સૂટકેસમાં મૂક્યું; પરંતુ સ્વિટ્ઝર્લૅન્ડમાં લેક લેમનની સામે આવેલી નાનકડી ઝૂંપડી પાસેની જગામાંથી આ દરિયાઈ પ્રાણીના જાદુઈ ખજાનાનો સ્પર્શ કરવાની મારી ઇચ્છા હતી. એટલે મેં મારી સૂટકેસમાંથી બહાર કાઢ્યું હતું.

હવે મને તે જડતું નથી.

શું મેં તેને ‘વેસેનઝ પેન્શન’માં કશેક ઠેકાણે મૂકી દીધું હશે ? કે પછી છેલ્લી ઘડીએ ઉતાવળમાં પથારીના વીંટામાં વીંટાઈ ગયું હશે ? કે પછી કોઈ અકળ રીતે તે એક રાત્રે ધ્રુવીય વૃત્તમાં પાછું ગયું હશે ?

નવા દિવસે એટલેન્ટિક મહાસાગરનાં નાનાં મોજાં હું જોઈ રહ્યો છું.

વહાણના મોરાની બંને બાજુએ શ્વેત, આસમાની, સલ્ફ્યુરિક જલધારા, ફીણ અને ઊંડે સુધીનું મંથન જોવા મળે છે.

મહાસાગરનાં પ્રવેશદ્વાર ધ્રૂજે છે.

તેમની ઉપર નાની રૂપેરી અને પારદર્શક ઊડણ માછલીઓ ચઢી રહી છે.

દેશવટો ભોગવીને હવે હું પાછો ફરી રહ્યો છું.

સાગરનાં જળ ઉપર હું લાંબા વખત સુધી મીટ માંડી રહું છું. હું તેમના પર થઈને બીજાં પાણીમાં – સ્વદેશનાં સંપીડિત પાણીમાં – હંકારી જઈ રહ્યો છું.

લાંબા દિવસનું આકાશ આખા સાગરને આવરી રહ્યું છે.

ફરી એક વાર રાત્રિ તેની છાયામાં રહસ્યના મોટા લીલા મહેલને સંતાડવા માટે આવશે.

સફર અને ગૃહાગમન

મારા ઘરમાં ઘેટાનું બચ્ચું (મેંદું)

મારા એક સગા સેનેટરની ચૂંટણીમાં જીતીને આઇલા નેગરામાં મારે ઘેર થોડા દિવસ રહેવા આવ્યા હતા. ઘેટાના બચ્ચાની વાત ત્યાંથી શરૂ થાય છે.

સેનેટરના ઉત્સાહી અનુયાયીઓએ તેને માટે મિજબાની ગોઠવી હતી. મિજબાનીની પ્રથમ સાંજે ચિલી ગ્રામપ્રદેશની પદ્ધતિએ મેંદું રાંધ્યું હતું. બહાર આગનો ભડકો બળતો હતો. લાકડાના ચમચા પર એ જાનવરના શરીરના ટુકડા ચોંટેલા હતા. આને 'રોસ્ટ ઓન ધ સ્ટિક' કહે છે. કીઓલ ગિટારના સાદા સૂર વચ્ચે શરાબની છાકમછોળ સાથે આ ભોજનની મજા માણવામાં આવે છે.

બીજા દિવસની ઉજવણી માટે બીજું મેંદું લાવી રાખ્યું હતું. તેને મારા રૂમની બારીની નીચે ખીલે બાંધ્યું હતું. તેને માથે મોતની તલવાર લટકી રહી હતી. આખી રાત તે એકલતાની ફરિયાદ કરતું હોય તેમ બેં બેં કરતું રડી રહ્યું હતું. ઘેટાના બચ્ચાના આ કરુણ આરોહ-અવરોહયુક્ત રુદન સ્વરે મારા હૃદયને ભાંગી નાંખ્યું – એટલી હદે કે સવારે ઊઠીને મેં તેને છોડી મૂકવાનો નિશ્ચય કર્યો.

મેં તેને કારમાં મૂક્યું અને 150 કિમી. દૂર સાન્તિયાગોમાં આવેલ મારે ઘેર પહોંચી ગયો. ત્યાં તેને કોઈ છરા મારવાનું ન હતું. આવ્યું કે તરત જ તે મેંદું મારા બગીચાની ઉત્તમ વસ્તુઓ અકરાંતિયાની જેમ ચરવા માંડ્યું. ટ્યુલિપના છોડ તેને બહુ ભાવે. એકે છોડ મૂક્યો નહિ. કાંટાને કારણે ગુલાબના છોડ સાથે તે એવી છૂટ

લઈ શક્યું નહોતું. પણ અલૌકિક આનંદ સાથે તે ગીલી ફ્લાવર્સ અને કમળનાં ફૂલને ગળવા લાગેલું. હવે તેને ખીલે બાંધ્યા સિવાય છૂટકો નહોતો. તરત જ તે બે બૈ કરવા લાગ્યું. અગાઉની જેમ આ વખતે પણ આર્જવભર્યો અવાજ કાઢવા લાગ્યું. પણ આ વખતે મારું મન દઢ હતું.

અહીં મેંઢાની વાત સાથે જુઆનિટોની વાત જોડાય છે. એ અરસામાં દક્ષિણ પ્રદેશમાં ખેતમજૂરોની હડતાળ ચાલતી હતી. આ વિસ્તારના જમીનદારો ખેત-મજૂરોને રોજનું વેતન દસ સેન્ટ આપતા. લાડીમાર અને જેલની સજા આપીને જમીનમાલિકોએ હડતાળ બંધ કરાવી. ગામડાનો એક છોકરો એનાથી એટલો બીધો કે કૂદીને જતી ગાડીમાં ચઢી ગયો. એ છોકરાનું નામ જુઆનિટો હતું. એ ચુસ્ત કેથલિક હતો. એને દુનિયાદારીનું કશું જ્ઞાન નહોતું. ટિકિટ ચેક કરવા રેલવેનો કંડકટર આવ્યો ત્યારે છોકરાએ ભોળા ભાવે કહ્યું, ‘મારી પાસે ટિકિટ નથી. મારે સાન્તિયાગો જવું છે.’ એના મનમાં એમ હતું કે ટ્રેન લોકોને ઈચ્છામાં આવે ત્યાં જવા માટે છે. સ્વાભાવિક રીતે જ, તેને ગાડીમાંથી ઉતારી મૂકવાના હતા; પરંતુ ત્રીજા વર્ગના મુસાફરો – ગામડાના લોકો – વિશાળ હૃદયના હોય છે. તેમણે પૈસા એકત્ર કરીને છોકરાના ભાડાના પૈસા આપ્યા.

જુઆનિટો કપડાંનું પોટલું બગલમાં દબાવીને રાજધાનીના રસ્તા ને ચોકમાં ફરતો હતો. એ કોઈને ઓળખતો ન હતો. તેથી કોઈની સાથે બોલતો ન હતો. ગામડાંમાં એમ કહેવાતું કે સાન્તિયાગોમાં બીજી વસ્તીના કરતાં ચોરોની સંખ્યા વધારે છે. છોકરાને બીક હતી કે કોઈ તેનું શર્ટ ઉતારી લેશે કે તેની બગલમાંનું છાપામાં વીંટળેલું પોટલું લઈ લેશે. દિવસ દરમિયાન એ શહેરના ભીડવાળા રસ્તા પર ભટકતો, જ્યાં લોકો બીજા ગ્રહ પરથી ઊતરી આવેલા આ કાસ્પર હાસરને ઘસીને ઉતાવળા ઉતાવળા જતા હતા. રાત્રે પણ તેણે ભીડવાળો પડોશ પસંદ કરેલ, પણ ત્યાં તો કેબરે અને નિશાયરી ગતિવિધિ ચાલતી હતી. ત્યાં પાપીઓની વચ્ચે ગરીબ ભરવાડ વધુ અતડો દેખાતો હતો. એની પાસે એક પણ સેન્ટ ન હતો એટલે ઉપવાસ થતા હતા. એક દિવસ તે બેભાન થઈને મૃતવત્ રસ્તા પર પડ્યો.

લોકો કૌતુકથી તેને વીંટળાઈ વળ્યા. તે એક રેસ્તોરાંની સામે પડ્યો હતો. તેને ઉપાડીને અંદર લઈ ગયા અને જમીન પર મૂક્યો. ‘આ તેનું હૃદય...’ કેટલાક કહેવા લાગ્યા. ‘આ તેનું કાળજું...’ બીજા બોલ્યા. રેસ્તોરાંનો માલિક તેની પાસે આવ્યો. તેના પર નજર નાખીને બોલ્યો, ‘ખાલી પેટ છે.’ તેના મુખમાં ખોરાકના થોડાક કોળિયા ગયા કે તે શબવત્ સ્થિતિમાં ચેતના આવી. રેસ્તોરાંના માલિકે તેને વાસણ ધોવા રાખી લીધો. માલિકને તે ગમતો. કેમ કે વાસણનો મોટો ખડકલો હોય તે હસતે મુખે તે ધોતો. બધું બરાબર ચાલતું હતું. ગામડામાં મળે તેનાથી ઘણું વધારે તેને ખાવાનું મળતું.

એક દિવસ શહેરે આ ભરવાડ અને પેલા ઘેટાને મળવાનો વિચિત્ર પેંતરો રચ્યો.

ભરવાડને શહેર જોવાની ઇચ્છા થઈ. તે વાસણના ખડકલાની પાર જવા નીકળ્યો. એક રસ્તે આગળ જતાં ચોક ઓળંગ્યો અને બધું જ અદભુત લાગ્યું. પણ પછી પાછા જવાનું થયું ત્યારે મૂળ જગા શોધી શક્યો નહિ. તેને આશ્રય આપનારની જગાનું સરનામું તેણે લખાવી લીધું નહોતું. એને લખતાં આવડતું ન હતું. એટલે તે રહેતો હતો તે રેસ્તોરાં ઘણી શોધવા છતાં મળી નહિ.

તેની આ હાલત જોઈને કોઈકે તેને મારી પાસે, કવિ પાબ્લો નેરુદા પાસે મોકલ્યો. પેલા માણસે એમ કેમ કર્યું તેની ખબર નથી. ચિલીના લોકોને કોઈ પણ વિચિત્ર તુકકો તેમના મગજમાં આવે તેને મને ભળાવી દેવાની અને પાછળથી તેનું પરિણામ આવે તેની જવાબદારી પણ મારા પર બેળવાની આદત છે. કદાચ એ પણ કારણ હોય. આ દેશના વિચિત્ર રિવાજો છે.

ગમે તેમ, પણ છોકરો એક દિવસ મારે ઘેર આવ્યો. તેણે પેલા ઘેટાના બચ્યા સાથે સંબંધ કેળવ્યો. ઘેટાનો હવાલો છોકરાએ લીધો એટલે છોકરાને મારી પાંખમાં લેવાનું સરળ થયું. મેંબની દેખભાળનું કામ મેં તેને સોંપ્યું. ખાઉઠરું મેંદું મારા બગીચામાંથી બધાં ફૂલ ખાઈ ન જાય અને ઘાસથી ભૂખ સંતોષે એવી સૂચના મેં તેને આપી.

બંનેને એકબીજા સાથે સારો મેળ થઈ ગયો. શરૂઆતના દિવસોમાં છોકરો મેંબને ગળે રિબનની જેમ દોરી બાંધીને તેને અહીં તહીં ફેરવતો. મેંદું સતત ચર્ચા જ કરતું અને તેનો સાથી ભરવાડ પણ. બંને ઘર આખામાં ફરતાં. મારા રૂમમાં પણ આવતાં. બંને વચ્ચે સંપૂર્ણ મિત્રતા બંધાઈ ગઈ હતી. માનવ-ઉત્કાન્તિના સ્વાભાવિક કાયદા મુજબ ધરતીમાતાની નાળથી બંને જોડાયેલાં હતાં. ઘણા મહિના વહી ગયા.

ભરવાડ અને મેંદું બંનેએ ચરબીથી શરીરને ગોળમટોળ બનાવ્યું હતું. ખાસ કરીને મેંદું ચરબીથી એટલું પુષ્ટ થયું હતું કે તેના સ્વામીની પાછળ મુશ્કેલીથી જઈ શકતું. કોઈક વાર તે ધીમેથી મારા રૂમમાં આવતું, મારી ઉપેક્ષા કરીને, ભોંય પર માળાના કાળા મણકા પાડીને બહાર ચાલ્યું જાય !

એક દિવસ ભરવાડને વતન જવાનો તલસાટ જાગ્યો અને દુનિયાના ખૂણામાં આવેલ તેના ઘેર જવા માટે તે તૈયાર થયો ત્યારે આ બધાંનો અંત આવ્યો. તેનો એ છેલ્લી ઘડીનો નિર્ણય હતો. એણે તેના ગામની ઇષ્ટદેવતા કુમારી(virgin)ની બાધા છોડવાની હતી. ઘેટાને સાથે લઈ જવાય તેમ નહોતું. છૂટ પડવાનું હૃદયવિદારક બન્યું. ભરવાડે ટ્રેન લીધી. આ વખતે ટિકિટ હાથમાં રાખી હતી. વાતાવરણ શોકમય થઈ ગયું હતું.

હવે મારા બગીચામાં બાકી રહેલું તે ઘેટાનું બચ્યું નહોતું, પણ એક ગંભીર

અથવા કહો કે, સ્થૂળ સમસ્યા હતી. આ પ્રાણીનું શું કરવું ? હવે તેની દેખભાળ કોણ કરશે ? મારે પુષ્કળ રાજદ્વારી કામ હતાં.

મારી લડાયક કવિતાએ નોતરેલી વિપત્તિઓને કારણે મારું ઘર ખંડેર જેવું થઈ ગયું હતું. મેંઢાએ ફરી એક વાર વિલાપનો સૂર કાઢ્યો.

મેં બીજી બાજુ જોયું. મારી બહેનને તેને લઈ જવા કહ્યું. અરેરે ! આ વખતે તે ‘રોસ્ટિંગ સ્ટિક’થી બચશે નહિ !

ઓગસ્ટ 1952થી એપ્રિલ 1957

મારી આ સ્મરણપોથીમાં ઓગસ્ટ 1952થી એપ્રિલ 1957 સુધીનાં પાંચ વર્ષ વિશે વિગતવાર નોંધ આવશે નહિ. કેમ કે આ બધો વખત હું ચિલીમાં રહ્યો હતો અને મારા વાચકોને રસ પડે તેવું કશું અસાધારણ મારા જીવનમાં બન્યું ન હતું. તેમ છતાં આ વર્ષો દરમિયાન બનેલી કેટલીક મહત્વની બાબતોનો મારે ઉલ્લેખ કરવો જોઈએ. આ ગાળા દરમિયાન મેં અગાઉ લખેલ ‘લાસ ઉવાસ ય એલ વીએન્તો’નું પ્રકાશન કર્યું. આ સમય દરમિયાન મેં ‘ઓડાસ એલિમેન્ટેલ્સ’, ‘ન્યુએવાસ ઓડાસ એલિમેન્ટેલ્સ’ અને ‘ટર્સર લિબ્રો દ લાસ ઓડાસ’ ઉપર એકાગ્રપણે કામ કર્યું. મેં સાન્તિયાગોમાં કોન્ટિનેન્ટલ કૉંગ્રેસ ઓફ કલ્ચરનું આયોજન કર્યું. તેમાં અમેરિકાની બધી અગ્રણી હસ્તીઓએ હાજરી આપેલી. મેં સાન્તિયાગોમાં મારો પચાસમો જન્મદિવસ ઊજવ્યો. તે પ્રસંગે દુનિયાભરમાંથી જાણીતા લેખકો આવેલા : ચીનમાંથી અઈ ચીંગ અને સિયાઓ એમી; એલિયા એહરનબર્ગ સોવિયેટ યુનિયનથી વિમાન દ્વારા આવેલ; ચેકોસ્લોવેકિયાથી દ્રઝા અને કુત્વલેક અને લૉટિન અમેરિકાના લેખકોમાંથી માઈગલ એન્જલ આસ્તુરિયાસ, ઓલિવરિયો ગિરોદો, નોરા લેઝ, એલવિયો રોમેરો, મારિયા રોઝા ઓલિવર, રાઉલ લારાં અને બીજા અનેક ઉપસ્થિત રહ્યા હતા. ચિલીની યુનિવર્સિટીને મેં મારું ગ્રંથાલય અને બીજી ભિલકતનું દાન કર્યું. મેં સોવિયેટ યુનિયનની મુલાકાત લીધેલી. તે વખતના સ્તાલિન પારિતોષિક માટેની જ્યૂરીના સભ્ય તરીકે હું ત્યાં ગયો હતો. મને પણ એ પારિતોષિક આ સમયગાળામાં મળ્યું હતું. ડેલિયા ડેલ કેરિલથી હું હંમેશને માટે છૂટો થયો. મેં મારું ઘર-લા યાસ્કોના - બાંધ્યું, અને મતિલ્દે ઉરુશિયા સાથે તે ઘરમાં રહેવા ગયો. મેં ‘ગેસેતાદ ચિલી’ સામયિક શરૂ કર્યું અને તેના કેટલાક અંક સંપાદિત કર્યા. ચિલીના સામ્યવાદી પક્ષની ચૂંટણીઝુંબેશ આદિ પ્રવૃત્તિઓમાં ભાગ લીધો. બિયોનેસ એરિસના પ્રકાશક ‘ધ લોસાડા પબ્લિશિંગ હાઉસ’ તરફથી મારાં તમામ પુસ્તકોનો સંગ્રહ બાઈબલ પેપર પર છપાઈને પ્રગટ થયો હતો.

બિયોનેસ એરિસની જેલમાં

આ સમયગાળાને અંતે મને કોલમ્બોમાં મળનારી ‘કૉંગ્રેસ ફૉર પીસ’માં

હાજરી આપવાનું નિમંત્રણ મળ્યું. 1957 એપ્રિલ. વર્ષો પહેલાં સિલોન ટાપુની રાજધાની કોલમ્બોમાં હું રહી આવ્યો હતો.

છૂપી પોલીસનો ઓચિંતો ભેટો અહીં જોખમકારક ન લાગે, પણ તે આર્જેન્ટિનાની છૂપી પોલીસ હોય તો જુદી વાત. તેનાં અણચિંતવ્યાં પરિણામ આવે. તે રાત્રે હું દૂર દૂરના પ્રવાસેથી થાકીને આવેલો. પથારીમાં પડ્યો અને એકાદ ઝોકું ખાઉં છું ત્યાં પોલીસ ઘરમાં ધસી આવી. ઓચિંતો છાપો મારીને બધું અસ્તવ્યસ્ત કરી નાખ્યું. તેમણે પુસ્તકો અને સામયિકો લઈ લીધાં. ખૂણેખૂણે ફરી વળ્યા. શરીરની પણ અંતર્વસ્ત્ર સુધી તપાસ કરી. જેના ઘરમાં હું ઊતર્યો હતો તે આર્જેન્ટાઈન મિત્રને એ લોકો ઉપાડી ગયા હતા. ઘરના પાછલા ભાગમાં મારા રૂમમાં બેઠેલો. મને તેમણે શોધી કાઢ્યો,

‘આ માણસ કોણ છે ?’ તેમણે પૂછ્યું.

‘મારું નામ પાબ્લો નેરુદા છે.’ મેં કહ્યું

‘એ માંદા છે ?’ મારાં પત્નીને તેમણે પૂછ્યું.

‘હા. એ માંદા છે. લાંબી સફરથી ખૂબ થાકેલા છે. અમે આજે અહીં આવ્યાં છીએ. કાલે યુરોપ તરફ ઉડ્યન કરવાનાં છીએ.’ ‘ઠીક, ઠીક.’ એમ કહીને તે ગયા.

એક કલાક પછી એમ્બુલન્સ લઈને આવ્યા. મતિલ્દેએ ઘણો વિરોધ કર્યો, પણ તેની કોઈ અસર થઈ નહીં. હુકમનું પાલન કરવાનું હતું. તેમણે મને લઈ જવાનો હતો – સાજો હોઉં કે માંદો, થાકેલો હોઉં કે તાજગીભર્યો, જીવતો હોઉં કે મરેલો.

તે રાત્રે વરસાદ પડતો હતો. બિયોનેસ એરિસના ભારેખમ વાદળમાંથી મોટાં ફેરાં પડતાં હતાં. મને તેની સમજ પડી નહીં. પેરાને પદભ્રષ્ટ કર્યો હતો. લોક-શાહીને નામે જનરલ એરમબુરુએ જુલ્મગારીને ઉખાડી નાખી હતી. છતાં કેમ અને ક્યારે, ક્યાં અને શા માટે, આ કે તેને માટે, બધાને માટે કે કશાયને માટે નહિ, થાકેલો, માંદો કે મરેલો હું જેલ તરફ જઈ રહ્યો હતો. અમે સીડી ઊતર્યાં, વિફ્ટમાં પ્રવેશ્યા અને હોલમાં થઈને નીકળ્યા ત્યારે જે સ્ટ્રેચર પર ચાર પોલીસો મને ઉપાડીને જતા હતા તે સ્ટ્રેચર કૂટ સમસ્યા બની ગયું. ચાર ઉપાડનારા થાકીને લોથ થઈ ગયા હતા. અધૂરામાં પૂરું મતિલ્દેએ મીઠાશથી કહ્યું કે મારું વજન 110 કિલો છે. હું ખરેખર એટલો ભારે લાગતો હતો. સ્વેટર, ઓવરકોટ અને માથા સુધી ઓઢેલા બ્લેકેટ એ બધું ઓસોનો જ્વાળામુખીની માફક સ્ટ્રેચર પર ઢગલો થઈને પડ્યું હતું આર્જેન્ટિનાની લોકશાહીએ આ બધું મને સ્વેચ્છાએ અર્પણ કર્યું હતું. પરસેવે રેબઝેબ અને થાકીને લોથ થતા સ્ટ્રેચર પકડનારા ગરીબ મજૂરોમાં જનરલ એરામબુરુ પોતે હતા એમ હું કલ્પના કરતો હતો. તેનાથી મારી નસોના સોજા(phlebitis)ના રોગનાં ચિહ્નો શમી ગયાં.

અમે જેલની પ્રવેશવિધિ પતાવી, મારી નોંધ થઈ અને મારી સાથેની વસ્તુઓ જપ્ત થઈ. કંટાળો ન આવે એટલા માટે મારી પાસે રસઝરતી જાસૂરી વાર્તાની ચોપડી હતી. પણ કંટાળા માટે સમય જ ન હતો. જેલના દરવાજા ઊઘડ્યા ને બંધ થયા. તેમાંથી મારું સ્ટ્રેચર, પ્રાંગણ અને લોહદ્વાર પસાર કરતાં, અવાજ કરતાં કરતાં, ઊંડે ને ઊંડે, પહોંચી ગયું. એકાએક એક મોટા ટોળાની વચ્ચે હું આવી ચડ્યો. તે બધા શેષ રાત્રિના બંદીજનો હતા. બે હજાર ! મારી સાથે કોઈ પણ વ્યવહારની બંધી હતી. મારી નજીક આવવા પર પણ પ્રતિબંધ હતો. તેમ છતાં કેટલાક લોકો બ્લૅકટની નીચે હાથ સરકાવીને હસ્તધૂનન કરતા હતા. એક સૈનિકે તો બંદૂક બાજુએ મૂકીને મારી સામે હસ્તાક્ષર માટે કાગળ ધરેલો.

છેવટે મને મેડી ઉપર દૂર રહેલા એક ઊંચે નાનકડી બારીવાળા ભંડકિયામાં પૂર્યો. આરામની ઇચ્છા હતી. તત્કાળ ઊંઘી જવું હતું. પણ ઊંઘી શક્યો નહિ. સવાર પડી ગયેલી. આર્જેન્ટાઈન બંદીજનો કાન ફાડી નાખે તેવો ઘોંઘાટ કરી રહ્યા હતા. લોકો રિવર અને બોકાની ટીમો વચ્ચે રમાતી સૌંદરની મેંચ જોતા હોય તેવો પ્રચંડ અવાજ થતો હતો.

કેટલાક કલાક પછી આર્જેન્ટિના, ચિલી અને બીજા કેટલાક દેશોના લેખકો અને મિત્રો સક્રિય થઈ ગયા. તેમણે મને જેલમાંથી બહાર કાઢ્યો, હોસ્પિટલમાં લઈ ગયા, જપ્ત કરેલી મારી વસ્તુઓ મને પાછી આપી અને મને મુક્ત કર્યો. હું જેલ છોડીને જવા નીકળતો હતો ત્યાં એક વરદી પહેરેલો સૈનિક મારી પાસે આવ્યો. તેણે એક કાગળ મારા હાથમાં મૂક્યો. તેમાં મને અર્પણ કરેલું એક કાવ્ય હતું. તેનો છંદ કાચો હતો; કાવ્યમાં અનેક ભૂલો હતી. બધી લોકકલાની માફક તે નિર્દોષ રચના હતી. મને લાગે છે કે બહુ ઓછા કવિઓને તેમના રક્ષકો પાસેથી આવી કાવ્યાંજલિ પ્રાપ્ત થઈ હશે.

કવિતા અને પોલીસ

એક દિવસ આઈલા નેગરામાં પરિચારિકા આવીને અમને કહેવા લાગી : ‘માદામ, ડૉન પાબ્લો, હું સગર્ભા છું.’ પછી તરત જ તેણે પુત્રને જન્મ આપ્યો. તેનો બાપ કોણ છે એની અમને ખબર નહોતી. તેની એ છોકરીને દરકાર પણ નહોતી. તેને દરકાર એ વાતની હતી કે મતિલ્દે અને હું તે બાળકનાં પાલક માતૃપિતા બનીએ. પણ તે થવાનું નહોતું. અમે તે કરી શક્યા નહિ. નજીકમાં ચર્ચ એલ ટેબોનું હતું, એલ ટેબો અમારા સ્ટેશન વેગન માટે જ્યાંથી ગેસ ભરતા તે નાનકડું રળિયામણું ગામડું, પાદરી અમેરિકન શાહુડીની માફક તાડૂક્યા, ‘સામ્ય-વાદી પાલક પિતા ? કદી નહિ. નેરુદા આ દરવાજામાં પગ ન મૂકે ! તારું બાળક તેડ્યું હોય તોપણ નહિ.’ છોકરી નિરાશ થઈને ઘેર ગઈ અને કામે વળગી. તેને સમજ પડી નહિ.

બીજે વખતે ડૉન એસ્ટિરિયોને સહન કરતા જોયા. તે વૃદ્ધ ઘડિયાળી છે. આખા વાલ્પરાએઝોમાં તે કોનોમીટર એટલે કે ઘડિયાળ સુંદર બનાવે. નૌકાદળનાં સાધનોનું સમારકામ પણ કરે. તેની પત્ની - તેની વૃદ્ધ સહચરી મરણપથારીએ હતી. લગ્નજીવન પચાસ વર્ષનું. મને લાગ્યું કે મારે તેને વિશે કશુંક લખવું જોઈએ. દુઃખને વખતે તેને મદદરૂપ થાય એવું કશુંક. મૃત્યુની ક્ષણે તેની પત્નીને વાંચી સંભળાવાય એવું. હું સાચો હતો કે કેમ તેની મને ખબર નથી. મેં કાવ્ય રચ્યું. તેમાં ઘડિયાળી અને તેની કલાની પ્રશંસા અને તેની પ્રત્યેની લાગણીઓ વ્યક્ત કરી. જૂની ઘડિયાળોના ટિકટોક વચ્ચે જિવાયેલા એ પવિત્ર જીવન વિશે પણ લખ્યું. સેરિટા વાયલ કાવ્યને અખબારમાં લઈ ગયા. 'લા યુનિયન' અખબાર શિનોર પાસ્કલ નામના પાદરી ચલાવતા હતા. તે આ કાવ્ય પ્રસિદ્ધ કરવાના નહોતા - તેનો લેખક નેરુદા નિષ્કાસિત સામ્યવાદી હતો. એટલે તે કાવ્ય પ્રસિદ્ધ કરશે નહિ. પેલી સ્ત્રી - ડૉન એસ્ટોરિયાની વૃદ્ધ સહચરી-અવસાન પામી. પાદરી કાવ્ય પ્રગટ કરશે નહિ.

મારે એવી દુનિયામાં જીવવું છે જ્યાં કોઈને નિષ્કાસિત કરેલ ન હોય. હું કોઈને નિષ્કાસિત નહિ કરું. આવતીકાલે હું પેલા પાદરીને નહિ કહું : 'તમે અમુકને બાપ્તિસ્મા નહિ આપી શકો. કેમ કે તમે સામ્યવાદવિરોધી છો.' હું બીજા પાદરીને એમ નહિ કહું કે, 'તમારું સર્જન, તમારું કાવ્ય હું પ્રગટ નહિ કરું; કારણ કે તમે સામ્યવાદી છો.' મારે એવી દુનિયામાં જીવવું છે જ્યાંના લોકો માત્ર માનવ હોય. એને બીજું કોઈ વિશેષણ લાગ્યું ન હોય. કોઈ પણ પ્રકારના નિયમ, શબ્દ કે લેબલની માથાકૂટ કર્યા વગર માત્ર માનવ હોય તેવી દુનિયામાં હું જીવવા માંગું છું. બધા જ પ્રકારનાં ચર્ચમાં બધા માણસો જઈ શકે, બધાં જ છાપખાનાંમાં બધા જઈ શકે એમ હું ઇચ્છું છું. કોઈ મેયરની ઓફિસના દરવાજે કોઈક, બીજાને પકડવા માટે રાહ જોતું હોય અને બીજા કોઈકને દેશવટો આપતું હોય એવું મારે જોઈતું નથી. દરેક જણ સ્મિત વેરતાં વેરતાં નગર સભાગૃહમાં જાય અને તેમાંથી નીકળે એમ હું ઇચ્છું છું. કોઈ ગોંડોલામાં નાસે અને બીજું કોઈ મોટર-સાઇકલ ઉપર તેનો પીછો પકડે એવું મારે જોઈતું નથી. બહુમતી લોકો, બહુમતી, બધા જ લોકો મુક્તતાથી બોલી શકે, વાંચી શકે, સાંભળી શકે અને વિકાસ પામી શકે, સંઘર્ષને દૂર કરવા માટેનું તે કશુંક સાધન બને એ સિવાય હું સંઘર્ષનો અર્થ સમજી શક્યો નથી. સખત પગલાંને દૂર કરવા માટે સખત પગલાં લેવાય તે સિવાય સખત પગલાંનો અર્થ હું સમજી શક્યો નથી. એક રસ્તો મેં લીધો છે કેમ કે એ રસ્તો આપણને બધાને ચિરંતન બંધુત્વ સુધી લઈ જશે એમ હું માનું છું. હું તે સર્વવ્યાપી વિશાળ અજરામર સત્ તત્ત્વ માટે લડી રહ્યો છું. મારી કવિતા અને પોલીસની વચ્ચે ચાલતી સંતાકૂકડી પછી આ બધી ઘટનાઓ અને બીજી અનેક જેનો પુનરુક્તિભયે ઉદ્ભવ કરતો નથી અને

બીજાં અનેક વીતકો બીજા માણસોને વીત્યાં હોય અને તે કહી શકતા ન હોય; એ બધું છતાં મને માનવનિયતિમાં સંપૂર્ણ શ્રદ્ધા છે. મને સ્પષ્ટ પ્રતીતિ થઈ છે કે આપણે સર્વલક્ષી પ્રેમ તરફ જઈ રહ્યા છીએ. મને ખબર છે કે આપણા સહુના માથા ઉપર બાંબનો ભય ઝળૂંબી રહ્યો છે, એવી ભયંકર ન્યૂકિલયર વિપત્તિ આવવાની છે જે કોઈને જીવતા નહિ છોડે. આ પૃથ્વી ઉપર કશુંય રહેશે નહિ. વારુ, પણ તેનાથી મારી આશા ચલિત થશે નહિ. કટોકટીની આ ક્ષણે, અજંપાના આ અનુભવની વચ્ચે, આપણે જાણીએ છીએ કે જાગૃત દષ્ટિમાં સાચો પ્રકાશ પ્રવેશશે. આપણે સહુ એકબીજાને સમજતા થઈશું. આપણે સાથે આગળ વધીશું. આ આશાને કોઈ કચડી શકશે નહિ.

સિલોન સાથેની નવી ઘટના

પરમાણુ સામેની લડાઈ એ વૈશ્વિક પ્રયોજન હતું. તે નિમિત્તે કોલંબો મારે ફરીથી જવાનું થયું. અમે ભારતને રસ્તે સોવિયેત યુનિયન, ટી.યુ. 104 વિમાનમાં પાર કર્યું. અમારા મોટા પ્રતિનિધિમંડળ માટે જ ખાસ આ અદભુત જેટ વિમાન ઊડી રહ્યું હતું. તે એક જ ઠેકાણે, સમરકંદની નજીક તાસ્કંદ ખાતે જ, થોભ્યું હતું. વિમાન બે દિવસ પછી ભારતના હૃદયમાં અમને મૂકવાનું હતું. દસ હજાર મીટરની ઊંચાઈએ અમે ઊડી રહ્યા હતા. હિમાલયને પાર કરીને આ રાક્ષસી પક્ષી લગભગ પંદર હજાર મીટર જેટલે ઊંચે ચડી ગયું હતું. એટલી ઊંચાઈએથી નીચેનો પ્રદેશ ગતિહીન નજરે પડતો હતો. પહેલો અવરોધ હિમાલયની સફેદ અને આસમાની ટૂકનો હતો. નીચે ક્યાંક ભયંકર હિમમાનવ ભીષણ એકલતા વચ્ચે ચાલી રહ્યો હતો. પછી ડાબી બાજુએ માઉન્ટ એવરેસ્ટનો ખડક હિમના રાજમુગટની જેમ લટકી રહ્યો હતો. સમગ્ર અજ્ઞાત પ્રદેશ ઉપર સૂર્યનો પ્રકાશ પડે છે અને વિવિધ આકૃતિઓ રચે છે. તેમાંથી હિમશાંતિનું દૃશ્ય રચાય છે.

અનેક વાર પાર કરેલ અમેરિકન એન્ડ્રીઝનો વિચાર આવે છે. એકાક્ષી રાક્ષસ સાઇકલોપ્સના પ્રકોપ અને અમારા પર્વતોના રણપ્રદેશની અવ્યવસ્થા અહીં નથી. એશિયાના પર્વતો આના પ્રમાણમાં વધારે શિષ્ટ અને સુવ્યવસ્થિત લાગે છે. ધાર્મિક મઠો અને પેંગોડાના જેવા ઘુમ્મટો અનંત વિશાળતાનો ખ્યાલ આપે છે. એકલતા વધુ દૂર સુધી વિસ્તરેલી છે. પડછાયાઓ અહોભાવ પ્રેરતી પથ્થરની દીવાલોની જેમ ઊંચે ચઢતા નથી પણ વિશાળ મઠના ભેદી ઉદ્યાનની માફક ફેલાય છે.

મને સ્મરણ છે કે હું પાતળામાં પાતળી હવા શ્વાસમાં લઉં છું અને આકાશમાંથી ઊંચામાં ઊંચાં શિખરો પર દષ્ટિપાત કરું છું. વિશદતા, ગર્વ, ગતિ, હિમ એ બધાંનો અનોખો મિશ્ર અનુભવ હું કરી રહ્યો હતો.

અમે સિલોન તરફ ઊડી રહ્યા છીએ. ભારતના ઉષ્ણ પ્રદેશ ઉપર ઊતરી

રહ્યા છીએ. અમે સોવિયેત વિમાન ન્યૂ દિલ્હીમાં છોડીને ભારતીય વિમાન લીધું છે. એની પાંખો તોફાની વાદળાંઓમાં ઊંચીનીચી થવા સાથે અવાજ કરે છે. વિમાનની કરવત ગતિ વચ્ચે આ પુષ્પાચ્છાદિત ટાપુ વિશે વિચાર આવે છે. બાવીસ વર્ષની ઉંમરે સિલોનમાં હું એકલવાયું જીવન જીવતો હતો. પ્રકૃતિસૌન્દર્યના સ્વર્ગની વચ્ચે મારી કડવી કવિતા રચાતી હતી.

લાંબા વખત પછી સરકાર સમર્થન કરી રહી છે તે શાંતિને નિમિત્તે મારું પુનરાગમન થાય છે. સેંકડોની સંખ્યામાં મને ભગવાં વસ્ત્ર પહેરેલા બૌદ્ધ સાધુઓ દેખાય છે. બુદ્ધના શિષ્યોની વિશિષ્ટતા તે ધ્યાનસ્થ મુદ્રામાં હોય તે છે. યુદ્ધ, વિનાશ, મૃત્યુની સામે લડતા આ સાધુઓ બુદ્ધ તરીકે પ્રસિદ્ધ રાજકુમાર સિદ્ધાર્થ ગૌતમે પ્રબોધેલ શાંતિ અને સંવાદિતાની પ્રાચીન ભાવના ફરીથી ભારપૂર્વક રજૂ કરે છે. આ બધાથી કેટલે બધે દૂર અમેરિકન દેશોનાં ચર્ચ છે. દા. ત., સ્પેનનું ચર્ચ કેટલું ઔપચારિક અને તુમાખીભર્યું હોય છે ! કેથલિક પાદરીઓ તેમની વ્યાખ્યાનપીઠ પરથી લાખો નિર્દોષ માણસોને કતલ કરતા અને હંમેશને માટે માનવજાતિ ઉપર કલંક લગાડનાર પરમાણુ બૉબ દ્વારા થતા ભયંકર ગુનાઓની સામે પુણ્યપ્રકોપ ઠાલવે તો સાચા ખ્રિસ્તીઓને કેટલું મોટું આશ્વાસન મળે !

સાંકડી ગલીઓમાંથી પસાર થતાં હું પહેલાં રહેતો હતો તે ઘર શોધતાં શોધતાં વેલાવક્ટના પરામાં આવ્યો. મકાન શોધતાં ઘણી મુશ્કેલી પડી. વૃક્ષો ઊગી ગયાં હતાં. મહોલ્લાનો ચહેરો આખો બદલાઈ ગયો હતો.

જ્યાં મેં વેદનાનીતરતાં કાવ્યો લખ્યાં હતાં એ જૂની જગ્યા થોડા વખતમાં જમીનદોસ્ત થવાની હતી. એના દરવાજા ખવાઈ ગયા હતા. એની દીવાલોને ભેજ લાગ્યો હતો. પણ છેવટની વિદાય માટે જાણે કે મારી રાહ જોઈને ઊભાં હતાં.

જૂના મિત્રોમાંથી કોઈ મળ્યું નહિ. તેમ છતાં આ ટાપુએ મારા હૃદયના દરવાજા તેના તીવ્ર સ્વરથી તથા ઝળહળતા પ્રકાશથી ખખડાવ્યા. સાગર હજુ પણ પેલા ખડકોની સામે તાડની નીચે જૂનો ગીતસ્વર ગણગણતો હતો. ફરીથી હું જંગલના રસ્તે ગયો. ફરીથી ભવ્ય ગતિએ ચાલતા હાથીનાં દર્શન કર્યાં. અતિશય સુગંધને કારણે બેચેનીનો ફરીથી અનુભવ થયો. જંગલના જીવનનો – વધતી જતી લીલોતરીનો અવાજ સાંભળ્યો. જ્યાં એક પાગલ રાજાએ કિલ્લો બાંધ્યો હતો, તે સિગિરિયાના ખડક પાસે હું પહોંચ્યો. બીજા દિવસોની માફક આજે પણ મેં બુદ્ધની વિશાળ પ્રતિમાને વંદન કર્યાં. તેના પડછાયામાં માણસો જંતુની માફક ચાલતા દેખાય છે.

હવે હું પાછો આવવાનો નથી એની સભાનતા સાથે મેં વિદાય લીધી.

ચીનની બીજી મુલાકાત

શાંતિ પરિષદમાંથી જોર્જ એમડો અને તેની પત્ની ઝીલિયાની સાથે હું કોલંબોથી ઊપડ્યો. ભારત ઉપર થઈને વિમાન જઈ રહ્યું હતું. ભારતીય વિમાનોમાં પાઘડીવાળા મુસાફરો જોવા મળે છે. રંગબેરંગી ચિત્રો અને કરંડિયાઓથી તે ભરચક હોય છે. આટલા બધા મુસાફરોનો વિમાનમાં સમાવેશ થવો અશક્ય હતો. પહેલા એરપોર્ટ એક ટોળું ઊતર્યું અને બીજું એટલું જ ચડ્યું. અમારે મદ્રાસ(ચેન્નાઈ)થી આગળ કોલકાતા જવાનું હતું. ઉષ્ણકટિબંધનાં તોફાનોથી વિમાન કંપતું હતું. રાત્રિના જેવો દિવસ, ખરી રાત્રિ કરતાં વધુ અંધારો દિવસ છવાઈ ગયો અને પછી એકાએક પ્રકાશિત આકાશ દેખાયું. વિમાન ફરીથી હાલકડોલક થવા લાગ્યું. વીજળીએ ગડગડાટ સાથે એકાએક અંધારપટને પ્રકાશિત કરી દીધો. જોર્જ એમડોનો ચહેરો સફેદમાંથી પીળો અને પીળામાંથી લીલો થતો જોયો. એ જ રીતે તેણે મારી મુખાકૃતિ પર એવા જ રંગના ફેરફાર જોયા. અમારા ગળામાં ભીતિ પેસી ગઈ હતી. વિમાનની અંદર વરસાદ પડવો શરૂ થયો. મોટાં વજનદાર ફોરાં રૂપે પાણી અંદર આવતું હતું. શિયાળામાં તેમુકોમાંના મારા ઘરમાં પડેલા પાણીનું સ્મરણ થયું; પરંતુ દસ હજાર મીટર ઊંચે થતું આ યુવાણ રમૂજ પ્રેરે તેમ ન હતું. તેમ છતાં રમૂજપ્રેરક વાત તો એ હતી કે પાછળ બેઠેલો સાધુ છત્રી ઉઘાડીને બેઠો હતો ને પૌરસ્ત્ય ગરિમા ધારણ કરીને કશુંક શાસ્ત્રવાચન કરી રહ્યો હતો.

બ્રહ્મદેશ(મ્યાનમાર)માં અમે કશી ઔપચારિકતા વગર રંગૂન ઊતર્યાં. એ જ અરસામાં આ પૃથ્વી પર રહ્યાને મારી ત્રીસમી વાર્ષિક તિથિ આવતી હતી. આ બ્રહ્મદેશમાં, એક તદ્દન અજાણ્યા માણસ તરીકે રહીને કાવ્યો રચ્યાં હતાં. ચોક્કસ કહું તો, 1927માં ત્રેવીસ વર્ષની ઉંમરે હું આ રંગૂનમાં આવેલો. તે રંગખચિત, રેતાળ અને ચિત્તાકર્ષક જગા હતી. તેની ભાષાઓ દુર્ગમ હતી. સંસ્થાન બ્રિટિશ શાસકોએ શોષણ અને શિકારનો ભોગ બનાવેલું શહેર હતું. પણ શહેર સ્વચ્છ અને દીપ્તિમંત હતું. તેના મહોલ્લા ચેતનથી ચમકતા હતા અને દુકાનોના શોરૂમ સાંસ્થાનિક પ્રલોભનો દાખવતાં આકર્ષણો રજૂ કરતા હતા.

હવે તે અર્ધું ખાલી થઈ ગયેલું શહેર હતું. લૂખી દુકાનની બારીઓ અને રસ્તા પર ખડકેલા ધૂળના ઢગલા. આઝાદી માટે લોકલડત ચલાવવી તે સહેલો રસ્તો નથી. લોકોની સાથે આઝાદીનો ધ્વજ ઊંચે ચડે તે પછી આપણે કષ્ટો અને તોફાનોની વચ્ચેથી રસ્તો કાઢવો જોઈએ. આજે હું આઝાદ બ્રહ્મદેશની આઝાદીનો આજ સુધીનો ઇતિહાસ જાણતો નથી; પરંતુ બલિષ્ઠ ઇરાવદી નદીની પાસે, સુવર્ણ-મય પેંગોડાની તળેટીમાં બ્રહ્મદેશ એકલું અટૂલું વસેલું છે. પણ રસ્તા પરના કચરાના ઢગલાની પેલી પાર, ભૂતકાળને દિલગીરીનો સ્પર્શ આપતાં નવાં ગણતંત્રોને હલાવી નાખતાં કરુણ નાટકોની હું કલ્પના કરી શકતો હતો. જાણે કે ભૂતકાળ હજુયે તેમને

ત્રાસ આપી રહ્યો હોય !

મારો પીછો પકડનારી, મારી 'ટેન્ગો, ડે લ વિયાડો'ની નાયિકા જોઝી બિલસ વિશે છાંટોય માહિતી મળતી નથી. તેના જીવન કે મૃત્યુ વિશે કોઈ માહિતી આપી શકતું નથી. અમે સાથે રહ્યાં હતાં તે પડોશીઓમાંથી પણ હવે કોઈ નથી.

હવે અમે બ્રહ્મદેશથી દૂર, ચીનથી બ્રહ્મદેશને જુદો પાડતી પર્વતમાળા ઉપર થઈને ઊડી રહ્યા હતા. સાદી પવિત્ર ભૂમિ અને તેનું રસિક ગાંભીર્ય ! વિમાન માંડલેથી ચોખાનાં ખેતરો, બેરોક શિલ્પવાળાં પેંગોડા, લાખો તાડ અને બ્રહ્મદેશની પરિવારયુદ્ધની ભૂમિ ઉપર થઈને વિમાન સીધા સપાટ શાંત ગંભીર ચીની પ્રદેશમાં પ્રવેશ્યું હતું.

ચીની સરહદ પરના પહેલા શહેર કુંમિંગમાં અમારા પુરાણ કવિમિત્ર અઈચિંગ અમારી રાહ જોતા હતા. તેમની પહોળી શ્યામ મુખાકૃતિ, તોફાની સદ્-ભાવથી ઊભરાતી મોટી આંખો અને તરતબુદ્ધિ, લાંબી સફર દરમિયાન ફરી એક વાર આનંદની આગાહી કરતાં હતાં.

હોચી મિન્હની માફક અઈચિંગ પણ સંસ્થાનવાદી જુલમ અને પેરિસની કષ્ટ-દાયક જિંદગીથી પ્રભાવિત પૌરસ્ત્ય કવિઓની જમાતના હતા. વતનની જેલોમાંથી છૂટેલા આ કવિઓના સૂર સ્વાભાવિક અને ઊર્મિપ્રાણિત હતા. તે પરદેશમાં ગરીબ વિદ્યાર્થી કે રેસ્તોરાના વેઈટર બને છે. કાન્તિમાં તેમની શ્રદ્ધા ઓછી થઈ નહોતી. કવિતા પરત્વે તેમનો મનોભાવ મૃદુ હતો. રાજકારણમાં કઠોર અભિગમ અપનાવતા આ કવિઓ વતનમાં સમયસર ભાગ્ય અજમાવવા આવ્યા હતા.

કુંમિંગમાં બગીચામાંનાં ઝાડને પ્લાસ્ટિક સર્જરી કરવામાં આવી હતી. તેમનું સ્વરૂપ કૃત્રિમ બની ગયું હતું. કેટલીક વાર માટીની બેવડમાં અંગછેદન અથવા ઘવાયેલ હાથની જેમ પાટાપિંડી કરેલું અંગ જોવા મળે. આવી દુર્દશા પામેલ બાગના દુષ્ટ અધિષ્ઠાતાને મળવા અમને લઈ ગયા. જાડાં સદાહરિત વૃક્ષો ત્રીસ સેન્ટિમીટરથી વધુ ઊંચાં થયાં નહોતાં. નાનાં નારંગીનાં વૃક્ષ પર સોનેરી ચોખાના દાણા જેવડી લઘુ નારંગીઓ અમે જોઈ.

અમે એક વિચિત્ર શિલા-વન જોયું. તેમાંનો પ્રત્યેક ખડક સળંગ એક પથ્થરની સોય જેવો અથવા શાંત સાગરના તરંગની જેમ સ્થિર ઊભો રહેલો હતો. આવા વિચિત્ર આકારવાળા ખડક માટેની રુચિ સૈકાઓ જૂની હતી એમ જાણવા મળ્યું. ચીનનાં પ્રાચીન શહેરોમાં ચોકની વચ્ચે વિચિત્ર આકારવાળા જંગી ખડકો પડેલા હોય છે. પ્રાચીન સમયમાં કોઈ પ્રાન્તના સૂબાએ સમ્રાટને ભેટ આપવી હોય તો આ પ્રકારના મોટા પથ્થરોની ભેટ ઉત્તમ ગણાતી. આ ભેટ બેજિંગ પહોંચતાં વર્ષો લાગતાં. આ તોડિંગ ખડકોને ડઝનબંધ ગુલામો હજારો કિલોમીટર સુધી બળપૂર્વક ખસેડતા આવતા હતા.

ચીન મને ભેદી કે રહસ્યમય દેખાતું નથી. ઊલટું, તેના બલિષ્ઠ ક્રાન્તિકારી આંદોલનની વચ્ચે પણ, હજારો વર્ષ પહેલાં બંધાયેલ અને સતત સુગંધિત અને પ્રસ્તરિત થતા દેશ તરીકે હું તેને જોતો આવ્યો છું. વિશાળ પેંગોડા : માણસો, અદ્ભુત પાત્રો, યોદ્ધાઓ, ગ્રામજનો અને દેવો તેની પ્રાચીન આકૃતિમાંથી આવનજાવન કરે છે. અહીં કશું સ્વયંસ્ફુરિત હોતું નથી, સ્મિત પણ નહીં. ક્યાંય કશુંય લોકવ્યાપી કળાના નમૂના રૂપે અધકચરું અધૂરું, શ્રેષ્ઠની નજીક આવતું જોવા નહિ મળે. ઢીંગલીઓ, કુંભારકામ, પથ્થર અને કાષ્ઠનું કોતરણીકામ બધું જ હજારો વર્ષ પ્રાચીન નમૂના પરથી બનાવેલું હોય છે. દરેક પદાર્થ પર સંપૂર્ણતા અને તેના પુનર્નિર્માણની છાપ હોય છે.

અહીં એક ગામડાની બજારમાં પાતળા વાંસમાંથી બનાવેલાં તીડનાં પાંજરાં જોઈને મને આનંદ સાથે આશ્ચર્ય થયું. તે સુંદર પાંજરાં સ્થાપત્યકલાની ચોકસાઈ દર્શાવતા એક રૂમ ઉપર બીજો બાંધેલો હોય તેવાં ગોઠવેલાં હોય છે. દરેકમાં એક તીડ પૂરેલું હોય અને દરેકમાં ત્રણ ફૂટ ઊંચો કિલ્લો હોય. વાંસની સળીઓને એકત્ર બાંધી રાખનાર ગાંઠને અને કોમળ લીલી ડાંખળીને જોતો હતો તે વખતે લાગ્યું કે ચમત્કાર સર્જે તેવા નિર્દોષ લોકોના હાથનો કસબ પુનર્જીવિત થયો છે. મેં તેનાં વખાણ કર્યાં. તે જોઈને ગ્રામજનોએ પેલું અવાજ કરતું પાંજરું મને વેચ્યું નહિ પણ ભેટ આપ્યું. પરિણામે આ તીડોનો આ વૈદિક સ્વર ચીની પ્રદેશમાં હું ઊંડે ગયો ત્યાં સુધી અઠવાડિયાંઓ લગી મારી સાથે રહ્યો. બાળપણમાં આના જેવો જ ગ્રામ્ય અને યાદગાર પ્રસંગ બન્યાનું યાદ છે.

અમે એક વહાણમાં સફર આગળ ધપાવીએ છીએ. યાંગસે નદીના ઉપરવાસે જતી તે નૌકામાં હજારો મુસાફરો હતા : ગ્રામજનો, કાર્યકરો, માછીમારો અને શક્તિશાળી લોકોનાં મોટાં જૂથો, નાનકિંગને રસ્તે આ નદીના પહોળા પટ પર દિવસો સુધી આગળ ગયા. તેના પટ પર વહાણો અને કાર્ય-પ્રકલ્પો પર હજારો માણસો આવજા ઉપરાંત રોજિંદાં સ્વપ્નાંઓ અને ઉદ્વેગોની ખેડ કરી રહ્યા હતા.

આ નદી ચીનનો મુખ્ય જળમાર્ગ હતી. યાંગસેનો પટ ઘણો પહોળો અને શાંત હોય છે. પણ કોઈક વાર એ એટલો સાંકડો થઈ જાય છે કે વહાણને તેનાં ભયંકર કોતરોમાંથી પસાર થવામાં મુશ્કેલી પડે છે. તેની બે બાજુની ઊંચી દીવાલો ઊંચે આકાશમાં મળતી દેખાય. જ્યાં અવારનવાર કોઈ પૌરસ્ત્ય કળાકારની પીંછીના લસરકાથી ચિત્રિત એકાદ નાનકડું વાદળ અલપજલપ જોવા મળે અથવા તો ખડક પરના આંકામાં એકાદ ઝૂંપડી નજરે પડે.

બહુ ઓછા ભૂમિપ્રદેશોને અહીં છે તેવી રમણીયતા વરેલી હોય છે. તેની સાથે કોકેસસના ભયંકર ગિરિઘાટ કે અમારી મેંગેલિનની સામુદ્રધુનીના દુર્ગમ પર્વતીય માર્ગને સરખાવી શકાય.

ચીનની મારી પ્રથમ મુલાકાત પછીનાં પાંચ વર્ષ દરમિયાન ધ્યાનપાત્ર ફેરફાર થયેલો નજરે પડે છે. આ વખતે દેશની અંદર ઊંડાણમાં હું ફર્યો તેથી એ વધારે સ્પષ્ટ સમજાય છે.

આ છાપ શરૂઆતમાં સંદિગ્ધ રહી છે. મને શું જોવા મળ્યું, રસ્તાઓમાં અને લોકોમાં શો ફેરફાર દેખાય છે ? અરે, વાદળી રંગ મને દેખાતો નથી. પાંચ વર્ષ પહેલાં, વરસના આ જ અરસામાં ચીનના રસ્તા પર હું ફરેલો તો ત્યાં ટોળેટોળાં ઊભરાતાં દેખાતાં હતાં, માનવચેતનાનો ધબકાર સંભળાતો હતો. પણ તે વખતે દરેક જણનો સાર્વજનિક વાદળી પોશાક હતો. ફ્લીલની એક જાત અથવા મજૂરો પહેરે છે તે હલકા ફ્લીલનો પોશાક નજરે પડતો. પુરુષ, સ્ત્રી, બાળકો સૌ એ પહેરતાં. વાદળી અને તેની વિવિધ છાયા ધરાવતો સાદો પોશાક મને ગમતો. અસંખ્ય વાદળી આકારો માર્ગ ઓળંગતા જોવા એ અત્યંત સુંદર દૃશ્ય હતું.

આ બદલાયું છે. શું બન્યું ?

કાપડ-ઉદ્યોગ આ પાંચ વર્ષ દરમિયાન એટલો બધો વિકાસ પામ્યો છે કે લાખો ચીની મહિલાઓને વિવિધ રંગ, ફૂલ, પટ્ટા, ટપકાં વગેરે રેશમી જાતોનાં વસ્ત્રો પૂરાં પાડે છે, ચીની પુરુષો માટે પણ અનેક રંગ અને સુંદર પોતવાળાં વસ્ત્રો પૂરાં પાડે તેવું કાપડ ઉત્પન્ન કરે છે.

હવે દરેક મહોલ્લો ચીનની ઉત્તમ અભિરુચિનું નાજુક મેઘધનુષ બન્યો છે. કશુંય કુરૂપ બનાવતાં તેને આવડતું નથી. આ દેશમાં તદ્દન કાચું ચંદન પરાળના ફૂલ જેવું લાગે છે.

યાંગસેના પ્રવાહ પર વિહાર કરતાં મને વિચાર આવ્યો કે જૂનાં ચીની ચિત્રો કેવાં તાદૃશ હોય છે ! પર્વતીય માર્ગ પાસે, ત્યાં ઉપર, પેંગોડાની જેમ વળી ગયેલ પાઈન વૃક્ષ જોઈને જૂનાં કલ્પનોત્થ ચિત્રો યાદ આવે છે. આ મહાન નદીની ઉપર મોટી ઊંચાઈ સુધી જતા આ પર્વતીય માર્ગોના કરતાં વધુ અવાસ્તવિક, અદ્ભુત અને અલૌકિક રસ્તા ભાગ્યે જ જોવા મળશે, જેમાંથી આ અદ્ભુત પ્રજાના નવા રોપેલા શાકભાજીના પાંચ-છ મીટર ઊંચા છોડ અને પાંચ માળનું ચિન્તનમનન ને ધ્યાન માટે છત ધરાવતું નાનું મંદિર, જેવાં યુગજૂનાં લક્ષણો પ્રગટ થાય છે. ઊંચી નિસ્તૃણ ભેખડ ઉપર જતાં પ્રાચીન દંતકથામાં આવતાં લશ્કરી જાકીટ કે ધૂમ્રરચિત પૂળા જોવા મળે. મૂળ તો તે નર્ચા વાદળ હોય છે. અને પૃથ્વી પરના પ્રાચીન પ્રાણ પુરુષોએ પ્રસંગોપાત્ત દોરેલાં ઊડતાં પક્ષીઓનાં ચિત્રો હોય છે. પ્રકૃતિની આ અલૌકિક સૃષ્ટિમાંથી એક ધીરગંભીર કાવ્ય પ્રગટે છે, જે પક્ષીના ઊડાન જેટલી સાદી ને સંક્ષિપ્ત અથવા ખડકની બે દીવાલોની વચ્ચે વહેતા પાણીની ઉપર દેખાતી વીજરેખા જેવી ચમક ધરાવે છે.

અહીં માણસોને ખડક ઉપર નાની હરિયાળી જમીનના ચતુષ્કોણ પર કામ કરતા જોવા તે આ ભૂમિપ્રદેશ વિશે અસાધારણ વસ્તુ છે. ઉપર જતાં ઊભી દીવાલોની ટોચ ઉપર જ્યાં-જ્યાં ખેડી શકાય તેવી જમીન જોવા મળે ત્યાં ત્યાં એકાદ ચીનવાસી કામ કરતો જોવા મળે. ચીનની ભૂમિમાતા વિશાળ અને સખત છે. તેણે માણસને એવો શિસ્તબદ્ધ કેળવ્યો છે કે તે કાર્યનું અથાક સૂક્ષ્મ અને જડ સાધન બની રહે છે. વિશાળ ભૂમિવિસ્તાર, અસાધારણ માનવશ્રમ અને ક્રમશઃ અન્યાયનું નિષ્કાસન આ સુંદર, વિસ્તૃત અને ધીરગંભીર ચીની પ્રદેશનો વિકાસ સાધી આપે છે.

યાંગસે નદી ઉપરની અમારી આ સફર દરમિયાન જોઈ એમડો ચીડિયો અને ખિન્ન દેખાતો હતો. વહાણ ઉપરના જીવનની ઘણી બાબતો તેને અને તેની પત્ની ઝીલિયાને ગુસ્સે કરતી હતી, જોકે ઝીલિયાનો સ્વભાવ ઠંડો હતો. અગ્નિમાંથી દાઝ્યા વગર બહાર નીકળી શકે એવો તેનો સ્વભાવ હતો.

અમને ગુસ્સે કરતી બાબતોમાં એક હકીકત એ હતી કે અમારી ઇચ્છા વિરુદ્ધ અમને સન્માન્ય મહાનુભાવ તરીકે ગણવામાં આવતાં હતાં. અમારી ખાસ કેબિનો હતી અને અંગત ભોજનખંડ હતો. બોટ ઉપર સેંકડો ચીનવાસીઓ બધે જ ભીડમાં ભીંસાયેલા હતા, તેની વચ્ચે અમને આ સગવડો કઠતી હતી. બ્રાઝિલનો નવલકથાકાર મારી સામે વક દષ્ટિએ જોઈને કટાક્ષવચનો કાઢતો હતો.

ખરી વાત એ હતી કે સ્તાલિનયુગ વિશેનાં ખુલ્લાં થતાં રહસ્યો જોઈ એમડોમાં ઊંડે ઊતરી ગયાં હતાં. અમે જૂના મિત્રો છીએ. દેશવટાનાં વરસો સાથે ભોગવ્યાં છે. સામાન્ય પ્રતીતિ અને આશાથી બંને જોડાયેલા હતા, પણ મને લાગે છે કે હું એમના કરતાં ઓછો સંકુચિત – સંપ્રદાયવાદી – છું. મારા સ્વભાવ અને ચિલીવાસી તરીકેની મારી ખાસિયતને કારણે બીજાને સમજવાનું વલણ મારામાં વિશેષ બંધાયેલું હતું. બીજી તરફ જોઈ હંમેશાં હઠીલો રહેલો. તેનો ગુરુ લૂઈ કાર્લોસ પ્રેસ્ટિસ પંદર વર્ષ જેલમાં રહ્યો હતો. આ બાબતો એવી છે જે જલદી ભુલાય નહિ. તે માણસને કઠોર બનાવે છે ને જોઈની સાંપ્રદાયિકતાને અપનાવ્યા વગર મેં મારા પૂરતી ન્યાય્ય સમજી લીધી હતી.

વીસમી કોંગ્રેસનો હેવાલ ભરતીનું મોજું બની ગયો હતો. તેનાથી અમે કાન્તિકારીઓ નવાં તારણો કાઢીને નવી નીતિ અપનાવતા થયા હતા. અમારામાંના ઘણાને પેલા દુઃખદ રહસ્યસ્ફોટ પછી નવો જન્મ પામ્યાં હોઈએ એવું લાગતું હતું. અંધકાર અને આતંક સાફ થયા પછી, સત્યની દૃઢ પકડ સાથે સફર ચાલુ રાખવા અમે પુનર્જન્મ પામ્યા હતા.

બીજી તરફ જોઈ યાંગસેની રળિયામણી ટેકરીઓની વચ્ચે ચાલી રહેલ નૌકા પર જીવનનું નવું સોપાન શરૂ કર્યું હોય એમ લાગતું હતું. તે વખતથી તે શાંત થઈ

ગયો હતો. મનોવલણ અને સિદ્ધાન્ત પરત્વે તે મિતવાદી બન્યો. તેને ક્રાન્તિ પ્રત્યે શ્રદ્ધા ઊઠી ગઈ હતી એમ હું માનતો નથી. પણ એ પોતાના સર્જનકાર્ય તરફ વધુ ઢળ્યો, તે દિવસ સુધી તેના પર લાગેલી સીધી રાજકીય છાપ ભૂંસી નાખી. જાણે કે તેનામાં રહેલ વિલાસવૃત્તિ ખુલ્લામાં આવી અને તેણે વિલાસ અને વિષયાનંદથી છલકાતી 'ગેલિયેલા, કલોવ એન્ડ સિન્નામોન' જેવી શ્રેષ્ઠ નવલથી શરૂ કરીને ઉત્તમ રચનાઓના નિરૂપણ પાછળ મંડી પડ્યો.

કવિ આઈ ચિયાંગ અમારા પ્રતિનિધિમંડળનો નેતા હતો. રોજ રાત્રે જોઈ એમડો, ઝીલિયા, મતિલ્હે, આઈ ચિયાંગ અને હું ખાનગી ભોજનખંડમાં સાથે ભોજન લેતાં. ટેબલ પર સોનેરી રંગનાં લીલાં શાકભાજી, મીઠી અને ખારી માછલી, ડક અને ચિકન અનોખી રીતે રાંધીને તૈયાર કરેલી એ સ્વાદિષ્ટ વાનગીઓ સજાવેલી હતી. કેટલાક દિવસ પછી, સ્વાદિષ્ટ હોવા છતાં, આ પરદેશી વાનગીઓ ગળામાં ચોંટવા લાગી. છેવટે આ સ્વાદિષ્ટ વાનગીઓથી છૂટવાની તક અમે શોધી કાઢી; પરંતુ તેનો રસ્તો મરડવાળો વાંકોચૂકો હતો. અમળાયેલ વૃક્ષની ડાળીની જેમ અનેક વળાંકોવાળો આ રસ્તો હતો.

આ અરસામાં મારો જન્મદિવસ આવતો હતો. મતિલ્હે અને ઝીલિયાએ રોજનો નીરસ ભોજનક્રમ તોડીને મને પાશ્ચાત્ય પદ્ધતિના ભોજનનો લાભ આપવાની યોજના કરેલી. એ સાદું ભોજન હતું. અમારી રીતે રાંધેલું ચિકન અને તેની સાથે ચિલીની પદ્ધતિએ તૈયાર કરેલ ટોમેટો અને ડુંગળીનું સલાડ. આ મહિલાઓએ આ 'સરપ્રાઈઝ'ને ખાનગી રાખ્યું હતું. તે છાનાંમાનાં અમારા સન્મિત્ર આઈ ચિયાંગને મળ્યાં. તેને વાત કરી. કવિ જરા અસ્વસ્થ થયા. કમિટી પરના બીજા સભ્યોને વાત કર્યા પછી પોતે જવાબ આપશે એમ કહ્યું.

તેમના નિર્ણયથી અમને આશ્ચર્ય થયું. આખો દેશ સાદાઈના આંદોલનમાં ડૂબેલો હતો. માઓત્સે તુંગે પોતાનો જન્મદિવસ ઊજવ્યા વગર પસાર કર્યો હતો. આ પરિસ્થિતિમાં મારો જન્મદિવસ શી રીતે ઊજવાય ? ઝીલિયા અને મતિલ્હેએ જવાબ આપ્યો કે એમના મનમાં તદ્દન જુદી જ વાત હતી. ટેબલ પરની મિષ્ટ વાનગીઓ – ચિકન, ડક, માછલી જે ઘણુંખરું અસ્પષ્ટ રહેતાં – ને બદલે એક સાદું ચિકન, અમારી રીતે ઓવનમાં રાંધેલું મૂકવું. ફરી આઈ ચિયાંગ અને સાદાઈ માટેની કમિટીના અદ્દશ્ય સભ્યો મળ્યા અને છેવટે તારણ નીકળ્યું કે પછીને દિવસે આપણે સફર કરીશું તે વહાણ પર ઓવન ક્યાંથી હશે, ઝીલિયા અને મતિલ્હેએ આ બાબત રસોઈયાને કહી રાખ્યું હતું. તેમણે આઈ ચિયાંગને કહ્યું કે તે ભૂલ હતી. સરસ ઓવન વહાણ પર ચિકનને માટે રાહ જોઈ રહી હતી. આઈ ચિયાંગે ત્રાંસી નજરે જોઈને યાંગસેના જલપ્રવાહ પર દષ્ટિ સ્થિર કરી.

આ વિવાદના સોનેરી સુફળ રૂપે અમે ટેબલ પર શેકેલું ચિકન ખાધું. બે ટમેટાં

અને કાંદાનાં પતીકાં નાનકડી ડિશને શોભાવી રહ્યાં હતાં. તેની પાછળ રોજની જેમ ચાઈનીઝ ભોજનની રસાદાર વાનગીઓ ગોઠવેલું સુશોભિત ટેબલ પાથરેલું હતું.

1928માં હું હાંગકાંગ અને શાંગહાઈમાં થઈને પસાર થયો હતો. એ વખતનું ચીન લોખંડી શાસન નીચે રહેલું સંસ્થાન હતું, જે જુગારીઓ, અફીણીઓ, વેશ્યા-ગૃહો, નિશાચરો, રશિયન વારાંગનાઓ અને જમીન ને જળ પરના ચાંચિયાઓનું સ્વર્ગ હતું. તે મહાનગરોમાં મોટી બેંકોની સામે આઠેક યુદ્ધનૌકાઓની ઉપસ્થિતિ મુર્દાની વાસ છોડવા લાગેલી. દુનિયાનાં ભય અને અરક્ષિતતા, આર્થિક બળજબરી અને મૃત્યુની વેદનાને પ્રગટ કરી રહ્યાં હતાં. દુષ્ટ કોન્સલોની મંજૂરીથી ઘણા દેશોના ધ્વજ ચીન અને મલાયાના ચાંચિયાઓનાં ખાનગી લૂટેરુ જહાજો પર ફરફરતા હતા. આંતરરાષ્ટ્રીય વેપારી કંપનીઓ ગુંડાઓને પૈસા આપતી હતી. મારા પર હુમલો કરીને મારાં કપડાં અને પૈસા છીનવી લઈને મને ચીની શહેરના રસ્તા પર ફેંકી દીધાનો ઉલ્લેખ મેં આ સ્મરણપોથીમાં અન્યત્ર કરેલો છે.

કાન્તિ પામેલ ચીનમાં આવ્યો ત્યારે આ બધાં સ્મરણો તાજાં થયાં. નવો જ દેશ હતો. તેની નૈતિક સ્વચ્છતાથી હું પ્રભાવિત થયો. તેમાંની ઊણપો, નાની ગેર-સમજો અને લઘુસંઘર્ષો – જેમાંનાં ઘણાં હું અહીં વર્ણવી રહ્યો છું – તે માત્ર ગૌણ વિગતો છે. મારા મન પર મુખ્ય છાપ એ છે કે દુનિયામાં પ્રાચીન સંસ્કૃતિ ધરાવતા વિશાળ પ્રદેશમાં મૂલગત પરિવર્તન જોવા મળ્યું. બધે જ અગણિત અખતરા ચાલી રહ્યા હતા. ખેતીમાંથી જાગીરી પ્રથા લુપ્ત થવાની અણી પર હતી. નૈતિક વાતાવરણ ચક્રવાત ફૂંકાઈ ગયા પછી હોય તેવું ચોખ્ખું હતું.

ચીની કાન્તિની પ્રક્રિયાથી હું વિમુખ થયો તેનું કારણ માઓ ત્સે તુંગ નહિ પણ માઓ ત્સે તુંગવાદ છે. એટલે કે મારે મતે માઓ સ્તાલિનવાદ, સમાજવાદી દેવતા સમક્ષ એક સિદ્ધાન્તનું પુનઃકથન. માઓ ત્સે તુંગ એક મહાન રાજદ્વારી સંગઠકનું, લોકોના મહાન મુક્તિદાતાનું વ્યક્તિત્વ છે એની કોણ ના પાડી શકે ? તેની અપ્રતિમ આભાથી, તેની કાવ્યમય અને વિષાદમય પ્રાચીન સ્પર્શ ધરાવતી સાદગીથી, પ્રભાવિત થયા વિના શી રીતે રહી શકું ?

તેમ છતાં મારી સફર દરમિયાન મેં ખેતરમાંથી પાછા ફરતા સેંકડો ખેડૂતોને, ઓજારો આઘાં મૂકતાં પહેલાં, દેવત્વ પામેલા યુનાનના આ નમ્ર ગેરીલા સૈનિકની છબીને સાષ્ટાંગ દંડવત્ પ્રણામ કરતા જોયા છે. મેં સેંકડો માણસોને પિંગ-પોંગમાં જીતવા, એપેન્ડિસાઈટીસમાંથી સાજા થવા અને અનેક રાજદ્વારી સમસ્યાઓના ઉકેલ માટે તેમની નાનકડી લાલ કિતાબ દર્શાવતા જોયા છે, આ પ્રશસ્તિ દરરોજ દરેક મુખમાંથી, દરેક અખબાર અને સામયિક પત્રમાં, દરેક પુસ્તક અને નોંધ-વહીમાં, દરેક પંચાંગમાં અને દરેક થિયેટરમાં, દરેક શિલ્પમાં અને દરેક ચિત્રમાં પ્રગટ થાય છે.

સ્તાલિનની વાત કરું તો, મારા પૂરતી વ્યક્તિગત અંજલિ મેં તેને અર્પણ કરી હતી; પરંતુ એ દિવસોમાં સ્તાલિન અમારે મન હિટલરના સૈન્યને કચડી નાખનાર વિજેતા, માનવજાતનો તારણહાર હતો. તેના ચારિત્ર્યનું પતન ગૂંહ પ્રક્રિયા હતી. અમારા જેવા ઘણાને માટે એ કૂટ સમસ્યા હતી.

અને હવે, આ સપાટ પ્રદેશમાં, નૂતન ચીનના આકાશસહિત વિશાળ વિસ્તારમાં, મારી નજર સમક્ષ, એક માણસ દંતકથા બની રહ્યો હતો. જેની અંદર તે ક્રાન્તિકારી ચેતનાનો અધિષ્ઠાતા બન્યો હતો, જેમાં સાર્વજનિક માલિકીની દુનિયાને એક માણસને હવાલે કરવાની હતી. તે કડવી ગોળી હું બીજી વાર ગળી શક્યો નહિં.

ચુંગકિંગમાં મિત્રો મને શહેરનો પ્રસિદ્ધ પુલ જોવા લઈ ગયા. જિંદગીભર પુલોને હું ચાહતો રહ્યો છું. રેલરોડ પર કામ કરતા મારા પિતાએ મારામાં પુલો માટે અહોભાવ ઉત્પન્ન કર્યો હતો. પિતા તેને પુલ કહેતા નહિં. એમ કહેવાથી તેની પવિત્રતા ખંડિત થાય. તેઓ પુલને કળાકૃતિ કહેતા. એ બિરુદ તેઓ ચિત્રને, શિલ્પકૃતિને કે અલબત્ત કાવ્યકૃતિને આપવા તૈયાર ન હતા. માત્ર પુલને જ તેઓ કલાકૃતિ કહેતા. મારા પિતા ઘણી વાર મને દક્ષિણ ચિલીમાં મેલ્લેકોવાઈડકટ જોવા લઈ જતા. તે દિવસ સુધી હું એમ માનતો હતો કે દક્ષિણ પર્વતમાળાની વચ્ચે આવેલી હરિયાળી ઉપરના, કોલીપુલીના વાયુથી વાગતી તંગ તારવાળા લોખંડની વાયોલિનની માફક, તે ઊંચો, પાતળો, પવિત્ર પુલ દુનિયાનો સૌથી સુંદર પુલ છે. પણ યાંગ્સે ઉપરનો પુલ જુદી જ ચીજ છે ! તે સોવિયેત ઇજનેરોની મદદથી ચીનના ઇજનેરોએ તૈયાર કરેલો અત્યંત ભવ્ય ઇજનેરીનો નમૂનો છે. વળી તે યુગવર્તી સંઘર્ષનો અંત દર્શાવે છે. સદીઓ સુધી ચુંગકિંગ શહેર નદીના પ્રવાહથી વિભાજિત હતું. તેને કારણે અલગ પડી ગયેલ શહેરનો વિકાસ ધીમો અને સમયની પાછળ રહી ગયો હતો.

મને પુલ બતાવવા આવેલ મિત્રોનો ઉત્સાહ એટલો બધો છે કે તેની સાથે મારા પગ ચાલી શકતા નથી. તેઓ મને ઉપર ટાવર સુધી ચડવા અને નીચે તળિયા સુધી ઊતરીને હજારો વર્ષથી વહી રહેલા પાણીના પ્રવાહને જોવા પ્રેરે છે. આજે તેના પર અમુક કિમી. લાંબું લોખંડનું ચોકઠું બેસાડેલું છે. તેના પાટા પર રેલગાડી દોડશે, તેની નજીક આ બાઇસિકલનો રસ્તો છે અને આ મોટો આવનજાવનનો કમાનાકાર માર્ગ પગે ચાલનારા માટે છે. આ ભવ્ય સુંદર રચના મને મુગ્ધ કરે છે.

સાંજે આઈ ચિંગ અમને ભોજન માટે એક જૂની રેસ્ટોરાંમાં લઈ ગયા. એ પરંપરાગત પાકશાસ્ત્રનું જૂનામાં જૂનું કેન્દ્ર હતું. ઢગલો ચેરી બ્લોસમ, વિવિધરંગી વાંસનું સલાડ, સો વર્ષ જૂનાં ઈંડાં, નાની શાર્ક માછલીના ડોઠ. ચીની ભોજનનું, તેની સંકુલતા, રમણીય વિવિધતા, તેની અપાર શોધલક્ષિતા અને તેનો ઉત્કૃષ્ટ શિષ્ટાચાર – આ બધાંનું શબ્દોમાં વર્ણન કરી શકાય તેમ નથી. ઉત્તમ ભોજનનાં

ત્રણ મુખ્ય લક્ષણો : સુસ્વાદ, સુગંધ અને રંગ. ભોજનમાં આ ત્રણ તત્ત્વોનું અક્ષરશઃ પાલન થવું જોઈએ. પહેલાં તો તેનો ઉત્તમ સ્વાદ હોવો જોઈએ; બીજું મોંમાં પાણી લાવે તેવી મીઠી સુવાસ હોવી જોઈએ અને રંગ મોહક અને સુમેળદર્શક હોવો જોઈએ. આઈ-ચિંગે કહેલું કે જે રેસ્તોરાંમાં અમે જમવાનાં હતાં તેમાં બીજું એક સુલક્ષણ પ્રવર્તતું હતું તે ધ્વનિ-અવાજ. અનેક મિષ્ટ વાનગીઓથી ઘેરાયેલી મોટી ચિનાઈમાટીની ડિશમાં છેલ્લી ઘડીએ એક નવી વાનગી ઉમેરાઈ. ઝીંગાના પૂંછડા પરથી લાલચોળ ગરમ તવી પર પડતા લઘુ જલબિંદુ પડતાં બંસરીનાદ જેવો અવાજ થતો. તે નિયમિત અંતરે થતો હોવાથી સંગીતનો અનુભવ થતો. બેજિંગમાં લેખક સમિતિના અધ્યક્ષ તિંગલિંગે જોજ એમડોનું અને મારું સ્વાગત કર્યું. અમારા જૂના કવિમિત્ર સિયાઓ એમી અને તેમની જર્મન ફોટોગ્રાફર પત્ની પણ હતાં. બધું જ આનંદમય હતું. છેલ્લી સમ્રાજીના મનોરંજન માટે બાંધવામાં આવેલ મોટા કૃત્રિમ સરોવરમાં કમળનાં ફૂલની વચ્ચે અમે નૌકાવિહાર કર્યો. અમે કારખાનાં, પ્રકાશનગૃહો, મ્યુઝિયમ અને પેંગોડાની મુલાકાત લીધી. અમે દુનિયાભરમાં અનોખી ગણાય (જેની અંદર એક જ ટેબલ હોય તેવી અનોખી) તેવી રેસ્તોરાંમાં અમે ભોજન લીધેલું. તેનું સંચાલન રાજાના વંશજો કરતા હતા. અમે દક્ષિણ અમેરિકાનાં બે દંપતીઓએ અમારા દેશમાં હોઈએ તે રીતે ચીની લેખકોની વચ્ચે છૂટથી ખાણીપીણીનો આનંદ માણ્યો હતો.

હું મારા જુવાન દુભાષિયા લીને દૈનિક પત્રમાંની ચીની વર્ણમાં લખેલી અભેદ્ય કટાર બતાવીને કહેતો : ‘મારે માટે આનું ભાષાંતર કરો.’

પોતે નવી શીખેલી સ્પેનિશ ભાષામાં શરૂઆત કરે. પછી તે ખેતી વિશેના તંત્રીલેખ, માઓત્સે તુંગના તરણના આંકડા અને માઓ માર્કસિસ્ટની ક્ષમાપના વાંચી સંભળાવે, લશ્કરી સમાચાર તો એ વાંચવા શરૂ કરે એની સાથે જ મને કંટાળો આવતો.

‘ઊભા રહો.’ હું કહેતો, ‘એના કરતાં તમે બહેતર છે કે આ કટાર વાંચી સંભળાવો.’

એ રીતે એક દિવસ દુખતા વિષય ઉપર મારી આંગળી પડી ગઈ અને જિંદગીનું મોટામાં મોટું આશ્ચર્ય અનુભવવા મળ્યું. દરરોજ જોવા મળતા મિત્રોને રાજકીય મુકદ્દમામાં આરોપીના પાંજરામાં ઊભેલા તેનો ઉલ્લેખ જોયો ! એ લોકો હજી અમારી ‘સ્વાગતસમિતિ’ના અંગરૂપ હતા. છેલ્લા કેટલાક વખતથી મુકદ્દમો ચાલુ હતો; છતાં એ લોકોએ તેને અંગે થતી તપાસ વિશે એક શબ્દ પણ કહ્યો નહોતો. તેમ તેમનું ભવિષ્ય સૂતરના તાંતણે લટકી રહ્યું છે એમ પણ જણાવ્યું નહિ.

હવે સમય બદલાયો હતો. બધાં જ ફૂલો કરમાઈ ગયાં. જ્યારે આ ફૂલ ખીલેલાં હતાં ત્યારે માઓત્સે તુંગના આદેશથી નેતાઓ અને અધિકારીઓએ

કરેલ ભ્રષ્ટાચાર અને અન્યાયોને વખોડી કાઢતી પત્રિકાઓ કારખાનાં, કાર્યશિ-
બિરો, યુનિવર્સિટીઓ, ઓફિસો, ખેતરો અને ગૂંપડાંમાં દેખાતી હતી. જેમ સર્વસ-
ત્તાધીશના આદેશથી માખીઓ અને ચકલીઓ સામેની લડાઈ, તેમના વિનાશથી
અણધાર્યાં પરિણામો આવશે એવું જાહેર થયું ત્યારે, અટકાવી દેવામાં આવી હતી.
તે જ રીતે પુષ્પમણિના ખીલવાનો સમય પણ એકાએક બંધ થઈ ગયો. ઉપરથી
નવો જ આદેશ આવ્યો : જમણેરીઓને શોધીને મારો. તરત જ દરેક સંસ્થામાં,
દરેક હોદ્દામાં, દરેક ઘરમાં, ચીનવાસીઓએ કબૂલાતનામાં પોતાના અને પોતાના
પડોશીઓ પાસેથી બળજબરીથી ઉઘરાવી લીધાં.

મારા મિત્ર નવલકથાકાર ટિંગ લિંગને માથે ચાંગકાઈ શેકના એક મહિલા
સૈનિકના પ્રેમમાં પડ્યાનો આરોપ હતો. એ સાચું હતું. પણ એ ઘટના ક્રાંતિના
આંદોલન પહેલાં બનેલી. ક્રાંતિને ખાતર તે મહિલાએ પોતાના પ્રેમીને તજી દીધેલો
અને યેનાનથી બાળકને તેડીને એ શૌર્યભર્યાં વરસોમાં લાંબી કૂચ કરેલી. પણ
તેનાથી એને ફાયદો થયો નહિ. તેને રાઈટર્સ યુનિયનના પ્રમુખ તરીકેના હોદ્દા
ઉપરથી બરતરફ કરી અને જે રાઈટર્સ યુનિયનની પોતે વરસો સુધી અધ્યક્ષા હતી
તે રાઈટર્સ યુનિયનની રેસ્તોરાંમાં વેઈટ્રેસ તરીકે નિયુક્ત થઈ. તેમ છતાં વેઈટ્રેસ
તરીકે તેણે માન અને ગૌરવ સાથે કામ કરેલું. પછી તરત જ દૂર આવેલા ખેડૂતોના
પરગણાના રસોડામાં તેની બદલી કરવામાં આવેલી. ચીની સાહિત્યની તે અગ્રણી
સર્જક અને સામ્યવાદી લેખિકા વિશે છેલ્લા સમાચાર આ હતા.

સીઓ એમીનું શું થયું તે હું જાણતો નથી. કવિ આઈ ચીંગ જે મારી સાથે બધે
જ ફરેલા, તેમનું ભવિષ્ય બહુ જ દુઃખકારક બન્યું. પહેલાં એમને ગોબીના રણમાં
મોકલી દેવામાં આવેલા, પછી પોતાનું નામ લેખક તરીકે ન લખે તે શરતે એમને
લખવાની છૂટ અપાવેલી. ચીનમાં અને ચીનની બહાર એમનું નામ બહુ જ જાણીતું
હતું એટલે તેમને સાહિત્યિક આપઘાતની સજા કરવામાં આવી.

જોઈ એમડો બ્રાઝિલ ગયા. હું થોડા સમય પછી કડવે મોંએ રજા લઈશ. મારું
મોં હજુ કડવું જ છે.

સુખુમીના વાનરો

હું સોવિયેત યુનિયનમાં પાછો આવ્યો છું. દક્ષિણમાં સફર કરવા માટે મને
નિમંત્ર્યો છે. હું વિમાનમાંથી બહાર આવું તે પહેલાં અનેક વિશાળ પ્રદેશો ઓળંગ્યા
છે. મોટા ઘાસપ્રદેશો, કારખાનાં, ધોરી રસ્તા, મોટાં સોવિયેત શહેરો અને નાનાં
નગરો પાછળ મૂક્યાં છે. સદાહરિત વૃક્ષો અને જંગલી પ્રાણીઓની વસ્તીવાળી
પ્રભાવક કોંકેસસ પર્વતમાળા સુધી આવ્યો છું. તળેટીમાં કાળા સમુદ્રે અમારા
સ્વાગત માટે વાદળી વેશ ધારણ કર્યો છે. નારંગીનાં વૃક્ષોનો ઘેરો મધમઘાટ ચારે

બાજુ ફેલાઈ રહ્યો છે.

સોવિયેત રાજ્યના એક નાનકડા ગણતંત્ર અબખાઝિયાની રાજધાની સુખુમીમાં અમે છીએ. આ દંતકથાનું કોલ્ચીસ છે. ઈસુ ખ્રિસ્તની છ શતાબ્દી પહેલાં જેસન ડાયોસ્કોરીના જે ગ્રીક પ્રદેશને લૂંટવા આવેલો તે ગોલ્ડન ફલીસની ભૂમિ હતી. પછી મ્યુઝિયમમાં કાળા સમુદ્રમાંથી તાજી જ ખોદીને શોધી કાઢેલ આરસની કંડારેલી મૂર્તિ હું જોવાનો હતો. આ સાગરકિનારા પર હેલનિક દેવતાઓ રહસ્યમય વિધિવિધાનો કરી રહ્યા હતા. આજે રહસ્યમય વસ્તુને સ્થાને સોવિયેત પ્રજાની શ્રમપ્રધાન સાદગીભરી જિંદગી હતી. લેનિનગ્રાડમાં જોવા મળે છે તે જ આ લોકો નથી. સૂર્યપ્રકાશ, ઘઉં અને મોટા દ્રાક્ષના વેલાની આ ભૂમિનો જુદો જ ભૂમધ્ય લય દર્શાવતો જુદો જ અવાજ સંભળાય છે. આ માણસોની ચાલ જુદી જ છે. અહીંની સ્ત્રીઓની ચાલવાની રીત આંખો અને હાથ ઇટાલિયન કે ગ્રીક સ્ત્રીઓનાં જેવાં છે.

થોડા દિવસ નવનલવેશ સીમોનોવના મકાનમાં રહીને હું કાળા સમુદ્રનાં ઊનાં પાણી પર તરતો ફરું છું. સીમોનોવ તેમના બગીચાનાં સુંદર ઝાડ મને બતાવે છે. હું એ બધાંને ઓળખું છું. તે જે ઝાડનું નામ દે તેને હું દેશભક્ત ખેડૂતની જેમ કહેતો જાઉં : ‘આ અમારે ત્યાં ચિલીમાં છે. આ જાત પણ ચિલીમાં છે અને પેલું પણ...’

સીમોનોવ આ સાંભળીને ટીખળ કરે છે ત્યારે હું તેમને કહું છું : ‘મને ખરેખર અફસોસ છે કે સાન્નિયાગોના મારા ઘેર જે વિશાળ દ્રાક્ષવેલા છે તેને કે ચિલીની પાનખરનો સોનેરી ઓપ પામેલા પોપ્લરને તમે કદાચ કદી જોવા નહિ પામો. તેના જેવું સુવર્ણ ક્યાંય નહિ મળે.’ ‘તમે વસંતઋતુમાં ચિલીનાં ચેરીને ખીલતાં જોયાં હોય કે બોલ્ડો વૃક્ષની સુગંધ માણી હોય ! મેલીપિલ્લા રોડ પર ખેડૂતો અનાજનાં ડુંડાંને છાપરા પર ગોઠવે છે તે જોયાં હોય ! આઈલા નેગરાનાં શુદ્ધ શીતળ જળમાં પગ બોળ્યા હોય ! પણ મારા વહાલા સીમોનોવ, રાષ્ટ્રો અવરોધ મૂકે છે, દુશ્મનાવટ બાંધે છે, શીત યુદ્ધમાં સામસામે ગોળીબાર કરે છે અને આપણે માનવો એકબીજાથી છૂટા પડી કપાઈ જઈએ છીએ. અદભુત રોકેટમાં બેસીને આપણે આકાશમાં પહોંચીએ છીએ, પણ બંધુભાવે એકબીજાના હાથ એકબીજાને પહોંચાડી શકતા નથી.’

‘કદાચ પરિસ્થિતિ બદલાશે.’ સીમોનોવે હસતાં હસતાં કહ્યું અને કાળા સમુદ્રમાં ડૂબેલા દેવો તરફ તેમણે એક સફેદ પથ્થર ફેંક્યો.

સુખુમીનું ગૌરવ વાનરોનો દર્શનીય સંગ્રહ છે. ઉપ-ઉષ્ણકટિબંધીય આબોહવાનો લાભ લઈને ધી ઈન્સ્ટટ્યૂટ ઓફ એક્સપેરિમેન્ટલ મેડિસિને અહીં બધી જ જાતના વાનરોને ઉછેર્યાં છે. આપણે અંદર જઈને જોઈએ. મોટા પાંજરામાં ચંચળ અને ઠરેલ, વિશાળ અને લઘુ કદના, બોડા અને વાળવાળા, ચિંતનશીલ મુખાકૃતિ અને આંખમાં ચમક ધરાવતા વાનરો તમને જોવા મળે. ઉદાસ તેમ જુલમી સ્વભા-

વના વાનર પણ ત્યાં છે.

સફેદ અને ભૂરા રંગના, ત્રિરંગી પૂંઠવાળા, જાડા અને ગંભીર વાનરો ત્યાં છે. કેટલાક બહુપત્ની વાનર પણ છે, જે પોતે ભોજન કરી લે તે પછી જ પત્નીને જમવાની રજા આપે છે.

આ સંસ્થામાં જૈવવિદ્યાનો અંતિમ કક્ષાનો અભ્યાસ ચાલે છે. જ્ઞાનતંતુ, વારસો, ચિરાયુ અને જિંદગીનાં રહસ્યો અંગેની નાજુક શોધોમાં વાનરનો ઉપયોગ કરવામાં આવે છે.

બે બચ્ચાં સહિત બેઠેલી એક વાંદરીએ અમારું ધ્યાન ખેંચ્યું. એક બચ્ચું તેણે માનવીય મુદ્રતાથી હાથમાં પકડેલું છે અને બીજું તેની પાછળ સતત ચાલ્યું આવે છે. સંસ્થાના નિયામક અમને કહે છે કે જે બચ્ચાને તે બહુ જ કાળજીથી સાચવે છે તે તેનું પોતાનું બચ્ચું નથી પણ દત્તક છે. તે વાંદરીએ બચ્ચાને જન્મ આપ્યો એ જ અરસામાં બીજી એક વાંદરી બચ્ચાને જન્મ આપીને મરણ પામેલી. એટલે આ વાનર માતાએ તરત નમાયા બચ્ચાને દત્તક લઈ લીધું. તે ક્ષણથી પોતાના બચ્ચાથી પણ અધિક માતૃપ્રેમ તે દત્તક લીધેલ બચ્ચાને તેણે આપવા માંડ્યો. વિજ્ઞાનીઓ માનતા હતા કે તેનામાં જાગેલ ઉત્કટ વાત્સલ્યથી પોતાનાં ન હોય તે બીજાં બચ્ચાંને અપનાવવા માટે પ્રેરાશે, પણ તેણે એક પછી એક બીજાં બધાંને નકારી કાઢ્યાં હતાં. તેનું મનોવલણ જીવનના સિદ્ધાન્તને અનુસરતું હતું એટલું જ નહિ પણ માતાઓના હિતસંબંધ વિશેની સજગતાને અનુરૂપ હતું.

આર્મીનિયા

હવે અમે કઠણ શ્રમ કરનાર અદ્ભુત દેશ તરફ ઊડી રહ્યા છીએ. અમે આર્મીનિયામાં છીએ. દૂર દક્ષિણમાં માઉન્ટ આરારાતનાં હિમશિખરો આર્મીનિયાના ઇતિહાસની ટોચ ઉપર છે. બાઇબલ અનુસાર, નોઆહનું વહાણ પૃથ્વીને પુનર્વાસિત કરવા માટે આ સ્થળે ઊતરેલું. એ બહુ જ કઠિન કાર્ય હતું. કેમ કે આર્મીનિયા ખડકાળ અને જ્વાળામુખીનો પ્રદેશ છે. આર્મીનિયનોએ આ જમીનને અનન્ય સમર્પણભાવથી ખેડી હતી. પ્રાચીન જગતમાં તેમની રાષ્ટ્રીય સંસ્કૃતિ સર્વોચ્ચ સ્થાને પહોંચી હતી. સમાજવાદી શાસને આ ઉમદા શહીદપ્રધાન રાષ્ટ્રનાં અસાધારણ વિકાસ અને ખિલવટ સિદ્ધ કર્યાં હતાં. સદીઓ સુધી તુર્ક હુમલાખોરોએ આર્મીનિયનોની કતલ કરી હતી અથવા તેમને ગુલામ બનાવ્યા હતા. ઉચ્ચ પ્રદેશમાંના પ્રત્યેક ખડક અને ધર્મસ્થાનમાંની પ્રત્યેક લાદી આર્મીનિયન રક્તથી રંજિત છે. આ દેશનું સામાજિક નવોત્થાન ચમત્કાર છે; જે લોકો સોવિયેત સામ્રાજ્યવાદની વાત વ્યંગમાં કરે છે, તેમને તે ખોટા ઠેરવે છે. આર્મીનિયામાં મેં સ્પિનિંગ મિલોની મુલાકાત લીધેલી. તેમાં પાંચ હજાર કામદારો કામ કરે છે. ત્યાં નહેરો અને જળવિ-

દ્યુત ઉપરાંત બીજાં અનેક શક્તિશાળી ઉદ્યોગગૃહો છે. સમગ્ર શહેર અને ગ્રામીણ પ્રદેશમાં એક છેડેથી બીજે છેડે સુધી હું ફરી વળ્યો છું. બધે જ આર્મીનિયનો, આર્મીનિયન સ્ત્રીઓ અને પુરુષો જોવા મળ્યાં. એક જ રશિયન મળ્યો, હજારો કાળી ચામડીવાળા લોકોની કાળી આંખોની વચ્ચે વાદળી આંખોવાળો ઇજનેર. લેક સેવન પર તે રશિયન હાઇડ્રોઇલેક્ટ્રિક પ્લાન્ટ ચલાવતો હતો. સરોવરની સપાટીનું ક્ષેત્રફળ ઘણું મોટું છે. તેનાં પાણી એક જ નહેર વાટે બહાર નીકળે છે. કીમતી જળપ્રવાહ વરાળ થઈને ઊડી જાય છે. ગરમીથી ભૂંજાતું આર્મીનિયા એનો ઉપયોગ કરી શકતું નથી. બાષ્પીભવનને રોકવા નદીને પહોળી કરવામાં આવી છે. તેને પરિણામે સરોવરનું લેવલ નીચું જવાની સાથે નદીમાં પાણીની વૃદ્ધિ થશે. તેના ફળ રૂપે આઠ જળવિદ્યુત સ્ટેશનો, નવા ઉદ્યોગો, જબરજસ્ત એલ્યુમિનિયમ પ્રકલ્પો, સમગ્ર દેશ માટે વિદ્યુતશક્તિ અને સિંચાઈ તૈયાર થશે. જેનાં યોજનાં પાણીમાં આર્મીનિયાનું અવિસ્મરણીય આકાશ પ્રતિબિંબિત થતું હતું તે સરોવરની ઉપર ગોઠવેલ જળવિદ્યુત પ્રકલ્પની મારી મુલાકાત હું કદી ભૂલી શકીશ નહિ. પત્રકારોએ મને આર્મીનિયાનાં પ્રાચીન ચર્ય અને ધર્મસ્થાનો વિશે મારો અભિપ્રાય પૂછ્યો ત્યારે વાતને જરા વિસ્તારીને મેં કહેલું : ‘મને ગમતું શ્રેષ્ઠ ચર્ય તે સરોવરની પાસે આવેલું મંદિર, જળવિદ્યુત પ્રકલ્પ છે.’

આર્મીનિયામાં ઘણી વસ્તુઓ જોઈ. મેં જોયેલાં શહેરોમાં એરિવાન એક અત્યંત સુંદર શહેર છે. જવાળામુખીનાં પડથી બંધાયેલ આ શહેર ગુલાબી રંગના ગુલાબની રચના સાથે સંવાદિતા ધરાવે છે; બિનાકનની ખગોળશાસ્ત્રીય વેદશાળાની મુલાકાત કદી ભુલાશે નહિ. ત્યાં મેં સૌપ્રથમ તારાઓનું લખાણ જોયું. તારાઓનો કંપતો પ્રકાશ ઝિલાયો હતો. આકાશનો હૃદવીજાલેખ હોય તેમ, તારાઓના નાડીના ધબકાર સૂક્ષ્મ યંત્ર પર આલેખાતા હતા. એ રેખાકૃતિઓમાં મેં નિરીક્ષણ કર્યું કે પ્રત્યેક તારાની પોતાની લેખનશૈલી અલાયદી કંપનયુક્ત, મુગ્ધ કરે તેવી હોય છે. પણ પૃથ્વી પરના કવિને માટે તે દુર્બોધ હોય છે.

એરિવાનના પ્રાણીસંગ્રહાલયમાં હું સીધો જ દક્ષિણ અમેરિકાના મહાકાય ગીધના પાંજરા પાસે ગયો; પરંતુ મારા એ દેશવાસીએ મને ઓળખ્યો નહિ. પાંજરાના એક ખૂણામાં તે ઊભો હતો, માથે ટાલ, નિર્ભ્રાન્ત દૃષ્ટિ અને હમવતની-ઓની જેમ વતન માટે ઝૂરતું મહાપંખી. મેં વિષાદપૂર્વક તેની સામે જોયું. કેમ કે હું સ્વદેશ પાછો ફરવાનો હતો. એ કાયમને માટે બંધનમાં રહેવાનો હતો.

દક્ષિણ અમેરિકાના ડુક્કર જેવા ટપીર પ્રાણી વિશે જુદો જ અનુભવ થયો. એરિવાનનું પ્રાણીસંગ્રહાલય એમેઝોનના ટપીરને રાખનાર થોડાં સ્થાનોમાંનું એક છે. ટપીર બળદના જેવો દેહ, લાંબું નાક અને મણકા જેવી આંખોવાળી મુખાકૃતિ ધરાવતું વિશિષ્ટ પ્રાણી છે. મારે કબૂલ કરવું જોઈએ કે ટપીર મારા જેવા દેખાય

છે. તે કશી ગુપ્ત વાત નથી.

એરિવાનનું ટપીર તળાવ નજીકના વાડામાં ઝોકે ચડેલું હતું. મને જોયો એટલે એની આંખમાં ચમક આવી. અમે કદાચ એક વાર બ્રાઝિલમાં મળેલા. રક્ષકે તેને તરતું જોવાની ઇચ્છા છે કે કેમ એમ પૂછ્યું. જવાબમાં મેં કહ્યું કે ટપીરને તરતું જોવાના આનંદ માટે આખી દુનિયાની પ્રદક્ષિણા કરું. તેમણે તેને જવા માટે નાનો દરવાજો ખોલ્યો. ટપીરે મારી સામે આનંદથી જોયું અને દંતકથાના જળઘોડાની જેમ, કેશસમૃદ્ધ ટ્રાઇટનની માફક પાણીમાં ઝંપલાવ્યું. પાણીમાંથી આખું શરીર બહાર કાઢીને પાણીમાં તરંગોનું તોફાન રચતી ડૂબકી મારી. પાછો સપાટી ઉપર આવ્યો, આનંદથી હણહણ્યો અને પછી અત્યંત ઝડપથી ઉત્તમ કોટીના અંગકસર-તના ખેલ કર્યા. ‘એને આટલો બધો આનંદવિભોર કદી જોયો નથી.’ રક્ષકે મને કહ્યું.

લેખક-સમાજ તરફથી મારા માનમાં બપોરનું ભોજન ગોઠવ્યું હતું. તે પ્રસંગે આભાર માનતાં મેં એમેઝોનિયન ટપીરના હેરતભર્યા દાવ વિશે અને મારા પ્રાણીપ્રેમ વિશે ઉલ્લેખ કર્યો હતો. પ્રાણીસંગ્રહાલયની મુલાકાતની એક પણ તક હું ચૂકતો નથી.

આના પ્રતિભાવરૂપ વક્તવ્યમાં આર્મીનિયન લેખકોના મંડળના અધ્યક્ષે આ પ્રમાણે કહેલું : ‘નેરુદાએ અમારા પ્રાણીસંગ્રહાલયની મુલાકાત લેવા જવાની શી જરૂર છે ? લેખક-સમાજની તેમની આ મુલાકાત બધી જાતનાં પ્રાણીઓને મળ્યા બરોબર થશે. અહીં અમારે ત્યાં સિંહ અને વાઘ છે, શિયાળ અને સીલ માછલીઓ, ગરુડ અને સાપ તથા ઊંટ અને પોપટ છે.’

શરાબ અને સંગ્રામ

પાછા વળતાં હું મોસ્કોમાં રોકાયો હતો. મારે માટે આ શહેર અનેક સ્વપ્ન-સિદ્ધિઓનું સ્થાન હતું, મારા કેટલાક પ્રિયમાં પ્રિય મિત્રોનો નિવાસ અહીં છે. મોસ્કો એટલે મિજબાની. હું ત્યાં પહોંચ્યું કે તરત એકલો રસ્તા પર ફરવા નીકળી પડું. મીઠો શ્વાસ લેતો, સિસોટી વગાડતો. રશિયન પુરુષોના ચહેરા પર, રશિયન નારીની આંખો અને અંબોડા પર દષ્ટિપાત કરું. જીવનને અર્થપૂર્ણ બનાવે તેવી નાની અને નવી ચીજોની શોધમાં, રસ્તાના ખૂણે વેચાતો આઈસક્રીમ, લોકોમાં પ્રિય કાગળનાં ફૂલ, દુકાનોની સજાવટ વગેરે પર નજર નાખું છું.

એહરનબર્ગને મળવા વળી એક વાર ગયો. મારા એ પરમ મિત્રે મને સૌપ્રથમ નોર્વેજિયન શરાબની બોટલ બતાવી : ‘એકવા વાઈટે’. તેના પર મહાન ગતિશીલ નૌકાના ચિત્રનું લેબલ હતું. બીજે સ્થળે નૌકાના ગમન અને પ્રત્યાગમનની તારીખો હતી. નૌકા આ બોટલને ઓસ્ટ્રેલિયા લઈ ગયેલી અને તેના વતન સ્કેન્ડિનેવિયામાં પાછી લઈ આવેલી.

આપણે શરાબની વાત કરતા હતા. મને બચપણના દિવસો યાદ આવે છે. એ વખતે અમારા દેશના વિવિધ જાતના શરાબ પરદેશ નિકાસ થતા. ગુણવત્તાને કારણે તેની પુષ્કળ માગ રહેતી. અમારા જેવા રેલવેના માણસનો પોશાક પહેરનારા અને ભટકતું જીવન ગાળનારાને માટે તે શરાબ મોંઘો ગણાતો.

હું જ્યાં જાઉં તે દેશમાં શરાબ ઉત્પન્ન થઈને 'લોકોને ચરણે' સમર્પિત થવા સારું બોટલમાં કે બિલોરી કાચના પાત્રમાં પેક થાય ત્યાં સુધીની વાતમાં રસ લેતો.

સ્પેનમાં ગેલિસિયા ખાતે રિબેરો વાઈન પીવાનો મેં આનંદ લીધો. કપમાંથી તેની ચૂસકી લેવામાં આવે છે અને ચિનાઈમાટીની ડિશ ઉપર તેનો લોહી જેવો ડાઘ પડે છે. હંગેરીમાં 'બુલ્સ બ્લડ' નામે ઓળખાતો સંપૂર્ણ શરાબ મને યાદ આવે છે, જેનો નશો, જિપ્સીઓના વાયોલિનને કંપતા કરી મૂકે છે.

મારા દાદાના દાદાના દાદા દ્રાક્ષના વેલાની વાડીના માલિક હતા. મારું જન્મસ્થળ પરરાલ અનેક પ્રાથમિક નિયમોનું ઉદભવસ્થાન હતું. મારા પિતાશ્રી અને મારા કાકા ડૉન જોસી એન્જલ, ડૉન જોયેલ, ડૉન ઓસિયસ અને ડૉન એમોસ પાસેથી મને નવા શરાબ અને ગાળેલા શરાબ વચ્ચેનો તફાવત જાણવા મળ્યો. દારૂના પીપમાંથી સીધા લીધેલા અશુદ્ધ અને કાચા શરાબ માટેની તેમની અભિરુચિને અનુકૂળ થવાનું મારે માટે મુશ્કેલ હતું. વિવિધ પ્રકારના સ્વાદ વચ્ચેના સૂક્ષ્મ તફાવતને સમજવા પછી અને ઉચ્ચકોટિના સંસ્કારી ઉપભોગ માણ્યા પછી બીજી અનેક વસ્તુની માફક મારે માટે અણઘડ અને જુનવાણી ઉપભોગ તરફ પાછા વળવું મુશ્કેલ હતું. કળામાં પણ એમ જ થાય છે : તમે એક સવારે પ્રેક્ષાઈટલ્સ એફોડાઈટથી શરૂ કરો અને ઓરાનિયાનાં જંગલી મૂર્તિશિલ્પો આગળ અટકો.

પૅરિસમાં મેં ઉમદામાં ઉમદા ઘેર એક ઉમદા શરાબનો સ્વાદ લીધો હતો. એ શરાબનું નામ માઉટન રોથ્સચાઈલ્ડ હતું - વિશુદ્ધ સત્ત્વ, અનોખી સુગંધ અને પૂરું પારદર્શક નામ. એરેગોન અને એલ્સા ટ્રાયોલેટના ઘેર આ અનુભવ કર્યો હતો.

'મને હમણાં જ આ બોટલો મળી. ખાસ તમારા માટે એ ખોલું છું.' એરેગોને કહ્યું. અને તેણે મને તેની કથા કહી.

ફ્રેન્ચ પ્રદેશમાં જર્મન લશ્કરો ઘૂસી રહ્યાં હતાં. ફ્રાન્સનો સહુથી વિશેષ બુદ્ધિશાળી સૈનિક કવિ અને અધિકારી લૂઈ એરેગોન ઉચ્ચ હોદ્દા સુધી પહોંચી ગયેલ. તે પુરુષ-પરિચારિકાઓના જૂથનો વડો હતો. આ હોદ્દાથી તેના હુકમ આગળ ત્રણસો મીટર દૂર મોકલવાના હતા. કેપ્ટને તેમને રોક્યા. એનું નામ કાઉન્ટ આલ્ફોન્સ દ રોથ્સચાઈલ્ડ હતું. એરેગોન કરતાં તે નાના હતા અને તેના જેવા જ ઊંચળતા લોહીના હતા.

'આ સ્થાનથી આગળ તમે જઈ શકશો નહિ.' કેપ્ટને કહ્યું, 'નજીકમાં જ

બંદૂકધારી જર્મનો છે.’

‘મારી સૂચના પેલા બિલ્ડિંગમાં જવાની છે.’ એરેગોને તોછડાઈથી કહ્યું, ‘મારો આદેશ છે કે તમારે અહીંથી આગળ વધવાનું નથી. તમારે અહીં જ રોકાવાનું છે’ કેપ્ટને કહ્યું. કેપ્ટન અને એરેગોન વચ્ચે, હું જાણું છું તેમ, બૉબ અને તલવાર જેવી તીક્ષ્ણ દલીલબાજી થઈ. ચક્રમક ઝરવાની અણી ઉપર હતી ત્યાં એકાએક, દસ જ મિનિટમાં, રોથ્સચાઈલ્ડ અને એરેગોનની નજર સમક્ષ તે મકાન ઉપર બૉબમારો થયો અને ક્ષણવારમાં મકાન જમીનદોસ્ત થઈ ગયું.

એ રીતે રોથ્સચાઈલ્ડની હઠને કારણે ફ્રાંસનો પ્રથમ કક્ષાનો કવિ બચી ગયો.

ત્યારથી દર વરસે આ બનાવની સ્મૃતિમાં તે દિવસે એરેગોનને છેલ્લા યુદ્ધમાં તેના કેપ્ટન માઉન્ટ રોથ્સચાઈલ્ડ તરફથી દ્રાક્ષના વેલા ભેટ મળતા.

હવે હું મોસ્કોમાં, ઈલ્યા એહરનબર્ગના ઘેર છું. સાહિત્યનો આ ગેરીલા યોદ્ધો નાઝીવાદ માટે ભયજનક હતો તેટલો જ ભયજનક ચાળીસ હજાર માણસોના ડિવિઝન માટે હતો. સાથે સાથે તે ઉત્તમ રુચિ ધરાવતો અભિજાત સંસ્કારપુરુષ પણ હતો. સ્ટેન્દલ વિશે કે ‘ફોઈગ્રાસ’ વિશે તેની વધુ જાણકારી હતી કે કેમ તે હું કહી શકું નહિ. તે જેટલા રસથી પોમ્બેરી એટ ગ્રેનો સ્વાદ લેતો એટલા જ સ્વાદથી જોર્જ મનરિકની કવિતાનો રસ લેતો. જે કાંઈ ફ્રેન્ચ હતું તે સુસ્વાદુ અને સુવાસિત; ફ્રાન્સનો દેહ અને આત્મા બધું જ તેના પ્રેમનું ભાજન.

ગમે તેમ, લડાઈ પૂરી થઈ તે પછી મોસ્કોમાંથી એવી અફવા ફેલાયેલી કે ફ્રેન્ચ આસવની કેટલીક રહસ્યમય બોટલો વેચવાની છે. બર્લિન તરફ કૂચ કરતી વખતે રેડ આર્મીએ ગોબેલ્સની ગાંડી પ્રચારપત્રિકાઓની સાથે અભિજાત ફ્રાન્સના ભંડકિયામાંથી જપ્ત કરેલી શરાબની બોટલો ભરેલી તે કિલ્લાની ગુફા કબજે લીધી હતી. આ પત્રિકાઓ અને બોટલો વિજેતા લશ્કર રેડ આર્મીના મુખ્ય કેન્દ્ર પર મોકલવામાં આવેલી. તેમાંના કાગળો રેડ આર્મીએ અભ્યાસ માટે લીધા પણ પેલી બોટલોનું શું કરવું એની સમજ ન પડી.

એ બધી જન્મતારીખનાં ખાસ લેબલવાળી સુંદર કાચની શીશીઓમાં પ્રશસ્ય મૂળ અને ઉત્તમ દ્રાક્ષવેલાનો આસવ ભરેલો હતો. રૂમાની, બોન, શાતુનોફ-દુ-પેપ વગેરે ઉત્કૃષ્ટ પ્રતિના શરાબ હતા. આખા સંગ્રહમાં ઉત્તમ મોસમીના નિદર્શન રૂપે ઉત્પત્તિક્રમ દર્શાવેલ.

સમાજવાદની સમતાવાદી મનોવૃત્તિએ આ ઊંચી જાતની ભેટ-ફ્રેન્ચ શરાબ, રશિયન શરાબની કિંમતે દારૂની દુકાનોને વેચી દેવાનું નક્કી કર્યું. દરેક ખરીદનારને મર્યાદિત સંખ્યાની બોટલો જ મળી શકે એવું નિયંત્રણ મૂક્યું. સમાજવાદના ઉદ્દેશો ઉત્તમ હોય છે, પણ અમે કવિઓ બધે જ સરખા હોઈએ છીએ. મારા દરેક સા-

હિત્યકાર બિરાદર, મિત્ર અને સગાંસંબંધી તથા પડોશી માટે અત્યંત નીચી કિંમતે અત્યંત ઊંચી જાતની બોટલો લેવા તૈયાર થયા. એક દિવસમાં બધી જ બોટલો વેચાઈ ગઈ.

અમુક જથ્થો (કેટલો તે હું નહિ કહું) નાઝીવાદના કદા શત્રુ એહરનબર્ગના ઘેર પહોંચ્યો. તેને લીધે જ અત્યારે મારે તેનો સહવાસ છે. કવિતા અને વિજેતાના માનમાં ગોબેલ્સના ભંડકયાનો દારૂ પીતાં પીતાં હું તેની સાથે શરાબની વિભિન્ન જાતોની ચર્ચા કરી રહ્યો છું.

પ્રાસાદો પાછા મેળવ્યા

શ્રીમંતોએ મને કદી તેમના મોટા મહેલોમાં નિમંત્ર્યો નથી. ખરું પૂછો તો મને એ બધાં વિશે કુતૂહલ પણ નહોતું. ચિલીનું રાષ્ટ્રીય આનંદપ્રમોદનું સાધન તે 'કલોઝિંગ સેલ'. મારા દેશની એક વિશિષ્ટ ખાસિયત તે અઠવાડિક લિલામ છે. લોકો સપ્તાહને અંતે એકત્ર થાય છે એ પ્રસંગે આ વૈભવી ઇમારતોનો ઘાત થાય છે. લિલામ વખતે, વધુમાં વધુ કિંમત આપનારને મકાનની જાળી પણ તે મારા જેવા સામાન્ય માણસ કે તેના પ્રતિનિધિને લેવા ન દે; પછી જાળી સાથે લોખંડના સળિયા, આરામ-ખુરશીઓ, લોહીનીગળતા ઈસુ ખ્રિસ્તો, જુનવાણી ચિત્રો, ડિશો, ચમચા અને જેની અંદર અનેક અર્થહીન જિંદગીઓ જન્મ પામી હોય તે ચાદરો વેચાય. ચિલીવાસી દુકાનમાં આવે, સ્પર્શ કરે અને જુએ. છેવટે બહુ ઓછા લોકો કશું ખરીદે. પછી ઇમારતને પાડી નાખે અને મકાનના ટુકડા વેચવા મૂકે. ખરીદનારા તેની આંખો (બારીઓ), આંતરડાં (સીડીઓ) લઈ જાય. ફરસ તેના પગ હોય, રોપ વાવેલાં કૂંડાંને તેઓ હથેળી ગણે.

બીજી બાજુ, યુરોપમાં લોકો મોટાં ઘરને ટકાવી રાખે છે. ઘણી વાર આપણે કોઈ ડ્યૂક કે ડચેસની ઝાંખી કરીએ, કોઈ સદભાગી ચિત્રકાર તેની અંગભૂષા જુએ, જ્યારે આપણા જેવા તેના ચિત્ર અને રેખાંકનને જોઈને આનંદ પામે. આપણે તેનાં રહસ્યોને, વિચિત્ર ગુનાઓને, વેશભૂષાને અને ગજબનાક ફાઈલોને ખોલીએ અને પડદાથી ઢંકાયેલી દીવાલોએ ભવિષ્યના વીજાણુ મનોરંજનનું વસ્તુ પૂરું પાડે તેવી વાતચીત આત્મસાત્ કરેલી તેને ઉકેલવાનો પ્રયત્ન કરીએ.

મને રુમાનિયા જવાનું નિમંત્રણ આવેલું. કાર્યક્રમ મુજબ હું ત્યાં પહોંચી ગયો. લેખકો મને આરામ માટે રળિયામણાં ટ્રાન્સિલ્વેનિયન જંગલોની વચ્ચે આવેલી સાર્વજનિક કુટીર પર લઈ ગયા. રુમાનિયાના લેખકોનો નિવાસ એક વાર કારોલનો મહેલ હતો. કારોલ ત્યાંનો ગાંડો રાજા હતો. તેનું પ્રેમપ્રકરણ જગજાણીતું બનેલું. આધુનિક ફર્નિચર અને આરસના સ્નાનાગારથી સજ્જ મહેલ હવે રુમાનિયન લેખકો અને કવિઓને સમર્પિત છે. સમ્રાજીના શયનાગારમાં મને સારી ઊંઘ આવી.

બીજે દિવસે બીજા કિલ્લાની મુલાકાતો ગોઠવી હતી. તેમાંનાં મકાનો, સંગ્રહાલયો, અતિથિગૃહો તથા આરામગૃહો માટે સમર્પિત હતાં. મારી સાથે કવિઓ જેબેલીનુ, બેનુઇક અને રાડુ બુરેનુ હતા. પછીની સવારે, જૂના રજવાડી બગીચાનાં ઊંડે ઊંડે રહેલાં સદાહરિત વૃક્ષોની ઝાડીમાં અમે બસૂરાં ગીત ગાવા લાગ્યા ને પછી ખૂબ હસ્યા, દરેક ભાષામાં ઉચ્ચ સ્વરે કાવ્યગાન કર્યું. રાજાશાહી અને જુલ્મશાહી શાસન દરમિયાન રુમાનિયાના કવિઓએ સહન કરેલાં દુઃખોનો લાંબો ઇતિહાસ છે. તેઓ આજે દુનિયામાં સૌથી વધુ હિંમતવાન અને આનંદી સ્વભાવના કવિ ગણાય છે. વનનાં પંખીની જેમ રુમાનિયાની કુદરતી છાપ ધરાવતા આ પરિવ્રાજક કવિઓએ તેમની અડગ દેશભક્તિથી, કાન્તિ પ્રત્યેની ઊંડી શ્રદ્ધાથી અને જીવિત વિશેના અનન્ય પ્રેમને કારણે મારી આંખો ખોલી દીધી. બહુ જ ઓછી જગાએ મને આટલા બધા બંધુઓ આટલી ઝડપથી પ્રાપ્ત થયા છે.

મેં રુમાનિયનોને બીજા એક ઉમદા મહેલની વાત કરી તેનાથી તેમને બહુ આનંદ થયો. યુદ્ધના સમયમાં ફ્રાન્કોએ સ્પેનિયાર્ડોને મારવાના પવિત્ર કાર્ય માટે ઇટાલિયન, મૂર અને સ્વસ્તિક સૈનિકોને લઈને કૂચ કરી ત્યારે લશ્કરી માણસો મોંઝૂડના લૉરિયા પેલેસમાં રહ્યા હતા. 1934 અને 1935માં આગ્યુલસ સ્ટ્રીટ પાસેથી જેટલી વાર પસાર થયો તે બધા વખતે આ મહેલ મેં જોયો હતો. હું તે મહેલને માનભરી દષ્ટિએ જોઉં છું, આલ્બાના નવા ડ્યુક અને ડચેસ પ્રત્યે તાબેદારીના ભાવને લીધે નહિ તેમને મારા પર, એક નકામા અમેરિકન અર્ધજંગલી કવિ પર, કશી સત્તા નથી; પરંતુ તેમાં રહેલી શાંત સફેદ કોતરકામવાળી શબપેટીઓની ગરિમાથી પ્રભાવિત થયો છું.

લડાઈ ફાટી નીકળી ત્યારે ડ્યુક ઇંગલેન્ડમાં રહ્યો હતો. (ગમે તેમ, તેનું છેલ્લું નામ 'બેરવિક' છે !) ઉત્તમ ચિત્રો અને મૂલ્યવાન ખજાના સાથે એ ત્યાં જ રહ્યો. ડ્યુકના ઉડાનને લક્ષમાં રાખીને મેં રુમાનિયનોને કહેલું કે ચીનની મુક્તિ પછી, મંદિર અને મૃત તત્ત્વજ્ઞાનીનાં અસ્થિમાંથી કમાણી કરનાર કોન્ફ્યૂશિયસનો આ છેલ્લો વંશજ પણ ચિત્રો, ટેબલ લિનન અને ડિનરસેટ લઈને ફોર્મોસા ગયો હતો. સાથે અસ્થિ પણ લઈ ગયેલ. મુલાકાતીઓ પાસેથી પ્રાચીન અવશેષો જોવાની ફી ઉઘરાવીને એ ત્યાં સુખેથી સ્થિર થયો હશે.

એ દિવસોમાં સ્પેનમાંથી દુનિયાના બીજા ભાગોમાં સનસનાટીભર્યાં સમાચાર જતા : લાલ સૈન્યે ડ્યુક ઓફ આલ્બાનો ઐતિહાસિક મહેલ લૂંટ્યો, વિનાશનાં વરવાં દર્શ્યો, આ ઐતિહાસિક રત્નને બચાવીએ.

હવે મને અંદર જવાની છૂટ હતી એટલે હું મહેલ જોવા ગયો. લૂંટના ઇરાદાવાળા લોકો વાદળી પોશાક અને હાથમાં બંદૂક સાથે દરવાજા પાસે ઊભા હતા. મોંઝૂડ પર જર્મન લશ્કરના વિમાનમાંથી પહેલા બોમ્બ ફેંકાયેલા. મેં લશ્કરના

માણસોને મને અંદર જવા દેવાનું કહ્યું. એ લોકો મારા કાગળો કાળજીપૂર્વક જોઈ ગયા. હાલની ચકચકિત ફરસબંદી પર પ્રથમ પગલું મૂકવા જતો હતો ત્યાં એ લોકોએ મને રોક્યો. મેં પ્રવેશ પાસેની મોટી પગલૂંછણી પર પગરખાં લૂછ્યાં નહોતાં. ફરસ અરીસાની જેમ ચળકતી હતી. પગરખાં લૂછીને હું અંદર ગયો. દીવાલ પરનાં ચોરસ ચોકઠાં અદૃશ્ય ચિત્રોનાં સ્થાન દર્શાવતાં હતાં. લશ્કરના માણસો બધું જાણતા હતા. ડ્યુક વર્ષોથી લંડનની એક બૅંકમાં સારી મજબૂત તિજોરીની અંદર ચિત્રો રાખતો હતો. મોટા હોલમાંની મહત્વની વસ્તુઓ તે શિકારથી મેળવેલાં નાનાં પ્રાણીઓનાં વિવિધ પ્રકારનાં નાક કે સાબરશિંગાંના અવશેષો છે. આ બધાંમાં હોલની મધ્યમાં બે પગે ઊભેલું સફેદ રીંછ સૌથી વિશેષ પ્રભાવક હતું. તેના બે હાથ લાંબા કરેલા અને બધા દાંત દેખાય તેમ ખડખડાટ હસતું, ભૂસું ભરેલું મસ્તક એ લશ્કરી સૈનિકોનું માનીતું હતું. દરરોજ સવારે તેઓ એને સાફ કરતા.

સ્વાભાવિક રીતે જ મને તેમના શયનખંડોમાં રસ હતો. ત્યાં સંખ્યાબંધ આલ્બા લોકો સૂતા હતા. ફ્લેમિશ ભૂતની બીકથી તેમને ભીષણ સ્વપ્ન આવતાં. ફ્લેમિશ ભૂતો તેમને પગને તળિયે ગલીપચી કરવા આવતા. હવે તે પગ રહ્યા નથી; પરંતુ પગરખાંનો સંગ્રહ ત્યાં ધ્યાન ખેંચતો હતો. આટલો મોટો જૂતાંનો સંગ્રહ મેં કદી જોયો નથી. છેલ્લા ડ્યુકે તેને મળેલા કલાના સંગ્રહમાં વધારો કર્યો નથી પણ તેણે કરેલો જૂતાંનો સંગ્રહ માની શકાય નહિ તેટલો મોટો છે, અગણિત છે. લાંબી, કાચ બેસાડેલી છત સુધી પહોંચતી અભરાઈઓ પર હજારો પગરખાં ગોઠવેલાં હતાં. ગ્રંથાલયોમાં હોય છે તેવી ખાસ સીડીઓ હતી. તેનાથી પગરખાંને હળવેકથી નીચે ઉતારે. મેં જરા નજીક જઈને જોયું. ઘોડેસવારી માટેના સુંદર બૂટની સેંકડો જોડીઓ હતી. પીળા અને કાળા, ઊંચી એડીના બટનવાળા. કૂડીબંધ ઓવરશૂઝ, પંપ, ગાઈટર; તેમને લગતાં પગરખાં એવી રીતે ગોઠવેલાં હોય કે તેમને ખરેખરા પગમાં પહેરાવ્યાં હોય એમ લાગે. જો તેમનું કાચનું કબાટ ખોલવામાં આવે તો એ બધાં જૂતાં ડ્યુકની શોધમાં લંડન સુધી દોડવા લાગે ! ત્રણથી ચાર રૂમમાં પથરાયેલાં આ પગરખાં સાથે અદ્ભુત આનંદમાં સમય પસાર થાય. તેનાથી માણસની આંખને જ આનંદ મળી શકે, કેમ કે હથિયારધારી સૈનિકો તો એ પગરખાં પર માખીને પણ બેસવા નહીં દે. ‘સંસ્કૃતિ’ એમ તેઓ કહેતા. ‘ઇતિહાસ’ એમ કહે. ફ્રાંસિઝમને દૂર રાખવા, સોમોસેઈરાના શિખર પર હિમ અને પંકમાં તેને દટાયેલ રાખવા મથતા કેન્વાસનાં જૂતાં પહેરેલ સૈનિકોનો વિચાર આવ્યો.

ડ્યુકના શયનસ્થાનની પાસે સોનાની ફેમમાં મહેલા અક્ષરો પર મારી નજર ગઈ. ‘કેરેમ્બા !’ મને લાગ્યું કે તે આલ્બાઓનું વંશવૃક્ષ હશે. પણ મારી ભૂલ હતી. તે રુડવાર્ડ કિપ્લિંગની કવિતા ‘ઇફ્’ હતી, પ્રેરણા વગરની, પાખંડી કવિતા. ‘રીડર્સ ડાઇજેસ્ટ’નું પૂર્વરૂપ; જેની બૌદ્ધિક કક્ષા, મારા મત મુજબ, ડ્યુક ઓફ આલ્બાનાં

પગરખાંના કરતાં ઊંચી ન હતી. બ્રિટિશ સામ્રાજ્ય મને ક્ષમા કરે !

મને લાગ્યું કે ડયેસનો બાથરૂમ અદભુત હશે. તેણે ઘણી વસ્તુઓ ઊભી કરી. પ્રાદો મ્યુઝિયમમાં પાછળ ઝૂકીને આરામથી બેઠેલી મેડોના, તેના સ્તનની ડીટડીઓ એકબીજીથી એટલા અંતરે ચીતરેલી કે જોનારને વિચાર આવે કે આ કાન્તિકારી ચિત્રકારે ચુંબનથી ચુંબન સુધીનું અંતર, એક સ્તનથી બીજા સ્તન સુધી પહોંચતાં અદૃશ્ય હાર વડે કેવી રીતે માપ્યું હશે ! રીંછ, બૂટશોપનું સંગીતનાટક, 'ઇફ'ની કવિતા અને છેલ્લે દેવીના સ્નાનાગારને સ્થાને મને વર્તુળાકાર રૂમ - બનાવટી પોમ્પી નીચે ગોઠવેલ ટબ અને મુલાયમ સ્પર્શવાળી હંસની આકૃતિ ધરાવતી બાથરૂમ - ટૂંકમાં હોલીવૂડ ફિલ્મમાં કોઈ ગુલામ નારાની બાથરૂમ હોય એવી રૂમ જોવા મળી.

છેતરાયો છું એવી વિષાદમય સંવેદના સાથે હું આ સ્થળ છોડતો હતો ત્યાં મને બદલો મળી ગયો. લશ્કરી માણસોએ મને બપોરના ખાણા માટે નિમંત્ર્યો. તેમની સાથે હું નીચે ભોજનાલયમાં ગયો. ડ્યુકના ઘરગથ્થુ નોકરો, ચપરાસીઓ, રસોઈયાઓ, માળી અને મહેલના રક્ષકોમાંથી ચાળીસ-પચાસ જણ હતા. તેમણે મને અતિથિવિશેષ તરીકે સ્થાપ્યો. કેટલાંક કાનફૂસિયાં, આવનજાવન, પહોંચ પર સહીઓ વગેરે પછી એ લોકો એક ધૂળ ખાતી બોટલ લાવ્યા. સો વર્ષ જૂનો લેંકીમા કિસ્ટી શરાબ હતો. મને તેની થોડીક ચૂસકીઓ માણવાની મળી. તે પિગાળેલો દારૂ હતો. મધને અગ્નિથી પકવેલ, કડક અને અતિ સૂક્ષ્મ આસવ હોય છે. ડ્યુક ઑફ આલ્બાનાં તે અશ્રુઓ જલદી ભૂલી શકાશે નહિ.

એક અઠવાડિયા પછી જર્મન બોમ્બરોએ લેરિયા પેલેસ પર ચાર આગ લગાડનાર બોમ્બ ફેંક્યા. મારા ઘરની અગાસી ઉપરથી બે અપશુકનિયાળ પંખીઓને ઊડતાં જોયાં. લાલ ઝાળ પરથી તરત જ સમજાયું કે મહેલના વિનાશની ઘડીઓ હું જોઈ રહ્યો હતો.

છેવટે મારી વાત પૂરી કરતાં રુમાનિયાના લેખકોને મેં કહ્યું, 'તે જ સાંજે હું એ સ્થળના ધૂંધવાતા અગ્નિ પાસેથી પસાર થઈ રહ્યો હતો. ત્યાં મને એક હૃદયસ્પર્શી વિગત જડી. આકાશમાંથી અગ્નિ ઝરતો હતો; પૃથ્વીને કંપાવતા વિસ્ફોટ થતા હતા; આગ વધી રહી હતી : એ બધાની વચ્ચે આ ઉમદા સૈનિકો સફેદ રીંછને જ બચાવી શક્યા. તેના પ્રયત્નમાં એ લોકો લગભગ મૃત્યુના મુખમાં ધકેલાઈ રહ્યા હતા. મકાનના પાટડા તૂટીને નીચે પડતા હતા; બધું જ ભડકે બળતું હતું અને પેલું મોટું સુરક્ષિત પ્રાણી બારી કે બારણામાંથી નીકળવા માગતું નહોતું. છેલ્લે મેં તેને બીજી વાર મહેલના બગીચાની હરિયાળી પર બે શ્વેત હાથ પહોળા કરીને હસી હસીને બેવડ વળી જતું જોયું હતું.'

અંતરીક્ષયાત્રીઓનો યુગ

ફરી પાછા મોસ્કો. 7મી નવેમ્બરની સવારે મેં લોકોની પરેડ, તેના પહેલવાનો અને સ્ફૂર્તિમંત સોવિયેત જુવાનોને જોયા. રેડ સ્કવેરમાં થઈને તેઓ દઢ અને સુનિશ્ચિત પગલે કૂચ કરી રહ્યા હતા. ઘણાં વર્ષ પૂર્વે થઈ ગયેલ, આ સુરક્ષા, આનંદ અને બળનો પાયો નાખનાર વ્લાદિમિર ઇલીચ ઉલ્યાનોવ, અજરામર લેનિનનો તીક્ષ્ણ દષ્ટિપાત તેમના પર થઈ રહ્યો છે.

પરેડમાં આ વખતે શસ્ત્રો અલ્પ સંખ્યામાં હતાં. પણ પહેલી જ વાર પ્રચંડ આંતરખંડીય પ્રક્ષેપાસ્ત્રો ઉપયોગમાં લીધાં હતાં. પેલી અતિવિશાળ સિગારને હું લગભગ હાથથી સ્પર્શ કરી શક્યો હોત. તદ્દન નિર્દોષ દેખાય, પણ પૃથ્વીના ગ્રહ પર પરમાણુ દ્વારા ગમે તે બિંદુ સુધી વિનાશ વેરી શકે.

આકાશમાંથી પાછા આવેલા બે રશિયનોને તે દિવસે સન્માનવાના હતા. મને પણ પાંખો હોય એમ લાગ્યું. કવિનું કામ પણ ઘણે અંશે પંખીના કામ જેવું હોય છે. મોસ્કોની શેરીઓમાં, કાળા સમુદ્રના કિનારા પર, સોવિયેત કોર્કેસસની પર્વતમાળાના ઘાટ પર, ચિલીનાં પક્ષીઓ વિશે પુસ્તક લખવાનું મને પ્રલોભન જાગ્યું હતું. તેમુકોના કવિની ઇચ્છા પક્ષીઓ વિશે તપાસ કરવાની, દૂર રહેલા સ્વદેશનાં પંખીઓ વિશે, ગાતી-રમતી ચકલીઓ વિશે, નકલ કરીને હાંસી ઉડાવતાં પંખીઓ વિશે, ગીધો અને તેની જાતનાં બીજાં પક્ષીઓ વિશે લખવાની હતી. બે માનવપંખી સોવિયેત અવકાશયાત્રીઓ અવકાશમાં ઊડ્યા ત્યારે આખી દુનિયા પ્રશંસાથી સ્તબ્ધ થઈ ગઈ હતી. મસ્તક ઉપર થઈને આ બે માણસોનું અવકાશમાં થતું ઉડકન પ્રત્યક્ષ જોયું ત્યારે અમારા શ્વાસ અધ્ધર થઈ ગયા હતા.

તે દિવસે તેમનું સન્માન થયું હતું. તેમની પછી તેમનાં સગાંસંબંધીઓનું – તેમનાં મૂળ, પાર્થિવ સ્રોતનું – સન્માન થયું. ખેડૂતોને હોય છે તેવી વૃદ્ધોને મોટી મૂછો હતી. વૃદ્ધાઓનાં મસ્તક ગ્રામપ્રદેશમાં જોવા મળે છે તેવાં ઓઢણાંથી ઢાંકેલાં હતાં. અવકાશયાત્રીઓ આપણા જેવા જ, ગામડાંમાંથી, કારખાનાંમાંથી, ઓફિસોમાંથી આવનાર પૈકી હતા. રેડ સ્કવેરમાં નિકિતા ખ્રુશ્ચેવે સોવિયેત રાષ્ટ્રને નામે તેમનું સ્વાગત કર્યું. પાછળથી અમે તેમને સેન્ટ જ્યોર્જ હોલમાં મળ્યા હતા. બીજા નંબરનો અવકાશયાત્રી ઘેરસન ટિટોવ મોટી ચળકતી આંખોવાળો સરસ છોકરો હતો. તેને મારી પિછાન કરાવવામાં આવી.

‘મને કહો, કમાન્ડર, અવકાશમાં ઊડીને તમે આપણા ગ્રહ પૃથ્વી પર દષ્ટિપાત કર્યો હશે ત્યારે ચિલી ક્યાં આવ્યું તે સ્પષ્ટ શોધી શકેલા ખરા ?’ એ વાત આમ કહેવા બરોબર હતી : ‘તમને ખબર છે કે તમારી અવકાશયાત્રામાં મહત્વની વસ્તુ ઉપરથી ચિલીને જોવાની હતી ?’

ધાર્યા મુજબ તે હસ્યો નહિ, પણ થોડીક ક્ષણ વિચાર કરીને બોલ્યો : ‘દક્ષિણ અમેરિકામાં મેં પીળા રંગની પર્વતમાળા જોયાનું યાદ છે. તે બહુ ઊંચી હતી એમ કહી શકાય. કદાચ તે ચિલી હોય.’

બિરાદર, એ જ ચિલી.

સમાજવાદી ક્રાન્તિની ચાળીસમી જન્મતિથિને દિવસે, હું મોસ્કો છોડીને ટ્રેનમાં ફિનલેન્ડ જવા નીકળ્યો. સ્ટેશને જતી વખતે શહેરની મધ્યમાંથી પસાર થઈ રહ્યો હતો ત્યારે દારૂખાનું ફૂટી રહ્યું હતું. લાલ, લીલી, વાદળી, પીળી, નારંગી રંગની, જાંબુડિયા રંગની ઝગારા મારતી સ્ફુરદીપ્ત હવાઈઓનાં ઝુંડ આકાશમાં ઊડતાં હતાં. જાણે કે વિજયની રાત્રિએ દુનિયાના બધા દેશો તરફ પરસ્પર સમજૂતી અને મૈત્રીનો જયનાદ જઈ રહ્યો હતો !

ફિનલેન્ડમાં મેં નારવેલનો એક દાંત ખરીદ્યો અને અમે આગળ ચાલ્યાં. ગો-થેનબર્ગમાં અમે અમેરિકા પાછા જવા માટેનું વહાણ લીધું. જીવન અને સમયના પ્રવાહ સાથે અમેરિકાની જેમ મારો દેશ પણ કદમ મિલાવી રહ્યો હતો. વારુ. અમે વેનેઝુલા થઈને વાલ્પરાએઝો પહોંચ્યા ત્યારે યુ.એસ. સ્ટેટ ડિપાર્ટમેન્ટના લાડકા અને ટૂંજિલો તથા સોમોઝાના અનોરસ પુત્ર જુલ્મગાર પ્રમુખ જિમેનેઝે મને અને મારી પત્નીને વહાણમાંથી ઊતરતાં અટકાવવા માટે યુદ્ધ માટે હોય તેટલા સૈનિકો મોકલ્યા હતા; પરંતુ હું વાલ્પરાએઝો પહોંચ્યો ત્યાં સુધીમાં, નવોદિત સ્વાતંત્ર્યે વેનેઝુએલાના તે સિતમગરને પદભ્રષ્ટ કર્યો હતો. ઊંઘમાં દોડતા સસલાની માફક ગૌરવશીલ સત્રપે વેનેઝુએલાને મિયામી સાથે જોડી દીધું હતું. પ્રથમ સ્પુટનિકના ઉડાન પછી દુનિયા ઝડપથી આગળ ધપી રહી છે. વાલ્પરાએઝોમાં મારા સ્વાગત માટે મારી કેબિન પર ટકોરા મારનાર પ્રથમ પુરુષ, જેને મેં કાળા સમુદ્રમાં તરતો મૂકેલ તે, નવલકથાકાર સીમોનોવ હશે એમ કોણે માન્યું હશે ?

કવિતા એ વ્યવસાય છે.

કાવ્યની શક્તિ

અમારા સમયનો ફાયદો એ છે કે, તે દરમિયાન યુદ્ધો, ક્રાન્તિઓ અને ઉગ્ર સામાજિક પરિવર્તનો આવ્યાં છતાં, કોઈએ કદી કલ્પી નહીં હોય તેટલી કાવ્યસર્જન માટેની ભૂમિકા ખેડાઈને તૈયાર થઈ હતી. સામાન્ય માણસે હુમલો કરતાં કે તેનો ભોગ બનતાં, એકાન્તમાં કે રેલીમાં જનમેદની વચ્ચે, તેનો સામનો કરવાનો રહે છે.

મેં સૌપ્રથમ એકાન્તમાં કવિતા લખી. મને જરાયે ખ્યાલ નહોતો કે વર્ષો જતાં હું ચૌટામાં ને ચકલામાં, કારખાનાંઓમાં, વ્યાખ્યાનખંડોમાં, થિયેટરોમાં અને બગીચાઓમાં મારી કવિતા વાંચતો હોઈશ. ચિલીના ઘણુંખરું બધા જ ખૂણે ચિલીમાં મારા દેશના લોકોની વચ્ચે કવિતા બીજની માફક હું વેરતો રહ્યો છું. ચિલીના સાન્તિયાગો શહેરની મધ્ય બજારમાં બનેલ ઘટના હું કહું છું : હાથલારીઓ, ઘોડાથી ખેંચાતાં વેગનો, બળદગાડાં અને ટ્રકોની મોટી લંગાર સવારના પહોરમાં રાજધાનીનાં મોટાં ખેતરોમાંથી શાકભાજી, ફળ, ખાદ્યતેલ વગેરે વસ્તુઓ લઈને આવતી. આ બજારના વેપારીઓ વેગાની નજીકમાં રહેલાં કોફીગૃહો, ફુરસદ-કેન્દ્રો અને સસ્તાં નાસ્તા-ઘરની આસપાસ ફરતા હોય છે. તેમનું મોટું સંગઠન છે. પણ તેના ઘણુંખરું ઉઘાડે પગે ફરતા સભ્યોને અપૂરતું વેતન મળે છે.

એક દિવસ એક વ્યક્તિ કારમાં મને લેવા આવી, ક્યાં અને શા માટે જવાનું છે તે પૂછ્યા વગર હું કારમાં બેસી ગયો. મારું પુસ્તક ‘એસ્પના એન એલ કોરેઝો’

મારા ખિસ્સામાં હતું. કારમાં એ લોકોએ સ્પષ્ટતા કરી કે વેગા માર્કેટના યુનિયન હોલમાં વેપારીઓ સમક્ષ ભાષણ આપવા માટે મને નિમંત્ર્યો છે.

હું તે ભંગાર જેવા હોલમાં પ્રવેશ્યો ત્યારે, જોઝ એસુન્સીઓના કાવ્ય ‘નોક્ટરના’માં વર્ણવેલ શીતના જેવું ઠંડીનું લખલખું મારા શરીરમાંથી પસાર થઈ ગયું. તેના કારણરૂપ શિયાળો તો હજુ દૂર હતો, પણ તે સ્થળના વાતાવરણે મને આઘાત આપ્યો હતો. પચાસેક માણસો ફળની પેટીઓ કે અન્ય વસ્તુઓમાંથી કામચલાઉ બનાવેલ પાટલીઓ પર મારી રાહ જોતા બેઠા હતા. એપ્રનની જેમ કેટલાકે કટિની આસપાસ કોથળો બાંધેલ; બીજા કેટલાકે શરીર પર જૂનાં થીંગડાં મારેલ અંતર્વસ્ત્ર પહેરેલ હતાં. વળી બીજા ચિલીની જુલાઈની ઠંડી ઉઘાડા શરીર પર ઝીલતા બેઠા હતા. આ વિશિષ્ટ શ્રોતાગણથી મને જુદો પાડતા એક નાના ટેબલની પાછળ હું બેઠો. મારા દેશના લોકોની કાળી કોલસા જેવી આંખો મારા પર મીટ માંડી રહી હતી.

મને વૃદ્ધ લેફ્ટરેટ યાદ આવ્યો. તેણે એવા લાગણીશૂન્ય શ્રોતાઓ આપેલ, જેના ચહેરાનો એક પણ સ્નાયુ ચલિત થયા વગર આંખો તમારા પર સ્થિર મંડાયેલી હોય. હું એ નામ યાદ કરીને મલક્યો. એક વાર, નાઈટ્રેટ પમ્પા પર મને તેણે કહેલું : ‘જો, ત્યાં હોલની પાછળ, બે મુસલમાનો આપણને ટીકીટીકીને જોઈ રહ્યા છે. રણના નિર્ભય ભાવિક તરીકે દેખાવા માટે તેમને અરબી ઝભ્ભાની જરૂર છે.’

આ શ્રોતાવર્ગને કેવી રીતે પ્રસન્ન કરું ? શેને વિશે તેમની સમક્ષ વાત કરવી ? મારી જિંદગીની કઈ વસ્તુઓમાં તેમને રસ પડશે ? હું નિર્ણય કરી શક્યો નહિ. વહેલી તકે અહીંથી છટકવાની ઇચ્છાને દબાવી દઈને મારી પાસે પુસ્તક હતું તે કાઢ્યું અને તેમને કહ્યું, ‘થોડા વખત પહેલાં હું સ્પેનમાં હતો. ઘમસાણ લડાઈ અને પુષ્કળ ગોળીબાર ત્યાં ચાલતાં હતાં. તેને વિશે મેં જે લખ્યું છે તે સાંભળો.’

મારે સ્પષ્ટતા કરવી જોઈએ કે મારું પુસ્તક ‘એસ્પના એન એલ કોરેઝો’ મને કદી સમજવું સહેલું લાગ્યું નથી. તે સ્પષ્ટ થવા મથે છે, પણ પ્રચંડ દુઃખકારક ઘટનાઓનો ધોધ વહેતો હતો તેની સાથે તેમાંની કવિતા વણાઈ ગઈ છે.

મને એમ હતું કે હું થોડીક કાવ્યકૃતિઓ વાંચીશ, તેને વિશે થોડુંક બોલીશ અને વિદાય થઈશ. પણ એમ બન્યું નહિ. એક પછી એક કાવ્ય વાંચતો હતો, મૌનના કૂપમાં મારા બોલ પડતા હતા તે સાંભળતો હતો, જે પંક્તિઓનું પઠન કરતો હતો તેની પર તેમની આંખો અને ભ્રમરો એટલી ઉત્કટતાથી અનુસરતી હતી કે મારું પુસ્તક તેના લક્ષ્યને બરાબર વીંધી રહ્યું છે એની મને પ્રતીતિ થઈ. હું આગળ ને આગળ વાંચતો રહ્યો. મારી પોતાની કવિતાનો ધ્વનિ મને પ્રભાવિત કરતો હતો. પેલા દુર્ભાગી જનોને મારી કવિતા સાથે જોડનાર લોહચુંબકથી હું હલી ગયો હતો.

વાચન એક કલાકથી વધુ સમય ચાલ્યું. હું જવા કરતો હતો ત્યાં એક માણસ ઊભો થયો. કટિની આસપાસ કોથળો વીટેલા માણસોમાંનો એક હતો. ‘અમારી સૌની વતી મારે આપનો આભાર માનવો છે.’ તે બોલ્યો. ‘વળી હું એ પણ કહેવા માગું છું કે બીજા કશાએ અમને કદી આટલા ભાવવિભોર કર્યા નથી.’

એ બોલતો બંધ થયો પણ રુદન રોકી શક્યો નહિ. બીજા પણ કેટલાક રડતા હતા. ભીની આંખો અને તાળીઓના ગડગડાટ વચ્ચે હું બહાર રસ્તા પર આવ્યો.

આવી અગ્નિ અને હિમની પરીક્ષા વચ્ચેથી પસાર થયા પછી પણ કવિ એવો ને એવો જ નિર્લેપ રહી શકે ?

ટીના મોડોટ્ટીને યાદ કરવી હોય તો મૂઠીભર ઝાકળને ઉશેટવા જેટલી મહેનત કરવી પડે. બરડ, લગભગ અદૃશ્ય. મને એની પિંછાન હતી કે નહોતી ?

એ વખતે પણ તે સુંદર હતી : લંબગોળ ફિંક્કો ચહેરો; બે બાજુ લટ લીધેલા અને પાછળ બાંધેલા કાળા વાળ; વીતેલાં વર્ષોની પેલી પાર નજર કરતી બે મોટી મખમલી આંખો. ડીયેગો રિવેરાએ તેના એક ભિન્નિચિત્રમાં છોડના મુગટ અને ડુંડાના ભાલાથી વિભૂષિત તે મહિલાનો ચહેરો મૂકેલો.

ઘણા વખત પહેલાં ફોટોગ્રાફીની અદભુત કળાકાર ઇટાલીની આ કાન્તિકારી મહિલા ત્યાંના લોકો અને સ્મારકોના ફોટોગ્રાફ લેવા માટે સોવિયેત યુનિયનના પ્રવાસે ગઈ. પણ સમાજવાદના અનિયંત્રિત વિકાસની પકડમાં આવી ગઈ. તેનો કેમેરા મોસ્કો નદીમાં ફેંકી દીધો અને તેને સામ્યવાદી પક્ષના હલકામાં હલકા કામમાં જોતરવામાં આવી. હું તેને મેક્સિકોમાં આ કામ કરતી હતી ત્યારે મળેલો. એક રાત્રે તેનું મૃત્યુ થયું તેનો મને ઊંડો આઘાત લાગેલો.

1941માં આ બન્યું. વિટ્ટોરિયો વિડાલી, કમાન્ડર કાર્લોસ, તેનો પતિ હતો. રાત્રે ઘેર આવતાં ટેક્સીમાં જ ટીના મોડોટ્ટીનું હૃદય બંધ પડવાથી મૃત્યુ થયેલું. પોતાના હૃદયની બીમારીની તેને જાણ હતી, પણ એ લોકો તેના કાન્તિકારી કાર્ય પર કાપ ન મૂકે એ હેતુથી તેનો તેણે કદી ઉલ્લેખ કર્યો નહોતો. બીજાને કરવું ન ગમે તે કામ કરવા તે તૈયાર થતી : ઓફિસોનો કચરો સાફ કરવો, લાંબા અંતરે પગપાળા જવું, રાત્રે જાગીને કાગળો લખવા કે લેખોનાં ભાષાંતર કરવાં. સ્પેનિશ યુદ્ધ વખતે તે રિપબ્લિક પક્ષના ઘાયલ સૈનિકોની સારવાર કરતી.

એ વખતે મેક્સિકોમાં દેશવટો ભોગવતા ક્યૂબાના જાણીતા યુવા નેતા જુલિયો એન્ટોનિયો મેલ્લા સાથે તે રહેતી હતી તે દરમિયાન એને કરુણ અનુભવ થયેલો. જુલ્મગાર જિરાડો મેકેડોએ જુલિયો એન્ટોનિયો મેલ્લાને મારવા માટે હવાનાથી બંદૂકધારીઓને મોકલ્યા હતા. એક ઢળતી બપોરે બંને મૂવી જોઈને બહાર નીકળતા હતા. ટીના મેલ્લાના હાથ પર ઢળેલી હતી, ત્યાં મેલ્લા મશીનગનની ગોળીથી

વીંધાઈને જમીન પર ફસડાઈ પડ્યો. બંને પડી ગયેલા. તેમાં ટીનાની ઉપર લોહીમાં લથબથ તેનો સાથી પડેલો. હુમલાખોર નાસી ગયા. તેમને પોલીસનું રક્ષણ હતું. એથીયે આગળ જઈને, જે સત્તાધારીઓએ ગુનેગારોને રક્ષણ આપ્યું હતું, તેમણે ટીના મોડોટ્ટી પર ખૂનનો ગુનો ઓઢાડવાનો પ્રયત્ન કર્યો હતો.

બાર વર્ષ પછી ટીના મોડોટ્ટીનું વર્ચસ્ ધીમે ધીમે ઓછું થતું ગયું. મેક્સિકોના પ્રત્યાઘાતીઓએ તેની બદનામી કરવામાં બાકી ન રાખી. મેલ્લાના મૃત્યુની માફક તેના પોતાના મૃત્યુની આસપાસ પણ કલંકિત વાત ફેલાઈ હતી. કાર્લોસ અને હું તેના નાજુક મૃતદેહની સંભાળ માટે ઊભા હતા. આવા કડક અને હિંમતવાન માણસને દુઃખી થતો જોવો એ અઘરું કામ છે. પેલા લોકોએ ફરીથી ટીનાની નિંદા કરીને તેની બદનામીનું કાલિલ ઝેર કાર્લોસના ઘામાં ભર્યું. કમાન્ડન્ટ કાર્લોસની આંખો રડીને રાતી થઈ ગઈ હતી. તેણે ઊંડો આર્તનાદ કર્યો. શબપેટીમાં સૂતેલી ટીના જાણે કે મીણની બનેલી દેખાતી હતી. રૂમમાં છવાયેલાં શોકનાં વાદળ વચ્ચે હું નિઃસહાય બનીને શાંત ઊભો હતો.

અખબારોએ સનસનાટીભર્યા ગંદવાડથી આખાં ને આખાં પાનાં ભર્યાં. એમણે તેને ‘મોસ્કોની ભેદી નારી’ કહી. કેટલાકે તેમાં ઉમેર્યું : ‘તે ઘણુંબધું જાણતી હતી તેથી મરણ પામી.’ કાર્લોસના ઉગ્ર શોકનો મારા પર ઊંડો પ્રભાવ પડ્યો. મેં કશુંક કરી છૂટવાનું નક્કી કર્યું. અમારી દિવંગત મિત્રના શુભ નામને બદલે લગાડવાનો પ્રયત્ન કરનારાઓને પડકારતી કવિતા મેં લખી. બધાં અખબારોને તે મોકલી. અખબારો તેને પ્રગટ કરશે એવી આશા નહોતી. પણ આશ્ચર્યોનું આશ્ચર્ય ! બીજે દિવસે, આગલી સાંજે મસાલેદાર હકીકતો પ્રગટ કરવાનું જાહેર કરેલું તેને બદલે મારું ઉગ્ર અને આક્રમક ભાવ દર્શાવતું કાવ્ય બધાં અખબારોના પ્રથમ પાને પ્રગટ થયું.

કાવ્યનું શીર્ષક ‘ટીના મોડોટ્ટી મરણ પામી છે.’ તે દિવસે સવારે મેક્સિકોના કબ્રસ્તાનમાં મેં આ કાવ્ય વાંચેલું. મેક્સિકોના ગ્રેનાઈટ પથ્થરની નીચે કાયમને માટે તેને સૂતી મૂકીને અમે આવ્યા. તે પથ્થર પર મારી કાવ્યપંક્તિ કોતરેલી છે.

પછી મેક્સિકન અખબારોએ તેની વિરુદ્ધ બીજી પંક્તિ લખી નથી.

ઘણાં વર્ષ પહેલાં લોતામાં એક ઘટના બનેલી. સભામાં દસ હજાર ખાણિયા આવેલા. પરંપરાગત ગરીબાઈની સામે આંદોલન કરનાર જિલ્લાના ખાણિયાએ લોતા શહેરના મધ્યસ્થ ચોકને ખાણિયાઓથી ભરી દીધો હતો. રાજકીય વક્તાઓએ સતત બોલ્યા જ કર્યું. બપોરે ભેજવાળી હવામાં કોલસા અને સાગરના લવણજળની વાસ આવતી હતી. સાગર નજીકમાં જ હતો. તેની જળસપાટીની નીચે દસ કિમી.થી વધુ લાંબા અંતર સુધી ખાણિયા ખોદતા હતા તે અંધારું બોગદું હતું.

હવે, ખરા બપોરે, એ લોકો ભ્રાષણ સાંભળતા હતા. વક્તાનો મંચ ઊંચો

હતો. તેના પરથી કાળી પડી ગયેલી હેટો અને ખાણિયાઓનાં શિરચ્છાણોનો સાગર જોઈ શકાતો હતો. હું છેલ્લો વક્તા હતો. મારા નામ અને મારા કાવ્ય ‘સ્ટેલિનગ્રાડ માટેનું નવું પ્રેમગીત’ (‘ન્યૂ-લવસાગ ટુ સ્ટેલિનગ્રાડ’)ની જાહેરાત થઈ, કશુંક અવનવું બન્યું, કદી ન ભુલાય એવો પ્રસંગ.

મારું નામ અને મારા કાવ્યનું શીર્ષક સાંભળ્યું કે તરત લોકોના વિશાળ સમૂહે મસ્તક ખુલ્લાં કરી દીધાં. રાજકીય અને નિશ્ચિત વિષયના ઉદગારો ફેંકાઈ ગયા પછી મારે કવિતા બોલવાની હતી. ઊંચા મંચ પરથી મેં હેટ અને હેલ્મેટની પ્રચંડ ગતિ નિહાળી : દસ હજાર હાથ એકસાથે નીચા વળે, શાંત સન્માનનું, શ્યામ ફીણનું મોજું, રચાય તે દશ્ય વર્ણવી શકાય તેમ નથી.

પછી મારી કવિતાએ ખંગ વાળી દીધો. તેમાંથી અગાઉ કદી નીકળ્યો ન હતો તેવો સંઘર્ષ અને મુક્તિનો સૂર પ્રગટ થયો.

બીજી ઘટના હું નાનો હતો ત્યારે ઘટેલી. હું વિદ્યાર્થી કવિ હતો. કાળી ટોપી અને એ દિવસોમાં સામાન્ય રીતે દેખાતા દૂબળા પાતળા કવિ જેવો. ‘કેપુસ્કયુલેરિયો’ તાજું જ પ્રગટ થયેલું. કાળા પીંછા કરતાંય મારું વજન ઓછું હતું.

હું મિત્રોની સાથે કેબરે નૃત્યમાં જોડાયેલો. ટેંગો અને તોફાની ટોળીઓના ઉપદ્રવનો એ જમાનો હતો. એકાએક અમારું નૃત્ય અટકી ગયું. ભીંતની સાથે કાચ અથડાઈને ફૂટે તેમ ટેંગો મંચ પર ફૂટી નીકળ્યો.

મંચની વચ્ચોવચ્ચ બે કુખ્યાત ઠગ એકબીજાની સામે લડવાની ચેષ્ટા કરી રહ્યા હતા. એક જણ બીજાને પ્રહાર કરવા આગળ આવે તો બીજો પાછાં પગલાં ભરે અને તેની સાથે સંગીતપ્રેમી લોકોની મેદની પણ ટેબલની પાછળ રક્ષણ માટે પાછાં પગલાં ભરે, તે બે જણ જૂના જંગલમાં નાચતાં બે જંગલી પ્રાણીઓ જેવા લાગતા હતા.

બહુ વિચાર કર્યા વિના હું આગળ આવ્યો અને મારી સુકલકડી દુર્બળતા ખંખેરી નાખીને બોલ્યો : ‘દુષ્ટ આખલાઓ, મૂર્ખ વાનરો, હલકટ, ગામના ઉતાર, લોકોને ગુસ્સે ન કરો; લોકો અહીં નૃત્ય કરવા આવ્યા છે; બે કટકાનું તમારું ફારસ જોવા નથી આવ્યા.’

તે દંગ થઈ ગયા. આવું કોઈ બોલશે એમ ધારેલું નહિ. બેમાં જે ઠીંગણો હતો તે ઠગ થયા પહેલાં મુક્કાબાજ હતો. તે મારી તરફ મારી હત્યા કરવા ધસ્યો. આ ગોરીલાએ તેમ કર્યું હોત; પણ તે મુક્કો મારવા જતાં નીચે ભોંયભેગો થયો. તેના પ્રતિસ્પર્ધીએ છેવટે તેને માત કરવાનું નક્કી કર્યું.

ભોંય પડેલા પહેલવાનને કોથળાની જેમ ઘસડીને બહાર કાઢ્યો; ટેબલ પાસે ઊભેલા લોકો અમને બોટલ ધરતા હતા. નૃત્યાંગનાઓ અમારા તરફ ઉત્સુકતાથી

જોઈ રહી હતી. અમારા તરફ મુક્કો ધર્યો હતો તે બીજા મુક્કાબાજે વિજયના ઉત્સાહમાં સામેલ થવાની તત્પરતા દેખાડી. પણ મેં તેના તરફ ગુસ્સે થઈને કહ્યું : ‘અહીંથી ચાલ્યો જા. પેલાના કરતાં તું કંઈ કમ નથી.’

થોડી વારમાં જ મારા વિજયની ક્ષણ પૂરી થઈ ગઈ. હું અને મારા મિત્રો સાંકડા માર્ગમાં થઈને નીચે ઊતર્યા. ત્યાં જવાનો માર્ગ એક ચિત્તાના કટિભાગનો અવરોધ બનાવીને બંધ કરી દીધો હતો. જેને મેં શબ્દોથી ઝાટક્યો હતો તે ભૂગર્ભ-ની દુનિયાનો બીજો મુક્કાબાજ બદલો લેવા માર્ગ રોકીને ઊભો હતો.

‘હું તમારી જ રાહ જોતો હતો.’ એણે કહ્યું.

એણે મને બીજા દરવાજા તરફ હડસેલ્યો. મારા મિત્રો ગભરાયેલા સસલાની માફક ભાગી ગયા. મારા પ્રતિદ્વન્દ્વીની સામે હું ત્યાં નિઃસહાય ઊભો રહ્યો. મેં ચારે બાજુએ ઝડપથી જોઈ લીધું કે કશું મારા બચાવ માટે મળી શકે તેમ છે કે કેમ. કશું જ નહોતું. કશું જ નહિ. માત્ર ટેબલની ઉપરના આરસના ટોપ અને લોખંડની ભારેખમ ખુરશીઓ હતાં. પણ હું તેમને ઊંચકી શકું તેમ નહોતો. ફૂલદાની, શીશી કે કોઈ અહીં ભૂલી ગયું હોય તેવી નાનકડી વોર્કિંગ સ્વિટક પણ અહીં નહોતી.

‘આપણે થોડી વાત કરી લઈએ.’ પેલા માણસે કહ્યું.

કશો પણ બચાવનો પ્રયત્ન કરવો વ્યર્થ હતો. મને લાગ્યું કે મને હડપ કરવા જતાં પહેલાં તે મારું માપ કાઢે છે. કોઈ વાઘ શિકારને જુએ એમ એ મારી સામે જોતો હતો. મેં વિચાર્યું કે હું કેટલો ભય પામેલો છું તે બહાર ન બતાવું એ એક જ બચાવનો તરીકો છે. મેં તેને હડસેલો મારવાનો પ્રયત્ન કર્યો પણ તેને હું એક ઈંચ પણ ધકેલી શક્યો નહિ. ઈંટની દીવાલની જેમ તે અડગ ઊભો હતો.

હવે એની આંખમાંથી જંગલી પ્રાણીની કૂર દષ્ટિ અદૃશ્ય થઈ ગઈ હતી. એકાએક મસ્તક પાછળ નાખીને તેણે મને કહ્યું : ‘તમે પાબ્લો નેરુદા છો ? કવિ ?’

‘હા, હું છું.’

તેણે માથું નીચે ઢાળી દીધું. ‘હું કેવો દુષ્ટ છું ! અહીં હું જેનાં ખરેખર વખાણ કરું છું તે કવિ મારી સામે ઊભા છે. તેમણે હું કેવો નકામો છું એ કહેવાનું છે.’ બે હાથે માથું પકડીને એ શોક કરવા લાગ્યો. ‘હું ગુનેગાર છું. મારે જેની સાથે લડાઈ થયેલી તે છોકરો અફ્રીણની દાણચોરી કરનારો છે. અમે આ પૃથ્વી ઉપરનો કચરો છીએ. પણ મારી જિંદગીમાં એક જ વસ્તુ ચોખ્ખી છે. મારી પ્રિયતમા, અને મારી પ્રિયતમાનો મારે માટેનો પ્રેમ. એની સામે જુઓ, ડાંન પાબ્લીતો, એના ચિત્ર સામે જુઓ. હું એને કોઈક વાર કહીશ કે તમે એનું ચિત્ર તમારા હાથમાં લીધું હતું. તે એટલી બધી રાજી થશે.’

તેણે સ્મિત કરતી કન્યાનો ફોટોગ્રાફ મારા હાથમાં આપ્યો. ‘તમારે લીધે,

ડૉન પાબ્લીતો, એ મને ચાહે છે તમારી કવિતાને લીધે. તે અમે બંને જણાએ સાથે શીખીને મોઢે કરી છે.’

અને બરાબર એ જ વખતે એ કવિતા ગાવા લાગ્યો. ‘તમારી અંદર ઊંડે ઊંડે મારા જેવો એક શોકમગ્ન જુવાન અમારા પર એ નજર જોડીને ઘૂંટણિયે પડે છે.’

બરાબર એ જ વખતે બારણું જોરથી ખૂલ્યું. મારા મિત્રો હથિયાર લઈને આવ્યા હતા. દરવાજા આગળ ભયભીત ચહેરે ટોળે વળ્યા હતા.

હું ધીરેથી બહાર નીકળ્યો. પેલો માણસ મારી પાછળ એકલો એક ઈંચ પણ ખસ્યા વગર ગાતો હતો. ‘તેની નસોમાં બળી રહેલી જિંદગીને ખાતર તેમણે મારા હાથ ભાંગી નાખવા પડશે.’ – મારી કવિતાથી એ એમ માત થયો.

સોવિયેત પ્રદેશ ઉપર જાસૂસીના કામ માટે પાવર્સ-સંચાલિત વિમાન અસાધારણ ઊંચાઈ ઉપરથી પટકાયું. તેને બે અદભુત પ્રક્ષેપાસ્ત્રોએ પ્રહાર કરીને વાદળમાંથી નીચે આણ્યું હતું. જે પર્વતની જગા ઉપરથી રોકેટ છોડવામાં આવેલ ત્યાં પત્રકારો ધસી ગયા.

પ્રક્ષેપાસ્ત્ર ફેંકનાર બે એકલવાયા છોકરા હતા. સદાહરિત વૃક્ષો, નદીઓ, હિમાચ્છાદિત શિખરોની એ વિશાળ દુનિયામાં એ લોકો સફરજન ખાતા, ચેસ રમતા, પુસ્તકો વાંચતા અને ચોંકી કરતા. તેમનું લક્ષ્ય ઊંચે આકાશ હતું. તેમની માતૃભૂમિ રશિયાના વિશાળ આકાશના રક્ષણ માટે તે ઊભા હતા.

એમને આ સવાલો પૂછવામાં આવ્યા : તમે કયા પ્રકારનો ખોરાક લો છો ? તમારાં મા-બાપ કોણ છે ? તમને નૃત્ય કરવું ગમે છે ? તમે કયાં પુસ્તકો વાંચો છો ?

છેલ્લા સવાલનો જવાબ આપતાં બેમાંથી જે નાનો હતો તે છોકરાએ કહ્યું કે એ લોકો કવિતા વાંચે છે અને રશિયાનો શિષ્ટમાન્ય લેખક પુશ્કિન અને ચિલીનો પાબ્લો નેરુદા તેમના માનીતા કવિઓ છે.

આ સાંભળ્યું ત્યારે મને અતિશય આનંદ થયો. ઊંચે જઈને ગર્વખંડન કરતાં પ્રક્ષેપાસ્ત્રે, ગમે તેમ, મારી ઊર્મિપ્રાણિત કવિતાનો એકાદ અણુ સાથે રાખ્યો હશે.

કવિતા

....કેટલી બધી કલાકૃતિઓ છે... હવે એમને માટે આ દુનિયામાં પૂરતી જગા નથી.... હવે તેમણે રૂમની બહાર લટકવાનું છે.... કેટલી બધી ચોપડીઓ.... કેટલી બધી નાની ચોપડીઓ.... આ બધીને કોણ વાંચી શકે.... ? જો તે ભોજન હોત.... જો, ભૂખમરાના મોટા આંદોલન દરમિયાન કચુંબર

માટેનાં શાકભાજી ઉછાળ્યાં હોત, સમાર્યાં હોત અને ઉપર મસાલો ભભરાવ્યો હોત.... અમે તે લીધાં હોત.... હવે અમે ધરાઈ ગયાં છીએ.... દુનિયા પુસ્તકોના ભરતીપૂરમાં ડૂબી રહી છે.... રેવર્ડીએ મને કહ્યું : 'મેં પોસ્ટઓફિસને તે વહેંચવાં નહિ એવી સૂચના આપી છે. હું તેનાં પારસલ ખોલી શક્યો નહિ. મારી પાસે જગા નહોતી. એ લોકો દીવાલ પર ચઢતા હતા, એક આફતનો મને ભય હતો. એ લોકો મારા મસ્તકમાં કાણું પાડવાના હતા....' બધા એલિયટને ઓળખે છે.... ચિત્રાંકન કરતાં પહેલાં, નાટ્યકાર થયો, પ્રભાવક વિવેચનો લખતાં પહેલાં તેને મારાં કાવ્યો વાંચવાની ટેવ હતી.... હું પ્રસન્ન થયો... તેનાથી વિશેષ બીજું કોઈ સમજી શક્યું નહોતું.... પછી એક દિવસ તે પોતાની કવિતા મારી સમક્ષ વાંચવા લાગ્યો તેનો વિરોધ કરતાં સ્વાર્થવૃત્તિથી મેં કહ્યું : 'એ કાવ્યો મારી સમક્ષ ન વાંચીશ,' 'એ કાવ્યો મારી સામે ન વાંચીશ.'.... એમ બોલતો હું બાથરૂમમાં પુરાઈ ગયો, પણ એલિયટ તો બંધ બારણા આગળ વાંચવા લાગ્યો.... હું ખિન્ન થઈ ગયો.... સ્કોટલેન્ડનો કવિ ફેઝર ત્યાં હતો.... તેણે મને ધમકાવતાં કહ્યું : 'એલિયટ પ્રત્યે આવો અવિવેક કેમ બતાવે છે ?....' મેં જવાબમાં કહ્યું : 'મારે મારો એક વાચક ગુમાવવો નથી. મેં એને કાળજીપૂર્વક કેળવ્યો છે. તે મારી કવિતાની અંદર પડતી કરચલીઓથી પણ પરિચિત છે.... એલિયટ એટલો બધો બુદ્ધિશાળી છે.... તે ચિત્ર દોરી શકે છે.... તે નિબંધો લખે છે.... પણ મારી ઇચ્છા (મારી કવિતાના) આ વાચકને કોરો રાખવાની છે, જાળવી રાખવાની છે, પરદેશી છોડની જેમ પાણી પીવાની છે. સમજાય છે, ફેઝર....?' કેમ કે, ખરેખર, જો આમ ચાલુ રહે તો, કવિઓ બીજા કવિઓને માટે જ કવિતા પ્રગટ કરે.... દરેક કવિ પોતાની નાનકડી કાવ્યપોથી લઈને બીજા કવિના ખિસ્સામાં સેરવી દે.... તેની કવિતા.... બીજાની થાળીમાં મૂકી દે.... એક દિવસ કવેવેડોએ એની કૃતિ રાજાના નેપ્કિનની નીચે મૂકી.... તે ખરેખર યોગ્ય હતું.... ખરેખરો નગરના ચોકમાં કવિતા જેવું.... અથવા પુસ્તકોને માનવજાતિની આંગળીઓ વચ્ચે ઘસાઈ ફાટીને ચીંથરું થઈ જવા દેવાં.... અથવા આ વસ્તુ, એક કવિ બીજા કવિઓને માટે કવિતા પ્રગટ કરે તે મને આકર્ષતી કે લોભાવતી નથી,

પણ પ્રકાશનગૃહ કે મુદ્રિત પાનથી દૂર કુદરતના જંગલમાં અથવા ખડક કે તરંગની સામે દટાઈ જવા પ્રેરે છે.... કવિતાનો વાચક સાથેનો સંબંધ તૂટી જાય છે. વાચક સુધી પહોંચતો જ નથી... હવે તેને (વાચકને) પાછો લાવવો છે. તેને માટે તેણે અંધકારમાં ચાલીને માણસના હૃદય સાથે, નારીની આંખો સાથે, રસ્તા પરના અજાણ્યાઓ સાથે અને સંધ્યાકાળે કે તારાંકિત મધ્યરાત્રિએ જેમને વધુ નહિ તો કવિતાની એક પંક્તિની જરૂર જણાય તેવા સૌની સાથે સંઘર્ષ કરવાનો છે.... આ અણચિંતવી મુલાકાતથી, જેટલે દૂર ગયા હોઈએ, જે કાંઈ વાંચ્યું હોય કે જે કાંઈ શીખ્યું હોય તે બધાંનું સાર્થકય સધાય છે... જે લોકો અજ્ઞાન છે તેમની વચ્ચે આપણે ખોવાઈ જવાનું છે, જેથી તે લોકો રસ્તા પરથી, રેતીમાંથી, એક જ જંગલમાં હજારો વર્ષથી પડતાં પાંદડાંમાંથી આપણને જે લાઘ્યું હોય તેને તરત અપનાવવા તત્પર થશે. ત્યારે જ આપણે સાચા કવિ થઈશું.... તે પ્રાપ્ત પદાર્થમાં કવિતા જીવતી રહેશે.

ભાષાની સાથેનું જીવિત

હું 1904માં જન્મ્યો હતો. 1921માં એક સામયિકમાં મારી એક કવિતા પ્રગટ થઈ. 1923માં મારું પ્રથમ પુસ્તક ‘કેપુસ્કયુલેરિયો’ પ્રસિદ્ધ થયું. આ સ્મરણો હું 1973માં લખી રહ્યો છું. કવિ તેના બીજા નવજાત શિશુની જેમ ધ્યાન ખેંચવા માટે પગ ઉછાળતા તેના મુદ્રિત શિશુનો પ્રથમ રુદનસ્વર સાંભળે તે ઉત્તેજક ક્ષણને પચાસ વર્ષ વીતી ગયાં છે.

ભાષાને વિસ્તારીને ખેડો અને તેના વાળ તથા ઉદરમાં આંગળાં ભોંકવા જેટલી આત્મીયતાને સ્વભાવસહજ ટેવ બનાવો નહિ, તે સિવાય તમે એક ભાષા સાથે આખી જિંદગી વિતાવી શકો નહિ. સ્પેનિશ ભાષા સાથે આખી જિંદગી વિતાવી શકો નહિ. સ્પેનિશ ભાષા સાથે મારે એવું જ બન્યું. બોલાતી ભાષાને બીજાં પરિમાણો હોય છે. લખાતી ભાષા અણધારી લવચીકતા ધારણ કરે છે. બાંયો, થીંગડાં, ઘસારો તથા લોહી અને પ્રસ્વેદના ડાઘા સહિત શરીર પરનાં કપડાં કે ત્વચાની જેમ ભાષાનો પ્રયોગ કરવો તેમાં લેખકની શક્તિ જોવા મળે છે. તેનું નામ શૈલી. મને લાગ્યું કે મારો જમાનો ફ્રેન્ચ સંસ્કૃતિમાં કાન્તિકારી વલણના ખળભળાટનો હતો. આ તત્વોનું મને હંમેશાં આકર્ષણ રહ્યું છે. પણ તે મારા દેહને બરાબર બંધ બેસે તેવાં કપડાં ન હતાં. ચિલીના એક કવિ હુઇડોબ્રોએ ફ્રેન્ચ સુધારણાને સ્વજીવન અને સાહિત્યમાં પ્રશસ્ય રીતે અપનાવી લીધી હતી. ઘણી વાર મને એમ

લાગતું કે તે તેના આદર્શથી આગળ જઈ રહ્યો છે. દારિયો હિસ્પેનિક કવિતાના દૃશ્ય પર તૂટી પડ્યો ત્યારે આવું જ કશુંક મોટા પાયા પર બન્યું હતું. પણ દારિયો તો મોટો હાથી હતો, સમર્થ સંગીતકાર હતો. તેણે પોતાના જમાનાની સ્પેનિશ ભાષાની કાયની બારીઓ તોડી નાખીને દુનિયાભરની હવાને દાખલ કરી. અને તે દાખલ થઈ.

કેટલીક વાર અમારી ભાષા અમને, લૅટિન અમેરિકનોને સ્પેનવાસીઓથી જુદા પાડે છે. તેમ છતાં, વિશેષતઃ ભાષાનો સિદ્ધાંત ભેદ ઊભો કરે છે. ગોંગોરાનો શીત-સૌંદર્યનો સિદ્ધાન્ત અમારી છૂટછાટ માટે નથી; પણ સ્પેનની કોઈ કવિતા છેલ્લામાં છેલ્લી કવિતા પણ ગોંગોરાના રસસ્પર્શ કે તેની સઘનતાના સ્પર્શ વિનાની નહિ મળે. અમારું અમેરિકન સ્તર એટલે ધૂળિયો ખડક, પિલાયેલો લાવા, રક્તમિશ્રિત માટી. બિલોરી કાયમાં કામ કરવાનું અમને ફાવતું નથી. અમારા સુઘડ કવિઓ પોલા બોલે છે. માર્ટિન ફાઇરોના શરાબનું એક બિંદુ કે ગેબ્રિલા મિસ્ત્રાલનું ડહોળું મધ તેમને યોગ્ય સ્થાને મૂકવા માટે પૂરતું છે. દીવાનખાનામાં પરાયા બગીચાનાં ફૂલથી ભરેલી ફૂલદાનીની માફક તે ટટ્ટાર ઊભેલાં.

સર્વાન્તીસની પછી સ્પેનિશ કૃત્રિમ ચળકાટવાળી ભાષા બની ગઈ. તેના પર દરબારી ઓપ આવ્યો. ગોન્ઝાલો દ બર્સીઓ અને હાઇતાના આર્યપ્રિસ્ટમાંથી મળેલ અદમ્ય બળ તેણે ગુમાવ્યું છે. હજુ પણ ક્વેવેડોમાં પૌરુષનો અગ્નિ બળે છે તે તેનામાં નથી રહ્યો. ઈંગ્લેન્ડ, ફ્રાન્સ અને ઇટાલીમાં પણ એ જ પરિસ્થિતિ હતી. ચોસર અને રેબેલેની સમૃદ્ધિનો ઉચ્છેદ થઈ ગયો છે. પેટ્રાર્કના વારસામાં મળેલી મૂલ્યવંતી શૈલીએ નીલમ અને હીરાને ચળકતા કર્યાં; પરંતુ મહત્તાનું ઉદભવસ્થાન જાતે બળી રહ્યું હતું.

પૂર્વની આ સુખદ સ્થિતિને સર્વાંગીણ માનવ, તેનું સ્વાતંત્ર્ય, તેનો ઉડાઉ સ્વભાવ અને તેણે આચરેલા અતિરેક સાથે નિસબત છે.

ઓછામાં ઓછું, તે મારી સમસ્યા હતી, જોકે તેને શબ્દોમાં મૂકી ન હતી. સ્વગત પણ કહી ન હતી. મારી કવિતાનો જો કોઈ અર્થ હોય તો તે રૂમમાં ભરાઈ રહેવાને બદલે, કશા પણ નિયંત્રણ વગર, અવકાશમાં વિસ્તરતા રહેવાનું વલણ છે. દૂરની સંસ્કૃતિના માળખામાં તેનું પગેરું નહિ મળતાં મારી જાતે જ મારી મર્યાદિત દુનિયાને તોડવાની હતી. મારે ‘હું’ થવાનું હતું અને મારી જન્મભૂમિની માફક વિસ્તરવાનું હતું. આ જ ગોળાર્ધના બીજા કવિ આ રસ્તે આગળ જતાં સહાયરૂપ થયા, તે વોલ્ટ વિહટમન, મેનહટ્ટનના મારા બિરાદર.

વિવેચકોએ સહન કરવું જોઈએ

‘ધ સોન્ગસ ઓફ માલ્દોરોર’ મૂળે ધારાવાહિક નવલકથાનો એક ભાગ

છે. ભૂલતા નહિ કે ઇસોડોર ડ્યૂકેસે તેનું તખલ્લુસ પત્રકારી સાહિત્યના લેખક નવલકથાકાર યુજેન સ્યૂની નવલકથા ઉપરથી લીધેલું છે. એ નવલકથા ‘લેત્રોમોન્ટ’ 1837માં ચેટનીમાં લખાયેલી હતી. પણ આપણે જાણીએ છીએ તેમ, લેત્રોમોન્ટથી ઘણી આગળ ગયેલ. એ વધુ નીચે ઊતર્યા. એમને સેતાનિક થવું હતું, એનાથીયે ઊંચે પતિત દેવદૂત થવું હતું. દુઃખની પરાકાષ્ટામાં માલ્દોરોર સ્વર્ગ અને નરકનું જોડાણ ઊજવે છે. ક્રોધ, આવેશયુક્ત ભાષણ અને વેદના ડ્યૂકેસીના વક્તૃત્વના પ્રભાવક તરંગો હતા. માલ્દોરોર : માલ્દોરોર.

લેત્રોમોન્ટનું નવા સ્વરૂપે આયોજન કર્યું. તેણે પોતાની વિષાદમય બાજુનો વિરોધ કરીને જેને લખવાની તક કદી મળી નહોતી તેવી નવી આશાવાદી કવિતાનું પ્રાક્કથન લખ્યું. જુવાન ઉરુગ્વાયન પેરિસમાં કાળધર્મ પામ્યો હતો; પરંતુ એની કવિતામાં સારપ અને તંદુરસ્તી પ્રત્યેનો ઝોક લાવવાનું વચન આપ્યું હતું તે એ પૂરું કરી શક્યો નહોતો. તેથી વિવેચકોએ જબરો ઊઠાપોઠ કર્યો હતો. તેના શોકમય ઉદગારો માટે એને માન મળે છે. પણ આનંદ પ્રત્યેના મનોવલણે તિરસ્કાર વહોરી લીધો હતો. કવિએ આત્મપીડન કરીને સહન કરવું જોઈએ. નિરાશામાં જીવવું જોઈએ. તેણે નિરાશાનું ગીત સતત ગાયા કરવું જોઈએ, આ એક સામાજિક વર્ગનો અભિપ્રાય હતો. આ નિશ્ચિત વ્યાખ્યાને અનુસરીને ઘણા માણસો તે નિશ્ચિત વણ-લખ્યા કાયદાથી ત્રસ્ત હતા. આ અદૃશ્ય કાયદાઓએ કવિને ઝૂંપડપટ્ટી, ઊતરેલાં ખાસડાં, હોસ્પિટલ અને શબઘરમાં ધકેલ્યા હતા. એનાથી દરેકને આનંદ થયો : દરેકધો સુખાનુભવનો સમય મળ્યો અને થોડાકને આંસુ મળ્યાં.

દુનિયા બદલાય એટલે પરિસ્થિતિ પણ બદલાય. અમે કવિઓએ ક્રાંતિને આનંદ તરફ વાળી. દુઃખી લેખક, દેહાંતદંડની સજા પામેલો લેખક મૂડીવાદના પ્રકાશમાં સુખદ વિધિવિધાનના અંગરૂપ બની ગયો. મહાન સર્જકતાના ઉત્તેજક તરીકે દુઃખના નિરૂપણ વિશે અભિરુચિ કેળવાતી જતી હતી. કવિતા લખવા માટે નીચું જીવનધોરણ અને વેદના નિયત થયાં. હોલ્ડરલીન પાગલ અને દુઃખી; રિમ્બો-ડમાં સતત રઝળપાટથી કટુતા આવી હતી; જિરાઈ દ નેરવેલ ખૂણાના નાના જૂના ફળિયામાં બત્તીના થાંભલે લટકેલો; તેણે સદીનાં છેલ્લાં વરસોને સૌન્દર્યનો આવેગ આપ્યો તેની સાથે વ્યથાનાં વીતક દર્શાવતો રસ્તો પણ આપ્યો. એના અનિરુદ્ધ સિદ્ધાન્તે આ કાંટાળા રસ્તાને કવિના જુસ્સાને પ્રગટ કરવા માટેની કવિની અંતર્નિહિત શરત બનાવી છે.

ડીલન ટોમસ લેખકને શહીદી તરફ જવા સારુ માર્ગદર્શન આપનારાઓમાં છેલ્લા હતા.

વિચિત્ર વાત એ હતી કે ઉદ્ધત બુઝર્વા-વર્ગના વિચારો હજુ કેટલાકના મનમાં રમી રહ્યા હતા. એ લોકો દુનિયાની રગને તેના નાક દ્વારા જાણતા નથી. ભવિષ્યમાં

શું થવાનું છે તેની વાસ દુનિયાના નાકને આવે છે એટલે તેના નાકથી દુનિયાને સમજવાની હોય છે.

કેટલાક વિવેચકો તુંબડા જેવા હોય છે. કશુંક ચૂકી જવાશે એ બીકથી વેલાના તંતુની જેમ છેલ્લી ફેશનના તંતુને વળગી રહે છે. પણ તેમનાં મૂળિયાં તો ભૂતકાળમાં હોય છે.

જ્યાં લગી અમે અમારા દેશના લોકોની નિકટ હોઈએ અને તેમના સુખ માટેના સંઘર્ષની વચ્ચે રહીએ ત્યાં લગી અમને કવિઓને સુખી થવાનો હક છે.

‘થોડાક સુખી માણસોને હું ઓળખું છું. તેમાંનો એક પાલો છે.’ ઈલ્યા એહરનબર્ગે ક્યાંક તેનાં લખાણોમાં કહ્યું છે. હું તે પાલો છું. એહરનબર્ગ ખોટો નથી.

તે કારણે સામયિકના સમીક્ષકો મારા ભૌતિક ઉત્કર્ષની ચિંતા કરે છે તેથી મને આશ્ચર્ય થાય છે. જોકે મારી અંગત બાબતો સાથે તેમને નિસબત ન હોવી જોઈએ. છતાં તેમને વધુ જાણકારી હોવી જોઈએ. હું સમજું છું કે મને સુખી થવાની તક છે તે જોઈને ઘણાંને દુઃખ થાય છે. ખરું પૂછો તો હું અંદરથી સુખી છું. મારો અંતરાત્મા ચોખ્ખો છે ને બુદ્ધિ ચંચળ છે.

જે વિવેચકો કવિઓના ઊંચા જીવનધોરણની અદેખાઈ કરતા હોય તેમને હું કહું છું કે કવિતાની ચોપડીઓ છપાય છે, વેચાય છે અને વિવેચકોને વિચારવાનો ખોરાક આપવાનું કાર્ય કરે છે તે માટે તેમણે ગર્વ લેવો જોઈએ; લેખકોને પુરસ્કાર મળે છે અને થોડાક લેખકો પણ પ્રામાણિક શ્રમ કરીને પેટિયું રળી લે છે એ જાણીને તેમણે ખુશ થવું જોઈએ. બધો વખત બદબોઈમાં રાચવાને બદલે વિવેચકોએ આ વિષયમાં પોતે ગર્વ લે છે એમ જાહેર કરવું જોઈએ.

તેને કારણે, થોડા વખત પહેલાં, મારે વિશે એક જુવાન વિવેચકે લખેલ પરિચ્છેદો હું વાંચતો હતો, ત્યારે મને લાગ્યું કે તેની ખ્યાતિ તેને ભૂંડી ભૂલો કરતાં અટકાવી શકી નથી. તે જાણીતો ધર્મોપદેશક હતો.

તેના મત મુજબ મારી કવિતા તેમાં રહેલ સુખભાવને કારણે નબળી થઈ ગઈ હતી. તેણે મારે માટે વેદનાગ્રસ્ત થવાનું સૂચવ્યું. આ સિદ્ધાન્ત પ્રમાણે તો એપેન્ડી-સાઈટિસથી ઉત્તમ ગદ્ય નીપજવું જોઈએ અને પેરિટોનાઈટિસ જેવો રોગ કદાચ ભવ્ય કાવ્યોનું સર્જન પ્રેરી શકે.

હું તો મારી પાસેની સામગ્રીથી અને જે સામગ્રીએ મારું ઘડતર કર્યું છે તેનાથી મારું કામ ચલાવું છું. સંવેદનાઓ, અસ્તિત્વો, પુસ્તકો, ઘટનાઓ, સંઘર્ષો હું સર્વભક્ષી છું. આખી પૃથ્વીને મારે ગળી જવી છે. આખા સાગરને મારે પી જવો છે.

લાંબી અને ટૂંકી પંક્તિઓ

સક્રિય કવિ તરીકે મેં મારી આત્મ-નિમગ્નતા સામે સંઘર્ષ કરેલો અને મારામાં રહેલ વાસ્તવિક અને ઊંડા આત્મલક્ષી તત્વ વચ્ચેનો વિવાદ શમાવી શકેલો. હું અહીં સલાહ આપવા બેઠો નથી પણ મારા અનુભવો બીજાને કદાચ મદદરૂપ થવાની શક્યતા છે. તેથી પરિણામો ઉપર એક ઊડતી નજર નાખી લઈએ.

મારી કવિતા ગંભીર ટીકાને પાત્ર થાય તેમજ તેના ઉપર હલકા નિંદાત્મક પ્રહારો થયા કરે એ સ્વાભાવિક છે. તે રમતનો જ એક ભાગ છે. આ બાબત મારું કશું ભલે ન ચાલે; પરંતુ મારો મત તો છે જ. જે વિવેચક આવશ્યક તત્ત્વો પર ધ્યાન આપે છે તેને મારાં પુસ્તકોમાં અને મારી સમગ્ર કવિતામાં મારો મત અવશ્ય જોવા મળશે. વિરોધી નિંદા કરનાર માટે પણ મારો મત છે અને તે મારી સતતવાહી સર્જનાત્મક પ્રવૃત્તિથી ઘડાયેલો છે.

હું જે કહું છું તે તમને વ્યર્થ ભાસે તો તે બાબત તમે સાચા છો. મારું મિથ્યા ભિમાન એ ઘણાં વરસો સુધી અબાધિત પ્રેમ સાથે કળાનું સર્જન કરનાર કળાકારનું મિથ્યાભિમાન છે.

એક વસ્તુ માટે મને સંતોષ છે. એક યા બીજી રીતે ઓછામાં ઓછું મારા દેશના લોકોને મેં કવિના ધંધા માટે, કવિતાના વ્યવસાય માટે માન ધરાવતા કર્યાં છે.

જ્યારે મેં લખવાનું શરૂ કર્યું ત્યારે બે પ્રકારના કવિઓ હતા. કેટલાક ઉપલા થરના કવિ હતા. તેમને પૈસાને કારણે માન મળતું હતું. તેનાથી એમને યોગ્ય કે અયોગ્ય પ્રતિષ્ઠાપદે પહોંચવાનું સરળ થતું. કવિઓનો બીજો પ્રકાર ભટકતા ઉગ્ર-વાદીઓનો, શરાબખાનાના સિંહોનો, ગમી જાય એવા પાગલોનો, ઊંઘમાં ચાલનાર ત્રસ્તોનો હતો અને વળી, સરકારી કચેરીઓમાં નાનકડા સ્ટૂલ સાથે, એક તૂટકના વહાણમાં હલેસા સાથે બંધાયેલા ગુલામોની જેમ બંધાયેલા લેખકોને પણ ધ્યાનમાં રાખીએ. આ લેખકોનાં સ્વખાં ઘણુંખરું સરકારી મુદ્રાવાળા કાગળોના ઢગલાઓથી ઢંકાયેલાં હોય છે. તેમને પોતાના ઉપરીઓની અને ઉપહાસ કરનારાઓની સતત બીક રહે છે.

મેં મારી જિંદગી આદમના કરતાં વધારે ખુલ્લા થઈને શરૂ કરી હતી. પણ મારું ચિત્ત કવિતા પ્રત્યેની નિષ્ઠા ટકાવી રહ્યું હતું. આ પ્રકારની દૃઢ મનોવૃત્તિ પોતે મહત્વની હતી એટલું જ નહિ, તેણે મૂર્ખ લોકોને મારો ઉપહાસ કરતા અટકાવ્યા હતા. પછીથી તે મૂર્ખ લોકોમાંથી જેમને હૃદય અને અંતરાત્મા હતાં, તેમણે રસિકજનોની માફક, મારી કવિતાએ આંદોલિત કરેલ નરી વાસ્તવિકતાઓનો સ્વીકાર કર્યો હતો અને જે લોકોને દ્વેષ હતો તે ધીમે ધીમે મારાથી ડરવા લાગ્યા હતા.

અને એમ કવિતાના કને માન મળતું થયું. કવિતાને જ નહિ કવિને પણ માન મળ્યું. બધી કવિતા અને બધા કવિઓને.

આ લોકસેવાનું મને તીવ્ર ભાન છે. મારી આ ગુણવત્તા મારી પાસેથી હું કોઈને છીનવી લેવા દઈશ નહીં. કારણ કે ચંદ્રકની માફક એને ધારણ કરવી મને ગમે છે. બીજા બધા વિશે એ લોકો પ્રશ્ન કરી શકે; પરંતુ હવે હું જે કહું છું તે નક્કર ઈતિહાસ છે.

કવિના કટ્ટર દુશ્મનો વજૂદ વગરની દલીલો કરશે. હું નાનો હતો ત્યારે એ લોકો મને ભૂખ્યો બમ કહેતા. હવે તેઓ હું મિસ્ટર બિગ છું એવું લોકોને ઠસાવવા માગે છે. કહે છે કે મારી પાસે મોટી સંપત્તિ છે. મારી પાસે સંપત્તિ નથી પણ મારા ટીકાકારોને મૂઠવવા માટે બીજી બધી વસ્તુઓની સાથે મારી પાસે સંપત્તિ પણ હોય તો વધુ ગમે.

બીજા કેટલાક મારી કવિતાની પંક્તિઓની લંબાઈ માપે છે. હું મોટીને કાપીને નાની પંક્તિઓ બનાવું છું અથવા નાનીને ખેંચીને મોટી પંક્તિઓ કરું છું, એ તેમને સાબિત કરવું છે. એનો વાંધો નહિ, નાની કે મોટી, સાંકડી કે પહોળી, પીળી કે લાલ પંક્તિઓ વિશે કોણે નિયમો કર્યા છે ? લખનાર કવિ પોતે જ શું કેટલું કરવું તે નક્કી કરે છે. એ નક્કી કરતી વખતે તેમાં તેનો શ્વાસ અને તેનું લોહી, તેનું જ્ઞાન અને તેનું અજ્ઞાન આ બધું કવિતાનો રોટલો ઘડવામાં ઉપયોગમાં આવે છે.

વાસ્તવદર્શી ન હોય તે કવિ મૃત્યુ પામેલો છે અને જે કવિ માત્ર વાસ્તવદર્શી છે તે પણ મૃત્યુ પામેલો છે. કવિ કેવળ અર્થહીન લખે અને તે અને તેની પ્રેમિકાને જ સમજાય : આ પરિસ્થિતિ દુઃખદ છે. જે કવિ કેવળ બુદ્ધિપૂર્વક લખે છે અને તેને ગદેડો પણ સમજી શકે : આ પરિસ્થિતિ પણ અત્યંત દુઃખદ છે. કવિતા માટે કોઈ ખાસ નિયમો નથી. ઈશ્વરે કે શેતાને તેની રચના માટે કોઈ નિશ્ચિત ઘટકતત્ત્વો બનાવ્યાં નથી; પરંતુ બે મહત્વના લેખકો કવિતાના ક્ષેત્રમાં એકધારી લડાઈ કરી રહ્યા છે. એ લડાઈમાં પહેલો જીતે અને પછી બીજો જીતે પણ તેનાથી કવિતાને પોતાને હરાવી શકાતી નથી.

એ સ્પષ્ટ છે કે કવિના વ્યવસાયનો અમુક અંશે દુરુપયોગ થઈ રહ્યો છે. ઘણાં નવાં સ્ત્રી-પુરુષો કવિ તરીકે ફૂટી નીકળે છે. પછી તો આપણે બધા કવિના જેવા દેખાતા થઈ જઈશું. વાચકો અદૃશ્ય થઈ જશે. વાચકોને શોધવા માટે આપણે ઊંટ ઉપર રણ પાર કરવાં પડશે અથવા અવકાશયાનમાં આકાશમાં ઊડવું પડશે.

કવિતા એ માણસને ઊંડેથી આવતો અંતરનો અવાજ છે. એમાંથી ધાર્મિક સાહિત્ય, ભજનકીર્તન અને ધર્મકથા વગેરે પ્રગટ થયાં છે. કવિએ કુદરતની ઘટનાઓ સાથે સંઘર્ષ કર્યો અને આદિમયુગમાં પોતાના વ્યવસાયને સુરક્ષિત રાખવા ધર્મોપદેશક તરીકે પોતાની જાતને ઓળખાવી. એવી જ રીતે કવિતાને સુરક્ષિત રાખવા આજના યુગનો કવિ લોકોની વચ્ચે જાહેરમાં પ્રાપ્ત કરેલું પ્રતિષ્ઠિત પદ સ્વીકારે છે. આજનો સામાજિક કવિ હજુ પણ ધર્મોપદેશકોના આદિમકુળનો

છે. જૂના વખતમાં તેણે અંધકાર સાથે કરાર કર્યો હતો અને હવે તેણે પ્રકાશનું અર્થઘટન કરી આપવું પડશે.

મૌલિકતા

હું મૌલિકતામાં માનતો નથી. તે આપણા જમાનામાં ઝડપથી અદૃશ્ય થઈ રહેલી કલ્પિત વસ્તુ છે. ભાષા, સ્વરૂપ કે બીજા સર્જનાત્મક સાધન દ્વારા વિકસાવેલા વ્યક્તિત્વમાં હું માનું છું. પણ નરી મૌલિકતા એ આધુનિક શોધ છે અને ચૂંટણીમાં અજમાવવાનું કપટ છે. કેટલાક લોકો પોતાના દેશમાં પોતાની ભાષામાં કે આખી દુનિયામાં રાજકવિ (poet laureate) તરીકે ચૂંટાવા માગતા હોય છે. એટલે એ મતદારોની શોધમાં દોડે છે. રાજદંડ માટે સ્પર્ધા કરનારાઓને ભાંડે છે અને કવિતા ફારસ બની જાય છે.

તેમ છતાં માણસનાં આંતરિક લક્ષણોને ટકાવી રાખવા માટે, કવિમાં રહેલ ઉત્તમ તત્વને બહાર લાવવા માટે, પ્રકૃતિ, સંસ્કૃતિ અને સામાજિક સભાનતાની સામગ્રી પર પ્રભુત્વ હોવું જરૂરી છે.

ભૂતકાળમાં કવેવેડો જેવા સમર્થ અને ઉમદા કવિઓ આ પ્રકારના ચેતવણી આપતાં શીર્ષકો ધરાવતી કવિતા લખતા : ‘હોરેસની અનુકૃતિ’, ‘ઓવીડની અનુકૃતિ’, ‘લુકેશિયસની અનુકૃતિ’.

મારી વાત કરું તો હું મારો પોતાનો અવાજ ટકાવી રાખું છું. બધાં સજીવોની માફક તે પણ સમય જતાં કુદરતી રીતે જ બળ એકત્ર કરે છે. મારાં આરંભનાં પુસ્તકોમાં સંવેદના મોટો ભાગ રોકે છે એમાં શંકા નથી. જે કવિ અંતરના મૃદુ અને ઉગ્ર અવાજને ગીત દ્વારા પડઘાવતો નથી, એ વધુ ખરાબ છે. તેમ છતાં ચાળીસ વરસના અનુભવ પછી હું માનતો થયો છું કે કવિએ તેની લાગણીઓ ઉપર દૃઢ નિયંત્રણ મૂકવું જોઈએ. હું દિગ્દર્શિત સ્વયંસ્ફુરણામાં માનું છું. આને માટે કવિએ તેના ખિસ્સામાં કટોકટીને પહોંચી વળવા માટે થોડોક સંચય કરેલો હોવો જોઈએ. પ્રથમ, કાવ્યનાં સ્વરૂપ, શબ્દો, સ્વરો, કલ્પનો વિશેની માનસિક નોંધોનો સંચય, પાસેથી પસાર થતી મધમાખીઓની માફક ગુંજન કરતો હોય. તે તમામને તત્કાળ પકડીને ખિસ્સામાં મૂકી દેવાં જોઈએ. આ બાબતમાં હું આળસુ છું, પણ હું જાણું છું કે હું સાચી સલાહ આપી રહ્યો છું. માયકોવ્સ્કીની પાસે એક નાનકડી નોંધપોથી હતી જેમાં એ વારંવાર નજર નાખતો. સંવેદનોનો પણ સંચય હોય છે. એને કેવી રીતે જાળવી શકાય ? તેની અનુભૂતિ થાય ત્યારે તેની સભાનતા કેળવવાથી. પછી જ્યારે લખવાનું આવે ત્યારે આ સભાનતા મૂળ સંવેદન કરતાં પણ વધારે તાદૃશ રીતે પુનર્જીવિત થઈ શકે.

કવિ ગમે તે વિષય ઉપર લખી શકે, સમગ્ર લોકસમુદાયને ઉપયોગી વિષય

ઉપર લખી શકે, તે સાબિત કરવાનો પ્રયત્ન મારાં મોટા ભાગનાં લખાણોમાં મેં કર્યો છે. પ્રાચીનકાળની લગભગ બધી જ મહાન કૃતિઓ વિનંતીથી કે ફરમાઈશથી લખાઈ હતી. ‘ધી જ્યોર્જિક્સ’ એ રોમન ગ્રામીણ પ્રદેશને ખેડવા માટેનો પ્રચાર છે. યુનિવર્સિટી કે મજૂર સંગઠન, ધંધાદારીઓ કે કારીગરો માટે કવિ લખી શકે. માત્ર આ જ કારણે કવિની સ્વતંત્રતાનો કદી લોપ થયો નથી. ચમત્કારિક પ્રેરણા અને કવિનું ઈશ્વર સાથેનું અનુસંધાન એ સ્વાર્થપ્રેરિત શોધ છે. મહાન કૃતિની સર્જનાત્મક સઘનતાની ક્ષણોમાં સર્જન, વાચન અને બાહ્ય સંસ્કારોની અસરથી બીજા કોઈની આંશિક સરજત હોઈ શકે.

સૈદ્ધાન્તિક પક્ષે ઢળતાં આ નિરીક્ષણોમાં એકાએક હું વિક્ષેપ પાડું છું. જુવાનીમાં સાન્તિયાગોમાં ગાળેલી સાહિત્યિક કારકિર્દી મને યાદ આવે છે. લેખકો અને ચિત્રકારો સમાન સર્જનાત્મક જુસ્સાથી કામ કરતા. લોકોનો કશો પ્રતિભાવ દેખાતો નહિ. કવિતા અને ચિત્રકળા ઉપર પાનખરીય ઊર્મિતત્વ ઝળૂંબતું. વધુમાં વધુ અતંત્રતા, અવ્યવસ્થા અને નીતિહીનતા લાવવા સારુ કળાકારો એકબીજાની હરીફાઈ કરતા. ચિલીના સામાજિક વર્ગોની વચ્ચે ઊંડો ઉકળાટ હતો. એલેક્સેન્ડ્રી ભાંગફોડિયાં વક્તવ્યો આપતો. નાઈટ્રેટ પંપાની ઉપર કામદારો સંગઠિત થઈ રહ્યા હતા. આ કામદારો આખા ખંડમાં સૌથી વધુ મહત્વનું લોક-આંદોલન રચી શકે તેમ હતા. તે દિવસો સંઘર્ષના પવિત્ર દિવસો હતા. કાર્લોસ વેક્યુના, જુઆન ગંડલ્ફોની સાથે હું તરત જ વિદ્યાર્થીઓના અતંત્ર-સિન્ડિકેટ આંદોલનમાં જોડાયો. આન્દ્રેયેવનું ‘સર્ધુ યાગુલેવ’ મારું પ્રિય પુસ્તક હતું. બીજા લોકો આર્સીબેશેવની બીભત્સ નવલકથાઓ વાંચતા અને તેને અનુરૂપ વિચારશ્રેણી સાથે તેમને જોડી દેતા, જેમ આજે લોકો અસ્તિત્વવાદી બીભત્સ સાહિત્યનું કરે છે. બૌદ્ધિકો જેલમાં ઘરમાં હોય તેવી સ્વસ્થતા રાખતા. જૂના સરસ શરાબે ગરીબીને બીજે દિવસ સવાર સુધી ટકે તેવી સ્વર્ણિમ સુવાસ આપી. ઉત્તમ પ્રતિભાવંત કવિ જુઆન એગના મૃત્યુને કાંઠે બેઠેલા હતા. વાત એવી વહેતી થયેલી કે તેમને માતબર સંપત્તિ વારસામાં મળેલી. બધા જ પૈસા તેમણે બિલ રૂપે તજી દીધેલા ઘરમાં ટેબલ ઉપર મૂકી દીધેલા. શરાબ પીવામાં તેમને સાથ આપનારા દિવસે ઊંઘતા અને રાત્રે નાનકડું પીપડું લઈને શરાબ લેવા નીકળી પડતા; પરંતુ જુઆન એગનાની કવિતા ચાંદનીનું એવું કિરણ છે જેણે ‘ઊર્મિક જંગલ’માંથી નાની સરખી પણ કંપારી દેખાડી નથી. ‘ઊર્મિક જંગલ’ મોલિના ન્યુનેઝ અને ઓ. સેગુરા કેસ્ત્રોએ તૈયાર કરેલા અદભુત આધુનિક કાવ્યસંચયને આપેલું રંગદર્શી શીર્ષક છે. તે વિશાળતા અને ઉદારતાથી છલકાતું સંપૂર્ણ સંપાદન છે. તે મોટી રિક્તતા અને ચમકદાર કવિતાથી ભરેલા અંધાધૂંધીના યુગની ‘સમ્મા પોએટિકા’ છે. મારા પર જેના વ્યક્તિત્વનો ઊંડો પ્રભાવ પડ્યો તે નૂતન સાહિત્યના માંધાતા એલિરો ઓયરઝું હતા. આજે તેમને કોઈ યાદ કરતું

નથી. તે બોદલેરના સુકલકડી અનુયાયી હતા, અવનતિને આરે ઊભેલા, મુડદાલ, દુઃખી, રૂપાળા પણ પાગલ, ચિલીના બાબા જેકબ. તે ઊંચા પણ ખોખલા અવાજે બોલતા. સાહિત્યક્ષેત્રના અમુક ભાગ સાથે નિસબત ધરાવતા રસલક્ષી પ્રશ્નો રજૂ કરવાની વિશિષ્ટ પદ્ધતિ તેમણે શોધી કાઢી હતી. તેમના સ્વરની ભાવકક્ષા ઊંચી હતી, તેમનું લલાટ બુદ્ધિના મંદિરનો પીળો ઘુમ્મટ હતું. તે દા.ત., એમ કહેશે : ‘ધ સર્કલ્સ સર્ક્યુલારિટી’, ‘ધ ડાયોનિસિયન ઇન ડાયોનિસિયસ’, ‘ધી ઓબસ્ક્યોરિટી ઓફ ધી ઓબસ્ક્યોર’. તેમ છતાં, એલિરો ઓયરજું મૂર્ખ ન હતા. તેમનામાં સંસ્કૃતિનાં સ્વર્ગ અને નરકનાં તત્વોનું મિશ્રણ હતું. પોતાના સિદ્ધાન્તોથી મૂળગત સ્વભાવને ક્રમશઃ મારી નાખનાર વિશ્વનાગરિક હતા. એમ કહેવાય છે કે શરત જીતી જવા માટે તેમણે એક કવિતા લખેલી. એ રચના ચિલીની કવિતાના કોઈ સંચયમાં કેમ જોવા મળતી નથી એ સમજાતું નથી.

બાટલીઓ અને પૂતળાં

નાતાલ આવી રહી છે. દરેક નાતાલ આપણને ઈ. સ. 2000ની નજીક લઈ જાય છે. અમે આજના કવિઓ ભવિષ્યના સુખ માટે આવતી કાલની શાંતિ માટે, વૈશ્વિક ન્યાય માટે અને 2000ના વર્ષના ઘંટનાદ માટે સંઘર્ષ કરીએ છીએ અને ગાન કરીએ છીએ.

ત્રીસીનાં વર્ષોમાં, બિયોનેસ એરિસના કોન્સ્યુલેટમાં મારા ઉપરી અધિકારી તરીકે સોક્રેટિસ એગ્યુર હતા. તેમણે મને તેમના ઘેર એક ડિસેમ્બરની 24મી તારીખે સાન્તાકલોસ યાને ઓલ્ડ સેન્ટ નિકની ભૂમિકા ભજવવાનું કહ્યું. મેં જિંદગીમાં ઘણી બાબતમાં બફાટ કર્યો છે પણ ઓલ્ડ સેન્ટ નિકની ભૂમિકાના જેવો ભયંકર બફાટ બીજો એકે નહિ હોય. મારી દાઢીમાંથી રૂના ડૂચા પડી જતા હતા. રમકડાં વહેંચવામાં પણ ઘણો ગોટાળો કરેલો. દક્ષિણ ચિલીની આબોહવામાં નાનપણથી કેળવાયેલા રણકાર કે અનુનાસિક સ્પર્શવાળા અવાજને શી રીતે ઢાંકી શકાય ? તે માટે મેં એક યુક્તિ કરેલી : બાળકો સાથે મેં અંગ્રેજીમાં વાત કરી; પરંતુ બાળકોની કાળી કે વાદળી આંખો શંકાથી ભોંકાવા લાગી. સારો ઉછેર પામેલા કિશોરોમાં તે નહોતું.

કોણે ધાર્યું હશે કે એ બાળકોમાં એક મારા નિકટના મિત્ર, અગ્રણી લેખક અને મારું ઉત્તમ કોટીનું ચરિત્ર લખનાર થવા નિર્માયેલ હશે ? હું માર્ગરિટા એગ્વી-રેની વાત કરું છું.

મારા ઘરમાં મેં જેમના વિના હું જીવી ન શકું તેવાં નાનાં અને મોટાં રમકડાંનો સંગ્રહ કર્યો છે. જે બાળક રમતું નથી એ બાળક ન ગણાય, પણ જે માણસ રમતો નથી તેણે કાયમને માટે તેનામાં રહેલ બાળકને ખોયું છે. તેની ખોટ અવશ્ય તેને સાલશે. મેં મારું ઘર પણ રમકડાં-ઘર જેવું બનાવ્યું છે. સવારથી રાત સુધી હું તેમાં રમું છું.

આ મારાં પોતાનાં રમકડાં છે. મારા એકલાના મનોરંજનના વૈજ્ઞાનિક હેતુ માટે મેં આખી જિંદગી તેમને એકઠાં કર્યાં છે. હું નાનાં બાળકો તેમ બધી ઉંમરના બીજા લોકો માટે તેમનું વર્ણન કરીશ.

એક બાટલીમાં રાખેલી નૌકા મારી પાસે છે. ખરું પૂછો તો એકથી વધારે, આખો કાફલો છે. તેમની ઉપર મોરાં, લંગર, હલેસાં, કૂવાથંભનાં નામ લખેલાં છે. કેટલાંક દૂર દૂરથી આવેલાં છે. બીજાં નાનાં સમુદ્રમાંથી. તેમાંનું એક અત્યંત સુંદર તો સ્પેનથી મોકલેલું, મારાં કાવ્યોની ચોપડીના હકની રકમની ચુકવણી રૂપે; મુખ્ય કૂવાથંભની ઉપર અમારો ધ્વજ ફરફરે છે; તેમાં નાનકડો તારો છે. બાકીનાં બધાં રમકડાં પાછળ સિનોર કાર્લોસ હોલેન્ડરની જહેમત છે. સિનોર હોલેન્ડર વૃદ્ધ ખારવો છે. તેણે મારે માટે હેમ્બર્ગ, સાલેમ કે બ્રેટનને કિનારે નાઇટ્રેટ ભરવા અથવા દક્ષિણ સમુદ્રમાં ળેલના શિકાર માટે આવતાં પ્રસિદ્ધ ભવ્ય વહાણોની પ્રતિકૃતિઓ બનાવી છે.

ચિલીના લાંબા હાઈવે ઉપર થઈને આ વૃદ્ધ ખલાસીને કોરોનેલમાં અને શહેરના દક્ષિણ ભાગમાં કોલસા અને વરસાદની વચ્ચે શોધવા જાઉં ત્યારે હું દુનિયાના નાનામાં નાના જહાજવાડામાં પ્રવેશું છું. નાનકડી જગામાં ભોજનખંડ, રસોડું, બાગ વગેરે વ્યવસ્થિત રીતે એકત્ર કરેલાં હોય અને તે બધા ઘટકોને પિસ્કોની ચોખ્ખી ખાલી બાટલીઓમાં ઉતારીને ગોઠવેલાં હોય. ડૉન કાર્લોની સિસોટી મોરાં અને આગળ-પાછળનાં ટોચનાં હલેસાં પર જાદુઈ લાકડીનું કામ કરે. ધૂમ્રની આછામાં આછી રેખા તેના હાથમાંથી પસાર થાય તે નવી બાટલીમાં પૂરેલા વહાણમાંથી તાજા ચળકાટ સાથે નીકળતી હોય અને કલ્પનાના કોઈ નવા પ્રદેશમાં જવા માટે વહાણ ઊપડતું હોય એ રીતે તેની પુનર્રચના થાય.

મારા રમકડાના સંગ્રહમાં કોરોનેલના નાના દરિયાખેડુના હાથે સોંપેલાં વહાણોને એન્ટવર્પ કે માર્સેલ્સમાંથી ખરીદેલાં જહાજથી જુદાં મૂકેલાં છે. તેણે એમને જીવન આપ્યું એટલું જ નહિ પણ પોતાની જાણકારીથી તેમને શણગાર્યાં હતાં. દરેક વહાણ પર તેણે કરેલી ખેપોની સંખ્યાની, તોફાન અને ભરતીની વચ્ચે કરેલી મુસાફરીની, માલ ઉતાર્યો હોય તેની વિગત દર્શાવતી માહિતી ચોંટાડી હોય, પેસિફિક મહાસાગર પરથી હલેસાં મારીને ગયા પછી તે પુનઃ દેખાવાનાં નહોતાં.

શક્તિશાળી 'પોટીસી' અને ભવ્ય 'પ્રશિયા' જેવાં બાટલીમાં પૂરેલાં જાણીતાં વહાણો મારી પાસે છે. તે હેમ્બર્ગથી નીકળીને 1910માં ઈંગ્લિશ ખાડીમાં ભાંગીને ભુક્કો થયાં હતાં. કેપ્ટન હોલેન્ડરે મારિયા સિલેસ્ટ અંગે બે અર્થઘટનો આપ્યાં હતાં. 1882માં તેનું સિતારામાં, રહસ્યોના રહસ્યમાં રૂપાંતર થયું હતું.

હું ચમત્કારિક રૂપાંતર પર ટકી રહેલ દરિયાઈ રહસ્ય ખુલ્લું કરવાનો નથી. એટલે કે નાજુક વહાણ તેમની સુંદર બાટલીઓમાં શી રીતે ઊતર્યાં તે કહીશ નહિ.

હું વ્યવસાયે ધુતારો છું. એટલે ભ્રાન્તિ ઊભી કરવા માટે, એક સંબોધનકાવ્યમાં, વહાણ બાંધનારાઓ વહાણનું ભેદી બાંધકામ કેવી રીતે કરે છે તેનું ઝીણવટભર્યું વિગતવાર લાંબું વર્ણન કર્યું છે અને તેમની સાગરરૂપી શીશીમાંથી અંદર અને બહાર શી રીતે જતાં હતાં તે પણ કહ્યું છે; તેમ છતાં રહસ્ય તો અકબંધ રહે છે.

પૂતળાં મારાં સહુથી મોટાં રમકડાં છે. મારી બીજી અનેક વસ્તુઓની જેમ આ પૂતળાંની છબીઓ અખબારો અને સામયિકો માટે લેવામાં આવેલી અને હળવા યા ગંભીર દ્વેષભાવથી તેની ચર્ચા થતી. જે લોકો એમની તરફેણમાં હતા એ લોકો સમજપૂર્વક હસતા અને કહેતા, ‘ગાંડો માણસ ! એણે શું શું ભેગું કર્યું છે તે જુઓ.’

હલકટ લોકો જુદી રીતે જોતા, મારા સંગ્રહો અને સફેદ માછલીવાળો મારો વાદળી ધ્વજ હું મારા આઈલા નેગરાના ઘેર ફરકાવતો, તે જોઈને એક જણે કહેલું, ‘હું મારો પોતાનો ધ્વજ ફરકાવતો નથી. મારી પાસે પૂતળાં ક્યાં છે ?’

બીજા છોકરા પાસે ભમરડો જોઈને અદેખાઈ કરતા નાના બાળકની માફક આ બિચારો રડતો હતો. આ બધો વખત મારી સમુદ્રમાંથી લાવેલી પૂતળીઓ, પોતે બીજાને અદેખાઈ કરતા કર્યા તેથી, હસતી.

વહાણનાં મોરાં પરની પૂતળીઓ તરીકે એમનું નિરીક્ષણ કરવું જોઈએ. તેમાં છાતીવાળી પૂતળીઓ, સાગરનાં શિલ્પો અને લુપ્ત સાગરોમાંનાં પૂતળાંનો સમાવેશ થાય છે. માણસે જ્યારે વહાણ બાંધ્યાં ત્યારે તેણે વહાણનાં મોરાંને ઊંડો અર્થ આપવાનો પ્રયત્ન કરેલો. જૂના વખતમાં તેણે પોતાના વહાણ ઉપર પક્ષીઓની કાષ્ટમાં કોતરેલી આકૃતિઓ, કુળના પ્રતીકરૂપ પૌરાણિક રહસ્યવાળાં પક્ષીઓ મૂક્યાં. પછી 19મી સદીમાં વહેલનો શિકાર કરનાર વહાણો ઉપર અર્ધનગ્ન દેવીઓ અથવા ગણતંત્રીય મેટ્રનોની પ્રતીકાત્મક આકૃતિઓ કોતરી હતી.

મારી પાસે નર અને માદા પૂતળીઓ છે. તેમાં નાનામાં નાની અને ખૂબ સરસ પૂતળી મારિયા સિલેસ્ટીની હતી. તેને સાલ્વેડોર અયેન્દેએ મારી પાસેથી વારંવાર પડાવી લેવાની કોશિશ કરી હતી. કોઈ નાના ફ્રેન્ચ વહાણની એ પૂતળી હશે અને એ માત્ર સીનના પાણીમાં જ ફરી હશે. તે શ્યામ વર્ણની અને ઓકમાં કોતરેલી છે. ઘણાં વરસો અને ઘણી સફરને કારણે એનો દેખાવ ધૂંધળો થઈ ગયો છે. તે નાનકડી નારી ઊડતી હોય એમ લાગે છે. તેનાં સુંદર સેકન્ડ એમ્પાયર વસ્ત્રોમાં કોતરેલ પવનની ગતિ પરથી તે સમજાય છે. ચીની માટીની તેની આંખો, ગાલમાં પડેલાં ખંજન ઉપર થઈને દૂર ક્ષિતિજમાં મંડાયેલી છે. વિચિત્ર વસ્તુ એ છે કે આ આંખો શિયાળામાં અશ્રુ સારે છે. એનું રહસ્ય કોઈ સમજાવી શકતું નથી. કદાચ બદામી રંગના લાકડાની અંદર રહેલાં છિદ્રો, ભેજ ગ્રહણ કરતાં હોય. પણ ખરી વાત એ છે કે પેલી ફ્રેન્ચ આંખો શિયાળાના દિવસમાં અશ્રુપાત કરે છે અને મારિયા સિલેસ્ટીનાં અમૂલ્ય અશ્રુઓ તેના નાજુક મુખ ઉપરથી દર વર્ષે હું દડદડતાં જોઉં છું.

ખ્રિસ્તી કે ઇતર ધર્મની મૂર્તિઓ માણસોમાં ધાર્મિક લાગણી જાગ્રત કરે છે. બીજી મારી એક પૂતળી પોતે જે સ્થિતિમાં વહાણ ઉપર બેઠી હતી તે જ સ્થિતિમાં ઢળતો દેહ રાખીને સાગરની સન્મુખ વરસોથી સુખાસનમાં બેસી રહી છે. એક સાંજે મેં અને મતિલ્દેએ આઈલા નેગરાની ભક્ત મહિલાઓને મુલાકાતની ઇચ્છાવાળા અખબારનવેશોની માફક વાડ ઉપર ચડતી જોઈ. પૂતળીની સામે તે બધી પોતે સળગાવેલી મીણબત્તીના પ્રકાશમાં ઘૂંટણિયે પડી હતી. કદાચ નવો ધર્મ જન્મ પામ્યો હશે. ગમે તેમ, ઊંચી ગંભીર દેહાકૃતિ ઘણે અંશે ગેબ્રિલા મિસ્ત્રાલને મળતી આવતી હતી. પણ આ પવિત્ર મહિલાઓને, આ પાપી ગ્રહના પાપી સાગરોની સફર કરેલી તે સાગરરાણીની મૂર્તિની પૂજા કરતાં અટકાવવી પડશે.

ત્યાર પછી મેં એ મૂર્તિને બગીચામાંથી ખસેડી લીધી છે અને હવે તેને અગ્નિ-સ્થળની પાસે મારી નજીક મારા ઘરમાં રાખેલી છે.

પુસ્તકો અને છીપલાં

અલ્પસાધન ગ્રંથપ્રેમીને ઘણી વાર સહન કરવાનું થાય છે. પુસ્તક તેના હાથમાંથી સરી જતું નથી; પક્ષીઓની જેમ, કિંમતોની જેમ, ઊંચે હવામાં થઈને ઊડી જાય છે.

તેમ છતાં, ઘણા પ્રયત્નોને અંતે મોતી હાથ લાગે છે.

મેં જ્યારે ગંગોરાનાં પુસ્તકોના સેટની માગણી કરી, ત્યારે પુસ્તકવિકેતા ગાર્સિયા રિકોને આશ્ચર્ય થયેલું. તેની કિંમત માત્ર સો પેસેતા હતી; દર મહિને વીસ પેસેતા આપવાના હતા. રકમ બહુ નાની હતી. પણ તે મારી પાસે નહોતી. મેં ચીવટપૂર્વક પાંચ મહિનાના હપતા ભરેલા. તે ફોંપેન્સ આવૃત્તિ હતી; સ્પેનના સુવર્ણ યુગના સાહિત્યસ્વામીનાં ઉત્તમ ટાઇપમાં છાપેલાં પુસ્તકો હતાં. મને ક્વેવેડાનાં સોનેટોનાં સંપાદનો વાંચવાં ગમે છે. લડાયક વહાણની જેમ આ સોનેટોને હિંમત-પૂર્વક લડાઈમાં ઉતાર્યાં હતાં.

પછી તો હું ચોપડીઓની દુકાનોના જંગલમાં ખોવાઈ જતો. ફ્રાન્સ અને ઈંગ્લેન્ડનાં અદ્ભુત બુકસ્ટોર અને પરામાંની નાની દુકાનો તેમજ જૂનાં પુસ્તકોની હાટડીઓની મેં વારંવાર મુલાકાત લીધેલી. મારા હાથ ધૂળવાળા થતા. પણ દરેક વખત મને ખજાનો મળતો. ઓછામાં ઓછું, મને નવા ચિંતનનો રોમાંચ તો થતો જ.

મને મળેલાં સાહિત્યિક પારિતોષિકોની રકમમાંથી વિદેશી પુસ્તકોની કિંમત ચુકવાતી. મારું પુસ્તકાલય ઠીક ઠીક મોટું થતું જતું હતું. કવિતાની જૂની ચોપડી-ઓએ તેમાં ઉજાસ આણ્યો. પ્રાકૃતિક ઈતિહાસ પ્રત્યેના મારા અનુરાગને કારણે વનસ્પતિશાસ્ત્રનાં સંખ્યાબંધ સચિત્ર પુસ્તકો તેમજ પક્ષીઓ, જીવજંતુ અને મત્સ્ય વિશેનાં પુસ્તકોથી મારું ગ્રંથાલય ઊભરાઈ ગયેલું. દુનિયાના વિવિધ દેશોમાંથી

મેળવેલાં પ્રવાસ-પુસ્તકો, ઇબારાએ છપાવેલી સુપ્રસિદ્ધ ‘ડોન કિહોટે’; સુંદર બોદોની ટાઇપમાં મુદ્રિત ડેન્ટીના ફોલિયો; ફ્રાન્સના રાજકુમાર માટે તૈયાર કરેલી મોલિયેરની મર્યાદિત આવૃત્તિ ‘એડ યુસમ ડેલ્ફિની’ મારા ગ્રંથાલયમાં હતી.

પરંતુ ખરી રીતે તો મારો સૌથી સુંદર સંગ્રહ દરિયાઈ છીપોનો હતો. આ છીપોએ મને તેમની અનન્ય રચનાથી આનંદ આપ્યો છે : ચાંદનીની શુદ્ધતા સાથે ગૌંધિકાદિ અનેક સ્વરૂપ ધરાવતી ચિનાઈમાટીની ભેદી રચના.

ક્યૂબાના છીપલીશાસ્ત્રના નિષ્ણાત ડોન કાર્લોસ દ લા તોરેએ તેમના સંગ્રહ-માંથી મને ઉત્તમ નમૂનાઓ આપ્યા તે દિવસથી મારે ડૂબકી મારવા માટે સાગરનાં અંતર્દ્વાર ખૂલી ગયાં હતાં. ત્યારથી સાત સમુદ્ર પાર કરવા દરમિયાન મારી સફર જ્યાં જ્યાં મને લઈ ગઈ ત્યાંથી છીપલાંનો શિકાર કરી લાવ્યો છું; પરંતુ મારે સ્વી-કારવું જોઈએ કે પેરિસના દરિયાએ એક પછી એક મોજાથી કિનારાને ધોઈ નાખીને મારે માટે ઘણીખરી છીપલીઓ નાખી હતી. પેરિસે સાગરની બધી જ છીપલીઓને પ્રાકૃતિક પદાર્થો અને જંતુઓની બજારમાં મોકલી આપી હતી.

વેરાક્રુઝ કે બીજા કેલિફોર્નિયાના ખડકોમાં હાથ નાખવા કરતાં શહેરની સાર્ગેસ્સોમાં જૂનાં જૂતાં અને ભાંગેલા દીવાની વચ્ચે ‘ઓલિવા ટેકસ્ટીલીના’ની સુંદર આકૃતિની રૂપરેખા શોધવી, અથવા ‘સાગર કવિતાની જેમ રોસ્ટેલારિયા ફ્યુસસ’માં ક્વાટર્ઝના ભાલાની સાંકડી થતી જતી અણી શોધવી સહેલી હતી. મેં જ્યારે ‘સ્પોન્ડિલસ રોઝિયો’ નામની પ્રવાલની કરોડ ધરાવતી જંગી માછલી સાગરમાંથી ખેંચી કાઢી ત્યારે તેનો રોમાંચ મારી પાસેથી કોઈ લઈ જવાનું ન હતું. આગળ જતાં, ગોંગોરન ગુફામાં રચાયેલ ચૂનાના ઊર્ધ્વગામી સ્તંભની માફક, મેં સફેદ સ્પોન્ડિલસને, હિમકંટક સહિત, ખોલી હતી.

આ કીમતી વસ્તુઓને ઇતિહાસ હોવાનો સંભવ છે. મને યાદ છે કે બેજિંગ મ્યુઝિયમમાંની ચીની સમુદ્રમાંની અત્યંત પવિત્ર ગણાતી છીપલીની પેટી ખોલી હતી અને તેમાંથી ‘થેચેરિયા મિરેબિલિસ’ના બે જ નમૂના દુનિયાભરમાં અસ્તિત્વમાં હતા, તે પૈકી બીજો મને આપ્યો હતો. એ રીતે દરિયાએ ચીનને એક એવો કલાનો નમૂનો આપ્યો હતો જે આજે પણ મોજૂદ છે તેવાં મંદિરો અને પંગોડામાં સચવાયેલો જોવા મળે છે. તેમાંનો એક મારી માલિકીનો છે.

આટલી મોટી લાઇબ્રેરી એકત્ર કરવામાં મને ત્રીસ વર્ષ લાગેલાં. ઇન્ક્યુના-બ્યુલા અને બીજાં પુસ્તકો મેં સાચવી રાખેલાં : ક્વેવેડા, સર્વાન્ટિસ, ગોન્ગોરા તેમજ લોફોર્ગ, રિમ્બો અને લોત્રીમોન્ટ. મારા માનીતા કવિઓનો સ્પર્શ હજુ આ પાનાંમાં સચવાઈ રહેલો છે એવું મને લાગતું હતું. રિમ્બોની હસ્તપ્રતો મારી પાસે હતી. પેરિસમાં પોલ એલવર્ડે જન્મદિવસની ભેટ તરીકે મને ઇસાબેલા રિમ્બોડે તેની માતાને માર્સેલ્સની હોસ્પિટલમાંથી લખેલા બે પત્રો આપ્યા હતા. એ રખડુએ

એક પગ કપાવ્યો હતો. આ ખજાનો મેળવવા પૅરિસના બિબ્લિયોથેક નેશનલ અને શિકાગોના અકરાંતિયા પુસ્તકસંગ્રહકો તલસતા હતા.

હું દુનિયાના એટલા બધા ભાગમાં ફર્યો છું કે ખાનગી ગ્રંથાલયના સામાન્ય કદથી મારા ગ્રંથાલયનું કદ ઘણું મોટું બની ગયેલું. એક દિવસ વીસ વર્ષ સુધી કરેલ છીપલાંનો અદભુત સંગ્રહ અને અનેક દેશોમાંથી પ્રેમપૂર્વક પસંદ કરેલાં પાંચ હજાર પુસ્તકો મેં આપી દીધાં. મેં તે મારા દેશની યુનિવર્સિટીને ભેટ આપ્યાં. યુનિવર્સિટીના રેક્ટરે કીમતી ભેટ તરીકે તેનો સુંદર શબ્દોમાં સ્વીકાર કર્યો.

મારી આ ભેટના સ્વીકારથી કેટલો બધો આનંદ થયો હશે તેની કોઈ પણ ડાહ્યો માણસ કલ્પના કરી શકે. પણ વિકૃત ચિત્તના માણસો પણ હોય છે. એક અધિકૃત વિવેચકે આનો જુસ્સાભેર વિરોધ કરતા ઉગ્ર લેખો લખ્યા. આંતરરાષ્ટ્રીય સામ્યવાદને પ્રસરતો અટકાવવાનું ક્યારે શક્ય બનશે ? – એણે બબડાટ કર્યો. બીજા એક સજ્જને સંસદમાં મારા સંગ્રહો સ્વીકારવા બદલ યુનિવર્સિટી પર પ્રહાર કરતું વક્તવ્ય આપ્યું. લેખક અને સાંસદે ચિલીની દુનિયા પર હિમપ્રપાત કર્યો. તેને પરિણામે યુનિવર્સિટીના રેક્ટરે વિષાદભર્યા મુખે કૉંગ્રેસના હોલનાં પગથિયાંની ચડઊતર કરવી પડી હતી.

હવે વીસ વર્ષ વીતી ગયાં છે. મારાં પુસ્તકો કે છીપલાં કોઈએ કદી ફરીથી જોયાં નથી. તે બુકસ્ટોર કે સાગરમાં પાછાં ચાલ્યાં ગયાં હોય એમ દીસે છે.

તૂટેલો કાચ

લાંબો વખત દૂર રહ્યા પછી હું વાલ્પરાએઝોમાં મારે ઘેર ત્રણ દિવસ પહેલાં આવ્યો છું. દીવાલોમાં પડેલી મોટી ફાટો જખમ જેવી લાગે છે. હતાશા પ્રેરતા તૂટેલા કાચના થરોથી રૂમોની ફરસ ઢંકાઈ ગઈ છે. ફરસ પર પડેલી ઘડિયાળમાં ભૂંકપનો સમય ખેદપૂર્વક નોંધાયેલો છે. મતિલ્દેની સાવરણીએ કેટલી બધી સુંદર વસ્તુઓ ફરસ પરથી સાફ કરી દીધી ! કેટલી બધી વિરલ વસ્તુઓને ભૂંકપે કચરામાં ફેરવી દીધી !

બધું સાફ કરીને, નવેસરથી પાછું ગોઠવીને ફરીથી ચાલુ કરવાનું છે. આ શંભુમેળાની વચ્ચે કાગળ જડવો મુશ્કેલ છે અને આ સ્થિતિમાં વિચારોને ભેગા કરવા પણ મુશ્કેલ છે.

છેલ્લે કરેલા લખાણમાં ‘રોમિયો એન્ડ જુલિયેટ’નો અનુવાદ અને આર્ષ છંદમાં લખેલી લાંબી કવિતા; એ કવિતા પછી કદી પૂરી થઈ ન હતી.

પ્રેમકવિતા, તૂટેલા કાચમાંથી ઊભી થા, ને આવી જા. કાવ્યગાનનો સમય આવ્યો છે.

હે પ્રેમકવિતા, તૂટેલી વસ્તુઓને પાછી આખી કરવામાં, દર્દ છતાં ગાન કરવામાં, તું મને સહાય કર.

એ સાચું છે કે દુનિયામાંથી યુદ્ધો સાફ થયાં નથી, લોહી ધોવાયું નથી, તિર-સ્કારનું નિયંત્રણ થયું નથી. એ સાચું છે. છતાં એ પણ એટલું જ સાચું છે કે આપણે એક પ્રતિતિ તરફ જઈ રહ્યા છીએ : હિંસક તત્વો દુનિયાના દર્પણમાં પ્રતિબિંબિત થતાં જાય છે. તેમનાં મુખ જોવાં ગમે તેવાં રહ્યાં નથી, તેમને પોતાને માટે પણ તે દર્શનીય રહ્યાં નથી.

પણ હું તો પ્રેમના આવિષ્કારની શક્યતામાં માનતો રહ્યો છું. મને ખાતરી થઈ છે કે દુઃખ, લોહી, તૂટેલો કાચ એ બધું હોવા છતાં માનવોમાં પરસ્પર સમજૂતી સધાશે.

મતિલ્હે ઉર્શિયા

મારી માફક મારી પત્ની પણ ગ્રામીણ પ્રદેશમાંથી આવેલી છે. દક્ષિણમાં ચિલ્લાન નગરમાં તે જન્મી હતી. ગામડામાં બનતાં માટીનાં વાસણો માટે તે નગર પ્રખ્યાત હતું તો ભયંકર ભૂકંપો માટે કુખ્યાત પણ હતું.

મારી કૃતિ 'સિર્યે સોનેતોસ દ અમોર'માં મેં તેને મારાં સંવેદનો કહ્યાં છે.

મારે મન તેનું કેટલું બધું મહત્વ છે તે કદાચ આ કાવ્યોમાં સ્પષ્ટ થયું છે. જિંદગી અને જમીને અમારો મેળાપ કરી આપ્યો છે.

બીજા કોઈને રસ ન હોય, પણ અમે સુખી છીએ. ફુરસદના સમયે ચિલીના એકાન્ત દરિયાકિનારા પર અમે સાથે લાંબી સફર કરેલી છે. ઉનાળામાં નહિ, તે વખતે, સૂર્યના તાપથી, કિનારો સુકાઈ જઈને પીળો રણ જેવો થઈ જાય છે; પણ શિયાળામાં અવશ્ય; જ્યારે વરસાદ અને ઠંડીમાં તે લીલાં અને પીળાં, વાદળી અને જાંબલી પુષ્પોના અનન્ય વૈભવથી શોભે છે. કેટલીક વાર વિરાટ દરિયાના એકાન્તથી અમે સાન્તિયાગોના શાંત શહેર સુધી જઈએ, અને ત્યાં બીજા લોકોના સંકુલજીવનમાં ભળી જઈએ.

મતિલ્હે મારાં ગીતો તેના પ્રબળ અવાજમાં ગાય છે.

હું જે કાંઈ લખું છું ને જે કાંઈ મારી પાસે છે તે એને અર્પણ કરેલું છે. તે બહુ નથી. પણ એનાથી તે ખુશ રહે છે.

અત્યારે હું તેને તેનાં નાજુક પગરખાંને બગીચામાં કાદવમાં ઉતારતી જોઉં છું. પછી તેના નાજુક હાથ છોડના મૂળ જેટલા ઊંડે નાખે છે.

પૃથ્વી ઉપર તેણે હાથ, પગ, આંખો અને અવાજ વડે મને સુખનાં બધાં મૂળિયાં, બધાં પુષ્પો અને બધાં મીઠી સુગંધીવાળાં ફળો લાવી આપ્યાં છે.

સિતારાનો શોધનારો

પૅરિસની એક હોટલમાં એક રૂમમાં એક માણસ ઊંઘતો હતો. એ રાત્રે જાગનાર અસાધ્ય ઘુવડ હતો. એટલે બપોરના બાર વાગ્યા છે ને હજુ તે ઊંઘે છે એમ કહું તો તમે નવાઈ પામતા નહીં.

એણે જાગવું જ પડશે. તેની ડાબી બાજુની દીવાલ એકાએક તૂટી પડી છે, નાશ પામી છે. તેની સામેની પણ ભાંગી પડી છે. બોમ્બમારો થયો નહોતો. તાજા ખોદેલા ખાડામાંથી મુછાળા કામદારો નીકળીને પેલા ઊંઘનારને મર્મમાં કહે છે : ‘એહ, લેવે તોય બુઝવા ! અમારી સાથે ડ્રિન્ક લો !

શમ્પેનની બાટલીનો બૂચ ખોલ્યો, મેયર અંદર આવ્યા. તેમની છાતી પર ત્રિરંગી દુપટ્ટો લગાવેલો હતો. એકાએક સંગીત શરૂ થયું : માર્સેલ્સના સૂરો. આ વિચિત્ર ગતિવિધિની પાછળ શું હતું ? પૅરિસ મેટ્રોની બે લાઇનો પેલા સ્વપ્નસેવીની હોટલરૂમની નીચે ભૂગર્ભમાં ભેગી થઈ હતી.

પેલા માણસે મને તેની વાત કહી તે ક્ષણથી તેના મિત્ર, ભક્ત કે શિષ્ય થવાનું મેં નક્કી કરેલું. તેને અસાધારણ વીતક વીતેલું તેમાંનું એક પણ મારે ચૂકવું નહોતું. એટલે હું તેની પાછળ પાછળ વિવિધ દેશોમાં ગયેલો. આ ઘટનાની પાછળ રહેલી ઉદ્દડ કલ્પનાથી પ્રભાવિત થયેલ ફેડરિકો ગાર્સિઆ લોર્કાએ પણ મારી જેમ જ કયું.

ફેડરિકો અને હું મેડ્રિડના સીબેલા ફાઉન્ટનની સામે રહેલ કોરિયોસ કાફેમાં બેઠા હતા, ત્યાં પૅરિસમાં મળેલ પેલો ઊંઘણશી અમારી વાતોની વચ્ચે ટપકી પડ્યો. તે ખડતલ અને ગોળમટોળ હતો, પણ માંદો દેખાતો હતો. ફરી વાર શબ્દોમાં વર્ણવી ન શકાય એવું કશુંક એને થયું હતું. મેડ્રિડની ગુપ્તવાસની ખરેખરી નમ્ર મનોદશામાં હતો, સંગીતની કેસેટોને વ્યવસ્થિત ગોઠવતો હતો. હું કહેવાનું ભૂલી ગયો કે આ આપણો નાયક સંગીતનું ઉત્તમ સ્વરનિયોજન કરતો હતો. અને પછી શું થયું ?

“મારી હોટલના દરવાજે એક મોટર ઊભી રહી. પછી મેં સીડી પર પડતાં પગલાંનો અવાજ મારી પાસેના રૂમમાં જતો સાંભળ્યો. પછી આ આગંતુક નસકોરાંનો અવાજ કરવા લાગ્યો. શરૂઆતમાં મંદ રવ આવતો હતો. પણ પછી ક્રમશઃ હવા કંપવા લાગી. થોડા વખતમાં જ ભયંકર નસકોરાંના લયબદ્ધ અવાજથી દીવાલો ડોલવા લાગી. કોઈ જંગલી જાનવર હોવું જોઈએ. નસકોરાંમાંથી જલધોધનો અવાજ સાંભળ્યો ત્યારે આપણા મિત્રને કશી શંકા રહી નહિ : ‘એ શિંગડાંવાળું ભૂંડ હતું. બીજા દેશોમાં તેની ગર્જનાએ મોટા વ્યાખ્યાનખંડોને હલાવી દીધા હતા, ધોરી રસ્તાને અવરોધ્યા હતા અને ક્રુદ્ધ સાગરોને ક્ષુબ્ધ કરી મૂક્યા હતા. પૃથ્વીના ગ્રહ માટેનો આ ભયસૂચક સંકેત, યુરોપની શાંતિને ખળભળાવનારો દુષ્ટ રાક્ષસ શું કરવા માગે છે ?’

શિંગડાવાળા ભૂંડને વિશે તે દરરોજ લોહી થિજાવી દે તેવા નવા પ્રસંગો કહેતો. ફેડરિકો, રાફેલ આલ્બર્તી, શિલ્પી આલ્બર્તી, ફ્લેગેન્સિયો ડીઆઝ પેસ્ટર અને માઈગવલ હર્નેન્દેઝ તથા હું - અમે સૌ તેને ઉષ્માપૂર્વક આવકારતા અને ઉદ્દેગપૂર્વક વિદાય દેતા.

પછી એક દિવસ ગોળમટોળ પેટ હલાવતું ચિરપરિચિત અટ્ટહાસ્ય કરતાં તે કહેવા લાગ્યો : “ભયંકર સમસ્યા હલ થઈ ગઈ છે. જર્મન ગ્રેફ ઝેપલીને શિંગડાવાળા ભૂંડને લઈ જવાનું સ્વીકાર્યું છે. બ્રાઝિલના જંગલમાં એ તેને મૂકી દેશે. મોટાં વૃક્ષોથી દૂર રહેશે. એકી બેઠકે એ એમેઝોનને પી જશે એવી ધાસ્તી નથી. ત્યાં રહીને તે પોતાનાં નસકોરાંની ગર્જનાથી પૃથ્વીના કાને ધાક પાડતો રહેશે.”

આ બધું સાંભળતાં ફેડરિકોએ આંખો બંધ થઈ ત્યાં સુધી અટ્ટહાસ્ય કર્યાં કર્યું. પછી આપણા મિત્રે પોતે તાર કરવા ગયેલ તે પ્રસંગ કહ્યો. ટેલિગ્રાફ ઓપરેટરે તેને હવે પછી કદી ટેલિગ્રામ નહિ મોકલવા આગ્રહપૂર્વક કહ્યું. માત્ર પત્રો મોકલવા. તારના પાંખોવાળા પત્રો જોઈને લોકોને આઘાત લાગતો, પરબીડિયું ખોલતાં કેટલાક તો આઘાતથી મૃત્યુ પામતા. પોતે લંડનમાં હૃષ્ટપુષ્ટ ઘોડાઓના લિલામને પ્રસંગે ગયેલ તેની વાત કરી હતી. એક મિત્રને જોઈને તેણે હાથ ઊંચો કરેલો ત્યારે લિલામ કરનારે તેને 10,000 પાઉન્ડમાં એક ઘોડી વળગાડી દીધી ! તેને માટે આગાખાન 9,500 પાઉન્ડ બોલેલા. “મારે એ ઘોડી મારી હોટલ પર લઈ જવી પડેલી અને બીજે દિવસે પાછી આપવી પડેલી.”

હવે આ અદભુત વાર્તાકાર શિંગડાંવાળા ભૂંડની કે બીજી કોઈ પણ વાર્તા કહી શકે તેમ નથી. તે અહીં ચિલીમાં અવસાન પામ્યો છે. વાસ્તવજીવનમાં, આ ગોળમટોળ ચિલીવાસીનું નામ એકેરિયો કોટેપોસ હતું. આ નિષ્ણાત સંગીતકાર અદભુત વાર્તાઓનો ખજાનો હતો. આ માણસના દફનપ્રસંગે વક્તવ્ય આપવાનું માન મને મળેલું. મેં આટલું કહેલું : ‘આજે આપણે એક એવા પ્રભાવશાળી પુરુષને વિદાય આપીએ છીએ, જે આપણને દરરોજ એક સિતારો આપતો.’

ભવ્યસુંદર એલ્વર્ડ

મારો પરમ મિત્ર પૉલ એલ્વર્ડ થોડા સમય પહેલાં અવસાન પામ્યો. તે એટલો મજબૂત અને તંદુરસ્ત હતો કે તેના અવસાનનો સ્વીકાર કરવાનું મારે માટે દુઃખદ અને મુશ્કેલ હતું. તે વાદળી અને ગુલાબી નોર્મન હતો. દેખાવે કડક પણ અંદરથી મૃદુ હતો. 1914ના યુદ્ધમાં તેના પર બે વાર ઝેરી ગેસનો હુમલો થયેલો તેથી શેષ જીવનમાં કંપતા લકવાગ્રસ્ત હાથ રહ્યા હતા. છતાં એલ્વર્ડની કલ્પના કરતાં આસમાની રંગ, શાંત ઊંડાં પાણી અને નિજ બળથી સભાન મૃદુતાનો વિચાર આવે. પૉલ એલ્વર્ડની કવિતા એટલી વિશદ અને પારદર્શક - બારીના કાચ પર

પડેલા વસંતવર્ષાનાં બિંદુ જેવી પારદર્શક - કે તે બિન-રાજકીય માણસ, રાજકારણ સાથે જેને કશી લેવાદેવા નથી એવા કવિ તરીકે દેખાય. પણ તે એવો નહોતો. તેને ફ્રાન્સના લોકો સાથે, તેમનાં આંદોલનોનાં કારણો અને સંઘર્ષો સાથે મજબૂત ગઠબંધન હતું.

પૉલ એલ્વર્ડ દઢ હતો. સરલ, ચળકતા ફ્રેન્ચ ટાવર જેવો. એ આવેગયુક્ત સરળતા તે સામાન્યતઃ જોવા મળતી. આવેગયુક્ત મૂર્ખતા નહિ.

અમે બંને સાથે મેક્સિકો ગયેલા. ત્યાં મેં તેને પહેલી વાર એક ઊંડા ખાડાની ધાર પર બેઠેલો જોયો. તે આત્મચિંતન માટે અને શોકગ્રસ્ત મનોદશામાં પણ હંમેશાં શાંત સ્થળ પસંદ કરતો.

તે ઘસાઈ ગયો હતો. મેં તેને, તે નખશિખ ફ્રેન્ચમેનને, ખાતરી કરાવી હતી, દૂર પ્રદેશમાં હું તેને ખેંચી ગયેલો, અને ત્યાં તે જ દિવસે જોઝ કલીમેન્ટ ઓરોઝકોને દફનાવેલો. ત્યાંથી ફ્લેબિટિસનો રોગ લઈને હું આવેલો ને ચાર મહિનાની પથારી થયેલી. પૉલ એલ્વર્ડને એકલતા કઠતી હતી. અંધકારમાં અંધ શોધકની જેમ નિઃસહાય સ્થિતિમાં મુકાઈ ગયેલો. તે કોઈને ઓળખતો ન હતો. કોઈનાં બારણાં તેને માટે ખુલ્લાં ન હતાં. તેને પત્નીની ખોટ બહુ સાલતી હતી. પ્રેમની હૂંફ વગર અહીં તેને એકલતા લાગતી હતી. મને તે કહેતો : ‘આપણે કોઈક ને કોઈકના સાથમાં જિંદગી ગુજારવાની છે, જીવનનો પ્રત્યેક અંશ કોઈકની સાથે ભોગવવાનો છે. આ મારી એકલતા ખોટી છે, મારી એકલતા મને મારી રહી છે.’

મેં મિત્રોને બોલાવ્યા. તેને બહાર લઈ જવાનું કર્યું. તેઓ તેને બબડાટ સાથે મેક્સિકોના રસ્તા પર ફરવા લઈ ગયા. એક વાર રસ્તાના કોઈક વળાંક પર પ્રિયજન પ્રાપ્ત થયું. તે તેની છેલ્લી પ્રેમિકા : ડોમિનિક.

પૉલ એલ્વર્ડ વિશે લખવાનું મારે માટે ઘણું મુશ્કેલ છે. હું તેને હંમેશાં મારી નજીક, જીવતો, જોયા કરીશ.

સુવાસિત વારસા રૂપે જ્યાં સન્માન અને મૂળિયાં ઓતપ્રોત છે, તે ફ્રેન્ચ ભૂમિ તેણે છોડી દીધી હતી. તેની ઊંચી કાયા હવે પાણી અને પથ્થર છે, જૂની દ્રાક્ષના વેલા તેની ઉપર ચઢ્યા છે, તેને ફૂલ આવ્યાં છે, પ્રકાશના ચમકારા છે, માળા છે અને પારદર્શી ગીતો છે.

પારદર્શિતા, એ શબ્દ બંધ બેસે ! તેની કવિતા બિલોરી ખડક જેવી કઠણ હતી. તે સાંભળીને ગાતું ઝરણું સ્થિર થઈ જતું હતું.

તે ઉચ્ચતમ કોટીનો પ્રણય કવિ હતો, ખરા બપોરની અગનઝાળ. ફ્રાન્સના કપરા દિવસોમાં તેણે પોતાના દેશની મધ્યમાં પોતાનું હૃદય રોપ્યું હતું. તેમાંથી નીકળેલો અગ્નિ યુદ્ધમાં નિર્ણાયક બન્યો.

એટલે તેને માટે સામ્યવાદી પક્ષમાં જોડાવું સ્વાભાવિક હતું. સામ્યવાદી હોવું એટલે એલ્વર્ડને મન, સ્વરચિત કવિતા અને સ્વજીવન દ્વારા માનવતા અને માનવ-વાદનાં મૂલ્યોનું પુનઃસ્થાપન કરવું તે હતું.

એલ્વર્ડ કવિ કરતાં રાજકારણી ઓછો હતો એમ રખે કોઈ માને. તેની સ્પષ્ટ વિચારશ્રેણી અને સબળ તર્કશુદ્ધ વિવાદશૈલી મને ચકિત કરી દેતી. અમે ઘણી વસ્તુઓ સાથે તપાસતા. અમારા જમાનાના માણસો અને પ્રશ્નો વિશે, ઘણી વસ્તુઓ વિશે અમે સાથે તપાસ કરતા તે વખતે તેના કથનની સરળતા મને ખૂબ મદદરૂપ થતી.

તે પરાવાસ્તવિક અર્થહીનતામાં અટવાઈ જતો નહિ. કેમ કે તે નકલ કરનાર નહોતો, સર્જન કરનાર હતો. એટલે પરાવાસ્તવવાદના મૃતદેહમાં વિશદતા અને તર્કશુદ્ધિની ગોળીઓ ભરી દેતો.

રોજિંદા જીવનમાં તે મારો મિત્ર હતો. હવે મને તેનો પ્રેમ મળશે નહિ. તેનો પ્રેમ મારા રોજના ખોરાકનો અંશ હતો. એ તેની સાથે લઈ ગયો છે. તે મને કોઈ આપી શકશે નહિ; કેમ કે તેનો સક્રિય ભ્રાતૃપ્રેમ મારા જીવનનો એક અમૂલ્ય વૈભવ હતો.

ફ્રાન્સના ગગનચુંબી બુરજ ! બંધુ ! હું તારાં નિમીલિત નયનો પર ઢળું છું; તેં આ ભૂમિ પર ગરિમા, સાદાઈ અને પ્રામાણિકતા, ભલાઈ અને સ્વાભાવિકતાનાં બીજ રોપ્યાં છે તે મને સતત પ્રકાશ આપ્યા કરશે.

પીયર રેવર્ડી

પીયર રેવર્ડીની કવિતાને હું કદાપિ જાદુઈ કે ચમત્કારિક નહિ કહું. એક યુગના સૂત્રરૂપ આ શબ્દ મેળામાં ખેલ કરતા જાદુગરની હેટ જેવો છે. તેમાંથી કોઈ જંગલી કબૂતર નીકળીને ઊડી જવાનું નથી.

રેવર્ડી ભૌતિક કવિ હતો. તે પૃથ્વી અને આકાશનાં અસંખ્ય દૃશ્યોને નામ આપીને સ્પર્શે છે. વિશ્વની વસ્તુઓને અને તેની દીપ્તિને તેણે નામ આપ્યાં હતાં.

તેની પોતાની કવિતા ક્વાટર્ઝની શિરા જેવી હતી, ભૂગર્ભમાં છતાં અપાર પ્રકાશથી ઉલ્લસિત. કેટલીક વાર તે, કોઈ કાળા ખનિજ પરથી માટીનું આવરણ દૂર કર્યા પછી ચમક ફેંકાય, એવી ઝાંખી ચમક ફેંકતી. દીવાસળીમાંથી તણખો ખરે એમ તે એકાએક ખરી પડે અથવા ખાણની બાજુમાં અંધકારથી ઢંકાઈ જતા ખનિજની જેમ તેના સત્યને એકનિષ્ઠપણે વળગી રહે. તેની કવિતાના સારતત્વને ઓળખી બતાવવું આ સત્ય, રેવર્ડીયન સ્વસ્થતા અને અનન્ય પ્રામાણિકતા તેને ક્રમશઃ ઉપેક્ષા ભણી દોરી ગયાં. જેમનો દેખાવ કે જેમનું સ્થળ બદલાવાનું નથી તે કુદરતી ઘટના, ઘર, નદી કે પરિચિત રસ્તાની જેમ કવિ ઉપેક્ષાને પાત્ર બન્યો.

હવે કવિ વિદાય થયો છે. તેની ઉમદા અને ગરવી શાંતિના કરતાં મોટી શાંતિમાં તે વિલીન થયો છે, એટલે તે હવે અહીં રહ્યો નથી, તે પ્રકાશ પૃથ્વી અને

આકાશમાં લુપ્ત થયો છે એવું આપણે સમજીએ છીએ.

હું કહું છું કે એક દિવસ એનું નામ, સજીવન થતા દેવદૂતની જેમ, વિસ્મૃતિના અન્યાયી દરવાજા તોડી નાખશે.

ઢોલનગારાં વગર, તેની સુંદર અને ચિરંજીવ કવિતાની સંગીતમય શાંતિની આભાનું તેજવર્તુળ તેની આસપાસ હશે, તે વખતે આપણે તેને અંતિમ ન્યાયાસન સમક્ષ ઊભેલો જોઈશું અને આપણને તેની કવિતાની સાદી સમયાતીતતાએ પ્રભાવિત કર્યા હશે.

જર્સી બોરેજા

જર્સી બોરેજા પોલેન્ડમાં મારી પ્રતીક્ષા કરતો નથી. નિયતિએ આ વૃદ્ધ વસાહતીને માટે સ્વદેશનું પુનર્નિર્માણ કરવાની તક રાખી મૂકી હતી. ઘણાં વર્ષ સુધી બહાર રહ્યા પછી તે જ્યારે સૈનિક તરીકે ત્યાં પાછો ગયો ત્યારે વોર્સો કેવળ ઈંટાળાનો ઢગલો હતો. ત્યાં નહોતી શેરીઓ કે નહોતાં વૃક્ષો, કોઈ તેની રાહ જોનારું હતું નહિ. અદભુત કાર્યકર બોરેજા તેના લોકોની સાથે કામ કરતો હતો. તેના મસ્તકમાંથી જંગી યોજનાઓ ફૂટી નીકળતી હતી અને પછી અસાધારણ પહેલ કરી : વિશાળ મુદ્રણાલય ! એક પછી એક તેના મજલા બંધાતા. દુનિયાનું સૌથી મોટું રોટરી ચંત્ર આવ્યું; અત્યારે હજારો પુસ્તકો અને સામયિકો ત્યાં છપાય છે. બોરેજા અથાક ભૌતિક પ્રયત્નો વડે સ્વપ્નાને સાકાર કરનારો માણસ હતો. અતુલ શક્તિશાળી નૂતન પોલેન્ડમાં તેની પ્રચંડ યોજનાઓ સ્વપ્નાના કિલ્લાઓની જેમ મૂર્તરૂપ પામતી હતી.

હું બોરેજાને મળ્યો હતો. ઉત્તર પોલેન્ડમાં મસૂરિયન સરોવર પ્રદેશમાં તેણે વેકેશન કેમ્પ યોજેલો ત્યાં હું તેને મળવા ગયેલો. ત્યાં તે મારી રાહ જોતો હતો.

હું મોટરમાંથી ઊતર્યો કે તરત માત્ર ચક્રી પહેરેલ અને દાઢી ઊગેલો માણસ જોયો. જંગલી માણસના જુસ્સાથી ચોપડીમાંથી શીખેલ સ્પૅનિશ ભાષામાં તે તાડૂક્યો : ‘પાબ્લો, તમે થાકી ગયા છો. આરામ કરો.’ ખરું જોતાં તેણે મને આરામ કરવા દીધેલો નહિ. વિવિધ સ્વરૂપની તેની નવાઈભરી વાતો અસ્ખલિત વહી રહી હતી. આશ્ચર્યચિહ્નથી અટકે ! એકી શ્વાસે તે સાત જુદી જુદી મકાન-બાંધકામની યોજનાઓ વર્ણવી ગયો. તેમાં જીવન અને ઇતિહાસનું નવું અર્થઘટન દર્શાવતાં પુસ્તકોનું વિશ્લેષણ હતું. ‘પાબ્લો, સાચો નાયક સાન્કો પાન્ઝા હતો, ડૉન કિહોટે નહિ.’ તેને મન, સાન્કો લૌકિક વાસ્તવિકતાનો અવાજ હતો. સમકાલીન જીવન અને સમયનું તે સાચું કેન્દ્ર હતું. ‘સાન્કો વસ્તુઓની વ્યવસ્થા કરે ત્યારે તે બરાબર જ હોય, કેમ કે તે લોકોએ કરેલી વ્યવસ્થા હતી.’

તે મને હંમેશાં પથારીમાંથી વહેલો ખેંચીને મોટે અવાજે કહેતો : ‘તમારે

આરામ કરવો જોઈએ.’ પછી તે મને સદાહરિત અને પાઈન વૃક્ષોના વનમાં લઈ જઈને સો વર્ષ પહેલાં રશિયાથી સ્થળાંતર પામેલા અને હજુ પરંપરિત વિધિવિધાનોને વળગી રહેલા ધાર્મિક સંપ્રદાયના સાધ્વીસંઘનો પરિચય કરાવે. સાધ્વીઓ તેને આશીર્વાચન સાથે આવકાર આપે. બોરેજઝા સાધ્વીઓનાં માનમોભો સાચવે.

તે નમ્ર અને પ્રવૃત્તિશીલ હતો. યુદ્ધનાં વર્ષો ત્રાસદાયક હતાં. એક દિવસ તેણે મને એક રિવોલ્વર બતાવી. ત્વરિત મુકદ્દમા પછી, એક યુદ્ધગુનેગારનો, દેહાંત કરવા માટે તે રિવોલ્વરનો ઉપયોગ કર્યો હતો. એક નોંધપોથી પણ હતી. તેમાં એણે મહેનત લઈને પોતાના ગુનાની યાદી કરી હતી. વૃદ્ધો અને બાળકોને ગળું દબાવીને અને નાની છોકરીઓને બળાત્કાર કરીને મારી નાખેલ. એ બધાં તેણે ત્રાસ ગુજારેલ તે ગામડામાં જ મળી ગયાં હતાં ! સાક્ષીઓની હાર લાગેલી. તેની વાંધાજનક નોંધપોથી તેની સમક્ષ વાંચી સંભળાવી. એ નફફટ હત્યારાને પોતાના તરફથી આટલું જ કહેવાનું હતું : ‘જો આ ફરીથી કરી શકાય તો તે બધું હું ફરીથી કરું.’ નોંધપોથી અને હૃદયહીન હત્યારાની જિંદગી ખત્મ કરનારી રિવોલ્વર મારા હાથમાં છે.

મસૂરિયન લેક્સમાં એ લોકો ઈલ માછલી પકડે છે. તમે ગણતાં થાકો એટલાં બચ્ચાં એ ઉત્પન્ન કરે છે. અમે માછલી પકડવા વહેલી સવારે નીકળી જતા. કાળા પટ્ટાના જેવી કંપતી અને ભીની ઈલ માછલી અમે નિહાળતા હતા.

હું તે પાણી, માછીમારો અને આસપાસની દૃશ્યાવલિથી પરિચિત થયો. સવારથી સાંજ સુધી મારો મિત્ર મને અહીં-તહીં જવા આવવા, નૌકાવિહાર કરવા, લોકોને મળવા અને વૃક્ષ વિશે બધું જાણવા લઈ જતો હતો. બધો વખત એ મને મોટેથી કહ્યા કરતો : ‘અહીં તારે આરામ લેવાનો છે. આના જેવી બીજી જગ્યા આરામ માટે મળશે નહિ.’

મસૂરિયન લેક્સ છોડતી વખતે એણે મને લાંબામાં લાંબી ધુમાડિયા ઈલ માછલી આપી હતી.

વોકિંગ સ્ટિકની ગરજ સારતી આ વિચિત્ર માછલીએ મારા જીવનમાં થોડીક અગવડ ઊભી કરી હતી. મારે તે માછલી ભોજનમાં લેવી હતી; કેમ કે મને આવી ઈલ માછલી પ્રત્યે પક્ષપાત છે. ખાસ કરીને પાણીમાંથી સ્ટોર કે બીજા કોઈ વચે-ટિયાની ડખલ વગર સીધી જ મળતી હતી એટલે તેને વિશે શંકા ઊભી થાય તેમ નહોતું; પરંતુ તે સમય દરમિયાન મારા હોટલના ભોજનમાં પણ બપોરે અને રાત્રે ઈલની વાનગી અપાતી એટલે મારી પોતાની ઈલનો ઉપયોગ કરવાની તક મળી નહીં. આ વસ્તુ મારા મગજમાં ખટકવા લાગી હતી.

હું રાત્રે તેને તાજી હવા માટે બહાર બાલ્કનીમાં મૂકતો. કેટલીક વાર મહત્વની

વાતચીત ચાલતી હોય તેની વચમાં મને યાદ આવે કે મારી ઈલને બપોર થયા છતાં અંદર લીધી નથી. પછી મારો વાતચીતમાંથી રસ ઊડી જાય અને જલદી જલદી હું ઈલને મારા રૂમમાં ઠંડી જગાએ મૂકવા દોડી જઉં.

છેવટે મને એક ઈલપ્રેમી મળ્યો. તેને મેં લાંબામાં લાંબી, મૃદુમાં મૃદુ અને ઉત્તમ રીતે શેકેલી ઈલ માછલી આપી.

હવે દૂબળો, પાતળો, ચંચળ, કિહોટે, બીજા કિહોટેની માફક સાન્કો પાન્કાનો પ્રશંસક, ડાહ્યો અને સંવેદનશીલ, સ્વપ્નશીલ અને સ્થપતિ મહાન બોરેજા પહેલી વાર અહીં સૂતો છે. તેને બહુ પ્રિય હતો તે અંધકારમાં એ સૂતો છે. તેની કબરની પાસે, તેણે પોતાની અખૂટ જ્વાળામુખી જેવી શક્તિ જેને આપેલી, તે દુનિયા હજુ સર્જન પામી રહી છે.

ગ્યોર્જ સોમલિયો

હંગેરીમાં જીવન અને કવિતા, ઇતિહાસ અને કવિતા, સમય અને કવિ જે રીતે એકબીજામાં ઓતપ્રોત થાય છે તે મને ગમે છે. બીજા દેશોમાં આ વિષયો સાદી રીતે અથવા એકપક્ષી રીતે ઘણુંખરું ચર્ચાય છે. હંગેરીમાં દરેક કવિ જન્મતાં પહેલાં પ્રતિબદ્ધ થઈ જાય છે. અટ્ટીલા જોસેફ, એન્દ્ર એડી, ગ્યુલ્લા એલિયસ જેવા સર્જકો કર્તવ્ય અને સંગીત, માતૃભૂમિ અને અંધકાર, પ્રેમ અને દર્દના મહાન વિનિમયમાંથી મળેલી કુદરતી નીપજ છે. ગ્યોર્જ સોમલિયોને હું છેલ્લાં વીસ વર્ષથી શ્રદ્ધા અને બળથી વિકાસ પામતો જોઉં છું. વાયોલિનના જેવો તેનો અવાજ છે. તે પોતાની તેમજ બીજાની જિંદગી સાથે નિસબત ધરાવે છે. પૂરેપૂરો હંગેરિયન કવિ છે. લોકોના વાસ્તવજીવન અને સ્વપ્નનાં સાથે ઉદાર નિસબત ધરાવતો હંગેરિયન કવિ છે. એકનિષ્ઠ પ્રેમ અને પ્રતિબદ્ધતા ધરાવતા આ કવિની વિશ્વજનીનતા પર તેના દેશની મહાન કવિતાનો સિક્કો લાગેલો છે.

આ પીઠ સ્વભાવના જુવાન કવિને આપણા સમયમાં પૂરતા ધ્યાનથી સાંભળવો જોઈએ. એની કવિતા શાંત, પારદર્શક અને આપણા સુવર્ણપ્રદેશના શરાબના જેવી માદક છે.

ક્વાસીમોડો

ઇટાલીની ભૂમિ તેના પ્રાચીન કવિઓના અવાજને પોતાની ભીંતર શુદ્ધ સ્વરૂપમાં જાળવી રાખે છે. તેનાં ખેતરોમાં ચાલતાં, પાણીનો છંટકાવ પામતાં, ઉદ્યાનોમાંથી પસાર થતાં, તેના નાનકડા આસમાની સમુદ્રની રેતી ઉપરથી જતાં મને એમ લાગતું જાણે હું હીરા જેવા કીમતી પદાર્થો પર, સ્ફટિકના ઢગલા પર, સદીઓથી સંઘરી રાખેલ તમામ તેજોમય સંચય પર પગ મૂકતો હોઉં. ઇટાલીએ યુરોપીય

કવિતાને સ્વર, સ્વરૂપ, લાવાણ્ય, ઉલ્લાસ આપ્યાં; પૂર્વે આકારહીન અને અણઘડ કોચલા અને કોથળામાં પુરાયેલ કવિતાને તેણે બહાર કાઢી. ઇટાલીના પ્રકાશથી મધ્યકાલીન કવિઓનાં ચીંથરાં અને લોખંડનાં અલંકરણોને પાસા પાડેલા હીરાનો વિપુલ ઝળહળાટ મળ્યો.

અમારા જેવા કવિઓને માટે સામાન્ય રીતે છેલ્લાં પ્રકાશનો રૂપે 1880ના કવિઓથી શરૂ થતા હોય એવા દેશોના સંચયો આવે છે; પણ ઇટાલીના સંચયો 1230, 1310 કે 1450ની કવિતાથી શરૂ થતા જોવા મળે છે. આ વર્ષોની વચમાં ડેન્ટ, કેવલેન્ટી, પેટ્રાર્ક અને પોલીઝીઆનોની ઊંડાણ, જુસ્સાદાર કસબ અને રત્ન જેવી ચમકદાર સપાટી ધરાવતી ઝળહળતી કવિતા જોવા મળે.

આ નામો અને આ માણસોએ અમારા મધુર સ્વર અને સામર્થ્ય ધરાવતા ગાર્સિલેસો દ લાવેગા અને ભલા સ્વભાવના બોસ્કેનને તેમનો ફ્લોરેન્ટાઇન પ્રકાશ આપ્યો. તેમણે ગોંગોરાના રસ્તાને પ્રકાશિત કર્યો અને ક્વેવેડોના વિષાદને અંધકારના ધક્કાથી ખસેડી નાખ્યો; ઇંગલેન્ડના શેક્સપિયરનાં સોનેટોને ઘડ્યાં અને રોનસાર્ડ અને ડુબેલ્લેનાં ગુલાબને એકાએક ખીલતાં કરીને ફ્રાન્સનાં આવદશ્યક તત્વો પર પ્રકાશ પાડ્યો.

એટલે ઇટાલીમાં જન્મેલ કવિને માટે દુર્ગમ રસ્તો કોરી કાઢેલો છે. તે ઉચ્ચ કોટીના વારસાને અનુરૂપ તારાંકિત માર્ગ છે.

સાલ્વેતોર ક્વાસીમોડોને હું વર્ષોથી ઓળખું છું. હું કહી શકું કે ગંભીર અને સ્ફોટક ચિંતનબોજને કારણે તેની કાવ્યચેતના આભાસની પરંપરા ઊભી કરતી હોય એમ લાગે છે. ક્વાસીમોડો યુરોપનો એક એવો કવિ છે જે વિદ્યતા, વિવેક અને બુદ્ધિતંત્રનાં બધાં ઉપકરણોનો વધુમાં વધુ ઉપયોગ કરે છે. તેમ છતાં ઇટાલિયન કવિતાના કેન્દ્રમાંના તેના સ્થાને, સતતવાહી શિષ્ટતાના ઝબકાર વચ્ચે વસતા સમકાલીન અગ્રકવિપદે તેને એકલ મિનારામાં પુરાયેલો યોદ્ધો બનાવી દીધો નથી. ક્વાસીમોડો વિશ્વજનીન માનવનો ઉત્તમ નમૂનો છે. તે દુનિયાને પૂર્વ અને પશ્ચિમમાં વિભાજિત કરવા ઇચ્છતો નથી. તેને બદલે, પોતાના સમયના પ્રતિનિધિ તરીકે, સાંસ્કૃતિક અવરોધો તોડવાનું અને કવિતા, સત્ય, સ્વાતંત્ર્ય, શાંતિ અને સુખ બધાંને સરખે ભાગે મળેલાં છે એવું દર્શાવવાનું પોતાનું કર્તવ્ય છે એમ તે માને છે.

ક્વાસીમોડોની કવિતામાં વિશાદપૂર્ણ પણ વ્યવસ્થિત દુનિયાના રંગ અને અવાજ પ્રતીત થાય છે. તેનો વિષાદ લીઓપાર્ડીની નિરાશાયુક્ત અનિશ્ચિતતા નથી; પરંતુ સાંજે બધું વિકસશે એ અપેક્ષાએ પૃથ્વી ઠરીઠામ થશે એમ સૂચવે છે. મને કવિની તંતોતંત અર્થ ઉતારતી તંગ ભાષા તથા તેમની સૌષ્ઠવપ્રિય અને કૌતુકપ્રિય શૈલી ગમે છે. આ કવિ સૌન્દર્યની પરંપરામાં સીધા ઊતરી જાય છે અને તમામ વણ્ય વિષયને વાસ્તવિક અને પ્રભાવક ભાષામાં ઢાળે છે તે તેમની ક્ષમતાને હું

પ્રશંસાને પાત્ર ગણું છું.

એરોકેનિયન પાર્શોમાંથી એક સુગંધીદાર પર્ણ હું લઉં છું અને હવામાં તેને છૂટું મૂકું છું જેથી પવન અને જીવન તેને લઈ જઈને સાલ્વેતોર ક્વાસીમોડોની ભ્રમર પર મૂકશે. આપણે ઘણી વાર ફ્રાન્સેસ્કો પેટ્રાર્કનાં તૈલચિત્રોમાં જોઈએ છીએ તે એપોલોનિયન મુગટ તે નથી. આપણાં વણખેડેલાં જંગલોનાં પાંદડાંનો એ મુગટ છે. દક્ષિણ પ્રદેશની સવારની ઝાકળમાં ઝબોળાયેલ એ પાંદડાંને હજુ નામ મળ્યું નથી.

વાલ્લેજો જીવી જાય છે

વાલ્લેજો જુદી જ તરેહનો માણસ હતો. પેરુમાં જૂની બારીઓમાં હજુ દેખાય છે તે મસ્તકો જેવું તેનું મહાન પીત મસ્તક હું કદી ભૂલીશ નહિ. વાલ્લેજો ગંભીર અને ચોખ્ખા દિલનો હતો. તે પૅરિસમાં મરણ પામેલો, પૅરિસની પ્રદૂષિત હવાથી તેનું મૃત્યુ થયેલું. નદીનાં પ્રદૂષિત પાણીમાંથી ઘણા મૃતદેહો બહાર કાઢવામાં આવ્યા હતા. વાલ્લેજોનું મરણ ભૂખ અને શ્વાસવરોધથી થયેલું. તેના વતન પેરુમાં તેને લાવ્યા હોત, પેરુની હવામાં તેને શ્વાસ લેવા દીધો હોત, તો કદાચ તે અદ્યાપિ જીવતો હોત અને કવિતા લખતો હોત. મારા આ પ્રિય મિત્ર અને ભલા બિરાદરને વિશે બે ભિન્ન પ્રસંગે મેં બે કાવ્યો રચેલાં છે. હું માનું છું કે સ્થળ કે સમયથી વિક્ષેપ પામ્યા વિનાની અમારી મૈત્રીની વાત તેમાં કરેલી છે. પહેલી ‘ઓડા એ સીઝો વાલ્લેજો’ (‘ઓડ ટુ સીઝર વાલ્લેજો’) ‘ઓડાઝ એલીમેન્ટેલ્સ’ના પહેલા ભાગમાં છે.

છેલ્લાં થોડાં વર્ષો દરમિયાન તીણા દાંતવાળા નાના સૈનિકોએ નાનકડી સાહિત્યિક લડાઈ ચાલુ રાખેલી. તે નિમિત્તે વાલ્લેજો, સીઝર વાલ્લેજોનું ભૂત, સીઝર વાલ્લેજોની ગેરહાજરી, સીઝર વાલ્લેજોની કવિતાને લડાઈમાં મારી કવિતા અને મારી સામે ઉતાર્યા હતાં. આવું ગમે ત્યાં બની શકે. મૂળ હેતુ સખત કામ કરનાર પર પ્રહાર કરવાનો છે. એમ કહે કે, ‘આ નકામો છે, પણ વાલ્લેજો સારો હતો.’ નેરુદા ગુજરી ગયેલો હોત અને વાલ્લેજો જીવતો હોત તો વાલ્લેજોની સામે નેરુદાને મૂક્યો હોત.

બીજું એક જ અક્ષર ‘v’ના મથાળાવાળું કાવ્ય ‘એસ્ટ્રાવેગારિયો’માં છે.

સર્જકને તેની કૃતિ સાથે સાંધી રાખનાર સૂક્ષ્મ તંતુને શોધવા જતાં હું જેમને મારી સાથે થોડો અથવા ઘણો સંબંધ રહ્યો હોય તેમને વિશે કહું છું. અમે અમારા જીવનનો અમુક સમયગાળો સાથે ગાળ્યો અને પછી હું જીવતો રહ્યો. કેટલાક લોકો જેને કવિતાનું નિગૂઢ રહસ્ય કહે છે તેને હું કવિતાની વિશદતા કહું છું. તે સિવાય બીજો કોઈ ઉકેલ નથી. માણસના હાથ અને તેની કૃતિ વચ્ચે કોઈક સંબંધ હોવો જોઈએ. તેની આંખો, જઠરાદિ આંતરિક અવયવો, લોહીને તેની કૃતિ સાથે સંબંધ હોવો જોઈએ. પણ મારી પાસે તેનો કોઈ નિયમ કે સિદ્ધાન્ત નથી. હું બગલમાં

કોઈ જડ નિયમ રાખીને તેને બીજા કોઈના માથામાં મારવા ફરતો નથી. હું બીજા દરેકના જેવો સામાન્ય માણસ છું : સોમવારે બધું પ્રકાશમય લાગે અને મંગળવારે બધું અંધકારમય લાગે. હું માનું છું કે આ વર્ષ પ્રકાશ-અંધકાર-મિશ્ર વર્ષ નીવડશે. પછીનાં વર્ષો સુંદર આસમાની ભાતનાં હશે.

ગેબ્રિલા મિસ્ત્રાલ

મેં અગાઉ નિર્દેશ કર્યો છે તેમ હું ગેબ્રિલા મિસ્ત્રાલને મારા વતન તેમુકોમાં મળ્યો હતો. પણ પછી તેણે એ નગર સાથે કાયમનો છેડો ફાડી નાખ્યો હતો. ગેબ્રિલા કઠોર પરિશ્રમવાળી જિંદગીની મધ્યમાં હતી. કોઈ નાણાભીડમાં રહેલી સ્કૂલની મધર સુપિરિયર(અધિષ્ઠાત્રી)ના જેવી મઠવાસી લાગતી હતી.

આ અરસામાં તેણે માતા અને બાળક વિશેનાં કાવ્યો રચ્યાં હતાં. આ કાવ્યો તેણે સુંદર અને સુઘડ, અનશુદ્ધ ગદ્યમાં લખ્યાં હતાં. તેનું ગદ્ય ઘણી વાર કવિતાની વેધકતા ધારણ કરતું હતું. તે આ કાવ્યોમાં સગભાવસ્થા, પ્રસૂતિ અને ઉછેર વર્ણવે છે. તેમુકોમાં રહેતા અશિક્ષિત લોકો કવિતાને સમજ્યા વિના સંદિગ્ધ ભાષામાં ખાસ હેતુ વિના તેને વિશે અશ્વિલ વાતો વહેતી કરી રહ્યા હતા. રેલવે અને જંગલમાં કામ કરનાર મારા પરિચયમાં આવેલ અસંસ્કારી અને આખાબોલા લોકો આ અશિષ્ટ વાતો ફેલાવવામાં હતા. તેનાથી કુમારિકા ગેબ્રિલાની લાગણી દુભાયેલી.

તેનાથી ગેબ્રિલાને અપમાન લાગેલું. મૃત્યુના દિવસ સુધી તેનો રોષ રહેલો.

વર્ષો પછી પોતાના મહાન ગ્રંથની પ્રથમ આવૃત્તિમાં દુનિયાને છેડે એ પર્વતાળ પ્રદેશમાં તેને વિશે ચાલતાં કાનફૂસિયાંના વિરોધ રૂપે લાંબી અર્થ વગરની નોંધ જોડેલી.

તેને નોબેલ પારિતોષિક મળ્યું તે સન્માનના સ્વીકાર પ્રસંગે તેમુકોમાં થઈને જવાનું હતું. શાળાનાં બાળકો તેને આવકારવા સારુ દરરોજ રેલવેસ્ટેશને આવતાં. શાળાની બાલિકાઓ વરસાદમાં ધૂજતી ધૂજતી કોપીલ્યુ પુષ્પ લઈને ઊભી રહેતી. કોપીલ્યુ દક્ષિણ પ્રદેશમાં થતું સુંદર ફૂલ છે, એરોકેનિયાનું પુષ્પમણિ છે, તેમની આ પ્રતીક્ષા વ્યર્થ ગઈ. ગેબ્રિલા મિસ્ત્રાલે રાત્રે નીકળી જવાની વ્યવસ્થા કરેલી. તેમુકોનાં ફૂલની ભેટ સ્વીકારવી ન પડે તે માટે તેણે રાતની ગાડી લીધી હતી.

વારુ, આ ઘટના ગેબ્રિલાની નિંદારૂપ ગણાય ? તે એટલું જ સૂચવે છે કે જખમ હજુ કાચો છે, આત્માના ઊંડાણમાં ઊતરેલો છે, સહેલાઈથી રુઝાય તેવો નથી. આટલી અદ્ભુત કવિતાની સર્જકના અંતરમાં બીજા કોઈ સામાન્ય માણસની જેમ, રાગ અને દ્વેષની વચ્ચે સંઘર્ષ ચાલતો હતો.

મારે માટે તેના મુખ ઉપર સન્મિત્રના નિખાલસ સ્મિતની રેખાઓ ઊઘડતી. તેનું સ્મિત ચહેરાની કાળી બ્રેડ પર છાંટેલા આટા જેવું હતું.

પણ તેના સર્જનની ભક્તિમાં શેકાતાં મુખ્ય તત્ત્વો કયાં હતાં ? સદાયે વેદનાથી નીતરતી તેની કવિતાનું ગુપ્ત ઘટક કયું હતું ?

તેની તપાસ હું કરવાનો નથી; મને ખાતરી છે કે તે મને મળવાનું નથી અને કદાચ એ મને જડે તો હું કહેવાનો નથી.

જંગલી સરસવનો છોડ આ સપ્ટેમ્બરમાં ખીલે છે. ગ્રામપ્રદેશની ભૂમિ પર તે પીળી જાજમની જેમ પથરાયેલો છે. અહીં કિનારા પર દક્ષિણ દિશાનો પવન છેલ્લા ચાર દિવસથી રોષમાં આવીને જોરજોરથી અથડાય છે. રાત્રિ તેના અનુનાદથી પડઘાય છે; સાગર એકાએક ખુલ્લું નીલ સ્ફટિક અને વિશાળ શ્વેત સ્વરૂપ ધારણ કરે છે.

આ જંગલી સરસવનાં ફૂલની, આ ખડકોની અને આ રાક્ષસી પવનની પ્યારી પુત્રી ગેબ્રિલા, અહીં આવ. અમે સૌ તારું સ્વાગત કરીએ છીએ. હોર્થોર્ન્સ અને ચિલીના હિમપ્રપાત પરનાં તારાં ગીતો કોઈ કદી ભૂલી શકશે નહિ. તું ચિલીની છે. લોકોની છે. આપણાં બાળકોના ઉઘાડા પગ વિશેની તારી કાવ્યપંક્તિઓ કોઈ ભૂલી શકશે નહિ. તારા 'શાપિત શબ્દો'ને હજુ કોઈ ભૂલ્યું નથી. તું શાંતિની પરિવ્રાજક મિત્ર છે. આ અને બીજાં અનેક કારણે અમે તને ચાહીએ છીએ.

ગેબ્રિલા, તું ચિલીના જંગલી સરસવના છોડ અને હોર્થોર્નની પાસે આવ. હું તને ફૂલ અને કાંટાની વતી આવકારું છું તે યોગ્ય છે, તારી મહત્તા અને આપણી અતૂટ મૈત્રીને અનુરૂપ છે. ખડક અને વસંતના બનેલા સપ્ટેમ્બરના દરવાજા તારે માટે ખૂલી જાય છે. તારું સ્મિત કુસુમિત થઈને લોકગીતથી ગુંજતી આ ભૂમિમાં પ્રવેશતું જોઈને મને અતીવ આનંદ થાય છે.

તારું સદભાગ્ય છે કે આપણા સ્વર અને શબ્દને કારણે તારી સાથે મારાં પણ સત્ત્વ અને સત્યને સત્કાર પામતાં જોઈશ. આપણા દેશના પર્વત અને સાગરના એકાન્તમાં તારું ઉમદા હૃદય શાંતિમાં ધબકતું, લડતું, ગાતું અને સંતાન પામતું રહો ! હું તારા ઉમદા લલાટને ચૂમું છું. અને તારી વિશ્વજનીન કવિતાને શ્રદ્ધાંજલિ અર્પું છું.

વાઇસેન્ટ હુઇડોબ્રો

મહાન કવિ વાઇસેન્ટ હુઇડોબ્રો બધી વસ્તુઓને તોફાની દષ્ટિએ જ જોતો હતો. તે મને અસંખ્ય અડપલાં કરીને હેરાન કરતો હતો. મારા ઉપર પ્રહાર કરતો, નનામા બાલિશ પત્રો મોકલે અને સતત મારા પર ઉઠાંતરીનો આરોપ મૂક્યા કરતો. હુઇડોબ્રો અસાધ્ય અહમકેન્દ્રી કવિઓના પ્રકારનો હતો. કૂતરો કૂતરાને ખાય એવી એ જમાનામાં જિંદગી હતી, તેમાં લેખકને જરા પણ મહત્ત્વ ન મળતું. આ પ્રકારની સ્વબચાવની પદ્ધતિ પ્રથમ વિશ્વયુદ્ધની પહેલાંના સમયની વિશિષ્ટતા હતી.

અમેરિકામાં જોવા મળતો આક્રમક અહમ્-પ્રેમ, યુરોપમાં ડી એનુન્ઝીયોની ઘમંડી ઉદ્ધતાઈમાં પડઘાતો હતો. આ ઇટાલિયન લેખક નાનકડા રૂઢિપરસ્ત સમાજની આચારસંહિતાનો ભંગ કરીને મસીહાવાદની જાગૃતિની જ્વાળાઓ અમેરિકામાં મૂકતો ગયો. એનો સહુથી વધુ તોફાની અને ક્રાંતિકારી શિષ્ય વર્ગસ વીલા હતો.

મારે માટે હુઈડોબ્રો વિશે ખરાબ બોલવાનું મુશ્કેલ છે. આખી જિંદગી તેણે મને શાહી ઉડાડતી સાહિત્યિક લડાઈનું માન આપ્યું હતું. તેણે પોતાની જાતને ‘કવિતાના ઈશ્વર’ તરીકે સ્થાપી હતી અને તેના કરતાં ઉંમરમાં ઘણો નાનો હું તેના ઓલિમ્પસનો એક અંગ બનું તે મારી દષ્ટિએ યોગ્ય નહોતું. હુઈડોબ્રોના જૂથે પેરિસમાંથી છેલ્લામાં છેલ્લી ફેશન લાવીને તેના સર્જન, પરાવાસ્તવન અને વિગલનને પ્રેર્યું હતું. તેમના કરતાં હું અનેક દરજ્જે નાનો હતો. હું તો બેકવૂડ્સનો તુચ્છ ગામડિયો છોકરો હતો.

હુઈડોબ્રો ખરેખર અસાધારણ પ્રતિભાવાળો કવિ હતો. પણ તેનાથી એને સંતોષ નહોતો. તેની ઇચ્છા ‘સુપરમેન’ થવાની હતી. તેનાં અડપલાંમાં કશુંક બાલિશ પણ આકર્ષક તત્ત્વ હતું. જો આજે એ જીવતો હોત તો એ ચંદ્ર ઉપર પ્રથમ આરોહણ કરવા માટે એકમાત્ર લાયક આરોહક તરીકે સેવા આપવા તત્પર થયો હોત. હું મારી દષ્ટિ સમક્ષ એને, અવકાશયાત્રા માટેના દેહ અને લવચીકતા ધરાવતી આ પૃથ્વી ઉપરની એકમાત્ર ખોપરી તરીકે વિજ્ઞાનીઓ સમક્ષ સાબિત થવા પ્રયત્ન કરતો કલ્પી શકું.

તેને વિશે અનેક દંતકથાઓ પ્રચલિત છે. દા. ત., છેલ્લા યુદ્ધ પછી એ ચિલીમાં પાછો આવ્યો એ વખતે વૃદ્ધ થઈ ગયો હતો, અને અંતની નજીક હતો. દરેકને એક કાટ ખાઈ ગયેલ ટેલિફોન બતાવતો અને કહેતો ‘મેં પોતે આ હિટલર પાસેથી લીધેલો. ફ્યૂરરનો એ મનગમતો ટેલિફોન હતો.’

એક વાર એને ખરાબ થઈ ગયેલું કોઈ શિલ્પ બતાવવામાં આવ્યું. તે જોઈને એ કહે, ‘કેવું ભયંકર ! માઈકલેન્જેલો કરતાં પણ ખરાબ છે.’

1919માં તેણે પેરિસમાં ભજવેલી મુખ્ય ભૂમિકા વિશે પણ એક અદ્ભુત વાત કહેવા જેવી છે. હુઈડોબ્રોએ એક પત્રિકા ‘ફિનિશ બ્રિટેની’ પ્રસિદ્ધ કરેલી, તેમાં એણે બ્રિટિશ સામ્રાજ્યના તત્કાળ પતન વિશે આગાહી કરેલી. કોઈએ એની આગાહી પર ધ્યાન આપ્યું નહિ. એટલે કવિએ અદૃશ્ય થવાનું નક્કી કર્યું. તે મામલો વર્તમાનપત્રોએ ઉપાડી લીધો : ‘ચિલીના રાજદૂતનું રહસ્યમય અપહરણ.’

થોડા દિવસ પછી તે તેના ઘરના દરવાજા પાસે બહાર સૂતેલો માલૂમ પડ્યો. “કેટલાક અંગ્રેજ બોય સ્કાઉટ્સ મને ઉપાડી ગયા.’ તેણે પોલીસને કહ્યું, ‘એ લોકોએ મને એક થાંભલા સાથે ભોંયરામાં બાંધ્યો’ અને ‘બ્રિટિશ સામ્રાજ્ય ઘણું

જીવો' એવું સૂત્ર મારી પાસે એક હજાર વાર બોલાવ્યું." પછી એ આગળ ગયો. પણ પોલીસે તેની બગલમાં રહેલું પેકેટ તપાસ્યું. એમાં ત્રણ દિવસ પહેલાં પેરિસની એક જાણીતી દુકાનેથી ખરીદેલી પાયજામાની નવી જોડ હતી. આખી વાત બહાર પડી ગઈ. કવિએ એક મિત્ર, ચિત્રકાર જુઆન ગ્રિસ ખોયો. તે અપહરણની વાત ખરેખર માનતો હતો. ચિલીના કવિની સામે સામ્રાજ્યવાદીઓના ગુસ્સાને કારણે તેને ઘણું સહન કરવું પડ્યું હતું. આ જૂઠાણા માટે તેમણે તેને કદી માફ કર્યો નહિ.

હુઈડોબ્રો સ્ફટિક જેવી કવિતા લખે છે. તેની કવિતાનું પ્રત્યેક પાસું દીપ્તિમય અને આહલાદક હોય છે. તેની કવિતામાં સાદંત યુરોપીય ચળકાટ હોય છે. તેને તે સ્ફટિક રૂપે ઢાળે છે અને લાલિત્યપૂર્ણ બુદ્ધિપ્રભાનો પ્રકાશ ઉત્સર્જિત કરે છે.

હું તેની કૃતિઓ ફરીથી વાંચું છું ત્યારે મને તેની કવિતાનો પારદર્શકતાનો ગુણ આશ્ચર્યચકિત કરે છે. આ સારસ્વત કવિ પ્રકૃતિની ભવ્યતાને અવગણીને સમકાલીન યુગની જટિલ રચનાજાળને અનુસરે છે. તેનાં પોતાનાં કાવ્યોમાંથી તે ગાતાં ઝરણાંનો એકધારો પ્રવાહ વહેવા દે છે, તેમાં સૂકાં પાંદડાંનો સળવળાટ અને ઉત્તરવચની છેલ્લી કાવ્યકૃતિઓમાં ગંભીર માનવતાનો સૂર સંભળાય છે.

તેની ફેન્ચીકૃત રચનાઓમાંના આહલાદક કલાકસબથી શરૂ કરી તેની મહત્વની કૃતિઓમાંનાં ઉત્કૃષ્ટ પરિબળો સુધી આવતાં હુઈડોબ્રોની કવિતામાં હળવાશ અને ઉગ્રતા તથા પલાયનવાદ અને બલિદાન વચ્ચેનો સંઘર્ષ જોવા મળે છે. આ સંઘર્ષ ઘણુંખરું સહેતુક પ્રવર્તતી ઝળહળતી વિશદતામાં સાદા દષ્ટિપટ પર પ્રગટ થતા દર્શ્ય રૂપે જોવા મળે છે.

ગંભીરતા વિશેના પૂર્વગ્રહને કારણે આપણે હુઈડોબ્રોના સાહિત્યથી વિમુખ રહ્યા છીએ. વાઈસેન્ટ હુઈડોબ્રોનો કટ્ટર દુશ્મન વિસેન્ટ હુઈડોબ્રો છે એ બાબત આપણે સર્વ સંમત છીએ. મૃત્યુએ તેની વિવાદાસ્પદ પણ અતિશય હળવાશભરી જિંદગીને ઉડાવી દીધી છે. તેની નશ્વર જિંદગી પર મૃત્યુએ પડદો પાડી દીધો છે; પરંતુ સદાય પૂરા પ્રકાશમાં દેખાય તેવી રીતે તેના તેજસ્વી અંશ પરથી પડદો ઉઠાવી પણ લીધો છે. રુબેન દારિયોના શિલ્પની પાસે તેનું સ્મારક શિલ્પ મૂકવાની દરખાસ્ત મેં રજૂ કરી છે; પરંતુ કવિઓનાં શિલ્પ મૂકવાનું આવે છે ત્યારે આપણી સરકારોને કરકસર સૂઝે છે, પણ અર્થ વગરનાં સ્મારકો ઊભાં કરવા છૂટે હાથે ખર્ચે છે.

હુઈડોબ્રોએ કાન્તિકારી પ્રદેશમાં ઝડપી ઘૂસણગીરી કરેલી, તેમ છતાં તેમનો રાજકારણી તરીકે ભાગ્યે જ વિચાર થાય. વિચારો પરત્વે તેણે બગડેલા બાળકના જેવી બેજવાબદારી દાખવેલી; પરંતુ એ તો પુલ નીચેના પાણી જેવું છે. તેની પાંખો કપાય તેના જોખમે ટીકા કરવા બેસીએ તો આપણે પોતે જ બેજવાબદાર ગણાઈએ; તેને બદલે એમ કહીએ કે તેના ઓકટોબર રેવોલ્યૂશનને ઉદ્દેશીને અને

લેનિનના મૃત્યુની સ્મૃતિમાં લખેલાં કાવ્યો માનવજાતિની જાગૃતિ સાધવામાં હુઇડો-બ્રોનું મુખ્ય પ્રદાન છે.

હુઇડોબ્રો 1948માં આઇલા નેગરા નજીક કાર્ટેજિના ખાતે અવસાન પામ્યા હતા. તે પહેલાં તેમણે ગંભીર હૃદયવિદારક કાવ્યકૃતિઓ પૈકી કેટલીક રચી હતી. મૃત્યુ પહેલાં હુઇડોબ્રોએ આઇલા નેગરામાં મારા ઘરની મુલાકાત લીધેલી. સાથે મારા પ્રકાશક સન્મિત્ર ગોન્ઝાલો લોસાડા હતા. હુઇડોબ્રો અને મેં કવિઓ તરીકે, ચિલીવાસીઓ તરીકે અને મિત્રો તરીકે ઘણી વાતો કરી હતી.

સાહિત્યિક શત્રુઓ

દુનિયાના બધા જ ભાગોમાં લેખકો વચ્ચે નાનામોટા સંઘર્ષો ચાલ્યા કરે છે અને ચાલ્યા કરશે.

અમારા અમેરિકા ખંડમાં સાહિત્યક્ષેત્રે આત્મહત્યાની સંખ્યા નોંધપાત્ર છે. ક્રાન્તિકારી રશિયામાં અદેખા લોકોએ માયકોવ્સ્કીને ખૂણામાં ધકેલી દીધો અને છેવટે તેને પિસ્તોલનો ઘોડો દબાવવાનો વખત આવ્યો.

લેટિન અમેરિકામાં નાનકડી નારાજી ઉગ્ર સ્વરૂપ ધારણ કરતી. ઈર્ષ્યા ઘણી વાર વ્યવસાય પણ બને છે. એમ કહેવાય છે કે અમને આ લક્ષણ મૂળ સુધી અસર કરનાર સત્તા, સાંસ્થાનિક સ્પેન પાસેથી વારસામાં મળેલું. એ સાચું છે કે ક્વેવેડો, લોપ ડી વેગા અને ગોંગોરામાં તેમણે એકબીજા પર કરેલા પ્રહારો આપણે જોઈ શકીએ છીએ. સ્પેનના સુવર્ણયુગની પ્રચંડ બૌદ્ધિક તેજસ્વિતા છતાં તેની સ્થિતિ મહેલની બહાર ભટકતાં ભૂખ્યાં જનોના જેવી દુઃખદ હતી.

અમારા દેશોમાં છેલ્લાં થોડાં વર્ષોમાં નવલકથાએ નવું પરિમાણ ધારણ કર્યું છે. ગાર્સિઆ માકિવઝ, જુઆન રુલ્ફો, વર્ગાસ લ્લોસા, સાબતો, કાર્બોસ ફ્યુએન્ટિસ અને ચિલીના ડોનોસોનાં નામ સંભળાય છે અને તેમનાં લખાણ સર્વત્ર વંચાય છે. તેમાંના કેટલાકનું એકસાથે ‘બૂમ’ નામ પડે છે. આ જૂથના લેખકો એકબીજાને ‘અહોરૂપમ્ અહોધ્વનિ’ કરે છે એવી પણ વાત વહેતી થઈ છે.

હું એમનામાંના મોટા ભાગનાને મળ્યો છું. મને તે ઉદાર અને તંદુરસ્ત માનસ ધરાવતા લાગ્યા છે. રાજકીય દ્વેષ અને વધતી જતી ઈર્ષ્યાથી દૂર હોય તેવા શાંત વાતાવરણની શોધમાં તેમને પોતાનો દેશ કેમ છોડવો પડ્યો હશે, તે હવે મને દિન-પ્રતિદિન વધુ સ્પષ્ટ સમજાતું જાય છે. સ્વૈચ્છિક દેશવટો લેવા માટેનાં તેમનાં કારણો સંગીન છે : અમારા (બંને) અમેરિકાઓનાં સત્ય અને સ્વપ્નને માટે તેમનાં પુસ્તકો વધુ ને વધુ આવશ્યક બન્યાં છે.

આત્યંતિક અદેખાઈનો ભોગ બન્યાના મારા અનુભવોનો ઉલ્લેખ કરતાં કમકમાં આવે છે. મારે વિશે સવિશેષ વાત કરીને અહંકેન્દ્રી લાગવાનું મને ગમે

નહિ; પરંતુ મારા ભાગ્યમાં એવા જડ અને રંગીન સ્વભાવના લોકોની ઈર્ષ્યાને પાત્ર બનવાનું આવ્યું છે કે તેની વાત કરવી પડે તેમ છે.

આ વાંકદેખા પડછાયાઓએ કોઈ વાર મને ગુસ્સે કર્યો હશે. પણ ખરું જોતાં તે લોકો તેમની ઈચ્છા વિરુદ્ધ એક વિચિત્ર ફરજ બજાવતા હતા. મારી પ્રતિષ્ઠા જમાવવાની ફરજ ! જાણે કે તેઓ મારા નામને દેશવિદેશમાં ઘોષિત કરવાનો મુખ્ય ઉદ્દેશ ધરાવતી ઝુંબેશનો જ એક ભાગ હોય !

આવા એક સંદિગ્ધ પ્રતિદ્વંદ્વીના કરુણ મૃત્યુએ મારા જીવનમાં એક પ્રકારની ખાલી જગા મૂકી છે. તેણે હું જે કાંઈ કરું તેની સામે ખાનગી લડાઈ વર્ષો સુધી ચલાવી હતી. હવે મને તેની ખોટ સાલે છે !

સાહિત્યિક સત્તામણીનાં ચાળીસ વર્ષ એ કશુંક અસાધારણ છે. પોતાના પડછાયાની સામે કરેલા એકલ યુદ્ધની તરફ પાછા વળીને જોવામાં એક પ્રકારની મજાનો અનુભવ થાય છે. કેમ કે હું પોતે એનો સક્રિય ભાગીદાર નહોતો.

તે એક તંત્રી હતો. પચીસ સામયિકો પ્રગટ કરતો હતો. તેનો હેતુ લેખક તરીકે મારું ઉન્મૂલન કરવાનો હતો. છેતરપિંડી, થકાવટ, જાહેર અને ખાનગી દૂષણો, સાહિત્યિક અપહરણ, સંક્ષોભજનક જાતીય સ્ખલનો એમ બધા પ્રકારના ગુનાઓનો આરોપ મારે માથે ચડાવવાનો હતો. તેને અંગે પત્રિકાઓ છાપીને વહેંચવામાં આવતી, વર્તમાનપત્રોમાં ક્વચિત્ વિનોદી હોય તેવા લેખો આવતા. છેવટે મારા પર આક્રમણ અને અપમાનના પ્રહાર કરતી એક જાડી ચોપડી ‘નેરુદા ય યો’ (‘નેરુદા અને હું’) પ્રગટ થયેલી.

મારા વિરોધી ચિલીના કવિ મારા કરતાં ઉંમરમાં મોટા હતા. ઝનૂની અને આપખુદ સ્વભાવના. ગપ્પાં અને બડાઈ હાંકવાની ટેવ. બંને અમેરિકામાં આ પ્રકારનો ઉગ્ર અહંકેન્દ્રી લેખક સામાન્ય રીતે સુલભ હોય છે. તેમનાં લખાણોમાં ખટાશ અને અહંપ્રેમ વિવિધ સ્વરૂપનાં હોય, પણ તેમનું ડી’અનુન્ઝા વંશનું અભિમાન કરુણ રીતે ખુલ્લું થઈ આવે.

કઠોર સવારોએ અમારી ગરીબ વસાહતમાં ભૂખ્યા અને ચીંથરેહાલ કવિઓને પત્રિકાઓની વહેંચણી દરમિયાન શરાબીઓનાં વમનની જગા પર પગ મૂકવો પડતો. તે ગંદા વિસ્તારમાં, વિચિત્ર રીતે, સાહિત્યે ગુંડા, ગુનેગાર જીવનમાંથી બચેલા બદમાશો ઉત્પન્ન કર્યા. એક ભયંકર શૂન્યવાદે, નિત્શોના નિસ્સારવાદે અમારા ઘણા કવિઓને પ્રમાદના મહોરા પાછળ સંતાવાની ફરજ પાડી હતી. તેમાંના કેટલાકનાં જીવન ગુનેગારી અને આત્મવિનાશના ટૂંકા રસ્તે ફંટાઈ ગયાં હતાં.

મારો સુપ્રસિદ્ધ વિરોધી આ ભૂમિકામાંથી ઊભો થયો હતો. પહેલાં તેણે મને લલચાવવાનો પ્રયત્ન કર્યો, તેની રમતના નિયમોની જાળમાં મને ફસાવવાનો પ્રયત્ન

કર્યો. તે બધું મારા જેવા ગામડાના છોકરાના સત્વની વિરુદ્ધ હતું. મધ્યમવર્ગીય સાંસ્કારિક ઉછેરની વિરુદ્ધ હતું. તેને માટે જોઈતી હિંમત મારામાં ન હતી. તકવાદી થવાનું પણ મને રુચતું નહોતું. ગમે તે પ્રસંગનો લાભ લેવામાં અમારો આ ખલનાયક નિષ્ણાત હતો. સતત ચાલી રહેલ પ્રહસનની દુનિયામાં તે જીવતો હતો. ત્યાં વ્યવસાય અને સ્વરક્ષણની દષ્ટિએ ગુંડાની ભૂમિકા ભજવીને તે પોતાની જાતને છેતરતો હતો.

હવે આ પાત્રની ઓળખાણ કરવી જોઈએ. એનું નામ જો બ્લો હતું. તે વાળની સમૃદ્ધિ ધરાવતો મજબૂત માણસ હતો. વાચાળતા અને શારીરિક બળથી લોકોને પ્રભાવિત કરવાનો પ્રયત્ન કરતો હતો. એક વાર, હું 18-19 વર્ષનો હતો ત્યારે તેણે અમે સંયુક્ત રીતે એક સાહિત્યિક સમીક્ષાનું સામયિક કાઢીએ એવી દરખાસ્ત મારી સમક્ષ મૂકેલી. તે સમીક્ષાના બે વિભાગ હોય : એકમાં તે ગદ્ય, પદ્ય અને બીજા અનેક રીતે જાહેર કરે કે હું મહાન શક્તિશાળી અને તેજસ્વી કવિ છું. બીજામાં દુનિયાની ચારે દિશામાં મારે જાહેર કરવું કે તે અપ્રતિમ બુદ્ધિ અને અગાધ નિપુણતા ધરાવે છે. આ રીતે ગોઠવાય તો બધું બરાબર ગણાય.

હું ઘણો નાનો હતો. પણ મને લાગ્યું કે આમ કરવાથી વસ્તુને વધારે પડતી ખેંચવા જેવું થશે. તેમ છતાં તેમાંથી એને પાછો વાળવામાં બહુ મુશ્કેલી પડી હતી. ગ્રંથસમીક્ષા પ્રગટ કરવાનું તેનામાં અદભુત કૌશલ હતું. તેની નિત્યની પત્રિકાપ્રકાશનની પ્રવૃત્તિ ટકાવી રાખવા માટે તે ફંડ એકત્ર કરતો તે જોતાં આશ્ચર્યથી સ્તબ્ધ થઈ જવાય.

તેણે અલગ પડી ગયેલ શીત પ્રદેશો માટે એક ચોક્કસ કાર્યરેખા દોરી હતી. ડોક્ટરો, વકીલો, દાંતના ડોક્ટરો, કૃષિનિષ્ણાતો, પ્રોફેસરો, ઇજનેરો, જાહેર જીવનના અગ્રણીઓ વગેરેની યાદી તેણે કરી રાખી હતી. મોટા ગ્રંથો, સમીક્ષાઓ, ગ્રંથસંપુટો, મહાકાવ્ય અને ઊર્મિકાવ્યની પત્રિકાઓની આભાથી ઘેરાયેલો આ મહાશય વિશ્વસંસ્કૃતિના ધારક તરીકે ત્યાં પધારે અને એ બધું સામાન્ય માણસને ગંભીરભાવે ધરી દે ! પછી થોડાક નાચીઝ એસ્ક્યુડો કિંમત તરીકે તેની પાસેથી લેવાની કૃપા કરે ! તેની ભારેખમ પ્રશિષ્ટ ભાષાથી અંજાઈ ગયેલો ગ્રાહક માખી જેવો તુચ્છ થઈ જાય. બ્લો સામાન્ય રીતે ખિસ્સામાં એસ્ક્યુડો લઈને વિદાય થાય, પાછળ પેલી માખી વિશ્વસંસ્કૃતિના પહાડ નીચે પૂરેપૂરી ચગદાઈ ગઈ હોય.

બીજે વખતે જો બ્લો ખેતીને લગતી જાહેરખબરના નિષ્ણાત તરીકે પોતાનો પરિચય આપે, દક્ષિણનાં પછાત ગામડાંના ખેડૂતો માટે મિલકતના ઉત્તમ કોટિના લેખો ઢેરસહિત માલિકના ફોટોગ્રાફ સાથે તૈયાર કરી આપે. ભપકાદાર પોશાક પહેરે. ઘોડેસવારીમાં પહેરાતી બ્રીચીસ અને ફાયરમૅનના વિદેશી છાપવાળા હોલબૂટ સાથે આવી પહોંચે. સંમિશ્ર ખુશામત અને વિરોધી જાહેરખબરની ગર્ભિત ધમકી

આપીને સંખ્યાબંધ ચેક લીધા પછી જ આ મહાશય ખેતર પરથી વિદાય થાય. જમીનમાલિકો કંજૂસ પણ વ્યવહારુ હોવાથી તેને દૂર કરવા માટે થોડું આપતા.

નિત્સેકુળના ફિલસૂફ અને ફરજિયાત લેખક જો બ્લોની મુખ્ય ખાસિયત તેની બૌદ્ધિક અને ભૌતિક ગુંડાગીરી હતી. ચિલીના સાહિત્યિક ક્ષેત્રમાં તે ધંધાદારી ગુંડો ગણાતો. ઘણાં વર્ષ સુધી તેના શબ્દે નાયનાર અધમ શયતાનોની ટોળકી તેની આસપાસ રહેતી; પરંતુ જીવનદેવતા આવા તકવાદીઓના સઢમાંથી પવન કાઢી લે છે.

મારા આ તામસી પ્રતિદ્વંદ્વીનો કરુણ અંત આવ્યો. વૃદ્ધાવસ્થામાં તેણે આત્મ-ઘાત કર્યો હતો. તે કારણે આ સ્મરણો લખતાં હું ખચકાતો હતો. છેવટે હું તે લખું છું. કેમ કે મને લાગે છે કે આ જ તેને માટે યોગ્ય સ્થળ અને સમય છે. સ્પેનિશ બોલનાર દેશોમાં તિરસ્કારનું તીવ્ર આંદોલન ચાલે છે. ઈર્ષ્યા અને દ્વેષ લેખકોના સર્જનકાર્યને કોરી ખાય છે. આ પ્રકારની વિનાશક શયતાનિયતને તક મળે ત્યારે જાહેરમાં ઉઘાડું પાડવું એ જ તેને અટકાવવાનો એકમાત્ર ઉપાય છે.

ઉરુગ્વેના એક રિબેરો જેવું નામ ધરાવતા માણસે મારી સામે તેમજ મારા કાર્ય સામે ચલાવેલી સંક્ષોભજનક રાજકીય-સાહિત્યિક પજવણી પણ એટલી જ અર્થહીન અને ખેદજનક છે. છેલ્લાં કેટલાંક વર્ષથી આ માણસ મારી ટીકા કરતી પત્રિકાઓ સ્પેનિશ અને ફ્રેન્ચ ભાષામાં પ્રગટ કરે છે. ખૂબીની વાત એ છે કે નેરુદા-વિરોધી આ પત્રિકાઓને કારણે પ્રિન્ટિંગ પેપર ખૂટી ગયાં તેના પૈસા તેણે ખર્ચેલા. એટલું જ નહિ, મારા ઉન્મૂલનના હેતુથી તેણે કરેલા પ્રવાસનો ખર્ચ પણ નકામો નીવડ્યો !

ઑક્સફર્ડ યુનિવર્સિટીએ મને ડોક્ટરની માનાર્હ ડિગ્રી આપવાનું જાહેર કર્યું, ત્યારે આ વિચિત્ર વ્યક્તિ ત્યાં પહોંચી ગયેલી. ઉરુગ્વેના આ કવિએ મારી પ્રતિ-ષ્ઠાનો ભુક્કો કરે તેવા વાહિયાત આક્ષેપો મૂકેલા. તેમ છતાં માનાર્હ પદ પ્રાપ્ત કર્યા પછી લાલચટક ગાઉન મેં પહેરેલો. તે વખતે મિજબાની દરમિયાન ઑક્સફર્ડના અધિકારીઓએ મને પેલાએ મૂકેલા આરોપો સંબંધી હસીને કહેલું.

આનાથી વધુ ધૃષ્ટતા ભરેલી અને માન્યામાં ન આવે તેવી હકીકત ઉરુગ્વેના આ માણસે 1963માં સ્ટોકહોમની ખેપ કરેલી તેની છે. મને નોબેલ પારિતોષિક મળશે એવી અફવા વહેતી થયેલી. તેણે એકેડેમીના સભ્યોની મુલાકાત લીધી, પ્રેસને મુલાકાત આપી અને રેડિયો પર પહોંચેલો ને જાહેર નિવેદન કરેલું કે હું ટ્રોટસ્કીના હત્યારામાંનો એક છું. એમ કહીને તે મને પારિતોષિક માટે અયોગ્ય ઠરાવવાની આશા રાખતો હતો.

સમયે સાહિત્ય કરી આપ્યું કે તેને દુર્ભાગ્ય નડેલું તેથી ઑક્સફર્ડ અને સ્ટોક-હોમ બંને સ્થળે પૈસા ખોયા અને મારી સામેની લડાઈમાં પણ દુઃખદ હાર ખાવી પડી.

વિવેચન અને સ્વ-વિવેચન

મારા કેટલાક સારા વિવેચકો પણ હતા તેની હું ના પાડતો નથી. સાહિત્ય-સભાની મિજબાનીઓમાં મને શુભ ઇચ્છનારાઓનો ઉલ્લેખ કરતો નથી. મેં અનિચ્છાએ કેટલાકનાં અપમાનની ઉશ્કેરણી કરેલી તેની વાત પણ કરતો નથી.

હું બીજા માણસોનો નિર્દેશ કરું છું. મારી કવિતા વિશે લખાયેલ પુસ્તકોમાં, ઉત્સાહી જુવાન વિવેચકોને બાદ કરતાં, શ્રેષ્ઠ વિવેચન કરનારાઓમાં રશિયન લેખક લેવ ઓસ્પોવાટનું નામ લેવું જોઈએ. આ જુવાને સ્પેનિશ ભાષા પર પ્રભુત્વ મેળવ્યું અને મારી કવિતાને અર્થ ને ધ્વનિથી આગળ જોવાનો પ્રયત્ન કરેલો. તેણે કવિતાને તેની દુનિયાનાં ઉત્તમ ધોરણો લાગુ પાડીને ભવિષ્યના દષ્ટિપથ પર મૂકી આપી.

એમીર રોડરિગઝ મોનેગલ પ્રથમ પંક્તિનો વિવેચક. તેણે મારી કવિતા વિશે પુસ્તક લખ્યું હતું. ‘એલ વિજેરો ઇમ્મોવિલ’ (‘ગતિહીન પ્રવાસી’) તેનું શીર્ષક હતું. તમે પ્રથમ દષ્ટિએ જ જોઈ શકો કે આને કોઈ મૂર્ખ બનાવે તેમ નથી. તેને એકાએક પ્રતીત થયું કે મને ઘરમાંથી બહાર નીકળ્યા વગર, કે મારો દેશ છોડ્યા વગર કે મારી જાતમાંથી બહાર નીકળ્યા વગર પ્રવાસ કરવાનું ગમે છે. (‘ધ મુનસ્ટોન’ નામની અદ્ભુત રહસ્ય નવલકથામાં મૂકેલ દષ્ટાન્ત મને બહુ ગમે છે. તેમાં એક વૃદ્ધ અંગ્રેજ સદગૃહસ્થનું ચિત્ર છે. તેણે ફોક-કોટ કે એવું કશુંક વીટિલું હોય, અગ્નિ-સ્થાન પાસે બેઠો હોય, એક હાથમાં ચોપડી અને બીજા હાથમાં હોકલી હોય અને પગ આગળ બે ઝોકાં ખાતા કૂતરા હોય. મને પણ હંમેશાં એ રીતે રહેવાનું ગમે; અગ્નિસ્થાન પાસે, સાગરની નજીક, બે કૂતરા અને દુર્લભ પુસ્તક હોકલી પીતાં પીતાં વંચાતાં હોય.)

આમેડો એલોન્ઝોના પુસ્તક ‘પોએઝીઆય એસ્તિલો દ પાબ્લો નેરુદા’- (‘પાબ્લો નેરુદાની કવિતા અને કવિત્વશૈલી’)નાં ઘણાં લોકો વખાણ કરે છે. તેમાંના પડછાયાની ઉત્કટ તપાસ દરમિયાન શબ્દ અને ચીકણી વાસ્તવિકતાની વચ્ચેના વિવિધ સ્તરોની શોધ ખૂબ જ રસપ્રદ છે. વળી એલોન્ઝોનો અભ્યાસ અમારી ભાષાના સમકાલીન કવિની કૃતિ વિશેની પ્રથમ ગંભીર નિસબત પ્રગટ કરે છે, તેનો મને ગર્વ છે.

મારી કવિતાના અધ્યયન અને અધ્યાપન માટે અનેક વિવેચકો મારી પાસે આવી ગયા છે. તેમાં આમેડો એલોન્ઝો પોતે પણ હતા, તે મને સવાલો પૂછીને મૂંઝવી નાખે અને વિશદતાની દીવાલ સુધી લઈ જાય; તે વખતે હું તેને સમજી શકેલો નહિં.

કેટલાક લોકો હું પરાવાસ્તવવાદી કવિ છું એમ માને છે. બીજા કેટલાક મને વાસ્તવવાદી ગણે છે. વળી બીજા કેટલાક તો હું કવિ છું એ જ સ્વીકારતા નથી. તે

બધા અંશતઃ સાચા છે, અંશતઃ ખોટા છે.

‘રેસિડેન્સિયા એન લા ટાઈરા’, ‘ટેન્ટેટિવાડેલ બોમ્બે ઇન્ફિનિટો’ની માફક પરાવાસ્તવવાદના મધ્યાહન પહેલાં લખાયું હતું અથવા લખાવાનું શરૂ થયું હતું. દુનિયાની હવા કવિતાના પુષ્પપરાગ જેવા હલકા અથવા સીસા જેવા ભારે અણુઓને લઈ જાય છે અને તે બીજ ક્યારામાં અથવા લોકોના મગજમાં વાવે છે, તેમાંથી ફૂલો અને પ્રક્ષેપાશ્રો ઉત્પન્ન થઈને સર્વત્ર વસંત અથવા લડાઈની હવા ફેલાવે છે.

વાસ્તવવાદની વાત કરીએ તો મારે મારા પોતાના હિતમાં કહેવું જોઈએ કે કવિતામાં વાસ્તવવાદને હું ધિક્કારું છું. વળી કવિતાએ પરાવાસ્તવવાદી કે ઉપવાસ્તવવાદી થવાની જરૂર નથી, પછી ભલે તે વાસ્તવ-વિરોધી હોય. તર્ક, તર્કહીનતા કે સંપૂર્ણ કવિતાસહિત તે વાસ્તવ-વિરોધી હોય છે.

મને પુસ્તકો પ્રત્યે, કાવ્યરચનાના મૂર્ત પદાર્થ પ્રત્યે, સાહિત્યના જંગલ પ્રત્યે, એ બધા પ્રત્યે, પુસ્તકોની પીઠ પ્રત્યે પણ પ્રેમ છે, પણ સ્કૂલના સંપ્રદાયના લેબલ પ્રત્યે નથી. મારે સંપ્રદાય વિનાની ચોપડીઓ જોઈએ છે; જે જીવનની મારફતે વર્ગીકરણ પામેલ ન હોય.

વોલ્ટ વ્હિટમન અને માઈકોવ્સ્કીમાંનો ‘વિધાયક નાયક’ મને ગમે છે. એટલે કે ગુણ-લક્ષણોની વ્યાખ્યા કર્યા વગર તેને લાવ્યા હોય અને વેદનામાંથી પસાર કરીને ભૌતિક જીવનની નિકટ લાવી સ્વપ્ન અને રોટીમાં સહભાગી કર્યો હોય.

સમાજવાદી સમાજે ઝડપી ગતિના યુગની પુરાકથા ઉપર પૂર્ણવિરામ મૂકવું જોઈએ. આ યુગમાં પાટિયા ઉપર ચોડેલી જાહેરાતોની કિંમત વેચાણ માટેના માલ કરતાં વધારે હોય છે. આવશ્યક વસ્તુઓને બાજુ પર મૂકવામાં આવે; પણ એ લેખકની મોટી જરૂરિયાત સારાં પુસ્તકો લખવાં તે છે. નોર્થ અમેરિકાના વોલ્ટ વ્હિટમન અને સોવિયેત લેખક માયકોવ્સ્કીએ વર્ણવેલા આંતરયુદ્ધની સંક્ષોભકારક ખાડીઓમાં જોવા મળતા વિધાયક નાયક મને ગમે છે; પરંતુ લેત્રોમોન્ટના શોકમગ્ન નાયક, લાફ્ટરગ્યુના નિસાસા નાખતા ઉમરાવ નાયક અને બોદલેરના નિષેધપ્રિય સૈનિકને માટે પણ મારા હૃદયમાં જગા છે. ચેતજો ! સૃષ્ટિના સફરજનના અડધિયાને રખે જુદા કરતા! નહિં તો આપણે આપણા હૃદયના ટુકડા કરીને જીવનને ખતમ કરી નાખીશું. ચેતજો ! આપણે એવા કવિની માગણી કરવાની છે, જે રસ્તા ઉપર અને લડાઈમાં, પ્રકાશમાં અને અંધકારમાં ઊભો રહ્યો હોય.

કદાચ કવિને માટે ઇતિહાસમાં એક જ પ્રકારનાં કર્તવ્ય અદા કરવાનાં હોય છે. બહાર રસ્તા ઉપર જવું અને આ કે તે સંઘર્ષમાં ભાગ લેવો તે કવિતાની વિશેષતા છે. એ લોકોએ કવિને બળવાખોર કહ્યો ત્યારે કવિએ કોઈને ભડકાવ્યા

નહોતા. કવિતા એ બળવો છે. કવિને ભાંગફોડિયો કહ્યો તેનાથી તેને અપમાન લાગ્યું નહોતું. જીવન બધાં જ માળખાંને ઓળંગી જાય છે. આત્માના પ્રવર્તન માટે નવા નિયમો છે. બીજ ગમે ત્યાં અંકુરિત થાય છે. બધા વિચારો બહારથી આવે છે. દરરોજ આપણે મોટા પરિવર્તનની પ્રતીક્ષા કરીએ છીએ. માનવજીવન પરિવર્તનમાં જ પ્રવર્તે છે. વસંત બળવાખોર હોય છે.

મારી પાસે હતું તે બધું આપી દીધું છે. મારી કવિતાને મેં જાહેરમાં મૂકી દીધી છે. તેની સાથે વારંવાર મારા જખમમાંથી રુધિર વહ્યું છે. વેદનાઓ સહન કરી છે. કીર્તિ પામ્યો છું તેની ક્ષણોની હું પ્રશંસા કરું છું. કોઈક વાર બીજા નિમિત્તે હું ગેરસમજને પાત્ર બન્યો છું પણ તે બહુ ખરાબ અનુભવ નથી.

ઇકવેડરના એક વિવેચકે કહ્યું છે કે મારા કાવ્યના પુસ્તક ‘લાસ ઉવાસ ય એલ વીએન્તો’માં સાચી કવિતાનાં છથી વધારે પાનાં નથી. ઇકવેડરના આ લેખકે કશા લગાવ વગર પુસ્તક વાંચેલું. કારણ કે એ રાજદ્વારી પુસ્તક હતું. જેમ બીજા મહારાજદ્વારી વિવેચકો મારા ‘રેસિડેન્સિયા એન લા ટાઇરા’ને ધિક્કારતા હતા. કેમ કે તેઓ એને અતિશય અંતર્મુખ અને વિષાદમય ગણતા હતા. જુવાન મેરિનેલો જેવા સમર્થ લેખકે પણ ભૂતકાળમાં એ પુસ્તકની નૈતિક દષ્ટિએ નિંદા કરી હતી. હું માનું છું કે આ બંનેએ એક જ પ્રકારની ભૂલ કરી છે, જેનું મૂળ બંનેમાં સમાન છે.

ઘણી વાર મેં પોતે પણ ‘રેસિડેન્સિયા એન લા ટાઇરા’ વિશે કડક ટીકા કરી હતી. તેમ કરવા પાછળ મારા મનમાં કવિતા નહોતી પણ એ પુસ્તકમાંથી પ્રગટ થતો નિરાશાનો સૂર હતો. થોડાં વર્ષ પહેલાં સાન્તિયાગોના એક છોકરાએ એક ઝાડની નીચે ‘સિગ્નિફીકા સોમ્બ્રાસ’ (It means shadows)એ કાવ્ય આગળ મારું પુસ્તક ખુલ્લું રાખીને આપઘાત કર્યો હતો.

હું માનું છું કે ‘રેસિડેન્સિયા એન લા ટાઇરા’ વિષાદ અને અંધકારમય પુસ્તક અને ‘લાસ ઉવાસ ય એલ વીએન્તો’ વ્યાપક અવકાશ અને પુષ્કળ પ્રકાશનું પુસ્તક બંનેને ક્યાંક અસ્તિત્વ ધરાવવાનો હક છે. આમ કહું છું ત્યારે હું મારા વક્તવ્યનો વિરોધ કરું છું એમ નથી.

ખરું જોતાં મને ‘લાસ ઉવાસ ય એલ વીએન્તો’ માટે કૃણી લાગણી છે. એનું કારણ કદાચ એ છે કે એ મારી સહુથી વધુ ગેરસમજનો ભોગ બનેલી ચોપડી છે; અથવા એ લખાતું હતું ત્યારે હું દુનિયાના રજળપાટે નીકળ્યો હતો. તેમાં રસ્તાની ધૂળ અને નદીઓનાં પાણી છે. તેમાં સાગરની પેલી પારનાં પ્રાણીઓ અને અદ્યાપિ પર્યંત નહિ જોયેલી એવી વસ્તુઓ જોયાનું વર્ણન છે. ફરીથી કહું છું કે તે મારાં ગમતાં પુસ્તકોમાંનું એક છે.

મારાં બધાં પુસ્તકોમાં ‘એસ્ત્રાવેગેરિયો’માં ગાયનનું તત્વ વધારે છે એવું નથી.

પણ તેમાં સરસ કૂદકા છે. તેની કૂદકા મારતી કવિતા સમ્માનનીય અવમાનનાને પ્રગટ કરવા માટે પરસ્પર માન, રક્ષણ, વિશેષતા, સંસ્થાઓ અને કર્તવ્યોને કૂદી જાય છે. તેમાં નિરૂપિત અવમાનનાને કારણે તે મારું અંગત પુસ્તક છે. વ્યાપકતાને કારણે તેનું મહત્વ ઘણું છે. મારી રુચિની દૃષ્ટિએ એ અદ્ભુત પુસ્તક છે. સત્યને હોય તેવી ખારાશ એમાં છે.

‘ઓડાસ એલિમેન્ટેલ્સ’માં મેં પ્રાથમિક અવસ્થાથી એટલે કે જન્મથી શરૂ કરીને વસ્તુઓ વિશે લખવાનું નક્કી કર્યું. મારી ઇચ્છા જે વસ્તુ વારંવાર કહેવાઈ ગઈ હોય, ગવાઈ ગઈ હોય તેનું વર્ણન કરવાની હતી. છોકરો નાનપણમાં પેન્સિલ ચાવે અને સૂર્ય, બ્લેકબોર્ડ, ઘડિયાળ કે કુટુંબ વિશે નિબંધ લખવાનું શરૂ કરે, એવો મારો હેતુ હતો. મારા કાર્યક્ષેત્રમાંથી કશું ઓછું કરવાનું નહોતું. ચાલતાં કે ઊડતાં મારે દરેક વસ્તુનો સ્પર્શ કરીને વિશદતા અને તાજગી સાથે આત્માભિવ્યક્તિ સાધવાની હતી.

મેં પથરાને નાના બતક સાથે સરખાવેલા તેથી ઉરુવેના એક વિવેચકને આઘાત લાગ્યો હતો. તેમણે એવું સ્થાપિત કર્યું કે નાનાં બતકો અને બીજાં નાનાં પ્રાણીઓ કવિતાનો વિષય ન બની શકે. સાહિત્યિક સુઘડતા આ પ્રકારની ઉચ્છૃંખલ વાચાળતા આગળ આવીને અટકી છે. એ લોકો સર્જક કળાકારોને માત્ર ભવ્ય વિષયો વિશે જ લખવાની ફરજ પાડે છે. પણ એ યોગ્ય નથી. અમે તો, સુરુચિ ધરાવનાર માણસોએ તિરસ્કારેલ તુચ્છ વસ્તુઓ વિશે પણ કવિતા લખીશું.

શિષ્ટ મધ્યમવર્ગ વાસ્તવિકતાથી વધુ ને વધુ દૂર હોય એવી કવિતા માગે છે. આખાબોલો કવિ મૂડીવાદીઓ માટે જોખમકારક છે. હુઈડોબ્રોએ કહ્યું છે તેમ, કવિને માટે પોતે ‘નાનકડો દેવ’ છે એમ માનવાનું વધારે સુગમ છે. આ માન્યતા શાસકવર્ગને ભાગ્યે જ પ્રતિકૂળ લાગે. કવિ પોતાના એકદંડિયા મહેલમાં રાગે; તેને લાંચ આપવાની કે કચડી નાંખવાની જરૂર રહેતી નથી. તેણે પોતાની જાતને લાંચ આપીને પોતાના સ્વર્ગમાં સડતો કર્યો છે. દરમિયાનમાં તેના ઝળહળતા પ્રકાશમાં પૃથ્વી ધૂજે છે.

અમારા લેટિન અમેરિકાના દેશોમાં લાખો માણસો નિરક્ષર છે. આ સાંસ્કારિક ત્રુટિ સંસ્થાનવાદના વારસા અને હક રૂપે ટકી રહી છે. સાત કરોડ નિરક્ષરોની સામે આપણે કહી શકીએ કે અમારા વાચકો હજુ જન્મ્યા નથી. જન્મ આપવાની ગતિમાં ઝડપ આવે તો કવિઓને વાચકો મળે. તેનો યશસ્વી પ્રકાશ મેળવવા માટે અમેરિકાનું બીબું ખોલવું જોઈએ.

ઘણી વાર સાહિત્યના વિવેચકો સંસ્થાનવાદી અગ્રણીઓના વિચારોનું આનંદપૂર્વક સમર્થન કરતા હોય છે. દા.ત., 1961માં મારાં ત્રણ પુસ્તકો પ્રગટ થયાં : ‘કેન્સિયો દ ગેસ્તા’, ‘લાસ પિએદ્રાસ દ ચિલી’ અને ‘કેન્ટોઝ સેરિમોનિયેલ્સ’.

મારા દેશના વિવેચકોએ આખા વર્ષ દરમિયાન આ પુસ્તકોનાં શીર્ષકોનો પણ ઉલ્લેખ કર્યો નહોતો.

જ્યારે મારું કાવ્ય ‘અલ્તુરાસ દ મચ્છુપિચ્છુ’ સહુ પ્રથમ પ્રગટ થયું ત્યારે ચિલીમાં તેનો ઉલ્લેખ કરવાની કોઈની હિંમત નહોતી. તેનો પ્રકાશક લગભગ દોઢસો વર્ષથી ચાલતા ચિલીના મોટામાં મોટા અખબાર ‘એલ મરક્યૂરિયો’ની ઓફિસે ગયો. મારા પ્રકાશક પાસે પુસ્તકના પ્રકાશનની જાહેરખબર હતી. તેમાંથી મારું નામ રદ કરવામાં આવે એ શરતે એ લોકોએ તે જાહેરખબર લીધી.

‘પણ નેરુદા લેખક છે.’ નેઈરાએ વાંધો ઉઠાવ્યો.

‘તેનો વાંધો નહિ.’ એમણે કહ્યું.

‘અલ્તુરાસ દ મચ્છુપિચ્છુ’ જાહેરાતમાં લેખકના નામ વગર પ્રગટ થવાની હતી. દોઢસો વર્ષના એ અખબારે શું મેળવ્યું ? આટલા વખત સુધીમાં સત્યને અથવા હકીકતને અથવા કવિતાને માન આપવાનું તે શીખ્યું નહોતું.

ઘણી વાર મારી સામે પ્રગટ થયેલા નકારાત્મક આવેશો કેવળ વર્ગવિગ્રહનું કડવું પ્રતિબિંબ બનવાને બદલે તેની પાછળ બીજાં કારણો પણ હોય છે. હું ચાળીસ વર્ષથી વધુ સમયથી આ ક્ષેત્રમાં કામ કરું છું. કેટલાંક સાહિત્યિક પારિતોષિકો મને મળેલાં છે. અનેક અજાણી ભાષાઓમાં મારાં પુસ્તકો પ્રગટ થયેલાં છે. તેમ છતાં એક પણ દિવસ એવો જતો નથી જ્યારે મારી આસપાસનાં દ્વેષીલાં તત્ત્વો દ્વારા મને કોઈ ને કોઈ પ્રકારનો ધોખો કે ઠોંસો મળ્યો ન હોય. તેનો જ્વલંત દાખલો મારું ઘર છે. મેં આ ઘર આઈલા નેગરામાં જ્યાં પાણી અને વીજળીની સગવડ નહોતી એવી વેરાન જગામાં ખરીદ્યું હતું. પુસ્તકોની આવકમાંથી મેં તેનાં સમારકામ અને સજાવટ કરેલાં. મને અત્યંત પ્રિય કાષ્ટનાં પૂતળાં અને લાંબી સફરને અંતે મારા ઘરમાં આશ્રય પામેલાં જૂનાં વહાણોનાં મોરાં ખરીદ્યાં હતાં; પરંતુ લેખકો, સંગીતકારો, ચિત્રકારો જેને લાયક છે તેવી ભૌતિક સગવડો, પોતાના વિશાળ પ્રસાર પામેલાં પ્રકાશનોની નીપજ રૂપે, કોઈ કવિ મેળવે એ વિચાર કેટલાક માણસો સહન કરી શકતા નથી. ગટેને માટે સન્માનની માગણી કરનારા જુનવાણી પ્રત્યાઘાતી વૈતરા આજના કવિને માટે જીવવાનો હક સ્વીકારતા નથી. દાખલા તરીકે, હું મોટરગાડીનો માલિક હોઉં તે જાણીને એ ગાંડા થઈ જાય ! તેમના મત મુજબ, મોટરગાડી રાખવાનો સંપૂર્ણ અધિકાર વેપારીઓ, સર્ટોડિયાઓ, વેશ્યાગૃહના સંચાલકો, લૂંટેરા અને લુચ્ચા લોકોનો છે !

તેમને વધુ બળતરા થાય તે માટે હું મારું આઈલા નેગરામાંનું ઘર લોકો માટે મૂકતો જઈશ. કોઈક દિવસ યુનિયનની સભા માટે તે વપરાતું હશે અને ખાણિયા ને ખેડૂતો આરામ માટે ત્યાં જતા હશે. મારી કવિતા એ રીતે વેર વાળશે.

બીજા વર્ષના પ્રારંભે

એક પત્રકાર મને પૂછે છે : ‘આ શરૂ થતું નવું વર્ષ તમારી દષ્ટિએ દુનિયાને માટે કેવું હશે ?’

હું જવાબ આપું છું : ‘બરાબર આ ક્ષણે, જાન્યુઆરી 5ની સવારે 9.20 મિનિટે મને આખું વિશ્વ પૂરેપૂરું સુંદર અને ખુશનુમા લાગે છે.’

આનો કોઈ સાહિત્યિક, રાજકીય કે અંગત સૂચિતાર્થ નથી. એનો અર્થ એટલો જ કે બારીની બહાર ગુલાબી ફૂલોના મોટા ક્યારા ઊભા છે તે અને તેનાથી આગળ પ્રશાંત મહાસાગર આકાશને ભેટીને વાદળી પરિરંભ રચે છે તેના પર મારી આંખો આશ્ચર્યચકિત થઈને ચોંટી જાય છે.

પરંતુ મને ખબર છે કે વિશ્વના અન્ય ભૂમિભાગોમાં બીજા રંગો પણ છે. વિવેતનામ ખાતે દરરોજ નિરર્થક લોહી રેડાય છે તેનો રંગ કોણ ભૂલી શકે ? નેપામ બોમ્બથી ધ્વસ્ત થયેલ ગામડાંઓના રંગને કોણ ભૂલી શકે ?

હું પત્રકારના બીજા પ્રશ્નનો જવાબ આપું. બીજાં વર્ષોની જેમ, આ 365 દિવસો દરમિયાન પણ હું એક નવી ચોપડી પ્રસિદ્ધ કરીશ. મને ખાતરી છે, હું એને પ્રેમ કરું છું, તેનો કાચો મુસદ્દો ઘડું છું, દરરોજ લખ્યા કરું છું.

‘શેને વિશે છે ?’

શું જવાબ આપું ? મારાં પુસ્તકોનો વિષય એકસરખો છે. હું હંમેશાં એક જ પુસ્તક લખું છું. મારા મિત્રો મને માફ કરશે એવી આશા રાખું છું. કેમ કે આ નવા પ્રસંગે અને આ નવા વરસના નવા દિવસોમાં મારે કવિતા સિવાય – એ જ નવી કવિતા સિવાય – કશું આપવાનું નથી.

વર્ષ પૂરું થયું. આ પૃથ્વી ઉપર આપણા સૌને માટે અનેક વિજયો મળ્યા : વિજય અવકાશમાં અને તેના માર્ગ પર વર્ષ દરમિયાન, બધા માણસોની ઈચ્છા ઊડવાની થઈ ગઈ હતી. પેલા અવકાશયાત્રીઓની જેમ આપણે બધાંએ સ્વપ્નોમાં પ્રવાસ કર્યો છે. અવકાશની જીત આપણા સૌની છે, પછી ચંદ્રની આસપાસ પહેલું તેજવર્તુળ દોરનાર અને ચંદ્ર ઉપર નવા વર્ષની દ્રાક્ષ ખાનાર સૌપહેલા નોર્થ અમેરિકનો હોય કે સોવિયેતો હોય.

ત્યાંથી પ્રાપ્ત થયેલી ભેટોનો મોટો ભાગ અમને કવિઓને મળવો જોઈએ. અવકાશના સ્વપ્નને સિદ્ધ કરવાનું ઉડ્ડયન-ચંત્ર પુસ્તકમાં પહેલવહેલું આપનાર જુલે વર્નથી જુલે લાફોર્ગ, હેનરિખ હેઈન અને જોઝ એસન્સિયો સિલ્વા (તેની અનિષ્ટ અસર શોધી કાઢનાર બોદલેરને હું ભૂલતો નથી) સુધીમાં ફિસ્કો ગ્રહ શોધાયો, તેનો મહિમા ગવાયો અને બીજા કોઈ કરે તે પહેલાં અમે કવિઓએ તેને મુદ્રિત કર્યો.

વર્ષો વીતે છે. તમે ઘસાઈ જાઓ, સમૃદ્ધ થાઓ, દુઃખી થાઓ, જિંદગી ભોગવો. વર્ષો જિંદગીને હરી જાય કે સુધારી જાય. વિદાયો વધતી જાય છે. મિત્રો જેલમાં જાય છે અથવા જેલમાંથી છૂટે છે. તે યુરોપ જાય છે કે યુરોપથી પાછા આવે છે કે પછી સીધેસીધા ગુજરી જાય છે.

તમે દૂરદેશાવરમાં હો તે દરમિયાન મિત્રો મૃત્યુ પામે તો તેમના મૃત્યુની અસર ઓછી લાગે છે. પહેલાંની જેમ એ તમારામાં જીવતા હોય છે. મિત્રોની ચિરવિદાય પછી કવિ જીવતો રહે તો તેને શોકકાવ્યોનો સંગ્રહ કરવાનું મન થાય. મેં એવું કર્યું નહિ. મને બીક હતી કે મૃત્યુની સમીપ માણસનો શોક કંટાળાજનક બને તો ! મૃત સ્વજન ગમે તેટલું પ્રિય હોય તો પણ તમે તેને મૃતજનોના રજિસ્ટરમાં મૂકવાનું તો ન જ ઇચ્છો. 1928માં સિલોનમાં શ્રીલંકામાં મેં મારા કવિ મિત્ર જોએકવીન સિફ્ટીસ સિપુલવેડાના મૃત્યુ વિશે ‘ઓસેન્સીઆ દ જોએકવીન’ (‘જોએકવીન-ની ગેરહાજરી’) કાવ્ય લખેલું. પછી 1931માં બાર્સેલોનામાં મેં ‘આલ્બર્તો રોજાઝ જિમેનીઝ વીએન વોલન્દો’ કાવ્ય લખ્યું ત્યારે મને લાગેલું કે મારા પહેલાં બીજું કોઈ અવસાન પામશે નહિ. પણ ઘણા વિદાય થયા છે. નજીકમાં જ કોર્દોબાની આર્જેન્ટાઇન પર્વતમાળામાં મારો અત્યંત નિકટનો આર્જેન્ટાઇન મિત્ર રોડલ્ફો આરેઓઝ અલ્ફારો સૂતો છે. અમારી ચિલીની માર્ગરિતા એગ્વીરેને વિધવા કરી ગયો છે.

આ પૂરું થયું તે વર્ષમાં પવન મારા પ્રિય મિત્ર ઇલ્યા એહરનબર્ગની કૃશ કાયાને ઉપાડી ગયો. એહરનબર્ગ સત્યનો બહાદુરીથી બચાવ કરનાર અને અસત્યને કચડી નાખનાર ટાઇટન હતો. આ જ વર્ષમાં, મોસ્કોમાં ક્વાડી સેવિચને દફનાવ્યો. તેણે પ્રેમથી ગેબ્રિલા મિસ્ત્રાલની અને મારી કવિતાનું સુંદર અને વફાદાર ભાષાંતર કર્યું હતું. એ જ જોરદાર પવને મારા કવિબંધુઓ નજિમ હિકમત તથા એમ્બ્યોન કિર્સાનોવને તથા બીજાને પણ ઉપાડી લીધા હતા.

દરિદ્ર બોલિવિયામાં ચે ગ્વેવેરાની વિધિસર હત્યા એ પ્રબળ આઘાત હતો. તેના મૃત્યુની જાહેરાત કરતો તાર આખી દુનિયામાં ફરી વળ્યો. તેનાથી સન્માન-સૂચક શીતનું લખાણું ફરી વળ્યું. તેની શૌર્યભરી કરુણ જિંદગીને શ્રદ્ધાંજલિ રૂપે લાખો કરુણપ્રશસ્તિકાવ્યો રચાયેલાં. પ્રસંગને અનુરૂપ ન હોય તેવાં સંખ્યાબંધ કાવ્યો પણ દુનિયાભરમાંથી આવ્યાં હતાં. એક સાહિત્યકાર કર્નલનો ક્યુબાથી કરુણપ્રશસ્તિકાવ્ય માટે મારા પર તાર આવ્યો હતો. મેં હજુ કાવ્ય લખ્યું નથી. હું માનું છું કે આ પ્રકારના કરુણપ્રશસ્તિકાવ્યમાં તત્કાળ વિરોધ ઉપરાંત દુઃખદ કથાનો પડઘો પડવો જોઈએ. મારા ચિત્તમાં અને રક્તમાં કવિતા પાકીને આત્મસાત્ થાય ત્યાં સુધી તેનું ચિંતવન કર્યાં કરીશ.

આ ગેરીલા સરદારે તેની ડાયરીમાં મારા એકલાની કાવ્યપંક્તિ ઉદ્ધૃત કરેલી છે તે હકીકત મને ઊંડે સ્પર્શી ગયેલ છે. મને યાદ છે, ચેએ એક વાર સાર્જન્ટ

રેટમારની હાજરીમાં મને કહેલું કે તે મારી 'કેન્ટો જનરલ'માંની કવિતા સિયેરા મેસ્ટ્રામાં નમ્ર અને તેજસ્વી દાઢીવાળા અગ્રણી ગેરીલાઓ સમક્ષ વાંચી સંભળાવતો. અનિષ્ટના ભણકારા રૂપે હોય તેમ, તેણે મારા 'કેન્ટોપારા બોલીવાર' ('સૌંગ ફોર બોલીવાર')માંથી તેની ડાયરીમાં ઉતારેલી 'થોર સ્મૉલ બોડી લાઇક અ બ્રેવ કેપ્ટ-ન્સ....' એ પંક્તિ ચમકી રહી હતી.

નોબેલ પારિતોષિક

મને નોબેલ પારિતોષિક મળ્યું તેની પાછળ લાંબો ઇતિહાસ છે. ઘણાં વરસથી એ પારિતોષિકના ઉમેદવાર તરીકે મારા નામનો ઉલ્લેખ થતો, પણ કશું બનતું નહીં.

1963માં ગંભીર ચર્ચા ચાલી. રેડિયોએ કહ્યું કે સ્ટોકહોમની પસંદગી સમિતિમાં મારું નામ ખૂબ ચર્ચાયું છે અને ઘણું કરીને એ ઇનામના વિજેતા તરીકે મારું નામ જાહેર થશે. મતિલ્દે અને હું ગૃહરક્ષણયોજના નં. 3નો અમલ કરવામાં પડ્યાં. ઘરમાં ખોરાક અને રેડ વાઇનનો પૂરતો પુરવઠો ભરી લીધો ને અમારા આઇલા નેગરાના મકાનના પાછલા જૂના દરવાજા પર તાળું લગાવી દીધું. થોડો વખત પુરાઈ રહેવું પડશે એ ગણતરીથી સીમેનોનની થોડીક રહસ્યકથાઓ પણ અંદર નાખી રાખી હતી.

પત્રકારો તરત આવી પહોંચ્યા. પણ મેં તેમને દૂર અટકાવી દીધેલા. દરવાજા પર લટકાવેલું તાળું સુંદર હતું એટલું જ મજબૂત હતું. એટલે કોઈ અંદર આવી શકે તેમ નહોતું. બહારની દીવાલની પાછળ પત્રકારો વાઘની જેમ શિકારની શોધમાં આંટા મારતા હતા. એમને શું જોઈતું હતું ? પેલી બાજુની દુનિયામાં સ્વીડિશ એકેડેમીના સભ્યો જ જેની ચર્ચા કરવાના હતા તેને વિશે હું શું કહી શકું ? તેમ છતાં પત્રકારોને આ સાંઠમાંથી જેટલું બને તેટલું લોહી નિચોવવું હતું.

પ્રશાન્ત મહાસાગરના દક્ષિણ કિનારા પર વસંત મોડી બેઠેલી. એકાન્તવાસના એ દિવસોએ મને તેના ઉત્સવનું ચક્ષુપાન કરવાની તક આપી. ઉનાળામાં અહીં વરસાદનું ટીપું પણ ન પડે. જમીન સૂકી, બરછટ ને પથરાળ. ઘાસનું તણખલું પણ નજરે ના પડે. શિયાળામાં દરિયાઈ પવન પ્રચંડ મોજાં મારફતે ગુસ્સામાં મીઠું ને ફીણ ફેંકતો જાય. એ વખતે પ્રકૃતિ આ હિંસક બળોથી ચંપાઈ જતી લાગે.

વસંત ઋતુ આવતાંની સાથે જ ચારે બાજુ સુવર્ણરંગી ચાદર બિછાવી દે. નાજુક સોનેરી પુષ્પો વિપુલ સંખ્યામાં સર્વત્ર છાઈ ગયાં હોય. ડુંગરાના બેળાવ પર, ખડકોની આસપાસ, દરિયા તરફ, અવરજવરના રસ્તા પર – બધે જ આ નાનકડાં ફૂલોનો જંગી ફાલ પોતાની હસ્તીથી આપણને જાણે પડકાર ફેંકતો હોય તેમ મોજથી વિસ્તર્યો હોય. એ પુષ્પોને આટલો લાંબો વખત અદૃશ્ય રહેવું પડ્યું હતું, સૂકીભઠ ધરતીએ તેમને ક્યારનાં દાબી રાખ્યાં હતાં; હવે તેમની સુવર્ણમય

સમૃદ્ધિ આટલી જગામાં સમાતી નથી !

પછી પીળાં ફૂલ બળી જાય અને ઘેરા જાંબલી રંગનું સામ્રાજ્ય જામે. પીળાંમાંથી જાંબલી અને તેમાંથી લાલ એમ વસંતનું હૃદયપરિવર્તન થાય. ફૂલોની અંદર અસંખ્ય સૂક્ષ્મ કોષોનું પરિવર્તન શી રીતે થતું હશે ? વાયુ એક દિવસ એક રંગ ખેરવે ને બીજો રંગ બીજે દિવસે : જાણે કે વસંતના રાષ્ટ્રીય રંગ એકાન્ત ડુંગરામાં બદલાતા રહેતા હોય અને વિવિધ ગણરાજ્યો પોતપોતાના આક્રમણકારી ધ્વજો ફરકાવતાં વળાંક લેતાં જતાં હોય !

આ ઋતુમાં કિનારાના પ્રદેશ પર થુવેરને ફૂલ આવે છે. આ પ્રદેશથી દૂર, એન્ડિયન પર્વતમાળાની ધાર ઉપર થુવેર રાક્ષસની જેમ વધેલા દેખાય, દુશ્મનની ફોજ જેવી લાં... બી કાંટાળી હાર. તેને મુકાબલે કાંઠાળા પ્રદેશના થુવેર નાના ને ગોળ હોય છે. મેં તેના પર વીસ લાલ કળીઓ બેઠેલી જોઈ છે—કોઈએ લાગણીના આવેશમાં અંજલિ આપી હોય ને આંગળી પર રક્તબિંદુઓ ચોંટ્યાં હોય એવું લાગે. પછી તે ફાટે. સાગરના સફેદ ટોપીવાળા છોડની સામે આ ફુલવિકસિત પુષ્પોવાળા સેંકડો-હજારો થુવેર જોવા મળે.

*

વતનમાં મારે ઘેર જૂના શતાબ્દી છોડે તેનું આત્મઘાતી ઉત્કૃલ્લન તેની પોતાની અંદરથી ખેંચ્યું હતું. વાદળી અને પીળા રંગનો આ ઊંચો અને જાડો છોડ છેલ્લાં દસ વર્ષથી મારા દરવાજા પાસે મારા કરતાં ઊંચો થયો ત્યાં સુધી વધતો રહ્યો છે અને હવે મૃત્યુના સ્વાગત માટે તેને ફૂલ આવે છે. તેમાંથી સાત મીટર ઊંચો લીલો શક્તિશાળી ભાલો ઊગી નીકળ્યો, તેને સૂકો પુષ્પસમુચ્ચય વળગેલો હતો. તેના પર આછું સુવર્ણ રજનું પડ હતું. પછી ‘આગાવે અમેરિકાના’ નામના છોડનાં પાંદડાંઓનો સમૂહપાત અને વિનાશ.

અહીં એ વિશાળ વિલાઈ જતા છોડની પાસે જ બીજો મોટો પુષ્પછોડ જન્મ પામી રહ્યો છે. મારા દેશની બહાર કોઈ એને ઓળખશે નહિ. તે આ દક્ષિણ ધ્રુવના કિનારા પ્રદેશમાં જ ઊગે છે. તેને ચૌહલ (‘પુયા ચિલેન્સિસ’) કહે છે. આ પ્રાચીન વનલતાનું પૂજન એરોકેનિયન લોકો કરતા. પ્રાચીન એરોકોનું આજે અસ્તિત્વ નથી. રક્ત, મૃત્યુ, સમય અને પછી એલોન્ઝો દ એર્સિલ્લનાં લોકગીતોએ માટીમાંથી સરજાયેલ જાતિના ઇતિહાસ પર પૂર્ણવિરામ મૂકી દીધું છે. દેશની રક્ષા માટે તેને ભૂસ્તરીય સ્વપ્નમાંથી આક્રમકોએ ઉદ્ધત રીતે જગાડેલ. હું તેનાં ફૂલને સૈકાઓનાં વિલોપન અને રક્તમિશ્રિત વિસ્મૃતિના પડમાંથી ઊગી આવતાં જોઉં છું, ત્યારે લાગે છે કે આપણી વર્તમાન અવનતિ કે અધોગતિ છતાં પૃથ્વીનો ભૂતકાળ ખીલે છે. પૃથ્વી પોતાની મૂળ પ્રકૃતિ સાચવીને અસ્તિત્વ પામતી જાય છે.

પણ હું તે ફૂલનું વર્ણન કરવાનું ભૂલી ગયો.

તે કરવતના દાંતા જેવી તીક્ષ્ણ ધારવાળાં પાંદડાં ધરાવતો બ્રોમલીઆસી છોડ છે. લીલા અગ્નિની જેમ રસ્તાની બાજુ પર ઊગી નીકળે છે. ભેદી રત્નજડિત તરવારોની જેમ ગોઠવાય છે અને પછી એકાએક તેના કટિભાગ પર માણસના જેટલું ઊંચું મોટું લીલું ગુલાબનું ફૂલ કે પુષ્પગુચ્છ ફૂટે છે. નાજુક પુષ્પોથી ગૂંથાયેલા આ મોટા પુષ્પની ટોચ સમુદ્રમાંથી આવતા પ્રકાશમાં ચળકે છે. સાગરના તરંગોના એકમાત્ર સ્મારકરૂપ આટલા મોટા કદનું લીલા રંગનું ફૂલ મેં કદી જોયું નથી.

મારા દેશના ખેડૂતો અને માછીમારો નાના છોડનાં નામ ઘણા વખતથી ભૂલી ગયા છે. ધીમે ધીમે એક પછી એક નામ ભૂલી જતાં છેવટે ફૂલોનું મહત્વ પણ રહ્યું નહિ. તે બધાં એકબીજામાં ભળી જતાં અને નદીઓ જેમ અન્ડિયનના હિમપ્રદેશ-માંથી ખેંચી લાવીને કિનારા પર ફેંકી દે છે તે પથ્થરની માફક અપ્રસિદ્ધ બની જતાં. ખેડૂતો અને માછીમારો, ખાણિયાઓ અને દાણચોરો તેમની કઠણ જિંદગી તેમજ મૃત્યુ, કર્તવ્ય અને પરાજયની પરંપરાને વજાદાર રહેતા. વણશોધેલા પ્રદેશના નાયક થવું એટલે અપ્રસિદ્ધિમાં અટવાવું. આ પ્રદેશો અને તેમનાં ગીતો તદ્દન અજ્ઞાત જાતિથી અને જેનાં નામ કોઈ જાણતું નથી તેવાં ફૂલોથી પ્રકાશિત થાય છે.

આ ફૂલોમાં એક એવું તત્ત્વ છે જેણે મારા ઘરને ઘેરી લીધું છે. તેને વાદળી રંગનું લાંબું, ટટ્ટાર, તેજસ્વી, કઠણ થડ હોય છે. તેની ટોચ પર પારવાદળી અને ઘેરા વાદળી ફૂલોનો પ્રભાવ હોય છે. બધા માણસોમાં ભવ્યાતિભવ્ય આસમાની રંગને પારખવાની શક્તિ હોય છે કે કેમ તે હું જાણતો નથી. માત્ર થોડાકને જ એ દર્શનીય હોય છે ? બીજાથી તે અદૃશ્ય, પ્રચ્છન્ન હોય છે ? કોઈ આસમાની દેવે એનો વિચાર કરવાનો તેમને નિષેધ કર્યો છે ? કે પછી તે મારા એકલાનો જ એકલતાથી પોષાયેલો આનંદ છે ? વસંતના વૈભવની વચ્ચે આ આસમાની રંગ, આસમાની તરંગ અને આસમાની તારો જોયાથી આનંદ ગર્વમાં પલટાઈ ગયો છે ?

છેલ્લે ‘ડોકાઝ’નો ઉલ્લેખ કરું. બીજે કોઈ ઠેકાણે આ છોડ અસ્તિત્વ ધરાવતો હશે કે કેમ તે હું જાણતો નથી. આ છોડ ત્રિકોણાકારી આંગળીઓ રેતી પર ખોસીને લાખોની સંખ્યામાં વિસ્તરે છે. વસંતઋતુ તેમના લીલા હાથ લાલચટાક રત્નોથી ભરી દે છે. આ ‘ડોકાઝ’ને ગ્રીક નામ છે : ‘એઈઝોએસી’. વસંત ઋતુના છેલ્લા દિવસોમાં આઈલા નેગરાનું એ નૂર છે, સાગરના આક્રમણની માફક ફરી વળતું, સાગરની લીલી ગુફાના ઉદભવ જેવું, દૂર દૂર વરુણ દેવના મંદિરાલયમાં એકત્રિત કરેલ જાંબુડિયા રંગના છોડમાંથી નિષ્પન્ન કરેલા રસ જેવું.

રેડિયોએ હમણાં જ જાહેર કર્યું કે એક ગ્રીક કવિને સુખ્યાત પારિતોષિક મળે છે. પત્રકારો ચાલ્યા ગયા છે. અમને દંપતીને શાંતિ થઈ. દરવાજા પરથી તાળું ઉઘાડી લીધું, જેથી ગમે તે વ્યક્તિ, રાબેતા મુજબ અમારે ત્યાં અગાઉથી કહ્યા

વગર પણ આવી શકે-વસંતની જેમ.

બપોર પછી સ્વીડનના એલચી અને તેમનાં પત્ની મળવા આવ્યાં. મારે માટે ટોપલી ભરીને બોટલો અને ભાતભાતની સરસ વાનગીઓ લાવેલાં. મને જ નોબેલ પારિતોષિક મળશે એવી લગભગ ખાતરી સાથે એ પ્રસંગ ઊજવવા માટે આવેલાં. અમને કશો અફસોસ નહોતો, જેને એ પારિતોષિક મળેલું તે ગ્રીક કવિ સેફીરિસના માનમાં અમે જ્યાંફત ઉડાવી. જતી વખતે એલચીએ મને એક બાજુ લઈ જઈને પૂછ્યું : ‘પત્રકારો મારી મુલાકાત લેશે ને પૂછશે. હું તેના વિશે કશું જાણતો નથી. તમે મને કહેશો આ સેફીરિસ કોણ છે ?’

‘મને પણ ખબર નથી એ કોણ છે તે.’ પૂરી પ્રામાણિકતાથી મેં જવાબ આપ્યો.

આ પૃથ્વી પરના પ્રત્યેક લેખકને, એ કબૂલ કરે કે નહીં, પણ પોતાને નોબેલ પારિતોષિક મળે એવી ઇચ્છા કોઈક વખત થયા વગર રહેવાની નહીં.

લૅટિન અમેરિકામાં વિવિધ દેશો પોતપોતાના ઉમેદવારો માટે પ્રચાર કરે ને યુક્તિપ્રયુક્તિ લડાવે એવું બન્યું છે. એને લીધે ઇનામ મળવું જોઈએ એવા લેખકોને ઇનામ મળ્યું નથી. એનું જ્વલંત ઉદાહરણ રોમ્યુલો ગેલીગોઝ છે. તેનું કામ મોટા ગજાનું, સમૃદ્ધ અને ગૌરવપ્રદ. પણ વેનેઝુએલા તેલનો એટલે કે ધનાઢ્ય દેશ. નોબેલ પારિતોષિક તેને મળે તે માટે ધનનો છુટ્ટે હાથે ઉપયોગ કરવાનું સત્તાધારીઓએ નક્કી કરેલું. સ્વીડનમાં નિયુક્ત થયેલ એલચીનું લક્ષ્ય ગેલીગોઝને માટે એ માન યેનકેન સંપ્રાપ્ત કરવાનું હતું. ભોજનનાં નિમંત્રણો છૂટથી અપાવા લાગ્યાં. સ્વીડિશ એકેડેમીના સભ્યોનાં પુસ્તકો સ્ટોકહોમમાં સ્પેનિશ ભાષામાં છપાવીને પ્રસિદ્ધ કરવાની પણ વ્યવસ્થા કરેલી. આ બધું એ સંવેદનશીલ ને સંકોચવાળા સજ્જનોને વધુ પડતું લાગ્યું હશે. વેનેઝુએલાના એલચીની વધુ પડતી ચાલાકીએ તેમને મળવું જોઈતું સાહિત્યિક સન્માન સદાને માટે ખૂંચવી લીધું હતું એની જાણ રોમ્યુલો ગેલીગોઝને કદી થઈ નહીં.

પેરિસમાં ફૂર મજાક સુધી પહોંચેલી એક દુઃખદ ઘટના મને જાણવા મળેલી. પૉલ વાલેરીની વાત હતી. એ વર્ષના નોબેલ પારિતોષિક માટેના સર્વશ્રેષ્ઠ ઉમેદવાર તરીકે તેમનું નામ પેરિસનાં અખબારોમાં પ્રસિદ્ધ થયેલું. આ ઉત્તેજક સમાચારથી જાગેલા તનાવને હળવો કરવા સારુ વાલેરી સ્ટોકહોમમાં નિર્ણય લેવાવાનો હતો તે દિવસે સવારે સોટી અને કૂતરા સાથે ઘેરથી દૂર દૂર ફરવા નીકળી પડ્યા હતા.

બપોરે જમવા વેળાએ ઘેર પાછા આવ્યા. ઘરમાં પેસતાં જ સેક્રેટરીને પૂછ્યું : ‘કોઈનો ફોન હતો ?’

‘હા, જી. થોડી મિનિટ પહેલાં જ સ્ટોકહોમથી કૉલ હતો.’

‘એમણે શું કહ્યું ?’ તેમણે ઉત્તેજના સાથે પૂછ્યું, ‘સ્વીડનનાં એક પત્રકાર

મહિલાનો કોલ હતો. સ્ત્રીઓના મતદાન હક્ક માટેના આંદોલન અંગે આપના વિચારો જાણવા માગતાં હતાં.’

વાલેરી પોતે આ કિસ્સો કંઈક કટાક્ષ સાથે કહેતા. સાચી વાત એ છે કે આ મહાન, સિદ્ધહસ્ત કવિ એ સ્પૃહણીય સન્માન કદી પામી શક્યો નહીં.

મારે માટે કહું તો મને ઇનામની દરકાર નહોતી એમ કહી શકાશે નહીં. ચિલીના એક વિદ્વાને ગેબ્રિલા મિસ્ત્રાલની પ્રશસ્તિ રૂપે લખેલા એક પુસ્તકમાં મેં વાંચેલું કે મારી એ નીતિનિષ્ઠ ભગિનીએ પોતાના સિદ્ધાન્તને આંચ ન આવે તે રીતે, પારિતોષિક માટેની પોતાની તક સુધારવા સારુ અનેક ઠેકાણે પત્રો લખેલા. એને લીધે મારું મોં વધુ સિવાઈ ગયું. મારું નામ ઇનામના સંદર્ભમાં બોલાતું જાણ્યું. (કેટલી વાર ચર્ચાની એરણ પર આવેલું તેની ગણતરી રહી નહોતી), ત્યારથી સ્વીડન નહીં જવાનું નક્કી કરેલું. છેક બચપણથી સ્વીડનનું મને આકર્ષણ રહેલું. ત્યાં નાનપણમાં તોમેઝ લાગો અને હું એક દેશનિકાલ થયેલા મદિરાપ્રેમી પ્રોટેસ્ટન્ટ ધર્મશિક્ષક ગોસ્તા બાર્લિંગના શિષ્ય બનેલા.

વળી દર વર્ષે નામનો ઉલ્લેખ થાય પણ ઇનામ ન મળે એ સ્થિતિથી થાકી ગયેલો. શરતના ઘોડાની જેમ વાર્ષિક સ્પર્ધા વખતે મારું નામ યાદીમાં આવતું તેનાથી ચીડ ચડતી. બીજી તરફ ચિલીના અમુક લોકપ્રિય લેખકો અને સાહિત્યસેવકો સ્વીડનને એકંડેમીના તેમની પ્રત્યેના ઉપેક્ષાભાવથી સમસમી રહ્યા હતા. મારે માટે લગભગ હાસ્યાસ્પદ પરિસ્થિતિ સર્જાય એવું જોખમ ઊભું થયું હતું.

છેવટે, સૌ જાણે છે તેમ, મને નોબેલ પારિતોષિક મળ્યું. 1971માં હું પેરિસમાં હતો. ચિલીના એલચીના હોદ્દા પર તાજો જ આવ્યો હતો. મારું નામ ફરીથી અખબારોનાં પાને ચમકતું થયેલું. મને અને મારી પત્ની મતિલ્દેને ગુસ્સો આવ્યો. દર વર્ષે થતી નિરાશાથી ટેવાઈને અમે જાડી ચામડીનાં થઈ ગયાં હતાં. એ અરસામાં ઓક્ટોબરની એક રાત્રે અમારા એલચી ખાતાનો સલાહકાર અને લેખક જ્યોર્જ એડ્વર્ડ્સ મારે ઘેર આવી ચડ્યો. સ્વભાવે બદ્ધમુષ્ટિ. એટલે તેણે એક નાનકડી શરત મારી : જો મને એ વર્ષનું નોબેલ પારિતોષિક એનાયત થાય તો મારે તેને અને તેની પત્નીને પેરિસના શ્રેષ્ઠ રેસ્ટોરાંમાં ભોજન આપવું, અને જો મને ઇનામ ન મળે તો એણે મને અને મતિલ્દેને એ પ્રમાણે ભોજન આપવું.

‘કબૂલ’ મેં કહ્યું, ‘તમારે ખર્ચે અમને સરસ ભોજન મળશે.’

જ્યોર્જ એડ્વર્ડ્સ શરત લગાવવાની હિંમત કરેલી તેનું થોડુંક રહસ્ય મને બીજે દિવસે જાણવા મળ્યું. તેની એક પત્રકાર અને લેખક મિત્રે સ્ટોકહોમથી ફોન પર ખબર આપેલા કે આ વર્ષે પાબ્લો નેરુદાને નોબેલ પારિતોષિક મળે તેવી પૂરેપૂરી સંભાવના છે.

લાંબે અંતરેથી પત્રકારોના ફોન આવવા લાગ્યા. બિયોનેસ એરિસ, મેક્સિકો અને વિશેષતઃ સ્પેનથી. થોડી વારમાં તે સમાચાર સર્વસ્વીકૃત બિના તરીકે ફેલાઈ ગયા. સ્વાભાવિક રીતે જ, મેં કશું નિવેદન કરવાની ના પાડી. મારા મનમાં ફરી ઘટવટ શરૂ થઈ.

તે સાંજે મારો એકમાત્ર સ્વીડિશ મિત્ર અને લેખક આર્થર લુંકવીસ્ટ મળવા આવ્યો. તે એકેડેમીમાં ત્રણચાર વર્ષ હતો. સ્વીડનથી તે દક્ષિણ ફ્રાન્સની મુલાકાતે આવેલો. જમ્યા પછી મેં તેને મારી મૂંઝવણ કહી. લાંબા અંતરેથી ફોન આવતા હતા અને તેમણે તો મને ઇનામ પણ આપી દીધેલું !

‘આર્થર, એક ઉપકાર કરીશ ?’ મેં તેને કહ્યું, ‘જો વાત સાચી હોય તો અખબારોમાં જાહેર થાય તે પહેલાં મને તેની જાણ થાય તો સારું. મારે તે સમાચાર સૌપ્રથમ સાલ્વેડોર અયેન્દેને આપવા છે. અનેક સંઘર્ષોનો મારો એ સાથી સૌની પહેલાં સમાચાર જાણશે, તો બહુ જ રાજી થશે.’

કવિપંડિત લુંકવીસ્ટ મહાશયે તેમની સ્વીડિશ આંખો મારા પર સ્થિર કરી ને કહ્યું, ‘હું તને કશું કહી શકું નહીં. જો તને ઇનામ મળ્યું હશે તો સ્વીડનના રાજા તને તારથી ખબર આપશે અથવા પેરિસમાંનો દૂત જાણ કરશે.’

આ ઓગણીસમી કે વીસમી ઓક્ટોબરે બન્યું. એકવીસમીની સવારે મારા દૂતાવાસનો મુલાકાતી ખંડ પત્રકારોથી ખીચોખીચ ભરાઈ ગયો. મને કશા સમાચાર મળેલા નહીં એટલે હું મૌન હતો. સ્વીડન, જર્મની, ફ્રાન્સ અને લૉટિન અમેરિકાથી ટેલિવિઝનના માણસો આવેલા. તે મારા મૌનથી અધીરા થઈ ગયેલા. પરિસ્થિતિ સ્ફોટક બનવાની અણી ઉપર હતી. સાડા અગિયારે સ્વીડનના દૂતે મને ફોન કર્યો કે પોતે મળવા માગે છે. પણ કારણ કહેલું નહીં. તેનાથી તંગદિલી ઓછી થઈ નહીં, કેમ કે અઢી કલાક પહેલાં તેની મુલાકાત થવાની નહોતી. ટેલિફોનની ઘંટડી સતત વાગ્યા કરતી હતી.

પેરિસના એક રેડિયો સ્ટેશને છેલ્લી ઘડીના સમાચાર તરીકે પ્રસારણ કર્યું કે 1971નું નોબેલ પારિતોષિક ‘પોએતે ચીલિયાં પાબ્લો નેરુદા’ને એનાયત થાય છે. બીજી જ પળે હું અખબારોના પ્રતિનિધિઓને મળવા નીચે ગયો. સદભાગ્યે, એ જ ઘડીએ મારા બે જૂના મિત્રો, એરેગોન અને માર્સિનેક આવી પહોંચ્યા. કવિબંધુ માર્સિનેકે આનંદના નારા લગાવ્યા. મારા કરતાં એરેગોન આ સમાચારથી વધારે આનંદિત હતો. અખબારનવેશોના પ્રશ્નોનો સામનો કરવામાં બંનેએ સારી મદદ કરી.

મને તાજું જ ઓપરેશન કરેલું તેથી હું નબળો હતો. ઊભા રહેતાં પગ ધ્રૂજતા હતા. બહાર નીકળવાની ઇચ્છા નહોતી. સાંજે મિત્રો જમવા આવ્યા. ઇટાલીથી મેટ્ટા; બાર્સિલોનાથી ગાર્સિઆ માર્કવિસ; કેરેકસથી માઇગલ ઓટેરો સિલ્વા; ખુદ પેરિસમાંથી આર્તરો કેમેયો રેમીરેઝ; કોર્તેઝાર તેના અજ્ઞાત આવાસમાંથી આવેલો.

ચિલીનો કાર્લો વેસેલો મારી સાથે સ્ટોકહોમ જવા સારુ રોમથી આવ્યો હતો.

તારનો એટલો મોટો ડુંગર ખડકાયેલો કે હજુ હું એ બધાનો વાંચીને જવાબ આપી શક્યો નથી. અસંખ્ય પત્રો આવેલા. તેમાં એક જરા વિચિત્ર ને ચમકાવી મૂકે તેવો હતો. હોલેન્ડથી કોઈ માથાભારે કાળા આદમીનો પત્ર હતો. 'બ્રિટિશ ગીઆનામાં જ્યોર્જટાઉનમાં સંસ્થાનવાદ વિરુદ્ધ ચાલતી ચળવળનો હું પ્રતિનિધિ છું.' પત્રમાં લખ્યું હતું, 'સ્ટોકહોમમાં યોજનારા નોબેલ પારિતોષિક અર્પણ સમારંભમાં ઉપસ્થિત રહેવા સારુ મેં પાસ માગ્યો છે. સ્વીડનના દૂતાવાસ તરફથી મને કહેવામાં આવ્યું છે કે તે માટે સાંજનો નિયત પોશાક પહેરવો આવશ્યક છે, ફરજિયાત છે. ટેઈલ કોટ ખરીદવાના મારી પાસે પૈસા નથી ને ભાડાનો કોટ હું કદી પહેરતો નથી. અમેરિકાના સ્વતંત્ર નાગરિકને માટે બીજાનું વાપરેલું વસ્ત્ર પહેરવું તે અપમાનજનક છે. આથી હું તમને જણાવું છું કે જે કાંઈ થોડા પૈસા ભેગા કરી શકીશ તેનાથી સ્ટોકહોમ આવીને એક અખબારી પરિષદ ભરવાનો છું. અને તેમાં આ સમારંભની સામ્રાજ્યવાદી તેમજ લોકદ્રોહી રીતરસમ સામે જેહાદ જગાવવાનો છું. પછી ભલે તે સમારંભ દુનિયાભરમાં સામ્રાજ્યવાદના કટ્ટર વિરોધી અને સૌથી વિશેષ લોકપ્રિય કવિના માનમાં યોજાતો હોય.'

નવેમ્બરમાં મતિલ્દે અને હું સ્ટોકહોમ ગયાં. કેટલાક જૂના મિત્રો પણ સાથે આવેલા. ત્યાંની શાનદાર ગ્રાન્ડ હોટલમાં અમારો મુકામ હતો. તેની બારીમાંથી રમણીય નગર અને સામે ઊભેલો શાહી મહેલ દેખાતાં હતાં. એ હોટલમાં તે વર્ષના ભૌતિકવિજ્ઞાન, રસાયણશાસ્ત્ર, ઔષધ વગેરેના પારિતોષિક-વિજેતાઓ પણ ઊતર્યા હતા. ઉપરાંત બીજા પણ કેટલાક મહાનુભાવો હતા, જેમાંના અમુક સુઘડ ને સંસ્કારી રીતભાતવાળા હતા તો અમુક કારખાનામાંથી સીધા જ નસીબે અહીં લાવીને મૂક્યા હોય તે મિકેનિકના જેવા સાદા અને ગામડિયા જેવા ભોળા લાગતા હતા. જર્મન વીલી બ્રાન્ટ હોટલમાં ઊતર્યા નહોતા. તે શાંતિનું નોબેલ પારિતોષિક નોર્વેમાં લેવાના હતા, એ મારે માટે ખેદજનક હતું. કેમ કે બધામાં એ એક જ વિજેતા એવા હતા જેમને મળીને વાતો કરવાનું મને બહુ જ મન હતું. પાછળથી યોજાયેલા સન્માન સમારંભોમાં તેમને મળવાનો પ્રયત્ન કરેલો—જોકે ત્યાં પણ મારી ને તેમની વચમાં ત્રણ કે ચાર માણસો બેઠેલા હતા.

આ ભવ્ય સમારંભમાં થનાર વિધિનું રિયાઝ ગોઠવેલું હતું. સ્વીડનનો શિષ્ટાચાર એવો કે તેણે અમારી પાસે તે સ્થળ ઉપર થનાર અર્પણવિધિનું રીતસર નાટક કરાવેલું. ગંભીર મુખમુદ્રાવાળા મહાનુભાવો પથારીમાંથી ઊઠીને નિયત સમયે હોટલમાંથી નીકળે અને ખાલી મકાન પાસે બરાબર સમયે પહોંચે; એક પણ પગથિયું ચૂક્યા વગર સીડી ચડે, ડાબી કે જમણી બાજુ નિયત ક્રમમાં ચાલે અને સમારંભને દિવસે બેસવાના હોય તે જ સુખાસનમાં મંચ પર બેસે. આ બધું દૂરદર્શનના કેમેરા

સામે, વિશાળ પણ ખાલી ખંડમાં—જ્યાં રાજા અને રાજકુટુંબનાં ઉત્કૃષ્ટ પણ ખાલી આસનો નજર સામે ઊપસી આવતાં હતાં. મને એ જ સમજાતું નથી કે આવા ભયંકર અભિનેતાઓએ કરેલા રિયાઝની ફિલ્મ ઉતારવા માટે સ્વીડનના દૂરદર્શને કયો તુક્કો લડાવ્યો હશે.

સેન્ટ લુસીઆના ઉત્સવની સાથે ઇનામ-વિતરણનો દિવસ શરૂ થયો. સવારમાં હોટલના રવેશમાં થતા અવાજથી હું જાગી ગયેલો. પુષ્પના મુગટ પહેરેલી સુંદર સ્કેન્ડિનેવિયન કુમારિકાઓ મારા ઓરડામાં ધસી આવી. હાથમાંની મીણબત્તીથી તેમનાં મુખ પ્રકાશિત હતાં. મારે માટે નાસ્તો લાવેલી. સાથે સમુદ્રના સુંદર રંગીન ચિત્રની ભેટ હતી.

થોડી વાર પછી સ્ટોકહોમની પોલીસને ચમકાવી દે એવું કશુંક બન્યું. હોટલના સ્વાગતકક્ષ પર મારે માટેનો એક પત્ર પડેલો હતો. તેના પર પેલા બ્રિટિશ ગીઆનાના જ્યોર્જ ટાઉનના સામ્રાજ્યવાદવિરોધી બળવાખોરની સહી હતી. ‘સ્ટોકહોમમાં હું હમણાં જ આવ્યો છું’, પત્રમાં લખ્યું હતું. અખબારી પરિષદ ભરવાનો તેનો પ્રયત્ન નિષ્ફળ ગયો હતો; પરંતુ એક જહાલ કાન્તિકારી તરીકે તે અમુક પગલાં ભરવાનો હતો. દલિત અને પીડિતનો કવિ પાબ્લો નેરુદા નોબેલ પારિતોષિક ‘ટેઇલ્સ’ પહેરીને લે તે અસંભવ. તે માટે તેણે એક લીલી કાતર ખરીદી હતી. તેનાથી તે ‘તમારા પોશાકનાં પૂંછડાં અને બીજું જે કાંઈ લટકતું હશે’ તેને કાપી નાખશે. ‘માટે હું મારી ફરજ બજાવીશ તેની તમને ચેતવણી આપું છું. હોલની પાછળના ભાગમાં કાળા માણસને હાથમાં મોટી લીલી કાતર સાથે ઊભેલો જોશો ત્યારે તમને શું વીતવાનું છે તેનું અનુમાન કરી શકશો.’

આ વિચિત્ર પત્ર મેં સ્વીડનના શિષ્ટાચાર મુજબ મારી સાથે ફરતા જુવાન રક્ષકને સોંપ્યો. અગાઉ પોરિસમાં એ જ પાગલે મને લખેલા એવા બીજા પત્રની પણ તેને મેં હસતાં હસતાં વાત કરી અને એ બાબત ચિંતા ન કરવા કહ્યું. પણ પેલા જુવાને ન માન્યું. ‘આ વખતે આસપાસમાં ઘણા વિરોધીઓ છે એટલે ગમે તે બની શકે. સ્ટોકહોમ પોલીસને ચેતવવાની મારી ફરજ છે.’ એમ કહીને એ ઝડપભરે ત્યાંથી નીકળી ગયો, ફરજ બજાવવા.

મારી સાથે સ્ટોકહોમ આવનારામાં માઈગલ ઓટેરો સિલ્વા પણ હતો. મહત્વનો નવલનવેશ, તેજસ્વી કવિ, અમેરિકન ચેતનાનો નખશિખ પ્રતિનિધિ અને મારો અજોડ મિત્ર. સમારંભ શરૂ થવાને થોડા કલાક બાકી હતા. બપોરના ખાણા વખતે મેં કહ્યું કે સ્વીડનના યોજકોએ પેલા વિરોધપત્રને ગંભીર મહત્વ આપ્યું છે.

ઓટેરા સિલ્વા અમારી સાથે જમવામાં હતો. તેણે કપાળ કૂટતાં કહ્યું, ‘અરે, એ પત્ર તો મેં લખેલો. પાબ્લો, મારે તારી મજાક કરવી હતી. હવે શું કરશો ? પોલીસ જેનું અસ્તિત્વ જ નથી એવા વિરોધીની શોધમાં છે.’

‘તને જેલમાં લઈ જશે. આ કેરેબિયન પ્રદેશના માણસની બનાવટ કરવા બદલ જ્યોર્જ ટાઉનના આદમીને બદલે તને શિક્ષા કરશે.’

એ જ વખતે મારો સ્વીડિશ રક્ષક સત્તાવાળાઓને સાવચેત કરીને અમારી સાથે જમવા બેઠો હતો. મેં તેને કહ્યું, ‘એ મજાક હતી. તેનો કર્તા અહીં આપણી વચ્ચે જમી રહ્યો છે.’

એ પાછો ત્વરિત ગતિએ બહાર ગયો. પોલીસ સ્ટોકહોમની બધી હોટલોમાં પેલા જ્યોર્જ ટાઉનના હબસીની શોધમાં ફરી વળી હતી. તેમણે સાવચેતીનાં પગલાંમાં સહેજ પણ શિથિલતા દાખવી નહોતી. અર્પણવિધિ ચાલતો હતો તે દરમિયાન તે પૂરો થયા પછી અમે હોટલની બહાર નીકળ્યા તે બધો વખત મતિલ્દે અને હું જોઈ રહ્યાં હતાં કે સામાન્ય ચપરાશીને બદલે અમારા રક્ષણ માટે ચારપાંચ ઊંચા ને કદાવર કાતરપૂફ રક્ષકો મૂકવામાં આવેલા, જે છેવટ લગી અમારી સાથે જ રહ્યા હતા.

નોબેલ પારિતોષિકના સમારંભમાં શાંત, ગંભીર અને શિસ્તપ્રિય પ્રેક્ષકગણ હતા. વિનય અને વિવેક સાથે ઉચિત પળે તાળીઓ પડતી હતી. અમારી દરેકની સાથે રાજા હસ્તધૂનન કરે તે પછી દરેક પોતાની બેઠક પર પાછા આવે એવો ક્રમ હતો. મંચ રિયાઝ વખતે હતો તેવો ખુલ્લો કે ધૂળવાળો નહોતો, પણ ફૂલથી લદાયેલો હતો. કેટલાકે કહેલું (કદાચ મતિલ્દેને પ્રભાવિત કરવા કહ્યું હશે) કે રાજાએ મારી સાથે વધુ સમય ગાળેલો. મારો હાથ વધારે વાર સુધી દાબેલો અને મારા પ્રત્યે તે વિશેષ મૈત્રીભાવથી વર્તેલા. પરિવ્રાજક કવિઓ પ્રત્યેના જૂના રાજાઓના પરંપરાગત કૃપાભાવનું સ્મરણ તાજું થયું. ગમે તેમ, પણ બીજા કોઈ રાજાએ આટલો લાંબો વખત, અથવા કહો કે, અલ્પ ક્ષણ પૂરતું પણ મારી સાથે હસ્તધૂનન કર્યું નથી.

આટલા કડક શિષ્ટાચાર સાથે યોજાયેલા આ સમારંભની પાછળ નિઃશંક ગંભીર અર્થ રહેલો છે. જગતમાં મહત્વના પ્રસંગોનું ગાંભીર્ય કદાચ હંમેશાં રહેશે. માનવજાતને એની જરૂર છે. પણ મને આ મહાન ઇનામવિજેતાઓની કવાયત અને નાનકડા ગામની નિશાળમાં થતા ઇનામવિતરણ વચ્ચે સુંદર સામ્ય દેખાયેલું.

ચિલી ચીકો

હું મહાન જનરલ કેરેરા લેક અને તેનાં ધાત્વિક પાણીથી પ્રભાવિત થઈને પ્યુએર્ટો ઇબાનેઝથી આવતો હતો. તે પ્રકૃતિની શાંત મૂર્છા હતી. ક્યૂબાના વરાદેરો સાગર કે અમારા પેટ્રોલ્યુ સાથે તેની તુલના થઈ શકે. પછી આવે ઇબાનેઝ નદી પરનો રુદ્રમ્ય પ્રભાવ પાડતો જંગલી ધોધ. ઊર્જાના પ્રચંડ સ્રોતની નજીક રહેવા છતાં વીજળીની સગવડ વગર અને અસંખ્ય ઘેટાંની વચ્ચે રહેવા છતાં ચીથરાં

વીંટેલા દેહવાળા પડોશના શહેરના લોકોની અલગતા અને દરિદ્રતાથી પણ હું હલી ગયો હતો. છેવટે હું ચિલી ચીકો આવી પહોંચ્યો.

ત્યાં દિવસ પૂરો થતાં વિશાળ સંધ્યા મારી રાહ જોઈ રહી હતી. નિત્ય વાતો વાયુ વાદળાંને ક્વાટર્ઝની જેમ કાપી રહ્યો હતો. પૃથ્વી અને આકાશની વચ્ચે પવને પકડી રાખેલ મોટા ખડકને પ્રકાશની નદીઓ અલગ તારવી રહી હતી.

ઢોર બાંધેલી ભૂમિ અને વાવણી કરેલાં ખેતરો પવનનું ધ્રુવીય દબાણ અનુભવી રહ્યાં હતાં. આસપાસની ભૂમિ ઊંચી આવીને રોકા કેસ્ટલ્લોના ખડકમિનારા, તીક્ષ્ણ અણીઓ, ગોથિક શિખરો અને પ્રકૃતિની ગ્રેનાઇટ યુદ્ધભૂમિનું સ્વરૂપ ધારણ કરે છે. અનિયમિત રચનાવાળી દડા જેવી ગોળ તથા ટેબલ જેવી ઊંચી અને સપાટ આઇસિન પર્વતમાળાએ હિમના ત્રિકોણો અને ચતુષ્કોણોને દઢ બનાવ્યા હતા.

આકાશ શુદ્ધ, રેશમી દોરા અને ધાતુનાં પતરાંના સંયોગથી સંધ્યાને ગૂંથવામાં પ્રવૃત્ત હતું : ખાલી અવકાશમાં લટકતા એકલ પક્ષીની જેમ પીત રંગ આકાશમાં ઝબૂકી રહ્યો હતો. બધું જ વહેલનું મુખ, તેજીલો ચિત્તો અને બીજા અનેક ચળકતા અમૂર્ત આકારોની જેમ ઓચિંતું પરિવર્તન પામે છે.

ઉપર આકાશમાં વિશાળ અવકાશ વિવિધ આકાર રૂપે વિસ્તરી રહ્યો છે. ટેકરીઓ, જળધોધ તથા સુકાયેલાં ને સડી ગયેલાં લાખો વૃક્ષોનાં જૂથનું નિરીક્ષણ કરવા તે મને નિમંત્રી રહેલ છે. જૂનાં વૃક્ષોની હત્યા કરનારા નવી જન્મનારી સૃષ્ટિના મૌન માટે જવાબદાર ગણાય છે. આકાશ અને પૃથ્વી વિશેનો બધો જ શિષ્ટાચાર તૈયાર હતો. પણ કશુંક ખૂટતું હતું – આશ્રય, સામૂહિક સંગઠન, ઘર, માણસ. આવા દુર્દંટ એકાંતમાં રહેનારને સૌને સમાન ગ્રંથિથી બાંધનાર આસપાસના વિશાળ બંધનની જરૂર છે. હું નીકળ્યો ત્યારે સંધ્યા ઝાંખી થઈ રહી હતી, રાત્રિ સર્વત્ર વ્યાપી રહી હતી.

સપ્ટેમ્બર ધ્વજો

લેટિન અમેરિકા ખંડના દક્ષિણ ભાગમાં સપ્ટેમ્બર ખુલ્લો ફૂલનો મહિનો ગણાય છે. આ મહિનો ધ્વજથી પણ અલંકૃત થાય છે.

ગઈ સદીની શરૂઆતમાં, 1810માં, સપ્ટેમ્બર મહિનામાં સ્પેનિશ સત્તા સામે બળવો ફાટી નીકળ્યો હતો અથવા દક્ષિણ અમેરિકાના અનેક વિસ્તારોમાં તે સંગઠિત થયો હતો. સપ્ટેમ્બરમાં અમે દક્ષિણ અમેરિકાવાસીઓ સ્વાતંત્ર્યની ઉજવણી કરીએ છીએ, અમારા વીરપુરુષોનું સન્માન કરીએ છીએ અને વસંતનું સ્વાગત કરીએ છીએ. તે મેંગેલેનની સામુદ્રધુનીની પાર પહોંચીને છેક નીચે દક્ષિણમાં પેટેગોનિયા અને કેપહોર્ન સુધી ખીલે છે.

મેક્સિકોથી આર્જેન્ટિના અને ચિલી સુધી ઉદગમ પામીને વિસ્તાર પામેલી

બળવાની શૃંખલાનું દુનિયા માટે ઘણું મહત્વ હતું.

તેના નેતાઓ વિભિન્ન હતા. બોલીવાર, યૌદ્ધો અને અમીર, પયગંબરના પ્રભાવથી મંડિત; સાન માર્ટિન, ચિલીની મુક્તિ માટેની નિર્ણાયક લડાઈ લડવા માટે લશ્કરને પૃથ્વીની ઊંચામાં ઊંચી અને વિકટમાં વિકટ પર્વતમાળા ઓળંગવા સંગઠિત કરનાર જોઝ માઇગવલ કેરેરા અને બર્નાર્ડો ઓ'હિગિગન્સ : તેમણે ચિલીના લશ્કરની અને છાપખાનાની સૌપ્રથમ સ્થાપના કરી હતી અને યુ.એસ.માંથી ગુલામીનો કાયદો નાબૂદ થયો તેની ઘણાં વર્ષો પહેલાં ચિલીમાંથી એ કાયદો નાબૂદ કર્યો હતો.

બોલીવાર અને બીજા મુક્તિદાતાઓની માફક, જોઝ માઇગવલ કેરેરા ઉપલા ધનિક વર્ગમાંથી આવતો હતો. આ વર્ગના લોકોનાં હિત અમેરિકામાં રહેલા સ્પેનવાસીઓનાં હિત સાથે અથડાતાં હતાં. લોકો સંગઠિત નહોતા, પણ સ્પેનિશ શાસનની સેવામાં ગુલામીખતથી બંધાયેલા હતા. બોલીવાર અને કેરેરા જેવા સ્પેનની લશ્કરી અકાદમીના વિદ્યાર્થીઓ અને વિશ્વકોશના વાયકોએ અલગતા અને અજ્ઞાનની દીવાલો તોડીને રાષ્ટ્રીય ભાવનાને ઉત્તેજવાની હતી.

કેરેરાની જિંદગી ટૂંકી અને વીજળીના જેવી ઝબકારાવાળી હતી. 'અલ હુસાર ડેસ્ડીકેડો' ('દુર્ભાગી હુસાર') એવું મથાળું મેં તેને વિશે વર્ષો પહેલાં પુસ્તક તૈયાર કરેલું તેને આપ્યું હતું. મેઘતાંડવમાં વીજળીનો દંડ તણખા પાડે તેમ તેના વિશે વિરોધીઓને તેનું લોહચુંબક જેવું વ્યક્તિત્વ ખેંચી લાવતું. છેવટે તેને નવા સ્થપાયેલા આર્જેન્ટાઇન ગણતંત્રના શાસકોએ મેન્ડોઝા ખાતે ગોળીથી વીંધી નાખ્યો હતો, સ્પેનિશ શાસનને ઉથલાવવાની તેની તીવ્ર ઇચ્છા હતી. તેને કારણે તે આર્જેન્ટાઇન પંપાના આદિવાસી ઇન્ડિયનોના મુખી તરીકે ઓળખાયેલો. તેણે બિયોનેસ એરિસને ઘેરો ઘાલેલો અને તેનો કબજો મેળવવાની લગભગ અણી ઉપર હતો. ખરું જોતાં તેની ઇચ્છા ચિલીને મુક્ત કરવાની હતી. તેનું હૃદય તેના પર એટલું મંડાયેલું હતું કે તેણે અપકવ સમયે નાગરિક અને લશ્કરી ગેરીલા યુદ્ધ શરૂ કરેલાં જેથી તેનું મૃત્યુ થયું. તે સંક્ષોભજનક વર્ષોમાં બળવાએ તેના અત્યંત તેજસ્વી અને હિંમતવાન પુત્રોનો ભોગ લીધો હતો. ઇતિહાસે બળવા ઉપર ઓ'હિગિગન્સ અને સાન માર્ટિનની હત્યાના ભીષણ કૃત્યનો દોષ ઓઢાડી દીધો છે. તેમ છતાં, સપ્ટેમ્બર માસના વસંત ઋતુ અને ધ્વજોના ઇતિહાસે તેની પાંખોની નીચે ત્રણ વીરોએ વિશાળ પંપા અને વિસ્તૃત હિમશૃંગોની ભૂમિકા પર કરેલી લડાઈનું સ્મરણ ઢાંકેલું છે.

ચિલીના બીજા મુક્તિદાતા ઓ'હિગિગન્સે નમ્ર શરૂઆત કરેલી. લંડનમાં સત્તર વર્ષની ઉંમરે એક જૂના કાન્તિકારીને મળ્યો ન હોત તો તેનું જીવન શાંતિમાં અપ્રસિદ્ધિના અંધકારમાં પૂરું થયું હોત. આ કાન્તિકારી ડોન ફ્રાન્સિસ્કો દ મિરાન્દા અમેરિકાના સ્વાતંત્ર્ય માટે યુરોપના બધા દેશોની કચેરીઓની મદદ માગી રહ્યો

હતો. રશિયાની રાણી કેથેરિન તેની મિત્ર હતી. રાણી માટે તેને અઢળક પ્રેમ હતો. તે રશિયન પાસપોર્ટથી પેરિસ આવ્યો હતો. યુરોપના તમામ દેશોના રાજદૂતોની કચેરીઓનાં બારણાં તેને માટે ઉઘાડાં હતાં.

તેની કથા રોમાંચક છે. કથામાં 'સમયનો અનુબંધ એવો સચવાયો છે કે તે ઓપેરા જેવું લાગે. ઓ'હિગિન્સ આયરિશ વંશના શ્રીમંત સૈનિક એવા ચિલીના ગવર્નર અને એક વખતના સ્પેનિશ વાઈસરોયનો સગો દીકરો હતો. મિરાન્દાએ ઓ'હિગિન્સની કૌટુંબિક ભૂમિકા જાણી ત્યારે તેને એમ થયું કે આ જુવાન સ્પેનના અમેરિકન સંસ્થાનોમાં બળવા માટે કામ લાગે તેવો છે. કોઈકે મિરાન્દાએ જુવાન ઓ'હિગિન્સને તેના જન્મનું રહસ્ય કહ્યું તે ક્ષણની વાત કરેલી છે. એ જ ક્ષણે ઓ'હિગિન્સ બળવામાં સામેલ થઈ ગયો. આ સાંભળીને જુવાન બળવાખોર ઘૂંટણિયે પડ્યો અને મિરાન્દાની આસપાસ હાથ વીંટાળીને ડૂસકાં ખાવા લાગ્યો અને તત્કાળ પોતાના દેશ ચિલી ઊપડી જવા અને સ્પેનિશ સત્તાની સામે બળવાનું નેતૃત્વ લેવાનું વચન આપ્યું. ઓ'હિગિન્સ સાંસ્થાનિક શાસન સામેની લડાઈઓમાં આખરી જીત મેળવનાર છે. તે ગણતંત્રનો સ્થાપક ગણાય છે.

સ્પેનિયાર્ડોએ મિરાન્દાની ધરપકડ કરી. તે કેદીઝમાં લા કેરેકા નામના ભયંકર કારાગારમાં મૃત્યુ પામ્યો. ફ્રેન્ચ ક્રાંતિના આ પૂર્વ સેનાપતિ તથા બળવાખોરોના ગુરુનો મૃતદેહ એક કોથળામાં નાખીને જેલની દીવાલની ટોચ ઉપરથી દરિયામાં ફેંકી દેવામાં આવ્યો.

પોતાના દેશમાંથી નિષ્કાસિત થયેલ સાન માર્ટિન એકલતામાં વૃદ્ધાવસ્થા ગાળીને ફ્રાન્સમાં, બૂલોન સર મેર ખાતે અવસાન પામ્યો.

ચિલીનો મુક્તિદાતા ઓ'હિગિન્સ પેરુમાં મૃત્યુ પામ્યો હતો. તેને પ્રિય જે કંઈ હતું તેનાથી દૂર. બળવા પર તરત જ આધિપત્ય ભોગવનાર જમીનદાર વર્ગે તેને દેશવટો આપ્યો હતો.

થોડા વખત પહેલાં લીમામાંથી પસાર થતા મેં પેરુના ઇતિહાસના સર્વસંગ્રહની મુલાકાત લીધેલી. ત્યાં મને જનરલ ઓ'હિગિન્સે છેલ્લાં વરસોમાં દોરેલાં ચિત્રો જોવા મળ્યાં. આ બધાં ચિત્રોનો વિષય ચિલી હતો. તેણે ચિલીમાં વસંતઋતુના વૈભવરૂપ સપ્ટેમ્બરનાં પણોં અને પુષ્પોનું ચિત્ર દોર્યું હતું.

આ સપ્ટેમ્બરે એ બળવાના સમયના માણસોનાં નામ, ઘટનાઓ અને સુખદુઃખને સંભારવા બેઠો છું. એક સદી પછી લોકો ફરીથી આંદોલન કરી રહ્યા છે અને સંશ્લોભજનક પવનનો સપાટો ધ્વજને ઉડાડી રહ્યો છે. એ દૂરદૂરના ભૂતકાળનાં વર્ષો પછી બધું જ બદલાઈ ગયું છે. પણ ઇતિહાસ પોતાની ગતિએ ચાલી રહ્યો છે. નૂતન વસંત અમારા અમેરિકાના અનંત અવકાશને ભરી રહી છે.

પ્રેસ્ટિસ

અમેરિકાનો કોઈ સામ્યવાદી નેતા લૂઈ કારલોસ પ્રેસ્ટિસના જેવી ખતરનાક અને અસાધારણ જિંદગી જીવી ગયો નથી. પ્રેસ્ટિસ બ્રાઝિલનો રાજદ્વારી અને લશ્કરી નેતા હતો. તેનું વાસ્તવિક જીવન અને તેની કથા ઘણા વખત પહેલાં વૈચારિક અવરોધોને ઓળંગી ગયેલ છે. તે જૂના વખતના વીર પુરુષોનું જીવંત પ્રતીક બની ગયેલ છે. આમ છે માટે જ્યારે આઈલા નેગરામાં મને બ્રાઝિલની મુલાકાત લેવા અને પ્રેસ્ટિસને મળવાનું નિમંત્રણ મળ્યું ત્યારે મેં તેનો તત્કાળ સ્વીકાર કર્યો. ઉપરાંત બીજા કોઈ પરદેશીને આમંત્રણ મળ્યું નથી એ જાણતાં હું ખુશ થયો. મને લાગ્યું કે મૃતકનો પુનર્જીવન આપવાના સમારંભમાં હું જતો હતો.

ઠસ વર્ષની નજરકેદ પછી પ્રેસ્ટિસ હમણાં જ મુક્ત થયો હતો. લાંબો જેલવાસ ‘મુક્ત દુનિયા’માં ખાસ મહત્વનો ન ગણાય. મારા કવિ મિત્ર નાઝીમ હિકમતે તુર્કની જેલમાં તેર કે ચૌદ વર્ષ ગાળ્યાં હતાં. આ સ્મરણો લખું છું ત્યારે પેરાગ્વેમાં છથી સાત સામ્યવાદીઓને બાર વર્ષથી કબરમાં પૂર્યા હોય તેમ જેલમાં પૂર્યા છે. તેમને બહારની દુનિયા સાથે કોઈ સંપર્ક રહેવા દીધો નથી. બ્રાઝિલના સર્વસત્તાધીશોએ પ્રેસ્ટિસની જર્મન પત્નીને ગેસ્ટાપો તરફ વાળી દીધી હતી. નાઝીઓએ તેને સાંકળથી બાંધીને શહીદસ્થાન તરફ જતા વહાણમાં ચડાવી દીધી હતી. તે સ્ત્રીએ એક બાળકીને જન્મ આપ્યો હતો. તે બાળકી આજે તેના પિતા સાથે રહે છે. પ્રેસ્ટિસની માતા ડોના લિયોકેડિયા પ્રેસ્ટિસે ગેસ્ટાપોના પંજામાંથી આ છોકરીને છોડાવી હતી. છોકરીને જન્મ આપ્યા પછી લૂઈ કારલોસ પ્રેસ્ટિસની પત્નીનો નાઝીઓએ શિરચ્છેદ કર્યો હતો. આ બધી શહીદીની ઘટના ખાતરી કરાવે છે કે પ્રેસ્ટિસને તેના લાંબા જેલવાસ દરમિયાન કોઈ ભૂલ્યું નહોતું.

પ્રેસ્ટિસની માતાનું અવસાન થયું તે વખતે હું મેક્સિકોમાં હતો. પોતાના પુત્રને છોડાવવા માટે આ સન્નારી આખી દુનિયા ફરી હતી. મેક્સિકોના ગણતંત્રના પૂર્વપ્રમુખ જનરલ લાઝારો કાર્ડિનાસે બ્રાઝિલના સર્વસત્તાધીશને, પ્રેસ્ટિસને તેની માતાના મરણોત્તર વિધિમાં હાજરી આપવા માટે થોડા દિવસ મુક્ત કરવા તાર કર્યો હતો. તેના તારસંદેશમાં પ્રમુખ ગાર્ડિનેસે પ્રેસ્ટિસને જેલમાં પાછો મોકલવા માટે ગેરંટી આપી હતી. પણ ગેતુલિયો વર્ગાસનો જવાબ નકારમાં હતો.

આ ઘટના પર દુનિયાભરના લોકોના ગુસ્સામાં હું પણ સામેલ થયો હતો અને ડોના લિયોકેડિયા વિશે કરુણપ્રશસ્તિકાવ્ય લખ્યું હતું, જેમાં તેમના દિવંગત પુત્રનું સ્મરણ કરીને જુલ્મગારનો પ્રબળ તિરસ્કાર કર્યો હતો. જેણે પોતાના પુત્રની મુક્તિ માટે દુનિયાનાં દ્વાર વ્યર્થ ખખડાવ્યાં હતાં તે ઉમદા મહિલાની કબર ઉપર તે કાવ્ય મેં વાંચ્યું હતું. મારી કવિતા ગંભીરભાવે નીચે મુજબ શરૂ થતી હતી.

સિનોરા, તમે અમારા અમેરિકાને વધુ ગૌરવ આપ્યું છે,
 તમે એને વિશુદ્ધ સરિતા આપી,
 જેનો જલપ્રવાહ અસ્ખલિત વહેતો રહ્યો છે.
 તમે એને તોતિંગ વૃક્ષ આપ્યું,
 જેનાં મૂળિયાં અપરંપાર છે.
 તમે એને એક દીકરો આપ્યો,
 જે તેના આંતરસમૃદ્ધ દેશને લાયક હતો.

કાવ્ય આગળ ચાલે છે તેમ બ્રાઝિલના સિતમગર શાસક પર તેજાબી ચાબખા વીંઝાય છે.

મેં તે કાવ્ય લગભગ સર્વત્ર વાંચ્યું હતું. અમેરિકા ખંડના બધા ભાગમાં તે પત્રિકા કે પોસ્ટકાર્ડમાં છપાઈને ફેલાઈ ગયું હતું.

એક વાર પ્રવાસ દરમિયાન હું પનામા રોકાયેલો ત્યારે કાવ્યવાચનમાં પ્રેમકાવ્યો પૂરાં કર્યા પછી આ કૃતિ લીધેલી. હોલ ચિત્કાર ભરાઈ ગયો હતો. ઇસ્થમસની ગરમીમાં પરસેવે રેબઝેબ થઈ ગયો હતો. વર્ગાસની સામેના મારા ઉગ્ર આક્ષેપો વાંચવા શરૂ કર્યા ત્યાં તો મારું ગળું સુકાવા લાગ્યું. હું અટકી ગયો. મારી નજીક પાણીનો ગ્લાસ હતો તે લેવા વળ્યો. એ ક્ષણે મેં સફેદ પોશાકવાળા કોઈકને મંચ તરફ ધસી આવતા જોયો. મેં ધારેલું કે એ હોલના કામનો સામાન્ય મદદનીશ હશે. એટલે મેં તેની સામે ગ્લાસ ધરીને તેમાં પાણી ભરી લાવવા કહ્યું; પરંતુ સફેદ પોશાકધારી ગુસ્સામાં આવીને તેને આઘું ખસેડીને આવેશમાં કહેવા લાગ્યો : ‘હું બ્રાઝિલનો રાજદૂત છું. મારે વિરોધ કરવો છે : પ્રેસ્ટિસ સામાન્ય ગુનેગારથી વિશેષ ન હતો...’

આ શબ્દો બોલાયા ત્યાં શ્રોતાઓએ કાન ફાડી નાખે તેવી હોહા સાથે સિસોટીઓ મારીને તેના વક્તવ્યને કાપી નાખ્યું. એક વોર્ડરોબ જેટલા પહોળા ખભાવાળો અશ્વેત વિદ્યાર્થી હોલની મધ્યમાંથી ઊભો થયો અને રાજદૂતના ગળાને પીસવા માટે હોય તેમ, મંચ તરફ ધસી આવ્યો. રાજદૂતને બચાવવા હું વચ્ચે ધસ્યો અને સદભાગ્યે હું તે હોલની બહાર સલામત નીકળી જાય એવી વ્યવસ્થા કરી શક્યો.

આ પ્રકારનાં શાખપત્રો સાથે, લોકસમારંભમાં સામેલ થવા માટે આઈલા નેગરાથી બ્રાઝિલ સુધીની મારી આ સફર બ્રાઝિલના લોકોને સ્વાભાવિક લાગી હતી. સાઓ પાઉલોમાં પાકાએમ્બુ સ્ટેડિયમમાં એકત્ર થયેલી વિશાળ મેદની જોઈને હું સ્તબ્ધ થયો હતો. લોકોની સંખ્યા 1,30,000 હતી એમ મને કહેવામાં આવેલું.

સ્ટેડિયમના વિશાળ વર્તુળમાં તેમનાં મસ્તક નાજુક દેખાતાં હતાં. મારી બાજુમાં બેઠેલો નાનકડો પ્રેસ્ટિસ, મને કબરમાંથી હમણાં જ નીકળેલ, પ્રસંગોચિત સ્વચ્છ અને સુઘડ વસ્ત્રધારી લેઝેરસ જેવો લાગતો હતો. એ દૂબળો હતો. તે એટલો શ્વેત હતો કે તેની ત્વચા પારદર્શી દેખાતી. જેલવાસીઓના જેવી વિચિત્ર સફેદી તેની ચામડીને હતી. તેનો તીવ્ર લાગણીવશ દેખાવ, આંખોની નીચેનાં મોટાં જાંબલી કૂંડાળાં, અત્યંત નાજુક અંગો; ઉદાત્ત ગૌરવ – એ બધું તેના સ્વાર્પણમય જીવનનું ધોતક હતું. તેમ છતાં સેનાપતિ વિજય મેળવ્યા પછી બોલે એવી સ્વસ્થતાથી તે બોલતો હતો.

થોડાક કલાક પહેલાં જ લખેલી એક કવિતા મેં તેના માનમાં વાંચી. જોજ એમેડોએ માત્ર સ્પેનિશ શબ્દ ‘અલ્બેનાઇલીસ’ પોર્ટુગીઝ શબ્દ ‘પેડ્રીઓઇરોસ’ને બદલે મૂક્યો હતો. મને ભય હતો કે લોકો સ્પેનિશમાં લખેલી કવિતા નહીં સમજે. પણ લોકો તેનો આસ્વાદ લેતા હતા. હું દરેક પંક્તિ ધીમી ગતિએ વાંચું અને બ્રાઝિલિયનો તેને તાળીઓના ગડગડાટથી વધાવી લે. લોકોના આ અભિવાદનનો મારી કવિતા પર પ્રભાવ પડ્યો. જે કવિ 1,30,000 માણસો સમક્ષ તેનાં કાવ્યો વાંચે એ અનુભવ લીધા પછી તે એ જ માણસ રહે અને એ જ રીતે કાવ્યલેખન કરે એમ બને નહિ.

છેવટે મહાન લૂઈ કાર્લોસ પ્રેસ્ટિસને મુખોમુખ મળવાનું થયું. તેના કોઈ મિત્રને ત્યાં મારી રાહ જુએ છે. પ્રેસ્ટિસનાં બધાં દેહલક્ષણો – નાનું કાઠું, પાતળું કદ, સફેદાઈ – લઘુચિત્રની ચોકસાઈને અનુસરે. તેના શબ્દો અને કદાચ તેના વિચારો પણ તેની ભૌતિક દેહરચનાને અનુરૂપ દેખાય છે.

તેના જેવો ઓછાબોલો માણસ મારો ગાઢ મિત્ર છે. તે મારી પ્રત્યે બીજા લોકો અમ કવિજનો પ્રત્યે રાખે તેવો ઉદાર વર્તાવ રાખે છે એમ માનું છું. મોટી ઉંમરના લોકો બાળકો પ્રત્યે રાખે તેના જેવો અર્ધ-મૃદુ અને અર્ધ-ઉડાઉ જેવો વર્તાવ તેનો હોય છે.

પ્રેસ્ટિસે પછીને અઠવાડિયે એક દિવસ મને બપોરના ભોજનનું નિમંત્રણ આપ્યું. જેને માટે નિયતિને કે મારી બિનજવાબદારીને દોષ દેવાય તેવી એક ઘટના બની. પોર્ટુગીઝ ભાષાનો અઠવાડિયાના છેલ્લા બે દિવસ શનિવાર અને રવિવાર છૂટા પાડીને ઓળખાય છે પણ પછી બાકીના દિવસો સોમ, મંગળ, બુધ એમ બોલવાને બદલે દરેક ‘સેગુન્ડા-ફેરા’, ‘ટેર્સા-ફેરા’, ‘ક્વાર્ટા-ફેરા’... એમ બોલાય છે. મને ‘ફેરા’ઓ યાદ રાખવામાં ગૂંચવાડો ઊભો થાય છે. કયો ફેરા કયા દિવસનો છે તે મને કદી સમજાયું નથી.

હું એક મજાના મિત્ર સાથે સમુદ્રકિનારે થોડાક કલાક ગાળવા માટે ગયેલો. મનમાં એમ હતું કે પ્રેસ્ટિસે બીજે દિવસે જમવા આવવાનું કહ્યું છે. ‘ક્વાર્ટા-ફેરા’ને દિવસે મને ખબર પડી કે પ્રેસ્ટિસે ‘ટેર્સા-ફેરા’ને દિવસે મારે માટે બધો વખત રાહ

જોઈ હતી. મારે માટે ખાસ ટેબલ સજાવ્યું હતું. હું ઇપાનેમાના બીચ પર નકામો સમય ગાળી રહ્યો હતો ! પ્રેસ્ટિસે મારી બધે તપાસ કરી. પણ હું ક્યાં છું તેની કોઈને જાણ ન હતી. મારા સ્વાદ અને શોખને સંતોષવા સાધુચરિત કેપ્ટને બ્રાઝિલમાં દુર્લભ ખાસ જાતના શરાબનો ઓર્ડર આપ્યો હતો. અમારે એકલા લંચ લેવાનું બન્યું.

જ્યારે જ્યારે હું આ વાત યાદ કરું છું ત્યારે શરમાઈ મરું છું. મારી જિંદગીમાં બધું જ શીખી શક્યો છું, પણ પોર્ટુગીઝ ભાષામાં અઠવાડિયાના દિવસોનાં નામ શીખી શક્યો નથી.

કોડોવિલા

હું સાન્તિયાગો છોડવાનો હતો ત્યાં મેં સાંભળ્યું કે વિક્ટોરિયો કોડોવિલા મારી સાથે વાત કરવા માંગે છે. હું તેને મળવા ગયો. છેક તેના મૃત્યુ સુધી અમે બંને ગાઢ મિત્રો હતા.

કોડોવિલા થર્ડ ઇન્ટરનેશનલનો સભ્ય હતો. તેના જમાનાનાં બધાં જ અપ-લક્ષણો તેનામાં હતાં. તે આપખુદ વ્યક્તિવાદી હતો. પોતે સાચો છે એમ હંમેશાં માનતો. પોતાનો અભિપ્રાય બીજા ઉપર સહેલાઈથી લાદતો અને માખણમાંથી છરી પસાર થાય એમ સહેલાઈથી માર્ગ કાઢી શકતો. આવે ત્યારે હંમેશાં એ ઉતાવળમાં હોય. અને એવી છાપ ઊભી કરે કે પોતે બધું જ વિચારી રાખ્યું છે, બધાના જવાબો પોતાની પાસે તૈયાર છે અને બીજાના અભિપ્રાયો પોતે વિવેકને ખાતર સાંભળે છે. ઘણી વાર તેમાં અમુક અંશે ધીરજનો અભાવ પણ દેખાય. એવું લાગે ત્યારે પોતે નિશ્ચયાત્મક આદેશ કરે. તેનામાં શક્તિનો સ્રોત હતો અને ચર્ચાનો ઉપસંહાર કરવાની કુશળતા ઘણી હતી. એ સતત અટક્યા વગર કામ કરી શકતો અને પોતાના સાથીઓ પાસેથી પણ એવી જ અપેક્ષા રાખે. તે એ જમાનાના મોટા રાજદ્વારી ચિંતન કરનાર યંત્રોમાંનો એક હતો એવું મને લાગતું.

તે હંમેશાં મારા પ્રત્યે સમજદારી અને માનનો ભાવ રાખતો. જાહેરજીવનમાં પરિવર્તન પામેલો ઉપભોગવાદી આ ઇટાલિયન નિતાંત માનવતાવાદી હતો. તેનામાં ઊંડી કલાની સૂઝ હતી. તેને લીધે એ સંસ્કારી માણસોની ભૂલો અને નબળાઈઓ સમજી શકતો. પણ રાજદ્વારી મામલામાં તે દુરારાધ્ય અને ઘણી વાર કઠોર બની જતો.

તેણે મને કહેલું કે સરમુખત્યારશાહી વિશે પ્રેસ્ટિસે કરેલું ખોટું અર્થઘટન તેને ચિંતા કરાવતું હતું. કોડોવિલા માનતો હતો કે પેરોં અને તેનું આંદોલન યુરો-પિયન ફાસિઝમના ફણગા રૂપે હતું. ફાસિઝમ-વિરોધી કોઈ પણ માણસ શાંતિથી પેરોંની વધતી જતી સત્તા કે એના જુલમોને સાંખીને બેસી રહે નહિ. કોડોવિલા અને આર્જેન્ટિનાનો સામ્યવાદી પક્ષ માનતો હતો કે આ સંજોગોમાં પેરોંના વિરોધ

રૂપે બંડ કરવું જોઈએ. તેની ઈચ્છા આ બાબત પ્રેસ્ટિસને હું વાત કરું તેમ હતી. તેણે મને કહ્યું કે આ 'મિશન' નથી. પણ તેના કથનમાં સામાન્ય રીતે જોવા મળતી નિશ્ચયાત્મકતાની પાછળ મને કશીક ચિંતાનો ભાસ થયો.

પેકેમ્બુની રેલી પછી મારે પ્રેસ્ટિસ સાથે લાંબી વાત થઈ. આ બે માણસોના કરતાં વધુ વિભિન્ન રીતે પરસ્પર વિરોધી હોય એવા બે માણસો શોધવા મુશ્કેલ છે. તંદુરસ્તીથી તરવરતો એક પુષ્ટ ઇટાલો -આર્જેન્ટાઇન કોડોવિલા આખો રૂમ, આખું ટેબલ, આસપાસનું બધું જ, અવશ્ય લઈ લેશે એમ લાગે. બીજી બાજુ દૂબળો પાતળો સાધુ જેવો પ્રેસ્ટિસ એટલો નબળો લાગતો હતો કે ફૂંક મારતાં બારીમાંથી ઊડી જાય. તેમ છતાં મેં જોયું કે તેમના દેખાવમાં આટલી ભિન્નતા છતાં બંને કોઈથી ગાંજ્યા ન જાય એવા કડક હતા.

'આર્જેન્ટિનામાં ફાસિઝમ નથી. પેરોં સ્પેનિશભાષી રાજદ્વારી છે. ફાસિસ્ટ નથી.' પ્રેસ્ટિસે કહ્યું, 'પેલા બ્રાઉન શર્ટવાળા ક્યાં ગયા ? ફાસિસ્ટ સૈનિકો ?'

'કોડોવિલા ખોટો છે. લેનિન કહે છે તેમ, બંડ કરવું એ રમતવાત નથી. દરેક વખતે તમે સૈનિકો વગર સ્વયંસેવકો ઉપર આધાર રાખીને યુદ્ધ જાહેર કરી શકો નહિ.'

ઊંડે સુધી પરસ્પર ભિન્ન રહેલા આ બે માણસો પોતપોતાની વાતમાં અચળ હતા. બેમાં કદાચ પ્રેસ્ટિસ આ બાબત સાચો હતો. પણ બંને પ્રશસ્ય બળવાખોરોનું જક્કી વલણ એવું વાતાવરણ ઊભું કરે છે, તેમાં શ્વાસ લેવો અશક્ય બને.

વળી મારે કહેવું જોઈએ કે કોડોવિલા શક્તિશાળી માણસ હતો. સામ્યવાદી યુગનાં દંભ અને ચીકાશ સામેની તેની લડાઈની હું તરફેણ કરું છું. જૂના જમાનાના સામ્યવાદી અમારા ચિલીવાસી લાફર્તે લશ્કરી મિજાજના સદાચારી હતા. તે જુનવાણી લાફર્તે પક્ષમાંનાં યુવાન-યુવતીઓ વચ્ચે થતી પ્રેમચેષ્ટાઓ અને પ્રેમપ્રસંગોના સતત વિરોધી હતા. કોડોવિલાએ પોતાની અસીમ પ્રાણશક્તિથી અમારા એક વખતના ગુરુ પ્રેસ્ટિસને હરાવ્યા.

સ્તાલિન

ઘણા માણસો હું મહત્વનો રાજકારણી છું એમ ધારતા હતા. આ દંતકથા ક્યાંથી શરૂ થઈ એની મને ખબર નથી. એક દિવસ 'લાઈફ' સામયિકમાં દુનિયાભરના સામ્યવાદી નેતાઓનાં ચિત્રો તેના વાચકોના લાભાર્થે મૂકેલાં, તેમાં મારું નાનકડું ચિત્ર જોઈને હું ખરેખર અચંબો પામેલો, પ્રેસ્ટિસ અને માઓ ત્સે તુંગની વચ્ચે ક્યાંક મારું સ્થાન હતું તે મને રમૂજ મજાક જેવું લાગેલું. મેં કોઈને આ બાબત નિર્ભાન્ત કર્યા નહિ. કેમ કે સુધારો સૂચવતા પત્રોની મને સૂગ છે. આ સિવાય આ ભૂલની જાળમાં સી.આઈ.એ.ને ફસાવેલા જોઈને મને આનંદ થયો. તેના પચાસ લાખ પ્રતિનિધિઓ દુનિયા આખીમાં ફેલાયેલા છે.

વિશ્વના સમાજવાદીઓના એકાદ અગ્રણી સાથે મારે લાંબામાં લાંબો સંપર્ક રહ્યો હોય તો તે બેજિંગની અમારી મુલાકાત દરમિયાન હતો. એક સમારંભમાં માઓ ત્સે તુંગ સાથે મેં ટોસ્ટ લીધેલો તે છે. અમારા ગ્લાસ એકબીજાને અડક્યા તે વખતે તેણે મારી સામે સસ્મિત જોયેલું અને અર્ધમૈત્રી અને અર્ધવક્તા સૂચવતું અટ્ટહાસ્ય કરેલું.

તેણે મારો હાથ તેના હાથમાં લઈને સામાન્ય રિવાજના કરતાં થોડી અધિક સેકંડ સુધી દબાવી રાખ્યો, પછી તે પોતાના મૂળ ટેબલે પાછો ફર્યો.

મેં યુ.એસ.એસ.આર.ની અનેક મુલાકાતો કરેલી. પણ મેં મોલોટોવ, વિન્સ્કી, બેરિયા કે મિકિયોવ અથવા લિટિનોવ જેવા બીજા કરતાં વધુ મળતાવડા અને ઓછા રહસ્યમય નેતાઓમાંથી પણ કોઈને હું મળ્યો નથી.

મેં સ્તાલિનને દૂરથી જોયેલા એકથી અધિક વાર, એક જ જગ્યાએ : રેડ સ્ક્વેરમાં, મહત્વના રાજકીય નેતાઓથી ગીચોગીચ ભરાયેલ ઊંચા મંચ પર. મેની પહેલી અને નવેમ્બરની સાતમી તારીખે મેં સ્તાલિનના નામના પારિતોષિક નક્કી કરનાર જ્યૂરીના સભ્ય તરીકે કેમલીનમાં કલાકો ગાળેલા, પણ હોલની કેડી પર પણ તેમને મળવાનું બન્યું નથી. પારિતોષિકો હંમેશાં સર્વાનુમતિથી નક્કી થતાં પણ કેટલાક ઇનામવિજેતાની પસંદગી દરમિયાન ઉગ્ર સંઘર્ષ થતો. મને હંમેશાં એવો અંદેશો રહેતો કે છેવટનો નિર્ણય લેવાય તે પહેલાં જ્યૂરીનો કોઈક સભ્ય સ્તાલિન પાસે પહોંચી જઈને તેમને સંભવિત પરિણામથી વાકેફ કરે અને તેને સ્તાલિનના આશીર્વાદ છે કે નહિ તે જાણી લે. પણ એક પણ વાર તેમણે કોઈ વાંધો લીધો હોય કે તે અમારી નજીક જ હોવા છતાં અમારી ઉપસ્થિતિની નોંધ લીધી હોય એવું યાદ નથી. સ્તાલિને વ્યવસ્થિત રીતે પોતાની જાતને રહસ્યમય બનાવી હતી એમાં શંકા નથી. નહિ તો એ અત્યંત ભીરુ પ્રકૃતિના હતા. પોતે જ પોતાના કેદી હતા. એ શક્ય છે કે તેમના સ્વભાવનું આ લક્ષણ બેરિયાના પ્રભાવ સાથે સંબંધ ધરાવતું હોય. બેરિયા એક જ સ્તાલિનના રૂમમાં રજા વગર જતો - આવતો હતો.

તેમ છતાં, એક પ્રસંગે કેમલીનના એ રહસ્યમય માનવનો અણધાર્યો પણ પરોક્ષ ભેટો થઈ ગયો, જે આજે વિચારતાં વિલક્ષણ લાગે છે. એરેગોન્સ-લૂઈ અને એલ્સા - તથા હું એ વર્ષના સ્તાલિન પારિતોષિક નક્કી કરનારી સમિતિમાં ભાગ લેવા કેમલિન જતાં હતાં. ભારે હિમવર્ષાને કારણે વૉરસોમાં અમારે રોકાઈ જવું પડ્યું હતું. નિયત સમયે પહોંચાય તેમ નહોતું. અમારી સાથેના રશિયનોમાંના એકે આગળથી મોસ્કો એરેગોનના અને મારા સૂચિત ઉમેદવારોનાં નામ રશિયન ભાષામાં મોસ્કો રેડિયોથી મોકલ્યાં; પરંતુ વિચિત્ર વસ્તુ એ બની કે ટેલિફોન પર જવાબ મેળવનાર રશિયને મને એક બાજુએ બોલાવ્યો અને કહ્યું, 'બિરાદર નેરુદા, અભિનંદન ! સંભવિત વિજેતાઓની યાદી કોમરેડ સ્તાલિન સમક્ષ રજૂ કરવામાં

આવી ત્યારે તેમણે કહ્યું, ‘એ બધાંમાં નેરુદાનું નામ કેમ નથી ?’

બીજે વર્ષે શાંતિ અને મૈત્રીનું સ્તાલિન પારિતોષિક મને મળ્યું. કદાચ હું તેને લાયક હોઉં; પરંતુ હું મારી જાતને પૂછું છું કે આ નિવૃત્ત માણસે હું જીવું છું એ શી રીતે શોધી કાઢ્યું ?

એ અરસામાં સ્તાલિને કરેલા આવા બીજા હસ્તક્ષેપના પ્રસંગો વિશે મેં સાંભળેલું. વિશ્વનાગરિકવાદની સામેની ઝુંબેશ ઉગ્ર થઈ હતી અને કડક કોલરવાળા સાંપ્રદાયિકો એહરનબર્ગનું મસ્તક માગતા હતા, ત્યારે ‘જુલિયો જુરેનિટો’ના લેખકને ઘેર ટેલિફોનની ઘંટડી રણકી. લ્યુબાએ ટેલિફોન ઉપાડ્યો. સામેથી અસ્પષ્ટ પણ પરિચિત અવાજ આવ્યો : ‘ઇલ્યા ગ્રેગોરિયેવિચ છે ?’

‘કહેવાય નહિ.’ લ્યુબાએ જવાબ આપ્યો. ‘તમે કોણ છો ?’

‘હું સ્તાલિન.’ અવાજ આવ્યો.

‘ઇલ્યા, તારા માટે છે. કોઈક વિદૂષક.’ લ્યુબાએ એહરનબર્ગને કહ્યું.

ટેલિફોન લીધો ત્યારે એહરનબર્ગે સ્તાલિનનો જાણીતો અવાજ ઓળખ્યો :

‘તમારું પુસ્તક ‘ધ ફોલ ઓફ પેરિસ’ રાત્રે જાગીને વાંચ્યું. હું તમને કહું છું કે તેના જેવાં રસપ્રદ પુસ્તકો લખ્યા કરો, પ્રિય ગ્રેગોરિયેવિચ.’

આ અણધાર્યો ટેલિફોન કોલ મહાન એહરનબર્ગના લાંબા આયુષ્ય માટે કદાચ કારણભૂત હોય.

બીજો દાખલો : માયકોવ્સ્કી તો મૃત્યુ પામેલ; પરંતુ તેના પ્રત્યાઘાતી કટ્ટર દુશ્મનો કવિની સ્મૃતિની પાછળ આદુ ખાઈને પડેલા. સોવિયેત સાહિત્યના નકશા પરથી તેનું નામ સદંતર ભૂંસાઈ જાય એવું કરવાનો તેમનો નિશ્ચય હતો. કવિની પ્રિયતમા લીલી બ્રિકે સ્તાલિનને માયકોવ્સ્કીની કવિતાનો બચાવ કરતો પત્ર લખ્યો. તેમાં તેના દુશ્મનોએ કરેલા હિચકારા હુમલાનો નિર્દેશ કર્યો. પોતાને અભેદ્ય માનતા મામૂલી હુમલાખોરોને સખત ઠપકો મળ્યો. લીલી બ્રિકના પત્રના હાંસિયામાં સ્તાલિને નોંધ કરી હતી કે ‘માયકોવ્સ્કી સોવિયેત યુગનો શ્રેષ્ઠ કવિ છે.’

તે પછી માયકોવ્સ્કીના માનમાં સંગ્રહાલયો અને સ્મારકો ઊભાં થયાં. તેની અપ્રતિમ કવિતાના સંગ્રહોની અનેક આવૃત્તિઓ પ્રગટ થઈ. તેના વિરોધીઓ ઠરી ગયા. જેઓવાહના જોરશોરથી વાગતા રણશિંગાના અવાજ આગળ તેમનું કશું ચાલ્યું નહિ.

સ્તાલિનના અવસાન પછી તેના કાગળો મળ્યા તેમાં એક યાદી હતી. તેના પર સ્તાલિનના હસ્તાક્ષરમાં લખેલું હતું : ‘Do not touch’. તે યાદીમાં પ્રારંભે સંગીતકાર શોસ્તાકોવીચ તથા આઈન્સ્ટાઈન, પાસ્તરનાક, એહરનબર્ગ વગેરે હતા.

ઘણા લોકો મને હડહડતો સ્તાલિનવાદી માનતા હતા. ફ્રાન્સિસ્કો અને પ્રત્યાઘાતીઓએ મને સ્તાલિનનું કાવ્યમય અર્થઘટન કરનાર કહ્યો છે. હું તેનાથી ગભરાયો નથી. ઘાતકી અતંત્રતાના યુગમાં કોઈ પણ અભિપ્રાય શક્ય છે.

અમારી સામ્યવાદીઓની અંગત મુશ્કેલી એ હતી કે સ્તાલિનના પ્રશ્નનાં અનેક પાસાં પરત્વે પ્રતિપક્ષી સાચો હતો.

આ આઘાતજનક અંતઃપ્રતીતિ અમારે માટે દુઃખકારક હતી. કેટલાકને એમ લાગ્યું કે તેમને છેતર્યા છે. હતાશ થઈને તેમણે પ્રતિપક્ષીની દલીલ સ્વીકારી અને તેમના પક્ષમાં ગયા. બીજાએ માન્યું કે વીસમી કોંગ્રેસમાં રૂંવાં ઊભાં કરે તેવી હકીકત અવશ્યપણે પ્રકાશમાં આવી. તેણે સામ્યવાદી પક્ષની એકનિષ્ઠતા સાબિત કરી. પોતાની જવાબદારી સ્વીકારીને તેણે દુનિયા સમક્ષ ઐતિહાસિક તથ્ય પ્રગટ કરી બતાવ્યું.

જો અમે જવાબદારી વહેંચી લીધી તે સાચું હોય તો પેલા ગુનાઓનો વિરોધ કરવો તે આપણને આત્મ-નિર્ભર્ત્સના અને આત્મવિશ્લેષણ તરફ પાછા લઈ જાય છે. તે આપણા સિદ્ધાન્તને આવદશ્યક તથ્ય છે. ભયંકર ઘટનાઓ ફરીથી બનતી અટકાવવા માટેનું હથિયાર તેણે આપ્યું છે.

આ બાબત મારું દષ્ટિબિંદુ આ મુજબ છે : મને અજાણ્યા સ્તાલિન યુગના અંધારપટની ઉપર, સ્તાલિન મારી આંખો આગળ ઉપર આવ્યો. તે સારા સ્વભાવનો સિદ્ધાન્તનિષ્ઠ, એકાંતવાસી માણસ. રશિયન ક્રાંતિનો પ્રબળ તરફદાર, મોટી મૂછોવાળો આ વામન યુદ્ધના સમયમાં વિરાટ બનેલો. રેડ આર્મીએ તેનું નામ રટતાં રટતાં હિટલરની રાક્ષસી સેનાનો નાશ કર્યો હતો.

તેમ છતાં આ બલિષ્ઠ વ્યક્તિને મારી એક જ કવિતા અર્પણ કરી હતી તેના મૃત્યુને નિમિત્તે. મારા કાવ્યસંગ્રહમાં કોઈ પણ માણસ જોઈ શકશે. કેમલિનના સાઈકલોપ્સના અવસાનની અસર વિશ્વવ્યાપી હતી. માનવ-જંગલ કંપી ઊઠ્યું હતું. પૃથ્વીની એ ભીતિની સંવેદના મારી કવિતાએ ઝીલી હતી.

સાદગીનો પાઠ

ગેબ્રિયલ, ગાર્સિયા માર્કવિસે મને તેના અદભુત પુસ્તક ‘વન હન્ડ્રેડ યર્સ ઓફ સોલિટ્યૂડ’માંના અમુક શૃંગારિક પરિચ્છેદો મોસ્કોમાં કેવી રીતે કાપી નાખવામાં આવ્યા હતા તેની વાત કરેલી.

‘એ બરાબર નથી.’ મેં પ્રકાશકને કહ્યું.

‘તેનાથી પુસ્તકને કશું ખોવાપણું નથી’ એમણે જવાબ આપ્યો. ‘તેમણે કોઈ પણ પ્રકારના દ્વેષ વગર કાતર ચલાવી હતી એનું મેં ધ્યાન રાખ્યું. પણ કાતર તો ચલાવી જ.’

આ બાબતને સુધારી શી રીતે શકાય ? હું દિવસે દિવસે ઓછો ને ઓછો સમાજશાસ્ત્રી થતો જાઉં છું. મારા સર્વસામાન્ય માર્કસિસ્ટ સિદ્ધાંતોને અલગ રાખીએ, મૂડીવાદ પ્રત્યેનો મારો અણગમો અને સમાજવાદ વિશેની મારી શ્રદ્ધાને અલગ રાખીએ, તો હું માનવજાતિમાં રહેલ વિસંવાદની પરંપરા ઓછી ને ઓછી સમજતો જાઉં છું.

અમારે આ યુગના કવિઓની પસંદગી કરવાની હતી. પસંદગી કાંઈ ગુલાબની પથારી થોડી જ છે ? ભયંકર અન્યાયી યુદ્ધો, સતત આવતાં દબાણો, ધનિકોની ઉગ્રતા અને બધા પ્રકારના અન્યાય દરરોજ વધુ ને વધુ તીવ્ર સ્વરૂપમાં અનુભવાય છે. જૂની જીર્ણ થઈ ગયેલી પદ્ધતિએ તેના હૂક ઉપર શરતી 'સ્વાતંત્ર્ય', જાતીય આનંદ, હિંસા અને માસિક હપતાથી ખરીદેલા ભોગની લાલચ મૂકેલી છે.

આજનો કવિ આ ચિંતામાંથી માર્ગ કાઢવા મથી રહ્યો છે. કેટલાક લોકો રહ-સ્વવાદમાં અથવા તર્કના સ્વપ્નમાં ઊતરી ગયા છે. બીજા કેટલાક જુવાનવર્ગની સ્વયંસ્ફૂર્ત વિનાશક હિંસાથી પ્રભાવિત છે. તેઓ તત્કાલવાદી બની ગયા છે. તેમને ખબર નથી કે આજની સંઘર્ષમય દુનિયામાં આ અનુભવ નિષ્ફળ દબાણ અને વંધ્ય ઉદ્દેગ ભણી લઈ જાય છે.

ચિલીના સામ્યવાદી પક્ષમાં રહેલા સામાન્ય માણસોમાંના મોટા ભાગના અંગત મિથ્યાભિમાન, આપખુદી અને ભૌતિક લાભ પાછળ મૂકીને આવે છે. ન્યાય અને શિષ્ટાચાર માટે સંનિષ્ઠ લોકો લડે છે તે જાણીને મને આનંદ થયો.

મને મારા પક્ષ સાથે કદી કોઈ મુસીબત પડી નથી. પક્ષે નમ્ર ભાવ રાખીને મારા લોકો માટે, ચિલીના લોકો માટે અસાધારણ વિજય મેળવ્યા છે. વધારે હું શું કહું ? મારા સાથી બિરાદરોના જેવો હું સાદો, અદમ્ય અને સદાગ્રહી બનું તેવી આશા છે. નમ્રતા વિશે અમને ભાગ્યે જ કશી તાલીમ મળી છે. માનવ-વ્યથાને પક્ષે રહેવાનું ન બને તે માટે નાસ્તિકતાથી દઢ થતા વ્યક્તિગત અભિમાને મને કદી કશું જ શીખવ્યું નથી.

ફિડેલ કાસ્ત્રો

હવાનામાં વિજય-પ્રવેશ કર્યા પછી બે અઠવાડિયે ફિડેલ કાસ્ત્રો કેરેકસની ટૂંકી મુલાકાતે આવ્યા હતા. વેનેઝુએલાની સરકાર અને લોકોએ આપેલ સહાય બદલ તેમનો જાહેર આભાર માનવા માટે તે આવ્યા હતા. આ સહાય લશ્કર માટેનાં હથિયારના રૂપમાં હતી. નવા ચૂંટાયેલ પ્રમુખ બેટનકોટે એ હથિયાર આપ્યાં નહોતાં; પરંતુ તેમના પુરોગામી પ્રમુખ લાર્સઝેબલ હતા. લાર્સઝેબલે વેનેઝુએલાના સામ્યવાદીઓ સહિત વામપંથીઓના મિત્ર હતા. તેમણે માગેલ ક્યૂબા સાથેની એકતા પણ તેણે સાધી આપી હતી.

ક્યૂબાના ક્રાંતિવીર ફ્રિડેલને માટે વેનેઝુએલાએ ઉત્સાહપૂર્વક યોજેલા સત્કાર-સમારંભ જેવા બહુ ઓછા સમારંભો મેં રાજકીય કક્ષાએ યોજાયેલા જોયા છે. કેરે-કસની મધ્યમાં એલ સાઇલેન્સિયોના વિશાળ ચોકઠામાં ફ્રિડેલ ચાર કલાક એકધારું બોલ્યા. બે લાખ માણસોની સાથે હું પણ એક શબ્દ પણ બોલ્યા વગર શાંતિથી તે લાંબું વક્તવ્ય સાંભળી રહ્યો હતો. બીજા અનેકોની જેમ, મારે માટે પણ ફ્રિડેલનાં વક્તવ્યો સાંભળવાં તે નવો જ અનુભવ હતો. વિશાળ મેદાનીને ઉદ્દેશીને કરેલાં એ વક્તવ્યો સાંભળીને મને થયું કે લૅટિન અમેરિકાને માટે નવો યુગ બેઠો છે. તેની ભાષાની તાજગી ગમી જાય તેવી હતી. કામદારોના ઉત્તમ નેતાઓ અને રાજકારણીઓ ઘણું-ખરું એક જ સૂત્ર કે સિદ્ધાન્તની આસપાસ બોલ્યા કરતા. તેમના કથનમાં તથ્ય હોય; પરંતુ ભાષા છીછરી, ઘસાઈ ગયેલી અને પુનરુક્તિથી નબળી પડી ગયેલી લાગે. ફ્રિડેલ સૂત્ર કે સિદ્ધાંતને અવગણે; તેમની ભાષા સીધી અને સ્વાભાવિક બોધપ્રધાન હતી. બોલતાં બોલતાં પોતે પણ શીખતા હોય એમ લાગે.

પ્રેસિડેન્ટ બેટનકોર્ટ ઉપસ્થિત નહોતા. કેરેકસના નગરવાસીઓ સમક્ષ ઊભા રહેતાં તેમને ભય લાગતો. લોકોને તે ગમતા નહોતા. ફ્રિડેલ તેમના વક્તવ્યમાં જ્યારે જ્યારે તેનો ઉલ્લેખ કરતા ત્યારે ત્યારે લોકો સિસોટી વગાડીને કે વિચિત્ર અવાજ કાઢીને અણગમો દર્શાવતા. ફ્રિડેલ હાથ ઊંચો કરીને તેમને રોકવાનો પ્રયત્ન કરતા. હું માનું છું કે તે દિવસથી બેટનકોર્ટ અને ક્યૂબાના ક્રાંતિકારી ફ્રિડેલની વચ્ચે ખટરાગ શરૂ થયો. તે વખતે ફ્રિડેલ માર્ક્સવાદી કે સામ્યવાદી ન હતા. તેમના વક્તવ્યને બેમાંથી એક પણ વિચારધારા સાથે લેવાદેવા ન હતી. મારો અંગત અભિપ્રાય છે કે ફ્રિડેલનું વક્તવ્ય, તેમનું ઉગ્ર અને તેજસ્વી વ્યક્તિત્વ, લોકસમૂહમાં તેમણે પ્રેરેલો ઉત્સાહ, તેમની વાણીને એકાગ્રભાવે લોકોએ આપેલો પ્રતિભાવ આ બધાંથી જૂના જમાનાનાં વાક્યલ, સમિતિઓ અને ગુપ્ત સભાઓમાં રાચતા રાજકારણી બેટનકોર્ટ છંછેડાયો હશે. તે દિવસ પછી, તે ફ્રિડેલ કાસ્ત્રો કે ક્યૂબાના બળવા સાથે થોડો પણ સંબંધ દર્શાવનારને અતિશય ક્રૂરતાથી શિક્ષા કરતો.

રેલી પછીના દિવસે રવિવારે હું ગ્રામવિસ્તારમાં પિકનિક પર ગયેલો ત્યારે કેટલાક માણસો મોટરસાઈકલ લઈને ક્યૂબાની એલચી કચેરીથી મને નિમંત્રણ આપવા આવેલા. આખો દિવસ મારી શોધ ચલાવ્યા પછી છેવટે મારું ઠેકાણું શોધી કાઢ્યું. તે દિવસે સાંજે જ સત્કાર સમારંભ હતો. મતિલ્દે અને હું એલચી કચેરીએ સીધાં જ પહોંચી ગયાં. મહેમાનોની સંખ્યા વિપુલ હતી. હોલ અને બગીચામાં લોકો ઊભરાતા હતા. બહાર માણસોની ભીડ એટલી બધી હતી કે મકાન સુધી લઈ જતા રસ્તા પર ચાલવું મુશ્કેલ હતું.

અમે માણસોથી ભરેલા રૂમ ઓળંગતાં હતાં. કોકટેલ ગ્લાસ પકડેલા હાથ ઊંચા કરેલા હતા. કોઈક અમને ગેલરીમાંથી નીચે થઈને બીજે મજલે લઈ ગયા.

ફિડેલની મિત્ર અને સેક્રેટરી સેલિયા, ઘરના એક અજાણ્યા ભાગમાં અમારી રાહ જોતી હતી. મતિલ્દે તેની પાસે રહી. મને બાજુના રૂમમાં લઈ ગયા. નોકર, માળી કે શૉફરનો હોય એવો રૂમ હતો. તેમાં એક પલંગ હતો. તેમાંથી કોઈ ઉતાવળમાં ઊઠીને ગયું હોય એવું લાગતું તેથી બધું અવ્યવસ્થિત હતું. ઓશીકું ફરસ પર પડેલું હતું. એક ખૂણામાં નાનું ટેબલ હતું. એથી વિશેષ કશું નહિ. મેં ધારેલું કે અહીંથી મને કોઈ નાનકડા સુઘડ મુલાકાતી ખંડમાં કમાન્ડન્ટને મળવા માટે લઈ જશે. પણ એમ બન્યું નહિ. એકાએક દરવાજો ખૂલ્યો અને ફિડેલ કાસ્ટ્રોની ઊંચી દેહાકૃતિ દરવાજામાં ઊભેલી દેખાઈ.

તે મારા કરતાં માથોડું ઊંચો હતો. ઝડપથી મારી પાસે આવ્યો.

‘હેલો ! પાબ્લો’ એમ કહીને ગાઢ આશ્લેષમાં લઈને મને દબાવી દીધો.

તેના મંદ દબાયેલા, બાળક જેવા અવાજે મને આશ્ચર્યમાં નાખી દીધો.

તેનો દેખાવ પણ કંઈક અંશે તેના અવાજના રણકાને મળતો આવતો હતો. ફિડેલ મોટો માણસ હોય એવી છાપ પાડવાને બદલે અકાળે વધી ગયેલ કિશોરના જેવી છાપ પાડતો હતો. કિશોરની મુખાકૃતિ અને જુવાનની આછી દાઢી અદૃશ્ય થાય તે પહેલાં તેના પગ મોટા થઈ ગયા હોય એમ લાગતું હતું.

પછી એકદમ આશ્લેષ છોડીને તે કૂદ્યો. અર્ધું ફરીને રૂમના એક ખૂણા તરફ ઝડપથી દોડ્યો. એક પત્રકારે રૂમમાં ઘૂસીને ખૂણામાં ઊભા રહીને ફોટોગ્રાફ લેવા કેમેરા અમારા તરફ માંડ્યો હતો. એક જ કૂદકે ફિડેલ તેને બોચીમાંથી પકડીને હલાવવા માંડ્યો. કેમેરા નીચે પડી ગયો. નાજુક બાંધાનો ફોટોગ્રાફર તેની પકડ-માંથી છૂટવાનો વ્યર્થ પ્રયત્ન કરતો હતો તે જોઈને હું ફિડેલ પાસે ગયો અને મેં તેનો હાથ પકડી લીધો. ત્યાં તો ફિડેલે તેને દરવાજા તરફ ધકેલ્યો. તે અદૃશ્ય થઈ ગયો. પછી ફિડેલ મારી તરફ સસ્મિત ફર્યો, કેમેરા ઉપાડીને પથારીમાં નાખ્યો.

અમે વાતચીતમાં આ ઘટનાનો ઉલ્લેખ ન કર્યો, પણ સમગ્ર લૅટિન અમેરિકાની પ્રેસ એજન્સીની શક્યતાનો વિચાર કર્યો. મને લાગે છે કે આ વાર્તાલાપમાંથી પ્રેન્સા લૅટિનાનો જન્મ થયો. પછી અમે પાછા સન્માન સમારંભમાં પોતપોતાના દરવાજે થઈને પહોંચી ગયા.

એક કલાક પછી એલચી કચેરીએથી મતિલ્દેની સાથે હું પાછો ફરી રહ્યો હતો, ત્યારે ફોટોગ્રાફરની ભયભીત મુખમુદ્રા વિશે અને ગેરીલા સરદારની ઝડપ અને પાછળથી ઘૂસનારની ગતિને પારખવાની સૂઝ વિશે હું વિચાર કરતો હતો.

ફિડેલ કાસ્ટ્રો સાથેનું એ પહેલું મિલન. ફોટોગ્રાફ લેવા સામે તેણે આટલો ઉગ્ર વિરોધ કેમ કર્યો હશે ? તેના એ વિરોધની પાછળ કોઈ રાજદ્વારી રહસ્ય રહેલું હશે ? આજ દિવસ સુધી, મને સમજાયું નથી કે અમારી મુલાકાત ગુપ્ત કેમ રાખી હતી.

ચે ગ્વેવેરા સાથે મારું પ્રથમ મિલન તદ્દન જુદું હતું. હવાનામાં મળવાનું થયું. રાત્રિનો એક વાગ્યો હતો. હું તેની ઓફિસે, ફાઇનાન્સ કે ઇકોનોમી મંત્રાલય, બેમાંથી કયું તે હું ભૂલી ગયો છું, ત્યાં તેણે મને મળવા નિમંત્ર્યો હતો. તેણે અમારી મુલાકાત મધ્યરાત્રિની ગોઠવી હતી; પરંતુ હું મોડો પહોંચેલો. મારે લાંબા ચાલેલા ઔપચારિક સમારંભમાં પ્રેસિડિયમની સાથે મારું આસન હતું એટલે છેક સુધી હાજર રહેવાનું હતું.

ચેએ બૂટ, લશ્કરી ગણવેશ અને કેડ પર પિસ્તોલ ધારણ કર્યાં હતાં. ચેનો પહેરવેશ ઓફિસના બેંકના વાતાવરણમાં વિસંવાદી લાગતો હતો. ચે શ્યામ વર્ણનો અને ધીમેથી બોલનારો હતો. તે અચૂક આર્જેન્ટાઇન ઉચ્ચાર કરતો. તેની સાથે તમે નિરાંતે પમ્પા વિશે વાત કરી શકો. તેનાં વાક્યો ટૂંકાં અને ચર્ચાને હવામાં છોડી દીધી હોય તેમ સ્મિત સાથે પૂર્ણવિરામ લાવનારાં હતાં.

મારા પુસ્તક ‘કેન્ટો જનરલ’ વિશે તેણે મને કહેલું તેનાથી હું ખુશ થયેલો. સાયરા મેસ્ત્રામાં રાત્રે તે એના ગેરીલાઓ સમક્ષ એનું વાચન કરતો. વર્ષો પછી મારી કવિતાનો એને મૃત્યુ સુધી સાથ રહ્યો હતો તે યાદ કરતાં કંપું છું. રેગિસ ડિબ્રે દ્વારા મને જાણવા મળેલું કે બોલિવિયન પર્વતમાળામાં છેવટને વખતે તેની પાસે બે પુસ્તકો હતાં : એક ‘મેથ’ બુક અને બીજી ‘કેન્ટો જનરલ’.

ચેએ મને તે રાત્રે કહ્યું તેનાથી હું થોડો ચીંકી ગયેલો. પણ તે કદાચ એનું ભાવિ સૂચવતું હતું. તેની નજર મારી આંખો ઉપરથી ઓફિસની કાળા કાચવાળી બારી પર મંડાયેલી હતી. અમે ક્યૂબા ઉપર ઉત્તર અમેરિકાના આક્રમણની વાત કરતા હતા. હવાનાના રસ્તા પર વ્યૂહાત્મક સ્થળે રેતીની કોથળીઓ વેરાયેલી પડી હતી. એકાએક તેણે કહેલું, ‘યુદ્ધ.... યુદ્ધ.... આપણે હંમેશાં યુદ્ધની વિરુદ્ધ છીએ, પણ એક વાર યુદ્ધમાં લડ્યા એટલે તેના વગર જીવી શકીએ નહીં. આપણે બધો વખત તેની પાસે પાછા જવું પડે છે.’

તે મારા લાભ ખાતર મોટેથી બોલતો હતો. તેને સાંભળીને, ખરું પૂછો તો, હું ચમકી ગયો હતો. મારે માટે લડાઈ ધમકી છે, વિપત્તિનું એંધાણ છે, ધ્યેય કે મંજિલ નથી.

અમે વિદાય લીધી. પછી હું કદી તેને મળ્યો નથી. પછીથી બોલિવિયન જંગલમાં લડાઈ થયેલી તેમાં તેનું મૃત્યુ થયું હતું. પણ મને ચે ગ્વેવેરા એવો ઉદાસીન માણસ દેખાયો છે જે, તેની વીરત્વભરી લડાઈઓમાં, હથિયાર પછી કવિતાને સાથે રાખતો.

લૅટિન અમેરિકાને ‘આશા’ શબ્દ પ્રિય છે. અમને ‘આશાના ખંડ’ તરીકે ઓળખાવાનું ગમે છે. ડેપ્યુટી, સેનેટર, પ્રેસિડેન્ટ એ પદોના ઉમેદવારો પોતાને ‘આશાના ઉમેદવારો’ તરીકે ઓળખાવે છે. આ આશા ખરેખર સ્વર્ગના વચન જેવું

કશુંક છે. ‘આઈઓયુ’નું ચુકવણું હંમેશાં મુલતવી રખાય છે. વિધાનસભાની પછીની ચૂંટણી, પછીના વર્ષ કે પછીની સદી સુધી તેની ચુકવણી મુલતવી રખાય છે.

ક્યૂબાનો બળવો થયો ત્યારે દક્ષિણ અમેરિકાના લાખો લોકો આઘાત સાથે જાગ્યા હતા. એ લોકો એને સાચું માનતા ન હતા. અસંખ્ય નિરાશાઓની વચ્ચે આશા ઉપર જીવી રહેલા ખંડના ભાવિ કાર્યક્રમમાં તે નહોતું. કોઈએ કદી જેનું નામ સાંભળ્યું ન હતું તે ક્યૂબાનો ફિડેલ કાસ્ત્રો એકાએક ફૂટી નીકળ્યો હતો. તેણે આશાને તેના ઝંટિયા(વાળ)થી કે ટાંટિયા(પગ)થી પકડી રાખી હતી. તેને ઊડી જવા દેવાને બદલે પોતાના ટેબલ પર એટલે કે અમેરિકન પ્રજાના ટેબલ આગળ કે ધારાગૃહમાં બેસાડી હતી.

ત્યારપછી વાસ્તવ સ્વરૂપે પ્રગટ થયેલી આશાના આ માર્ગ પર અમે ઘણા આગળ વધ્યા છીએ. પણ હૈયાને મોંમાં રાખીને અમે જીવીએ છીએ. બલિષ્ઠ સામ્રાજ્યવાદી પડોશી દેશની ઇચ્છા ક્યૂબા, આશા અને બધું જ ચગદી નાખવાની છે. બધા અમેરિકાના લોકો દરરોજ દિવસે અખબાર વાંચે છે અને રાત્રે રેડિયો સાંભળે છે. સંતોષનો શ્વાસ લે છે કે ક્યૂબા જીવે છે. બીજો દિવસ. બીજું વર્ષ. બીજાં પાંચ વર્ષ. અમારી આશાનો શિરચ્છેદ થયો નથી. તેનો શિરચ્છેદ થશે પણ નહિ.

ક્યૂબાવાસીઓનો પત્ર

પેરુના લેખકમંડળમાં મારા અનેક મિત્રો હતા. એ લોકોનો ઘણા વખતથી આગ્રહ હતો કે તેમના દેશ તરફથી મને માનઅકરામ અપાય. આ પ્રકારનું પ્રદાન મને જરા મૂર્ખાઈભરેલું લાગેલું એમ મારે કબૂલ કરવું જોઈએ. જે થોડાક ચંદ્રક મને મળેલા તે કોન્સલ તરીકે બજાવેલ ફરજને માટે, ફરજ રૂપે કે રોજિંદા નિયમ અનુસાર, છાતી પર લગાવેલા. તેની પાછળ ઉમળકો ન હતો. હું એક વાર લિમા પાસેથી પસાર થતો હતો ત્યારે ‘ધ સ્ટાર્વિંગ ડોગ્ઝ’ નવલકથાના મહાન લેખક સિરો એલિગ્રીઆએ – એ વખતે તેઓ પેરુના લેખકમંડળના પ્રમુખ હતા – આગ્રહ રાખેલો કે તેમના દેશ તરફથી મારું સન્માન થાય. મારું કાવ્ય ‘અલ્તુરાસ દ મચ્ચુ-પિચ્ચુ’ પેરુવિયન જીવનનું અંગ બની ગયેલ. મકાનમાં ચણાયેલા પથ્થરોની માફક એ કાવ્યમાં મેં સુષુપ્ત લોકલાગણીને વાચા આપી હતી. એ વખતના પેરુના પ્રમુખ શિલ્પી બેલોંદ મારા મિત્ર અને વાચક હતા. પછી આવેલ કાન્તિએ તેમને પદભ્રષ્ટ કરેલ. નવી સરકારે ઇતિહાસના નવા માર્ગ અણધાર્યા અપનાવ્યા હતા. છતાં આજે પણ હું માનું છું કે બેલોંદમાં અનશુદ્ધ પ્રામાણિકતા હતી. તેનું ચિત્ત કંઈક કલ્પિત લક્ષ્યો પર એકાગ્ર થયું હોવાથી તે કપરી વાસ્તવિકતાથી વિમુખ બન્યું હતું. તે કારણે જેને માટે એને ઊંડો લગાવ હતો તે લોકોથી એ છૂટો પડી ગયો હતો.

મારી કોન્સલ તરીકેની સેવા બદલ નહીં, પણ કવિતા બદલ મને એનાયત

થયેલ માનનો મેં સ્વીકાર કર્યો હતો.

ઉપરાંત ચિલી અને પેરુની પ્રજાઓ વચ્ચે દૂઝતા વણોને રૂઝવવાના બાકી હતા. કસરતબાજો, મુત્સદ્દીઓ, રાજકારણીઓએ મહેનત લઈને ભૂતકાળમાંથી વહેતા રુધિરને વહેતું અટકાવવું જોઈએ. કવિઓની તે ખાસ ફરજ છે. કેમ કે બીજા લોકોના અંતરાત્માને હોય છે તેના કરતાં તેમના આત્માને લડવાના ઓછા મોરચા હોય છે.

એ અરસામાં મેં યુનાઈટેડ સ્ટેટ્સની સફર કરી. ત્યાં પી.ઈ.એન.ની આંતર-રાષ્ટ્રીય પરિષદ મળવાની હતી. નિમંત્રિતોમાં મારા મિત્રો આર્થર મિલર, બે આર્જેન્ટાઈનો અર્નેસ્ટો સાબેટો તથા વિક્ટોરિયા ઓકેમ્પો; ઉરુગ્વેના વિવેચક એમીર રોડરિગ્ઝ મોનેગર અને મેક્સિકોના નવલકથાકાર કાર્લોસ ફ્યુન્ટેસનો સમાવેશ થયો હતો. યુરોપના લગભગ બધા જ સમાજવાદી દેશોના લેખકો ઉપસ્થિત હતા.

હું ત્યાં ગયો ત્યારે જાણવા મળ્યું કે ક્યૂબાના લેખકોને પણ નિમંત્રણ મોકલ્યાં હતાં. પી.ઈ.એન. ક્લબમાં નવાઈ લાગેલી કે કાર્પેન્ટિયર આવેલ નથી. મને તેની તપાસ કરવાનું સોંપ્યું હતું. હું ન્યૂયોર્કમાં પ્રેસ્ના લેટિનાના પ્રતિનિધિને મળ્યો. તેણે કાર્પેન્ટિયરને કેબલ કરવાનું સ્વીકાર્યું. પ્રેસ્ના લેટિના દ્વારા મળેલો જવાબ એ હતો કે નિમંત્રણ ઘણું મોડું મળેલું અને ઉત્તર અમેરિકાના વિઝા સમયસર તૈયાર થયા નહોતા. આ બાબત કોઈક અસત્ય બોલતું હતું : ત્રણ મહિના પહેલાં વિઝા કાઢી આપેલો હતો અને ત્રણ મહિના પહેલાં ક્યૂબનો નિમંત્રણની ખબર હતી એટલું જ નહિ તેનો તેમણે સ્વીકાર પણ કર્યો હતો. એટલે છેલ્લી ઘડીએ ઉચ્ચ કક્ષાએ પરિષદમાં ઉપસ્થિત નહિ રહેવાનો નિર્ણય લેવાયો હતો.

હંમેશની માફક મારે જે કરવાનું હતું તે કર્યું. મેં ન્યૂયોર્કમાં પ્રથમ કાવ્યવાચન આપ્યું. લોકોનું ટોળું એટલું મોટું હતું કે પ્રેક્ષાગૃહની બહાર કલોઝડ સર્કિટ ટેલિવિઝન ગોઠવવું પડ્યું હતું, જેથી સેંકડો માણસ હાલમાં પ્રવેશ કરી શક્યા નહોતા તે જુએ અને સાંભળે. મારી કટ્ટર સામ્રાજ્યવાદ-વિરોધી કવિતાએ ઉત્તર અમેરિકન લોકસમૂહમાં અનુકૂળ પ્રતિભાવ પેદા કર્યો તેનાથી હું પ્રભાવિત થયો હતો. સામ્રાજ્યવાદની વિરુદ્ધમાં મેં કરેલા નિવેદનને વિદ્યાર્થીઓ અને સામાન્ય માણસોએ વોશિંગ્ટન અને કેલિફોર્નિયામાં સમર્થન આપ્યું. તે નિમિત્તે હું ઘણી વસ્તુઓ સમજી શક્યો. મને તત્કાળ સમજાયું કે અમારા લોકોના ઉત્તર અમેરિકન શત્રુઓ ઉત્તર અમેરિકન લોકોના પણ શત્રુ હતા.

મેં કેટલીક મુલાકાતો આપી. ‘લાઈફ’ સામયિકના લેભાગુ લેટિન અમેરિકન સંપાદકોએ મારાં મંતવ્યોને વિકૃત કર્યાં અને નરમ કરી નાખ્યાં. મેં તેમને એ સુધારવાનું કહ્યું પણ તેમણે એ સુધાર્યાં નહીં. જોકે તે એટલું ગંભીર નહોતું. એક પરિચ્છેદમાં મેં વિચેતનામના યુદ્ધને વખોડી કાઢેલું તે તેમણે દબાવી દીધેલું. તેવું જ એક

અશ્વેત આગેવાનની હત્યા વિશે બનેલું. વરસો પછી એક પત્રકાર મહિલાએ મારી મુલાકાતનું સંપાદન કર્યું ત્યારે કબૂલ કરેલું કે તે મુલાકાતના લખાણમાં કાપકૂપ કરવામાં આવેલી.

મારી મુલાકાત દરમિયાન માલૂમ પડ્યું કે મારા નોર્થ અમેરિકન લેખક બિરાદરોએ મને યુનાઈટેડ સ્ટેટ્સમાં પ્રવેશ માટેનો વિઝા મળે તે માટે સખત દબાણ કર્યું હતું. મને પ્રવેશ માટેની મંજૂરી ન મળે તો પી.ઈ.એન. ક્લબે સ્ટેટ ડિપાર્ટમેન્ટ પર જાહેર નિંદાત્મક પત્ર લખવાની ધમકી આપી હતી. નોર્થ અમેરિકાની પીઠ કવિત્રી મરિયાના મૂરને સન્માનવાના સમારંભમાં તે મહિલાએ જાહેર કરેલું કે કવિઓના સંયુક્ત પ્રયાસથી મને દેશમાં પ્રવેશ મળવાની કાયદેસર મંજૂરી મળી તે માટે આનંદ થયો છે. લાગણીથી કંપતા તેના ગદગદિત શબ્દોએ અદભુત પ્રભાવ પાડ્યો હતો એમ મને કહેવામાં આવ્યું.

ઘૃણાસ્પદ હકીકત એ છે કે તે મુલાકાત પછી હું ચિલી પાછો ગયો કે તરત જ મારા રાજકીય અને કાવ્યાત્મક સંઘર્ષો ચાલુ થઈ ગયા. તેનો મોટો ભાગ ક્યૂબાના બળવાને ટેકો આપવા અને બચાવવામાં ગયો હતો. આ અરસામાં મને ક્યૂબાના લેખકોએ બદનામ કરતો પત્ર લખેલો. તેમાં હું નમી પડ્યો અને મેં વિશ્વાસઘાત કર્યો એવો આક્ષેપ મૂકેલો હતો. મારા ઉપર જાહેરમાં કામ ચલાવનાર એ મહાશયોએ કયા શબ્દો વાપર્યા છે તે મને યાદ નથી. તેમ છતાં હું કહી શકું કે તેઓ બળવાના માર્ગદર્શકો તરીકે અને વામપંથી લેખકોએ અનુસરવાનાં ધોરણોના પ્રતિપાદક શિક્ષકો તરીકે વર્ત્યા હતા. આપખુદી, અપમાન અને ખુશામત દ્વારા મારી કવિતા અને મારું સામાજિક ક્રાંતિનું કામ સુધારવાની તેઓ આશા રાખતા હતા. મારી મચ્છુપિચ્છુ કવિતાને મળેલ અનુકૂળ પ્રતિસાદ, પી.ઈ.એન. ક્લબની પરિષદમાં મારી હાજરી, ઉત્તર અમેરિકન પદ્ધતિને વખોડી કાઢતા મારા શબ્દો, નિવેદનો વગેરે – આ બધાંની સામે ઘણા લેખકોએ પ્રશ્નાર્થ મૂકેલો, તેને ખોટા ઠરાવેલા અને વખોડી કાઢેલા. આ લેખકોમાં ઘણા ક્રાંતિકારી જૂથમાં નવા આવેલા અને ઘણા યોગ્ય કે અયોગ્ય રીતે બનેલા ક્યૂબન રાજ્યના પગારદાર હતા.

આ વાંધાજનક કાગળો ઉપર લેખકો અને કળાકારોનાં સંગઠનો દ્વારા શંકાસ્પદ રીતે સહીઓ ઉઘરાવેલી હતી. હવાનામાંથી પ્રતિનિધિઓએ સંગીતકારો, નૃત્યકારો અને કળાકારોનાં મંડળોનો સહીઓ માટે સંપર્ક કર્યો હતો. પસાર થતા લેખકો અને કળાકારોને ક્યૂબામાં મોંઘામાં મોંઘી હોટલોમાં ઉતારીને તેમની સહીઓ લીધી હતી. અન્યાયકારી પત્રની નીચે સહી કરનારા લેખકોમાંના કેટલાકે મને ગુપ્ત સંદેશા મોકલેલા : ‘મેં સહી કરી નથી. મને મારું નામ જોયું તે પછી જ ખબર પડી. મેં તેના પર કદી સહી કરી નથી.’ જુઆન મેરિનેલોના એક મિત્રે મને કહ્યું કે તેનું પણ એમ જ હતું.

ઊનનો દડો કે બરફનો ગોળો કે વિચારધારાનો વિરોધ ગમે તે ભોગે મોટો ને મોટો થવો જોઈએ એની ભાંજગડ હતી. મેડ્રિડ, પૅરિસ અને બીજાં રાજધાનીનાં શહેરોમાં ખાસ કેન્દ્ર ખોલીને મોટી સંખ્યામાં આ અસત્યભાષી પત્રની નકલો મોકલવાની વ્યવસ્થા થઈ હતી. ખાસ કરીને મેડ્રિડમાંથી, દરેકને વીસ-ત્રીસ મળે તે રીતે હજારો પ્રતો મોકલવામાં આવેલી. કવરની ટિકિટ ઉપર ફ્રાન્કોનું ચિત્ર હોય અને અંદર પાઠ્ઠો નેરુદા બળવા-વિરોધી હોવાનો આક્ષેપ ધરાવતો પત્ર !

આ પ્રકોપની પાછળના હેતુઓ શોધી કાઢવાનું કામ મારું નથી : રાજકીય દાવપેચ, વિચારદારિદ્ર્ય, સાહિત્યિક ઈર્ષ્યા અને દ્વેષ કોણ જાણે બીજાં કેટલાંય – એકની સામે અનેકની આ લડાઈની પાછળ રહેલાં કારણો હશે. પછી મને કહેવામાં આવ્યું કે આ પ્રસિદ્ધ પત્રના સંપાદકો, પ્રોત્સાહકો અને સહી એકત્ર કરનારાઓ રોબર્ટો ફર્નાન્ડીઝ રેતામાર, એડમન્ડો ડેસનોસ અને લિસેન્ડ્રો ઓટેરો હતા. મેં ડેસનોસ અને ઓટેરોને વાંચ્યાનું કે તેમને રૂબરૂ મળ્યાનું મને યાદ નથી. રેતામાર ખરો. હવાના અને પૅરિસમાં મારી ખુશામત કરતો કરતો મારી પાછળ પાછળ ફરતો. તે મને કહ્યા કરતો કે તેણે મારાં લખાણોની પ્રશંસા કરતા ઘણા લેખો અને નિબંધો લખ્યા છે. અમારા સમયના રાજકીય અને સાહિત્યિક કર્મશીલોમાંના એકથી વિશેષ મહત્વ મેં તેને કદી આપ્યું નથી.

કદાચ તેમણે વિચાર્યું હશે કે સક્રિય ક્રાન્તિકાર તરીકેની મારી કારકિર્દીને તેઓ મિટાવી શકે કે હાનિ પહોંચાડી શકે તેમ છે; પરંતુ સાન્તિયાગોમાં ટિટીનોસ સ્ટ્રીટમાં પક્ષની મધ્યસ્થ સમિતિ સમક્ષ સૌપ્રથમ વાર આ બાબત મૂકવા સારુ હું ગયો ત્યારે તેમણે રાજકીય અભિપ્રાય તો બાંધી રાખ્યો હતો : ‘આપણા ચિલીના પક્ષ પર પહેલો હુમલો છે,’ એમ તેમણે મને કહ્યું હતું.

એ વખતે ગંભીર મતભેદોની વચ્ચેથી અમે પસાર થઈ રહ્યા હતા. મેક્સિકો, વેનેઝુએલા અને બીજા પ્રદેશોના સામ્યવાદીઓને ક્યૂબનોની સાથે વૈચારિક મતભેદો હતા. પછીથી કરુણ સંજોગોમાં, મૂક રીતે બોલિવિયનોએ પણ અસંમતિ દર્શાવી.

ચિલીના સામ્યવાદી પક્ષે જાહેર સમારંભમાં મને તાજો જ સ્થપાયેલ ઉત્તમ કર્મશીલ માટેનો રિકેબેરન ચંદ્રક આપવાનો નિર્ણય કરેલો. તે સ્વસ્થ ચિત્તનો પ્રતિભાવ હતો. ચિલીના સામ્યવાદી પક્ષે આ મતભેદનો ગાળો બુદ્ધિપૂર્વક સહી લીધો હતો. આંતરિક મતભેદ અંદરખાને વિશ્લેષણ દ્વારા ઉકેલવાના ઉદ્દેશને તે બરાબર વળગી રહ્યા હતા. સમય જતાં સંઘર્ષનાં બધાં ચિત્તો ભૂંસાઈ ગયાં છે. લૅટિન અમેરિકાના બે અત્યંત મહત્વના સામ્યવાદી પક્ષની વચ્ચે સ્પષ્ટ સમજ અને મૈત્રી-સંબંધ અસ્તિત્વ ધરાવે છે.

મારી વાત કરું તો હું ‘કેન્સિયો દ ગેસ્તા’ લખનાર રહ્યો છું. એ ચોપડી હજુ મને ગમે છે. એ પુસ્તકને કારણે હું ક્યૂબાની ક્રાન્તિની પ્રશંસા અર્થે આખું પુસ્તક

લખનાર પ્રથમ કવિ બન્યો.

અલબત્ત હું સમજુ છું કે કાન્તિઓ, ખાસ કરીને એમાં ભાગ લેનારા સમયે સમયે ભૂલ કરે કે અન્યાયમાં ઊતરી પડે. માનવજાતિની વણલખી ભાવનાઓ કાન્તિકારો અને પ્રતિકાન્તિકારોને સરખે અંશે અસર કરે છે. ભૂલો કરવામાંથી કોઈ ન બચી શકે. કાન્તિની પ્રક્રિયામાં એકાદ છિદ્ર મહાન હેતુના વિશાળ સંદર્ભમાં બહુ મહત્વનું ન ગણાય. ક્યૂબન કાન્તિ, તેના લોકો અને તેના પુરસ્કર્તાઓ વિશે પ્રેમ અને સન્માન દર્શાવતાં ગીત ગાવાનું મેં ચાલુ રાખ્યું છે.

પરંતુ માણસ માત્ર ભૂલને પાત્ર. મારામાં ઘણી ખામીઓ છે. દાખલા તરીકે, કાન્તિકારી લડવૈયા તરીકેની મારી દૃઢતા વિશેનો ગર્વ તજી દેવા હું તૈયાર થતો નથી. એને કારણે હો કે અન્ય દોષને કારણે, મને બદનામ કરેલ પત્ર પર, જાણીને કે અજાણતાં, સહી કરનાર શખ્સો સાથે હાથ મિલાવવાની હું આજ સુધી ના પાડતો આવ્યો છું અને ના પાડતો રહીશ.

નિર્દય, પ્રિય મારું વતન

અંતિમવાદ અને જાસૂસો

પહેલાંના અતંત્રવાદીઓ ઘણી વાર અતંત્રમૂડીવાદ જેવા આરામદાયક સ્થાન તરફ ખસતા હોય છે. તે રાજકીય કાવતરાખોરો, ભાવિ વામપંથીઓ અને કૃતક ઉદારમતવાદીઓનું આશ્રયસ્થાન હોય છે. આજના અતંત્રવાદીઓનું આવતીકાલે એમ જ થવાનું છે. દમનકારી મૂડીવાદ સામ્યવાદીઓને પોતાના મોટામાં મોટા દુશ્મન સમજે છે. તે ભાગ્યે જ નિશાન ચૂકે છે. પેલા બધા વ્યક્તિવાદી ક્રાન્તિકારીઓ પ્રત્યાઘાતી નિષ્ણાતોની પવિત્ર સિદ્ધાન્તોના બહાદુર રક્ષકો તરીકે તેમને બિરદાવતી બલિષ્ઠ ભુજા-પદ્ધતિથી ખુશ થાય છે. પ્રત્યાઘાતીઓ જાણે છે કે સમાજમાં પરિવર્તનનું જોખમ વ્યક્તિગત બળવામાં નથી હોતું, પણ લોકોના સંગઠનમાં અને વ્યાપક વર્ગ-સભાનતામાં રહેલું છે.

આ બધું મેં સ્પેનમાં યુદ્ધ દરમિયાન જોયું હતું. કેટલાંક ફાસિસ્ટવિરોધી જૂથો, મોડ્રુડ તરફ કૂચ કરી રહેલ હિટલર અને ફાન્કોનાં લશ્કર સમક્ષ ધૂપું કાર્નિવલ રમતાં હતાં. સ્વાભાવિક રીતે જ બાર્સિલોનામાં સિંહની જેમ લડનાર ડરુંતી અને તેના કેટેલન્સ જેવા અતંત્રવાદીઓને તેમાં ગણતો નથી.

અંતિમવાદીઓના કરતાં જાસૂસો હજાર દરજ્જે ખરાબ હોય છે. વખતોવખત પોલીસ, પ્રત્યાઘાતી પક્ષો કે વિદેશી સરકારોએ ભાડે રાખેલ દુશ્મનના માણસો ક્રાન્તિકારી પક્ષમાં રહેલ કર્મશીલોની અંદર ઘૂસી જાય છે. તેમાંના કેટલાક ઉશ્કેરવાની

ખાસ કામગીરી બજાવતા હોય છે. બીજા ધીરજપૂર્વક નિરીક્ષણ કરે છે. એઝેવનો દાખલો જાણીતો છે. ઝારના પતન પહેલાં તેણે સંખ્યાબંધ આતંકની ઘટનાઓમાં ભાગ લીધેલો અને ઘણી વખત જેલવાસ વેઠેલો. ઝારની છૂપી પોલીસના વડાનાં સ્મરણો કાન્તિ પછી પ્રગટ થયેલાં. તેમાં એઝેવ ઓખરાનાના એજન્ટ તરીકે બધો વખત કેવું વર્તેલો તેનું વિગતવાર વર્ણન આપેલું છે. આ વિચિત્ર વ્યક્તિના ચિત્તમાં આતંકી અને બાતમીદાર સાથે રહેતા હતા. ગ્રાન્ડ ડ્યુકના મૃત્યુ માટે તેનાં કાર-સ્તાન જવાબદાર હતાં.

બીજો વિચિત્ર પ્રસંગ બન્યો લોસ એન્જલસ, સાન ફ્રાન્સિસ્કો કે કેલિફોર્નિયાના બીજા કોઈક શહેરમાં. મેક્કાર્થિવાદના પાગલ આંદોલન દરમિયાન શહેરમાંના સામ્યવાદી પક્ષના તમામ કર્મશીલોને પકડવામાં આવ્યા હતા. બધી થઈને પંચોતેર વ્યક્તિઓ હતી. સાથે દરેકનાં જીવન અને રોજબરોજની પ્રવૃત્તિ અંગેની ફાઈલ હતી. એ પંચોતેર જણ પોલીસના એજન્ટ નીકળ્યા. એફ.બી.આઈ.એ. પોતાની અલાયદી લઘુ કદની 'કોમ્યુનિસ્ટ પાર્ટી' રચી. તેમાં એકબીજાથી અપરિચિત વ્યક્તિઓને લીધી હતી, જેથી પાછળથી તેમની સામે મુકદ્દમો માંડીને અસ્તિત્વહીન શત્રુઓ ઉપર રોમાંચક વિજય મેળવ્યાનો દાવો કરી શકાય ! કામ કરવાની આ પદ્ધતિ એફ.બી.આઈ.ને માટે ઘણી વાર કઠંગી પરિસ્થિતિ સર્જે છે. દા. ત., એક વાર ચેમ્બર્સ નામના પૂર્વ સામ્યવાદીને પોલીસે ખરીદેલો; તેણે અત્યંત સ્ફોટક આંતરરાષ્ટ્રીય રહસ્યો તરબૂચમાં સંતાડી રાખેલાં. એફ.બી.આઈ. પણ રોઝનબર્ગોની હત્યા જેવાં દુનિયા આખીનો પ્રકોપ વહોરી લે તેવાં ભયાનક કૃત્યોમાં સંડોવાયેલી હતી.

આ જાસૂસો માટે ચિલીના સામ્યવાદી પક્ષમાં પગપેસારો કરવાનું વધુ મુશ્કેલ હતું. શ્રમજીવીઓએ જ સ્થાપેલી આ સંસ્થાનો લાંબો ઇતિહાસ હતો. બીજી તરફ, લેટિન અમેરિકામાં ગેરીલા પદ્ધતિએ બધી જાતની જાસૂસી માટે દરવાજા ખોલી આપ્યા હતા. આ સંસ્થાઓનાં સ્વયંસ્ફૂર્ત અને યુવા તત્વે જાસૂસોને પકડવાનું કે ખુલ્લા પાડવાનું મુશ્કેલ બનાવી દીધું છે. આને લીધે ગેરીલા નેતાઓ શંકાથી સતત ઘેરાયેલા રહેતા. પોતાના પડછાયા પર પણ ચાંપતી નજર રાખવી પડતી. એક રીતે જોઈએ તો, લેટિન અમેરિકામાં પ્રવર્તતી ગેરીલા વિશેની માન્યતા અને તેમાં રહેલ જુસ્સાએ સાહસપરાક્રમને પ્રોત્સાહન આપ્યું છે. અર્નેસ્ટો ગ્વેવેરાના શૌર્યભર્યા મૃત્યુ સાથે આ યુગનો કદાચ અંત આવ્યો હશે; પરંતુ આ પદ્ધતિના પુરસ્કર્તાઓએ ખંડને તેને લગતા સિદ્ધાન્ત અને દસ્તાવેજોથી ભરી દીધો. તેણે પછી આવનાર લોકપ્રિય કાન્તિકારી સરકાર મૂડીવાદે શોષી લીધેલા વર્ગને નહિ, પણ બધાં સશસ્ત્ર જૂથોને આપી. આ વિચારધારામાં નબળી કડી તે રાજદ્વારી બાબતોમાં કુશળતાનો અભાવ : કોઈ વાર તેનામાં મહાન ગેરીલા નેતાની સાથે રાજદ્વારી કુશળતા ધરાવતી બુદ્ધિ પણ હોય, એ ગ્વેવેરામાં હતી તેવી; પરંતુ તે અપવાદરૂપ અને ભાગ્યાધીન ગણાય.

ગેરીલા યુદ્ધના વિજેતાઓ પોતે વધુ શૂરવીર હતા તેથી, અથવા મૃત્યુના મુખમાંથી બચવા ભાગ્યશાળી હતા તેથી, અથવા જીવનનિર્વાહમાં સુસંપન્ન હતા તે કારણે શ્રમજીવીઓના રાજ્યનું શાસન કરી શકે નહિ.

હવે હું અંગત અનુભવની વાત કરું. હું મેક્સિકોથી તાજો જ ચિલી પાછો આવેલો. એક રાજકીય સભામાં એક માણસ મને મળવા આવ્યો. તે પ્રૌઢવયનો હતો. આજના સદગૃહસ્થનો નમૂનો. સુઘડ પોશાક પહેરેલ. જેનાથી પ્રભાવ પડે એવાં રીમલેસ ચશ્માં નાક ઉપર ચઢાવેલાં. તે લાગણીશીલ માણસ લાગ્યો. “ઠોં પાબ્લો, તમારી પાસે આવવાની હિંમત થતી નહોતી. મારું જીવતર તમને આભારી છે. તમે કોન્સેન્ટ્રેશન કેમ્પ અને ગેસ ઓવનમાંથી બચાવીને ચિલી જતા વહાણમાં ચઢાવેલા નિર્વાસિતોમાંનો એક છું. હું કેટેલેન છું, ફીમેસન છું. હું અહીંયાં સ્થાયી થયો છું. ચિલીમાં સહુથી વધુ જાણીતી ‘સય એન્ડ સય કંપની’ની સેનિટરી વસ્તુઓના સહુથી મોટા સેલ્સમેન તરીકે હું કામ કરું છું.”

તેણે મને કહ્યું કે તે સાન્તિયાગોની મધ્યમાં સુંદર એપાર્ટમેન્ટમાં રહે છે. મારો શાળાનો ગોઠિયો ઇંગ્લેસિયાસ તેનો સાખપડોશી હતો. ઇંગ્લેસિયાસ ટેનિસ ચેમ્પિયન તરીકે જાણીતો હતો. એ લોકો વારંવાર મારી વાત કરતા. એને ઘેર મને આમંત્રણ આપવાનું નક્કી કરેલું. તે માટે એ મને મળવા આવ્યો હતો.

આપણા બુઝર્વા વર્ગના જીવનની સગવડો કેટેલેનના એપાર્ટમેન્ટમાં હતી. સુંદર ફર્નિચર હતું. ઢગલાબંધ સુવર્ણમંડિત મિષ્ટ પાયેલાની વાનગી હતી. ભોજન દરમિયાન ઇંગ્લેસિયાસ અમારી સાથે હતો. અમે તેમુકોની જૂની શાળા યાદ કરીને હસતા હતા. તેના ભંડકિયામાં ચામાચીડિયાની પાંખો અમારા મોં પર અથડાતી તે યાદ આવી. ભોજનને અંતે યજમાન કેટેલેને આભારવયનો કહ્યાં અને મને બે સરસ મઢાવેલા ફોટોગ્રાફ આપ્યા : એક બોદલેરનો અને બીજો એડગર એલન પોનો. બંને મોટા કવિઓના ફોટા હજી મારી લાઇબ્રેરીમાં છે.

એક દિવસ આ કેટેલેનને પક્ષઘાતનો હુમલો આવ્યો અને તે પથારીમાં બેભાન થઈ ગયો. ન તો બોલી શકે કે ન તો મુખ ઉપર કશા ભાવ લાવી શકે. માત્ર તેની આંખો ચકળવિકળ થતી હતી. પોતાની પત્નીને અથવા મારા મિત્ર અને તેમના પડોશી ટેનિસ ચેમ્પિયન ઇંગ્લેસિયાસને કશુંક કહેવાનો પ્રયત્ન કરતા હોય એમ લાગ્યું. પણ બોલ્યા કે ચાલ્યા વગર તે માણસ અવસાન પામ્યો.

હજુ મૃતકની પાછળ અશ્રુઓ સુકાયાં નહોતાં, મિત્રો અને પુષ્પહાર હજુ આવ્યા કરતા હતા; તે દરમિયાન તેમના પડોશી ટેનિસ-પ્લેયર પર એક રહસ્યમય ટેલિફોન સંદેશો આવ્યો : “સ્વર્ગસ્થ સાથે તમારે ગાઢ મિત્રતા હતી એ અમે જાણીએ છીએ. તમારાં વખાણ કરતાં એ થાકતો નહોતો. તમારા મિત્રની સ્મૃતિમાં મહત્વની સેવા આપવી હોય તો સ્ટ્રોંગ બોક્સ ઉઘાડીને તેમાં રહેલી લોખંડની

પેટીને બહાર કાઢજો. ત્રણ દિવસમાં હું ફરીથી ફોન કરીશ.”

વિધવા પત્ની આ બધું સાંભળી શકે એવી સ્થિતિમાં નહોતી. તે અપાર દુઃખમાં ડૂબેલી હતી. એને કશું જાણવાની ઇચ્છા નહોતી. તે એપાર્ટમેન્ટ છોડીને સાન્તોડોમિંગો સ્ટ્રીટ ઉપરના રૂમિંગ હાઉસમાં રહેવા ગઈ. મકાન-માલિક યુગોસ્લાવ હતો. રાજકારણથી રીઢો થયેલો. પ્રતિકારક જૂથનો સભ્ય હતો. વિધવા સ્ત્રીએ તેના પતિના કાગળો તપાસવાની વિનંતી કરી. યુગોસ્લાવ આદમીએ ધાતુની પેટી લઈને ઉઘાડી. તેમાં મૂકેલા કાગળોમાંથી સ્પષ્ટ થતું હતું કે મૃતક ફ્રાન્સિસ્ટ એજન્ટ હતો. તેના પત્રોની નકલો વાંચતાં ડઝનબંધ સ્થળાંતરિતોનાં નામ પ્રગટ થયાં. તે લોકો ગુપ્ત રીતે સ્પેન પહોંચીને કારાગૃહમાં કેદ થયા હતા કે શિરચ્છેદ પામ્યા હતા. ફ્રાન્કોના હસ્તાક્ષરનો પણ એક કાગળ હતો. તેમાં સેવાઓ બદલ તેનો આભાર માનવામાં આવ્યો હતો. કેટેલેન પાસેની માહિતીએ યુદ્ધની સામગ્રી લઈને ચિલીના કિનારા ઉપરથી જતી નૌકાને ડુબાડવામાં નાઝી નૌકાદળને મદદ કરી. તેમાં ચિલીના નૌકાદળનું શ્રેષ્ઠ વહાણ ‘લવતેરો’ હતું. ટેકોપિલ્લા છોડ્યું કે તરત જ તેને નાઈટ્રેટના માલસહિત યુદ્ધ દરમિયાન ડુબાડી દેવામાં આવ્યું. આ નૌકાના વિનાશો સત્તર નૌકાસૈનિકોનો જીવ લીધો હતો. કાં તો તે ડૂબ્યા કે કાં તો તે બળી ગયા હતા.

મને એક દિવસ અપોરના ભોજન માટે નિમંત્રનાર સ્મિત ફેંકતા કેટેલનનાં આ ગુનાહિત કૃત્યો હતી.

સામ્યવાદીઓ

....હું કેટલાંક વર્ષ પહેલાં સામ્યવાદી પક્ષનો સભ્ય થયો છું.... હું સુખમાં છું.... સામ્યવાદીઓમાં સારી કુટુંબભાવના હોય છે.... તેમને રીઠાં હાડકાં ને હૂંફાળાં હૈયાં હોય છે.... જ્યાં જાય ત્યાં મારઝૂડ ખમે છે.... તેમને માટે જ ખાસ મારઝૂડ.... બધા પ્રકારના વહેમીઓ, વફાદારો, દ્રોહીઓ અને ગુનેગારો ઘણું જીવો.... તત્વજ્ઞાન તેના હાડપિંજર વગરના ધૂમ્રાવરણ સહિત ઘણું જીવો.... ભસતો અને કરડતો શ્વાન ઘણું જીવો.... લંપટ જ્યોતિષીઓ, કામશાસ્ત્ર, નિઃસારવાદ, ઝીંગુ ઘણું જીવો.... સામ્યવાદીઓ સિવાય બધા જ ઘણું જીવો.... વિશુદ્ધિના પટ્ટા ઘણું જીવો.... પાંચસો વર્ષમાં કદી જેમણે પોતાની વિચારધારાના પગ ધોયા નથી તે રૂઢિચુસ્તો ઘણું જીવો.... ગરીબોની લીખો, કુંભારના ખેતરની નિઃશુલ્ક ખેપ, અતંત્ર-મૂડીવાદ, રિલ્કે, આન્દ્રે જિદ અને તેની નાનકડી મીઠી કોરીડોન ઘણું જીવો.... બધા પ્રકારનો રહસ્યવાદ ઘણું જીવો.... ગમે તેવું હોય તે બધું ચાલે.... બધા જ વીરપુરુષો છે... બધાં જ અખબારો પ્રગટ થવાં જોઈએ.... સામ્યવાદી પત્રો સિવાય બધાં જ પ્રગટ થઈ શકે.... સાન્તો ડોમિંગોમાં બધા રાજકારણીઓને પંખીઓની જેમ મુક્તપણે આવવા દો.... લોહીતરસ્યા ટૂંજિલ્લોની સામે સખત લડાઈ કરેલી તે લોકો સિવાયના સૌ તેનું

મૃત્યુ ભલે ઊજવે.... જુગારખાનું અને તેના છેલ્લા દિવસો ઘણું જીવો.... દરેકને માટે મુખવટા છે.... ખ્રિસ્તી આદર્શવાદીઓના, અંતિમ વામપંથીઓના, ભલી ભોળી મહિલા અને દયાળુ મેટ્રનના મુખવટા.... પણ સાવધાન ! સામ્યવાદીઓને અંદર આવવા દેશો નહિ.... બારણાંને તાળું મારજો.... જો જો ભૂલ કરતા.... તેમને કશા પર અધિકાર નથી.... માણસના આત્મતત્વની, તેની અંદર રહેલા સત્વના સત્વની ચિંતા કરીએ.... એ માર્ગે આપણે સૌ સુખી થઈશું.... આપણે સ્વતંત્રતા હાંસલ કરી છે.... સ્વતંત્રતા મહાન છે.... એ લોકો તેને માન આપતા નથી.... એ શું છે તેની પણ તેમને ખબર નથી.... સત્વના સત્વ વિશે ચિંતા કરવાનું સ્વાતંત્ર્ય....

...છેલ્લાં વર્ષો એ રીતે પસાર થયાં: જાઝ બંધ થઈ ગયું. સોલનું સંગીત આવ્યું. અમૂર્ત ચિત્રકળાના સિદ્ધાંતોમાં આપણે અટવાયા. યુદ્ધ ઢીલું પડ્યું. આપણને મારી નાખ્યાં.... આ બાજુએ બધું જ યથાવત્ રહ્યું.... કે પછી તે....? આધ્યાત્મિક વિષય ઉપર અનેક વક્તવ્યો અપાયાં પછી અને માથા ઉપર પ્રહારો થયા તે પછી કશુંક ખરાબ ચાલતું હતું.... ઘણું જ ખરાબ.... એ લોકો ખોટા રસ્તે ચડી ગયા હતા.... લોકો સંગઠન કરતા.... ગેરીલા લડાઈ અને હડતાળો ચાલતી.... ક્યૂબા અને ચિલીએ આઝાદી મેળવી લીધી હતી.... અસંખ્ય સ્ત્રીપુરુષોએ આંતરરાષ્ટ્રીય ગીત ગાયું હતું.... કેવું વિચિત્ર.... કેવું નિરાશાજનક.... હવે એ લોકો તે ગીત ચીની, બલ્ગેરિયન અને લૅટિન અમેરિકાની સ્પેનિશ ભાષામાં ગાય છે.... એ બાબત આપણે જલદી કશુંક કરવું પડશે.... એના ઉપર પ્રતિબંધ મૂકવો પડશે.... કંઈક વધારે જુસ્સાથી સ્વતંત્ર દુનિયાની પ્રશસ્તિ ગાવી પડશે.... કેટલીક વધારે મારજૂડ કરવી પડશે અને વધારે ડોલર આપવા પડશે.... આમ ચાલશે નહીં.... મારજૂડ કરવાની સ્વતંત્રતા અને જર્માન આર્કિનિયેગાસની ભીતિ વચ્ચે.... અને હવે ક્યૂબા.... આપણા ગોળાર્ધની મધ્યમાં, આપણા એપલની મધ્યમાં આ લાંબી દાઢીવાળા એક જ ગીત ગાય છે.... આપણે માટે ઈસુ ખ્રિસ્ત શું સારું કરવાનો હતો?.... આ પાદરીઓએ શું સારું કર્યું છે....? આપણે કોઈનોય હવે પછી વિશ્વાસ કરી શકીએ નહીં.... પાદરીઓનો પણ નહીં.... એ લોકો આપણી સાથે સહમત થતા નથી.... એ લોકો આપણો માલ બજારમાં કેવી રીતે ડૂબી જાય છે તે જોતા નથી....

...દરમિયાનમાં માણસો સૂર્યમંડળમાં ઊંચે જઈ રહ્યા છે.... ચંદ્ર ઉપર પગલાં પડે છે.... બધું જ બદલાવા માટે ફાંફાં મારે છે.... સિવાય કે જૂની ખખડી ગયેલી પ્રણાલી.... આ ખખડી ગયેલી પ્રણાલીઓ મધ્યયુગની સઘન જાળમાં અટવાઈ ગઈ હતી.... આ કરોળિયાની જાળ યંત્રના લોહ કરતાં વધારે મજબૂત હતી.... તેમ છતાં કેટલાક લોકો પરિવર્તનમાં માને છે, પરિવર્તન કરે છે, પરિવર્તનને અમલમાં મૂકે છે.... જે પરિવર્તન છેવટે ફૂલ રૂપે ખીલે છે.... કારંબા !.... વસંતને કોઈ રૂંધી શકશે નહિ !

કવિતા અને રાજકારણ

મેં 1969નું લગભગ આખું વર્ષ આઈલા નેગરામાં ગાળ્યું હતું. વહેલી સવારે ઊઠીને, સાગર તેના ભરતીના કમને અનુસરે છે. જાણે કે વિરાટ રોટલી માટે લોટ બાંધતો હોય ! સાગરના ઊંડાણમાંથી આવતા ઠંડા ખમીરે વેરેલાં ફીણ લોટના જેવા સફેદ હોય છે.

શિયાળો સુરક્ષિત પણ ધુમ્મસથી છવાયેલો રહે છે. તેનું સ્થાનિક આકર્ષણ ચૂલામાં અગ્નિ રાખીને રોજરોજ વધારતા જઈએ છીએ. દરિયાકાંઠાની રેતીની સફેદાઈ, પૃથ્વી પર માણસ – ઉનાળાની રજાઓ માણનાર – આવ્યો તેની પહેલાંની એકલ દુનિયાના જેવી છે. હું ઉનાળાનાં ટોળાંને ધિક્કારું છું એમ રખે માનતા. ઉનાળો બેસવાનો થાય ત્યાં છોકરીઓ સાગરતટે આવે, પુરુષો અને બાળકો મોજાંની નજીક સાયવી-સંભાળીને જાય અને જોખમને કૂદી જાય. તેમની દષ્ટિએ એ માણસનું એક હજાર વર્ષ જૂનું નૃત્ય, કદાચ પહેલું ગ્રીષ્મ-નૃત્ય હશે.

શિયાળામાં આઈલા નેગરાનાં ઘર રાત્રિના અંધકારથી ઢંકાયેલાં હોય છે. એકલા મારા ઘરમાં પ્રકાશ છે. કેટલીક વાર મને રસ્તાની પેલી પાર ઘરમાં કોઈક હોય એવો ભાસ થાય. એકાદ બારીમાં પ્રકાશ દેખાય. એ દષ્ટિનો ભ્રમ માત્ર હોય છે. કેપ્ટનના નિવાસમાં કોઈ નથી હોતું; પણ મારી બારીમાંથી તેના ઘરમાં પડતું પ્રકાશનું પ્રતિબિંબ હોય છે.

વર્ષ દરમિયાન દરરોજ હું મારું કામ કરવા ગુપ્ત સ્થળે જાઉં છું. ત્યાં જવું કે રહેવું આસાન નથી. અત્યારે મારા બે શ્વાન પાંડા અને ચાઉ તુને પ્રસન્ન રાખવાના હોય છે. આ નાનકડા રૂમમાં બંગાળી વાઘની ત્વચા ધાબળા તરીકે ઓઢવા લઉં છું. ઘણાં વર્ષો પહેલાં ચીનથી હું તે લાવેલો. તેના પંજા અને વાળ ખરી પડ્યા છે. જીવડાંની થોડી તકલીફ છે, પણ મતિલ્દે અને હું તેમને ઉડાડી દઈએ છીએ.

મારા શ્વાન યુદ્ધમાંથી થાકીને આવેલા વિજેતાની જેમ તત્કાળ ઊંઘી જાય છે. તે મારું કામ કરવા ઘરની અંદર જ રહેવા મને ફરજ પાડતા હોય તેમ દરવાજાની વચ્ચોવચ્ચ બંને લાંબા થઈને સૂએ છે.

આ ઘરમાં કશુંક ને કશુંક ચાલતું હોય છે. કાં તો મારે માટે લાંબા અંતરનો કોલ હોય. તેનો શો જવાબ આપવો ? હું ઘરમાં નથી. બીજો કોઈક સંદેશો આવે. તેનો શો જવાબ દેવો ? હું ઘરમાં છું.

હું ઘરમાં નથી. ઘરમાં છું. ઘરમાં છું. ઘરમાં નથી. દૂર આઈલા નેગરામાં ગુપ્તવાસમાં રહેતા કવિની જિંદગી છે. હવે દૂરવાસ દૂર રહ્યો નથી.

પત્રકારો મને ઘણુંખરું પૂછતા હોય છે : હું શું લખું છું ? કયા વિષય પર કામ કરું છું ? આ પ્રકારના પ્રશ્નોથી મને નવાઈ લાગે છે, કેમ કે એ પ્રશ્ન છીછરા હોય

છે. ખરું પૂછો તો હું એક જ કામ કરું છું. એ કામ કરતાં હું કદી અટક્યો નથી. કવિતા ?

હું લખું છું તે કવિતા નામનો પદાર્થ છે એવી સમજ આવી તેની ઘણો વખત પહેલાં હું તે લખતો હતો. વ્યાખ્યા કે લેબલ લગાવવામાં મને કદી રસ પડ્યો નથી. રસશાસ્ત્રની ચર્ચામાં મને મર્યા જેવું લાગે. જેમને એમાં રસ હોય તેમની અવગણના કરવા માગતો નથી. કોઈ સાહિત્યકૃતિના જન્મના પ્રમાણપત્રમાં મને રસ નથી તેમ તેની મરણોત્તર તપાસ પ્રત્યે પણ હું ઉદાસીન છું. વોલ્ટ વિલ્ટમને કહ્યું છે તેમ, ‘કશુંય બાહ્ય મારા પર પ્રભુત્વ ભોગવી શકશે નહિ.’ ગમે તેવી ગુણવત્તા હોય તોપણ સાહિત્યની સાધનસામગ્રી શુદ્ધ સર્જનનું સ્થાન કદી લઈ શકે નહિ.

વર્ષ દરમિયાન મેં અનેક વાર મારી નોંધપોથીઓ બદલી છે. મારા હસ્તાક્ષરના લીલા દોરાથી એ સઘળી એકત્ર બાંધેલી, તે અહીં ક્યાંક મૂકેલી છે. તેમાંની ઘણી નોંધવહીઓ પુસ્તકાકારે પ્રગટ થઈ ચૂકી છે : એક સ્વરૂપમાંથી બીજામાં, સ્થિતિમાંથી ગતિમાં, તણખામાંથી આગિયામાં રૂપાન્તર પામતી રહી છે.

રાજકારણી જીવન મને મારા કામમાંથી ખેંચી જનાર ભયંકર પરિબળ હતું. ફરી એક વાર લોકસમૂહમાં પાછો ગયો.

લોકસમૂહ એ મારા જીવનનો બોધપાઠ છે. કવિની જન્મગત મૃદુતાથી હું તેની પાસે જાઉં. તે વખતે મને નરમ સ્વભાવની સહજ બીક રહેતી. પણ એક વાર એની વચ્ચે જાઉં તે પછી હું તદ્દન બદલાઈ ગયો હોઉં એમ લાગે છે. હું બહુમતીનું અંગ છું. મહાન માનવવૃક્ષનું એક પાંદડું છું.

અમારા જમાનાના કવિનું પ્રાથમિક કર્તવ્ય એકલતા અને બહુલતામાં રાયવું તે છે. એકલતામાં ચિલીના સાગરકિનારા ઉપર મોજાં સાથેની લડાઈએ મારા જીવનને સમૃદ્ધ બનાવ્યું છે. કિનારાનાં મોજાં અને તેમની સાથે સંઘર્ષ કરતા ખડકો, સમૃદ્ધ સામુદ્રિક જીવન, ‘નિર્દોષ ભટકતાં પક્ષીઓ’ અને સાગરનાં ફીણનો તે-જઅંબાર મને આકર્ષી રહ્યાં હતાં. હું તેમને ઉત્કટ ભાવે ચાહતો હતો.

પરંતુ જીવસૃષ્ટિમાંથી મને જોઈ રહેલ હજારો આંખોમાં દેખાતી મૃદુતાએ મને ઘણું વધારે શીખવ્યું છે. આ સંદેશ બધા કવિઓ સુધી નહિ પહોંચે. પણ જે કોઈને એનું સંવેદન થાય તે એને હૃદયમાં સાચવી રાખે અને પોતાની કવિતામાં તેને ગૂંથવાનો પ્રયત્ન કરે.

ઘણા માણસો માટે આશાનો એક તંતુ એક મિનિટ માટે પણ મૂર્ત કરવો તે કવિને માટે કશુંક અવિસ્મરણીય અને અત્યંત હૃદયસ્પર્શી બની રહે છે.

પ્રમુખપદનો ઉમેદવાર

1969ની એક સવારે મારા પક્ષના સેક્રેટરી જનરલ અને બીજા બિરાદરો

આઈલા નેગરામાં દરિયાકિનારે મારા ગુપ્તવાસે આવ્યા. એ લોકો ગણતંત્રના પ્રમુખપદ માટે પોપ્યુલર યુનિટીના છ કે સાત પક્ષોના પ્રતિનિધિનું ઉમેદવારીપત્ર ભરવા માટે મને કહેવા સારુ આવ્યા હતા. તેમની પાસે બધું જ તૈયાર હતું : કાર્યક્રમ, શાસનનો પ્રકાર, ભાવિ કટોકટીમાં લેવાનારાં પગલાં વગેરે. તે ક્ષણ સુધી દરેક પક્ષને એક પ્રતિનિધિ હતો તેને દરેક પક્ષ ચાલુ રાખવા માગતો હતો. એકલા સામ્યવાદી પક્ષનો કોઈ ઉમેદવાર ન હતો. વામપંથી પક્ષોએ પસંદ કરેલ પ્રતિનિધિને ટેકો આપવાની અમારી નીતિ હતી. પોપ્યુલર યુનિટીનો ઉમેદવાર પણ તે જ હોય. આ બધું હવામાં હતું. તેને એ સ્થિતિમાં લાંબો વખત રાખી શકાય તેમ નહોતું. જમણેરી પક્ષોના ઉમેદવારો સ્પર્ધામાં આવી ગયા હતા. તેમની જાહેરાતનાં યંત્રો જોરશોરથી ચાલુ થઈ ગયાં હતાં. ચૂંટણીના એક સર્વસંમત ઉદ્દેશના છત્ર નીચે એકત્ર ન થઈએ તો અમને કચડી નાખે તેવી સખત હાર મળે તેમ હતી.

કોઈ પણ પ્રકારની એકતા સાધવાનો ત્વરિત રસ્તો એક જ હતો : સામ્યવાદીઓ પોતાના ઉમેદવારનું નામ નક્કી કરીને આપે તે. મેં પક્ષનું નામાંકન સ્વીકાર્યું એટલે સામ્યવાદી પક્ષની સ્થિતિ સ્પષ્ટ થઈ ગઈ. બીજા લોકોની શુભેચ્છા ધરાવતા ઉમેદવારને અમારો ટેકો મળે. જો આ પ્રકારની સર્વસંમતિ સધાય નહિ તો છેવટ લગી હું ઉમેદવાર જ રહું !

બીજાને સંમત થવા સારુ ફરજ પાડવી એ હિંમતભર્યું પગલું ગણાય. મેં આ સ્વીકાર્યું ત્યારે બિરાદર કોર્વલેનને કહેલું કે હું રાજીનામું આપું ત્યારે તે સ્વીકારી લેવાય તે શરતે આ ઓફર સ્વીકારું છું. મને લાગ્યું કે રાજીનામું અનિવાર્ય બનશે. બધા સામ્યવાદીની આસપાસ એકત્ર થાય તે ઘણું અસંભવિત હતું. બીજા શબ્દોમાં કહીએ તો, બીજા બધા પક્ષોને (ક્રિશ્ચિયન ડેમોક્રેટિક ઉમેદવારોને પણ) અમારો ટેકો જોઈએ, પણ તેમાંથી કોઈ પોતાનો ટેકો અમને ન આપે.

તેમ છતાં, તે સવારે આઈલા નેગરામાં સમુદ્રની સાક્ષીએ નોંધાયેલી મારી ઉમેદવારી અગ્નિની માફક ચારે તરફ ફેલાઈ રહી. બધે જ ઠેકાણે મારી માગણી થઈ રહી હતી. સેંકડો અને હજારો સામાન્ય સ્ત્રીપુરુષો મને ઘેરી વળીને આંખમાં આંસુ સાથે ચુંબન વરસાવવા લાગ્યાં. સાન્નિયાગોને છેવાડે આવેલી ઝૂંપડપટ્ટીના રહેનાર, કોલ્કિમ્બોના ખાણિયાઓ, રણમાં તાંબાની ખાણમાં કામ કરનારા, હાથમાં બાળક સાથે કલાકો સુધી મારી રાહ જોઈને ઊભેલી ખેડૂત સ્ત્રીઓ, બીઓ-બીઓ નદીથી મેગેલ્લાનની સામુદ્રધુની સુધીના પ્રદેશમાં ગરીબ વિછોડાયેલા લોકો – એ સૌની સમક્ષ વરસતા વરસાદમાં, રસ્તા અને મહોલ્લાના કાદવમાં અને ઠંડીથી કંપાવતા દક્ષિણના વાયુની લહરમાં હું ભાષણ કરતો કે કાવ્યગાન કરતો.

મારો ઉત્સાહ વધતો જતો હતો. વધુ ને વધુ લોકો આવતા હતા; વધુ ને વધુ સંખ્યામાં સ્ત્રીઓ રેલીમાં ઉપસ્થિત રહેતી હતી. આ બધાથી પ્રભાવિત થઈને હું ભય

પામી ગયો. આશ્ચર્ય સાથે વિચારવા લાગ્યો કે હું આ ગણતંત્રનો પ્રમુખ ચૂંટાઈને શું કરીશ. આ ગણતંત્ર જરા પણ તાલીમ પામેલું નથી. પોતાના પ્રશ્નો જાતે ઉકેલે તેવી શક્તિ નથી. મોટું દેવું છે, અને કદાચ સૌથી વિશેષ તો તેને કશા કામની કદર નથી. તેના પ્રમુખોને પહેલા મહિને ઉમળકાભેર આવકાર આપે અને બાકીનાં પાંચ વર્ષ અને અગિયાર માસ દરમિયાન ન્યાયી કે અન્યાયી રીતે તેને શહીદ બનાવે.

અયેન્દેની પ્રચારજુંબેશ

એ આનંદનો દિવસ હતો : પોપ્યુલર યુનિટીના આશાસ્પદ ઉમેદવાર તરીકે અયેન્દે ઊપસી આવ્યો છે એવા સમાચાર મળ્યા. મારા પક્ષની સંમતિથી મેં તરત જ રાજીનામું પેશ કર્યું. એક મોટી મેદનીના હર્ષોલ્લાસ વચ્ચે મેં મારા રાજીનામાની જાહેરાત કરી અને અયેન્દેએ ઉમેદવારી સ્વીકારી. એક બાગમાં મોટી રેલી ભરાઈ હતી. લોકો જ્યાં જગા મળી ત્યાં ઊભા રહ્યા એટલું જ નહિ, ડાળીઓ પર પગ અને માથું ટેકવીને બેઠા હતા. આ ખડતલ ચિલીવાસીઓ અદભુત છે.

હું ઉમેદવારને ઓળખતો હતો. મેં અગાઉ ત્રણ ચૂંટણીપ્રચારમાં તેની સાથે કામ કર્યું હતું. આખા ચિલી પ્રદેશમાં મેં કાવ્યવાચન અને વ્યાખ્યાનો આપેલાં. દર છ વર્ષે આવતી ચૂંટણીમાં લાગલાગટ ત્રણ વખત મારી સાથે કામ કરનાર બિરાદર પ્રમુખપદનો ઉમેદવાર હતો. આ ચોથો વિજયનો પ્રસંગ છે.

આર્નોલ્ડ બેનેટ કે સોમરસેટ મોહામ (મને યાદ નથી બેમાંથી કોણ તે) વિન્સ્ટન ચર્ચિલ સાથે એક વાર એક રૂમમાં રહેલ તેની વાત કહે છે. એ પ્રખર રાજપુરુષે જાગીને પહેલું કામ એ કર્યું કે નાઈટ ટેબલ પર પડેલ હવાના તરફ હાથ પ્રસાર્યો. આંખ ઊઘડી કે તરત તેણે ત્યાં ને ત્યાં જ ધૂમ્રપાન શરૂ કરી દીધું : પથ્થરયુગની લોખંડી દેહરચના ધરાવતો તંદુરસ્ત ગુફાનો માનવી જ આ કરી શકે.

અયેન્દેની સાથે આવનારામાં તેના જેટલી શક્તિ ન હતી. એનામાં ચર્ચિલના જેવી કુશળતા હતી. જ્યાં ફાવ્યું ત્યાં એ સૂઈ શકતો. ચિલીના ઉત્તર પ્રદેશમાં અફાટ રણવિસ્તારમાં થઈને કેટલીક વાર જવાનું થતું. અયેન્દે કારના એક ખૂણામાં ઘસઘસાટ ઊંઘી જતો. એકાએક રસ્તા ઉપર નાનકડું લાલ ટપકું દેખાય. નજીક જઈએ ત્યારે પંદર કે વીસ માણસો પત્નીઓ, બાળકો અને ધ્વજો સાથે દેખાય. કાર ઊભી રહે. અયેન્દે આંખ ચોળતો ગાડીમાંથી ઊતરે અને તડકામાં તે ગાતા નાના જૂથની સાથે વાત કરે. ગાવામાં જોડાય. રાષ્ટ્રગીત ગાય. એનો તેમની સાથેનો વાર્તાલાપ જીવંત, ઝડપી અને છટાદાર હોય. પછી તે કારમાં પાછો આવે અને અમે ચિલીના લાંબા... લાંબા રસ્તા પર સફર ચાલુ રાખીએ. અયેન્દે સહજ રીતે પાછો ઊંઘી જાય. આ દશ્ય દર પચીસ મિનિટે ભજવાતું જાય : જૂથ, ધ્વજો, ગીત, વક્તવ્ય અને ફરી પાછી નિદ્રા.

એ મહિનાઓમાં કારમાંથી ટ્રેન, ટ્રેનમાંથી વિમાન, વિમાનમાંથી વહાણ, વહાણમાંથી ઘોડો એમ વિવિધ વાહનોમાં ફરીને અચેન્ટે હજારો ચિલીવાસીઓને મળવાનો રોજબરોજનો કાર્યક્રમ થાક્યા વગર પાર પાડતો. તેના કાફલાના લગભગ બધા જ થાકીને પાછળ પડી જતા. પછીથી તે ચિલીનો પ્રમુખ થયો તે દરમિયાન તેની દૃઢ કાર્યક્ષમતાને કારણે તેના ચારથી પાંચ સહયોગીઓને હૃદય-રોગના હુમલા આવ્યા હતા.

પેરિસમાં એલચી

હું પેરિસમાં એલચી કચેરીનો હવાલો લેવા આવ્યો ત્યારે મારા મિથ્યાભિમાન માટે મોટી કિંમત ચૂકવવી પડશે એમ લાગ્યું. બહુ વિચાર કર્યા વિના મેં આ પદ સ્વીકાર્યું હતું. ફરી એક વાર જીવનના પ્રવાહમાં મારી જાતને તણાવા દીધી હતી. મામૂલી અને જૂઠી સરકારોનાં ઘણાં વર્ષ પછી વિજયી લોકશાહી સરકારના પ્રતિનિધિ હોવાના વિચારે હું ખુશ હતો. કદાચ, ઊંડે ઊંડે મને ચિલી એલચી કચેરીના મકાનમાં નવા સન્માન્ય હોદ્દા સાથે પ્રવેશવાના વિચારે વધુ અસર કરી હશે. સ્પેનિશ રિપબ્લિકનું મારા દેશમાં સ્થળાંતર ગોઠવેલું ત્યારે આ જ મકાનમાં મારે ઘણાં અપમાનો ગળી જવાનાં આવ્યાં હતાં. મને ત્રાસ આપવામાં, મને ગાળો આપીને હેરાન કરવામાં મારા દરેક પુરોગામીનો હાથ હતો. હવે એ ત્રાસનો ભોગ બનનાર ત્રાસ આપનારની ખુરશીમાં બેસશે, તેના ટેબલ પર જમશે, તેની પથારીમાં શયન કરશે અને જૂના એલચીગૃહમાં નવી હવા દાખલ થાય તે માટે બારી ખોલશે.

સૌથી મુશ્કેલ કામ હવાને અંદર આવવા દેવાનું હતું. માર્ચ 1961માં મતિલ્દે અને હું અમારા શયનખંડમાં જઈને, જ્યાં અનેક એલચીઓ અને તેમની પત્નીઓ શાંતિથી કે રિબાઈને મૃત્યુને ભેટ્યાં હતાં, તે અદભુત પથારીમાં સૂતાં કે તરત ગૂંગળાવી નાખતા સરંજામથી મારાં નસકોરાં અને આંખોમાં પીડા થવા લાગી.

યોદ્ધાને ઘોડા સહિત સમાવે તેટલો વિશાળ શયનખંડ હતો. ઘોડાને ખવરાવી શકાય અને ઘોડેસવાર સૂઈ શકે એટલી મોટી જગા હતી. છત ઘણી ઊંચી અને સરસ શણગારેલી હતી. મખમલ મઢેલું ફર્નિચર લગભગ સૂકા પાંદડાના જેવા રંગનું હતું. શ્રીમંતાઈ અને તેના પતનનો પણ તેની સાથે ખ્યાલ આપે એવી તેની સજાવટ દેખાતી હતી. કાંબળા 60 વર્ષ પહેલાં સુંદર હશે; પણ હવે તેમાંથી ઝીણા જંતુથી ખવાઈ ગયેલા જૂના રૂઢિગત વાર્તાલાપોનાં પદચિહ્નોનાં રંગ અને ગંધનો અનુભવ થતો હતો.

વળી અમારી તહેનાતમાં રહેલી સેવકોની ટુકડીએ આવડા મોટા શયનખંડનો ગરમી સિવાયની બધી બાબતમાં વિચાર કરેલો હતો. મેં અને મતિલ્દેએ પેરિસમાં પહેલી રાજદ્વારી રાત ઠંડીથી ઠૂંઠવાઈને કાઢી હતી. બીજી રાત્રે ‘હીટર’ ચાલુ થયું.

તે 60 વર્ષથી વપરાશમાં હતું. તેની ગળણીઓ નકામી થઈ ગઈ હતી. આ જૂનું થઈ ગયેલ સાધન એકલા કાર્બનડાયોક્સાઈડને જ પસાર થવા દેતું હતું. અમે હવે આગલી રાતની માફક ઠંડીની ફરિયાદ કરી શકીએ તેમ ન હતું; પરંતુ વિષમય વાતાવરણમાં હૃદયના ધબકારા વધવાથી વેદના થતી હતી. શિયાળાની ઠંડી હવાને અંદર આવવા દેવા માટે અમારે બારી ઉઘાડવી પડી હતી. કદાચ વહીવટી તંત્રની કુનેહ કે આનુવંશિક વિશેષતા વગરના જૂના વખતના એલચીઓને ઊથલાવી પાડવા આવનાર તકસાધુઓ સાથે કામ પડ્યું હશે.

પાણી, પાંદડાં, પક્ષી અને હવા સાથે શ્વાસ લઈ શકાય તેવું ઘર શોધવાનો અમે નિર્ણય કર્યો. છેવટે આ વસ્તુની લગની લાગી. આઝાદીના ખ્યાલ પાછળ ઉજાગરો કરતા કેદીની જેમ પેરિસની બહાર શુદ્ધ હવાની શોધ અમે ચાલુ રાખી.

રાજદૂત કે એલચી થવું એ મારે માટે કશુંક નવું અને અગવડભર્યું હતું. ચિલીમાં બળવો થયો હતો. આ ચિલીશાઈ બળવાનું વિશ્લેષણ અને વિમર્શન પુષ્કળ પ્રમાણમાં થયું હતું. તેની અંદર અને બહાર રહેલા શત્રુઓ તેનો નાશ કરવા માટે તૈયારી કરી રહ્યા હતા. મારા દેશમાં 180 વર્ષથી જુદા જુદા લેબલથી એક જ જાતના શાસકો ક્રમશઃ આવ્યા હતા અને એક જ પ્રકારની કામગીરી તેમણે બજાવી હતી. એક જ પ્રકારનાં ચીંથરાં, શરમજનક ઘર, શાળા વગરનાં ઉઘાડપગાં બાળકો, કેદખાનાં અને લોકોની આંતરિક લડાઈ મારા દેશમાં જોવા મળતાં હતાં.

હવે મુક્ત હવામાં શ્વાસ લેવાય છે અને ગવાય છે. નવા સંજોગોમાં મને ગમે છે તે આ.

ચિલીમાં રાજદ્વારી નિમણૂકને સેનેટની મંજૂરી જોઈએ છે. ચિલીનો જમણેરી પક્ષ કવિ તરીકે મારી સતત પ્રશંસા કરતો. તેમણે સભા ભરીને મારું સન્માન પણ કરેલું. અલબત્ત એ સ્પષ્ટ છે કે આ ભાષણો મારા અંત્યેષ્ટિ સંસ્કારને પ્રસંગે કરવાનું તેમને વધારે ગમ્યું હોત. સેનેટમાં મારી રાજદૂત તરીકેની નિયુક્તિને મંજૂર કરવા માટે ત્રણ મત વધુ મેળવ્યા હતા. જમણેરીઓ અને કેટલાક દંભી ક્રિશ્ચિયનોએ નાના કાળા અને સફેદ દડાની ગુપ્તતા દ્વારા મારી વિરુદ્ધ મતદાન કર્યું હતું.

મારી પહેલાંના રાજદૂતે પોતાના વ્યક્તિચિત્ર ઉપરાંત તેમની પહેલાંના દરેક રાજદૂતનાં ચિત્રોના ભાતીગળ પડદાથી દીવાલને ઢાંકી દીધી હતી. ચિલીના અમારા નાનકડા બાલઝાક, સંમાન્ય બ્લેસ્ટ ગાના જેવા બે-ત્રણને બાદ કરીએ તો ભાવવિહોણા લોકોનાં વ્યક્તિચિત્રોનો એ પ્રભાવક સંગ્રહ હતો. વિવિધ રંગનાં કેટલાંક વ્યક્તિચિત્રોને ભીંત ઉપરથી ઉતરાવીને તેમની જગાએ વધારે બળશાળી માણસોનાં ચિત્રો મેં મૂક્યાં : ચિલીને ધ્વજ, રાષ્ટ્રત્વ અને સ્વાતંત્ર્ય અપાવનાર વીરપુરુષોની કોતરેલી છબીઓ મૂકી. ગણતંત્રના પ્રગતિશીલ પ્રમુખ એગેવેરા સેરડા, સામ્યવાદી પક્ષના સ્થાપક લુઈ એમીલિયો, રેકેબેરન અને સાલ્વેડોર અયેન્દેના

છેલ્લા ફોટોગ્રાફ મૂક્યા. દીવાલો હવે અનેકગણી સરસ લાગતી હતી.

મને ખબર નથી કે એલચી કચેરીના સેક્રેટરીઓ શું વિચારે છે. તે બધાની જમણેરી વિચારસરણી હતી. પ્રત્યાઘાતી પક્ષો સો વર્ષથી દેશનું શાસન કરતા હતા. રૂઢિચુસ્ત કે રાજાશાહીનો સમર્થક ન હોય તો દરવાનને પણ નીમતા નહિ. પોતાને 'સ્વાતંત્ર્યમાં બળવો' તરીકે ઓળખાવીને ક્રિશ્ચિયન-ડેમોક્રેટોએ જૂના પ્રત્યાઘાતીઓની સમાન્તર તૃષ્ણા પ્રદર્શિત કરી હતી. પાછળથી, આ સમાન્તરો એક પંક્તિરૂપ બન્યા ત્યાં સુધી સંકોચાતા ગયા હતા.

વહીવટી તંત્રનું મકાન અને જાહેર ઇમારતો બધું જ હજુ પણ સેવકો, ઇન્સ્પેક્ટરો અને જમણેરી કાઉન્સિલરોથી ઊભારાતું હતું. જાણે કે અયેન્દે અને પોપ્યુલર યુનિટીએ ચિલીની ચૂંટણીમાં વિજય મેળવ્યો ન હોય અને હવેના સરકારના પ્રધાનો સમાજવાદી કે સામ્યવાદી ન હોય.

આ પરિસ્થિતિમાં એલચી કચેરીમાં સલાહકારના પદ ઉપર મારા એક મિત્ર, રાજકારણી અને અગ્રગણ્ય લેખક જોર્જ એડવર્ડ્સની નિયુક્તિ કરવા માટે મેં વિનંતી કરેલી. જોકે તે દેશમાં સૌથી વધુ સત્તાધારી અને પ્રત્યાઘાતી ગણાય તેવા કુટુંબમાંથી આવતો હતો; પણ તે ડાબેરી જૂથનો માણસ હતો. કોઈ પક્ષ સાથે તેને સંબંધ ન હતો. પોતાનું કામ જાણતો હોય અને હું જેના પર વિશ્વાસ મૂકી શકું એવા બુદ્ધિશાળી કાર્યકરની મારે જરૂર હતી. ત્યાં સુધી એડવર્ડ્સ હવાનાનો ચાર્જ દ અફેર્સ હતો. ક્યૂબામાં તેને માટે ઊભી થયેલી કેટલીક મુશ્કેલીઓ અંગે અસ્પષ્ટ અફવાઓ મારા કાન સુધી આવી હતી. હું તેને વર્ષોથી ડાબેરી બિરાદર તરીકે જાણતો હતો એટલે અફવાઓને મેં ખાસ મહત્વ આપ્યું નહિ.

મારો નવો સલાહકાર ઢીલો થઈને આવ્યો હતો. તેણે મને તેની કથની કહી. બંને બાજુ સાચી હતી એવી મારા પર છાપ પડી. પણ સાથે સાથે, જીવનમાં જે રીતે તે બને છે તે જોતાં, બેમાંથી એકે સાચી ન હતી. ધીમે ધીમે જોર્જ એડવર્ડ્સ માનસિક દુર્બળતા તજીને હિંમત ધારણ કરી. નાખ કરડવા છોડી દીધા. પોતાની બુદ્ધિશક્તિ, કાર્યક્ષમતા અને વફાદારીથી મને સહાય કરવા લાગ્યો. એલચી કચેરીમાં તેના બે વર્ષના કાર્યકાળ દરમિયાન, મારો આ સલાહકાર મારો શ્રેષ્ઠ સહયોગી મિત્ર હતો; કદાચ એલચી કચેરીના વિશાળ મકાનમાં એ એકલો જ નિષ્પાપ રાજકારણી હતો.

એક ઉત્તર અમેરિકાની કંપનીએ ચિલીના તાંબાના વેપાર પર પ્રતિબંધ મૂક્યો ત્યારે સમગ્ર યુરોપ ખળભળી ઊઠ્યું. અખબારો, ટેલિવિઝન અને રેડિયોએ ખાસ રસ લઈને આ પ્રશ્ન ઉપાડી લીધો. એટલું જ નહિ લોકમત પણ અમારા બચાવમાં સક્રિય થયો.

સ્ટીવડોર્સે આક્રમણ સામેના પ્રતિકારના ચિહ્ન રૂપે ફ્રાન્સ અને હોલેન્ડમાં

તાંબું ઉતારવાની ના પાડી. આ અદભુત ચેષ્ટાએ આખી દુનિયાને ક્ષુબ્ધ કરી દીધી. એકતાની આવી વાતો અમારા સમયના ઇતિહાસ વિશે કોઈ પણ યુનિવર્સિટીના વ્યાખ્યાનખંડમાં શિખવાડાય તેના કરતાં વધુ શીખવે છે.

નાની પણ વધુ હૃદયસ્પર્શી ઘટનાઓ યાદ આવે છે. એ પ્રતિબંધને બીજે દિવસે, નાના ગામની સામાન્ય સ્થિતિની એક ફ્રેન્ચ મહિલાએ ચિલીને તેના તાંબાના બચાવ માટે મદદ રૂપે એકસો ફ્રાન્કની નોટ મોકલી હતી. સાથે મેયર, ધર્માધ્યક્ષ, કામદારો, રમતવીરો અને વિદ્યાર્થીઓ સહિત તેના ગામના તમામ રહેવાસીઓની સહીવાળો ઉખાભર્યો ટેકો દર્શાવતો પત્ર પણ હતો.

ચિલીમાંથી જાણીતા અને અજાણ્યા સેંકડો મિત્રોએ મોકલેલા સંદેશા મળ્યા. આંતરરાષ્ટ્રીય ચાંચિયાઓનો પ્રતિકાર કરવા માટે તેમણે મને અભિનંદન આપ્યાં હતાં. એક કામદાર મહિલાએ પાર્સલ પોસ્ટથી પેંકેજ મોકલ્યું હતું. તેમાં એક તુંબડું, ચાર એરોકેડો અને એક ડઝન લીલાં મરચાં હતાં.

દરમિયાનમાં ચિલીની પ્રતિષ્ઠામાં ઠીક ઠીક વધારો થયો. હવે અમારો દેશ ખરેખર અસ્તિત્વ ધરાવતો દેશ બન્યો. આની પહેલાં સંખ્યાબંધ વિકાસશીલ દેશોમાં અમારો દેશ નોંધાયા વગર ચાલ્યો જતો હતો. હવે પહેલી જ વાર, અમને અસ્મિતા પ્રાપ્ત થાય છે. અમારા દેશના ભાવિ ઘડતર માટે અમે જે મહાન સંઘર્ષ કર્યો છે તેની કોઈ અવગણના કરી શકશે નહિ.

અમારા દેશમાં જે કાંઈ બને છે તે ફ્રાન્સમાં અને સમગ્ર યુરોપમાં અસાધારણ રસ જગાડે છે. લોકોની સમૂહ-કૂચ, વિદ્યાર્થીઓની સભાઓ, અને બધી ભાષાઓનાં પુસ્તકોમાં અમારો અભ્યાસ થાય છે. તેઓ અમારી પરીક્ષા કરે છે, અમારી છબીઓ પાડે છે. દરરોજ જાણવા જેવું બધું જ અને તેનાથી વિશેષ જાણવા માગતા પત્રકારોને મારે પાછા મોકલવા પડતા હતા. પ્રમુખ અચેન્ટે વિશ્વવિખ્યાત વ્યક્તિ હતા. અમારા કામદાર વર્ગની શિસ્ત અને દઢતાની મુક્તપણે પ્રશંસા થતી.

અમારા દેશની તાંબાની ખનિજના રાષ્ટ્રીયકરણને લીધે સર્જાયેલ સંઘર્ષને કારણે ચિલી પ્રત્યેની સહાનુભૂતિ ખૂબ વધી ગઈ. બધે જ લોકોને સ્પષ્ટ સમજાયું હતું કે ચિલીના નૂતન સ્વાતંત્ર્યના પથ પર આ વિરાટ પગલું હતું. કોઈ પણ પ્રકારના પ્રપંચ વગર લોકશાહી સરકારે દેશ માટે તાંબું પુનઃ પ્રાપ્ત કરીને તેની સાર્વભૌમ સત્તાને નિશ્ચિત સ્વરૂપ આપ્યું હતું.

ચિલીમાં પુનરાગમન

હું ચિલીમાં પાછો આવ્યો ત્યારે મહોલ્લા અને બગીચામાં નવાં વૃક્ષવેલીઓએ મારું સ્વાગત કર્યું હતું. અમારા દેશની અદભુત વસંતે ઉપવનનાં પર્ણોને લીલાં રંગી દીધાં હતાં. માનવહૃદયને પ્રેમની જરૂર હોય છે, તેમ અમારી આ જૂની ભૂરી રાજ-

ધાનીને લીલાં પણોની જરૂર રહે છે. આ નવોદિત વસંતની તાજગી શ્વાસમાં ભરી વતનથી દૂર હોઈએ ત્યારે તેનું શિયાળાનું ચિત્ર અમે નજર સામે મૂકતા નથી. દૂર હોવાને કારણે શિયાળાની હાડમારી, ગ્રામપ્રદેશનાં તજી દીધેલ નાનાં નગરો, ઠંડીમાં ઉઘાડપગાં બાળકો ભૂંસાઈ જાય છે. લીલા ગ્રામવિસ્તારો, લાલ-પીળાં ફૂલો અને રાષ્ટ્રગીતમાં આવતું ભૂરું આકાશ સ્મૃતિમાં સજીવ થાય છે. દૂરત્વને કારણે ઘણી વાર કેવળ સ્વપ્નરૂપ બની રહી હતી તે વસન્ત ઋતુ આ વખતે પ્રત્યક્ષ જોવા મળી હતી.

બીજી વનસ્પતિએ શહેરની દીવાલોને ભરી દીધી હતી. તિરસ્કારની લીલના પડદા વડે તે ઢંકાઈ ગઈ હતી : ઉગ્ર અપમાનજનક જૂઠાણાંથી ભરેલાં સામ્યવાદ-વિરોધી ચોપાનિયાં, ક્યુબાવિરોધી ચોપાનિયાં, સોવિયેતવિરોધી ચોપાનિયાં, શાંતિ અને માનવતાનાં વિરોધી ચોપાનિયાં, સામૂહિક હત્યા અને જકાર્તાની આગાહી કરતાં લોહીતરસ્યાં ચોપાનિયાં. શહેરની દીવાલોને અપવિત્ર કરતી આ નવી વનસ્પતિ હતી.

અનુભવ ઉપરથી આ પ્રચારનો રણકો અને ઝોક હું જાણતો હતો. પ્રાક્-હિટલર યુરોપમાં હું તેની લગોલગ રહ્યો હતો. હિટલરી પ્રચારનો બરોબર આ જ જુસ્સો હતો. જૂઠાણાનો અનિયંત્રિત ઉપયોગ, ભય અને ધમકીની મુક્ત ઝુંબેશ, આશાસ્પદ ભાવિના નિર્દર્શન સામે તિરસ્કારનાં તમામ શસ્ત્રોનાં પ્રદર્શન. મને લાગ્યું કે તેમની ઈચ્છા આપણા જીવનનું મૂળ સત્વ બદલવાની છે. આ રીતે અમારા રાષ્ટ્રીય જુસ્સાનું અપમાન કરે એવા કોઈ ચિલીવાસી હોઈ શકે કે કેમ તે હું સમજી શક્યો નહોતો.

પ્રત્યાઘાતી જમણેરીઓને આતંક પર આધાર રાખવાનું આવે, ત્યારે તેઓ તેનો વિવેક વગર ઉપયોગ કરતા. અયેન્દેને ગણાંતંત્રના પ્રમુખપદે આવતા અટકાવવા થયેલ બળવાનો વિરોધ કરનાર સેનાપતિ અને સન્માનનીય સજ્જન જનરલ શ્રીડરની હત્યા કરી હતી. તેમના ઘરની નજીક, વિવિધ રંગી શેતાનોની ટોળકીએ પાછળથી મશીનગન ચલાવેલી. આ દુષ્કર્મની દોરવણી લશ્કરમાંથી પાણીચું આપેલા પૂર્વ સેનાપતિએ આપી હતી. તે ટોળકીમાં પ્રમાદી અને તોફાની જુવાનો હતા.

આ બાબત અપરાધ સાબિત થયો ત્યારે તેની પાછળનું મુખ્ય ભેજું હતો તે માણસને જેલમાં નાખ્યો. લશ્કરી અદાલતે તેને ત્રીસ વર્ષની કેદની સજા કરી હતી. તેમ છતાં, સુપ્રીમ કોર્ટે તે સજા ઘટાડીને બે વર્ષની કરી હતી. ચિલીમાં એક ગરીબ ભૂખ્યો હોવાને કારણે એક ચિકન ચોરે, તો તેને સેનાપતિની હત્યા કરવા બદલ હત્યારાને અપાયેલી સજાના કરતાં બેગણી સજા કરવામાં આવે છે. વર્ગભેદની સભાનતા સાથે શાસક વર્ગે અર્થઘટન કરેલ કાયદો લાગુ પાડ્યો.

એ શાસક વર્ગને અયેન્દેની જીતે ઊંડો આઘાત આપ્યો. પહેલી જ વાર તેમને ભાન થયું કે જે કાયદા પોતે બનાવ્યા હતા તે તેમને પોતાને પણ લાગુ પડશે. માલ-

મિલકત, ઝવેરાત, રોકડ અને સુવર્ણ સિક્કા લઈને તેઓ આશ્રય માટે કોઈક સ્થળે દોડી ગયા. આર્જેન્ટિના, સ્પેન અને ઑસ્ટ્રેલિયા જેટલે દૂર પણ ગયા. લોકોની બીકે તેમને જોતજોતામાં ઉત્તર ધ્રુવ સુધી પહોંચાડી દીધા હોત.

પછી તેઓ પાછા આવત.

ફેઈ

ચિલીનો માર્ગ બધી બાજુએથી શેતાની અને કાનૂની વિઘ્નોથી ઘેરાયેલો હતો. દરમિયાનમાં અલ્પજનશાસને તેના ફાટેલા કપડાને થીંગડું દીધું અને ફાસિસ્ટ સ્વરૂપ ધારણ કર્યું. ઉત્તર અમેરિકન નાકાબંધી તાંબાના રાષ્ટ્રીયકરણ પછી વધુ સખત બની હતી. પૂર્વ પ્રમુખ ફેઈના સહયોગમાં આઈ.ટી.ટી.એ ક્રિશ્ચિયન-ડેમોક્રેટ્સને નવા જમણેરી ફાસિસ્ટના હાથમાં ફસાવ્યા.

અયેન્દે અને ફેઈ જેવી પરસ્પર વિપરીત નીતિ ધરાવતી વ્યક્તિઓએ ચિલીનો કબજો લીધો હતો. કદાચ તેઓ પરસ્પર વિપરીત નીતિ ધરાવતા હતા તેથી પોતપોતાની રીતે પોતાના દેશમાં મજબૂત નેતા તરીકે પોતાના લક્ષ્યને સિદ્ધ કરવા જતા હતા.

હું ધારું છું કે અયેન્દેને હું સારી રીતે ઓળખું છું. તેને વિશે કશું ગૂઢ કે કોયડા જેવું હતું નહીં. ફેઈની વાત કરીએ તો અમે બંને એક જ વખતે સેનેટમાં હતા. તે વિચિત્ર અને દીર્ઘસૂત્રી માણસ હતો. અયેન્દેની સ્વયંસ્ફૂર્તિથી તદ્દન જુદો. તેમ છતાં ઘણી વાર એ મોટા અવાજ સાથે અટ્ટહાસ્ય કરી શકે છે. આ રીતે અટ્ટહાસ્ય કરનાર માણસો મને ગમે છે. (મને એ ગુણ મળ્યો નથી.) પણ હસવા-હસવામાં ફેર હોય છે. ફેઈનો ગંભીર ઉદ્વિગ્ન ચહેરો તેની રાજદ્વારી કારકિર્દીને સોય અને દોરાથી સીવી રહ્યો હતો. કેટલાંક પક્ષીઓ રાત્રે એકાએક કલબલાટ કરે છે તેમ તેનું એકાએક પ્રગટતું હાસ્ય સહેજ ચમકાવી દે છે. આ વાતને અલગ રાખીએ તો, તેનું વર્તન સામાન્ય રીતે સાવધાની અને વિવેક પ્રગટ કરે છે.

ફેઈએ મને સંપૂર્ણ નિર્ભ્રાન્ત કર્યો તે પહેલાં તેની રાજકીય અડૂકદડૂકિયા નીતિથી હું નિરાશ થયેલો. મને યાદ છે કે એક દિવસ તે સાન્તિયાગોમાં મારા ઘેર મને મળવા આવ્યો હતો. તે વખતે સામ્યવાદીઓ અને ક્રિશ્ચિયન-ડેમોક્રેટો વચ્ચે સમજૂતીની શક્યતા હવામાં હતી. હજુ એને ક્રિશ્ચિયન-ડેમોક્રેટનું નામ મળ્યું નહોતું. સ્પેનિશ ફાસિસ્ટ પ્રાઇમો દ રિવેરાથી પ્રભાવિત થઈને ફેલેન્જ મેસિયોનલ જેવું ભયંકર નામ તેમણે રાખ્યું હતું. પછી સ્પેનિશ યુદ્ધ પૂરું થયું એટલે એ લોકો મેરીટેન્ગના પ્રભાવ નીચે આવ્યા. ફાસિસ્ટવિરોધી બન્યા એટલે બીજું નામ રાખ્યું.

અમારી વાતચીત સામાન્ય મિત્રાચારીભરેલી હતી. અમે સામ્યવાદીઓ તમામ શુભેચ્છક વર્ગો સાથે એક પ્રકારની સમજૂતી સાધવામાં રસ ધરાવતા હતા.

અમારી જાતે એકલા કદી કશું મેળવી શકતા નહિ. જોકે તે સ્વાભાવિક રીતે જ ઉડાઉ જવાબ આપતો, તો પણ ફેઈએ મને એ વખતે તેની વામપંથી ઝોક ધરાવતી વિચારશ્રેણી હતી એમ જાણવા દીધું. પથ્થરની માફક બહાર પડતા હાસ્યની ભેટ મને તેણે એ વખતે આપી. ‘આપણે ફરી વાત કરીશું.’ તેણે કહ્યું, પણ બે દિવસ પછી મેં જાણ્યું કે અમારી વાતચીત છોલ્લી જ હતી.

અયેન્દેના વિજય પછી મીંઢા અને મહત્વાકાંક્ષી રાજકારણી ફેઈએ માન્યું કે જો સત્તા ઉપર પાછા આવવું હોય તો પ્રત્યાઘાતીઓ સાથે મેળ કરવો પડશે. એ માત્ર રાજકીય કરોળિયાનું શીતાગારમાં મૂકેલું દિવાસ્વપ્ન હતું. તેણે પાથરેલી જાળ ટકવાની નથી અને તેનાથી એનું ભલું થવાનું નથી એમ એને લાગ્યું. ફાસિઝમ સમાધાનમાં માનતું નથી. તે તત્કાળ તાબેદારી માગે છે. ફેઈનું વ્યક્તિત્વ દર વર્ષે ઝાંખું પડતું જાય છે. કોઈક દિવસ કરેલા અપરાધની જવાબદારી તેની સ્મૃતિએ લેવી પડશે.

ટોમિક

આરંભથી જ, તેણે અસ્વીકાર્ય નામ ‘ફેલેન્જ’ તજી દીધું, ત્યારથી ક્રિશ્ચિયન-ડેમોક્રેટિક પક્ષમાં મને ઘણો જ રસ પડવા લાગ્યો. કેથલિક બૌદ્ધિકોના નાનકડા જૂથે મેરિટેઈન-થોમિસ્ટ એલિટમંડળ રચ્યું ત્યારથી તે પક્ષ અસ્તિત્વમાં આવ્યો. આ તત્વજ્ઞાને મારા પર કશી અસર કરી નહિ. કવિતા, રાજકારણ અથવા જાતીયતા વિશે કેવળ સિદ્ધાન્તચર્ચા કરનારા લોકો પ્રત્યે હું કુદરતી રીતે જ ઉદાસીન રહ્યો છું. પેલા નાનકડા આંદોલનનાં વ્યાવહારિક પરિણામો અણધારી રીતે અનુભવવાનાં આવ્યાં. યુદ્ધનાં કષ્ટોથી ઘેરાયેલા મોડ્રીસથી પાછો આવ્યા બાદ મેં જે વિરાટ સભાઓ યોજી હતી, તેમાં કેટલાક જુવાન વક્તાઓએ સ્પેનના ગણતંત્ર માટે માગણી કરેલી. તેમનું આ પ્રકારનું સહકાર્ય અપૂર્વ હતું. રૂઢિચુસ્ત પક્ષની પ્રેરણાથી જૂના ચર્ચના શાસને નવો પક્ષ ઊભો કર્યો. એક દીર્ઘદર્શી બિશપના હસ્તક્ષેપને કારણે તે રાજકીય આત્મઘાતમાંથી બચી ગયેલ. ટાલકાના બિશપના નિવેદને ચિલીનો સૌથી મોટો પક્ષ બનવા જતા જૂથને બચાવી લીધું. વર્ષો જતાં ગયાં તેમ તેની વિચારધારા સંપૂર્ણ બદલાઈ ગઈ.

ફેઈની પછી ક્રિશ્ચિયન-ડેમોક્રેટોમાં સૌથી મહત્વનો માણસ રાડોમીરો ટોમિક હતો. સેનેટના દિવસોમાં, ઉત્તર ચિલીની ચૂંટણી-ઝુંબેશ દરમિયાન, હડતાળોની વચ્ચે, હું તેને મળેલો. એ દિવસોમાં ક્રિશ્ચિયન-ડેમોક્રેટો અમારી રેલીઓમાં ભાગ લેવા સારું અમારી, સામ્યવાદીઓની આસપાસ ફર્યા કરતા. પોર્ટેશિયમ નાઇટ્રેટ અને કોપરના રણમાં અમેરિકા ખંડના સૌથી વધુ શોષિત કામદારોમાં અમે વધુમાં વધુ લોકપ્રિય કાર્યકરો હતા અને છીએ. રિકેબેરન કામદારોના પત્રકારત્વમાંથી

આવેલ. ત્યાં કામદારોનાં મંડળો સૌપ્રથમ રચાયાં. સામ્યવાદીઓ વગર આમાંનું કશું બની શક્યું ન હોત.

એ વખતે ટોમિક સૌમાં વધુ આશાસ્પદ ક્રિશ્ચિયન-ડેમોક્રેટ હતો એટલું જ નહિ તેનું સૌથી વધુ આકર્ષક વ્યક્તિત્વ હતું. શક્તિશાળી વક્તા પણ હતો.

1964માં વસ્તુસ્થિતિ ઘણી બદલાઈ ગઈ હતી. ક્રિશ્ચિયન-ડેમોક્રેટો ચૂંટણી જીત્યા હતા એટલે ફેઈ ગણતંત્રના પ્રમુખપદે આવ્યા હતા. અયેન્દેને હરાવનાર ઉમેદવારની ઝુંબેશ અપૂર્વ સામ્યવાદવિરોધી હુમલા પર બંધાઈ હતી. લોકોને ભયભીત કરવા સારુ રેડિયો અને ટી.વી. પર ચેતવણીઓ અપાતી હતી. આ પ્રચાર કોઈને પણ ભયથી રોમાંચિત કરી દે : સાધ્વીઓને ગોળીએ દેશે, નાના છોકરાને ફિડેલ જેવા દાઢીવાળા બેયોનેટ ખોસીને મારી નાખશે, નાની છોકરીઓને મા-બાપ પાસેથી ઝૂંટવીને સાઈબીરિયાના વહાણમાં ચઢાવી દેશે. પાછળથી યુ.એસ. સેનેટની ખાસ સમિતિ સમક્ષ અપાયેલી જુબાની પરથી અમે જાણેલું કે સી.આઈ.એ.એ તે જંગલી ઝુંબેશ પાછળ બે કરોડ ડોલર ખર્ચ્યા હતા.

ફેઈને પ્રમુખપદ મળ્યું કે તરત જ તેણે પક્ષમાંના પોતાના એક માત્ર હરીફને ગ્રીક ભેટ આપી : તેણે રોડોમીરો ટોમિકને યુનાઈટેડ સ્ટેટ્સમાં ચિલીના રાજદૂત તરીકે નિયુક્ત કર્યો. ફેઈ જાણતો હતો કે તેની સરકારે કોંપર ઉદ્યોગની અમેરિકન કંપનીઓ સાથે ફરીથી વાટાઘાટો કરવી પડશે. આ વખતે આખો દેશ ત્રાંબાના રાષ્ટ્રીયકરણની તરફેણ કરતો હતો. નિષ્ણાત છળકપટીની ચતુરાઈથી ફેઈએ 'ચિલીકરણ' શબ્દ નવા કરારપત્રમાં ઘુસાડી દીધો. નવા કરારપત્ર મુજબ તેને અમારી મુખ્ય રાષ્ટ્રીય મિલકત, ભાગીદારો કેન્નેકોટ અને એનેકોન્ડા દ્વારા સોંપવામાં આવે. આનું આર્થિક પરિણામ ચિલી માટે વિપત્તિકારક અને ટોમિક માટે આઘાતજનક આવ્યું. ફેઈએ તેને નકશા પરથી ભૂંસી નાખ્યું. યુનાઈટેડ સ્ટેટ્સને કોંપર આપવામાં સહભાગી થનાર ચિલીના રાજદૂતને ચિલીના લોકોનો ટેકો મળે તેમ ન હતો. પછીની ચૂંટણીમાં ઊભા રહેલ ત્રણ ઉમેદવારોમાં ટોમિક ત્રીજા અને છેલ્લા ક્રમે આવ્યો હતો.

યુનાઈટેડ સ્ટેટ્સમાં ચિલીના રાજદૂતના હોદ્દા પરથી રાજીનામું આપ્યા પછી થોડા દિવસે, 1968ના આરંભમાં, ટોમિક મને આઈલા નેગરામાં મળવા આવ્યો હતો. ઉત્તરમાંથી એ તાજો જ આવેલો અને હજુ પ્રમુખપદ માટેનું ઉમેદવારીપત્ર ભર્યું ન હતું. રાજદ્વારી તાંડવની વચ્ચે અમારી મૈત્રી અકબંધ રહી હતી અને છે; પરંતુ આ વખતે એકબીજાને સમજવામાં અમને મુશ્કેલી પડેલી. પ્રગતિશીલ બળોનું વ્યાપક ભૂમિકા પર સંકલન થાય અને પોપ્યુલર યુનિટીને બદલે નામ યુનિયન ઓફ ધ પીપલ રાખવામાં આવે એવું એ ઇચ્છતો હતો. તેની આ દરખાસ્ત અમલમાં મૂકી શકાય તેમ નહોતી; કોંપર ઉદ્યોગમાં તેની ભાગીદારીથી રાજકારણમાં ડાબેરી

પક્ષ માટેની તેની લાયકાત રદ થતી હતી. વળી લોક આંદોલનના બે મુખ્ય પક્ષો, સામ્યવાદીઓ અને સમાજવાદીઓ વરિષ્ઠ હોવાથી તેમનો પ્રતિનિધિ પ્રમુખપદ માટે સફળ થાય તેમ હતું.

આ પરિસ્થિતિમાં નિરાશ થયેલ ટોમિકે વિદાય થતાં પહેલાં કશુંક રહસ્ય મારી સમક્ષ ખુલ્લું કર્યું. ક્રિશ્ચિયન-ડેમોક્રેટિક પક્ષનો સેક્રેટરી એન્ડ્રીઝ ઝાલ્દીવારે દેશની આર્થિક સ્થિતિ નાદાર થઈ ગઈ છે તે દર્શાવતા કેટલાક દસ્તાવેજ બતાવ્યા હતા. ‘આપણે આર્થિક પતન તરફ જઈ રહ્યા છીએ.’ ટોમિકે મને કહ્યું, ‘બીજા ચાર મહિના ચાલે એટલી સ્થિતિ નથી. એ વિપત્તિજનક છે. ઝાલ્દીવારે મને વિગતો આપી છે. નાદારી અનિવાર્ય છે.’

એક મહિના પછી અયેન્દે ચૂંટાયો; પરંતુ તેણે હોદ્દો સ્વીકાર્યો, એ જ કેબિનેટ મંત્રી ઝાલ્દીવારે જાહેરમાં દેશની બેહાલ આર્થિક પરિસ્થિતિની વાત કરી પણ આ વખતે તેના કારણ રૂપે અયેન્દેની ચૂંટણીથી પડેલા આંતરરાષ્ટ્રીય પ્રત્યાઘાતો ગણાવ્યા. એ રીતે ઇતિહાસ લખાય છે. અથવા કહો કે એ રીતે ઝાલ્દીવાર જેવા વિકૃત તકસાધુ રાજકારણીઓ દ્વારા ઇતિહાસ લખાય છે.

અયેન્દે

અમારા સમયમાં બીજા કોઈ પણ દેશ કરતાં અમારો દેશ વિદ્રોહનો વધુ ભોગ બન્યો છે. નાઈટ્રેટ રણમાંથી, પાણડૂબી કોલસાની ખાણમાંથી, જ્યાં કોંપર દટાયેલું પડ્યું છે અને અમારા લોકોની અમાનુષી મહેનતથી જ્યાંથી કોંપર કાઢવામાં આવે છે તે ઉચ્ચપ્રદેશોમાંથી મોટા પાયે સ્વાતંત્ર્યઆંદોલન ફૂટી નીકળ્યું. એ આંદોલને અયેન્દ્ર નામના માણસને ચિલીના પ્રમુખપદે બેસાડ્યો. તેણે તાકીદે ન્યાયતંત્રમાં સુધારા કરવાના હતા અને પરદેશીઓના પંજામાંથી રાષ્ટ્રની મિલકતને બચાવવાની હતી.

દૂર-દૂરના દેશોમાં જ્યાં-જ્યાં એ ગયો ત્યાં લોકોએ અમારા પ્રમુખની પ્રશંસા કરી અને અમારી સરકારની બહુલતાનાં વખાણ કર્યાં. સંયુક્ત રાષ્ટ્રોના ઇતિહાસમાં ન્યૂયૉર્ક ખાતે દુનિયાભરના પ્રતિનિધિઓએ ચિલીના પ્રમુખને તાળીઓના ગડગડાટથી જેટલા ધન્યવાદ આપ્યા હતા તેટલા બીજા કોઈને કદી મળ્યા નથી. અનેક મુશ્કેલીઓની વચ્ચે અહીં ચિલીમાં સાર્વભૌમ સત્તા, રાષ્ટ્રીય અસ્મિતા અને ચિલીના લોકોના વીરત્વ ઉપર બંધાયેલો ખરેખરો ન્યાયનિષ્ઠ સમાજ ઊભો થઈ રહ્યો હતો. અમારા પક્ષમાં, ચિલીના બળવાના પક્ષમાં, કાયદો અને બંધારણ, લોકશાહી અને આશા રહેલાં હતાં.

એ લોકો પાસે એમને જે જોઈતું હતું તે મળ્યું છે. એ લોકોની પાસે વિદૂષકો, રંગલાઓ, કૂદાકૂદ કરતા વાનરો, પિસ્તોલ અને સાંકળવાળા આતંકવાદીઓ અને લશ્કરમાંથી નિષ્કાસિત થયેલ સૈનિકો હતા. મામૂલી ચકરડીઓ ઉપર તે સવારી

કરતા. ચિલી નામનો વિશાળ બગીચો જ્યાં સુધી હાથ ન આવે ત્યાં સુધી ફાસિસ્ટ જરવા, તેના ભત્રીજાઓ સાથે હાથમાં હાથ મેળવીને 'પિતૃભૂમિ અને આઝાદી'માંથી ગમે તે વ્યક્તિના મસ્તક કે જુસ્સાને તોડવા તત્પર હતા. તેમની સાથે આ સાહસને સજીવ કરવા માટે મોટો બૅંકર અને નર્તક 'રમ્બાર્કિંગ' રક્ત-ટપકતો ગોન્ઝાલીસ વિડેલા હતો. રમ્બાર્કિંગ એટલે પ્રબળ પક્ષપલટુ, એક પક્ષ પલટીને બીજા પક્ષમાં જતાં-જતાં વર્ષો પહેલાં તેણે પોતાનો પક્ષ લોકોના શત્રુઓને હવાલે કર્યો હતો. હવે એ જ લોકશત્રુ સમક્ષ ફેઈ પોતાના ક્રિશ્ચિયન-ડેમોક્રેટિક પક્ષને લાલચ રૂપે લટકાવતો હતો. શત્રુઓના સૂરના તાલે તાલે સહભાગી પૂર્વકર્નલ વિયાક્સની સાથે તે નાચતો હતો. આ સુખાન્ત નાટકના આટલા મુખ્ય નટ હતા : ઈકિવક, રૅકિવલ, સાલ્વેડોર, પ્યુએર્ટો મોન્ટ, જોઝે મારિયા કેરો, ફુટીલ્લર, પ્યુએન્ટ આલ્ટો અને બીજાં અનેક સ્થળોએ રહેતા લોકોને પ્રાણઘાતક પ્રહાર કર્યા હતા. તેની જેમ પોતે સંગ્રહેલો ખાદ્યજથ્થો, રસ્તે જતાં વાહનોને છિદ્ર પાડતી ખીલીઓ, ગદાઓ અને ગોળીઓ તેમની પાસે તૈયાર હતાં. હર્નેન મેરીના હત્યારાઓ, તેની સ્મૃતિની સુરક્ષા કરે તેવા માણસો સાથે, નાચતા હતા. જાણે પોતે કદી એક માખીનેય મારી શકે તેવા નહોય એવા હળવા હૈયે તે નાચતા હતા. પેલી 'નાની નકામી વિગતો'ને કારણે તેમને ઠપકો મળ્યો હતો તેથી નારાજ હતા.

ચિલીનો લાંબો નાગરિક ઇતિહાસ છે. તેમાં થોડાક બળવા થયા છે અને ઘણી સ્થિર સરકારો આવી છે. સરકારો રૂઢિચુસ્ત અને મધ્યમ બરની. અનેક નાના પ્રમુખો અને મોટા મોટા બે પ્રમુખો : બાલ્માસેડા અને અયેન્દે. વિચિત્ર વાત એ હતી કે બંનેની એક જ પ્રકારની પશ્ચાદ્ભૂમિ હતી : શ્રીમંત વર્ગ, જે પોતાને ઉચ્ચતમ કુળનો ગણાવે છે. સામાન્ય કક્ષાના અલ્પજનસંખ્યાના શાસનથી ચાલતા ક્ષીણ થઈ ગયેલા દેશને મહાન બનાવવાના સિદ્ધાન્તો પર મુસ્તાક આ બે મહાનુભાવોને એ જ મૃત્યુના રસ્તે લઈ જવામાં આવ્યા હતા. વિદેશી કંપનીઓને નાઈટ્રેટની સમૃદ્ધિ આપવાની ના પાડવા બદલ બાલ્માસેડાને આપઘાત કરવા પ્રેર્યો હતો.

અયેન્દેએ ચિલીના ખનિજ કોપરનું રાષ્ટ્રીયકરણ કર્યું તેથી તેની હત્યા કરવામાં આવી હતી. બંને મામલામાં, ચિલીના લઘુમતી શાસને લોહિયાળ બળવાને સક્રિય કર્યો હતો. બંને વખતે લશ્કરે લોહીતરસ્યા શિકારી કૂતરાનો ભાગ ભજવ્યો હતો. બાલ્માસેડાના વખતમાં અંગ્રેજી કંપનીઓ અને અયેન્દેના વખતમાં ઉત્તર અમેરિકનોએ આ લશ્કરી-ઘાતકી કૃત્યોને પ્રેરવા અને પૈસા ચૂકવવાનું કામ કર્યું હતું.

બંને પ્રસંગે પ્રમુખોનાં ઘર અમારા વિશિષ્ટ 'શ્રીમંતવર્ગ'ના હુકમથી લૂંટવામાં આવ્યાં હતાં. બાલ્માસેડાના રૂમોને કુહાડીથી તોડી નાખવામાં આવ્યા હતા. અયેન્દેને વખતે દુનિયાએ પ્રગતિ કરી હતી. અમારા શૂરવીર વાયુ સૈનિકોએ અયેન્દેના ઘર પર બોમ્બમારો કર્યો હતો !

તેમ છતાં તે બે મહાનુભાવો વચ્ચે ઘણો તફાવત હતો. બાલ્માસેડા જકડી રાખે તેવો વક્તા હતો. તેના સત્તાશીલ સ્વભાવે તેને પોતાના પર આધાર રાખવા પ્રેર્યો હતો. તેના કાર્યની પાછળ રહેલા ઉદ્દેશ્ય હેતુ વિશે તેને પૂરી પ્રતીતિ હતી. બધો વખત તે દુશ્મનોથી ઘેરાયેલો રહેતો. આસપાસના લોકોથી તેની કક્ષા એટલી ઊંચી હતી અને તેની એકલતા એટલી વ્યાપક હતી કે છેવટે તેનો અંત આત્મવિલોપનમાં આવ્યો. તેની મદદમાં આવી શકે એવા લોકો સત્તા પર નહોતા, એટલે કે સંગઠિત નહોતા. સ્વપ્નદ્રષ્ટાની જેમ વર્તવાનું આ પ્રમુખને કમનસીબે આવ્યું. તેનું મહાનતાનું સ્વપ્ન સ્વપ્ન જ રહ્યું. તેના મૃત્યુ બાદ, વિદેશના લોભી વેપારીઓ અને કપટી સાંસદોએ નાઇટ્રેટનો કબજો લીધો. વિદેશી લોકો માટે મિલકત અને છૂટછાટ અને કપટીઓ માટે લાંચના પૈસા હતા. ચાંદીના ત્રીસ ટુકડાનો વિનિમય થઈ જાય, પછી બધું જ સમઘારણ થઈ જાય. યુદ્ધભૂમિ પર પ્રજાના થોડાક હજાર માણસોનાં લોહી ઝડપથી સુકાઈ ગયાં. દુનિયામાં સૌથી વધુ શોષિત કામદારો ચિલીના ઉત્તર વિસ્તારમાં રહે છે. તેમણે લંડન માટે ઢગલો પાઉન્ડ ઉત્પન્ન કરવાનું કદી અટકાવી દીધું નથી.

અયેન્દે કદી સમર્થ વક્તા ન હતો. રાજપુરુષ તરીકે પોતાના સલાહકારોને પૂછ્યા વગર તે એક ડગલું પણ ભરતો નહિ. નાનામાં નાની બાબતમાં પણ તે સર્વસત્તાધીશવિરોધી, લોકશાહી સિદ્ધાંતોમાં માનનાર હતો. એના ભાગ્યમાં આવેલ દેશ બાલ્માસેડાના બિનઅનુભવી લોકો નહોતા, પણ આસપાસની ગતિવિધિને જાણનાર પ્રબળ કામદાર વર્ગ હતો. અયેન્દે સામૂહિક નેતા હતો. એ આમવર્ગમાંથી આવતો નહોતો. તોપણ શોષકોના પક્ષાઘાત અને ભ્રષ્ટાચાર વિરુદ્ધ થતા સંઘર્ષનું એ ફરજંદ હતો. બાલ્માસેડાના કાર્ય કરતાં આ કાર્ય ચઢિયાતું હતું. તેની પ્રતીતિ અયેન્દેને થોડા વખતમાં જ થઈ. આગળ જતાં ચિલીના ઇતિહાસમાં તે સહુથી વિશેષ મહત્વની સિદ્ધિ ગણાવાની હતી. કોંપરનું રાષ્ટ્રીયકરણ પોતે જ એક અસાધારણ સિદ્ધિ છે. એ જ રીતે ઇજારાવર્તી પદ્ધતિનો અંત, જમીનને લગતા દૂરવર્તી સુધારાઓ અને બીજાં અનેક લક્ષ્યો તત્વતઃ સામુદાયિક પ્રકારની આ સરકારે સિદ્ધ કર્યાં હતાં.

અયેન્દેનાં કાર્યો એવાં હતાં કે જેનું મહત્વ રાષ્ટ્ર માટે કદી ભૂંસાવાનું નથી, પણ તેનાથી અમારા મુક્તિસાહસના શત્રુઓ ગુસ્સે થયા. સરકારી મહેલ ઉપર બાઉબારો કરવામાં આવ્યો તે આ કટોકટીનું દુઃખદ ચિહ્ન હતું. તેનાથી સ્પેનિશ, ઈંગ્લિશ અને રશિયન શહેરો ઉપર નાઝી વાયુસેનાએ કરેલા ઓચિંતા હુમલાની યાદ આવે છે. ચિલી પરત્વે એ જ ગુનાઇત કૃત્ય થઈ રહ્યું હતું. ચિલીના વિમાનચાલકો મહેલ ઉપર બાઉબારો કરી રહ્યા હતા. આ મહેલ સદીઓથી શહેરના નાગરિક જીવનનું કેન્દ્ર બની રહ્યો હતો.

મારાં આ સ્મરણો લખું છું તેના ત્રણ જ દિવસ પછી મારા મહાન મિત્ર પ્રમુખ અચેન્દને મોત તરફ લઈ જનાર બનાવો બન્યા. તેની હત્યા ખાનગી રાખવામાં આવી હતી. તેનું દફન ગુપ્ત રીતે કરવામાં આવ્યું. માત્ર તેની વિધવા પત્નીને મૃતદેહ સાથે જવા દીધી હતી. હત્યા કરનારાઓનું કહેવું એમ છે કે તેમણે શબ ઉપર આપઘાતનાં સ્પષ્ટ ચિહ્નો જોયાં હતાં. વિદેશમાં પ્રસિદ્ધ થયેલ વૃત્તાંત જુદું જ હતું. વાયુસેનાના બાઉબમારા પછી તરત જ ટેન્કો કાર્યરત થઈ. ઘણી ટેન્કો હતી. એક જ માણસની સામે અનેક ટેન્કો બહાદુરીપૂર્વક લડતી હતી : એ માણસ તે ચિલીના ગણતંત્રના પ્રમુખ સાલ્વેડોર અચેન્દે. તે પોતાની ઑફિસમાં તેમની રાહ જોતો બેઠો હતો. તેના વિશાળ હૃદય સિવાય બીજું કોઈ તેના સાથમાં હતું નહિ. આસપાસ ધૂમ્ર અને અગ્નિજ્વાળા ફેલાઈ ગયાં હતાં.

આવા સુંદર પ્રસંગનો લાભ લીધા વિના એ લોકો જવા દે તેમ નહોતા. તેણે હોદ્દાનું રાજીનામું કદી આપ્યું ન હોત એટલે તેના ઉપર મશીનગનનો મારો ચલાવવો પડ્યો. તેના મૃતદેહનું દફન ગુપ્ત રીતે અજાણ્યા સ્થળે કર્યું હતું. તે મૃતદેહને એક મહિલા તેની કબર સુધી લઈ ગઈ. તે મહિલા પોતાની સાથે વિશ્વ આખાનો શોક લઈ જતી હતી. ચિલીના સૈનિકોની મશીનગનથી તે મૃતદેહના ચૂરા થઈ ગયા. સૈનિકોએ ફરી એક વાર ચિલીનો દ્રોહ કર્યો હતો.

પરિશિષ્ટ-1

જીવનાનુક્રમ

- 1904 : નેફતાલી રિકાર્ડો રેઈસ બોસાલ્ટો (પાબ્લો નેરુદા)નો જન્મ ચિલીના પેરાલ ગામમાં જુલાઈ 12. ડોના રોસા બેસાલ્ટો ડી રેઈસ માતા અને ડોન જોસી કાર્મેન રેઈસ મોરાલેસ પિતા. માતાનું અવસાન ઓગસ્ટમાં.
- 1906 : પિતા પુત્રને લઈને તેમુકો રહેવા ગયા અને ફરી પરણ્યા. બીજી પત્નીનું નામ ડોના ટ્રિનિડાડ કેન્ડિયા માર્વેદે.
- 1910 : પાબ્લો નેરુદાને કુમારશાળામાં ભણવા મૂક્યો. 1920 સુધીમાં વિનયન શાખાનો અભ્યાસ પૂરો કર્યો.
- 1917 : જુલાઈ 18 : તેમુકોના અખબાર ‘લા મનાના’માં પાબ્લોનો પ્રથમ લેખ ‘એન્ત્રુસીઆસ્મો ય પર્સીવીયરન્સીઆ’ ‘નેફતાલી રેઈસ’ સહીથી પ્રગટ થયો.
- 1918 : ‘મિસ ઓજોસ’ એ કાવ્ય ‘નેફતાલી રેઈસ’ સહીથી સાન્તિયાગોના સામયિક ‘કોરરેવ્યુએલા’ (અંક 566)માં પ્રગટ થયું. બીજી ત્રણ કાવ્ય-કૃતિઓ આ વર્ષમાં તેમુકોના ‘સ્ટુડન્ટ રિવ્યૂઝ’માં પ્રસિદ્ધ થઈ હતી.

- 1919 : ‘કોરરેવ્યુએલા’માં તેર કાવ્યો પ્રગટ. તેમુકોના ‘સેલ્વા ઓસ્ટ્રેલ’ પત્રમાં તેમજ ચિલી અને વાલ્દીવિયાનાં સમીક્ષાપત્રોમાં વિવિધ તખલ્લુસથી લખાણો કર્યાં. મોલ ફ્લોરલ ગેમ્સ પોએટ્રી કોમ્પિટિશનમાં પાબ્લોના ‘નોકટર્નો આઈડિયલ’ એ કાવ્યને ત્રીજું ઇનામ મળેલું.
- 1920 : ઓક્ટોબર : ‘પાબ્લો નેરુદા’ તખલ્લુસ ધારણ કર્યું. નવેમ્બર 28 : તેમુકોના વસંતોત્સવમાં પ્રથમ પારિતોષિક. શાળામાં ‘એટેન્યુઓ લિટરરીઓ’ના પ્રમુખ અને કોલેજમાં સ્ટુડન્ટ એસોસિયેશનના કાર્યકારી મંત્રી થયા. ‘લાસ ઇન્સ્યુલાસ એક્સ્ટ્રાનાસ’ અને ‘લોસ કેન્સેન્સીઓસ ઇન્યુટાઇલેસ’ એ પુસ્તકો લખવામાં પ્રવૃત્ત. પણ બેમાંથી એકે પુસ્તક પ્રગટ થયું નથી. તેમના અમુક અંશ ‘કેપુસ્ક્યુલેરિયો’માં લીધા છે.
- 1921 : ફ્રેન્ચના પ્રોફેસર થવાના હેતુથી સાન્તિયાગોની ટીચર્સ ઇન્સ્ટિટ્યૂટમાં ફ્રેન્ચના અભ્યાસ માટે દાખલ થયા. ઓક્ટોબર 14 : સ્ટુડન્ટ ફેડરેશન ઓવ ચિલીના પત્ર ‘જુવેન્ટુડ’માં પ્રગટ થયેલ કવિતા ‘લા કાન્સિયો દ લા ફીએસ્તા’ માટે પ્રથમ ઇનામ મળ્યું.
- 1922 : સ્ટુડેન્ટ મુખપત્ર ‘ક્લેરિદાદ’માં સમીક્ષાલેખ આપ્યો. ઓગસ્ટ 24 : વ્રેમિયા લિટરરી ગ્રૂપને ઉપક્રમે ચાર કવિઓ જોઅકવીન સિફ્યૂન્ટિસ, આર. મોનેસ્ટિયર, આલ્બર્ટો રોજસ જિમેનેઝ અને પાબ્લો નેરુદાના કાવ્યવાચનનો કાર્યક્રમ. ઓક્ટોબર : ધ મોન્ટવીવિયો રિવ્યૂના ‘લોસ ટાયમપોસ’ પત્રનો અંક ઊગતા કવિઓ વિશે પ્રગટ કરેલો તેમાં પાબ્લો નેરુદાનો સમાવેશ હતો.
- 1923 : ઓગસ્ટ : ‘કેપુસ્ક્યુલેરિયો’નું પ્રકાશન (એડીસીયોન્સ ક્લેરિદાદ). અલિરો ઓયરઝું સંપાદિત ‘ડાયોનિસિયોસ’ પત્રમાં નેરુદાનાં ચાર કાવ્યો પ્રકાશિત. તેમાંનાં છેલ્લાં ત્રણ ‘એલ હોન્દેરો એન્ટુઝિયાસ્તા’માં સ્થાન પામેલાં. 1933 સુધી તે અપ્રગટ. 1923માં ‘ક્લેરિદાદ’માં 42 જેટલી રચનાઓ આપેલી. વિવેચનાત્મક લખાણો ‘સચકા’ તખલ્લુસથી કરેલાં. આ વર્ષમાં પ્રગટ થયેલી કેટલીક રચનાઓ ‘વેઇન્ટ પોએમાસદ એમોરય ઉના કેન્સીઓ ડીસેપેરેડા.’
- 1924 : જૂન : નેસીમેન્ટોએ ‘વેઇન્ટ પોએમાસ0’ તથા ‘પેગિનાસ એસ્કોગીડાસ દ આનાતોલ ફાન્સ’નું પાબ્લોએ કરેલું ચયન, સંપાદન અને પ્રસ્તાવના સહિત પ્રસિદ્ધ કરેલું. ઓગસ્ટ 20 : પોતે ‘વેઇન્ટ પોએમાસ0’નું કલ્પન અને લેખન કેવી રીતે કરેલું તેની સમજ આપતો પત્ર પાબ્લોએ ‘લા નાન્સીઓ’માં લખ્યો.

- 1925 : 'કેબેલો દ બેસ્તોસ'ના સંપાદક. 'એન્ડેમોઇસ', 'અલીબાબા', 'ડીનેમો', 'રીનોવેસિયો' એ પુસ્તકોમાં તેમજ 'લા નાન્સિઓ' અખબારમાં તેમનાં લખાણો પ્રગટ થયાં. 'ક્લેરિદાદ'માં પ્રગટ થયેલ કાવ્ય 'ગેલોપ મુઅર્તો', 'રેસિડેન્સિયા એન લા ટાઇરા'માં મુખ્ય કાવ્ય છે.
- 1926 : 'એનિલોસ' અને 'એલ હેબિટન્ટ ય સુ એસ્પરંજા (નેસિમેન્ટો). 'કે-પુસ્કયુલારિયો'ની બીજી સુધારેલી આવૃત્તિ જુઆન ગુડુલ્ફેને અર્પણ કરેલી. રાઇનર રિલ્કેના 'ધ નોટબુક્સ ઓફ માલ્ટે લોરિદૂઝ બ્રિગો'ના કેટલાક ફ્રેન્ચ અંશોનાં પાબ્લોએ કરેલ ભાષાંતર 'ક્લેરિદાદ'માં. 'એતેનિયા'માં 'ડોલેન્સિયા' અને 'તોર્મેન્તાસ' જે પછી 'રેસિડેન્સિયા એન લા ટાઇરા'માં 'મેદ્રિગાલ એસ્કિતો એન ઇન્વાએર્નો' તથા 'ફેન્તાસ્મા' સહિત સમાવિષ્ટ.
- 1927 : બર્મા (મ્યાનમાર)માં રંગૂનમાં માનાર્હ રાજદૂત તરીકે નિયુક્તિ. જૂન 14 : સાન્તિયાગોથી બિયોનેસ એરિસ. ત્યાંથી અલ્વારો હિનોજોસાની સાથે લિસ્બન. જુલાઈ 16 : મેડ્રિડ આવ્યા. જુલાઈ 20 : પેરિસ, માર્સેલ્સથી રંગૂન. જુલાઈ : પહેલું 'કોનિકલ' પાબ્લોએ સાન્તિયાગોમાં 'લા નાસિયો' પર મોકલ્યું. તે 14 ઓગસ્ટે તે પત્રમાં પ્રગટ થયું. પછી 'કોનિક્સ લા નાસિયો'માં નિયમિત પ્રગટ થતા. નેરુદાની કેટલીક કાવ્યકૃતિઓ 'એલ સોલ' અને 'રિવિસ્તા દ ઓકિસડન્ટ'માં મેડ્રિડમાં પ્રગટ થતી.
- 1928 : સિલોન(શ્રીલંકા)માં કોલંબો ખાતે એલચી.
- 1929 : કૉલકાતામાં ઇન્ડિયન નેશનલ કૉંગ્રેસમાં હાજરી.
- 1930 : બટેવિયા, જાવામાં એલચી. ડિસેમ્બર 6 : મારિયા એન્ટોનિયા હેગેનાર વૉગેલ્કાન્ઝ. માર્ચમાં 'રિવિસ્તા દ ઓકિસદન્ટ'માં 'ગેલપો મ્યુએર્તો', 'સિરીનેતા' અને 'કેબેલો દ લોસ સુઇનોસ'નું પ્રકાશન.
- 1931 : સિંગાપોરમાં એલચી.
- 1932 : બે મહિનાની દરિયાઈ મુસાફરી બાદ ચિલીમાં આગમન. જુલાઈ 'વેઇન્ટ પોએમાસ0'ની બીજી આવૃત્તિનું પ્રકાશન.
- 1933 : જાન્યુઆરી 24 : 'એલ હોન્ડેરો એન્ટ્યુસિયાસ્ટ્રસ'નું પ્રકાશન. 'વેઇન્ટ પોએમાસ0'નું બિયોનેસ એરિસના ટોર દ્વારા પ્રકાશન. એપ્રિલ : રેસિડેન્સિયા એન લા ટાઇરા (1925-31)ની ડીલક્સ આવૃત્તિની 100 નકલ નેસિમેન્ટોએ છાપી. ઓગસ્ટ 28 : બિયોનેસ એરિસમાં એલચી તરીકે આગમન. ઓક્ટોબર 13 : ફેડરિકો ગાર્સિઆ લૉર્કાની પાબ્લો રોજસ પાઝને ઘેર મુલાકાત.

- 1934 : મે પ : બાર્સિલોનામાં એલચી. પુત્રી માલ્વા મરિનાનો મેડ્રિડમાં ઓક્ટોબર 4ના રોજ જન્મ. મેડ્રિડ યુનિવર્સિટીમાં વ્યાખ્યાન અને કાવ્યવાચન. લોકર્કાએ પરિચય આપ્યો. વિલિયમ બ્લેકના 'વિઝન્સ ઓફ ધ ડોટર્સ ઓફ આલ્બીઓન' અને 'ધ મેન્ટલ ટ્રાવેલર'નું ભાષાન્તર 'કૂઝ ય રાયા'ના રિવ્યૂમાં. મોલ્લા લિન્યને ત્યાં ડેલિયા ડેલ કેરિલની મુલાકાત.
- 1935 : ફેબ્રુઆરી 3 : મેડ્રિડમાં એલચી 'હોમેનાજે અ પાબ્લો નેરુદા દ લોસ પોએતાસ એસ્પાનોલેસ' મેડ્રિડના પ્રકાશક પ્લુટાર્કોએ પ્રગટ કર્યું. નેરુદાએ સંપાદિત કરેલ કવેવેડોના 'સોનેટોસ દ લા મ્યૂર્ત' અને 'પોએસિઆસ દ વિલા મેહિયાના' કૂઝ યા રાયા નામના પ્રકાશકે પ્રગટ કર્યું. સપ્ટેમ્બર 15 : 'રેસિડેન્સિયા એન લા ટાઈરા' (1925-1935) કૂઝ ય રાયાનું સંપાદન. ઓક્ટોબર : નેરુદાએ સંપાદિત કરેલ સમીક્ષાપત્ર 'કેબેલો વર્દ પેરા લ પોએસિયા'નો પહેલો અંક પ્રગટ થયો.
- 1936 : 'પ્રાયમરોઝ પોએમાઝ દ એમર' ('વેઇન્ટ પોએમાસ0'માંથી નવ કાવ્યો) મેડ્રિડમાં હેરોએ પ્રગટ કર્યું. જુલાઈ 18 : સ્પેનમાં આંતરવિગ્રહ ફાટી નીકળ્યો. ફેડરિકો ગાર્સિઆ લોકર્કાની એક મહિના પછી હત્યા થઈ. નેરુદાએ 'એસ્પના એન એલ કોરાંઝો' માટે કાવ્યો લખવાની શરૂઆત કરી. એલચીપદ પરથી બરતરફ થયા. વેલેન્સિયા થઈને પેરિસ. નવેમ્બર 7 : નાન્સી કોનરાડ સાથે 'લાસ પોએતાસ દ મોન્ટે ડિપેન્ડન્ટ લા પ્યુપલ એસ્પેગ્નોલ' પ્રગટ કર્યું. મારિયા એન્તોનેટા હેગેનારથી છૂટા પડ્યા.
- 1937 : ફેબ્રુઆરી : ફેડરિકો ગાર્સિઆ લોકર્કા વિશે પેરિસમાં વ્યાખ્યાન. એપ્રિલ : સીઝર વાલેજો સાથે સ્પેનને મદદ કરવા માટે એક લેટિન અમેરિકન સંસ્થા ગ્રૂપો હિસ્પાનો અમેરિકાનો દ આયુદા અ એસ્પાના. જુલાઈ 2 : અમેરિકન રાષ્ટ્રોની કોંગ્રેસ પેરિસમાં મળી. નેરુદાએ એમાં કરેલ વ્યાખ્યાન. ફ્રેન્ચનો અનુવાદ પ્રગટ થયો. ઓક્ટોબર 10ના રોજ ચિલી પાછા આવ્યા. નવેમ્બરની 7મીએ એલાયન્સ ઓવ ચિલીયન ઇન્ટલેક્ટ્યુઅલ્સ ફોર ધી ડિકેન્સ ઓવ કલ્ચરની સ્થાપના કરી. નવેમ્બર 13 : 'એસ્પના એન, એલ, કોરાંઝો' એરસિલાએ પ્રગટ કરી.
- 1938 : ત્રણ ઉપરાઉપરી આવૃત્તિઓ 'એસ્પના એન એલ કોરેઝો'ની પ્રગટ થઈ. ચિલીમાં એરસિલા અને બિયોનેસ એરીસમાં ટોર દ્વારા નેરુદાનાં બધાં જ પુસ્તકોની નવી આવૃત્તિ પ્રગટ થઈ. મે-7 : નેરુદાના પિતાનું તેમુકોમાં અવસાન. ઓગસ્ટ : નેરુદાએ સંપાદિત કરેલ સમીક્ષાપત્ર 'કોરારા દ ચિલ' પ્રગટ થયું. ઓગસ્ટ 18 : નેરુદાની અપર માતા ડોના ટ્રિનિડાડ કેન્ડિયાનું તેમુકોમાં અવસાન. ઓક્ટોબર : પોંચ્યુલર ફન્ટના ઉમેદવાર

ડોન પેદ્રો એગ્વીર શેરદા પ્રમુખપદની ચૂંટણીમાં વિજય પામ્યા. નેરુદાએ આખા ચિલીનો પ્રવાસ કરીને વ્યાખ્યાનો આપ્યાં. સ્પેનિશ આંતરવિગ્રહની વચ્ચે બાર્સિલોનાના મોરચે ‘એસ્પના એન એલ કોરાંઝો’ છપાઈ.

1939 : સ્પેનિશ નિર્વાસિતોના સ્થળાંતર માટે પેરિસમાં નિયુક્ત થયા. માર્ચ : મોન્ટવિડિયોમાં ઇન્ટરનેશનલ કૉંગ્રેસ ઓફ ડેમોક્રસીમાં એલાયન્સ ઓવ ચિલીયન ઇન્ટલેક્યુઅલ્સના પ્રતિનિધિ તરીકે હાજરી આપીને ફ્રાંસ ગયા. સ્પેનિશ નિર્વાસિતોને ચિલી મોકલવાના કામમાં એપ્રિલથી જુલાઈ દરમિયાન સક્રિય. ‘વિનિપેગ’માં કેટલાકને ચઢાવવાની વ્યવસ્થા કરી. તે વહાણ વર્ષ આખરે ચિલી પહોંચ્યું. મે : ‘લાસ ફ્યુરિયાસ ય લાસ પેનાસ’ (નાસીમેન્ટો). ‘એસ્પિયાના’ની રશિયન આવૃત્તિ. મોન્ટવિડિયોમાં AIAPE તરફથી ‘નેરુદા એન્ટ્ર નોસોત્રોસ’ પ્રગટ થયું. પેરિસમાં ‘ટ્રોઇસ પોએમાસ’ પ્રગટ થયું. G.L.M. આવૃત્તિ; નિર્વાસિતોને ઉદ્દેશીને કરેલું વ્યાખ્યાન : ‘ચિલી ઓસ એકોજ.’

1940 : જાન્યુઆરી 2 : ચિલીમાં પાછા આવ્યા. ‘વેઇન્ટ પોએમાસ0’ ઇન્ટરનેશનલ એસ્પરન્ટીસ દ્વારા એસ્પરન્ટોમાં પ્રગટ થયું. એમેડો એલોન્ઝોએ નેરુદાની કવિતા અને શૈલી ઉપર કરેલ અભ્યાસ. ‘પોએસિયા એસતિલો દ પાબ્લો નેરુદા’. ‘કેન્ટો જનરલ દ ચિલી’ લખવાનું ચાલુ રાખ્યું, જે પાછળથી ‘કેન્ટો જનરલ’ થયું. ઓગસ્ટ 16 : મેક્સિકોમાં આગમન. ત્યાં કોન્સલ જનરલ તરીકે નિયુક્તિ.

1941 : ‘અન કેન્ટો પેરાબોલીવર’ લખ્યું તે યુનિવર્સિદાદ નેસીઓનલ ઓટોનોમા દ મેક્સિકો દ્વારા પ્રગટ થયું. ગ્વાટેમાલાની મુલાકાત. ઓક્ટોબર : ડૉક્ટર ‘ઓનરીસ કોસા’, યુનિવર્સિટી ઓફ મિચીઓકેન. ડિસેમ્બર : ક્યુવેરનાવેકામાં નાઝીઓએ માર્યા; પરિણામે સમગ્ર અમેરિકામાં સેંકડો બૌદ્ધિકોનો ટેકો મળ્યો.

1942 : એપ્રિલમાં ક્યૂબાની મુલાકાત. સપ્ટેમ્બર 30 : ‘કેન્ટો દ એમોર અ સ્ટાલિનગ્રાદો’નું પ્રથમ જાહેર વાચન. તેની પત્રિકાઓ છપાવીને મેક્સિકો શહેરમાં બધે વહેંચી-મૂકી. કેટલીક સાહિત્યિક સમીક્ષાઓ ‘કેન્ટો જનરલ’માંથી ‘અમેરિકા, નો ઇન્વોકો તુ નોમ્બ્રે એન વાનો’ છાપી. તેમની પુત્રી માલવા મરીનાનું યુરોપમાં અવસાન.

1943 : ધ સોસાયટી ઓવ ફ્રેન્ડ્ઝ ઓવ ધ યુ.એસ.એસ.આર. દ્વારા મેક્સિકોમાં ‘ન્યુવો કેન્ટો દ એમોર અ સ્ટાલિનગ્રાદો’નું પ્રકાશન. ‘કેન્ટો જનરલ દ ચિલી’ની બિનવ્યાપારી ખાનગી આવૃત્તિ. પેરુમાં લિમા ખાતે હોરા દે લ હોમ્બ્રેએ ‘કેન્ટોઝ દ પાબ્લો નેરુદા’નું પ્રકાશન કર્યું. બોગોતામાં ‘સુસ

મેજોરેસ પોએમાસ'. ચિલીમાં અર્તુરો આલ્દુનાતે ફિલિપ્સે (નેસીમેન્ટો) સંપાદિત કરેલું 'સિલેક્સીઓન'. ફેબ્રુઆરી. 'નાઇટ ઓવ અમેરિકાઝ' કાર્યક્રમમાં ભાગ લેવા સારુ ન્યૂયોર્ક ગયા. ઓગસ્ટ 27 : મેક્સિકોમાં પાછા. વિદાય સમારોહમાં બે હજાર માણસો ઉપસ્થિત. સપ્ટેમ્બર 1 : ચિલી જવા નીકળ્યા પૅસિફિક કોસ્ટ પરના દેશોમાં થઈને. સપ્ટેમ્બર 3 : પનામા. સપ્ટેમ્બર 9 : કોલોમ્બીઆમાં પ્રેસિડેન્ટ લોપીઝની સરકારના, તથા મેનીઝેલસમાં અતિથિવિશેષ. કેલ્ડાસમાં પાબ્લો નેરુદા સ્કૂલનું ઉદઘાટન. આર્કિવપટમાં અતિથિવિશેષ. નવેમ્બર 3 : સાન્તિયાગોમાં આગમન. ડિસેમ્બર 8 : બે વ્યાખ્યાનો : 'વિયાજે અલ રેદે દોર દ મી પોએસીઆ' અને 'વિયાજે અલ કોરેઝો દ કવેવેડો'.

1944 : ધ પ્રીમીઓ મ્યુનિસિપલ દ. પોએસીઆ વ્યાખ્યાનમાળા. 'સિલેક્ટેડ પોએમ્સ'ની ખાનગી આવૃત્તિ (રેસિડેન્સિયા એન લા ટાઇરા) ન્યૂયોર્કમાં પ્રગટ થઈ. બિયોનેસ એરિસમાં 'વેઇન્ટ પોએમા0' અને 'રેસિ.'નું પ્રકાશન (લોસાડા).

1945 : માર્ચ 4 : તારાપેકા અને એન્ટો ફેગસ્તાના પ્રાન્તમાંથી સેનેટર તરીકે ચૂંટાયા. 'સેલ્યુડો અલ નોર્ત ય અ સ્તાલિનગ્રાદો' પત્રિકા પ્રસિદ્ધ થઈ. ચિલીનું સાહિત્ય માટેનું રાષ્ટ્રીય પારિતોષિક.

મે 30 : સેનેટમાં પ્રથમ વાર વક્તવ્ય, 'ક્યુએત્રો ડિસ્કોર્સસ'માં પ્રગટ. જુલાઈ 8 : ચિલીના સામ્યવાદી પક્ષમાં જોડાયા. જુલાઈ 15 : લુઈ કાર્લોસ પ્રેસ્ટિસના માનમાં બ્રાઝિલના સાઓ પાઉલોના પેકામ્બુ સ્ટેડિયમમાં યોજેલી રેલીમાં ઉપસ્થિત. જુલાઈ 30 : રિયોમાં અકાદેમિયા બ્રેસિલેરિયા દ લેટ્રાસમાં સન્માન પ્રસંગે મેન્યુઅલ બન્ટેરાએ કરેલું સ્વાગત પ્રવચન. જુલાઈ 31 : નેરુદાના માનમાં રિયોમાં રેલી. ઓગસ્ટ 1થી 8 : બિયોનેસ એરિસ અને મોન્ટવિડિયોમાં વાચનો અને વ્યાખ્યાનો - સપ્ટેમ્બર : 'અલ્તુરાસ દ મચ્છુપિચ્છુ'ની રચના.

1946 : મેક્સિકન સરકારે ઓર્ડર ઓફ ધી આઝટેક ઇગલના ખિતાબથી પાબ્લોને નવાજ્યા. માર્ચ 20 : 'વિયાજેઅલ નોર્ત દ ચિલી' વિશે વ્યાખ્યાન. પ્રમુખપદના ઉમેદવાર ગ્રાબ્રિયલ ગોન્ઝાલેઝના રાષ્ટ્રીય પ્રચારમંત્રી તરીકે નિયુક્તિ. 'એસ્પના એન એલ કોરેઝો'નું ચેકોસ્લોવેકિયામાં પ્રકાશન, 'રેસિડેન્સિયા એન લા ટાઇરા' યુનાઈટેડ સ્ટેટ્સમાં તથા કોપનહેગનમાં પ્રગટ થયું. સાઓ પાઉલોમાં 'વેઇન્ટે પોએમાસ0'. ડિસેમ્બર 28 : 'પાબ્લો નેરુદા' નામ કાયદેસર ધારણ કર્યું.

- 1947 : 'તર્સેરા રેસિડેન્સિયા'(લોસાડા)માં 'લા ફ્યુરિયાસ ય લાસ પેનાસ', 'એસ્પના એન એલ કોરાઝો' અને બીજી કૃતિઓ એકત્ર કરી. કુઝ ડે લ સુરે બધી જ કાવ્યકૃતિઓને 'રેસિડેન્સિયા એન લા ટાઇરા'માં એકત્ર કરીને પ્રગટ કરી. મેગેલ્લાનની સામુદ્રધુનીનો પ્રવાસ. ધ સોસાયટી ઓફ મિલિયન રાઇટર્સે તેમનાં વ્યાખ્યાનો પ્રગટ કર્યાં. નવેમ્બર 27 : 'કાર્ટો ઇન્ટિમા પેરા મિલોન્સ દ હોમ્બર્સ' કાર્કેસાસના 'એલ નેસિયોનલ'માં છપાયું. (ચિલીમાં 'પ્રેસ પરની સેન્સરશિપ' ઓક્ટોબર 4થી અમલમાં હતી.) આ 'પત્ર'ના પરિણામ રૂપે ચિલીના પ્રમુખે નેરુદાની સામે કાય-દેસર કામ ચલાવવા હુકમ કર્યો.
- 1948 : જાન્યુઆરી 6 : સેનેટમાં આપેલું પ્રવચન. પાછળથી તે 'ય ઓ એક્યુસો' શીર્ષકથી છપાયું. ફેબ્રુઆરી 3 : ચિલીની સર્વોચ્ચ અદાલતે નેરુદાની સે-નેટમાંથી બરતરફીને માન્ય રાખી. ફેબ્રુઆરી 5 : અદાલતે નેરુદાની ધરપકડનો હુકમ કર્યો. ગુપ્તવાસમાં જવું પડ્યું. 'કેન્ટો જનરલ'નું લેખન ચાલુ. અનેક દેશોએ તેમની સાહિત્યિક પ્રશસ્તિ કરી. કવિતાનો વ્યાપક પ્રસાર. 'એડમ ઇન્ટરનેશનલ રિવ્યૂ'એ નેરુદા વિશે એક આખો અંક પ્રગટ કર્યો.
- 1949 : ફેબ્રુઆરી 14 : ચિલી છોડ્યું. દક્ષિણમાં એન્ડિઝ પર્વતમાળા ઓળંગી. એપ્રિલ 25 : પેરિસમાં પ્રથમ વિશ્વ શાંતિ પરિષદ ભરાઈ. તેમાં ઉપ-સ્થિત રહેવાથી ખુલ્લા પડી ગયા. તેમને વિશ્વશાંતિ સમિતિના સભ્ય બનાવ્યા. જૂન : સોવિયેત યુનિયનની પ્રથમ મુલાકાત. પુરિકનની 150મી જન્મજયંતીના મહોત્સવમાં હાજરી. જૂન 27 : મોસ્કોના યુનિયન ઓવ સોવિયેત રાઇટર્સે નેરુદાનું સન્માન કર્યું. જુલાઈમાં પોલેન્ડ અને હંગેરીની મુલાકાત. ઓગસ્ટમાં પૉલ એલુઅર્ડની સાથે મેક્સિકો ગયા. પછીને મહિને શાંતિના પક્ષકારોએ મેક્સિકોમાં ભરેલી લૉટન અમેરિ-કન કૉંગ્રેસમાં ઉપસ્થિત. વર્ષ આખર સુધી ગંભીર માંદગીને કારણે મેક્સિકોમાં જ રહ્યા. તેમનાં પુસ્તકો અને કવિતા વિવિધ દેશોમાં પ્રગટ થયાં. જર્મની, ચેકોસ્લોવેકિયા, ચીન, ડેનમાર્ક, હંગેરી, ધ યુનાઇટેડ સ્ટેટ્સ, ધ સોવિયેત યુનિયન, મેક્સિકો, ક્યૂબા, કોલોમ્બિયા, ગ્વાટેમાલા અને આર્જેન્ટિના. ડલ્સ પેટ્રિયા (સંપાદકીય : ડે લ પેસિફિકો, ચિલી.)
- 1950 : જાન્યુઆરી 28 : ચિલીની સેનેટના પ્રમુખ આર્તુરો એલેસ્સાન્દ્રીએ દેશની બહાર રહેવા માટે આપેલી બંધારણીય મંજૂરી પૂરી થાય છે. મે-ક્સિકોમાં 'કેન્ટો જનરલ'ની બે આવૃત્તિઓ એક કોમ્ત એસ્પિસિયેદોરે અને બીજી એડિસિયોનીસ ઓસીઆનોએ સંપાદિત કરેલી અને ડેવિડ

આલ્ફેરો સિક્કિવરોસ તથા ડીએગો રિવેરાએ બંનેમાં ચિત્રો દોરેલાં તે પ્રસિદ્ધ થઈ. ચિલીમાં બે અનધિકૃત આવૃત્તિઓ પણ પ્રગટ થઈ. ગ્વાટેમાલાની મુલાકાત; કાવ્યવાચન અને વ્યાખ્યાન; સરકાર અને પાર્લમેન્ટ દ્વારા સન્માન. 'પાબ્લો નેરુદા એન ગ્વાટેમાલા'નું પ્રકાશન. જૂન : પ્રાગમાં અને પછી પેરિસ. ત્યાં 'કેન્ટો જનરલ'ની ફ્રેન્ચ આવૃત્તિમાં સહી કરી. પછી રોમ અને ત્યાંથી નવી દિલ્હી જવાહરલાલ નહેરુની મુલાકાત માટે. તેમની કવિતા હિન્દી, ઉર્દૂ અને બંગાળીમાં પ્રગટ થઈ. નવેમ્બર 16થી 22 : વોરસોમાં શાંતિવાદીઓની બીજી વિશ્વ પરિષદમાં હાજરી. પિકાસો અને બીજા કળાકારોની સાથે ઇન્ટરનેશનલ પીસ પ્રાઇઝ 'કવે ડેસ્પિયારેત એલ લેનાદોર' માટે મળ્યું. કાસલ ઓવ દોબ્રીસમાં યુનિયન ઓફ ચેકાસ્લોવેકિયન રાઇટર્સના મહેમાન તરીકે થોડાં અઠવાડિયાં રહ્યા. મેક્સિકોમાં 'કેન્ટો જનરલ'ની નવી આવૃત્તિ; ચિલીમાં અનધિકૃત આવૃત્તિ. વળી, યુનાઇટેડ સ્ટેટ્સ, ચીન, ચેકોસ્લોવેકિયા, પોલેન્ડ, ધ સોવિયેત યુનિયન (2,50,000 નકલ), સ્વીડન રૂમાનિયા, ભારત, ઇઝરાયલ અને સીરિયામાં નવાં ભાષાંતરો.

1951 : ઇટાલીનો પ્રવાસ. ફ્લોરેન્સ, ટ્યુરિન, જિનોઆ, રોમ અને મિલાનમાં કાવ્યવાચન. 'કવે ડેસ્પિયારેત એલ લેનાદોર' ઇટાલિયન ભાષામાં ઊતર્યું. જાન્યુઆરી 14 : નેરુદા દેશની બહાર હોવા છતાં ધ સોસાયટી ઓવ ચિલિયન રાઇટર્સ તથા ધ રાઇટર્સ યુનિયને 'કેન્ટો જનરલ'ના પ્રકાશનનો સમારોહ કર્યો. જાન્યુઆરી 20 : મિલાનમાં નેરુદાની કવિતા વિશે સાલ્વેતોર ક્વાસીમોતો તથા રેનેતોબિરોલ્લીએ વ્યાખ્યાનો આપ્યાં.

માર્ચ : પેરિસમાં. મે : મોસ્કો, પ્રાગ, બર્લિન; ઓગસ્ટ 5થી 19 : બર્લિનમાં વર્લ્ડ યૂથનો ત્રીજો મહોત્સવ. કાર્લોવી વેરી (કાર્લ્સબાદ) ફિલ્મ મહોત્સવ અને ધ મોરેવિયન પોપ્યુલર આર્ટ્સ ફેસ્ટિવલમાં હાજરી. ટ્રાન્સ-સાઇબીરિયન રેલરોડ દ્વારા પીપલ્સ રિપબ્લિક ઓવ મૉંગોલિયા અને ત્યાંથી વિમાન દ્વારા બેજિંગ. ત્યાં વર્લ્ડ પીસ કાઉન્સિલ તરફથી માદામ સુનયાત-સેનને ઇન્ટરનેશનલ પીસ પ્રાઇઝ પાબ્લોએ એનાયત કર્યું. તેનાં કાવ્યો બલ્ગેરિયા, ચેકોસ્લોવેકિયા, હંગેરી, આઇસલેન્ડમાં પ્રગટ થયાં. યીક્રિશ, હિબ્રૂ, કોરિયન, વિયેતનામીઝ, જપાની, અરબી, તુર્કી, યુક્રેનિયન, ઉઝબેક, પોર્ટુગીઝ, સ્લોવાક, જ્યોર્જિયન અને આર્મીનિયન ભાષાઓમાં નવાં ભાષાંતરો થયાં.

1952 : ઇટાલીમાં કેટલાક માસ રહ્યા. ફેબ્રુઆરી 10 : કેપ્રીમાં 'લાસ ઉવાસ ય એલ વીએન્તો' લખવાનું શરૂ કર્યું. ખાનગી અજ્ઞાત લેખકનું 'લોસ

વર્સોસ ડે લ કેપીતાન'. જુલાઈ અને ઓગસ્ટ : બર્લિન અને ડેનમાર્ક, ચિલી : ત્રણ વર્ષ પછી ધરપકડનો આદેશ પાછો ખેંચાયો. ઓગસ્ટ 12 : સાન્તિયાગોમાં આગમન. અનેક સ્થળે સત્કાર-સમારંભ. લિંચ એવેન્યૂ પરના ઘરે રહ્યા. તેમુકો અને ચિલીના બીજા ભાગોની મુલાકાત. ડિસેમ્બર : ઇન્ટરનેશનલ પીસ પ્રાઈઝ જ્યુરીના સભ્ય તરીકે સોવિયેત યુનિયનની મુલાકાત. 'ઓદાસ એલિમેન્ટાલેસ'ના લેખનનો આરંભ.

1953 : જાન્યુઆરી 22 : સોવિયેત યુનિયનથી પાછા આવ્યા. કોન્ટિનેન્ટલ કાગ્રેસ ઓવ કલ્ચર સાન્તિયાગોમાં એપ્રિલમાં યોજી. તેમાં ડીઆગો રિવેરા, નિકોલસ ગ્યુઇલેન, જોર્જ એમેડો વગેરે બંને અમેરિકાના અગ્રણી કળાકારો ઉપસ્થિત. બે કાવ્યસંચયો ચિલીમાં પ્રકાશિત : 'ટોડીએલ અમોર' (ને-સ્સીમેન્ટો) અને 'પીએસિયા પોલિટિકા' (ઓસ્ટ્રાલ). ડિસેમ્બર 20 : સ્ટેલિન પીસ પ્રાઈઝ મળ્યું. 'લા ચાસકોના' મકાન બાંધવાનું શરૂ કર્યું.

1954 : જાન્યુઆરી : ચિલી યુનિવર્સિટીમાં પોતાની કવિતા પર પાંચ વ્યાખ્યાનો આપ્યાં. જુલાઈ : 'ઓદાસ એલિમેન્ટલાસ' (લોસાડા) : 'લાસ ઉવાસ ય એલ વિવેન્ટો' (નેસીમેન્ટો). જુલાઈ 12 : પચાસમો જન્મદિવસ, તેમને ભવ્ય અંજલિ. વિશ્વભરમાંથી લેખકો તેમને શુભેચ્છા આપવા આવેલા : આઈ ચિંગ અને સિયો એમી ચીનથી; યુ.એસ.એસ.આર.થી ઇલ્યા એહરનબર્ગ; ડ્રૂડા અને કુત્વલેક ચેકોસ્લોવેકિયાથી. સાન્તિયાગોમાં બે-રોલ્ટે નેરુદાની કવિતાનું વાચન, થિયેટરમાં નાટ્યપ્રયોગ ફરતી વખતે, કરીને અંજલિ આપી. લૉટિન અમેરિકાના અનેક મિત્રો ઉપસ્થિત : પેરાગ્વેથી એલ્વિઓ રોમેરો; ગ્વાટેમાલાથી માઈગ્વલ એન્જલ આસ્ત્રુ-આસ; આર્જેન્ટિનાથી ઓલીવરીઓ ગીરોન્દો, નોરાહ લેન્જ, મારિયા રોઝા ઓલીવર, રાઉલ લારા, દ લેલ્લીસ અને બીજા. પાબ્લોએ લાઈ-બ્રેરી અને પોતાની બીજી વસ્તુઓ ચિલીની યુનિવર્સિટીને ભેટ આપી. યુનિવર્સિટીએ કવિતાના વિકાસ માટે સ્થપાયેલ નેરુદા ફાઉન્ડેશનને મદદ કરવાનું સ્વીકાર્યું. જૂન 20 : નેરુદા ફાઉન્ડેશનના ઉદઘાટન સમારંભ પ્રસંગે યુનિવર્સિટીના રેક્ટર ડૉન જુઆન ગોમેઝ મિલ્લાસ તથા નેરુદાનાં પ્રવચનો. આ પ્રવચનો છાપીને નિઃશુલ્ક વહેંચવામાં આવેલાં. 'લા ચાન્ત જેનેરલ' ફર્નાન્દ લેગરનાં ચિત્રો સાથે ફાન્સમાં પ્રગટ. 'પાબ્લો નેરુદા : ચોઈસ દ પોએમસ', લે. જ્યાં માર્સેનાક, પ્ર. પિયેર સેગર્સ તેમની પોએતીસ દ ઓજોર્દહુઈ ગ્રંથમાળામાં 'ટાઉટ લ અમૂર' સહિત. નેરુદાનાં પુસ્તકો હંગેરી અને પોલેન્ડ તથા જેરુસલેમમાં હિબ્રૂમાં પ્રગટ થયેલાં. યુ.એસ.એસ.આર.માં 'કેન્ટો જનરલ'.

- 1955 : ડેલિયા ડેલ કેરિલથી છૂટાછેડા. તે જ વર્ષમાં તેમનું ઘર ‘લા ચસકોના’ પૂરું બંધાઈ રહ્યું અને તે તેમાં મતિલ્દે ઉર્શિયા સાથે રહેવા ગયા. વર્ષમાં ત્રણ વખત પ્રગટ થનાર સમીક્ષાપત્ર ‘લા ગેસેટા દ ચિલી’ શરૂ કર્યું. જર્મનીમાં ‘કવે ડિસ્પાયરેટ એલ લેનાડોર’ (ઇન્સેલ વર્લેગ, લિપઝિગ) અને ‘લાસ ઉવાસય એલ થિયેન્ટો’ (વૉક એન્ડ વેલ્ટ, બર્લિનનું પ્રકાશન). તેમનાં કાવ્યોનું ચયન એક અરબીમાં અને બીજું ફારસીમાં. ‘કેન્ટો જનરલ’ (ફ્રેનિસ ગ્વાર્ડા સંગ્રહ, બોલોના, ઇટાલી); બુખારેસ્ટ, રૂમાનિયામાં પણ. તેમનું ગદ્ય લખાણ ‘વિયાજેસ’, વ્યાખ્યાનોનો સંગ્રહ, સાન્તિયાગોમાં નાસિમેન્ટોએ પ્રગટ કરેલ. સોવિયેત યુનિયન, ચીન, ઇટાલી, ફ્રાન્સ અને સમાજવાદી દેશોની મુલાકાત. પાછા અમેરિકામાં. બ્રાઝિલ, મોન્ટેવિડો, ઉરુગ્વેમાં કાવ્યવાચન અને ટોટોરલ, કોર્ડોબા તથા આર્જેન્ટિનામાં આરામ.
- 1956 : જાન્યુઆરી : ન્યુવાસ ઓદાસ એલિમેન્તલાસ (લોસાડા). ફેબ્રુઆરી : ચિલીમાં પાછા આવ્યા. ઓદા અ લાતિયોગ્રાફિયા (નાસીમેન્ટો). ‘એલ ગ્રાન ઓશનો’ સ્ટોકહોમમાં.
- 1957 : જાન્યુઆરી 30 : ‘ઓબ્રાસ કોમ્પ્લીટાસ’ બાઇબલ પેપર ઉપર છપાયું (લોસાડા). ‘સિવેંસોનેતોસ દ અમોર’ શરૂ કર્યું. એપ્રિલ 1 : આર્જેન્ટિનામાં. ત્યાં બિયોનેસ એરિસમાં ધરપકડ 11મી તારીખે અને દોઢ દિવસ નેશનલ પેનિટેન્શિયરીમાં પસાર કર્યો. નિયત કાવ્યવાચન આપ્યા વગર આર્જેન્ટિના છોડ્યું. મારિયો જોર્જ દ લેલ્લીએ લખેલ ‘પાલ્લો નેરુદા : એક વિશ્લેષણ’નું લા મેન્દ્રિગોરાએ (અનેક આવૃત્તિઓ થવા સાથે) પ્રકાશન; રોબર્ટો સલામાનું ‘પારા ઉના ક્રિટિકા દ પાલ્લો નેરુદા’ બિયોનેસ એરિસમાં કાર્ટેગોએ પ્રસિદ્ધ કર્યું. મોન્ટેવિડોમાં અનેક કાવ્યવાચન આપ્યાં, સોસાયટી ઓવ ચિલિયન રાઇટર્સના પ્રમુખપદે. ડિસેમ્બર 18 : ‘તેસર લિબ્રો દ લાસ ઓદાસ’.
- 1958 : ચિલીના પ્રમુખની ચૂંટણીના પ્રચાર માટે દેશ આખાનો પ્રવાસ કરીને લોકસમુદાયની રેલીમાં ભાષણો. ઓગસ્ટ 18 : ‘એસ્ટ્રાવેગેરિયો’ (લોસાડા).
- 1959 : વેનેઝુએલામાં પાંચ માસનો પ્રવાસ. ત્યાં તેમને વ્યાપક આવકાર અને સન્માન મળેલાં. નવેમ્બર 5 : ‘નેવિગેસિયોનસ ય રિગ્રેસોસ’ (લોસાડા). ડિસેમ્બર 5 : લવાજમ લઈને ‘સિયોં સોનેતોસ દ અમોર’નું ખાનગી મુદ્રણ. ‘લા સિબેરિસ્ટ’ના વાલ્પરાએઝોમાં બાંધવાનો આરંભ.
- 1960 : મુસાફરી : એપ્રિલ 12 : લુઈ લુમિયેર ઉપર ‘કેન્સિયોં દ ગેસ્તા’ પૂરું કર્યું.

નેરુદાના કાવ્ય 'તોરો'નું જ્યાં માર્કનેકે ભાષાંતર કર્યું અને પિકાસોએ તેમાં ચિત્ર દોર્યાં. સોવિયેત યુનિયન, પોલેન્ડ, બલ્ગેરિયા, રુમાનિયા, ચેકોસ્લોવેકિયાની મુલાકાત અને વર્ષનો બાકીનો ભાગ પેરિસમાં. પાછા અમેરિકા આવતાં ઇટાલીની મુલાકાત. ત્યાંથી જળમાર્ગે હવાના. ક્યૂબામાં 'કેન્સિયો દ ગેસ્તા' (25,000 પ્રતની આવૃત્તિ)નું પ્રકાશન. ડિસેમ્બર 14 : 'સિયોસોનેતોસ દ અમોર' (લોસાડા)ની આવૃત્તિ.

1961 : ફેબ્રુઆરીમાં ચિલી પાછા. 'કેન્સિયો દ ગેસ્તા'નું સાન્તિયાગોમાં ઓસ્ટ્રેલે કરેલું પ્રકાશન. જુલાઈ 26 : 'લાસ પિયેદ્રાસ દ ચિલી' (લોસાડા). ઓક્ટોબર 31 : 'કેન્ટોસ સેરિમોનિયાલેસ' (લોસાડા). 'વેઇન્ટે... ડેસ્પેરેડા'ની એક મિલિયન એટલે કે દસ લાખ નકલ છપાઈ. 'ટાઉટ લા અમૂર'ની એલિસ ગાસ્કરે અનુવાદ કરેલી પેરિસ આવૃત્તિ. યુનાઇટેડ સ્ટેટ્સમાં : 'સિલેક્ટેડ પોએમ્સ ઓફ પાબ્લો નેરુદા' (ગ્રોવ પ્રેસ).

1962 : જાન્યુઆરી : 'ઓક્ટુરિયો ઇન્ટરનેશ્યોનલ'માં 'મેમ્વાયર્સ ય રેક્યુએર્ડોસ દ પાબ્લો નેરુદા : લાસ વિડાસ દેલ પોએતા'નું ધારાવાહી પ્રકાશન. માર્ચ 30 : ચિલીની યુનિવર્સિટીની સ્કૂલ ઓવ ફિલોસોફી એન્ડ એજ્યુકેશનના ફેલો તરીકે. નિકાનોર પેરોનું આવકાર-પ્રવચન; નાસિમેન્ટોએ પાબ્લો નેરુદા અને નિકાનોર પેરોનાં પ્રવચનો પ્રગટ કર્યાં. એપ્રિલ : યુ.એસ.એસ.આર., બલ્ગેરિયા, ઇટાલી અને ફ્રાન્સની મુલાકાત. સપ્ટેમ્બર 6 : 'લેનોસ પોદેરેસ' (લોસાડા). પ્રવાસને અંતે સીધા વાલ્પરા-એઝોમાંના પોતાને ઘેર પહોંચ્યા.

1963 : 'ઓબ્રાસ કોમ્પ્લીટાસ'ની બીજી આવૃત્તિ (લોસાડા). 'સુમારિયો' (ટેલોન, અલ્વિગ્નાનો, ઇટાલી); પછીથી તે 'મેમોરિયલ દ આઇલા નેગરા'માં સમાવિષ્ટ. સ્વીડિશ એકેડેમીના આર્ટર લુન્ડક્વીસ્ટે નેરુદા વિશે વિસ્તૃત લેખ BLM (બોનિયર્સ લિતરેતુર મેગેસિયન) સમીક્ષાપત્રમાં પ્રગટ કર્યો. ડિસેમ્બર : નેરુદાએ હોમેરો આર્સનાં સોનેટ ચિત્રાંકિત કર્યાં. તે લેખ બ્રાઝિલના એલચી ખાતાના એટેચી ડીઆગો ડી મેલ્લોએ સંપાદિત 'ક્યુઆદર્નોસ બ્રાસિલરોસ' પત્રમાં 'લોસ ઇન્ટિમોસ મેતાલેસ' શીર્ષક આપીને સાન્તિયાગોમાં પ્રગટ કર્યો હતો.

1964 : વિવેચક અને અકાદમિયા દ લા લેંગ્વા રાઉલ સિલ્વા કાસ્ટ્રોએ લખેલી નેરુદાની વિસ્તૃત વિશ્લેષણાત્મક જીવનકથા પ્રસિદ્ધ થઈ. ચિલીની નેશનલ લાઇબ્રેરીએ કવિ નેરુદાની 60મી જન્મજયંતી ઊજવી. લાઇબ્રેરીના નિયામક ડોન ગ્વીલેર્યો ફેલિયુકુઝના વાર્તાલાપ સહિત એક વ્યાખ્યાનશ્રેણીનું આયોજન કરેલું.

પાબ્લો નેરુદા : ‘કોમોવીઓ મી પ્રોપિયા ઓબ્રા’. ફર્નાન્દો એલિગ્રિયા, મારિયો રોડ્રીગઝ, હર્નાન લોયોલા, હ્યુગો મોન્તીસ, નેલ્સન ઓસ્તેરિયો, લુઈ સાન્થેઝ લેતોરરે, વોલોડીઆ તિતેલ્બોઈમ, મેન્યુઅલ રોજસ, જઈમે ગીઆર્ડોનો અને ફેડરિકો સ્કોફે વ્યાખ્યાનો આપ્યાં હતાં. ચિલીનાં સમીક્ષાપત્રો ‘એલર્સી’, ‘ઓરોરા’ અને ‘મેપાયો’એ નેરુદાના ખાસ અંકો તૈયાર કરેલા. જુલાઈ 12 : ‘મેમોરિયલ દ આઇલા નેગરા’ લોસાડાએ પાંચ ભાગમાં, દરેકના જુદા શીર્ષક સાથે, પ્રસિદ્ધ કર્યું હતું. સપ્ટેમ્બર 9 : શેક્સપિયરના ‘રોમિયો એન્ડ જુલિયેટ’ના ભાષાંતરનું પ્રકાશન (લોસાડા). પ્રમુખની ચૂંટણીના કાર્યમાં વ્યસ્ત નેરુદાએ દેશનો પ્રવાસ કર્યો. ઓક્ટોબર 10 : ‘રોમિયો એન્ડ જુલિયેટ’ની ઇન્સ્ટિટ્યૂટ દ રિયેટ્રો દ લા યુનિવર્સિદાદ દ ચિલી દ્વારા પ્રસ્તુતિનું ઉદઘાટન.

1965 : ફેબ્રુઆરી : યુરોપમાં. જૂન : ઓક્સફર્ડ યુનિવર્સિટીએ ‘ડૉક્ટર ઓવ લે-ટર્સ’ની માનાર્હ ડિગ્રી એનાયત કરી. જે સાઉથ અમેરિકનને પ્રથમ વાર અપાઈ હતી. જુલાઈ પેરિસમાં. ત્યાંથી હંગેરી ગયા, જ્યાં, માઇગવલ એન્જલ એસ્તુરિયાસના સહકારમાં પાબ્લોએ ‘કોમિયેન્ડો એન હંગ્રિયા’ લખી, જે એકસાથે પાંચ ભાષાઓમાં પ્રગટ થઈ હતી. પી. ઈ. એન. કલબ કોન્ફરન્સમાં યોગોસ્લેવિયાના બ્લેડ ખાતે હાજરી આપી. ફિનલેન્ડમાં હેલ્સિન્ક ખાતે પીસ કોન્ફરન્સમાં હાજરી આપી. ત્યાંથી યુ.એસ. એસ.આર... લેનિન પ્રાઇઝની જ્યૂરીના સભ્ય તરીકે લેનિન પારિતોષિક સ્પેનિશ કવિ રાફેલ આલ્બર્તીને આપવાનું નક્કી થયું. ડિસેમ્બર : ચિલી જતાં બિયોનેસ એરિસમાં થોડા દિવસ રોકાયા.

1966 : જૂન : ન્યૂયૉર્કની પી. ઈ. એન. કલબના અતિથિવિશેષ. ન્યૂયૉર્કમાં કાવ્યવાચનના અનેક કાર્યક્રમો થયેલા. તેમાં પ્રથમ કાર્યક્રમ વખતે આર્ચી-બાલ્ડ મેકલીરોએ તેમનો પરિચય આપેલો. વૉશિંગ્ટન અને બર્કલીમાં લાઇબ્રેરી ઓવ કૉંગ્રેસને માટે તેમણે ટેપ કરી. પછી મેક્સિકો શહેરમાં યુનિવર્સિટીમાં કાવ્યવાચન કર્યું. ત્યાંથી પેરુ ગયા. પેરુમાં મ્યુનિસિપલ થિયેટર, યુનિવર્સિટી ઓફ સાનમાર્કોસ, યુનિવર્સિટી ઓફ એન્જિનિયરિંગ, લીમા અને એરિકિવપામાં કાવ્યવાચન આપ્યું. સીરો, એલિગ્રિયાની આગેવાની નીચે પેરુવિયન એસોસિયેશન ઓવ રાઇટર્સના પ્રયત્નથી તેમને સોલ દ પેરુનો ખિતાબ આપવામાં આવ્યો હતો. લૂઈ એરેગોન (ગેલીમાર્દ)નું ‘એલિજી અ પાબ્લો નેરુદા’ અને એમિર રોડરિગ્સ મો-નેગલનું એલ વાયેજરો ઇન્મોવીલ (લોસાડા). ઓક્ટોબર 28 : માટેલ્દે ઉરુશિયા સાથેનું લગ્ન પરદેશમાં કરેલું તે ચિલીમાં કાયદેસર કર્યું.

‘આર્તે દ પાજરોસ’ તે સોસાયટી ઓવ કોન્ટેમ્પરરી આર્ટની ખાનગી આવૃત્તિ, જેમાં અંતુનેઝ હેરેરા કેરેનો અને તોરલ દ્વારા ચિત્રાંકિત થયેલી હતી. તેમના જીવનનાં સ્મરણો અને કાવ્યવાચનના સાપ્તાહિક રેડિયો પ્રોગ્રામ. ‘ફ્લોર ય મ્યૂરતે દ જોય કવીન મ્યૂરિયેટા’ નામનું નાટક લખ્યું. ‘ઉનાકાસા એન લા એરેના’ : તેનું લખાણ નેરુદાએ કરેલું અને ફોટોગ્રાફ સર્જિયો લેરૈને લીધેલા. (લ્યૂમેન, બર્સિલોના).

- 1967 : એપ્રિલમાં બીજો પ્રવાસ. મે-22 : મોસ્કોમાં સોવિયેત રાઇટર્સની કોંગ્રેસમાં હાજરી. જુલાઈ-20 : રાષ્ટ્રો વચ્ચે સાંસ્કૃતિક વિનિમય અને સમજદારી વધે એવું પ્રદાન કરનાર જગવિખ્યાત વ્યક્તિને આપવાનું તે વર્ષથી સ્થપાયેલ વિઆરેગ્યો - વર્સિલિયા પારિતોષિક તેમને એનાયત થયું. ઇટાલી, ફ્રાન્સ અને ઇંગ્લેન્ડની મુલાકાત લઈને ઓગસ્ટમાં ચિલી પાછા. ઓક્ટોબર 14 : ઇન્સ્ટિટ્યૂટો દ ટીયેરો દ લા યુનિવર્સિસદાદ દ ચિલી ખાતે પેદ્રોદ ઓર્થોસ દિગ્દર્શિત અને સર્જિયો ઓર્તેગાના સંગીત સહિત સાન્ત્યાગોમાં રજૂ થયેલ નાટક ‘ફ્લોર ય મ્યૂર્ત દ જોએકવીન મૂરાઈતા’નું ઉદઘાટન. તેનું પ્રકાશન. ચિલીમાં ઝીગઝાગ દ્વારા એલેસ્ટેર રીડે અંગ્રેજીમાં ભાષાંતર કરેલું. નેરુદાનાં કાવ્યોનો સંચય ઓસ્ટિટ્યન કળાકાર હન્દર્દવાસેરે ‘અલ્તુરાસ દ મચ્છુપિચ્છુ’નો ‘બૂક ઓબ્જેક્ટ’ તૈયાર કરેલ તેની બધી જ એટલે કે છાસઠ નકલો પેરિસમાં વેચાઈ ગઈ. નેરુદા સ્કોલર હર્ના દ લોયેલા (એડિટોરિયલ સાન્ત્યાગો)એ તૈયાર કરેલ વિશ્લેષણાત્મક કૃતિ ‘સેટ ય મોરિર એન પાબ્લો નેરુદા’.
- 1968 : જુલાઈ : ‘ઓબ્રાસ કમ્પ્લીતાસ’ની ત્રીજી આવૃત્તિ. હવે બે ભાગમાં (લોસાડા). હર્ના દ લોયોલાએ તૈયાર કરેલું સંપૂર્ણ જીવનચરિત્ર ‘લાસ મેનોસ દે લ દિયા’ જે ‘ઓબ્રાસ કમ્પ્લીતાસ’ (લોસાડા)માં સમાવેશ પામ્યું નહોતું.
- 1969 : ‘ફીન દ મુંદો અને ઓન’. ઓગસ્ટ : ચિલીની નેશનલ લાઇબ્રેરીમાં નેરુદાના સાહિત્યનું સંદર્ભાત્મક પ્રદર્શન. સપ્ટેમ્બર 30 : ચિલીના પ્રમુખપદના ઉમેદવાર તરીકે પાબ્લોને સેન્ટ્રલ કમિટી ઓવ ધ કોમ્યુનિસ્ટ પાર્ટીએ નિયુક્ત કર્યા. સમગ્ર દેશમાં તેને માટે પ્રચારજુંબેશ ચાલી. તેમણે પોપ્યુલર યુનિટી પાર્ટીની રચનાની હિમાયત કરી. છેવટે પક્ષના એકમાત્ર ઉમેદવાર તરીકે સાલ્વેડોર આયન્દેને લાવવા માટે પોતે ઉમેદવારી પાછી ખેંચી.
- 1970 : અયેન્દેના પ્રમુખપદની ચૂંટણીમાં સક્રિય પ્રચાર. ‘લા એસ્પેદા એન-સેનદીદા’ અને ‘લાસ પીએદ્રાસ દે લ સીએલો’ (લોસાડા). પોપ્યુલર

- યુનિટીની ચૂંટણીમાં થયેલી જીત. સાલ્વેડોર અયેન્દે ચિલીના પ્રમુખ થયા. નેરુદાને ફ્રાન્સના એલચી તરીકે નીમ્યા.
- 1971 : ઓક્ટોબર 21 : સાહિત્યનું નોબેલ પારિતોષિક એનાયત થયું. સ્પેનિશ ભાષાના છઠ્ઠા લેખક અને લૉટિન અમેરિકાના ત્રીજા લેખક તરીકે તેમને આ સન્માન મળ્યું.
- 1972 : ન્યૂયૉર્ક પીઈએન કલબનું આમંત્રણ સ્વીકાર્યું. તેના ઉદઘાટન પ્રવચન-માં તેમણે યુનાઈટેડ સ્ટેટ્સે ચિલી પર આર્થિક પ્રતિબંધ મૂકેલો તેની ઝાટકણી કાઢી. ‘જ્યોગ્રાફિયા ઇનફકતતુસા’ (લોસાડા). તેમના ‘મેમ્વા-યર્સ’નું છેવટનું સંપાદન. નવેમ્બરમાં ફ્રાન્સના એલચી તરીકેના હોદ્દાનું રાજીનામું આપીને ચિલી પાછા આવ્યા. સાન્તિયાગોના નેશનલ સ્ટેડિ-યમમાં વિશાળ મેદની વચ્ચે ભવ્ય સ્વાગત.
- 1973 : ક્વીમાન્ટુના પ્રકાશનગૃહે ‘ઇન્સાઈટેસિયો અલ નિક્સનીસિડીઓ ય એલાબેન્ઝા દ લા રેવોલ્યૂશિયો ચિલીના’ નામનું નેરુદાનું રાજકીય વિષયની કવિતાનું પુસ્તક માર્ચમાં થયેલું. તે પાર્લમેન્ટની ચૂંટણીમાં તેમનું મુખ્ય પ્રદાન હતું. વર્ષની અધવચ્ચ ચિલીમાં આંતરવિગ્રહ થતો અટ-કાવવા માટે તેમણે લૉટિન અમેરિકા અને યુરોપના બૌદ્ધિકોને અપીલ કરી. ‘ઓબ્રાસ કમ્પ્લીતાસ’ની ચોથી આવૃત્તિ લોસાડાએ ત્રણ ભાગમાં પ્રગટ કરી. સપ્ટેમ્બર 11 : લશ્કરી બળવાએ પોપ્યુલર યુનિટી સરકારને ઉથલાવી. સાલ્વેડોર અયેન્દેનું મૃત્યુ. સપ્ટેમ્બર 23 : ચિલીમાં સાન્તિ-યાગોમાં પાબ્લો નેરુદાનું મૃત્યુ. વાલ્પરાએઝોમાં અને સાન્તિયાગોમાંનાં તેમનાં ઘર લૂંટાયના સમાચારથી દુનિયા આખીને આઘાત લાગ્યો.

* * *

પાબ્લો નેરુદાએ પોતાનાં બધાં લખાણ સ્પેનિશ-અમેરિકન ભાષામાં કરેલાં હતાં. તેમાંનાં ઘણાંના અંગ્રેજી અનુવાદ થયેલા છે. તે પૈકી કેટલાંકનાં શીર્ષકો અહીં મૂક્યાં છે. – અનુ.

પરિશિષ્ટ-2

નોબેલ પારિતોષિક સ્વીકારતી વખતે પાબ્લો નેરુદાએ કરેલું અભિભાષણ

સન્નારીઓ અને સદગૃહસ્થો,

કવિતા લખવા માટે પુસ્તકોમાંથી મને કોઈ કીમિયો મળ્યો નથી. એટલે હું નવા કવિઓને તથાકથિત પ્રજ્ઞાનો છાંટો પણ ઉપલબ્ધ થાય એવી શૈલી કે પદ્ધતિ પરત્વે શિખામણ આપવાનું ટાળું છું. મારા આ પ્રવચન દરમિયાન ભૂતકાળની ઘટનાઓ વિશે કશીક વાત કરું, ત્યારે પેલા કરતાં તદ્દન જુદી જ જગાએ તે અવિસ્મરણીય ઘટનાનો ફરીથી અનુભવ કરું છું. કેમ કે જિંદગીમાં મને લાગ્યું છે કે મને હંમેશાં જરૂરી સમર્થન, શબ્દ દ્વારા સ્તબ્ધ કરી દે તે માટે નહિ, પણ હું મારી જાતને સમજાવી શકું એવા સૂત્ર રૂપે મળી રહે છે.

આ સુદીર્ઘ પ્રવાસ દરમિયાન મને કાવ્યની રચના માટેના આવશ્યક ઘટકો મળ્યા છે. પૃથ્વીએ અને અંતરાત્માએ મને તે આપ્યા છે. હું માનું છું કે કવિતા એવી ગંભીર, ક્ષણજીવી ક્રિયા છે, જેમાં એકલતા અને એકતા, ભાવ અને ક્રિયા તથા પોતાની જાત, માનવજાત અને કુદરતના ગૂઢ આવિર્ભાવોની નિકટતા સમાન

પ્રમાણમાં પ્રવર્તે છે. મારું એ પણ દઢ મંતવ્ય છે કે આ બધું - માણસ અને તેની છાયા, માણસ અને તેનું વર્તન, માણસ અને તેની કવિતા - સતત વૃદ્ધિગત થતી સમૂહભાવના વડે અને આપણામાં રહેલ સ્વપ્ન અને વાસ્તવના સમન્વય માટેના પ્રયત્નથી ટકી રહે છે. અવશ્ય આ રીતે જ કવિતા તેમને જોડીને એકમેકમાં ઓતપ્રોત કરે છે. એટલે જ કહું છું કે ભયાનક નદી પાર કરતો હતો ત્યારે, બળદની ખોપરીની આસપાસ હું નૃત્ય કરતો હતો ત્યારે, અને સર્વોચ્ચ શિખર પર વહેતાં નિર્મળ પારદર્શક પાણીમાં સ્નાન કરતો હતો ત્યારે, આટલાં વર્ષે, મને ખબર નથી કે બીજાં અનેકોના લાભાર્થે આ જ્ઞાન મારામાંથી વહેતું થયું હતું કે બીજા લોકોએ માગણી કે આક્ષેપ રૂપે મોકલેલો તે સંદેશો હતો. મને તેની ખબર નથી કે તેનો મને અનુભવ થયો કે તેનું મેં સર્જન કર્યું, તે સત્ય હતું કે કવિતા, તે નશ્વર હતું કે શાશ્વત, તે આ ક્ષણે સર્જેલાં કાવ્યો હતાં કે પાછળથી છંદોબદ્ધ કરેલ અનુભવ હતો, તેની પણ મને ખબર નથી.

મિત્રો, આ બધાંમાંથી એવી એક સૂઝ ઊભી થાય છે, જે કવિએ બીજા લોકો પાસેથી શીખી લેવી જોઈએ. એકલતા અલંઘ્ય હોતી નથી. બધા રસ્તા એક જ લક્ષ્ય ભણી જાય છે : આપણા સાચા સ્વરૂપની અન્યને જાણ કરવાનું. એકલતા અને પ્રતિકૂળતા, અલગતા અને નીરવતામાંથી પસાર થઈને નિર્ધારિત સ્થાને પહોંચવાનું છે, જ્યાં આપણે કહ્યું નૃત્ય કરીએ અને શોક-ગીત ગાઈએ. આ નૃત્ય અને ગીતમાં માનવતત્વ અને સમાન નિયતિ વિશેની જાગૃતિ દર્શાવતા આપણા અંતરાત્માના પ્રાચીનતમ વિધિનું પાલન રહેલું છે.

સાચી વાત એ છે કે થોડાક કે વધુ માણસો મને સંપ્રદાયવાદી ગણીને મૈત્રી અને જવાબદારીની સમાન ભૂમિકા પર મારો સ્વીકાર ન કરે તોપણ મારે મારો બચાવ કરવો નથી. કેમ કે હું માનું છું કે આક્ષેપ કે બચાવ કરવો એ કવિનું કામ નથી. બધું જ કહેવાઈ જાય ત્યાર પછી કવિતાનું વ્યક્તિગત સર્જન કરવાનું રહેતું નથી. કોઈ કવિ બીજા સમાનધર્મીઓ પર આક્ષેપ કરવા પ્રવૃત્ત થાય અથવા બીજો કોઈ કવિ વાજબી કે ગેરવાજબી આક્ષેપની સામે બચાવ કરવા માટે જિંદગીનો કીમતી સમય વેડફી નાખે તો એ તેનું મિથ્યાભિમાન છે એમ હું ખાતરીપૂર્વક માનું છું. કવિતાના શત્રુઓ જે કવિતા રચે કે તેનું રક્ષણ કરે તેઓમાં નહિ, કવિમાં પોતાનામાં પ્રતીતિનો અભાવ હોય, તેમાં રહેલું છે. આ કારણે કોઈ કવિને કોઈ ગણનાપાત્ર શત્રુ હોતો જ નથી - સિવાય કે ઉપેક્ષિત અને શોષિત સમકાલીનોને સમજાવવાની કવિની પોતાની અશક્તિ. બધા જ દેશ અને કાળને આ લાગુ પડે છે.

કવિ કંઈ 'નાનો દેવ' નથી. ના, એ 'નાનો દેવ' નથી. બીજાં કલાકસબ અને વ્યવસાયનો આશ્રય લેનાર વ્યક્તિઓને ચાતરીને ગૂઢ નિયતિએ કવિને પસંદ કર્યો હોય એવું નથી. મેં વારંવાર એ વાત કરી છે કે રોજની બ્રેડ બનાવે તે ઉત્તમ કવિ

: નજીકનો ભઈયારો, જે પોતાને વિશે દેવની કલ્પના કરતો નથી એ તેની ભવ્ય, નિર્દભ કામગીરી બજાવે છે : લોટ બાંધે, કણક રૂપે ભઠ્ઠીમાં બ્રેડ નાખે, સોનેરી ઝાળમાં શેકે અને રોજના મિત્રભાવે આપણને આપે. કવિ આ સાદી સભાનતા સિદ્ધ કરવામાં સફળ થાય, તો તે પણ આ વિશાળ પ્રવૃત્તિનું એક અંગ બની જાય. આ સાદી કે સંકુલ રચનામાંથી સમાજ બંધાય છે. માનવજાતના પર્યાવરણમાં પલટો આવે છે અને માનવજાત માટેની નીપજો ઉપલબ્ધ થાય છે : બ્રેડ, સત્ય, શરાબ, સ્વપ્નાં. કવિ જો આ વિશાળ લોકસમુદાયના સદા-અપૂર્ણ સંઘર્ષમાં જોડાય તો તે તેમની રોજિંદી કામગીરીમાં, તેના શ્રમકાર્યમાં, બ્રેડ, શરાબ અને માનવજાતના સમગ્ર સ્વપ્નમાં સહભાગી થયો ગણાશે. સામાન્ય પ્રજાજન બનવાના આ અનિવાર્ય કીમિયાથી આપણે કવિતાને દરેક યુગમાં ઉપેક્ષા પામીને આપણી જેમ ક્ષીણ થતી જતી બલિષ્ઠ વ્યાપકતા આપી શકીશું.

સાપેક્ષ સત્યભણી લઈ જતી ભૂલો અને વારંવાર ભૂલો ભણી લઈ જતાં સત્યોએ મને દુરારુઘ સાહિત્યશિખરો સુધી પહોંચવા માટે જરૂરી સર્જનાત્મક પ્રક્રિયા શીખવા દીધી નહિ. મેં તેનો દાવો પણ કર્યો નથી; પરંતુ એક વસ્તુ મને પ્રતીત થઈ કે આપણે પોતે જ ઊભા કરેલ પુરાકલ્પ દ્વારા સર્જેલ ગૂઢ તત્ત્વનું આપણે પોતે જ આહવાન કરીએ છીએ. આપણે જે લખાણ ઉપયોગમાં લઈએ કે લેવા ઇચ્છીએ, તેમાંથી આપણા વિકાસ કે પછી થનાર વિકાસમાં અવરોધ ઊભા થાય છે. આપણે વાસ્તવિકતા કે વાસ્તવવાદ ભણી નિશ્ચિતપણે દોરાઈ રહ્યા છીએ એટલે કે આપણી આસપાસની દુનિયા વિશે અને તેમાં આવતાં પરિવર્તનો વિશે પરોક્ષ જાણકારી મેળવીએ છીએ. અને પછી, મોડે મોડે, દેખાય છે કે આપણે એટલો વિશાળ અવરોધ ઊભો કર્યો છે કે જે સજીવને ખીલવા કે વિકાસ પામવામાં સહાયભૂત થવાને બદલે મારી નાખીએ છીએ. આપણે આપણી ઉપર એવી વાસ્તવિકતાને લાદીએ છીએ, જે, પાછળથી, મકાન બાંધણી આપણા કાર્યનું અનિવાર્ય અંગ હોવા છતાં મકાન બાંધ્યા વગર પડી રહેલી ઈંટોની જેમ, બોજારૂપ નીવડે છે. તેનાથી ઊલટું, અગ્રાહ્ય (કે અલ્પ જનોને ગ્રાહ્ય) વસ્તુને માટે આરાધ્યને ઉત્પન્ન કરવામાં આપણને સફળતા મળે, અનોખી કે રહસ્યમય વસ્તુના આરાધ્યને સર્જવામાં, વાસ્તવ અને વાસ્તવજન્ય વિકારોને બાકાત કરીએ તો, આપણે અસંભાવ્ય દેશથી - પાંદડાં, કાદવ અને વાદળની બનેલી, આપણા પગ નીચે ઊતરી જાય અને અવરુદ્ધ વ્યવહારને કારણે ગૂંગળાવી નાખે તેવી કળણભૂમિથી - વીંટળાયેલા હોઈએ એમ અનુભવ થાય.

ખાસ તો અમને લાગેવળગે છે ત્યાં સુધી, દૂરસુદૂર અમેરિકન પ્રદેશમાં પથરાયેલા અમે લેખકો આ વિશાળ અવકાશને લોહીમાંસના માણસોથી પૂરવા માટેનો પડકાર સતત ઝીલી રહ્યા છીએ. અમને અમારા કર્તવ્યનું ભાન છે. સાથે સાથે એ

દુનિયામાં અનિવાર્ય ટીકાટિપ્પણીઓનો સામનો કરવાનો છે. એ દુનિયા રિક્ત છે અને રિક્ત છે એટલે અન્યાય, સજાઓ અને વીતક-વ્યથાઓથી ઓછી ભરપૂર નથી. મેદાનોના શાંત વિસ્તારોમાં, સઘન આદિમ જંગલોમાં, ઘૂઘવતી નદીઓમાં અને જૂનાં ખંડેરોમાં આવેલાં શિલ્પોમાં સૂતેલાં જૂનાં સ્વપ્નોને જગાડવાની જવાબદારી પણ અમારી છે એમ લાગે છે. મૂક ખંડમાં આવેલાં દૂરદૂરનાં સ્થળોને અમારે શબ્દોથી ભરી દેવા જોઈએ. દંતકથા જોડી કાઢવાનું અને નામ આપવાનું આ કાર્ય અમને ઉન્માદ પ્રેરે છે. મારી નાચીઝ બાબતમાં કદાચ આ વસ્તુ નિર્ણાયક છે. જો એમ હોય તો મેં પ્રયોજેલ અતિશયોક્તિ, શબ્દસમૃદ્ધિ કે વાગવૈભવ અમેરિકનના દૈનિક કાર્યક્રમની અતિ સામાન્ય ઘટનાથી વિશેષ નહિ ગણાય. મારી કવિતાની પ્રત્યેક કડી વાસ્તવિક, સ્પર્શક્ષમ પદાર્થ બની રહે છે; મારી પ્રત્યેક કવિતા ઉપયોગ કરી શકાય તેવું ઉપકરણ હોવાનો દાવો કરે છે; મારું પ્રત્યેક ગીત બે રસ્તા મળે છે ત્યાં સંકેતચિહ્ન તરીકે ઉપયોગમાં આવવા મથે છે, અથવા જેના પર આ, તે કે પછી આવનાર નવાં સંકેતચિહ્નો કોતરે એવા પથ્થર કે કાષ્ઠના ટુકડાની ગરજ સારે છે.

કવિતા દ્વારા કર્તવ્યને આવા અંતિમ પરિણામ સુધી વિસ્તારીને, ભૂલથી કે ખરેખર, મેં નક્કી કરેલું કે સમાજમાં, જીવન સમક્ષ, મારું નમ્ર વલણ પક્ષ લેવાનું રહેશે. મેં જ્યારે સન્માનનીય દુર્ભાગ્ય, એકલ વિજય અને જ્વલંત પરાજયના અનેક કિસ્સા જોયા ત્યારે આ નિર્ણય લીધો હતો. અમેરિકાના સંઘર્ષોની વચ્ચે મેં જોયું કે મારું માનવીય કર્તવ્ય સંગઠિત લોકસમુદાયની વિશાળ સેનામાં આશા-નિરાશા અને જીવન-મરણની દોડ સાથે જોડાવું તે છે. કેમ કે આ મહાન લોકપ્રવાહમાંથી સર્જકો અને રાષ્ટ્રોને માટે આવશ્યક પરિવર્તન પ્રગટ થઈ શકે તેમ છે. મારા આ વલણથી અનુકૂળ કે પ્રતિકૂળ વાંધા ઉત્પન્ન થયા હોય કે યતા હોય તોપણ સત્ય એ છે કે અમારા દૂર પથરાયેલા કૂર દેશોમાં વસતા લેખકને માટે મને બીજો રસ્તો જડતો નથી. અંધકારને ખીલવા દેવો હોય, લખી કે વાંચી શકતા નથી એવા લાખો માણસો, જેના વિના તેમને માટે પૂરા માનવ બનવું અશક્ય છે તે ગૌરવથી રહી શકે, તે માટે આપણને ચિંતા થતી હોય તો આ સિવાય બીજો રસ્તો નથી. સદીઓથી હડધૂતનો બોજો ઢસડતી પ્રજાની દૂષિત જિંદગી અમને વારસામાં મળી છે. સ્વર્ગસમ સુખ માણતી એ શુદ્ધમાં શુદ્ધ પ્રજા છે. તેમણે પથ્થર અને ધાતુના અદભુત મિનારા અને તેજથી ઝળાંહળાં થતાં રત્નો સર્જ્યાં છે. હજુ પ્રવર્તે છે તે સંસ્થાનવાદના ભયંકર યુગમાં આ પ્રજાને એકાએક લૂંટીને મૂંગી કરી દીધી છે.

સંઘર્ષ અને આશા અમારા મૂળ માર્ગદર્શક ગ્રહો હતા. પણ એકલ સંઘર્ષ કે એકલ આશા જેવી વસ્તુ હોતી નથી. દરેક માણસમાં દૂર ભૂતકાળના યુગો, નિષ્ક્રિયતા, સ્ખલનો, વીતકો, સમકાલીન તગાદા અને ઇતિહાસની ગતિનો સંયોગ થયેલો હોય છે; પરંતુ મેં વિશાળ અમેરિકા ખંડના સાંસ્થાનિક ભૂતકાળને ટકાવી રાખવા

માટે કોઈ રીતે કશુંક કર્યું હોત તો મારું શું થાત ? મારા દેશમાં આવેલ પરિવર્તનમાં, થોડે અંશે પણ ભાગ લીધાનું ગૌરવ અનુભવ્યું ન હોત તો સ્વીડને આજે મારું જે બહુમાન કર્યું છે તેની દીપ્તિ મારી ઊંચી થયેલી ભ્રમરમાં જોવા મળત ખરી ? શ્યામ દેવોએ અમેરિકન પ્રજાના ભૂતકાળને અને તેની સમૃદ્ધિને લૂંટી લીધાની અપકીર્તિ ઓઢવાની ઘણા લેખકો ના પાડે છે. તે સમજવા માટે અમેરિકાનો નકશો જોવો જોઈએ, તેની અદ્ભુત બહુરંગિતા સમક્ષ, આસપાસનાં વિશાળ સ્થળોની વૈશ્વિક ઉદાત્તા સમક્ષ, ઊભા રહેવું જોઈએ.

મેં વિભાજિત જવાબદારીનો દુષ્કર રાહ પસંદ કર્યો છે. પ્રવૃત્તિના સૂર્ય અને કેન્દ્ર તરીકે વ્યક્તિપૂજાને દોહરાવવાને બદલે મેં નમ્ર ભાવે એક સન્માનનીય સેનાને મારી સેવાઓ અર્પણ કરવાનું પસંદ કર્યું છે. તે સેના, સમયે સમયે ભૂલ કરતી હોવા છતાં, સતત આગળ વધતી રહીને હઠીલા-લોકના કાલવ્યુત્ક્રમદોષ અને બદ્ધમત લોકોની અધીરાઈ સામે રોજ રોજ મોરચો માંડે છે. કેમ કે હું માનું છું કે કવિ તરીકેનું મારું કર્તવ્ય ગુલાબ અને સમમિતિ તથા ઉદાત્ત પ્રેમ અને અનંત ઝંખના સાથે દોસ્તી બાંધવા ઉપરાંત કવિતામાં મેં જેમને સ્થાન આપ્યું છે તે કઠોર માનવીય વ્યવસાયોને પણ અપનાવવામાં રહેલું છે.

આજથી બરાબર સો વર્ષ પહેલાં નિરાશ જીવોમાં સૌથી વધુ પ્રભાવક, દુઃખી અને તેજસ્વી કવિએ આ પ્રમાણે ભવિષ્ય ભાખેલું : ‘સવારે, બળબળતી ધીરજ સાથે આપણે મનોહર નગરીઓમાં પ્રવેશ કરીશું.’ આર્ષદ્રષ્ટા રિમ્બોના આ ભવિષ્યકથનમાં મને શ્રદ્ધા છે. હું એક અંધકારમય પ્રદેશમાંથી – તેની સીધી ભૌગોલિક આકારરેખાને કારણે બીજા બધા દેશથી અલગ પડી ગયેલા પ્રદેશમાંથી આવું છું. હું સૌથી વધુ વિછોડાયેલો કવિ હતો. મારી કવિતા પ્રાદેશિક, પીડિત અને વર્ષાપ્રભાવિત હતી; પરંતુ મેં હંમેશાં માણસમાં વિશ્વાસ મૂક્યો છે. મેં કદી આશા ગુમાવી નથી. કદાચ તેથી જ મારી કવિતા અને મારા ધ્વજ સાથે આજે પહોંચ્યો છું ત્યાં સુધી પહોંચી શક્યો છું.

છેવટે મારા શુભેચ્છકો, કાર્યકરો તથા કવિઓને કહેવા માગું છું કે રિમ્બોની આ પંક્તિમાં આપણું સમગ્ર ભાવિ વ્યક્ત થયેલું છે : ‘બળબળતી ધીરજથી જ આપણે પ્રકાશ, ન્યાય અને ગૌરવ અર્પનાર મનોહર નગરીને જીતી શકીશું.’

એમ થશે તો ગીત વ્યર્થ ગવાયું નહિ હોય.

(નવેમ્બર, 1971માં પાબ્લો નેરુદાએ નોબેલ પારિતોષિકનો સ્વીકાર કરતી વખતે સ્ટોકહોમમાં આમંત્રિતો સમક્ષ કરેલા પ્રવચનનો ઉત્તરાર્ધ)

પરિશિષ્ટ-૩

પાબ્લો નેરુદાની કેટલીક મુખ્ય કૃતિઓ

- * કેપુસ્કયુલેરિયો (1923)
- * ક્વેન્ટી લવ સોંગ્સ એન્ડ અ સોંગ ઓફ ડિસ્પેર (1924)
- * રેસિડન્સ ઓન અર્થ (1925-31)
- * એટેમ્પ્ટ ઓફ ધી ઇન્ફિનિટ મેન (1926)
- * એન્થ્યુઝિયેસ્ટિક સિલંગશૂટર (1933)
- * રેસિડન્સ ઓન અર્થ (1933-35)
- * સ્પેન ઇન માય હાર્ટ (1937)
- * કેન્ટો જનરલ દ ચિલી (1940)
- * કેન્ટોઝ ઓફ પાબ્લો નેરુદા (1943)
- * સિલેક્ટેડ પોએમ્સ (1944)
- * જનરલ સોંગ (1950)
- * ધ કોન્ટ્રાસ વર્સીસ (1952)

- * એલિમેન્ટરી ઓફ્સ (1954-57)
- * એસ્ટ્રોવેગરિયા (1958)
- * વન હન્ડ્રેડ લવ સોનેટ્સ (1960)
- * સાગ ઓફ પ્રોટેસ્ટર (1960)
- * સ્ટોન્સ ઓફ ચિલી (1960)
- * સિલેક્ટેડ પોએમ્સ ઓફ પાબ્લો નેરુદા (1961)
- * ફુલ્લી એમ્પાવર્ડ (1962)
- * આઇલા નેગરા, એ નોટબુક (5 ભાગ) (1964)
- * આર્ટ ઓફ બર્ડ્સ (1966)
- * ધ હાઉસ ઇન ધ સેન્ડ (1966)
- * ધ સ્પેન્ડર એન્ડ ડેથ ઓફ જોઅકવીન મ્યુરેઇટા (1967)
- * સેન્ટિમેન્ટલ જર્ની અરાઉન્ડ ધ હંગેરિયન ક્યુઇસીન (1969)
- * અર્લી પોએમ્સ (1969)
- * એ ન્યૂ ડીકેડ (1969)
- * સ્ટિલ અનધર ડે (1969)
- * સ્ટોન્સ ઓફ ધ સ્કાઇઝ (1970)
- * એ કોલ ફોર ધ ડિસ્ટ્રક્શન ઓફ નિક્સન એન્ડ પ્રેઇઝ ફોર ધ ચિલિયન રેવોલ્યૂશન (1973)
- * મેમ્વાયર્સ (1974)

મારે એવી દુનિયામાં જીવવું છે ...

" મારે એવી દુનિયામાં જીવવું છે જ્યાં કોઈને નિષ્કાસિત કરેલ ન હોય. હું કોઈને નિષ્કાસિત નહિ કરું. આવતી કાલે હું પેલા પાદરીને 'તમે અમુકને બાપ્તિસ્મા નહિ આપી શકો, કેમ કે તમે સામ્યવાદના વિરોધી છો.' એમ નહિ કહું. બીજા પાદરીને એમ પણ નહિ કહું કે 'તમારું સર્જન, તમારું કાવ્ય હું પ્રગટ નહિ કરું, કારણ કે તમે સામ્યવાદી છો.' મારે એવી દુનિયામાં જીવવું છે જ્યાંના લોકો માત્ર માનવ

હોય. એને બીજું કોઈ વિશેષણ લાગ્યું ન હોય. કોઈ પણ પ્રકારના નિયમ, શબ્દ કે લેબલની માથાફટ કર્યા સિવાય માત્ર માનવ હોય તેવી દુનિયામાં હું જીવવા માગું છું. બધા જ પ્રકારના ચર્ચમાં બધા માણસો જઈ શકે, બધાં જ છાપખાનાંમાં બધા જઈ શકે એમ હું ઇચ્છું છું. કોઈ મેયરની ઑફિસના દરવાજે કોઈક બીજાને પકડવા રાહ જોતું હોય અને બીજા કોઈકને દેશવટો આપતું હોય, એવું મારે જોઈતું નથી. દરેક જણ સ્મિત વેરતાં વેરતાં નગર સભાગૃહમાં જાય અને તેમાંથી નીકળે એમ હું ઇચ્છું છું..... બધા જ લોકો મુક્તતાથી બોલી શકે, વાંચી શકે, સાંભળી શકે અને વિકાસ પામી શકે. સંઘર્ષને દૂર કરવા માટેનો સંઘર્ષ કશુંક સાધન બને એ સિવાય હું સંઘર્ષનો અર્થ સમજી શક્યો નથી. સખત પગલાંને દૂર કરવા માટે સખત પગલાં લેવાય તે સિવાય સખત પગલાંનો અર્થ હું સમજી શક્યો નથી..... એક રસ્તો મેં લીધો છે; કેમ કે એ રસ્તો આપણને બધાને ચિરંતન અંધુત્વ સુધી લઈ જશે એમ હું માનું છું. હું તે સર્વવ્યાપી વિશાળ અજરામર સત્તત્ત્વ માટે લડી રહ્યો છું.... આપણે સર્વલક્ષી પ્રેમ તરફ જઈ રહ્યા છીએ.

મને ખબર છે કે આપણા સૌના માથા ઉપર બાંબનો ભય ઝળુંબી રહ્યો છે, એવી ભયંકર ન્યૂક્લિયર વિપત્તિ આવવાની છે જે કોઈને જીવતા નહિ છોડે. આ પૃથ્વી ઉપર કશુંય રહેશે નહિ. વારુ. પણ તેનાથી મારી આશા ચલિત થશે નહિ. કટોકટીની આ ક્ષણે, અજંપાના આ અનુભવની વચ્ચે, આપણે જાણીએ છીએ કે જાગૃત દૃષ્ટિમાં સાચો પ્રકાશ પ્રવેશશે. આપણે સૌ એકબીજાને સમજતા થઈશું. આપણે સાથે આગળ વધીશું. આ આશાને કોઈ કચડી શકશે નહિ." (પૃ. ૨૧૮-૨૧૯)

પાબ્લો નેરુદા

ગુજરાત વિશ્વકોશ ટ્રસ્ટ